NOWA PODSTAWA PROGRAMOWA 2022

Zrozumieć przeszłość

2

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres rozszerzony

nowa era

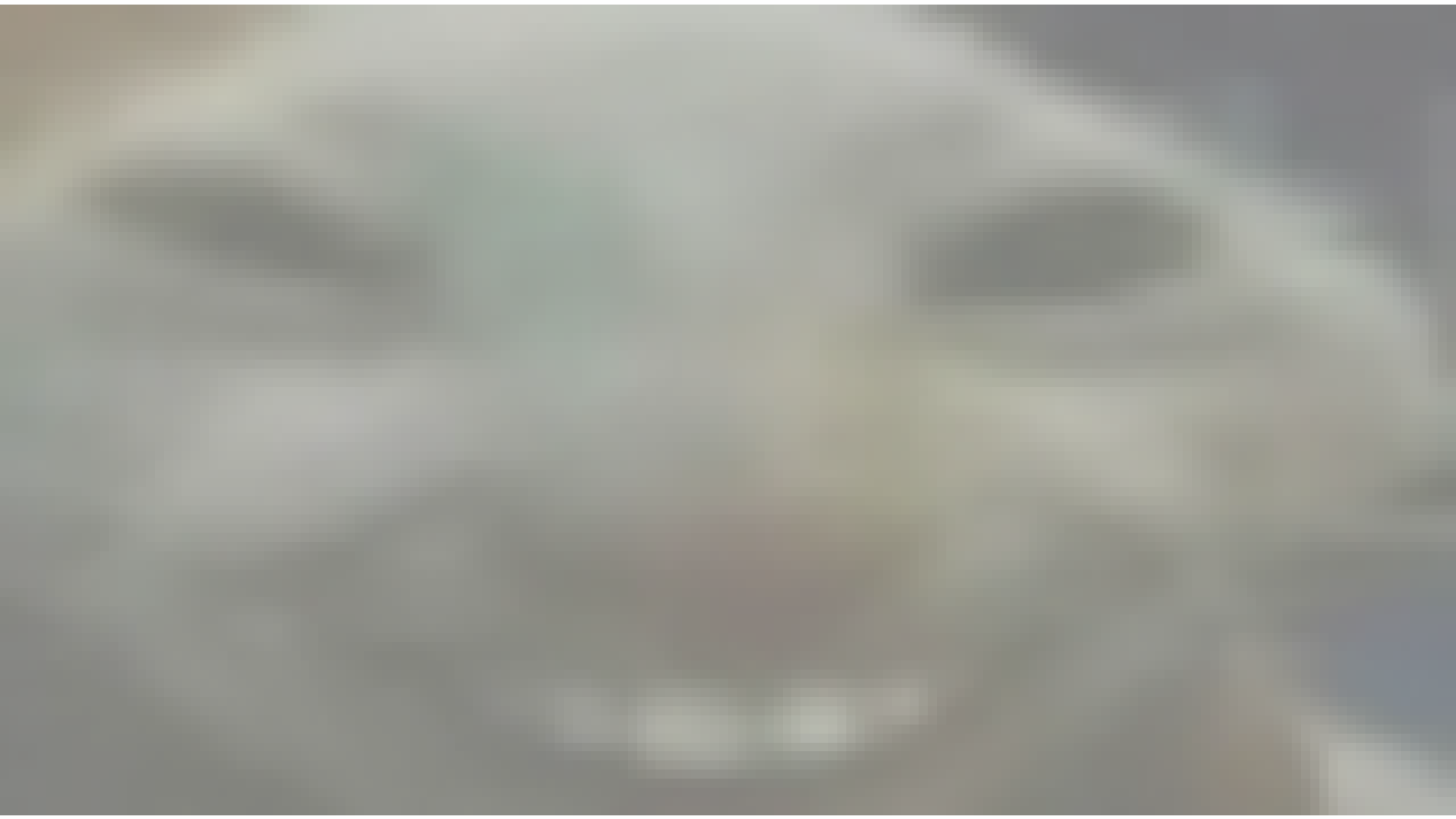

Paweł Klint

Zrozumieć przeszłość

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

2

Zakres rozszerzony

nowa era Twoje mocne strony

Zrozumieć przeszłość

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii, na podstawie opinii rzeczoznawców:
dr Grażyny Okły, mgr. Zbigniewa Żuchowskiego,
prof. dr. hab. Józefa Porayskiego-Pomsty.

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum
Rok dopuszczenia: 2023

Numer ewidencyjny w wykazie MEN: 642/2/2023

Podręcznik został opracowany na podstawie *Programu nauczania historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum w zakresie rozszerzonym – Zrozumieć przeszłość*.

Autor: Paweł Klint.

Autor zadań powtórzeniowych: Robert Śniegocki.

Zdjęcie Kamieńca Podolskiego na s. 278 pochodzi z projektu ***Polska i Ukraina. Śladami historycznego dziedzictwa***.
Fotografie monet ze s. 155, 273 i 299 zamieszczone dzięki uprzejmości Warszawskiego Centrum Numizmatycznego.

Nabyta przez Ciebie publikacja jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy o przestrzeganie praw, jakie im przysługują. Zawartość publikacji możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie umieszczaj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, to nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Możesz skopiować część publikacji jedynie na własny użytek.

Szanujmy cudzą własność i prawo. Więcej na **www.legalnakultura.pl**

© Copyright by Nowa Era Sp. z o.o. 2023
ISBN 978-83-267-4743-4

Koordynacja prac i redakcja merytoryczna: Stefan Horak.
Współpraca redakcyjna: Tomasz Bach, Anna Hebel, Agnieszka Wróblewska.
Redakcja językowa: Aleksandra Bednarska, Magdalena Brozis.
Nadzór koncepcyjno-redakcyjny: Anna Pietrzak.
Nadzór artystyczny: Kaia Pichler.
Opieka graficzna: Maciej Galiński, Marcin Oleksak.
Projekt okładki: Maciej Galiński, wykorzystano elementy autorstwa Wojtka Urbanka.
Projekt graficzny: Marek Błoszko.
Opracowanie graficzne: Marek Błoszko, Małgorzata Burakowska, Marta Długokęcka, Krzysztof Mrawiński, Marcin Oleksak, Alicja Skupin-Podwojewska, Zuzanna Sri.
Ilustracje: Ewelina Baran, Elżbieta Buczkowska, Rafał Buczkowski, Marta Długokęcka, Wioleta Herczyńska, Arkadiusz Ignaciuk, Adam Król, Laura Maziewska, Aleksandra Michalska-Szwagierczak, Krzysztof Mrawiński, Marek Nawrocki, Marcin Oleksak, Joanna Ptak, Ewa Sowulewska.
Mapy: Wioleta Fokt, Jarosław Jakubiak.
Fotoserwis: Paulina Łukaszewska.
Realizacja projektu graficznego: Tomasz Włodarczyk.

Wydawnictwo dołożyło wszelkich starań, aby odnaleźć posiadaczy praw autorskich do wszystkich utworów zamieszczonych w podręczniku. Pozostałe osoby prosimy o kontakt z Wydawnictwem.

Nowa Era Sp. z o.o.
Aleje Jerozolimskie 146 D, 02-305 Warszawa
www.nowaera.pl, e-mail: nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

Druk i oprawa: Quad/Graphics Europe Sp. z o.o.

O czym jest podręcznik?

W podręczniku *Zrozumieć przeszłość 2* znajdziesz informacje dotyczące epoki nowożytnej. Omówiono w nim m.in. okoliczności wielkich odkryć geograficznych, znaczące osiągnięcia kultury i sztuki oraz czasy Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Dzięki tym wiadomościom odpowiesz na wiele pytań dotyczących przeszłości.

Czemu służą poszczególne elementy podręcznika?

WAŻNE W TYM TEMACIE

Na początku każdego tematu wyróżniono najważniejsze zagadnienia, które będą omawiane podczas lekcji.

POSTAĆ HISTORYCZNA

Biogramy dostarczą Ci wiedzy o postaciach historycznych, które miały wpływ na najważniejsze wydarzenia w dziejach świata.

WARTO WIEDZIEĆ

Ten element zawiera dodatkowe informacje uzupełniające materiał z lekcji, co pozwoli Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

***To budzi* kontrowersje**

Eseje dotyczące różnych koncepcji na temat danego zagadnienia wprowadzą Cię w świat badań historycznych.

CIEKAWOSTKA

Dzięki ciekawostkom poznasz dodatkowe interesujące informacje związane z lekcją.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Schematyczne i uproszczone przedstawienie związków przyczynowo-skutkowych pomiędzy wydarzeniami omawianymi na lekcji.

SŁOWNICZEK

W słowniczku znajdziesz wyjaśnienie trudniejszych pojęć i terminów, oznaczonych w podręczniku fioletowym kolorem.

ĆWICZENIA

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Więcej informacji o omawianych zagadnieniach znajdziesz w polecanej literaturze.

WIESZ, UMIESZ, ZDASZ

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz **syntetyczne zestawienie kluczowych wiadomości** z każdego rozdziału.

Tablice chronologiczne

Tablice chronologiczne z najważniejszymi datami z danego rozdziału pomogą Ci w uporządkowaniu i utrwaleniu omówionych wydarzeń.

Sposób na zadania

Szczegółowe wskazówki i podpowiedzi pozwolą Ci wykształcić umiejętność rozwiązywania różnorodnych typów zadań.

Zadania powtórzeniowe

Te **zadania** umożliwiają Ci sprawdzenie wiedzy z danego działu oraz wykształcenie umiejętności rozwiązywania różnorodnych typów zadań.

SPIS TREŚCI

Co było wcześniej? ... 6

I. EPOKA ODRODZENIA

1. Cywilizacje pozaeuropejskie ... 8
2. Wielkie odkrycia geograficzne ... 17

To budzi kontrowersje – Kto pierwszy dotarł do Ameryki? ... 26

3. Ekspansja kolonialna ... 28
4. Przemiany społeczno-gospodarcze w Europie ... 37
5. Kultura renesansu ... 45
6. Reformacja i jej skutki ... 55
7. Kontrreformacja ... 64
8. Europa Zachodnia w XVI wieku ... 69
9. Ekspansja turecka i Europa Wschodnia w XVI wieku ... 82

Podsumowanie ... 90

II. „ZŁOTY WIEK" RZECZYPOSPOLITEJ

1. Społeczeństwo państwa Jagiellonów w XVI wieku ... 98
2. Polska gospodarka w „złotym wieku" ... 105
3. Rozwój demokracji szlacheckiej ... 115
4. Panowanie ostatnich Jagiellonów ... 123

To budzi kontrowersje – Hołd pruski – sukces dyplomatyczny czy polityczny błąd? ... 132

5. Rzeczpospolita Obojga Narodów ... 134
6. Reformacja i kontrreformacja ... 142
7. Pierwsi władcy elekcyjni ... 149
8. Renesans w Rzeczypospolitej ... 159

Podsumowanie ... 168

III. EUROPA W XVII WIEKU

1. Angielska wojna domowa ... 176

To budzi kontrowersje – Jakie było znaczenie angielskiej wojny domowej i jej bohatera? ... 184

2. Wojna trzydziestoletnia ... 186
3. Absolutyzm we Francji ... 194
4. Zmiany polityczne w Europie w XVII wieku ... 203
5. Kultura baroku ... 210

Podsumowanie ... 220

IV. WIEK WOJEN

1. Rządy Zygmunta III Wazy ... 228
2. Walki o koronę carów ... 238
3. Kozacy i konflikty z imperium osmańskim ... 245
4. Powstanie Chmielnickiego ... 255

To budzi kontrowersje – Rzeczpospolita Trojga Narodów – idea, która przyszła za późno? ... 264

5. Potop szwedzki 266
6. Wojna domowa i król „Piast” 274
7. Panowanie Jana III Sobieskiego 281
8. Kryzys Rzeczypospolitej 291
9. Barok i sarmatyzm 301
Podsumowanie 312

V. EUROPA I ŚWIAT W OKRESIE OŚWIECENIA
1. Przemiany gospodarczo-społeczne w XVIII wieku 320
2. Oświecenie 328
3. Powstanie Imperium Rosyjskiego 339
4. Przemiany polityczne w Europie w XVIII wieku 346
5. Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki 357
6. Rewolucja we Francji 366
7. Republika Francuska 374
To budzi kontrowersje – Wiek oświecenia – epoka humanitaryzmu czy terroru? 382
Podsumowanie 384

VI. KRYZYS I UPADEK RZECZYPOSPOLITEJ
1. Rzeczpospolita w czasach unii polsko-saskiej 392
2. Ostatnia wolna elekcja i I rozbiór Polski 403
To budzi kontrowersje – Konfederacja barska – ostatni rokosz czy pierwsze polskie powstanie narodowe? 412
3. Oświecenie w Rzeczypospolitej 414
4. Rzeczpospolita w dobie Sejmu Wielkiego 423
5. Konstytucja 3 maja i II rozbiór Polski 431
6. Powstanie kościuszkowskie 438
7. Upadek Rzeczypospolitej 446
Podsumowanie 454

VII. EPOKA NAPOLEOŃSKA
1. Początki rządów Napoleona 462
2. Ekspansja napoleońskiej Francji 470
To budzi kontrowersje – Napoleon Bonaparte – reformator i twórca wolnego świata czy despota z wielkimi ambicjami? 480
3. Klęska Napoleona 482
4. Legiony Polskie we Włoszech 491
5. Księstwo Warszawskie 500
Podsumowanie 508

Słowniczek 515
Indeks 521

CO BYŁO WCZEŚNIEJ?

Średniowiecze objęło niemal 1000 lat – trwało na zachodzie Europy od upadku cesarstwa rzymskiego w 476 r. aż do XV w. Koniec tej epoki jest wyznaczany przez kilka ważnych dat, takich jak zdobycie przez Turków Konstantynopola w 1453 r. czy odkrycie Ameryki w 1492 r. W tym czasie doszło m.in. do powstania państwa polskiego, które u schyłku epoki stało się największą monarchią Europy Środkowo-Wschodniej.

EUROPA

Od 1337 do 1453 r. toczyła się wojna stuletnia pomiędzy Francją i Anglią. Rywalizacja tych państw dotyczyła m.in. kwestii praw do korony francuskiej po wygaśnięciu głównej linii Kapetyngów i wpływów na obszarze Flandrii. Przewagę w konflikcie mieli głównie Anglicy i dopiero wystąpienie Joanny d'Arc [czyt.: dark] przyczyniło się do wyparcia ich z Francji.

W połowie XIV w. przez Europę przeszła wielka epidemia dżumy, zwanej czarną śmiercią. Spowodowała ona wyludnienie znacznego obszaru kontynentu i w rezultacie kryzys gospodarki. Dopiero w kolejnym stuleciu nastąpiła poprawa w tej dziedzinie, a kolejne epidemie dżumy nie były już tak tragiczne w skutkach.

Na soborze w Konstancji (1414–1418) udało się zakończyć wielką schizmę zachodnią w Kościele. Ponadto celem soboru było przeprowadzenie reformy Kościoła katolickiego, coraz częściej krytykowanego z powodu nadużyć. W Czechach konieczność zmian głosił Jan Hus, który z powodu swoich poglądów został spalony na stosie w Konstancji w 1415 r. Jego zwolennicy, husyci, doprowadzili do wybuchu powstania. Dopiero w 1434 r. na czeski tron powrócił król niemiecki Zygmunt Luksemburski.

Jednym z najważniejszych wydarzeń w XV w. był upadek cesarstwa bizantyjskiego, które w ostatniej fazie istnienia ograniczało się terytorialnie do Konstantynopola i jego najbliższych okolic. W XIV i XV w. imperium osmańskie podjęło ekspansję – w jej wyniku Turcy zajęli dużą część Półwyspu Bałkańskiego, a w 1453 r. zdobyli Konstantynopol.

POLSKA

W 1370 r. zmarł Kazimierz Wielki, co zakończyło panowanie dynastii Piastów w Polsce. Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami na tronie zasiadł Ludwik Andegaweński (siostrzeniec Kazimierza Wielkiego), a po nim jego córka Jadwiga. Na jej męża wybrano zaś litewskiego księcia Jagiełłę, co dało początek unii polsko-litewskiej. Powodów do jej zawarcia było kilka: wspólny wróg – Krzyżacy, chrystianizacja Litwy, zakończenie litewskich najazdów na Mazowsze, szansa na zdobycie nowych majątków na Rusi przez polskie możnowładztwo. Władysław Jagiełło przeżył swoją żonę i dopiero z czwartego małżeństwa doczekał się synów. Umożliwiło mu to zapoczątkowanie rządów nowej dynastii – Jagiellonów.

Po śmierci Jagiełły tron polski na 10 lat objął jego starszy syn Władysław, nazwany później Warneńczykiem. Gdy ten zginął podczas bitwy pod Warną, kolejnym monarchą został jego brat – Kazimierz Jagiellończyk. Sprawował on rządy w latach 1447–1492, a dzięki umiejętnie prowadzonej polityce zagranicznej jego synowie zasiedli na tronach Polski, Litwy, Czech i Węgier.

Zawarcie unii Polski z Litwą otworzyło nowy rozdział w relacjach z Krzyżakami, którzy nie chcieli uznać chrystianizacji państwa litewskiego. Już za panowania Jagiełły doszło do wielkiej wojny z zakonem (1409–1411). Pomimo zwycięstwa wojsk polsko-litewskich w bitwie pod Grunwaldem (1410 r.) dopiero wojna trzynastoletnia (1454–1466) przyniosła Polsce odzyskanie Pomorza Gdańskiego oraz zajęcie Żuław z Malborkiem i Warmii.

▪ *Papież Juliusz II zleca Bramantemu, Michałowi Aniołowi i Rafaelowi budowę bazyliki św. Piotra* – obraz Horace'a Verneta z XIX w.

I
EPOKA ODRODZENIA

1 Cywilizacje pozaeuropejskie
2 Wielkie odkrycia geograficzne
3 Ekspansja kolonialna
4 Przemiany społeczno-gospodarcze w Europie
5 Kultura renesansu
6 Reformacja i jej skutki
7 Kontrreformacja
8 Europa Zachodnia w XVI wieku
9 Ekspansja turecka i Europa Wschodnia w XVI wieku

1 CYWILIZACJE POZAEUROPEJSKIE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- ludy zamieszkujące kontynent amerykański przed przybyciem Kolumba,
- rozwój i osiągnięcia cywilizacji Majów,
- wojownicze państwo Azteków,
- imperium Inków.

RDZENNI MIESZKAŃCY AMERYKI

Przed przybyciem Europejczyków obie Ameryki, Północna i Południowa, były zamieszkiwane przez liczne ludy nazywane przez przybyszów **Indianami**. Tego określenia użył przez pomyłkę Krzysztof Kolumb (więcej o tej postaci na s. 21), który po dopłynięciu do Ameryki uznał, że dotarł do Indii – dlatego nazwał tamtejszą ludność Indianami. Mieszkańcy Ameryki prawdopodobnie przywędrowali na ten kontynent ponad 20 tys. lat temu z Azji. Przeszli wówczas na Alaskę przez „most lądowy" istniejący w tym okresie w rejonie dzisiejszej Cieśniny Beringa. Byli oni myśliwymi prowadzącymi koczowniczy tryb życia. W ciągu kilku tysięcy lat przemierzyli i zasiedlili cały kontynent.

Przed przybyciem Kolumba, czyli w **okresie prekolumbijskim**, w Ameryce żyło ok. 350 wspólnot plemiennych. Posługiwały się one 150 różnymi językami. Ta różnorodność wynikała z wielu fal **migracji** z Azji do Ameryki, a następnie przemieszczania się przybyszów na obu kontynentach amerykańskich. Liczba rdzennych Amerykanów żyjących pod koniec XV w. jest szacowana na 50–75 mln. Blisko połowa z nich zamieszkiwała Amerykę Środkową (tzw. **Mezoamerykę**), czyli tereny od środkowego Meksyku do północnej Panamy (zob. mapa s. 14).

Według naukowców najstarszą cywilizację Ameryki stworzyli Olmekowie w II tysiącleciu p.n.e. Jej główne stanowiska archeologiczne znajdują się w miejscowościach La Venta oraz San Lorenzo [czyt.: lorenco] w Meksyku. Lud ten prawdopodobnie jako pierwszy ustanowił władzę królewską, rozwinął handel, sporządził kalendarz i podstawy pisma hieroglificznego. Jego osiągnięcia przejęły później inne ludy zamieszkujące te terytoria. Za bezpośrednich kontynuatorów kultury Olmeków uważa się Zapoteków i Tolteków.

MAJOWIE

Spośród największych cywilizacji Ameryki najwcześniej rozwinęła się kultura **Majów**. Apogeum potęgi tego ludu przypada na lata 250–900 oraz 1200–1450 n.e. Majowie

Posągi atlantów – tolteckich wojowników – pełniły funkcję filarów podtrzymujących dach świątyni, zwanej Domem Wschodzącego Słońca, na szczycie jednej z piramid w Tule. Piersi kamiennych figur zostały ozdobione pancerzami w kształcie motyla symbolizującego boga słońca.

- *kamienne posągi, Tula, VII w. n.e.*

WARTO WIEDZIEĆ

Teotihuacán

Położone na płaskowyżu, niedaleko dzisiejszego miasta Meksyk, prekolumbijskie centrum religijne Teotihuacán [czyt.: teotiła**kan**] największe znaczenie osiągnęło w I tysiącleciu n.e. Jednak dzisiejszą nazwę nadali mu dużo później Aztekowie. Najstarszymi budowlami Teotihuacán są piramidy Słońca i Księżyca stanowiące centrum kompleksu religijnego. Obok niego rozwinęło się wielkie miasto, które u szczytu potęgi – w IV–VII w. n.e. – zamieszkiwane było przez prawie 200 tys. ludzi. Miało ono prostokątną siatkę ulic, wzniesiono w nim spichlerze, teatry, wyznaczono place targowe oraz boiska do gry w pelotę. Prawdopodobnie tamtejsi kapłani stworzyli kalendarze umożliwiające liczenie czasu, a także system religijny, który później – z pewnymi modyfikacjami – przejęły inne ludy. Niestety, dziś nie mamy żadnych informacji na temat ludu, który zbudował Teotihuacán, nie wiemy, ani skąd przybył, ani co się z nim stało po upadku tej kultury.

Piramida Słońca jest największą piramidą Mezoameryki. Znajduje się ona obok Alei Zmarłych w Teotihuacán i wraz z położoną nieopodal Piramidą Księżyca oraz cytadelą, którą otaczają liczne mniejsze świątynie, tworzyła centrum kultowe tego ośrodka.

- *piramida schodkowa, Meksyk, ok. 300 r. n.e.*

? Poszukaj w dostępnych Ci źródłach informacji na temat znaczenia nazwy Teotihuacán.

zamieszkiwali obszar Mezoameryki: półwysep Jukatan, dzisiejszą Gwatemalę, Honduras i Salwador. Podobnie jak inne ludy tej części Ameryki, byli oni spadkobiercami wielkiej kultury Olmeków. Majowie nie stworzyli jednolitego państwa, tylko wiele luźno ze sobą powiązanych miast-państw. W każdym z nich podstawową strukturą społeczną był **klan**. Na jego czele stała miejscowa arystokracja. Klany wybierały naczelnika, który sprawował władzę przy pomocy urzędników miejskich.

Z uwagi na osiągnięcia Majów w nauce i sztuce niektórzy historycy nazywali ten lud „Grekami Nowego Świata". Opanowali oni umiejętność wytwarzania doskonałej ceramiki i tkanin, a także potrafili obrabiać metal. Znakomite były tworzone przez nich malarstwo, snycerstwo (sztuka rzeźbienia w drewnie) i osiągnięcia architektoniczne. Majowie budowali miasta, w których mieszkało nawet 50 tys. ludzi. Do naszych czasów zachowały się ruiny takich ośrodków w **Tikál** [czyt.: ti**kal**] w Gwatemali czy **Palenque** [czyt.: palenke] w Meksyku. Majowie znali także astronomię niemal na takim samym poziomie jak Europejczycy. Poszerzyli również wiedzę matematyczną – stosowali choćby liczbę zero, znaną tylko w rozwiniętych kulturach. Posługiwali się też zaawansowanym pismem – najpierw obrazkowym, później sylabicznym, a w końcu głoskowym. Niestety, większość zabytków piśmiennych Majów w XVI w. zniszczyli Hiszpanie.

CHICHÉN ITZÁ – MIASTO MAJÓW

Dawne miasta Majów wyróżniały się wspaniałą architekturą, w tym potężnymi kamiennymi budowlami zdobionymi płaskorzeźbami i mozaikami. Pozostałe po nich ruiny świadczą o wysokim poziomie cywilizacji tego ludu. Jednym z tych ośrodków było wzniesione między IV a VI w. Chichén Itzá [czyt.: cziczen **ica**], którego lata świetności przypadły na X–XI stulecie. Jego nazwa oznacza „źródła ludu Itzá", a powstanie jest związane z dwoma uznawanymi za święte naturalnymi zbiornikami wody, cenote [czyt.: senote]. Swoje znaczenie Chichén Itzá utraciło w XIII w., a dwa stulecia później zostało opuszczone.

1 **Święta studnia** cenote miała ok. 20 m głębokości, 50 m średnicy i niemal idealnie okrągły kształt. Była uważana za dom boga deszczu Chaca [czyt.: czaka], któremu składano ofiary, także z ludzi.

2 **El Castillo** [czyt.: el kastijo], czyli Zamek, to znajdująca się w centrum miasta świątynia poświęcona bogowi Kukulkanowi, odpowiednikowi azteckiego Quetzalcoatla [czyt.: kecakoatla].

3 **Tzompantli** [czyt.: tsompantli], czyli Platforma Czaszek, to miejsce, gdzie prezentowano czaszki wrogów złożonych w ofierze.

4 **Boisko do gry w ullamaliztli** [czyt.: ullamalicti] w Chichén Itzá ma 150 m długości i jest największym odkrytym w ruinach miast Majów.

Kalendarz Majów

Wiedza z zakresu astronomii sprawiła, że Majowie posługiwali się kalendarzem niemal tak dokładnym jak Europejczycy. Uznawali oni tzw. dwa cykle kalendarza. Jeden wprowadzał rok słoneczny trwający 365 dni. Dzielił się na 18 miesięcy (każdy po 20 dni) i dodatkowy pięciodniowy okres. Ponieważ jednak obrót Ziemi wokół Słońca trwa ok. 365 i ćwierć dnia, co cztery lata dla wyrównania pór roku cofano kalendarz o jeden dzień. Drugi cykl obejmował rok rytualny. Składał się z 260 dni i był używany równolegle z kalendarzem słonecznym.

Piramida El Castillo jest nie tylko wspaniałym osiągnięciem architektury Majów, lecz także ma związki z ich kalendarzem.

Rekonstrukcja Chichén Itzá na podstawie zachowanych budynków Majów oraz wykopalisk archeologicznych.

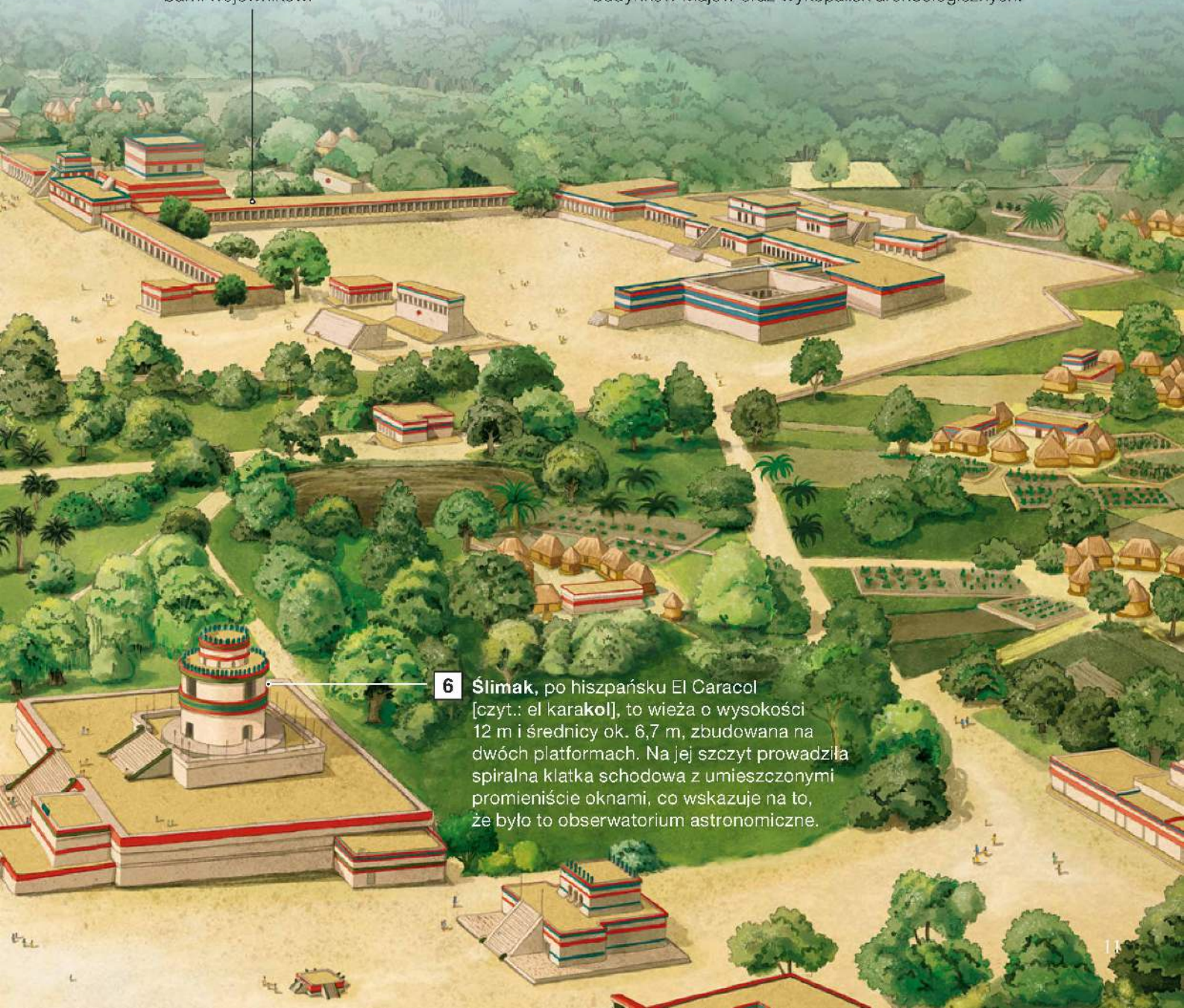

5 **Świątynia Wojowników** to kompleks złożony z piramidy schodkowej, którą z przodu i z boku otaczają rzędy kolumn z umieszczonymi na nich rzeźbami wojowników.

6 **Ślimak**, po hiszpańsku El Caracol [czyt.: el kara**kol**], to wieża o wysokości 12 m i średnicy ok. 6,7 m, zbudowana na dwóch platformach. Na jej szczyt prowadziła spiralna klatka schodowa z umieszczonymi promieniście oknami, co wskazuje na to, że było to obserwatorium astronomiczne.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TENOCHTITLÁN

Bernal Díaz del Castillo [czyt.: kastijo], jeden z uczestników wyprawy Hernána Cortésa [czyt.: ernana korteza], opisał w swoim pamiętniku stolicę Azteków.

Staliśmy, podziwiając, bo ta wielka i przeklęta świątynia była tak wysoka, że panowała nad wszystkim. Widzieliśmy stamtąd owe trzy groble prowadzące do Meksyku [...]. Widzieliśmy, jak słodka woda przypływała z Chapultepec [czyt.: czapultepek], *zaopatrując całe miasto, a na owych trzech groblach mosty w regularnych odstępach, pod którymi przepływała woda jeziora z jednej strony na drugą. Widzieliśmy na owym wielkim jeziorze mnóstwo łodzi – jedne zwoziły żywność, inne wracały z ładunkiem i towarami. Widzieliśmy, że tak w mieście, jak we wszystkich miastach zbudowanych na wodzie, nie można było inaczej poruszać się od domu do domu, jak przez drewniane zwodzone mosty albo łodziami. Widzieliśmy w owych miastach świątynie i sanktuaria na kształt wieżyc i warowni, wszystko nad podziw lśniące białością, a przy domach, w ulicach i na groblach stały inne wieżyczki i kapliczki, tworząc małe warownie. Kiedy napatrzyliśmy się i nadziwili wszystkiemu, co wzrok ogarniał, oglądaliśmy znów wielki plac i tłumy ludzi na nim, kupujących i sprzedających, tak że nawet słychać było brzęczenie głosów. Byli między nami żołnierze, którzy znali rozmaite strony świata, bywali i w Konstantynopolu, i w całej Italii, i w Rzymie, otóż mówili oni, że takiego placu, tak pięknie rozplanowanego, tak wielkiego, w takim porządku i tak pełnego ludzi nie widzieli jeszcze.*

Źródło: B. Díaz del Castillo, *Pamiętnik żołnierza Korteza, czyli prawdziwa historia podboju Nowej Hiszpanii*, tłum. A.L. Czerny, Warszawa 1962, s. 136–137.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego stolica Azteków wzbudziła tak wielki zachwyt w Europejczykach.
2. Wskaż europejskie metropolie, do których można było porównać Tenochtitlán.

AZTEKOWIE

Na północ od siedzib Majów, na obszarze dzisiejszego środkowego Meksyku, rozwinęła się cywilizacja **Azteków**. Prawdopodobnie ok. 1200 r. przybyli oni z północy (z południowego zachodu obecnych Stanów Zjednoczonych) na ziemie, na których wcześniej istniała potężna cywilizacja **Tolteków**. Z początku Aztekowie byli małym ludem najemnych wojowników, jednak od XIV w. rozpoczęli podbój innych plemion. W połowie tego stulecia założyli swoją stolicę **Tenochtitlán** [czyt.: tenocztitlan], a w kolejnym podbili wszystkie plemiona na obszarze dzisiejszego Meksyku między Pacyfikiem a Oceanem Atlantyckim. Podporządkowali sobie także tereny

CYWILIZACJE PREKOLUMBIJSKIEJ AMERYKI

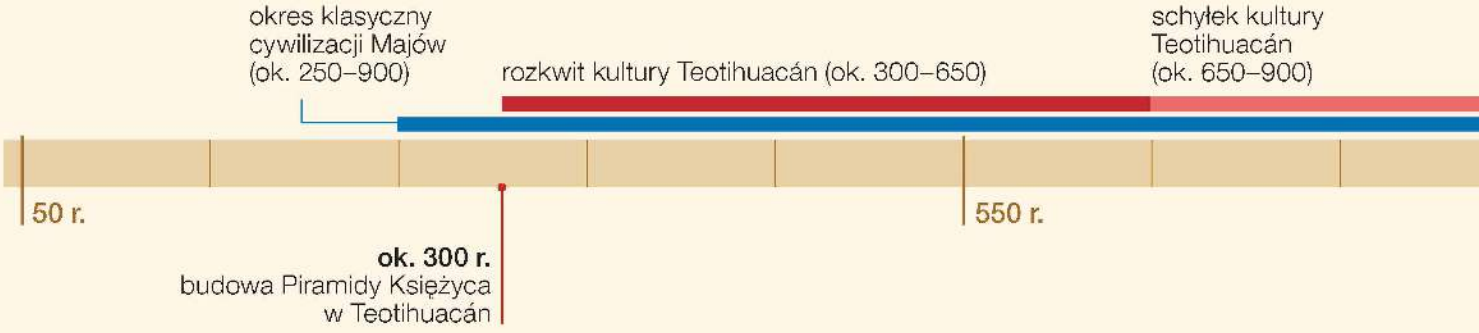

? Które z cywilizacji prekolumbijskich istniały najdłużej?

WARTO WIEDZIEĆ

Rolnictwo i hodowla u Indian

Podstawą żywienia w Ameryce Środkowej i Południowej była kukurydza – z tego powodu zajmowała ona ważne miejsce w kulturze, a jej uprawa znajdowała nawet odzwierciedlenie w religii. Często stosowano uprawy łączne, a jedno pole obsiewano jednocześnie kukurydzą, fasolą i dyniami. W Ameryce uprawiano też bawełnę, tytoń, ziemniaki, paprykę i bób. Majowie i Aztekowie cenili sobie także ziarna kakaowca, a uzyskiwany z nich napój wykorzystywali w celach kultowych. Ponadto Majowie stosowali systemy irygacyjne, a na terenach podmokłych budowali sztuczne wyspy. Indianie nie znali zwierząt pociągowych i transportu kołowego. Ziemię spulchniano za pomocą motyk lub zaostrzonych kijów. Jedynymi udomowionymi zwierzętami były psy, indyki, a ponadto lamy.

? Jakie różnice występowały między rolnictwem w Ameryce i w Europie?

Lamy zostały udomowione w Ameryce Południowej ok. 5000–4000 lat p.n.e. W państwie Inków wykorzystywano je jako zwierzęta juczne oraz źródło pożywienia i wełny.

▪ *fotografia współczesna, Patagonia*

zamieszkiwane dotychczas przez Majów w dzisiejszej Gwatemali.

Państwo Azteków nie było scentralizowane – stanowiło federację różnych plemion, rządzonych przez swoich zwierzchników. Jednak Aztekowie mieli prawo do zatwierdzenia takiego zwierzchnika i ściągania podatków od poszczególnych plemion. W każdym plemieniu władzę sprawowała też rada, której członków wyłaniano spośród klanów. Wybierała ona czterech władców, z których najpotężniejszy był Tlacatecuhtli [czyt.: tlakatekutli]. Był on nie tylko wodzem, lecz także bogiem, któremu poddani oddawali cześć.

Aztekowie, podobnie jak Majowie, zajmowali się głównie rolnictwem. Potrafili nawadniać pola i doprowadzać wodę do miast. Wznosili również potężne budowle (piramidy), a ponadto rozwinęli wiedzę astronomiczną.

INKOWIE

Trzecią najpotężniejszą cywilizacją Ameryki byli **Inkowie**. Gdy Hiszpanie zetknęli się z nimi w XVI w., ich państwo było u szczytu potęgi. Inkowie władali wówczas ogromnym terytorium o długości 3000 km na terenie dzisiejszego Ekwadoru, Peru i północnego Chile. Obszary te zajęli w połowie XV stulecia.

CYWILIZACJE PREKOLUMBIJSKIEJ AMERYKI

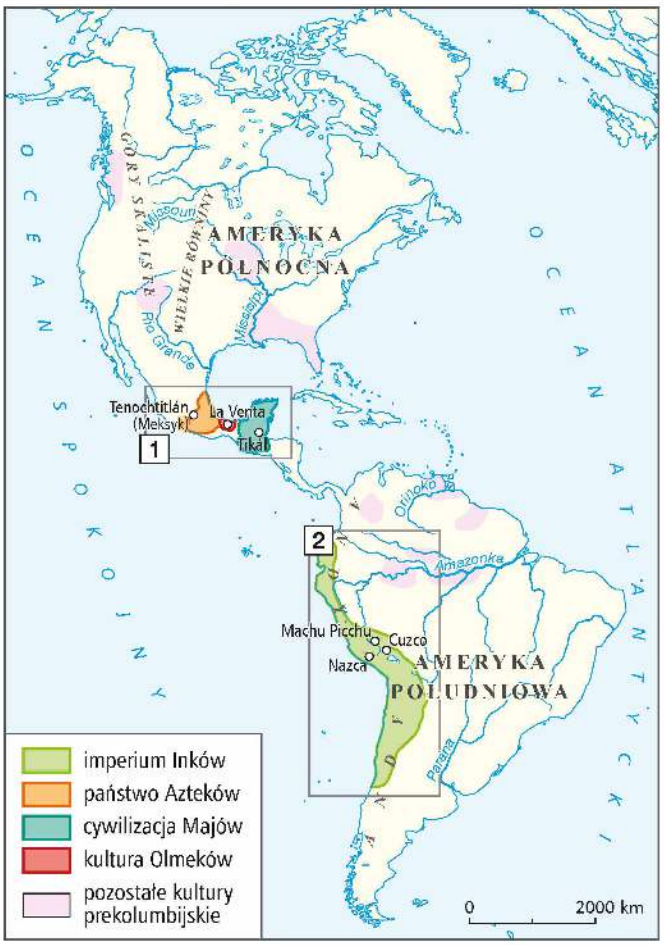

?

1. Wymień cywilizacje, które rozwinęły się w Mezoameryce.
2. Na podstawie atlasu geograficznego ustal, jakie warunki klimatyczne panują na obszarach, na których rozwinęły się główne cywilizacje prekolumbijskie.

W tym czasie rozbudowali stolicę swojego imperium – **Cuzco** [czyt.: kusko], a także wybudowali na przełęczy w Andach na wysokości ponad 2400 m n.p.m. miasto **Machu Picchu** [czyt.: maczu pikczu].

Państwo Inków było bardziej scentralizowane niż imperia Majów i Azteków. Na jego czele stał władca zwany **inka**, którego uznawano za syna boga słońca. Rządził on przy pomocy rady złożonej z arystokracji. Z tej warstwy społecznej pochodzili też kapłani i urzędnicy. Inkowie zmuszali podbite plemiona do płacenia podatków i danin, ale także narzucali im swoją kulturę, religię i język keczua. W swoim państwie rozwinęli znakomicie sieć dróg. Przez imperium ciągnęły się dwa szlaki komunikacyjne: o długości 1500 km (wzdłuż wybrzeża) i 2000 km (przez Andy). Inkowie nie znali kół, dlatego drogi te służyły przede wszystkim do pieszych podróży. W trudno dostępnych obszarach budowali kamienne schody i mosty linowe nad dolinami w Andach. Inkowie potrafili także komunikować się na odległość za pomocą ognia i dymu. Na wysokim poziomie stała inkaska medycyna, zwłaszcza chirurgia. Potrafiono m.in. przeprowadzać trepanację czaszki.

RELIGIE CYWILIZACJI PREKOLUMBIJSKICH

Podstawą religii Majów, Azteków i Inków był **politeizm astrobiologiczny**. Ludy te wierzyły w wielu bogów, których utożsamiano z ciałami niebieskimi: Słońcem, Księżycem czy niebem, zjawiskami przyrodniczymi, np. deszczem czy burzą, lub zwierzętami: jaguarem, wężem czy małpą. Każde z plemion miało jednak swoje własne bóstwa. Najważniejszymi bogami Majów byli Hunab i jego syn Itzamuna [czyt.: itsamuna]. U Azteków największą rolę odgrywał bóg wojny utożsamiany ze słońcem – Huitzilopochtli [czyt.: łiciloposztli]. Według ich wierzeń to groźne bóstwo, aby mieć siłę do walki ze złymi mocami, musiało żywić się ludzką krwią. Z tego powodu na ołtarzach składano mu wiele ofiar z ludzi.

W azteckiej mitologii ważnym bogiem był **Quetzalcóatl** [czyt.: kecakoatl], który – jak wierzono – miał wkrótce powrócić na ziemię i upomnieć się o swoje królestwo. To z tym bóstwem Aztekowie, którzy wierzyli też w boskość swoich władców, utożsamiali Hiszpanów, co ułatwiło najeźdźcom podbicie Mezoameryki. W inkaskim panteonie najwyższe miejsce zajmował bóg słońca nazywany Inti, syn boga stwórcy Wirakoczy. Jego kult cieszył się poparciem władców i to jemu składano większość ofiar.

? Jakie inne cywilizacje na świecie uznawały boskość swoich władców?

Posążek Quetzalcóatla, Pierzastego Węża – jednego z najważniejszych bogów czczonych w całej Mezoameryce.

- *posążek, ok. 1400–1520, Meksyk*

Machu Picchu to miasto Inków wzniesione w pierwszej połowie XV w. Znajduje się ono w Andach na wysokości ponad 2000 m n.p.m. W czasach imperium inkaskiego było głównym ośrodkiem gospodarczym i obronnym kraju.

- *fotografia współczesna, Peru*

CYWILIZACJE AZJI

Zamieszkujące Azję ludy w XV i XVI w. znajdowały się na różnym poziomie rozwoju cywilizacyjnego. Środkową i północną część kontynentu zamieszkiwały plemiona koczownicze, które funkcjonowały na poziomie wspólnoty pierwotnej. Z kolei w Azji Wschodniej i Południowej istniały rozwinięte cywilizacje, których poziom można porównać z najlepiej funkcjonującymi społeczeństwami Europy Zachodniej.

Najsilniejszym azjatyckim państwem były **Chiny**. Państwo to miało także wpływy m.in. w Tybecie, Korei i Wietnamie. Po okresie panowania tam Mongołów ich potęgę na kontynencie odbudowała rodzima dynastia Ming. Jej założyciel pod koniec XIV w. obalił mongolskich władców i stworzył dobrze funkcjonującą administrację. Jego następcy rozbudowali systemy irygacyjne oraz wspierali rzemiosło i handel.

Na początku nowożytności **Japonia** była podzielona na dziesiątki małych państewek. Udało się je zjednoczyć dopiero w XVI w. Dokonał tego generał **Hideyoshi Toyotomi** [czyt.: hidejos tojotomi]. Zarówno on, jak i inni wybitni dowódcy nosili tytuł **sioguna** (dyktatora wojskowego). Sioguni sprawowali władzę w Japonii w imieniu cesarza, któremu pozostawiono jedynie funkcje religijne.

Od lat 40. XVI w. do Japonii zaczęli docierać przybysze z Europy, głównie kupcy i misjonarze. Wielu Japończyków zaczęło przechodzić na chrześcijaństwo, co władcy uznali za zagrożenie dla jedności kraju. Dodatkowo nienawiść do Europejczyków w Japonii budzili przebywający tam Portugalczycy, Hiszpanie, Anglicy i Holendrzy, którzy brutalnie rywalizowali o wpływy na dworze cesarskim. W 1587 r. wydano pierwszy edykt skierowany przeciwko chrześcijanom, a w pierwszej połowie XVII w. wprowadzono kolejne. Wielu Europejczyków skazano wówczas na śmierć. Zabroniono Japończykom przyjmowania chrześcijaństwa i wyjazdów z kraju. W efekcie nastąpiła **izolacja Japonii**, skierowana zarówno przeciwko wpływom europejskim, jak i chińskim.

Hideyoshi Toyotomi jest uznawany za jedną z najważniejszych postaci w dziejach Japonii. Był drugim z trzech wielkich przywódców, którzy doprowadzili do zjednoczenia tego kraju (pierwszym był Nobunaga Oda, a ostatnim – Ieyasu Tokugawa). Pod koniec życia próbował podbić Koreę, lecz jego wyprawa zakończyła się porażką wojsk japońskich.

▪ *ilustracja, Japonia, XVI w.*

Trzecią wielką cywilizacją azjatycką były **Indie**. U schyłku średniowiecza kraj ten pozostawał rozbity na wiele muzułmańskich i hinduskich państewek. Nie potrafiły one skutecznie przeciwstawić się najazdom obcych ludów. Na początku XVI w. północną część **subkontynentu** indyjskiego zajęły dobrze zorganizowane i wojownicze plemiona afgańskie. Najeźdźcy stworzyli potężne **państwo Wielkiego Mogoła** (nazwa pochodzi od afgańskiego plemienia Mogołów) ze stolicą w podbitym Delhi [czyt.: deli]. W XVII w. Mogołowie podbili niemal cały subkontynent indyjski. Mimo że nowi władcy wyznawali islam, nie narzucali siłą nowej religii.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jak doszło do zasiedlenia przez ludzi obu Ameryk.
2. Opisz osiągnięcia kultury Majów. Porównaj je z osiągnięciami cywilizacji europejskiej w tym samym czasie.
3. Porównaj kultury Majów, Azteków i Inków. Wskaż podobieństwa i różnice.
4. Omów problemy polityczne Chin, Japonii i Indii w XVI i XVII w.
5. Przedstaw architekturę Majów na podstawie budowli w mieście Chichén Itzá.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Ch.C. Mann, *1491. Ameryka przed Kolumbem*, tłum. J. Szczepański, Poznań 2007.
J. Olko, *Meksyk przed konkwistą*, Warszawa 2010.
M. Rostworowska, *Historia państwa Inków*, Warszawa 2004.

2 WIELKIE ODKRYCIA GEOGRAFICZNE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny wielkich odkryć geograficznych,
- okoliczności odkrycia Ameryki i znaczenie tego wydarzenia,
- najważniejsze wyprawy odkrywcze i ich dowódcy,
- znaczenie wielkich odkryć geograficznych.

WIEDZA O ŚWIECIE W ŚREDNIOWIECZU

Niemal do końca średniowiecza wiedza geograficzna Europejczyków ograniczała się do Europy, północnej Afryki oraz części Bliskiego Wschodu. Informacji o dalszych obszarach Azji było niewiele i pochodziły one głównie od dyplomatów i kupców. O istnieniu Chin i Japonii dowiedziano się dopiero w XIII w. z dzieła *Opisanie świata* podróżnika Marca Polo. Wiele odkryć starożytnych uczonych zostało zapomnianych. Inne, jak teoria o kulistości Ziemi, uznano za nieprawdziwe. Wierzono, że Ziemia składa się jedynie z Europy, Azji i Afryki, otoczonych wodami oceanów. Nie wiedziano jednak, jak duże są Azja i Afryka. Ponadto wierzono, że lądy i oceany są zamieszkiwane przez fantastyczne i groźne istoty.

Znacznie większą wiedzą geograficzną od Europejczyków dysponowali Arabowie, którzy poznali wiele prac starożytnych uczonych. To właśnie za ich pośrednictwem zawarte w tych dziełach informacje pod koniec średniowiecza upowszechniły się także w Europie. Ponadto w XV w. po upadku Konstantynopola do zachodniej Europy, wraz z uciekinierami z tego miasta, trafiło wiele dzieł greckich uczonych, które przetłumaczono na łacinę.

Wiedza geograficzna Europejczyków zaczęła się nieco poszerzać dopiero w XIII i XIV w. Stało się tak m.in. za sprawą wypraw na Wschód dominikanina Giovanniego da Pian del Carpine [czyt.: dżiowanniego da pian del karpi**ne**] (XIII w.) i weneckiego kupca Marca Polo (XIII/XIV w.). W XV w. cenne informacje o świecie zaczęli zdobywać żeglarze portugalscy pływający wzdłuż wybrzeży Afryki.

Mapa Toscanellego została opracowana przez włoskiego astronoma i matematyka Paola Toscanellego [czyt.: toskanellego]. Wysnuł on teorię, że gdy popłynie się z Europy na zachód, można dotrzeć do Indii. Nie przewidywał jednak, że znajduje się tam inny ląd. Swoje obliczenia oraz zapis teorii wraz z odpowiednią mapą przesłał w 1474 r. władcy Portugalii Alfonsowi V, który jednak nie wsparł poszukiwań tej drogi do Indii.

- *mapa, Italia, 1457 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwszy globus

Sporym osiągnięciem w dziedzinie wiedzy geograficznej i kartografii było stworzenie w 1492 r. przez Martina Behaima pierwszego globusa. Mimo że uwzględniono na nim niemal całą ówczesną wiedzę z zakresu geografii, to i tak zawierał liczne błędy. Zaznaczono na nim tylko trzy kontynenty: Europę, Afrykę i Azję. Europę na zachodzie miało oddzielać od Azji wiele małych wysp. W dodatku wyobrażenie południowych części Afryki, Dalekiego Wschodu, a także Skandynawii było całkowicie błędne. Dopiero odkrycia Kolumba zapoczątkowane w tym samym roku, w którym powstał globus Behaima, zmieniły zupełnie wiedzę na temat układu kontynentów na kuli ziemskiej.

? Dlaczego stworzenie globusa jest uważane za ważne osiągnięcie w dziedzinie geografii?

Globus, nazywany w XV w. „jabłkiem świata".
▪ *globus, Portugalia, XVI w.*

PRZYCZYNY ODKRYĆ GEOGRAFICZNYCH

Główny motyw wypraw Europejczyków, których celem było poszukiwanie nowych lądów, stanowiła chęć zysku. Zarówno żeglarzy, jak i finansujących ich mocodawców kusiły legendarne opowieści o bogactwie Indii i Chin, do których starano się dotrzeć drogą morską. Ponadto liczyli oni na możliwość dotarcia do miejsc, z których sprowadzano do Europy niezwykle cenne przyprawy i korzenie, takie jak cynamon, gałka muszkatołowa, goździki, pieprz, imbir oraz trzcina cukrowa. Te niebezpieczne ekspedycje przyciągały ludzi ciekawych świata, chcących przeżyć przygodę i zyskać sławę.

Wpływ na podjęcie wypraw odkrywczych miały też przemiany społeczno-gospodarcze w zachodniej Europie. Pod koniec średniowiecza zaczęto coraz dotkliwiej odczuwać brak złota i srebra, które stanowiły główny środek płatniczy i zapłatę za towary przywożone z Bliskiego Wschodu, Indii i Chin przez kupców arabskich. Odkrycie drogi morskiej do Indii uniezależniałoby handel z Azjatami od pośredników, których udział w sprowadzaniu towarów luksusowych – przypraw, pachnideł, egzotycznych owoców, tkanin i barwników – był coraz droższy. Ponadto po zajęciu Konstantynopola przez Turków osmańskich (1453 r.) żeglowanie po wschodnim basenie Morza Śródziemnego stało się wyjątkowo niebezpieczne.

Kryzys **handlu lewantyńskiego** nie miał jednak decydującego znaczenia dla organizacji wypraw zamorskich. W wymianie z Bliskim Wschodem uczestniczyły głównie Wenecja i Genua, a poszukiwania morskiej drogi do Indii rozpoczęli Portugalczycy i Hiszpanie. Miało to związek z kryzysem ekonomicznym i społecznym, który pod koniec średniowiecza dotknął tamtejszą szlachtę. System feudalny na zachodzie Europy zaczął upadać, a szlachta, stojąca na szczycie hierarchii społecznej, traciła dochody. Jednocześnie w Portugalii i Hiszpanii nastąpił duży wzrost demograficzny. Coraz liczniejsza rzesza szlachty została zmuszona do poszukiwania nowych zajęć. Ponadto w XV w. skończyła się **rekonkwista**, czyli walka o wyparcie z Półwyspu Iberyjskiego muzułmanów, nazywanych tam Maurami. Wielu rycerzy pozostało bez zajęcia, a jedyną szansą na polepszenie warunków życia stały się wyprawy do zamorskich krajów „po złoto" oraz kolonizacja nowo odkrytych terenów. Potrzeby te zbiegły się w czasie z rozwojem nawigacji oraz nowymi osiągnięciami w budownictwie okrętów.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny wielkich odkryć geograficznych?

WYPRAWY PORTUGALCZYKÓW

Pierwsze wyprawy odkrywcze zaczęli organizować Portugalczycy, do czego przyczyniło się położenie geograficzne ich kraju. W XV w. Portugalia została dotknięta przez kryzys gospodarczy oraz fale głodu i epidemii. Państwo było już wówczas zjednoczone po długim okresie dominacji Arabów na Półwyspie Iberyjskim. Dalsze podboje uniemożliwiało potężne Królestwo Kastylii, dlatego Portugalczycy rozpoczęli ekspansję drogą morską.

Zwolennikiem i organizatorem wypraw dalekomorskich był syn królewskiej pary, **infant Henryk**, który z racji swoich zainteresowań otrzymał przydomek **Żeglarz**. Dzięki jego wsparciu Portugalczycy opłynęli w 1434 r. przylądek Bojador [czyt.: boziador] położony na południe od Wysp Kanaryjskich, do tej pory uchodzący za kres europejskich podróży w tym kierunku. Kolejne ekspedycje docierały coraz dalej. W 1446 r. Portugalczycy opłynęli Przylądek Zielony i dotarli do Senegalu. Odkrywanie zachodniego brzegu Afryki zakończył w 1488 r. **Bartolomeu Dias** [czyt.: dijasz], który dopłynął na południowy kraniec kontynentu. Żeglarz nazwał to miejsce Przylądkiem Burz. Król Portugalii Jan II zmienił jednak nazwę na **Przylądek Dobrej Nadziei**, aby podkreślić, jak wyjątkowym wydarzeniem było odkrycie Diasa.

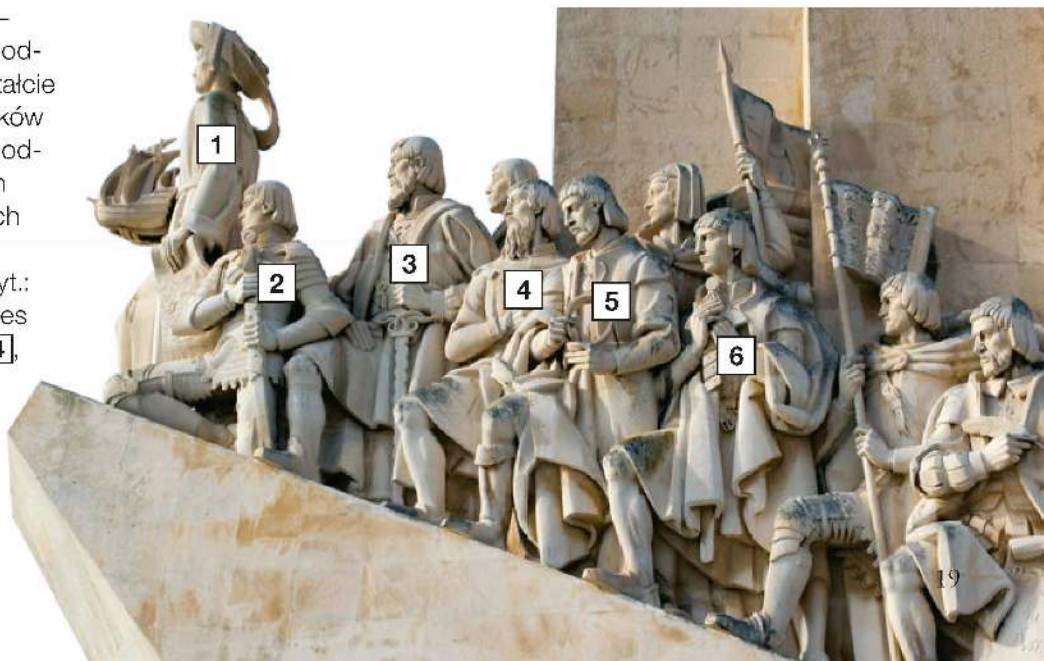

Pomnik Odkrywców w Belém – dawnym porcie Lizbony – został odsłonięty w 1960 r. Obelisk w kształcie karaweli zdobią posągi podróżników i innych postaci zasłużonych dla odkryć geograficznych dokonanych przez Portugalczyków, wśród nich są m.in. Henryk Żeglarz [1], król Alfons V [2], Vasco da Gama [czyt.: wasko da gama] [3], Pedro Álvares Cabral [czyt.: alwa**resz** kabr**al**] [4], Ferdynand Magellan [5] oraz Gaspar Corte-Real [czyt.: gaz**par** korte re**al**] [6].

- *fotografia współczesna, Lizbona*

DZIAŁALNOŚĆ HENRYKA ŻEGLARZA

Duży wpływ na rozwój żeglugi miał następca tronu Portugalii Henryk Żeglarz, twórca portugalskiego imperium kolonialnego. Jego celem było odnalezienie nowej drogi do Indii – z tego powodu wspierał finansowo portugalskich żeglarzy i namawiał ich do podejmowania wypraw wzdłuż brzegów Afryki. Zorganizował on także nowoczesną flotę, a w miejscowości Sagres [czyt.: sagresz] stworzył ośrodek naukowy, w którym gromadzono i studiowano mapy żeglarskie oraz unowocześniano przyrządy nawigacyjne. Miejsce to uważa się za wzór dla późniejszych akademii morskich. Prawdopodobnie to właśnie tam zbudowano pierwszą karawelę.

? Jakie zasługi dla rozwoju żeglarstwa miał portugalski następca tronu?

Henryk Żeglarz, który swój przydomek zyskał kilka lat po śmierci, sam nigdy nie wyruszył na dalekomorską wyprawę.

▪ *obraz, Lizbona, ok. 1460 r.*

DOTARCIE DO AMERYKI

Znacznie później niż Portugalczycy wyprawy morskie zaczęli organizować Hiszpanie. Od 1484 r. mało wówczas znany żeglarz **Krzysztof Kolumb** starał się zdobyć środki na wyprawę, by odkryć **nową drogę morską do Indii**. Pod wpływem tezy geografa i astronoma Paola Toscanellego (zob. s. 17) był on przekonany, że najkrótsza droga prowadzi na zachód przez Atlantyk. Żeglarza wsparła hiszpańska para królewska, Izabela Kastylijska i Ferdynand Aragoński, którzy w 1492 r. ostatecznie zjednoczyli Hiszpanię i mogli rozpocząć zamorską ekspansję. Dotychczas niechętnie patrzyli na sukcesy Portugalczyków w odkrywaniu i kolonizowaniu terenów zachodniego wybrzeża Afryki. Wprawdzie w latach 80. XV w. Hiszpanie zajęli Wyspy Kanaryjskie, jednak to kolonie portugalskie zdecydowanie dominowały w tym rejonie. Wyprawa Kolumba dawała Hiszpanom nadzieję na wielkie korzyści przy zainwestowaniu stosunkowo niedużych środków.

3 sierpnia 1492 r. z hiszpańskiego portu Palos wyruszyły trzy okręty z załogą liczącą 90 osób. Największym była karaka Santa María, którą dowodził Kolumb mianowany admirałem, a pozostałymi **karawelami** (Pinta i Niña – czyt.: ninja) – hiszpańscy oficerowie cieszący się zaufaniem wśród załogi. Wyprawa najpierw dotarła na Wyspy Kanaryjskie. Po uzupełnieniu zapasów ruszyła na otwarty ocean. Po 33 dniach żeglugi po Atlantyku załoga ujrzała ląd – jedną z wysp archipelagu Bahama. Tam po raz pierwszy Europejczycy zetknęli się z ludnością **Nowego Świata**. Następnie żeglarze dopłynęli do Kuby (Kolumb był pewien, że dotarł do opisywanej przez Marca Polo Japonii) i Haiti (nazwanej przez żeglarzy Hispaniolą). W marcu 1493 r. żeglarze powrócili do Hiszpanii.

Jeszcze w 1493 r. Kolumb otrzymał środki na zorganizowanie drugiej wyprawy za ocean. Tym razem wyruszyło 17 statków z 1200

Statek Kolumba u wybrzeży nowo odkrytej wyspy wywołał strach rdzennych mieszkańców, którzy uciekli w obawie przed przybyszami. Taką scenę utrwalono na jednej z najstarszych rycin ilustrujących odkrycie Ameryki.

▪ *drzeworyt, Włochy, 1493 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

KRZYSZTOF KOLUMB (1451–1506)

Pochodzący z Genui wybitny żeglarz, odkrywca Ameryki. W latach 70. XV w. żeglował po Morzu Śródziemnym i zachodnim Atlantyku. Pod wpływem starożytnych i średniowiecznych pism geograficznych uznał, że jest możliwe dopłynięcie do Indii od zachodu. W 1492 r., finansowany przez hiszpańską parę królewską, wyruszył przez Ocean Atlantycki w poszukiwaniu nowej drogi morskiej do Indii. Mianowano go wówczas wielkim admirałem i wicekrólem nowych ziem. Jego cztery wyprawy poskutkowały odkryciem wielu nowych lądów. Okazał się jednak nieudolnym administratorem i popadł w niełaskę u hiszpańskich władz. Zmarł w 1506 r. w Hiszpanii jako człowiek zamożny, choć nieco zapomniany. Do końca życia był przekonany, że dopłynął do Indii.

ludźmi na pokładach. Ekspedycja miała już charakter kolonizacyjny. Żeglarze dotarli do znanej im Hispanioli, ale także na inne wyspy Antyli, m.in. na Jamajkę. Po powrocie do Hiszpanii Kolumb jeszcze dwukrotnie wyruszał na wyprawy do Nowego Świata. W 1498 r. dopłynął do wyspy Trynidad u wybrzeży Wenezueli, a w 1502 r. wylądował w Hondurasie w Ameryce Środkowej.

WYPRAWY DO INDII I AMERYKI

Wkrótce po odkryciu Ameryki odnaleziono także nową drogę do Indii. W 1497 r. z Lizbony wyruszyły cztery portugalskie żaglowce dowodzone przez **Vasco da Gamę**. Po kilku miesiącach ekspedycja opłynęła Przylądek Dobrej Nadziei i ruszyła wzdłuż wschodniego wybrzeża Afryki, a następnie przez Morze Arabskie (północna część Oceanu Indyjskiego). W lipcu 1498 r. okręty przypłynęły do Kalikatu na południu Indii. Hindusi traktowali przybyszów z nieufnością, mimo to Portugalczykom udało się zawrzeć z miejscową ludnością umowę handlową. Skutkiem tej wyprawy było nie tylko odkrycie morskiej drogi do Indii, lecz także początek dominacji Portugalii na Dalekim Wschodzie.

Po odkryciu Ameryki w 1492 r. w kierunku lądów na zachodzie ruszyły wyprawy żeglarzy hiszpańskich, portugalskich i włoskich. Ekspedycje te zaowocowały odkryciem kolejnych fragmentów nowego kontynentu. W 1497 r. Włoch w służbie angielskiego króla, **Giovanni Caboto** [czyt.: dżiowanni kaboto], znany jako John Cabot [czyt.: dżon kejbot], dotarł do Nowej Fundlandii i Labradoru (dzisiejsza Kanada). W 1499 r. Hiszpanie wylądowali na wybrzeżu Gujany, a w 1500 r. pierwsi Europejczycy zakotwiczyli u wybrzeży Brazylii.

Najbardziej znanym żeglarzem po Kolumbie stał się **Amerigo Vespucci** [czyt.: wespuczczi]. W przeciwieństwie do Kolumba był on przekonany, że odkryta ziemia to nie Indie, lecz odrębny kontynent – **Nowy Świat**. Vespucci był wnikliwym obserwatorem przyrody i autorem wielu relacji z podróży na kontynent amerykański z lat 1500–1505. Jego listy ukazały się drukiem, dlatego ich autor bardziej kojarzył się ówczesnym ludziom z Nowym Światem niż Kolumb. Z tego też powodu nowo odkryty kontynent zaczęto nazywać **Ameryką**.

OPŁYNIĘCIE ZIEMI

Mimo opłynięcia Afryki i odkrycia Nowego Świata na początku XVI w. Europejczykom nadal nie udało się znaleźć drogi do Indii prowadzącej na zachód. Jej poszukiwania podjął się portugalski żeglarz w służbie hiszpańskiego króla, **Ferdynand Magellan**. Wyruszył on z Hiszpanii 20 września 1519 r. Kierował się ku krańcom Brazylii, gdyż spodziewał się znaleźć cieśninę, przez którą zamierzał dotrzeć na wschodnie wybrzeże Ameryki. Po jej odnalezieniu i przepłynięciu wyprawa pokonała olbrzymi ocean nazwany przez żeglarzy Oceanem Spokojnym i dotarła do Wysp Mariańskich. Gdy

WYPRAWY WIELKICH ODKRYWCÓW

Wyprawy morskie, podjęte u schyłku średniowiecza przez Hiszpanów i Portugalczyków, poskutkowały odkryciem nowych kontynentów i szlaków handlowych. Kolejne ekspedycje, dzięki coraz lepszym narzędziom nawigacyjnym oraz wytrzymalszym okrętom, mogły dotrzeć nawet do najdalszych zakątków globu.

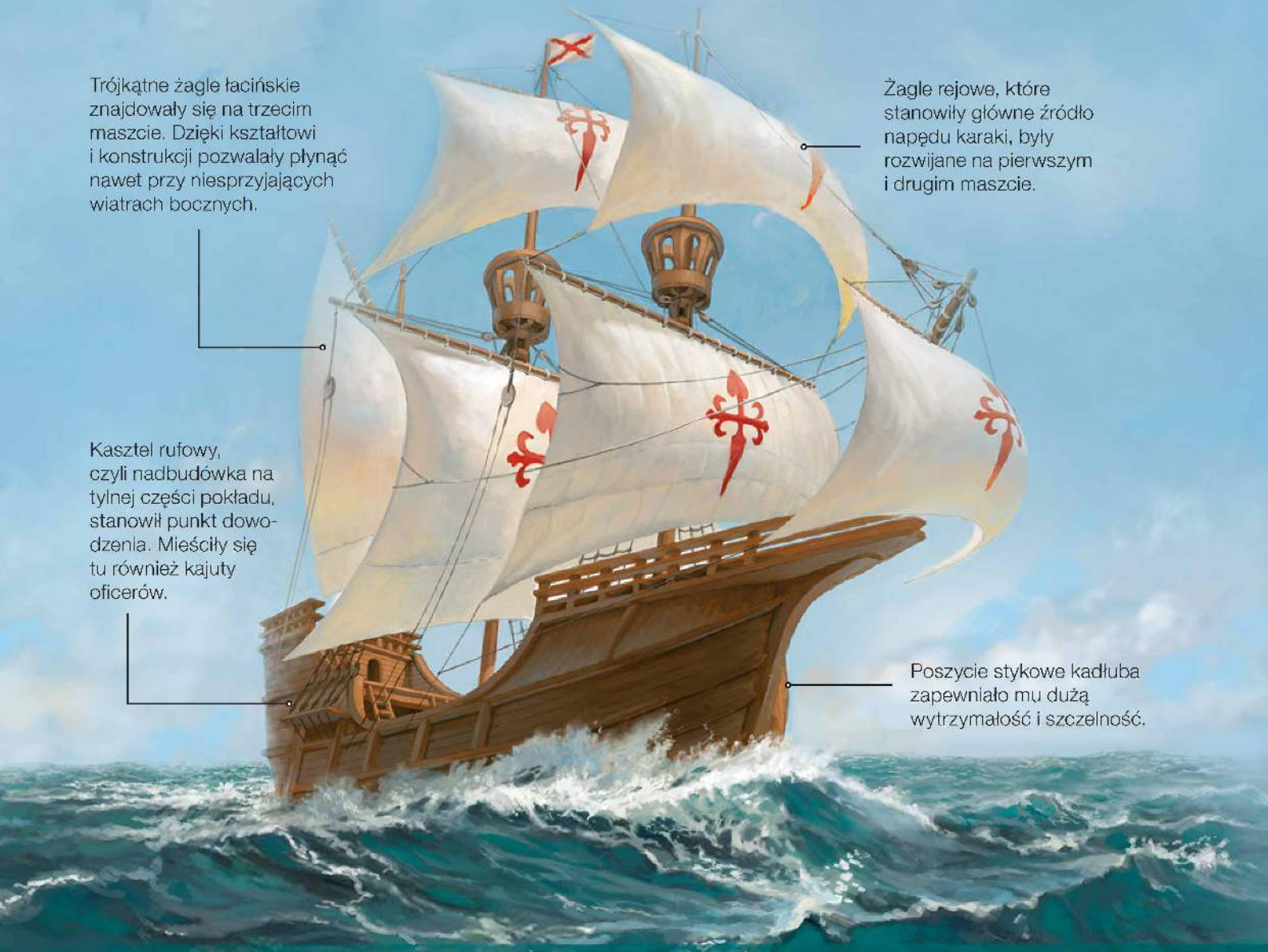

Victoria – dookoła kuli ziemskiej

Victoria to trójmasztowy żaglowiec typu karaka, który jako jedyny z czterech okrętów dowodzonych przez Ferdynanda Magellana (piąty zawinął do portu jeszcze w Cieśninie Magellana), opłynął kulę ziemską i powrócił do Hiszpanii. Kiedy przybijał do portu po niemal trzyletniej żegludze, na jego pokładzie znajdowało się tylko 18 z 270 marynarzy, którzy łącznie na wszystkich statkach wyruszyli na tę wyprawę. W zastępstwie za zmarłego Magellana funkcję dowódcy przejął Juan Sebastián Elcaño [czyt.: huan sebastian elkańjo]. Żaglowiec przepłynął 42 tys. mil, co dowiodło, jak znakomitą konstrukcją były karaki.

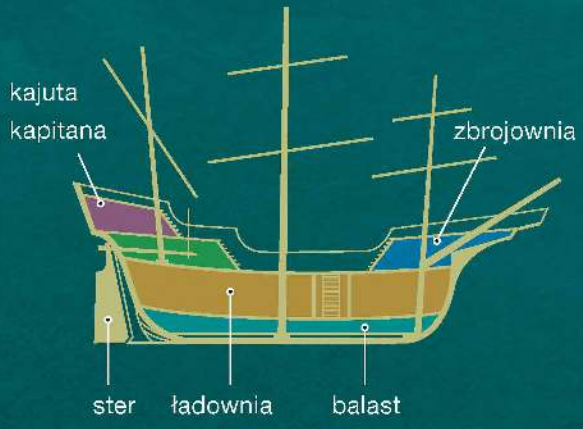

W IX–X w. wikingowie, którzy skolonizowali Islandię i Grenlandię, dopłynęli też do kontynentu amerykańskiego, nazwanego przez nich Winlandią. Odkrycia dokonał Leif Eriksson, który założył osadę na wyspie Nowa Fundlandia u wybrzeży dzisiejszej Kanady. Osadnictwo wikingów w Nowym Świecie miało jednak charakter tymczasowy i nie utrzymało się dłużej.

Podróż okrętów Magellana po olbrzymim oceanie położonym na zachód od kontynentu amerykańskiego trwała blisko 100 dni. Przez cały ten czas panowała tam niezwykle sprzyjająca pogoda, dlatego marynarze nazwali akwen Oceanem Spokojnym (Pacyfik, od hiszp. *pacífico* – 'spokojny').

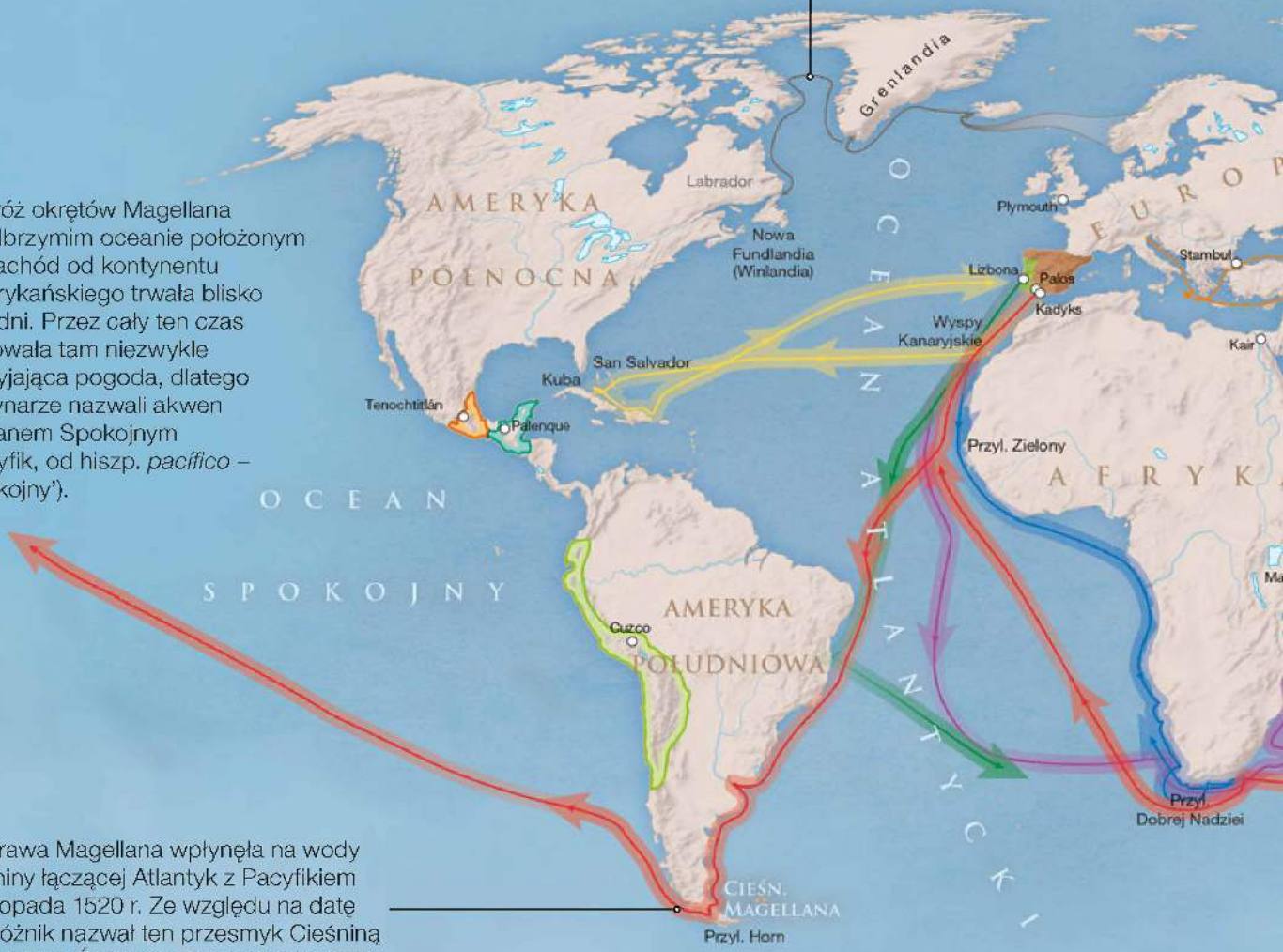

Wyprawa Magellana wpłynęła na wody cieśniny łączącej Atlantyk z Pacyfikiem 1 listopada 1520 r. Ze względu na datę podróżnik nazwał ten przesmyk Cieśniną Wszystkich Świętych. Dopiero później na cześć dowódcy całej ekspedycji nazwę zmieniono na Cieśninę Magellana. Ma ona ponad 550 km długości i od 45 km do 2 km szerokości.

Wielcy odkrywcy

Dowódcy wypraw odkrywczych byli nie tylko doświadczonymi żeglarzami, lecz także niezwykle odważnymi ludźmi. Podczas niebezpiecznych podróży często musieli tłumić bunty własnych załóg, które obawiały się płynąć dalej po nieznanych wodach. Tylko dzięki ich determinacji i przekonaniu o słuszności podjętych decyzji wyprawy w ogóle mogły się odbyć, ponieważ pozyskanie wsparcia władców lub kupców dla tak ryzykownych przedsięwzięć nie było rzeczą łatwą.

BARTOLOMEU DIAS

1488

dotarcie do Przylądka Dobrej Nadziei
2 okręty

KRZYSZTOF KOLUMB

1492

odkrycie Ameryki
3 okręty

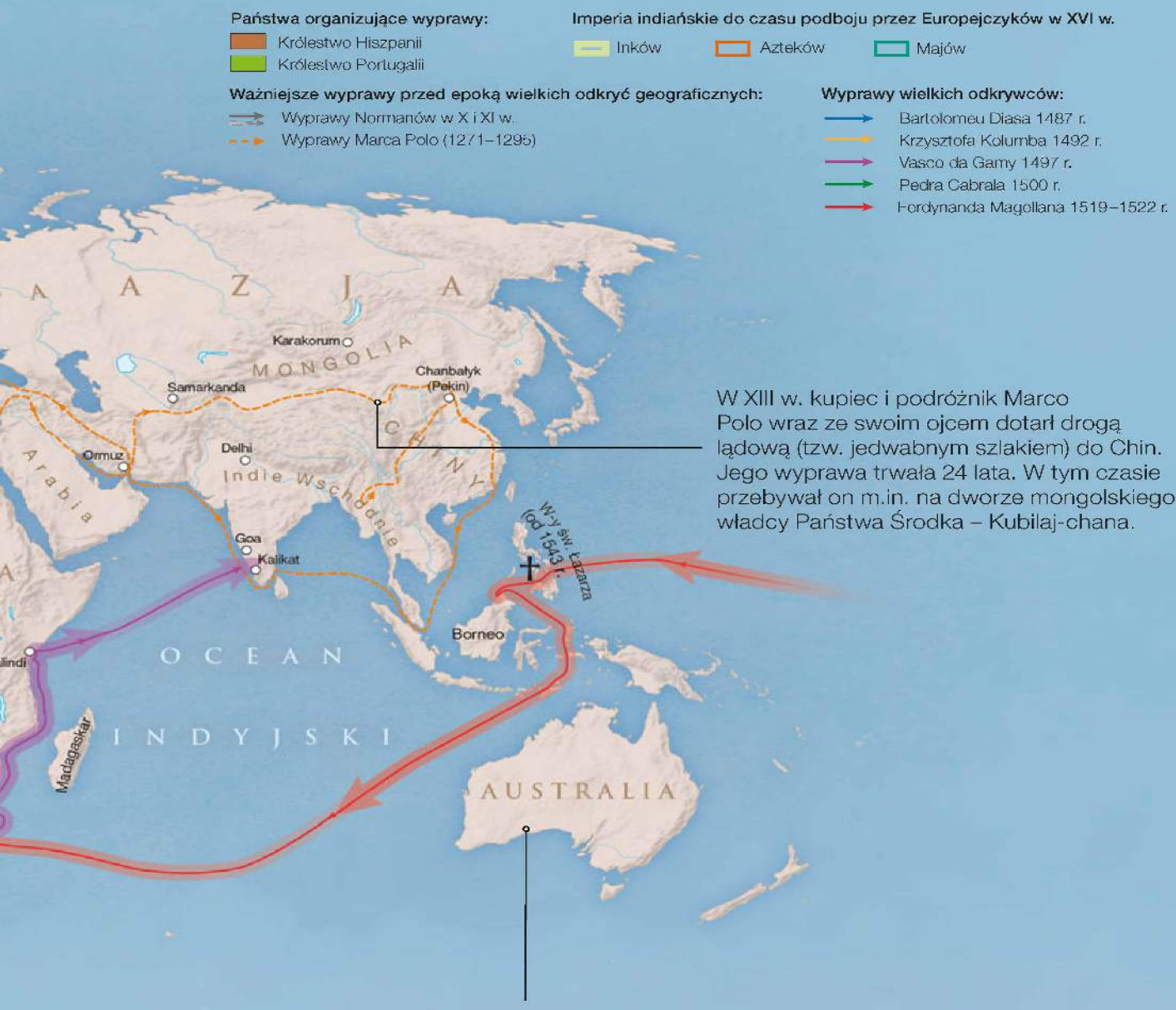

W XIII w. kupiec i podróżnik Marco Polo wraz ze swoim ojcem dotarł drogą lądową (tzw. jedwabnym szlakiem) do Chin. Jego wyprawa trwała 24 lata. W tym czasie przebywał on m.in. na dworze mongolskiego władcy Państwa Środka – Kubilaj-chana.

Do Australii jako pierwszy dotarł holenderski żeglarz Willem Jonsch [czyt.: wilem jonsz], który w 1606 r. opłynął jej północno-wschodnią część. W kolejnych latach to właśnie Holendrzy przodowali w odkrywaniu wybrzeży tego kontynentu. Dopiero w XVIII w. obszar ten na stałe zajęła Wielka Brytania.

VASCO DA GAMA

1498

odkrycie morskiej drogi do Indii
4 okręty

PEDRO ÁLVARES CABRAL

1500

odkrycie Brazylii
13 okrętów

FERDYNAND MAGELLAN

1519-1522

podróż doookoła świata
5 okrętów

Karawele i karaki

Pojawienie się nowych typów okrętów było jednym z impulsów do podejmowania ryzykownych wypraw dalekomorskich. Karawele i karaki szybko stały się podstawą floty portugalskiej i hiszpańskiej. Te wytrzymałe okręty znakomicie sprawdzały się podczas sztormów i wielomiesięcznych podróży.

Karawela
wyporność*: **100–200 ton**
załoga: ok. **40 ludzi**
liczba masztów: **2–3**

*parametr określający wielkość okrętu

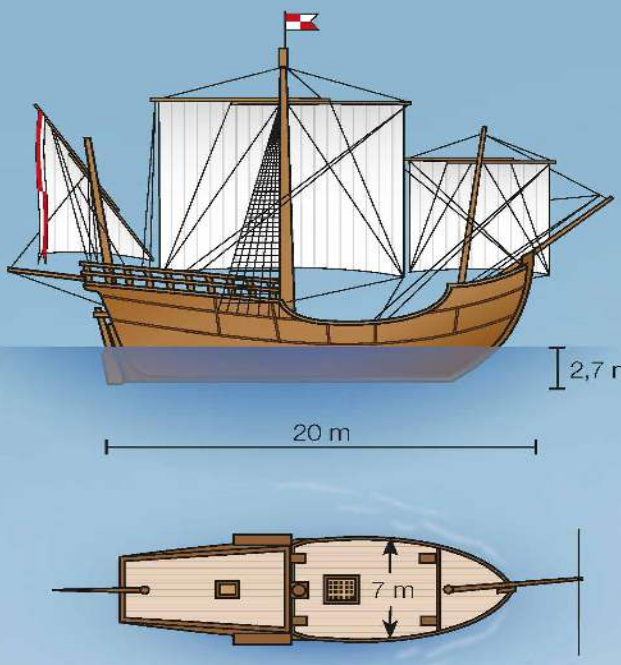

Karaka
wyporność: ok. **400 ton**
załoga: ok. **90 ludzi**
liczba masztów: **3**

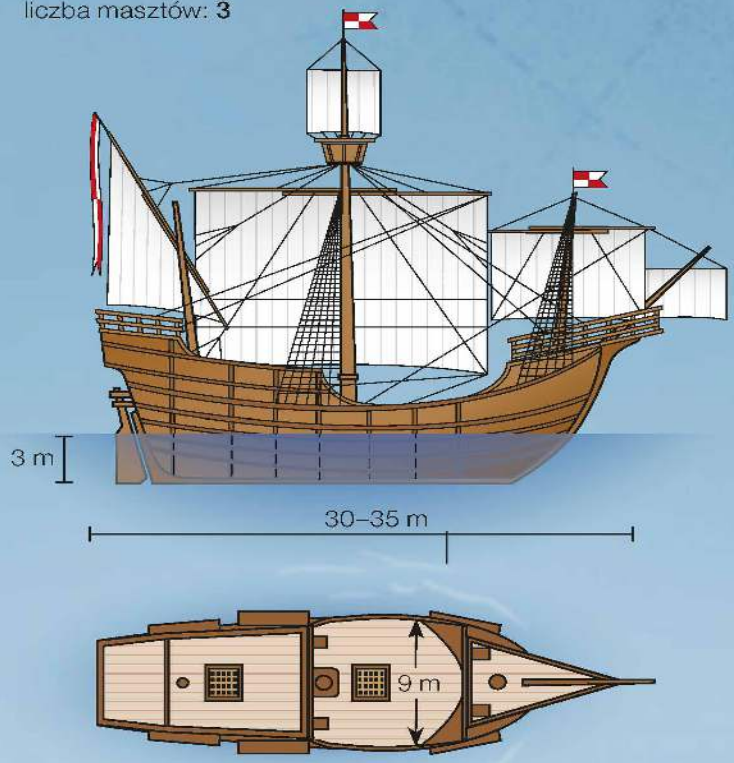

Przyrządy nawigacyjne

Rejsy dalekomorskie stały się możliwe dzięki rozwojowi żeglarstwa oraz upowszechnieniu instrumentów nawigacyjnych, wynalezionych jeszcze w starożytności lub średniowieczu. Przyrządy te pozwalały ustalić położenie statków na oceanie i wyznaczyć kurs żeglugi.

Kwadrant miał postać ćwiartki koła z podziałką oraz przesuwanym przeziernikiem. Za jego pomocą wyznaczano pozycję statku względem gwiazd.

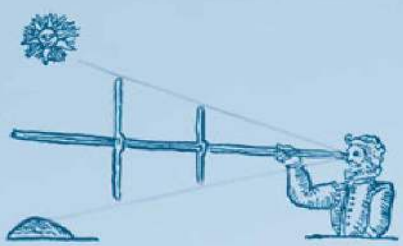

Laska św. Jakuba była listwą z umieszczoną na niej przesuwaną poprzeczką. Pozwalała zmierzyć kąt pomiędzy powierzchnią oceanu a położeniem gwiazd.

Busola wskazywała północ, co umożliwiało wytyczanie kierunku żeglugi.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODKRYCIE AMERYKI

Relację ze swojej pierwszej wyprawy do Nowego Świata Kolumb spisywał w dziennikach i listach, m.in. do pary królewskiej i królewskiego skarbnika.

Wiem, że będziesz uradowany, gdy dowiesz się o powodzeniu mojej wyprawy. Dlatego piszę ci ten list, który powiadomi cię o wszystkim, co w naszej podróży zrobiono i odkryto. Na trzydziesty drugi dzień po wyjeździe [...] *przybyłem na Morze Indyjskie i odkryłem tam bardzo liczne i gęsto zaludnione wyspy, które bez czyjegokolwiek protestu objąłem w posiadanie naszego najmiłościwszego króla przez uroczystą proklamację i zawieszenie flagi hiszpańskiej. Pierwszą z owych wysp* [...] *nazwałem San Salvador z wdzięczności dla Zbawiciela* [...]. *Także wszystkie inne wyspy nazwałem innym imieniem, jedną Wyspą Matki Boskiej Niepokalanego Poczęcia, drugą Wyspą Ferdynanda, inną Izabeli, inną Joanny i tak samo pozostałe rozkazałem ponazywać.* [...]

Mieszkańcy owych wysp nie różnią się wcale co do wyglądu, obyczajów lub języka i rozumieją się nawzajem. Ostatnia okoliczność jest bardzo pożyteczna przede wszystkim dla spełnienia życzenia najjaśniejszego króla naszego, a mianowicie, sądzę, dla nawrócenia ich na świętą wiarę chrześcijańską, dla której, o ile mogłem wyrozumieć, bardzo łatwo ich będzie można pozyskać.

Na wszystkich owych wyspach każdy posiada, jak dowiedziałem się, tylko jedną żonę, oprócz książąt i królów, którzy mogą posiadać do dwudziestu. Zdaje się, że kobiety pracują więcej od mężczyzn. Nie mogłem zaś dobrze wyrozumieć, czy jest u nich prawo własności, albowiem widziałem, że jedni udzielali ze swego posiadania innym, a szczególnie potraw, przysmaków itp.

Źródło: K. Kolumb, *Pisma*, tłum. A.L. Czerny, Warszawa 1970, s. 25–26.

? 1. Wymień kolejno wyspy odkrywane przez Kolumba podczas wyprawy w 1492 r. Poszukaj ich obecnych nazw.

2. Przedstaw obyczaje Indian opisane przez Kolumba w liście.

dopłynięto do Filipin, przy życiu pozostało jedynie 100 z 270 marynarzy, którzy wyruszyli z Europy. Podczas walki z tubylcami na tych wyspach zginął sam Magellan, a do Europy w 1522 r. powrócił tylko jeden okręt – Victoria – z 18 marynarzami na pokładzie. Trzyletnia wyprawa przyniosła odkrycie nowych lądów, cenne towary oraz dowiodła kulistości Ziemi.

ZNACZENIE WIELKICH ODKRYĆ GEOGRAFICZNYCH

Wyprawy odkrywcze zainicjowane pod koniec XV w. kontynuowano w kolejnych stuleciach. Dla Europejczyków rozpoczęła się wówczas epoka wielkich odkryć geograficznych, a rok 1492 uznano za jedną z dat kończących epokę średniowiecza w Europie. Te określenia mają jednak europocentryczny charakter i pokazują historię jedynie z perspektywy mieszkańców Starego Kontynentu. Zupełnie inaczej

POSTAĆ HISTORYCZNA

FERDYNAND MAGELLAN

(1480–1521)

Podróżnik portugalski i żeglarz. Wychował się na dworze króla portugalskiego Jana II. Potem brał udział w wyprawach portugalskich do Indii, wschodniej Afryki i Maroka. Konflikt z władcą Portugalii spowodował, że w 1517 r. przeszedł na służbę króla Hiszpanii. Z jego poparciem zorganizował ekspedycję, której celem było opłynięcie kuli ziemskiej. Magellan nie powrócił jednak ze swojej wyprawy – zginął na Filipinach podczas walk z miejscową ludnością, w które zaangażowali się hiszpańscy żeglarze.

wydarzenia te są odbierane na innych kontynentach. Dla tamtejszej ludności przybycie europejskich okrętów oznaczało zagładę lokalnej kultury i początek brutalnej kolonizacji. Odkrycia z przełomu XV i XVI w. otworzyły epokę globalizacji, która wiązała się z podjęciem wymiany handlowej między Europą a Dalekim Wschodem, Ameryką i Afryką. Jednak korzyści z handlu czerpali głównie Europejczycy (kraje takie jak Hiszpania, Portugalia, Anglia, Francja oraz Niderlandy). Ponadto na Starym Kontynencie odkrycia geograficzne wywarły duży wpływ na przemiany gospodarcze i światopoglądowe:

- poprawiły w szybkim tempie stan gospodarki Hiszpanii i Portugalii;
- doprowadziły do dynamicznego rozwoju europejskich portów nad Atlantykiem: Sewilli, Lizbony i Kadyksu;
- ograniczyły rolę handlu hanzeatyckiego;
- zmniejszyły udział w handlu miast włoskich na Morzu Śródziemnym;
- doprowadziły do przeobrażeń w gospodarce poprzez napływ do Europy ogromnej ilości szlachetnych kruszców z Nowego Świata – ich pojawienie się na rynku spowodowało spadek wartości pieniądza i wzrost cen;
- zmieniły myślenie Europejczyków o świecie, ponieważ potwierdziły teorię o kulistości Ziemi i uświadomiły ludziom, jak jest ona wielka;
- przyniosły wiedzę o nieznanych dotąd cywilizacjach, do których Europejczycy zaczęli się odnosić z nieuzasadnioną wyższością;
- obaliły wiarę w ponadnaturalne siły i przerażające istoty zagrażające ludziom na lądzie i oceanach;

Amerigo Vespucci podczas swojego pierwszego spotkania z mieszkańcami Nowego Świata w trakcie wyprawy z 1497 r. Doszło do niego prawdopodobnie w Ameryce Środkowej lub w zatoce Paria u wybrzeży Wenezueli.

▪ *ilustracja, ok. 1592 r.*

- zwiększyły dostępność coraz tańszych towarów z Azji, Afryki i Ameryki;
- poskutkowały zmianą obyczajów Europejczyków, zwłaszcza kulinarnych – wielką popularność zdobyły kawa, herbata, kakao i tytoń, a także kukurydza i ziemniaki.

Jednocześnie dotarcie Europejczyków do innych kontynentów i późniejsza kolonizacja doprowadziły do nieodwracalnych zmian krajobrazu kulturowego Nowego Świata (więcej zob. s. 36). Dla mieszkańców innych kontynentów przybycie Europejczyków nie oznaczało bowiem żadnego odkrycia, a najczęściej początek dominacji przybyszów zza oceanu. Z kolei na Starym Kontynencie odkrycie nowych lądów zmieniło całkowicie pogląd na świat i poskutkowało odrzuceniem wielu fałszywych wyobrażeń. Europa weszła tym samym w nowy okres rozwoju społecznego i gospodarczego.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sposób, w jaki Europejczycy w średniowieczu wyobrażali sobie świat.
2. Podaj przyczyny, które skłoniły Europejczyków do poszukiwania nowych dróg morskich.
3. Omów znaczenie wyprawy Kolumba dla cywilizacji europejskiej.
4. Wskaż i porównaj kierunki wypraw odkrywczych Portugalczyków i Hiszpanów.
5. Oceń, które wynalazki i osiągnięcia najmocniej przyczyniły się do rozwoju żeglarstwa.

DLA ZAINTERESOWANYCH

L. Camusso, *Podróże Kolumba 1492–1504*, tłum. K. Sawala, Poznań 1992.
Z. Długosz, *Historia odkryć geograficznych i poznania Ziemi*, Warszawa 2012.

Kto pierwszy dotarł do Ameryki?

Od czasów pierwszej wyprawy Kolumba zaczęto kwestionować jego udział w odkryciu Nowego Świata. W każdym europejskim kraju, który chciał zaistnieć w wyścigu odkryć i kolonizowaniu nowych terenów, wskazywano, że to ktoś inny jako pierwszy dotarł do Ameryki.

Jan z Kolna a odkrycie Ameryki

Gdy Kolumb popadł w niełaskę u króla Hiszpanii, pojawiły się opinie, że sukces jego pierwszej wyprawy należy przypisać Martínowi Pinzónowi [czyt.: pinconowi], dowodzącemu karawelą Pinta. Z kolei Portugalczycy twierdzili, że do Nowego Świata kilkanaście lat przed Kolumbem dotarł João Vaz Corte-Real [czyt.: żuą waz korte **real**]. Niektórzy portugalscy historycy przypisują mu odkrycie Nowej Fundlandii w Ameryce Północnej. Jeśli jednak faktycznie dotarł on do Ameryki przed Kolumbem, to nie sam, ale jako uczestnik wyprawy Dietricha [czyt.: ditrisia] Pininga i Hansa Pothorsta, niemieckich żeglarzy walczących na Atlantyku z piratami.

Z tą wyprawą łączy się również Jana Scolvusa [czyt.: skolwusa], który miał być sternikiem na jednym ze statków Pininga i Pothorsta. Przypisuje mu się, iż dotarł do wschodniego wybrzeża Ameryki Północnej (w okolicach dzisiejszego Bostonu w Stanach Zjednoczonych). Trudno jednak potwierdzić, czy informacje o tym żeglarzu są prawdziwe. Wszystkie wzmianki o nim pochodzą dopiero z XVI w., a więc kilkadziesiąt lat po jego rzekomej wyprawie – na XVI-wiecznych mapach znalazły się ziemie nazwane od nazwiska Scolvusa na cześć jego odkryć. Interesujący jest także polski wątek w historii Scolvusa. Joachim Lelewel, polski historyk żyjący w XIX w., uznał, że żeglarz pływający po Atlantyku jest zapewne tą samą osobą, która studiowała w 1455 r. na Akademii Krakowskiej, nazwaną w źródłach Janem z Kolna. Potwierdzona jest także w dokumentach rodzina gdańskich kupców (i żeglarzy) wywodzących się z Kolna. Polskie pochodzenie Scolvusa jest jednak wątpliwe – kilka podobnych zapisów źródłowych i przypuszczenia historyków muszą być traktowane ostrożnie.

Francuscy odkrywcy Nowego Świata

Również Francuzi odkrywcą Ameryki ogłosili swojego rodaka: nieznanego z imienia żeglarza z Digne [czyt.: diń] lub Jeana Cousin [czyt.: żana ku**ząg**], który twierdził, że dotarł tam cztery lata przed Kolumbem. Z kolei Anglicy za pierwszego Europejczyka w Ameryce uznali Johna Cabota, odkrywcę Kanady. Czy rzeczywiście którykolwiek z tych żeglarzy mógł dotrzeć do Ameryki wcześniej niż Kolumb? Wydaje się to prawdopodobne. Niektórzy historycy uważają, że Kolumb tak doskonale potrafił wyznaczyć kurs w kierunku Nowego Świata, ponieważ wiedział, dokąd płynie. Mógł on zatem usłyszeć jakąś relację z wyprawy za ocean opowiedzianą w jednym z portugalskich portów. Możliwe nawet, że to nie żeglarze, ale rybacy zapuszczali się na łowiska w okolicach Nowej Fundlandii czy Karaibów.

Replika okrętu The Matthew [czyt.: dy metju], na którym John Cabot odbył swoją podróż z Bristolu do Ameryki w 1497 r.

- *fotografia współczesna, Wielka Brytania*

Rekonstrukcja osady wikingów w L'Anse aux Meadows [czyt.: ląs o me**do**] w Nowej Fundlandii. Pozostałości domów wzniesionych tam przez Normanów stanowią dowód najstarszego osadnictwa Europejczyków w Ameryce.

- *fotografia współczesna, Nowa Fundlandia*

Wikingowie w Nowym Świecie

Lista potencjalnych odkrywców Ameryki jest jednak znacznie dłuższa i sięga czasów o wiele wcześniejszych niż wyprawy średniowiecznych i nowożytnych żeglarzy. Otwierają ją Etruskowie, Japończycy i Fenicjanie, który mieli dotrzeć na kontynent amerykański kilkanaście lub kilka stuleci przed Chrystusem. Dyskusje wśród historyków wzbudza również zakładanie przez Chińczyków w V w. n.e. misji buddyjskich w Ameryce. Z kolei owiane tajemnicą pozostają wyprawy do Ameryki Północnej irlandzkiego mnicha-podróżnika św. Brendana z VI w.

Legendarne są także przekazy o wyprawach wikingów, którzy w IX i X w. mieli docierać na Grenlandię i północne krańce Kanady. Zwłaszcza Leif Eriksson na początku XI w. miał zasłynąć z zakładania na półwyspie Labrador kolonii normańskich. W islandzkich sagach, czyli legendarnych opowieściach o dawnych rodach, zachowały się opisy wypraw ludzi Północy na kontynent amerykański. W jednej z nich czytamy o wyprawie i założeniu osady na nowym lądzie, nazywanym przez wikingów Winlandią: *Karlsefni i Snorri zdecydowali, że wyruszą na poszukiwanie Winlandii i uznano to za dobry pomysł. Dlatego też Karlsefni i Snorri zaczęli przygotowywać statek, by wypłynąć do Winlandii z początkiem lata. Bjarni i Thorhall zdecydowali się także popłynąć swoim statkiem i z całą załogą.* [...] *Było ich na obu statkach stu sześćdziesięciu ludzi.* [...] *Długo już płynęli, gdy ujrzeli rzekę, która najpierw wpadała do jeziora, a potem do morza.* [...] *Karlsefni i jego ludzie wpłynęli do rzeki i nazwali to miejsce Hop. Znaleźli tam pola dzikiej pszenicy na nizinie, a na pagórkach rosła dzika winorośl. Każdy strumień pełny był ryb.* [...] *Karlsefni i jego ludzie pobudowali się nad jeziorem, jedne domy stanęły w głębi lądu, inne nad samym jeziorem. Spędzili oni tam zimę* (*Saga o Grenlandczykach. Saga o Eryku Rudym*, tłum. A. Waśko, Kraków 2006). Ostatecznie próby kolonizacji Winlandii zakończyły się niepowodzeniem, jak piszą sagi, z powodu nieprzyjaznej ludności tubylczej, która napadała na osady przybyszów.

Nawet jednak gdyby udało się znaleźć niepodważalne dowody na to, że wikingowie dotarli do Ameryki oraz że odbyli liczne i niezwykłe podróże przez ocean, to i tak należałoby uznać, że wyprawy te nie odegrały istotnej roli w dziejach świata. Przełomowe były dopiero odkrycia Kolumba, który opisał nie tylko nowy ląd, lecz także jego bogactwo naturalne i mieszkańców. W wyniku jego podróży doszło do zetknięcia się dwóch zupełnie różnych kultur. Przełamane zostały przesądy i wierzenia dotyczące tego, co znajduje się za wielkimi morzami – zwyciężyła zaś wiara w to, że wszystko można odkryć, zbadać i poznać.

Trasy wypraw wikingów

3 EKSPANSJA KOLONIALNA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- metody stosowane przez Europejczyków podczas podboju Nowego Świata,
- zdobycie przez Hiszpanów imperium Azteków i państwa Inków,
- kolonizacja Ameryki Południowej i Północnej,
- skutki ekspansji kolonialnej.

POCZĄTEK KOLONIZACJI NOWEGO ŚWIATA

Od momentu odkrycia Nowego Świata władcy europejscy zamierzali zagarnąć jego bogactwa oraz całkowicie podporządkować sobie te tereny. Planowano założyć tam nowe osady i **faktorie handlowe**. Już w drugiej wyprawie Kolumba (1493 r.) wzięło udział ok. 1200 osób, z których część miała rozpocząć kolonizację Hispanioli. Na początku XVI w. Hiszpanie zaczęli osiedlać się także na Puerto Rico [czyt.: płerto riko], Kubie i Jamajce. Centrum administracyjnym rozwijających się hiszpańskich kolonii w Ameryce stało się pierwsze miasto Nowego Świata – **Santo Domingo** na Hispanioli. W 1515 r. w dużych gospodarstwach zakładanych przez kolonizatorów na Wyspach Karaibskich rozpoczęto uprawę pochodzącej z Azji trzciny cukrowej i produkcję cukru, które w kolejnych stuleciach zdominowały tamtejszą gospodarkę. Wykorzystywano do tego niewolniczą pracę rdzennej ludności, co w krótkim czasie poskutkowało wyniszczeniem jej populacji na wyspach Morza Karaibskiego.

PODZIAŁ STREF WPŁYWÓW W NOWYM ŚWIECIE

W XV w. o zajęcie nowych lądów rywalizowali Hiszpanie i Portugalczycy, dlatego władcy tych państw już w 1479 r. zawarli układ ustalający strefy wpływów na południe od Półwyspu Iberyjskiego. Po odkryciu dokonanym przez Kolumba postanowili oni utrzymać te zobowiązania. W 1494 r. z inicjatywy papieża Aleksandra VI w hiszpańskim mieście **Tordesillas** [czyt.: tordesijas] podpisano umowę dzielącą kulę ziemską między Hiszpanię i Portugalię. Afryka znalazła się w strefie wpływów Portugalczyków, z kolei Ameryka miała należeć do Hiszpanów. Ponadto układ przyznawał Portugalczykom obszar, na którym leży część Brazylii, choć pierwsi Europejczycy dotarli tam dopiero cztery lata później. Żadne inne państwo europejskie nie uznało tej umowy. Po sukcesie wyprawy Magellana Hiszpanie i Portugalczycy zdecydowali się także na podział stref wpływów na Pacyfiku. Regulował to traktat zawarty w Saragossie w 1529 r.

Traktat z Tordesillas zapewnił podział wpływów handlowych i politycznych pomiędzy państwami Półwyspu Iberyjskiego.

- *dokument, Europa, XV w.*

? Dlaczego układy o podziale stref wpływów na świecie zostały zawarte tylko pomiędzy Hiszpanią i Portugalią?

WARTO WIEDZIEĆ

Konkwistadorzy

W podboju Ameryki brali udział zarówno przedstawiciele hiszpańskiej szlachty, jak również niższych warstw społeczeństwa. Tym ostatnim dawał on szansę szybkiego awansu społecznego, czego najlepszym przykładem był Francisco Pizarro [czyt.: frans-isko pisarro], który z wieśniaka stał się gubernatorem. Determinacja w zdobyciu bogactw, odwaga i bezwzględność konkwistadorów sprawiły, że mimo niewielkiej liczebności szybko podbili oni wielomilionowe imperia rdzennej ludności. Ważne było też uznanie białych przybyszów przez tubylców za półbogów. Objawami ich boskości były stroje, „grzmiąca broń" (strzelby) oraz statki z żaglami.

? Jakie czynniki zdecydowały o sukcesach konkwistadorów?

Konkwistador hiszpański walczący z wojownikami Azteków. Żelazne miecze [1] oraz nieznane w Nowym Świecie konie zapewniały Europejczykom przewagę w starciu z rdzennymi ludami. Te ostatnie posiadały wprawdzie łuki, proce, kamienne topory oraz drewniane maczugi wysadzane kamieniami (obsydianem) [2] i skórzane tarcze [3], jednak trudno było nimi pokonać odzianych w metalowe pancerze i hełmy [4] Europejczyków. Odporność przybyszów na strzały o kamiennych grotach wywoływała wśród azteckich wojowników wrażenie, że walczą z istotami nieśmiertelnymi.

Takie działania przybyszów z Europy wkrótce wywołały konflikty z miejscową ludnością. Król Hiszpanii Ferdynand Aragoński zarządził, że jeśli ludy rdzenne nie podporządkują się Europejczykom, czeka je **eksterminacja**. Hiszpanie szybko zaczęli siłą podbijać nowe obszary. Wyprawy zbrojne organizowane w celu opanowania nowych terytoriów nazywano **konkwistami**, a ich uczestników **konkwistadorami**. Mimo podejmowanych prób obrony rdzenni mieszkańcy Ameryki byli skazani na porażkę. Europejczycy górowali nad nimi przede wszystkim pod względem technologicznym, gdyż miejscowi nie znali jeszcze żelaza. Podboje spowodowały zniszczenie ich kultury, którą zdominowały zwyczaje europejskie. Miejscowej ludności zagrażały również przywiezione przez Europejczyków nieznane wcześniej w Ameryce choroby zakaźne, na które rdzenni mieszkańcy nie byli uodpornieni. Dżuma, żółta febra, cholera, tyfus i ospa prawdziwa zdziesiątkowały populację Nowego Świata. W ciągu pierwszego półwiecza kolonizacji na skutek epidemii zmarło prawdopodobnie ok. 80–90% mieszkańców Ameryki Środkowej i Południowej (ok. 40–45 mln ludzi).

PODBÓJ MEKSYKU

Po opanowaniu większych wysp na Karaibach Hiszpanie rozpoczęli wyprawy na wybrzeża kontynentu amerykańskiego. Konkwistadorzy zamierzali zdobyć tam legendarne bogactwa, o których słyszeli od mieszkańców wysp. Pierwsze wyprawy na tereny Ameryki Północnej (Floryda) nie przyniosły jednak spodziewanych zdobyczy. Skierowali oni więc swoją ekspansję ku Ameryce Środkowej, lecz ich pierwsze wyprawy na półwysep Jukatan zakończyły się niepowodzeniem. Skuteczny opór w tropikalnych lasach stawili im zamieszkujący te obszary Majowie.

Gubernator Kuby Diego Velázquez [czyt.: welas**kez**] postanowił zorganizować kolejną wyprawę, aby zdobyć bogactwa plemion zamieszkujących Meksyk. Na jej czele stanął hiszpański szlachcic **Hernán Cortés** [czyt.: er**nan** kor**tez**], który podczas podboju Kuby zasłynął z bezwzględności wobec miejscowej ludności. W 1519 r. wylądował on wraz z 500 żołnierzami na zachodnim wybrzeżu Meksyku, w miejscu dzisiejszego portu Veracruz [czyt.: werakruz]. Podbój Meksyku nie był jednak prosty. Dobrze zorganizowane, ogromne państwo Azteków dysponowało silną armią, która mogła zadać bolesne straty Europejczykom. W tej sytuacji Cortés zręcznie wykorzystał wewnętrzne konflikty między rdzennymi ludami.

Liczba ludności Meksyku w latach 1519–1605

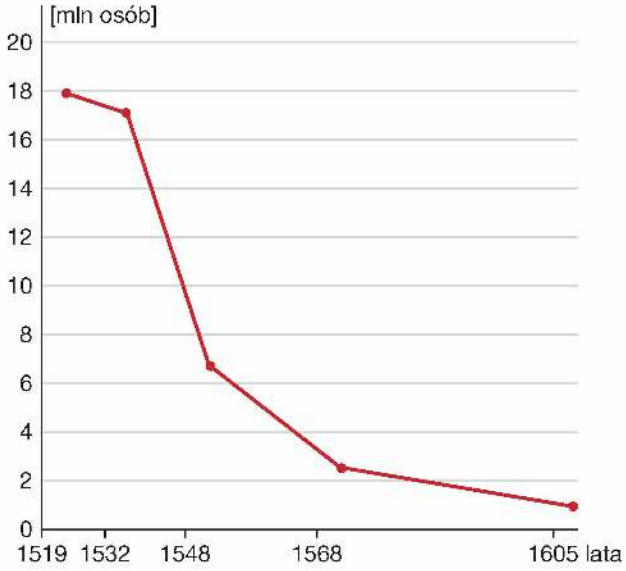

Sprzymierzył się z wrogimi Aztekom plemionami południowego Meksyku i dzięki temu jego niewielka grupa Hiszpanów stanęła na czele licznej armii złożonej z miejscowych wojowników. Z takimi siłami ruszyli oni przeciwko Aztekom.

Gdy armia Cortésa dotarła do stolicy Azteków, **Tenochtitlán**, ich władca Montezuma II nie podjął żadnych działań zbrojnych. Uwierzył, że Cortés jest wygnanym niegdyś bóstwem, które powróciło, aby się zemścić. Jeszcze w 1519 r. Hiszpanie wkroczyli do Tenochtitlán, po czym wzięli do niewoli Montezumę i zagarnęli ogromne bogactwa Azteków.

POSTAĆ HISTORYCZNA

HERNÁN CORTÉS (ok. 1485–1547)

Hiszpański szlachcic i konkwistador, któremu sławę przyniósł podbój Meksyku. Urodził się w miejscowości Medellín w Hiszpanii. W 1511 r. wziął udział w podboju Kuby. Następnie przez osiem lat był sekretarzem gubernatora tej wyspy, Diega Velázqueza. W 1519 r. wraz z oddziałem zwerbowanych ochotników rozpoczął podbój aztec-kiego imperium na własną rękę. Początkowo wyprawę wspierał Velázquez, jednak wkrótce wycofał swoje poparcie dla tego przedsięwzięcia. Mimo wielu komplikacji, dzięki zmysłowi politycznemu oraz umiejętności zapanowania nad żołnierzami, w 1521 r. Cortés zajął Tenochtitlán i cały Meksyk. W uznaniu ogromnych zasług król Hiszpanii uwolnił go od zarzutu samowoli, a Cortés został pierwszym gubernatorem Nowej Hiszpanii. W 1540 r. powrócił do Europy. W rezultacie intryg nie został wynagrodzony przez władcę tak, jak tego oczekiwał. Przez siedem lat czekał na audiencję u króla. Zmarł w 1547 r., w zapomnieniu.

PODBÓJ NOWEGO ŚWIATA

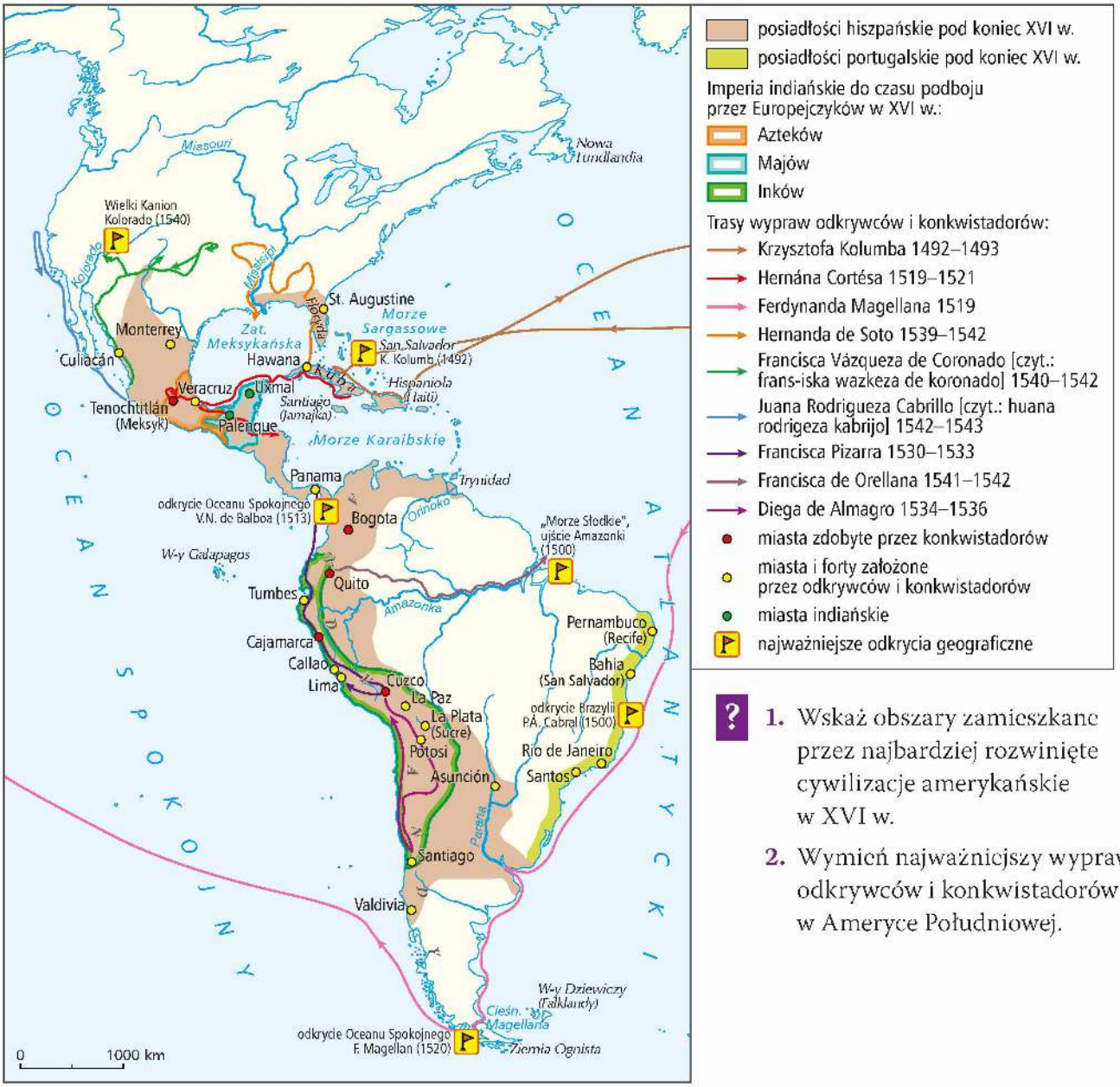

1. Wskaż obszary zamieszkane przez najbardziej rozwinięte cywilizacje amerykańskie w XVI w.
2. Wymień najważniejszy wyprawy odkrywców i konkwistadorów w Ameryce Południowej.

Przez blisko rok Hiszpanie rządzili miastem. Aztekowie wybrali jednak wkrótce nowego władcę i wyparli Hiszpanów ze stolicy. W 1521 r. Cortés przybył z nową armią. Wówczas jego sprzymierzeńcem okazała się przywleczona przez Europejczyków ospa prawdziwa, która zdziesiątkowała obrońców. Ostatecznie Hiszpanie zdobyli miasto i pokonali Azteków. Na podbitych terenach Cortés utworzył kolonię, którą nazwał **Nową Hiszpanią**.

W 1524 r. jeden z oficerów Cortésa wyruszył na wyprawę do Gwatemali, gdzie zetknął się z Majami. Stawili oni opór najeźdźcom, zostali jednak pokonani, a ich władców zamordowano. Nieco więcej czasu zajął Hiszpanom podbój Jukatanu. Próba opanowania tamtejszych miast Majów, podjęta w latach 1527–1528, zakończyła się klęską. Hiszpanie podporządkowali sobie te tereny dopiero w rezultacie kolejnej wyprawy.

KOLONIZACJA AMERYKI POŁUDNIOWEJ

Po opanowaniu Ameryki Środkowej oraz dotarciu do Oceanu Spokojnego Hiszpanie rozpoczęli podbój zachodnich wybrzeży Ameryki Południowej. Zdecydowali się na tę ekspansję pod wpływem opowieści o ogromych

TEKST ŹRÓDŁOWY

POJMANIE I STRACENIE WŁADCY INKÓW

Dominikanin Bartolomé de Las Casas [czyt.: bartolo**me** de las kasas] jako jeden z nielicznych Europejczyków sprzeciwiał się wyniszczaniu rdzennej ludności. W opublikowanej w XVI w. relacji opisał m.in. bestialskie postępowanie konkwistadorów z władcą Inków.

Niedługo potem, gdy przybył najwyższy władca i cesarz owych królestw, zwany Atabaliba [Atahualpa], *w otoczeniu wielu ludzi nagich i uzbrojonych jakby dla żartu, nie wiedzących, jak tną miecze, ranią włócznie, jak biegną konie i kim są Hiszpanie – którzy, aby zrabować złoto, napadliby i na szatanów, gdyby ci je mieli – powiedział: „Gdzie są ci Hiszpanie, niech tu wyjdą, nie ruszą się, póki mi nie zadośćuczynią za moich wasali, których pozabijali, za osiedla, które wyludnili, i za bogactwa, które im zagrabili". Hiszpanie natarli na niego, zabili mu mnóstwo ludzi, pojmali jego samego niesionego w lektyce i uwięziwszy go traktują* [pertraktują] *z nim o okup. Obiecuje dać cztery miliony kastelianów, daje piętnaście, a oni obiecują go wypuścić, ale w końcu, nie dotrzymując mu słowa (nigdy w Indiach Hiszpanie nie dotrzymywali słowa tubylcom), zarzucają mu, że z jego rozkazu burzy się ludność. On odpowiada, że w całym kraju nawet liść na drzewie nie drgnie bez jego woli; jeśli więc ludność będzie się burzyć, niech wiedzą, że będzie to z jego rozkazu, a wtedy jako zakładnika mogą go zabić. Mimo to skazali go na spalenie żywcem* [...]. *Gdy się dowiedział o wyroku, powiedział: „Dlaczego mnie palicie, co wam zrobiłem? Czy nie obiecaliście wypuścić mnie, jeśli dam wam złoto? Czyż nie dałem wam więcej, niż obiecałem? Jeśli chcecie, poślijcie mnie królowi Hiszpanii". I dużo innych rzeczy mówił dla większego zawstydzenia i zohydzenia wielkiej niesprawiedliwości Hiszpanów, aż w końcu spalili go.*

Bitwa pod Cajamarcą [czyt.: kahamarką] i schwytanie Atahualpy przez Hiszpanów miało decydujące znaczenie dla podboju państwa Inków. Zaledwie ok. 200 Hiszpanów dzięki broni palnej, artylerii i kawalerii rozbiło liczące ponad 6 tys. ludzi oddziały inkaskie.

▪ *rycina, Hiszpania, XVI w.*

Źródło: B. de Las Casas, *Krótka relacja o wyniszczeniu Indian*, tłum. K. Niklewiczówna, Poznań 1988, s. 109–110.

? 1. Opisz stosunek Inków do konkwistadorów.

2. Omów środki używane przez Hiszpanów podczas podboju Nowego Świata.

złożach złota na obszarze dzisiejszego Peru. Podczas jednej z wypraw, zorganizowanej przez **Francisca Pizarra**, konkwistadorzy upewnili się o istnieniu bogatego imperium inkaskiego. Po powrocie do ojczyzny Pizarro przekonał władcę Hiszpanii do swojego planu podboju państwa Inków. Monarcha zgodził się na podjęcie tej wyprawy, nazwał odkryte tereny Nową Kastylią i ustanowił Pizarra jej gubernatorem.

W grudniu 1530 r. Pizarro na czele zaledwie 180 żołnierzy, dysponujących 37 końmi, wyruszył z Panamy na podbój imperium Inków. W lipcu 1532 r. ekspedycja dotarła na tereny dzisiejszego Ekwadoru, a następnie skierowała się w głąb kontynentu. Inkowie nie próbowali stawiać oporu Hiszpanom – byli wówczas zaangażowani w wojnę domową i nie wierzyli, że niewielka liczba hiszpańskich agresorów mogłaby stanowić dla nich zagrożenie. Podczas spotkania władcy Inków Atahualpy z konkwistadorami Hiszpanie zorganizowali zasadzkę. Gdy Atahualpa odrzucił wezwanie do poddania się i przyjęcia chrześcijaństwa, najeźdźcy uderzyli z ukrycia na jego orszak. Zginęło

WARTO WIEDZIEĆ

Misje

Europejczycy po przybyciu do Ameryki za jeden z celów postawili sobie chrystianizację miejscowych ludów. Z tego powodu piętnowali ich praktyki religijne i siłą zmuszali do przyjęcia chrześcijaństwa. Jednak nie wszędzie nawracanie rdzennych ludów miało taki charakter. Na terenie dzisiejszego Peru, Boliwii, Paragwaju i Ekwadoru od początku XVII w. jezuici zaczęli zakładać misje, zwane redukcjami. Były to wspólnoty wzorowane na tych, które tworzyli pierwsi chrześcijanie. Władzę sprawowali w nich jezuiccy misjonarze, ale niższe stanowiska powierzano Indianom. Mieszkańcy ośrodków misyjnych uczyli się w nich i pracowali. Obowiązywała tam zasada braku własności prywatnej – uprawiana ziemia należała do wszystkich. Szacuje się, że do XVIII w., kiedy to Hiszpanie przyłączyli redukcje do administrowanych przez siebie terenów, w ośrodkach misyjnych mieszkało 150 tys. ludzi, a 750 tys. rdzennych mieszkańców Ameryki zostało tam nawróconych na katolicyzm.

? Odszukaj w dostępnych źródłach informacje dotyczące przyczyn likwidacji redukcji jezuickich.

Scena ukazująca Chrystusa podczas pracy stolarskiej zdobiła ściany kościoła w jezuickiej misji Santa Rosa w Paragwaju. Praca, do której zachęcano rdzenną ludność, była przedstawiana przez misjonarzy jako szczególna wartość.

▪ *malowidło ścienne, Paragwaj, XVIII w.*

ok. 5 tys. Inków, a sam Atahualpa dostał się w ręce konkwistadorów. Hiszpanie zamordowali władcę, choć jego poddani spełnili żądania Pizarra (dostarczyli kilka ton złota i dwa razy tyle srebra). Wkrótce najeźdźcy zajęli Cuzco. W ciągu dwóch lat konkwistadorzy opanowali rozległe państwo inkaskie mimo oporu jego mieszkańców. Po grabieży ogromnych bogactw między konkwistadorami doszło do walk o podział łupów i władzę, podczas których w 1541 r. został zabity Pizarro.

Jeszcze w XVI w. Hiszpanie rozpoczęli podbój terytoriów leżących na wschód i południe od Peru. Zajęli wówczas terytorium dzisiejszego Ekwadoru, Argentyny, Paragwaju i Urugwaju. Skuteczny opór stawiły jedynie plemiona zamieszkujące trudno dostępne obszary południowego Chile.

W 1539 r., prawie 40 lat po odkryciu Brazylii przez Pedra Cabrala, kolonizację tego obszaru rozpoczęli Portugalczycy. Nie znaleźli oni jednak w Brazylii takich skarbów jak Hiszpanie w państwie Inków. Dość szybko podstawą tamtejszej gospodarki stała się uprawa trzciny cukrowej. Do pracy na olbrzymich plantacjach wykorzystywano miejscową ludność, a po wyniszczeniu jej populacji sprowadzono na wielkie plantacje niewolników z Afryki.

ORGANIZACJA IMPERIUM HISZPAŃSKIEGO W AMERYCE

Niemal cała Ameryka Środkowa i Południowa (bez Brazylii, którą zajęli Portugalczycy) w wyniku podbojów trafiła pod panowanie Hiszpanii. Oddalone dziesiątki tysięcy kilometrów od Madrytu posiadłości zostały podzielone na Wicekrólestwo Nowej Hiszpanii i Wicekrólestwo Peru, nazywane też Wicekrólestwem Nowej Kastylii. Na ich czele stali mianowani przez hiszpańskiego władcę wicekrólowie. Na terenach tych powstała również administracja Kościoła katolickiego – arcybiskupstwa w Meksyku i Limie, gdzie w połowie XVI w. powołano także uniwersytety. Na terytoriach zamieszkiwanych przez rdzenną ludność pozwolono jej zachować organizację plemienną, ale pod warunkiem przyjęcia lennego poddaństwa wobec Hiszpanów.

ROZWÓJ KOLONII W XVI–XVII WIEKU

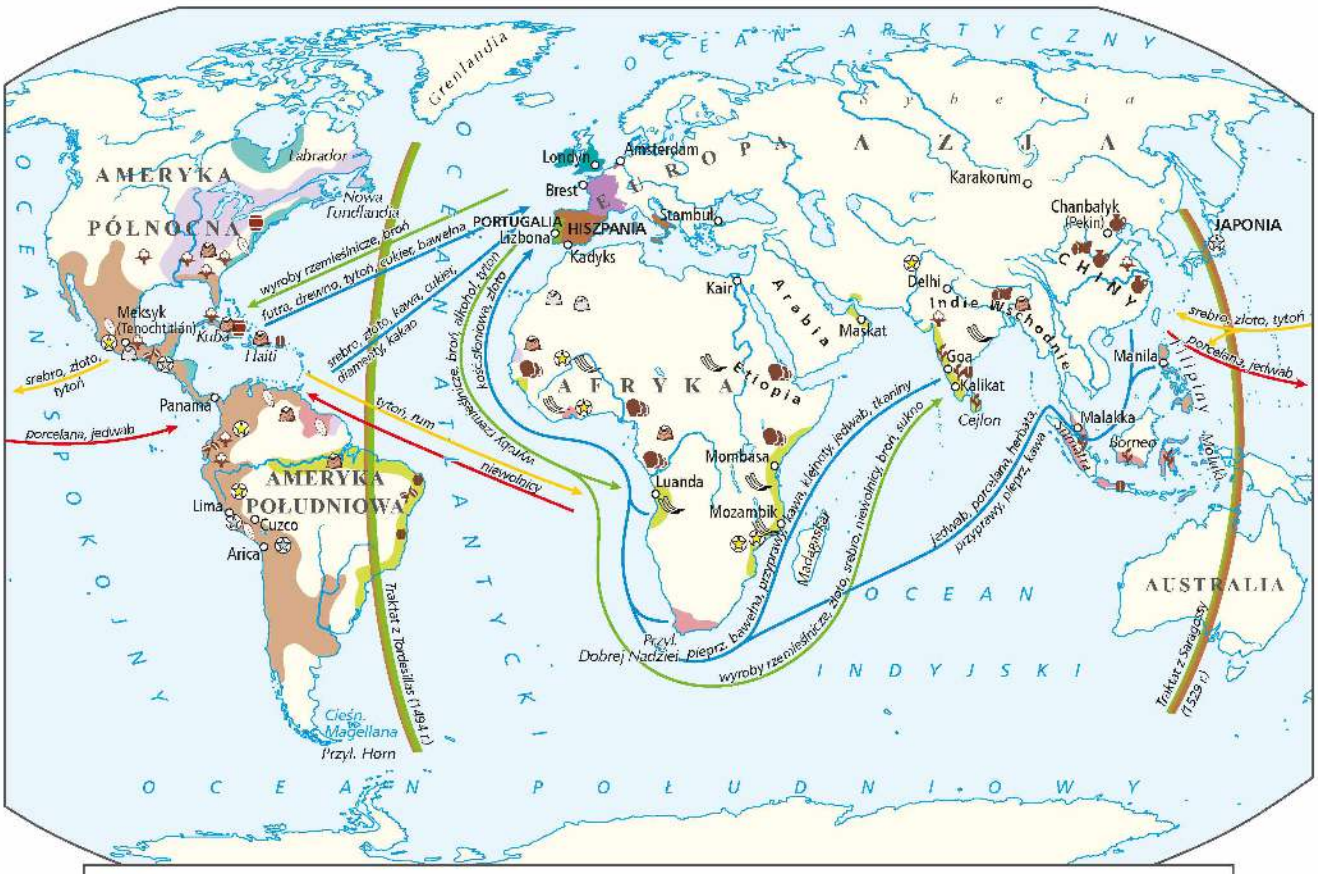

? 1. Wymień obszary wchodzące w skład hiszpańskiego imperium kolonialnego w XVI w.

2. Wyjaśnij, czy Hiszpania i Portugalia przestrzegały zawartego przez siebie układu o podziale na strefy wpływów na świecie.

Jeszcze w XVI w. do obu Ameryk przybyło blisko 50 tys. hiszpańskich osadników. W kolejnym stuleciu ta liczba sięgnęła już 200 tys. Do nowych kolonii przyciągała Hiszpanów wizja dość łatwego zysku. Każdy z osadników otrzymywał bowiem ziemię na własność i skierowaną do niewolniczej pracy miejscową ludność. W zamian za to miał płacić hiszpańskiemu królowi specjalny podatek. Ten feudalny system przeniesiony z Europy nazywano ***encomienda*** [czyt.: enkomienda]. Dotyczył on zarówno własności ziemskiej, jak i kopalń kruszców szlachetnych w Ameryce. System ten prowadził do ogromnego wyzysku miejscowej ludności i mimo głosów krytyki środowisk kościelnych przetrwał aż do XVIII w.

Z Hiszpanii do Ameryki docierali głównie młodzi mężczyźni poszukujący źródła utrzymania. Ich żonami często zostawały miejscowe kobiety. W ten sposób w Ameryce doszło do wymieszania się ras. Zrodzone z tych związków potomstwo nazywano **Metysami**. Już w XIX w. ich liczba czterokrotnie przewyższała liczbę białych w **Ameryce Łacińskiej**. Mieszanie się ras nastąpiło również za sprawą sprowadzanych z Afryki niewolników czy napływających z Azji Chińczyków i Malajów.

NIEWOLNICTWO

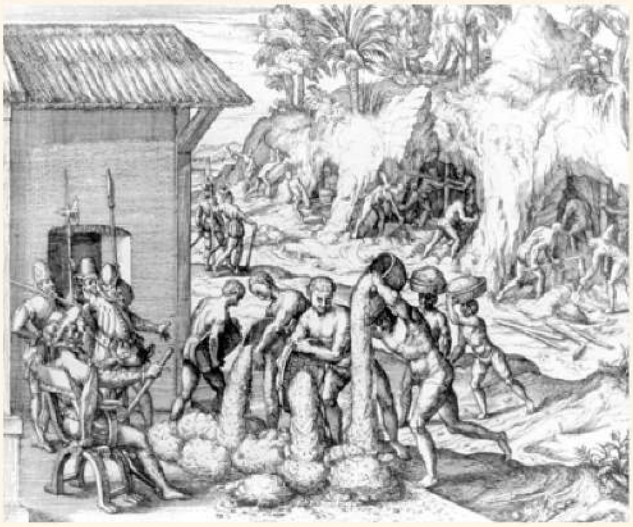

Niewolnicy z Gwinei byli sprowadzani do pracy w amerykańskich kopalniach złota, ponieważ rdzenni mieszkańcy Ameryki okazali się mało odporni na choroby przyniesione z Europy.

- *rycina, Hiszpania, XVI w.*

Wraz z kolonizacją obu Ameryk rozpoczęła się największa przymusowa migracja ludności w dziejach świata. Od lat 40. XV w. Portugalczycy sprowadzali z Afryki niewolników. Proceder ten na masową skalę rozwinął się jednak dopiero w XVI w., gdy w Ameryce powstały ogromne plantacje trzciny cukrowej, na których potrzebowano siły roboczej. Od połowy XVI w. zaczęto sprowadzać – głównie na Karaiby i do Brazylii – tysiące mieszkańców Afryki. W handlu niewolnikami uczestniczyły wszystkie kraje kolonialne: Hiszpania, Portugalia, Anglia, Francja i Holandia, posiadające nad Zatoką Gwinejską w Afryce swoje faktorie handlowe. W tym procederze brali udział również sami mieszkańcy Afryki, którzy wyłapywali i sprzedawali swoich pobratymców. Przewożonymi do Ameryki niewolnikami handlowano na targach. Szacuje się, że do XIX w., gdy ostatecznie zniesiono niewolnictwo we wszystkich krajach obu Ameryk, sprowadzono tam 12–15 mln Afrykanów.

? Jakie znaczenie dla kolonializmu europejskiego miało niewolnictwo?

POCZĄTKI KOLONIZACJI AMERYKI PÓŁNOCNEJ

W pierwszym okresie zajmowania nowych lądów wśród konkwistadorów nie było Anglików i Francuzów. Aby zdobyć cenne kruszce oraz rzadkie przyprawy korzenne, za które w Europie uzyskiwano olbrzymie ceny, przedstawiciele tych nacji zaczęli trudnić się **korsarstwem**. Piraci stanowili wielkie zagrożenie dla portugalskich i hiszpańskich statków transportujących z kolonii towary. Dopiero pod koniec XVI w. kraje północno-zachodniej Europy rozpoczęły podboje kolonialne w Ameryce Północnej. Zainicjowali je Anglicy, którzy osiedlili się na środkowym wschodzie tego kontynentu. Pierwszą założoną tam kolonię nazwali Wirginia. W 1643 r. utworzono konfederację czterech kolonii określaną jako Nowa Anglia. Na północ od tego terytorium, nad Rzeką Świętego Wawrzyńca, w XVII w. założyli swoje kolonie Francuzi, a nad rzeką Hudson [czyt.: hadson] osiedlili się Holendrzy, którzy w 1626 r. u jej ujścia utworzyli faktorię handlową nazwaną Nowy Amsterdam. Gdy w 1664 r. te tereny zbrojnie opanowali Anglicy, nazwę miasta zmieniono na Nowy Jork – na cześć księcia Jorku (królewskiego brata).

Kolonizacja Ameryki Północnej przebiegała inaczej niż podboje hiszpańskie. Rdzenne ludy żyjące na tym kontynencie osiągnęły znacznie niższy poziom rozwoju cywilizacyjnego niż Aztekowie i Inkowie. Nie miały również, poza ziemią, żadnych bogactw pożądanych przez Europejczyków. Początkowo nie stawiały też kolonistom zaciętego oporu, gdyż osady Europejczyków powstawały na słabo zaludnionych obszarach położonych nad Atlantykiem. Przybysze stopniowo zagarniali ziemię miejscowych plemion i spychali je w głąb kontynentu. Na zakładanych przez nich farmach pracowali sami Europejczycy lub sprowadzani z Afryki niewolnicy.

WARTO WIEDZIEĆ

Ekspansja kolonialna w Afryce i Azji

Działania Europejczyków w Afryce i Azji miały zupełnie inny charakter niż w Ameryce. Na pierwszym z kontynentów prawie nie istniało osadnictwo europejskie, głównie z powodu niedogodnego klimatu. Tylko na południu, w tzw. Kraju Przylądkowym, od połowy XVII w. osiedlali się Holendrzy, zwani tam Burami. Inne kraje zakładały na afrykańskim wybrzeżu jedynie faktorie handlowe. Początkowo podobnie przebiegała europejska ekspansja w Azji. Od XVI w. Portugalczycy i Anglicy rywalizowali o wpływy w Indiach, Holendrzy zajęli Indonezję, a Hiszpanie uzależnili od siebie Filipiny, nazwane tak na cześć króla Filipa II. Przybysze z tych czterech krajów zakładali w Azji faktorie handlowe i forty wojskowe oraz starali się podporządkowywać sobie lokalnych władców.

Portugalski fort Elmina [czyt.: elminja] w zachodniej Afryce był jednym z wielu umocnionych punktów na wybrzeżu tego kontynentu. Dzięki nim statki Portugalczyków miały możliwość schronienia się i uzupełnienia zapasów w trakcie wielomiesięcznej podróży do Indii.

▪ *miedzioryt, ok. 1572 r.*

? Odszukaj w dostępnych źródłach informacje dotyczące tego, kiedy Holendrzy utracili kontrolę nad Indonezją.

ZNACZENIE EKSPANSJI KOLONIALNEJ

Podbój obu Ameryk i ich kolonizacja całkowicie zmieniły obraz Nowego Świata. Fizyczne wyniszczanie rdzennej ludności oraz wykorzystywanie do niewolniczej pracy doprowadziły do zmniejszenia się jej populacji. Zniszczono cywilizacje o wysokim poziomie rozwoju – Azteków, Majów i Inków. Swoje **tradycje** oraz tożsamość kulturową zachowały jedynie plemiona mieszkające w trudno dostępnych miejscach, takich jak Amazonia. Na terenach zamieszkiwanych wcześniej przez rdzenną ludność Ameryki osiedlali się przybysze z Europy. Pod względem demograficznym i kulturowym Nowy Świat uległ zmianie również przez napływ licznych niewolników z Afryki. Sytuacja ta doprowadziła do wymieszania się ras z różnych kontynentów, a także do rozprzestrzeniania się chorób na całym świecie.

W Amerykach wdrożono europejskie systemy: społeczny oraz gospodarczy. Na różnych kontynentach upowszechniła się uprawa nowych roślin czy hodowla nowych ras zwierząt. Kontakty Europejczyków z kolonistami z obu Ameryk wpłynęły na ożywienie gospodarcze na Starym Kontynencie. Wielu jego mieszkańców czerpało dochody z handlu atlantyckiego. Tylko do połowy XVII w. z kopalń w Nowym Świecie sprowadzono do Europy ok. 300 ton złota i 5000 ton srebra. Nowe kolonie stanowiły też obszar, na którym zaczęły rywalizować państwa europejskie.

ĆWICZENIA

1. Wymień postanowienia traktatu z Tordesillas z 1494 r.
2. Przedstaw etapy podboju Ameryki Łacińskiej przez Hiszpanów.
3. Omów skutki kolonizacji obu Ameryk dla Europy i Nowego Świata.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Ferro, *Historia kolonizacji*, tłum. M. Czajka, Warszawa 1997.
B. de Las Casas, *Krótka relacja o wyniszczeniu Indian*, tłum. K. Niklewiczówna, Poznań 1988.

4 PRZEMIANY SPOŁECZNO-GOSPODARCZE W EUROPIE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- zmiany demograficzne w XV–XVI w. i ich przyczyny,
- rozwój miast i zmiany w organizacji rzemiosła,
- przemiany w handlu oraz rozwój banków,
- dualizm gospodarczy w Europie.

ROZWÓJ DEMOGRAFICZNY

Od połowy XV w. w Europie, po okresie wojen i epidemii, rozpoczęło się powolne ożywienie gospodarcze, nasilone następnie w kolejnym stuleciu. Wpływ na nie miał znaczny **przyrost naturalny ludności**. Szacuje się, że w XVI w. Stary Kontynent zamieszkiwało 85–90 mln ludzi. Przyrost ten nie był jednak równomierny na całym kontynencie. Wzrost demograficzny w państwach zachodnich spowodowało przede wszystkim zwiększenie produkcji rolnej. Dzięki temu spadło zagrożenie głodem i poprawiły się warunki życia Europejczyków. Ponadto za sprawą udoskonalenia transportu sprawniej dostarczano żywność tam, gdzie ludzie potrzebowali jej najbardziej. Na rozwój demograficzny wpłynęło też polepszenie się warunków higienicznych oraz – przede wszystkim – mieszkalnych. Nie zmieniła się natomiast średnia długość życia ludzi, która wynosiła ok. 20–25 lat. Nadal ogromna była śmiertelność niemowląt i nieco starszych dzieci. Mieszkańcom Europy wciąż zagrażały także epidemie śmiertelnych chorób zakaźnych (m.in. dżumy, ospy czy cholery).

W XVI w. doszło do migracji dużej liczby Europejczyków. Część z nich usiłowała znaleźć lepsze warunki życia w słabo zaludnionych dotąd regionach kontynentu, np. Polacy osiedlali się na terenach dzisiejszej Ukrainy. Wielu mieszkańców Europy musiało uciekać przed prześladowaniami politycznymi lub religijnymi, m.in. Węgrzy opuszczali swój kraj podbity przez Turków, a protestanci z południowych Niderlandów przybywali do Anglii i na wybrzeża Morza Bałtyckiego. Te migracje wywarły znaczący wpływ na rozwój gospodarczy wielu obszarów Europy. Dzięki

Wzrost liczby ludności w Europie w XVI wieku

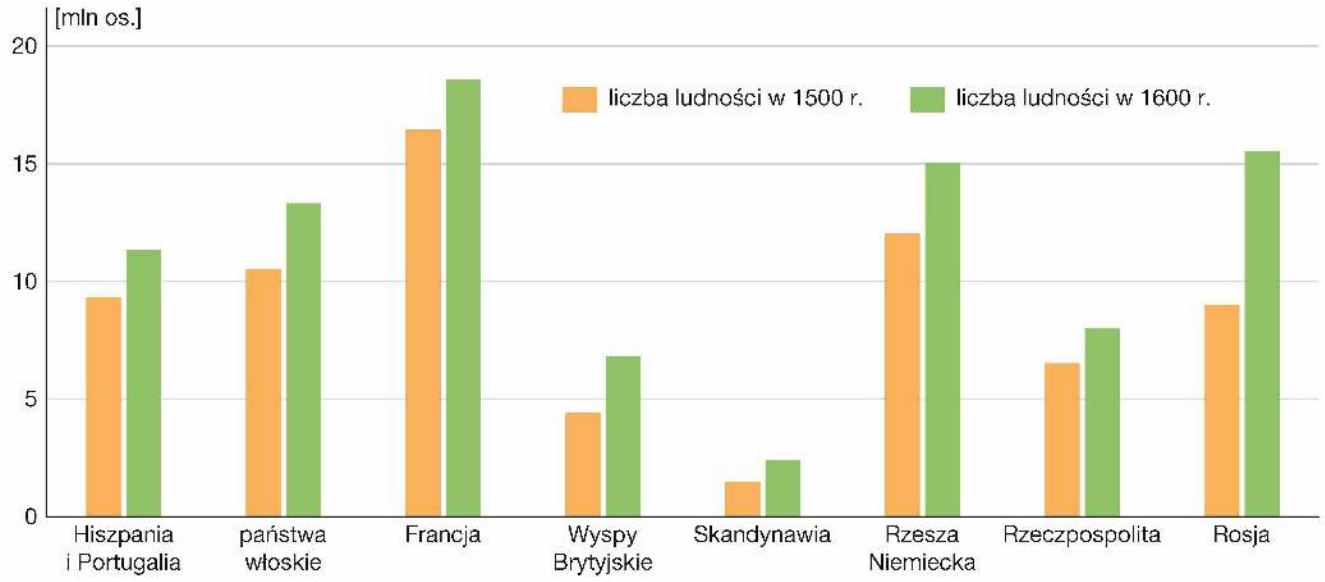

uciekinierom z Niderlandów i Francji w Anglii rozwinęło się tkactwo, a Szkoci przejęli rolę drobnych handlarzy oraz karczmarzy w Polsce i Prusach. Część Europejczyków osiedlała się też w koloniach.

ROZWÓJ MIAST

Zmiany demograficzne, które rozpoczęły się w XVI stuleciu, doprowadziły do wzrostu liczby mieszkańców wielkich miast europejskich. Na początku stulecia prawie 10% Europejczyków żyło w ośrodkach miejskich. Ogromny wzrost liczby ludności zanotowały rozwinięte już w średniowieczu Londyn (z 40 tys. na początku XVI w. do 200 tys. pod koniec tego stulecia) oraz miasta włoskie, takie jak Rzym, Wenecja, Neapol, Mediolan i Palermo.

Dzięki przemianom gospodarczym w XVI w. wielkimi miastami stawały się także mniej znaczące ośrodki. Za sprawą pośrednictwa

TEKST ŹRÓDŁOWY

GOSPODARCZA ROLA ANTWERPII

Portowa Antwerpia, usytuowana na pograniczu dwóch stref handlowych: bałtyckiej i atlantyckiej, w XVI w. stała się jednym z największych europejskich miast. Zawijały tam zarówno statki z kolonii, jak i z innych części Europy. Wskutek intensywnego rozwoju handlu w Antwerpii utworzono przedstawicielstwa wszystkich największych domów bankierskich nowożytnej Europy. Rolę Antwerpii jako centrum gospodarczego kontynentu opisał wieloletni poseł Habsburgów w Niderlandach, włoski kupiec Lodovico Guicciardini [czyt.: lodowiko głiczjardini].

Miasto utrzymuje się głównie z handlu i swój dobrobyt oraz sławę w znacznej mierze zawdzięcza cudzoziemskim kupcom. Zaznaczę po pierwsze, że niezależnie od tutejszych mieszkańców i ludzi przyjeżdżających z innych miejscowości, a także licznych kupców z Francji, których tutaj w czasie pokoju bywa bardzo dużo, w Antwerpii zamieszkuje stale ponad 1000 kupców, należących do sześciu różnych narodowości i przebywających w tym mieście tak w czasie wojny, jak i pokoju. Wśród kupców tych są także główni agenci zagranicznych kupców: Niemcy, Duńczycy z Hanzeatami, Włosi, Hiszpanie, Anglicy i Portugalczycy [...]. *Miejscowi i przyjezdni kupcy dokonują tu ogromnych transakcji finansowych, tak z wekslami i zastawami, jak i z towarami* [...].

Istota transakcji wekslowych polega na tym, że w Antwerpii biorą lub pożyczają pewną sumę pieniędzy, którą następnie muszą zwrócić, albo też otrzymają we Włoszech lub gdzie indziej [...]. *Transakcję tę wymyślono wyłącznie w celu usprawnienia handlu, ale przewrotność wielu kupców, szczególnie najbogatszych, nie poprzestając na tym ze skąpstwa, chciwości i ciągłego dążenia do wielkich zysków, spaczyła tę uczciwą transakcję. Oni bowiem to dając pieniądze, to znów zabierając poważne sumy z giełdy, powodują brak stabilizacji na rynku pieniężnym, podczas gdy inni ponoszą straty.*

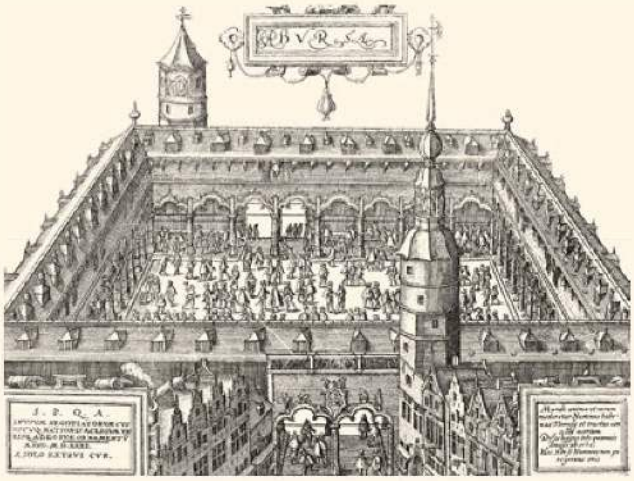

Giełda w Antwerpii, założona w 1531 r., była jedną z pierwszych giełd na świecie.

- *rycina, Niderlandy, XVI w.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 59.

? 1. Przedstaw podane przez autora tekstu przyczyny potęgi i dobrobytu Antwerpii w XVI w.
2. Wyjaśnij, jakie działania destabilizowały działania giełdy w Antwerpii.

Port w Sewilli stał się na przełomie XV i XVI w. głównym ośrodkiem handlu kolonialnego Hiszpanii. Miasto nie leżało bezpośrednio nad Atlantykiem, lecz w głębi lądu, a okręty docierały tam kanałem żeglugowym.

▪ *obraz, Hiszpania, XVI w.*

w handlu dalekomorskim rozwinęły się m.in. Antwerpia w południowych Niderlandach i Sewilla w Hiszpanii, w których pod koniec XVI w. mieszkało 90 tys. osób. Rozrastały się również ośrodki położone wewnątrz kontynentu europejskiego, np. w Lyonie [czyt.: ljonie] i Augsburgu ulokowano najpotężniejsze banki i ich filie. W XVI w. liczba europejskich miast liczących ponad 100 tys. mieszkańców wzrosła z 5 do 14. Jednocześnie powstanie nowych szlaków handlowych przyczyniło się do upadku niektórych miast, zwłaszcza w basenie Morza Bałtyckiego, m.in. niemieckiej Lubeki stojącej na czele Hanzy. Wyjątek stanowił Gdańsk, który został głównym eksporterem zboża z Polski.

Jednak mimo powiększania się liczby ludności w wielkich miastach urbanizacja w Europie postępowała nadal stosunkowo wolno. Pod koniec wieku odsetek mieszczan w stosunku do całego społeczeństwa wzrósł tylko o 1%.

POSTĘP TECHNICZNY I ORGANIZACJA PRODUKCJI

Rozwój techniki, który miał wpływ na niemal wszystkie gałęzie produkcji, rozpoczął się w połowie XV w. Udoskonalono wówczas liczne narzędzia wykorzystywane w rzemiośle. W sukiennictwie zaczęto używać poziomego warsztatu tkackiego, a także nożnego kołowrotka, co pozwoliło na wyprodukowanie tańszych i bardziej różnorodnych niż dotąd tkanin. W wielu dziedzinach przemysłu użyteczne okazały się koła wodne. Doprowadziły one do udoskonalenia produkcji stali i żelaza – poprzez wprawianie w ruch wielkich miechów, które odpowiadały za uzyskanie wysokich temperatur koniecznych do wytopu metali. Wykorzystywano je również w górnictwie, gdzie służyły do uruchomiania pomp usuwających wodę i dźwigów, wydobywających urobek na powierzchnię.

Postęp techniczny przyczynił się też do zmian w konstrukcji okrętów, które były lepiej przygotowane do podróży oceanicznych i mogły zabierać większe ilości towarów. W nawigacji coraz częściej wykorzystywano kompasy oraz logi – przyrządy do pomiaru szybkości okrętów.

W XV–XVI w. doszło do zmiany sposobu organizacji pracy w warsztatach rzemieślniczych. W tym okresie wciąż utrzymywały się struktury cechowe. Hamowało to produkcję rzemieślniczą na większą skalę, potrzebną ze względu na rosnący **popyt** na towary. Ograniczenia cechowe zaczęli omijać dobrze znający rynek kupcy. Zakładali oni warsztaty rzemieślnicze poza obszarem miast, które przez to nie podlegały cechom, kontrolującym ilość produkowanych towarów. W nowych warsztatach zatrudniano rzemieślników nienależących do cechów, którym bogaci kupcy

WARTO WIEDZIEĆ

Rozwój manufaktur w Europie

W organizowanych przez kupców warsztatach zatrudniano więcej osób w jednym miejscu, aby lepiej kontrolować produkcję. Wprowadzano zatem podział pracy. Każdy z rzemieślników miał być odpowiedzialny za jeden rodzaj czynności – ich praca stawała się bardziej monotonna, ale przez to produkcja była szybsza i oszczędzano koszty związane z transportem. Takie zakłady rzemieślnicze nazywano **manufakturami**. Pojawiały się one już w XIV w., lecz na szerszą skalę zaczęły występować w XVI i XVII w. m.in. we Flandrii, Włoszech i w Anglii. Organizowano je również w Polsce, ale nie tak powszechnie i dopiero od XVII w. Zakładanie manufaktur wiązało się bowiem z olbrzymimi nakładami finansowymi, a początkowo – także z koniecznością stosowania w nich przymusu pracy.

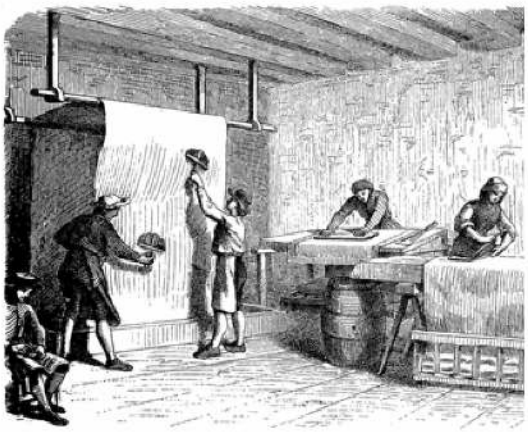

Produkcja odzieży w manufakturze w XVI w.

▪ *ilustracja, Niderlandy, XVI w.*

? Jakie czynniki decydowały o rozwoju manufaktur?

zapewniali narzędzia i materiały. W zamian kupowali od nich gotowe wyroby po niższych cenach, z pominięciem licznych pośredników, co zapewniało im większe dochody. Takie metody produkcji towarów nazwano **systemem nakładczym** lub chałupnictwem. W ten sposób powstawały m.in. dobrze prosperujące warsztaty sukiennicze oddalone jedną milę od Londynu, Yorku [czyt.: jorku] czy Norwich [czyt.: norłicz] oraz na przedmieściach dużych miast na południu Niemiec.

ROZWÓJ HANDLU

Odkrycie Nowego Świata oraz drogi morskiej do Indii, a także coraz większe zapotrzebowanie na żywność w Europie wpłynęły na dynamiczny rozwój wymiany handlowej. Ówczesny handel europejski funkcjonował w trzech podstawowych strefach: bałtyckiej (i Morza Północnego), atlantyckiej oraz śródziemnomorskiej.

Handel atlantycki w XVI w. zdominowały Hiszpania i Portugalia. Potężne floty tych krajów dostarczały do Madrytu i Lizbony bogactwa Nowego Świata, w tym złoto i srebro. Monarchowie wykorzystywali te kruszce do finansowania kosztownych wojen w Europie, a tamtejsze elity sprowadzały luksusowe towary z całego świata, czym przyczyniały się do rozwoju wymiany handlowej. Pod koniec XVI w. coraz większą rolę w handlu dalekomorskim zaczęli odgrywać także Holendrzy. Opanowali oni handel z Indonezją i Indiami, wypierając stamtąd Portugalczyków. Dobrze prosperujące porty niderlandzkie wyspecjalizowały się również w handlu zbożem na obszarze Europy. Holenderscy kupcy dominowali także w wymianie towarów z portami nad Morzem Bałtyckim.

Oprócz handlu morskiego w środkowej Europie rozwijał się poza tym kontynentalny handel bydłem. Hodowano je na południowym wschodzie państwa polsko-litewskiego, a także na Węgrzech i w Mołdawii. Stada pędzono, m.in. przez Podole, Ruś, Małopolskę i Śląsk, aż do Wenecji, Nadrenii i Niderlandów, gdzie były sprzedawane.

KREDYT, BANKI I GIEŁDY

Przemiany gospodarcze z XVI w. zapoczątkowały nową epokę ekonomiczną. Rozwinął się wówczas system nazywany **kapitalizmem** lub gospodarką wolnorynkową. Główną rolę zaczął odgrywać kapitał, czyli środki przeznaczone

GOSPODARKA EUROPY W XVI WIEKU

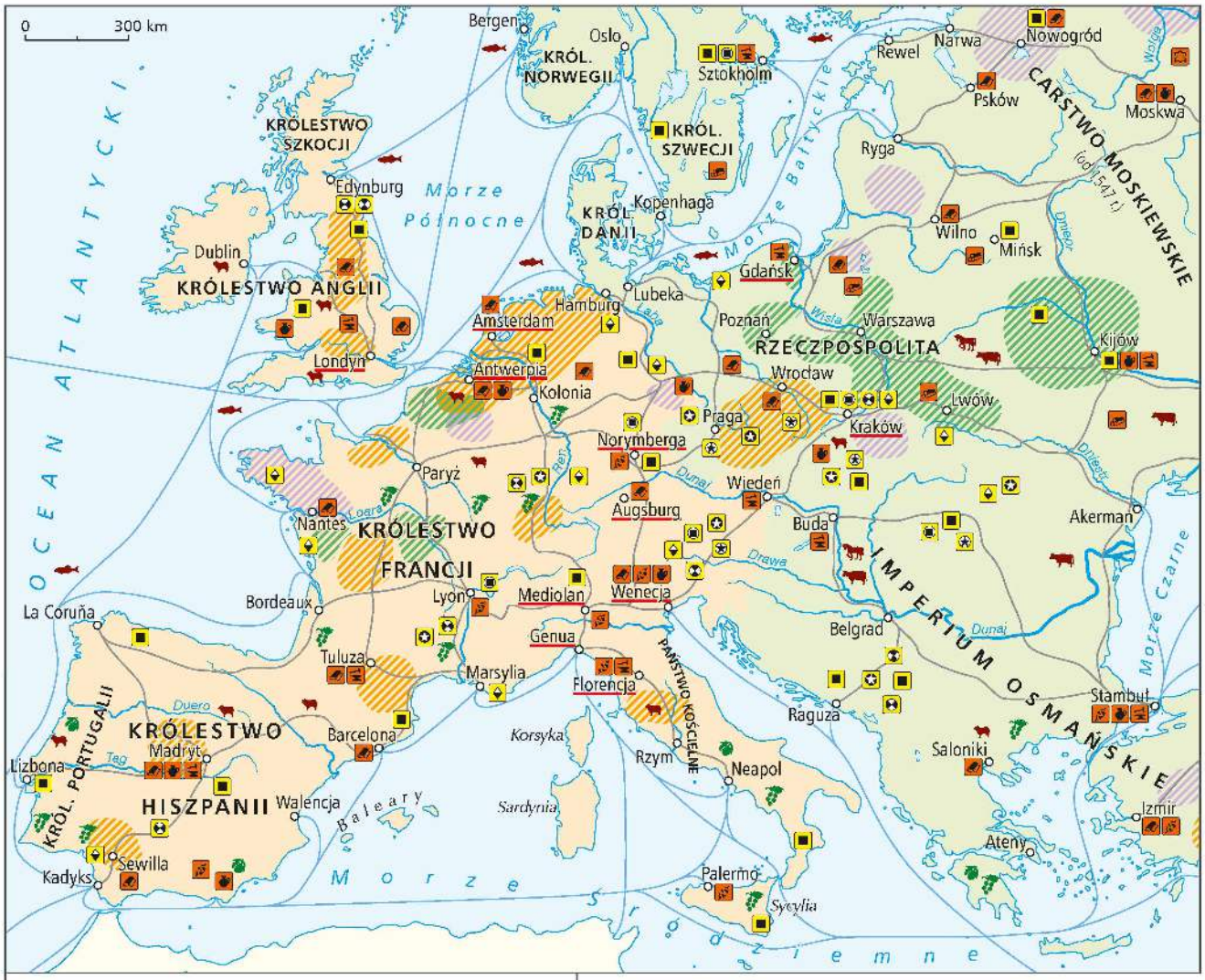

- obszary z dominacją gospodarki czynszowej
- obszary z dominacją gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej

Obszary produkcji rolniczej:
- wełny
- lnu
- zbóż wysokogatunkowych

Genua – dominujące ośrodki bankowości i finansów

Uprawa i hodowla:
- winorośli
- oliwek
- owiec
- bydła (głównie na eksport)
- koni (głównie na eksport)
- połowu ryb

Ważniejsze ośrodki wydobycia:
- rudy żelaza
- miedzi
- soli
- ołowiu
- złota
- srebra
- rtęci

Ważniejsze ośrodki produkcji:
- włókienniczej, sukienniczej i płóciennej
- jedwabnej
- skór
- szklanej i ceramicznej
- drewna
- metalowej

- lądowe szlaki handlowe
- morskie szlaki handlowe

?

1. Wymień nazwy miast, które w XVI w. odgrywały rolę centrów bankowości.
2. Wskaż, jakie ośrodki produkcji przeważały na obszarach z dominacją gospodarki czynszowej.

na prowadzenie działalności gospodarczej. Dotychczas pochodziły one głównie z produkcji rolnej, która przynosiła niewielkie, ale regularne dochody. W XVI w. najważniejszymi źródłami kapitału stały się handel oraz eksploatacja kopalń szlachetnych kruszców. Jednak nawet bogaci kupcy w tym czasie nie mieli możliwości finansowych, aby zainwestować w duże przedsięwzięcia handlowe. Z tego powodu zaczęły się rozwijać znane już od średniowiecza **banki**. Udzielały one pożyczek, inwestowały w handel oraz pośredniczyły w rozliczeniach między kupcami. Obroty handlowe stale rosły,

WARTO WIEDZIEĆ

Fuggerowie

Na początku XVI w. za najbogatszych ludzi w Europie uchodzili członkowie niemieckiej rodziny Fuggerów. Od XIV w. mieszkali oni w Augsburgu – założyli tam dom bankierski, który udzielał pożyczek władzom austriackiego Tyrolu, a następnie cesarzom z dynastii habsburskiej. Najsłynniejszy z Fuggerów, Jakub II, zwany Bogatym, lokował zarobione pieniądze w kopalniach w Europie i Nowym Świecie. Aby korzystnie sprzedać wydobyte rudy, założył przedsiębiorstwo handlowe, które szybko zdominowało rynek. Po śmierci Jakuba II dom bankierski Fuggerów przejęli potomkowie jego brata. Pod koniec XVI w. firma podupadła, a w 1607 r. przestała istnieć. Do jej bankructwa przyczynili się przede wszystkim hiszpańscy Habsburgowie, którzy nie spłacili ogromnego zadłużenia. Jedna z gałęzi rodu Fuggerów, pochodząca z Norymbergi, osiedliła się w Polsce. Jej przedstawiciele, posługujący się spolszczonym nazwiskiem Fukierowie, prowadzili interesy w Warszawie aż do czasów II wojny światowej. Na Rynku Starego Miasta do dzisiaj stoi ich kamienica.

? W jaki sposób doszło do upadku domu bankierskiego Fuggerów?

Jakub Fugger zwany Bogatym zawdzięczał swój przydomek udanym inwestycjom w górnictwo rud metali oraz hutnictwo w Austrii i na Węgrzech.

▪ *ilustracja, Niemcy, XVI w.*

więc banki musiały unowocześnić system rozliczeń pieniężnych. Zaczęto stosować na masową skalę **weksle**, co w rezultacie znacznie zwiększyło bezpieczeństwo kupców i prowadzonych przez nich transakcji. Dzięki rozwiniętej sieci wielkich domów kupiecko-bankierskich kupcy mogli rozliczać się bezgotówkowo w różnych miastach europejskich. Instytucje te należały najczęściej do jednej rodziny. Do potentatów w tej dziedzinie zalicza się rody **Fuggerów**, **Welserów** oraz **Hochstätterów** [czyt.: hochszteterów].

Wielkie transakcje handlowe często przekraczały możliwości pojedynczych kupców, a także wiązały się z ogromnym ryzykiem utraty wszystkich zainwestowanych środków. To skłoniło kupców do powoływania spółek. Przystępowali do nich także ludzie, którzy dysponowali odpowiednim kapitałem, ale nie chcieli zajmować się działalnością kupiecką osobiście. Inwestorzy uzyskiwali poświadczenie wpłaty w formie **akcji**, czyli udziału. Jeśli transakcja się udawała, odbierali zyski, dzielone według wysokości wkładu, lecz ponosili również ryzyko niepowodzenia przedsięwzięcia.

Wzrost liczby transakcji handlowych sprzyjał rozwojowi **giełd** – miejsc, w których kontrahenci, czyli strony umowy, zawierali transakcje. Jeszcze w XV w. zajmowały się one jedynie obrotem wekslami. W XVI w. zaczęły funkcjonować giełdy towarowe. Pierwsze z nich powstały we Włoszech, później kolejne w Antwerpii, Brugii, Lyonie i Londynie. Z czasem przedmiotem handlu na giełdach stały się nie tylko weksle i towary, lecz także udziały w spółkach. Jednocześnie na znaczeniu zaczęły tracić gildie kupieckie. Ich miejsce powoli zajmowały olbrzymie kompanie handlowe, których główny cel stanowiła monopolizacja handlu dalekomorskiego. Pierwsze kompanie, Kompania Lewantyńska i Kompania Afrykańska, powstały w Anglii w pierwszej połowie XVI w. Najważniejszą rolę w organizacji zamorskiego handlu europejskiego odegrały jednak powstałe później **Angielska Kompania Wschodnioindyjska** (1600 r.) i **Holenderska Kompania Wschodnioindyjska** (1602 r.).

PROCES GRODZENIA W ANGLII

W XVI w. zapotrzebowanie na sukno w całej Europie doprowadziło do wzrostu cen wełny. Posiadaczom ziemi w Anglii znacznie bardziej opłacały się wówczas wypasanie owiec i sprzedaż wełny niż produkcja zboża. Z tego powodu zaczęli oni masowo przekształcać grunty orne w pastwiska. Usuwali dzierżawców, odbierali ziemię gminom wiejskim i chłopom lub ją skupywali. Tworzone w ten sposób rozległe majątki otaczali płotami, dlatego zjawisko to nazwano procesem grodzenia. Wypas owiec wymagał zaangażowania mniejszej siły roboczej niż uprawa roli. Pozbawieni ziemi chłopi zostawali bez pracy i w jej poszukiwaniu migrowali do ośrodków miejskich. Powiększali tam szeregi robotników najemnych zatrudnianych w systemie nakładczym. Z uwagi na rosnącą liczbę bezrobotnych pracodawcy płacili przybyłej do miasta ludności wiejskiej niskie wynagrodzenia i powiększali w ten sposób swoje zyski. Grodzenia zwiększyły popyt Anglii na zboże, co polepszyło koniunkturę dla Rzeczypospolitej, która była jego głównym producentem.

Pola na Wyspach Brytyjskich do dziś są podzielone kamiennymi murami lub parkanami, które w przeszłości ogradzały pastwiska dla owiec.

▪ *fotografia współczesna, Wielka Brytania*

? Jakie były przyczyny procesu grodzenia?

INFLACJA I DUALIZM GOSPODARCZY

Dzięki wielkim odkryciom geograficznym w Europie pojawiły się ogromne ilości szlachetnych kruszców. Spowodowało to jednak spadek realnej wartości pieniądza. Zjawisko to doprowadziło do pierwszej w historii nowożytnej Europy poważnej **inflacji**. W jej wyniku wzrosły ceny wszystkich produktów, a przede wszystkim żywności. Było to również związane ze zwiększaniem się liczby ludności – zapotrzebowanie (popyt) na żywność przekraczało możliwości produkcyjne (**podaż**) i cały czas rosło. W wyniku **rewolucji cen** wciąż rosły koszty utrzymania, wynagrodzenia zaś pozostawały niezmienione. Skutki drożyzny najdotkliwiej odczuwali rzemieślnicy i sezonowi robotnicy zatrudniani w miastach.

Spadek wartości pieniądza kruszcowego dotknął także szlachtę w Europie Zachodniej. Tamtejsi właściciele ziemscy podnajmowali gospodarstwa wolnym chłopom za czynsz płacony w gotówce. Gdy ceny żywności zaczęły rosnąć, chłopi bogacili się dzięki sprzedaży płodów rolnych, podczas gdy **czynsze** płacone właścicielom ziemskim pozostawały niezmienne. W celu zwiększenia swoich dochodów szlachta zaczęła zawierać z chłopami umowy na krótsze okresy, a także angażować się w inne dziedziny gospodarki. Wyjątek stanowiły Wyspy Brytyjskie, gdzie postępował **proces grodzenia**, czyli odbierania chłopom ziemi i tworzenia dużych gospodarstw, w których hodowano owce, aby następnie sprzedawać ich wełnę. Inaczej wyglądały relacje między oczynszowanymi chłopami a właścicielami ziemskimi na Półwyspie Iberyjskim. Tamtejsza szlachta zagwarantowała sobie czynsze w postaci określonej części plonów, dzięki temu mogła nadal czerpać zyski z drożejących płodów rolnych. Poza tym jej część zdecydowała się na emigrację do Nowego Świata, gdzie zakładała olbrzymie gospodarstwa wykorzystujące niewolniczą pracę tubylców.

Zupełnie inne relacje między właścicielami majątków ziemskich a użytkującymi je chłopami ukształtowały się w Europie Środkowej i Wschodniej. Popyt na zboże i jego wysokie ceny spowodowały, że właściciele ziemscy (głównie

Dualizm gospodarczy w Europie

	Europa Zachodnia	Europa Środkowa i Wschodnia
Podstawa produkcji rolnej	• gospodarstwa chłopskie • dzierżawy krótkoterminowe oraz opłata w formie części zbiorów	• folwarki należące do szlachty i gospodarstwa chłopskie • rosnąca pańszczyzna i wtórne poddaństwo
Skutki	• wzrost wydajności produkcji • wzrost zamożności chłopstwa • rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej • rozwój miast • początki kapitalizmu	• spadek wydajności produkcji • ubożenie chłopów • ograniczenie gospodarki towarowo-pieniężnej • ograniczenie roli miast • zacofanie gospodarcze

szlachta) zaczęli zwiększać swoje dochody poprzez rozwijanie własnych gospodarstw – **folwarków**. Uzyskiwane tam plony przeznaczano głównie na sprzedaż. Rozwój folwarków wiązał się z potrzebą pozyskania dodatkowej siły roboczej. Obowiązek ten narzucono poddanym właściciela ziemi. Chłopi użytkujący grunty we wsi w zamian za otrzymaną pod uprawę ziemię zobowiązani byli do pracy na folwarku. Zjawisko to nazywano **pańszczyzną**. Na początku XVI w. wymiar pańszczyzny ustalono na jeden dzień w tygodniu, jednak wraz z rozwijaniem produkcji właściciele ziemi zwiększali obciążenia chłopskie – nawet do sześciu dni pańszczyzny w tygodniu pod koniec XVI w. Chłop nie mógł odejść ze wsi – w ten sposób stawał się tanią, pańszczyźnianą siłą roboczą dla właścicieli ziemskich. Jednocześnie chłopi nie mieli czasu na właściwe gospodarowanie własnymi gruntami. Prowadziło to do ich zubożenia, a co za tym idzie, upadku wymiany handlowej między wsią i miastem, co zahamowało rozwój tych ostatnich. Mieszczanie nie byli na tyle bogaci i silni, aby wywalczyć sobie udział w życiu politycznym.

W ten sposób w Europie wyodrębniły się dwie strefy gospodarcze. Ten **dualizm gospodarki europejskiej** doprowadził w kolejnych stuleciach do powstania przepaści między coraz bardziej uprzemysłowionym Zachodem a rolniczymi Wschodem i Południem (m.in. południowa Italia i Półwysep Iberyjski). Wpływ na przeobrażenia gospodarcze w Europie, do których doszło na przełomie średniowiecza i renesansu, miały też zmiany klimatu. Po jego ociepleniu w XI–XIII w. (więcej zob. podręcznik cz. 1, s. 401) warunki pogodowe zaczęły się stabilizować i od XIV w. nastał okres stałej niskiej temperatury, nazywany **małą epoką lodowcową**. Długie i mroźne zimy oraz deszczowe lata zmniejszyły wydajność rolnictwa, szczególnie w Europie Zachodniej. Skutkiem tego były nawiedzające niektóre kraje epidemie i klęski głodu (Skandynawia). Te czynniki sprawiły, że m.in. w Anglii i Holandii zaczął się rozwijać handel oraz wczesny przemysł. Z kolei w Europie Wschodniej (m.in. w Rzeczypospolitej), mniej dotkniętej ochłodzeniem, podstawę gospodarki dalej stanowiło rolnictwo.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj przemiany demograficzne w Europie na początku czasów nowożytnych.
2. Przedstaw nowy system organizacji pracy w zakładach produkcyjnych zachodniej Europy.
3. Omów nowe zjawiska w ekonomii XV i XVI w.
4. Opisz rolę handlu w przemianach gospodarczych Europy w XVI w.
5. Przedstaw przyczyny podziału Europy na dwa różne systemy gospodarcze.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Delumeau, *Cywilizacja odrodzenia*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1987.
R. Mackenney, *Europa XVI wieku. Ekspansja i konflikt*, tłum. A. Staniewska, D. Dywańska, Warszawa 1997.

5 KULTURA RENESANSU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- okoliczności, w jakich doszło do narodzin nowej epoki,
- znaczenie zainteresowania antykiem w renesansie,
- główni twórcy i sztuka renesansu,
- rozwój nauki i literatury w epoce odrodzenia.

PODSTAWY PRZEŁOMU KULTURALNEGO

W XV i XVI w. w Europie doszło do przełomu kulturalnego. Został on zapoczątkowany we Włoszech, podzielonych wówczas na wiele małych państw, które przechodziły proces szybkich przemian politycznych, społecznych i gospodarczych. Te przeobrażenia wynikały przede wszystkim z silnej pozycji ekonomicznej miast włoskich, m.in. Wenecji, Genui czy Mediolanu, w których rozwijały się handel, rzemiosło i bankowość. Wpłynęły one na podniesienie poziomu życia mieszczan, którzy zyskali przez to większe wpływy w swoich państwach.

Bogaci mieszczanie włoscy mieli wystarczające środki, aby angażować się w rozwój sztuki, literatury i nauki. Zatrudniali artystów, którzy dekorowali ich siedziby oraz umilali im czas słowem i muzyką. Fundowali także świątynie lub ich wystrój (ołtarze, freski, obrazy). Jednocześnie walczące między sobą państwa włoskie chciały pokazać swoją wyższość nad pozostałymi również na polu sztuki i nauki. Członkowie patrycjuszowskich rodów, władcy świeccy oraz papieże budowali bogato zdobione pałace, kościoły i pomniki. Miały one świadczyć o potędze poszczególnych rodzin i władców, a wspaniałe dzieła historyczne i literackie – uzasadniać ich prawo do sprawowania władzy.

Zamożne osoby i rody otaczały opieką i wspierały finansowo licznych znakomitych artystów: malarzy, rzeźbiarzy, architektów, pisarzy, poetów i historyków. W ten sposób na znaczną skalę zaczął funkcjonować **mecenat artystyczny**. Najwybitniejszymi mecenasami byli żyjący w XV w. władcy Florencji z **rodu Medyceuszy**: Kosma Starszy i Wawrzyniec Wspaniały, którzy nie tylko przeznaczali znaczne środki finansowe na rozwój kultury, lecz także sami propagowali nowe idee.

Florencja na przełomie XV i XVI w. była najbogatszym miastem Italii i jednym z głównych ośrodków włoskiego renesansu. Na dworze tamtejszych władców z rodu Medyceuszy przebywali najwybitniejsi artyści epoki, m.in. Michał Anioł Buonarroti i Leonardo da Vinci [czyt.: winczi]. Widoczna na zdjęciu kopuła katedry Santa Maria del Fiore [1] stanowi jedno z najważniejszych osiągnięć początkowej fazy renesansu (XV w.).

- *fotografia współczesna, Florencja*

ZAINTERESOWANIE ANTYKIEM I HUMANIZMEM

Od XIV w. przedstawiciele włoskich elit zaczęli się interesować dorobkiem starożytnych Greków i Rzymian. Fascynowano się głównie zachowanymi w miastach zabytkami antycznymi. Sięgano też po starożytną literaturę, zwłaszcza w oryginale. Włoscy artyści, architekci i literaci odrzucili idee oraz wzory średniowieczne i zajęli się adaptacją kultury antycznej.

Nowa epoka, którą nazwano **renesansem**, czyli **odrodzeniem** (wł. *rinascimento* – czyt.: rinaszimento, fr. *renaissance* – czyt.: rene**sąs**), rozpoczęła się we Włoszech na przełomie XIV i XV w. W XVI w. idee odrodzeniowe upowszechniły się w całej łacińskiej Europie. Głównym ich założeniem był zwrot ku starożytnej kulturze. Architekci nawiązywali do budowli antycznych, stosowali łuki oraz kolumny. Malarze wykorzystywali motywy z czasów rzymskich i greckich, a rzeźbiarze za ideał uważali starożytne posągi. Antyczni filozofowie (m.in. Platon, Cyceron) zostali uznani za mistrzów poprawnego wysławiania się oraz sztuki argumentowania. Choć kanony antyczne mieszały się z chrześcijańskimi, renesansu nie można uznać za prąd chrześcijańskiego odrodzenia w duchu średniowiecznej idei *christianitas*. Wprawdzie w XV i XVI w. – podobnie jak m.in. w renesansie karolińskim (więcej zob. podręcznik cz. 1, s. 272–273) lub ottońskim – odwoływano się do kultury antyku, jednak celem renesansu nowożytnego nie było odrodzenie o charakterze religijnym. W centrum zainteresowania nowej epoki stawiano bowiem człowieka, a nie człowieka w relacji z Bogiem – jak we wcześniejszych „renesansach" z epoki średniowiecznej *christianitas*.

Studiowanie kultury antyku wpłynęło na rozwój w renesansie prądu umysłowego zwanego **humanizmem**. Uczeni i artyści głównym przedmiotem swoich zainteresowań, podobnie jak w czasach antycznych, uczynili człowieka i jego działalność (łac. *humanus* – 'dotyczący człowieka'). Zerwano zatem ze średniowiecznym światopoglądem teocentrycznym (gr. *theos* – 'bóg', gr. *kéntron* – 'środek'), stawiającym na pierwszym planie rozważania o Bogu. Jednocześnie przestano postrzegać człowieka jako część określonej zbiorowości, np. społecznej lub zawodowej. W czasach renesansu najważniejszy stał się człowiek jako jednostka, z jego indywidualnością i przywiązaniem do życia doczesnego. Przywoływano przy tym słowa antycznego komediopisarza Terencjusza: *Człowiekiem jestem i sądzę, że nic, co ludzkie, nie jest mi obce.*

Poza Włochami ideami odrodzenia interesowano się przede wszystkim we Francji, w Niderlandach, Niemczech, na Półwyspie Iberyjskim, w Polsce, na Węgrzech i w krajach skandynawskich. W każdym z tych krajów – z powodu zróżnicowanych warunków społecznych

POSTAĆ HISTORYCZNA

ERAZM Z ROTTERDAMU (ok. 1467–1536)

Niderlandzki filozof i humanista, jeden z najwybitniejszych myślicieli i twórców renesansu. Przez wiele lat podróżował po Europie. Poznał wówczas wielu wybitnych ludzi, z którymi korespondował przez całe życie. Był pedagogiem, filologiem i reformatorem. Znał wiele języków, m.in. łacinę, grekę i hebrajski, dzięki czemu mógł czytać i tłumaczyć oryginalne dzieła starożytne. Dostrzegał potrzebę reformy Kościoła – wyznawał bowiem humanistyczną zasadę, że to Kościół jest dla człowieka, a nie człowiek dla Kościoła. Na jego autorytet powoływali się reformatorzy religijni, choć on sam nigdy nie zdecydował się przyjąć innego wyznania. Najbardziej znanym dziełem Erazma z Rotterdamu jest *Pochwała głupoty* (1511 r.) – satyryczny obraz współczesnego mu świata. Autor krytykował w tym utworze nieuczciwość i niemoralność kleru oraz władców ówczesnej Europy. Głosił przy tym, że człowiek z natury jest dobry.

WARTO WIEDZIEĆ

Jak powstała nazwa epoki?

Jako pierwszy terminem „renesans" posłużył się już w połowie XVI w. włoski malarz i historyk sztuki Giorgio Vasari [czyt.: dżiordżio wazari]. W swoim dziele *Żywoty najsławniejszych malarzy, rzeźbiarzy i architektów* użył on sformułowania *rinascita dell'arte* (czyt.: rinaszita delarte, co z włoskiego znaczy 'odrodzenie sztuki'). W ten sposób określił zwrot w sztukach plastycznych w kierunku antyku. Nazwa „renesans" początkowo jednak nie była stosowana w odniesieniu do całej epoki. Renesansowi twórcy nie mieli poczucia, że ich dzieła przynależą do zupełnie nowego okresu w kulturze. Dopiero w XVIII w., czyli w oświeceniu, wyodrębniono w periodyzacji dziejów wieki średnie – uznano je za czasy zacofania intelektualnego i przeciwstawiano epoce późniejszej, w której rozwinęły się filozofia, literatura i sztuka. Znaczący XIX-wieczni historycy nazwali ten nowy okres renesansem i przyjęli, że poza Włochami trwał on od końca XV do końca XVI w.

? W którym stuleciu zaczęto wprowadzać periodyzację dziejów ludzkości?

Giorgio Vasari urodził się w Toskanii. W młodości przebywał we Florencji, gdzie zaprzyjaźnił się m.in. z Michałem Aniołem, który miał wielki wpływ na jego twórczość.

▪ *autoportret, Florecja, ok. 1571–1574*

– realizacja idei humanizmu była odmienna. Do najwybitniejszych humanistów należeli pochodzący z Niderlandów **Erazm z Rotterdamu**, włoski filozof **Giovanni Pico della Mirandola** [czyt.: dżiowanni piko della mirandola], włoski historyk i dyplomata **Niccolò Machiavelli** [czyt.: nikolo makiawelli], francuski pisarz i filozof **Michel de Montaigne** [czyt.: mi**szel** de mon**teń**] oraz angielski myśliciel, pisarz i polityk **Thomas More (Morus)** [czyt.: tomas mor].

LITERATURA ODRODZENIA

Na rozwój piśmiennictwa i literatury w renesansie wpłynęło bez wątpienia wynalezienie ok. 1450 r. ruchomej czcionki przez Jana Gutenberga. To spowodowało upowszechnienie się druku i umożliwiło szybszy dostęp do wydawanych prac. Jako pierwsza drukiem ukazała się już ok. 1455 r. Biblia, tzw. Biblia Gutenberga. W literaturze renesansu dominowała problematyka polityczna, religijna i społeczna, zwłaszcza zagadnienia z zakresu teorii państwa i prawa. Humaniści interesowali się nie tylko jednostkami, lecz także życiem społecznym i kwestią sprawowania rządów.

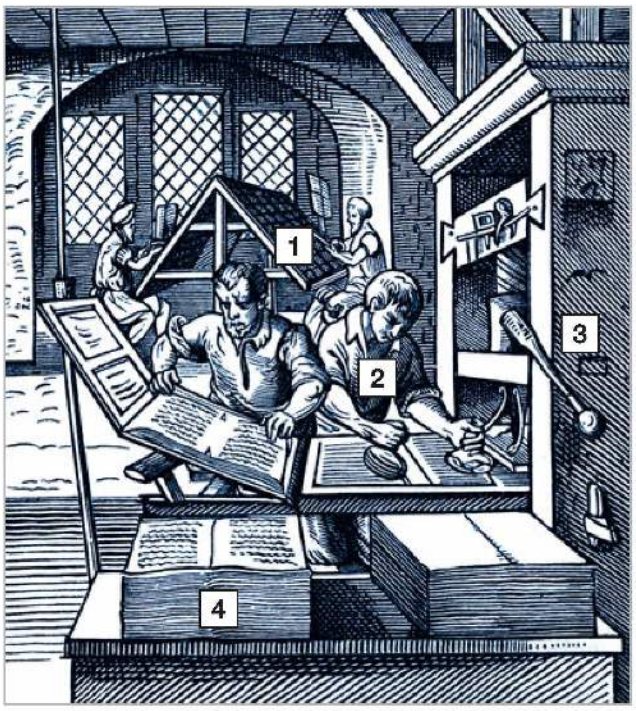

Praca w drukarni w epoce nowożytnej wymagała współpracy wielu osób. Zecer [1] składał kolejne strony tekstu z ruchomych czcionek, a drukarz [2] ręcznie nakładał na nie farbę. Kolejna osoba odbijała na papierze odpowiednio ułożone czcionki za pomocą przerobionej prasy do winogron [3]. Wydrukowane i wysuszone strony były następnie odpowiednio układane i oprawiane [4].

▪ *drzeworyt, Niemcy, XV w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Teatr w epoce odrodzenia

Większość ludzi żyjących w epoce renesansu była niepiśmienna, dlatego niezwykłą popularnością cieszyły się pantomimy i odgrywane przy okazji ważnych wydarzeń tzw. żywe obrazy. We Włoszech rozkwitła komedia włoska – typ widowiska scenicznego mającego u podstaw improwizację aktorską. Teatr, który oddziaływał na odbiorców za pomocą słów i gestów aktorów, był ściśle związany z miastami. Pod koniec XVI w. zaczęły tam powstawać jego stałe siedziby (we Włoszech, w Hiszpanii, Anglii i Niemczech). Przedstawienia teatralne stały się ulubioną rozrywką ludzi żyjących na dworach. Z czasem sięgnięto do tradycji dramatu i zastąpiono luźne kwestie aktorów tekstami literackimi. W późniejszym okresie doprowadziło to w Anglii do rozwoju teatru elżbietańskiego, z którym wiąże się twórczość najwybitniejszego dramaturga w historii Williama Szekspira.

? Jaką rolę w średniowieczu i w renesansie odgrywał teatr?

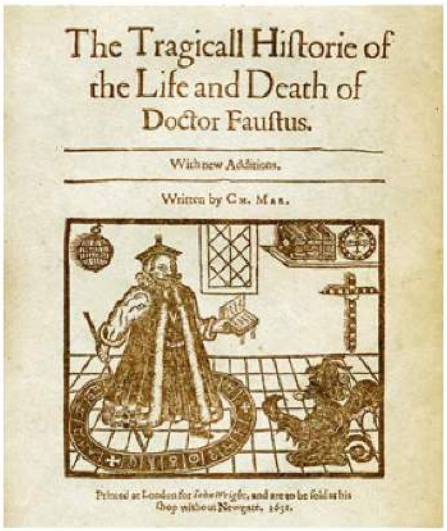
The Tragicall Hiſtorie of the Life and Death of Doctor Fauſtus.

With new Additions.

Written by Ch. Mar.

Tragiczna historia doktora Fausta to dramat Christophera Marlowe'a [czyt.: kristofera marloła], angielskiego dramatopisarza i poety z czasów Elżbiety I, uważanego za ojca angielskiej tragedii.

▪ *ilustracja, Anglia, 1636 r.*

Niccolò Machiavelli w dziele zatytułowanym *Książę* (1532 r.) przedstawił mechanizm działania władzy państwowej i zawarł wskazówki dla rządzących. Aby działać skutecznie, władca musi posługiwać się wszelkimi dostępnymi środkami, nawet okrucieństwem, intrygą czy zbrodnią. Machiavelli uznał, że cel uświęca środki, jeśli tylko nadrzędną ideą jest stworzenie silnego państwa. Pogląd akceptujący stosowanie wszelkich, również nieetycznych metod dla osiągania założonych celów politycznych od nazwiska włoskiego myśliciela jest nazywany **makiawelizmem**.

Inną koncepcję władzy, państwa i społeczeństwa przedstawił angielski humanista Thomas More. W *Utopii* (1516 r.) nakreślił wizję idealnego ustroju społecznego, w którym nie ma własności prywatnej, a zyski są dzielone między wszystkich obywateli. Nazwa **„utopia"** oznaczająca 'miejsce nieistniejące' świadczy jednak o tym, że autor zdawał sobie sprawę z trudności z wprowadzeniem w życie opisanego systemu. Podobną wizję społeczeństwa zawarł w swojej pracy *Miasto słońca* włoski filozof **Tommaso Campanella** [czyt.: tomazo kampanella]. Z kolei francuski prawnik i polityk **Jean Bodin** [czyt.: żą bo**dę**], autor *Sześciu ksiąg o Rzeczypospolitej* (1576 r.), uważał, że władza absolutna jest lepsza niż słaba, ponieważ chroni bezpieczeństwo poddanych. W ten sposób stworzył teoretyczne podstawy **monarchii absolutnej**.

Mimo że dzieła naukowe, prawnicze i filozoficzne pisano w renesansie nadal po łacinie, to literatura adresowana do szerszego kręgu czytelników powstawała już w językach narodowych. Prekursorami takiego podejścia byli tworzący w XIV w. Włosi: Dante Alighieri [czyt.: aligjeri] – autor *Boskiej komedii*, Giovanni Boccaccio [czyt.: dżiowanni bokkaczczio] – autor *Dekameronu*, i Francesco Petrarka [czyt.: franczesko petrarka], znany z sonetów poświęconych ukochanej Laurze.

Literatura humanistyczna miała nie tylko bawić i wzruszać, lecz także kształtować pewne postawy, nauczać, a nawet moralizować. Jej autorzy krytycznie odnosili się do poglądów i postaw średniowiecznych, a czasami parodiowali je w swoich utworach. **François Rabelais** [czyt.: fransła ra**ble**] w powieści *Gargantua*

Ambasadorowie to obraz namalowany w 1533 r. przez niemieckiego artystę Hansa Holbeina Młodszego. Olbrzymie malowidło jest jednym z pierwszych przedstawień postaci naturalnej wielkości. Bohaterami obrazu są dwaj francuscy dyplomaci, ukazani w bogatych strojach wśród wielu przedmiotów świadczących o zainteresowaniach portretowanych. Spokój na obrazie burzy jedynie namalowana u stóp postaci zdeformowana czaszka. Widoczna jest ona – z odpowiedniej perspektywy – tylko dla widza stojącego obok.

▪ *obraz, Niemcy, 1533 r.*

i Pantagruel piętnował średniowieczne stosunki feudalne. Z kolei utwór *Don Kichot z La Manchy* [czyt.: don kichot z la manczy] **Miguela Cervantesa** [czyt.: migela serwantesa] stanowił parodię etosu rycerskiego.

SZTUKA RENESANSU I JEJ TWÓRCY

W epoce odrodzenia doszło do przełomu w sztukach plastycznych. W średniowieczu nie liczyło się samo dzieło artystyczne, ale to, co ono przedstawiało. Twórcy średniowieczni skupiali się zatem przede wszystkim na przekazywaniu treści religijnych, propagandowych i wychowawczych. W odrodzeniu dzieła sztuki powstawały na zamówienie, ale ich autorom pozostawiano swobodę w doborze treści i formy. Renesansowy artysta mógł więc przekazać własną wizję świata w oryginalny sposób.

Historia renesansowej sztuki sięga ok. 1420 r. We Florencji odkryto wówczas i zaczęto wykorzystywać perspektywę linearną, umożliwiającą odtwarzanie trójwymiarowej przestrzeni na płaskiej powierzchni. Miasto to było głównym ośrodkiem sztuki aż do ok. 1500 r. – wtedy rolę stolicy sztuki przejął Rzym. Po jego zniszczeniu w 1527 r. część artystów wróciła do Florencji.

Artyści doby renesansu chętnie nawiązywali do historii starożytnej i mitologii. Ich dzieła poruszały przede wszystkim tematykę sakralną, choć powstawało też coraz więcej świeckich portretów, pejzaży i scen rodzajowych. W dziełach można dostrzec uwielbienie dla piękna i harmonii ciała człowieka. Do zmian w rzeźbiarstwie przyczyniły się studia nad anatomią i sztuką antyczną. Rzeźbiarze dbali o szczegóły anatomiczne oraz idealne proporcje postaci ludzkich – na wzór grecki

Dawid to marmurowa rzeźba Michała Anioła, przedstawiająca biblijnego Dawida tuż przed walką z Goliatem. To jedno z najważniejszych dzieł renesansu zostało wykonane w latach 1501–1504. Autor zachował niezwykłą dbałość o detale.

▪ *rzeźba, Florencja, 1501–1504*

ARCHITEKTURA RENESANSU

Styl renesansowy narodził się w XIV-wiecznej Florencji, skąd rozprzestrzenił się w całej Italii. W XVI w. jego odmiany pojawiły się w innych krajach Europy. Architekci renesansowi dążyli do tego, aby ich dzieła cechowały piękno i harmonia, które odnajdowali w budowlach antycznych. Z tego powodu kładli nacisk na symetrię i proporcje. Wznosili nie tylko kościoły, lecz także dzieła architektury świeckiej, której rozwój nastąpił pod wpływem humanizmu.

Budowle na planie centralnym

Renesansowi architekci najchętniej projektowali budowle na planie centralnym z kopułą, były one bowiem symetryczne, a dzięki temu – harmonijne. Za wzór dla tego typu budynków służyły rzymski Panteon i bizantyjska Hagia Sophia [czyt.: aja sofia].

Kościół Santa Maria della Consolazione [czyt.: marija della konsolacjone] w Todi we Włoszech został wzniesiony w XVI w. na planie centralnym o kształcie krzyża greckiego, którego równe ramiona mają formę absyd.

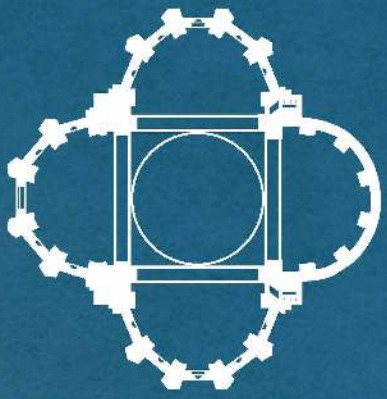

Plan kościoła Santa Maria della Consolazione

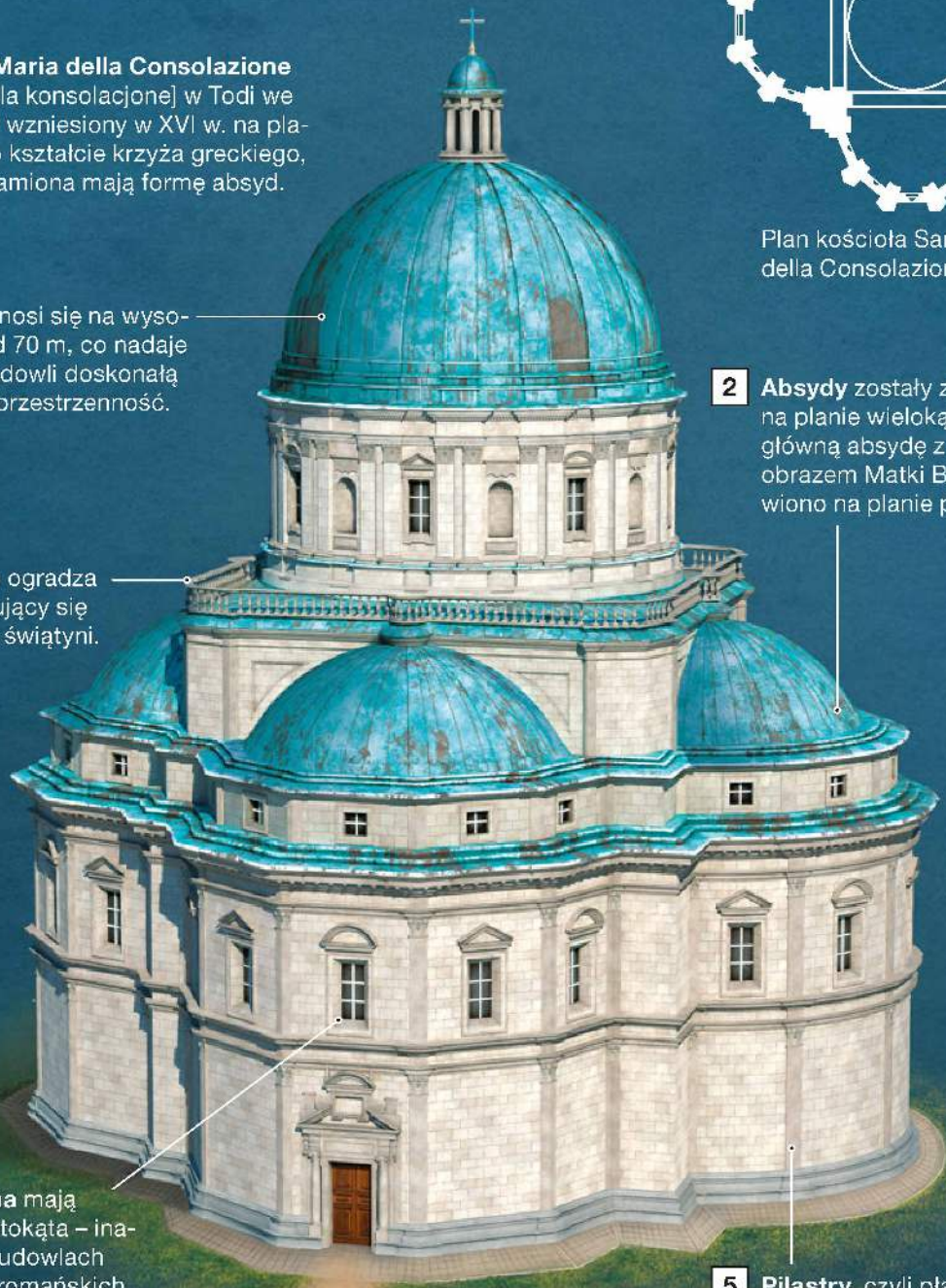

1 **Kopuła** wznosi się na wysokość ponad 70 m, co nadaje wnętrzu budowli doskonałą akustykę i przestrzenność.

2 **Absydy** zostały zbudowane na planie wielokątów. Jedynie główną absydę z cudownym obrazem Matki Boskiej postawiono na planie półokręgu.

3 **Balustrada** ogradza taras znajdujący się na szczycie świątyni.

4 **Drzwi i okna** mają kształt prostokąta – inaczej niż w budowlach gotyckich i romańskich, w których te elementy były zakończone łukami.

5 **Pilastry**, czyli płaskie filary przylegające do ścian, zdobią elewację kościoła.

Budowle na planie prostokątnym

Na planie podłużnym wznoszono najczęściej kościoły bazylikowe, w których nawa główna była wyższa od naw bocznych. Ich fasady często wzorowano na kościele Santa Maria Novella we Florencji – elewację zdobiono trójkątnym tympanonem i dwiema dużymi wolutami.

Bazylika Sant'Agostino w Rzymie zbudowana na planie podłużnym składa się z trzech naw – nawy głównej i mniejszych naw bocznych, do których przylegają kaplice (po pięć z każdej strony). Jej oszczędnie zdobioną fasadę wieńczy trójkątny tympanon **A** ze ślimacznicami (wolutami) **B**.

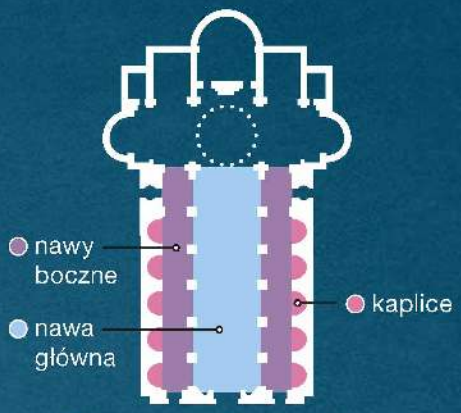

Plan bazyliki Sant'Agostino

Pałace miejskie

Charakterystycznym typem świeckiej architektury renesansowej były wznoszone przez najbogatszych mieszkańców pałace miejskie. Budowano je zazwyczaj na planie prostokąta z wewnętrznym dziedzińcem otoczonym arkadami, które zapewniały komunikację wewnątrz budynku.

1 **Małe okna** na pierwszej kondygnacji podkreślają charakter obronny pałacu.

2 **Duże dwudzielne** okna na wyższych kondygnacjach oświetlają wnętrze.

3 **Portal zamknięty** szerokim łukiem, w którym znajduje się wejście do budynku.

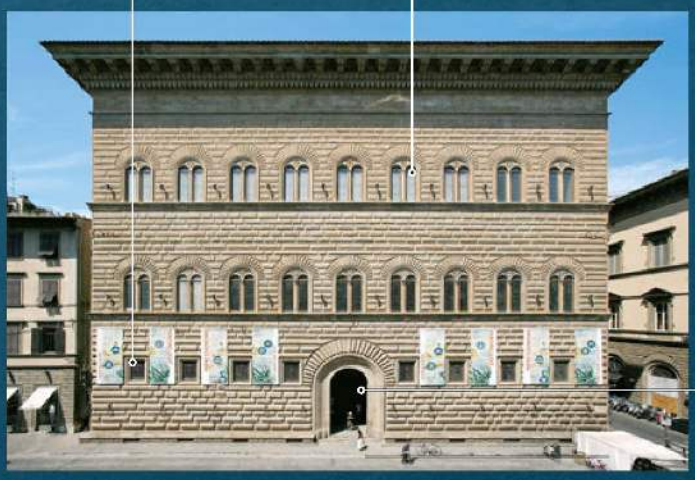

Palazzo Strozzi [czyt.: palacco stroc-i] we Florencji zaprojektowany na przełomie XV i XVI w.

4 **Łuk pełny** to kolejne nawiązanie do antyku. Element ten był często wykorzystywany w konstrukcji krużganków – korytarzy obiegających dziedzińce pałaców miejskich.

5 Dziedziniec wewnętrzny otoczony kolumnami w porządku korynckim.

LEONARDO DA VINCI – CZŁOWIEK RENESANSU

Uosobieniem idei człowieka renesansu był Leonardo da Vinci – malarz, architekt, filozof, wynalazca, matematyk, geolog, muzyk, pisarz, znawca anatomii i mechaniki. Czerpał on wiedzę nie tylko z dostępnych opracowań, lecz także z przeprowadzanych przez siebie doświadczeń. Jako nieślubne dziecko miał ograniczony dostęp do nauki, nie mógł bowiem zdobyć wykształcenia uniwersyteckiego. Dzięki protekcji ojca (florenckiego adwokata) i swojemu uporowi odebrał jednak solidną edukację. Malarstwa uczył się od florenckich artystów. Po kilku latach jego dzieła zyskały uznanie, zainteresowali się nimi nawet Medyceusze i Sforzowie [czyt.: sforcowie]. Dzięki zamówieniom od tych protektorów Leonardo mógł się poświęcić nie tylko sztuce, lecz także nauce. Interesowało go zwłaszcza jej praktyczne wykorzystanie – projektował i budował m.in. urządzenia hydrauliczne, nowe rodzaje broni, a nawet maszynę do latania czy czołg. Większość wynalazków twórcy powstała dzięki uważnym obserwacjom przyrody. Jego rękopisy zostały odkryte dopiero w XIX w. Przypominały nieuporządkowaną encyklopedię, jednak zawierały wiele genialnych rozwiązań.

Mona Lisa to najsłynniejszy obraz Leonarda da Vinci. Szczególne zainteresowanie badaczy wzbudza tajemniczy uśmiech na twarzy kobiety. Stał się on tematem wielu prac i badań naukowych.

- *obraz, Florencja, ok. 1503–1507*

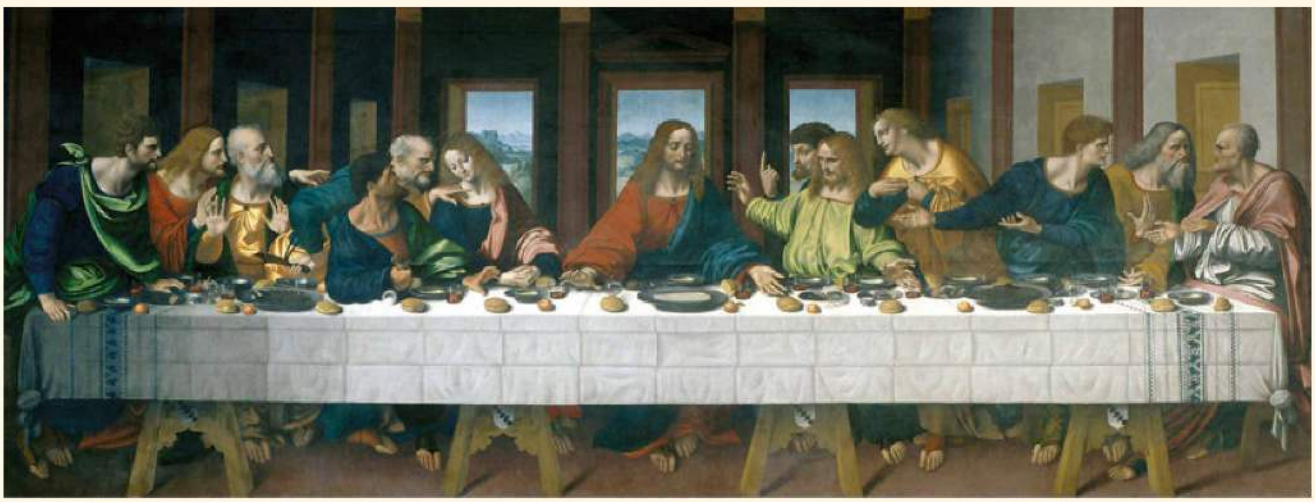

Fresk *Ostatnia wieczerza* autorstwa Leonarda da Vinci zdobi ścianę refektarza w mediolańskim klasztorze Santa Maria della Grazie [czyt.: marija della gracje]. Badacze doszukują się na obrazie różnego typu ukrytych informacji. Niektórzy sądzą, że bochenki chleba i dłonie apostołów są tak przedstawione przez twórcę dzieła, jakby tworzyły zapis nutowy utworu muzycznego. Fresk został wykonany techniką, która jest bardzo nietrwała, dlatego mimo konserwacji dziś znajduje się w złym stanie.

- *fresk, Mediolan, 1498 r.*

? Dlaczego, Twoim zdaniem, twórczość Leonarda da Vinci cieszy się współcześnie tak dużą popularnością?

Fresk na sklepieniu kaplicy Sykstyńskiej został wykonany przez Michała Anioła na zlecenie papieża Juliusza II. Artysta ukazał w swoim dziele historię świata od jego stworzenia aż po biblijny potop. Freski przedstawiają kolejno: *Oddzielenie światła od ciemności przez Boga, Stworzenie słońca i księżyca, Oddzielenie morza od lądów, Stworzenie Adama, Stworzenie Ewy, Grzech pierworodny, Ofiarę Noego, Potop, Synów Noego.*

▪ *fresk, Watykan (Rzym), 1508–1512*

i rzymski. Rzeźby przestały odgrywać rolę zdobień architektury i stały się osobnymi dziełami usytuowanymi w wolnej przestrzeni. Zaczęto również tworzyć monumentalne pomniki nagrobne, ustawiane w kościołach. W renesansie powstały też liczne posągi postaci przedstawionych konno. Stanowiło to kolejne nawiązanie do starożytności – zwłaszcza że wybitnych dowódców stylizowano na rzymskich wojowników albo cesarzy. Późny okres sztuki odrodzenia określa się mianem **manieryzmu** (1526–1590). Ze względu na odejście od wielu renesansowych reguł niekiedy jest on uznawany za wstępną fazę kolejnej epoki, czyli baroku (więcej zob. s. 210).

Renesansowi twórcy byli wszechstronnymi artystami. **Leonardo da Vinci** oraz **Michał Anioł** tworzyli nie tylko wybitne obrazy, lecz także freski, projekty architektoniczne i teksty literackie. Za najświetniejsze prace Michała Anioła uważa się m.in. ogromne freski w kaplicy Sykstyńskiej w Rzymie, a także rzeźby: *Dawid* oraz *Pieta* z bazyliki św. Piotra. W epoce odrodzenia powstały również freski i dzieła malarskie **Sandra Botticellego** [czyt.: botticzellego], m.in. *Wiosna* oraz *Narodziny Wenus*. Inny wybitny twórca, **Rafael Santi**, namalował wiele obrazów przedstawiających Madonnę, a także słynne malowidło ścienne *Szkoła ateńska*.

Jednym z prekursorów renesansu był tworzący poza Italią niderlandzki malarz **Jan van Eyck** [czyt.: wan ajk]. W Niderlandach żył również **Pieter Bruegel Starszy** [czyt.: brojchel], autor obrazów przedstawiających sceny z życia chłopstwa oraz mieszczańskie zabawy. W Niemczech sławę zyskali przede wszystkim **Albrecht Dürer** [czyt.: direr] i **Hans Holbein Młodszy** [czyt.: holbajn]. Jednym z najbardziej znanych renesansowych rzeźbiarzy był **Donatello**. Jego prace cechował realizm – artysta starał się precyzyjnie przedstawić każdy szczegół.

NAUKA W CZASACH ODRODZENIA

W renesansie rozwinęło się wiele nauk, m.in. medycyna, fizyka, chemia i astronomia. W XVI w. działali wybitni lekarze, tacy jak Hiszpan **Miguel Servet** [czyt.: mi**gel** ser**wet**], który opisał mały (płucny) obieg krwi, oraz urodzony w Szwajcarii Niemiec **Paracelsus**, zgłębiający procesy chemiczne zachodzące w ciele człowieka. Do najwybitniejszych uczonych epoki odrodzenia zalicza się astronoma **Mikołaja Kopernika**, który interesował się również medycyną, ekonomią, filologią i kartografią. Jego największym osiągnięciem było opracowanie heliocentrycznej teorii budowy Układu Słonecznego. Zakłada ona, że Ziemia oraz inne planety krążą wokół Słońca. Do tej pory panowało przekonanie, że wszechświat

TEKST ŹRÓDŁOWY

TEORIA HELIOCENTRYCZNA

W przedmowie do swojego dzieła *O obrotach sfer niebieskich* Mikołaj Kopernik zwrócił się do papieża Pawła III i uzasadnił przyczyny opublikowania teorii heliocentrycznej.

Dostatecznie jasno, Ojcze Święty, zdaję sobie sprawę z tego, że znajdą się ludzie, którzy gdy tylko posłyszą, iż w tych moich księgach [...] *przypisuję jakieś ruchy kuli ziemskiej, zaraz podniosą krzyk, że należy mnie wraz z takim przekonaniem potępić.* [...] *I jakkolwiek wiem, że celem myśli uczonego, o ile tylko ludzkiemu rozumowi pozwala na to Bóg, jest szukanie we wszystkim prawdy, mimo to jestem zdania, że poglądów zgoła różnych od uznanej prawości należy się wystrzegać.* [...]

Ale po długim zwlekaniu, a nawet oporze, odwiedli mnie od tego moi przyjaciele [...]. *Twierdzili przy tym, że im bardziej niedorzeczna wydaje się teraz przeważnej części uczonych ta moja nauka o ruchu Ziemi, tym więcej wzbudzi podziwu i uznania wtedy, gdy przez wydanie niniejszego dzieła zobaczą, jak mroki niedorzeczności zostaną rozproszone jasnością oczywistych dowodów.* [...] *Być może znajdą się tacy, co lubią bredzić i mimo zupełnej nieznajomości nauk matematycznych roszczą sobie przecież prawo do wypowiadania o nich sądu na podstawie jakiegoś miejsca w Piśmie Świętym, tłumaczonego źle i wykrętnie odpowiednio do ich zamierzeń, ośmielą się potępiać i prześladować moją teorię.* [...] *Dzieła matematyczne pisane są dla matematyków, którzy, o ile się nie mylę, dostrzegają, że te moje trudy przyniosą pewną korzyść przecież Kościołowi powszechnemu* [...].

Źródło: M. Kopernik, *O obrotach sfer niebieskich*, tłum. M. Brożek, Warszawa 1953, s. 45–49.

? 1. Wyjaśnij, na czym polegała przełomowość odkrycia Mikołaja Kopernika.
2. Scharakteryzuj poglądy Kopernika ma temat możliwości rozpowszechniania swojej teorii.

jest zbudowany wokół Ziemi. Genialne odkrycie Kopernika nie zostało zaakceptowane przez Kościół katolicki i przedstawicieli reformacji. Poglądy te uznano za zagrożenie dla religii i sprzeczne z Biblią. Do zwolenników teorii Kopernika należał włoski fizyk i astronom **Galileusz**, który za jej rozpowszechnianie stanął przed sądem kościelnym. Ten wybitny uczony przy badaniu zjawisk przyrody stosował metodę doświadczalną. Galileusz udoskonalił też kompas geometryczny i wojskowy, który umożliwiał precyzyjne ustawienie działa przed strzałem oraz obliczenie ilości prochu potrzebnej do wyrzucenia kuli. Uważa się go za twórcę podstaw nowożytnej fizyki.

ĆWICZENIA

1. Omów okoliczności społeczne i polityczne towarzyszące ukształtowaniu się kultury renesansu we Włoszech.
2. Wskaż elementy kultury, które artyści i pisarze odrodzenia przejęli z poprzednich epok.
3. Wyjaśnij znaczenie terminu „człowiek renesansu".
4. Przedstaw tytuły najwybitniejszych dzieł renesansu i nazwiska ich autorów.
5. Wymień główne różnice pomiędzy architekturą średniowiecza a renesansu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Białostocki, *Sztuka cenniejsza niż złoto*, Warszawa 2001.
A.C. Huth, T.R. Hoffmann, *Renesans*, tłum. J. Szymańska-Kumieniecka, Warszawa 2006.
L. da Vinci, *O niebie, gwiazdach i czterech żywiołach*, tłum. L. Staff, Wrocław 1998.

6 REFORMACJA I JEJ SKUTKI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny kryzysu Kościoła u schyłku średniowiecza,
- okoliczności i skutki wystąpienia Marcina Lutra,
- działalność reformatorów religijnych w innych krajach europejskich,
- skutki reformacji.

PRZYCZYNY REFORMACJI

Pod koniec średniowiecza w Kościele zachodnim doszło do silnych konfliktów (wielka schizma zachodnia z lat 1378–1417). W XV w. mimo podejmowanych prób nie udało się przywrócić autorytetu papieża ani Kościoła. Kolejni biskupi Rzymu przypominali świeckich władców: angażowali się w rozgrywki polityczne, unikali udziału w uroczystościach religijnych, dbali jedynie o wpływy z podatków i prowadzili luksusowy, nierzadko rozwiązły styl życia. Papież **Aleksander VI** (1492–1503) oraz jego następca **Juliusz II** (1503–1513) nie interesowali się sprawami Kościoła – trwonili pieniądze na intrygi polityczne oraz wyprawy wojenne. Ponadto zarówno oni, jak i ich poprzednicy powszechnie nadawali godności swoim krewnym (**nepotyzm**) oraz sprzedawali urzędy (**symonia**).

Podobnie postępowali lokalni hierarchowie oraz przedstawiciele niższego duchowieństwa. Zarzucano im, że łamią kościelną dyscyplinę i zajmują się głównie gromadzeniem pieniędzy, a także piastują jednocześnie kilka kościelnych stanowisk. Proboszczowie często nie rezydowali w wyznaczonych parafiach, a zastępujący

SPRZEDAŻ ODPUSTÓW

Jedną z praktyk Kościoła budzących oburzenie była sprzedaż odpustów. Wiernych (żywych i umarłych) uwalniano od kary za popełnione grzechy lub umarzano jej część w zamian za opłatę. Osoby, które ją uiściły, otrzymywały imienne zaświadczenia, tzw. listy odpustowe. W ten sposób nie pokuta, lecz zapłata decydowała o tym, ile grzechów zostanie odpuszczonych wiernym. Sprzedaż odpustów szybko stała się niezwykle dochodowa. Na początku XVI w. w Niemczech upoważniono do tego specjalnego wysłannika papieskiego, dominikanina Johannesa Tetzla [czyt.: tecla]. Odwiedzał on kościoły i głosił w nich kazania, w których nawoływał do skruchy, spowiedzi oraz opłacenia całkowitego odpuszczenia grzechów. Przekonywał, że w momencie, gdy monety trafią do jego skrzyni, dusze ulecą do nieba. Pozyskane pieniądze miały być wykorzystane m.in. na budowę bazyliki św. Piotra w Rzymie.

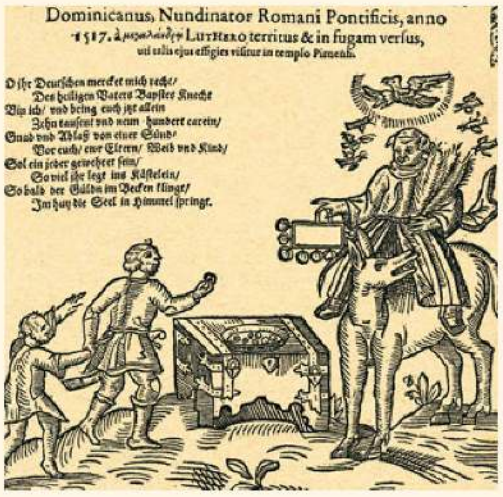

Johannes Tetzel na koniu i z unoszącym się nad nim gołębiem symbolizującym Ducha Świętego, listem papieskim oraz wielką skrzynią na datki wiernych, chcących zyskać odpuszczenie grzechów.

- *drzeworyt, Niemcy, XVI w.*

? Dlaczego sprzedaż odpustów budziła tak wielkie oburzenie społeczne?

ich wikariusze nie mieli odpowiedniego wykształcenia i wiedzy. To wszystko coraz bardziej oburzało wiernych. Mimo to u progu nowożytności Kościół nie był, jak utrzymywali późniejsi protestanccy reformatorzy, instytucją całkowicie zepsutą. Wielu księży pomagało biednym i głosiło im Słowo Boże. Ogromną popularnością cieszyły się też zgromadzenia zakonne, np. franciszkanów obserwantów, zwanych bernardynami.

Reformacja jako próba odnowy Kościoła w XVI w. nie stanowiła jedynie reakcji na korupcję i upadek moralny katolickiego duchowieństwa. W tym okresie wykształceni humaniści zaczynali bowiem tłumaczyć Biblię z oryginału (z greki i języka aramejskiego) na języki nowożytne i przedstawiać wiernym swoją interpretację. Dzięki wynalezieniu druku ich prace mogły dotrzeć do szerokiego grona odbiorców. W ten sposób na początku XVI w. społeczności wielu krajów były już gotowe odrzucić niektóre nauki Kościoła katolickiego i przyjąć teologię proponowaną przez reformatorów.

WYSTĄPIENIE MARCINA LUTRA

Za początek **reformacji** – ruchu mającego na celu odnowę chrześcijaństwa – przyjmuje się **31 października 1517 r.** W tym dniu niemiecki augustianin, doktor teologii Marcin Luter ogłosił **95 tez** dotyczących odpustów. Według tradycji, co historycy często jednak podają w wątpliwość, ich listę przybił na drzwiach katedry w **Wittenberdze**, a także przesłał najważniejszym hierarchom kościelnym w regionie. To wystąpienie przysporzyło Lutrowi zarówno zwolenników, jak i zagorzałych przeciwników. Poparcia udzielili mu m.in. elektor saski Fryderyk III Mądry oraz niemieccy humaniści: Filip Melanchton i Ulrich von Hutten [czyt.: ulriś fon hutten].

Luter nie zamierzał odwołać swoich tez, a jego konflikt z Kościołem się pogłębiał. W 1518 r. przeciwnicy reformatora nakazali mu ukorzyć się i podporządkować władzy papieskiej na sejmie w Augsburgu. W obawie przed aresztowaniem Luter schronił się w dobrach elektora saskiego. Nadal postulował konieczność reformy Kościoła. Ponadto uznał za błędną teorię o nieomylności soboru oraz podważył prawo papieża do sprawowania zwierzchnictwa w Kościele. W odpowiedzi na to papież ogłosił bullę, w której zażądał od Lutra odwołania tych stwierdzeń pod groźbą klątwy. Wierny swoim poglądom reformator publicznie podarł dokument i w ten sposób zerwał z Kościołem. Został wówczas obłożony **ekskomuniką**. W 1521 r. pod wpływem papieża cesarz Karol V wydał edykt, w którym uznał Lutra za heretyka i skazał go na banicję, a jego pisma nakazał spalić. Luter ponownie schronił się u elektora saskiego. Podczas pobytu na zamku w Wartburgu spisał zasady nowego wyznania, nazwanego **ewangelicko-augsburskim** lub **luteranizmem**. Przełożył również na język niemiecki Biblię, którą uważał za jedyny autorytet w sprawach wiary.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARCIN LUTER (1483–1546)

Niemiecki reformator religijny, współtwórca luteranizmu. Młody Luter w 1505 r. wstąpił do klasztoru. Studiował teologię na uniwersytecie w Wittenberdze. W 1512 r. otrzymał tytuł doktora i został wykładowcą. Przełom w jego poglądach religijnych nastąpił prawdopodobnie podczas podróży do Rzymu. Luter obserwował tam upadek obyczajów duchowieństwa oraz zainteresowanie papieża polityką i wojnami. W 1517 r. wystąpił publicznie przeciwko odpustom. W następnych latach stopniowo oddalał się od Kościoła. Ostatecznie został uznany za heretyka i wyklęty przez papieża. Nadal jednak głosił postulaty zmian. Sam po odejściu od katolicyzmu zrzucił habit, a w 1525 r. ożenił się z byłą zakonnicą i założył rodzinę. W Kościele anglikańskim uznano go za świętego. Zmarł w 1546 r. w Eisleben.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TEZY MARCINA LUTRA

W swoich tezach ogłoszonych przeciwko odpustom Luter krytykował Kościół katolicki i propagował nową pobożność.

1. Pan i nauczyciel nasz Jezus Chrystus, mówiąc „Pokutę czyńcie" itd. (Mt 4,17), chciał, by całe życie wiernych było pokutą. [...]
20. A zatem papież, mówiąc o całkowitym odpuszczeniu wszystkich kar, nie ma na myśli po prostu wszystkich kar, lecz te jedynie, które sam nałożył.
21. Mylą się więc ci kaznodzieje odpustów, którzy twierdzą, że przez odpusty papieża człowiek zostaje uwolniony od wszelkich kar i zbawiony.
22. Nie odpuszcza zaiste papież duszom w czyśćcu żadnej kary, które miały według kanonów ponieść w tym życiu. [...]
27. Wysoko stawiają człowieka ci, którzy twierdzą, że dusza ulatuje natychmiast, gdy tylko zadźwięczy moneta wrzucona do puszki.
28. Jest rzeczą pewną, iż dźwięk monety wrzuconej do puszki może powiększyć zyski i wzmóc chciwość, lecz wstawiennictwo Kościoła uzależnione jest wyłącznie od woli Bożej. [...]
35. Niechrześcijańska to nauka, jeśli ktoś twierdzi, że duszom mającym uzyskać zbawienie nie jest potrzebna skrucha przy spowiedzi.
36. Każdy chrześcijanin szczerze skruszony dostępuje pełnego odpuszczenia winy i kary; należy mu się ono również i bez listów odpustowych. [...]
54. Krzywdę wyrządza się słowu Bożemu, jeśli w tym samym kazaniu tyle samo, a nawet więcej mówi się o odpustach niż o słowie Bożym. [...]
62. Prawdziwym skarbem Kościoła jest przenajświętsza Ewangelia chwały i łaski Bożej.

Źródło: *Myśl filozoficzno-religijna reformacji XVI wieku*, oprac. L. Szczucki, Warszawa 1972, s. 11–23.

? 1. Omów wymienione przez Lutra przejawy kryzysu Kościoła katolickiego.
2. Przedstaw model pobożności propagowany przez Lutra.

REFORMACJA I WOJNY RELIGIJNE W NIEMCZECH

Pisma Marcina Lutra szybko wydano drukiem w języku niemieckim. W ten sposób nowa religia rozpowszechniła się zarówno wśród elit społecznych, jak i niemieckiego mieszczaństwa. Wkrótce pod wpływem nauk Lutra zaczęto głosić także bardziej radykalne poglądy. W Zwickau [czyt.: cwikał] i Wittenberdze rozpoczęto **rewolucję religijną**. Wypędzono księży, zniszczono ołtarze i obrazy w kościołach, zamknięto klasztory, skonfiskowano mienie duchownych, a nowym przedstawicielom duchowieństwa nakazano udzielać

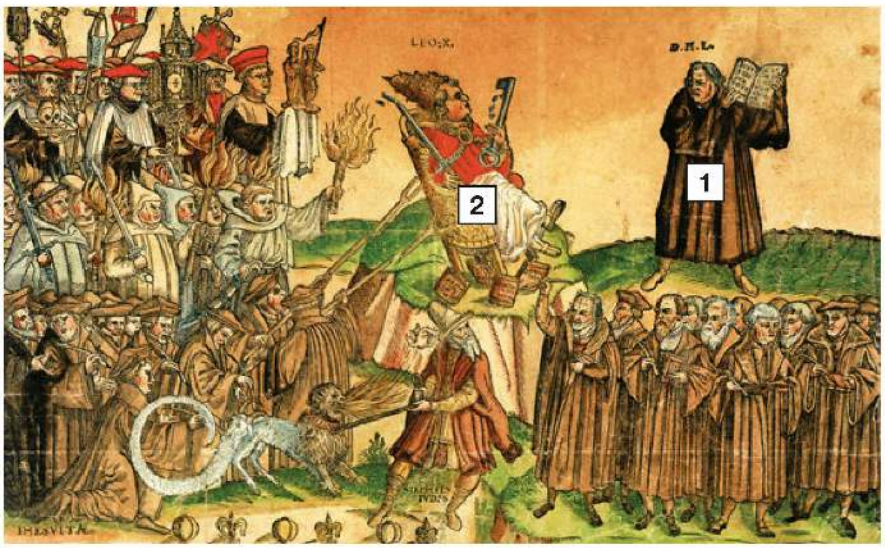

Triumf Lutra 1 oraz uczonych protestanckich, którzy wytrzymują zaciekłe ataki katolików pod wodzą papieża Leona X 2, został przedstawiony na ilustracji z broszury protestanckiej. Wynalazek druku był szeroko wykorzystywany przez obydwie strony sporu religijnego, które starały się nawzajem ośmieszyć i podważyć argumenty przeciwnika.

▪ *ilustracja, Niemcy, 1568 r.*

NOWE WYZNANIE

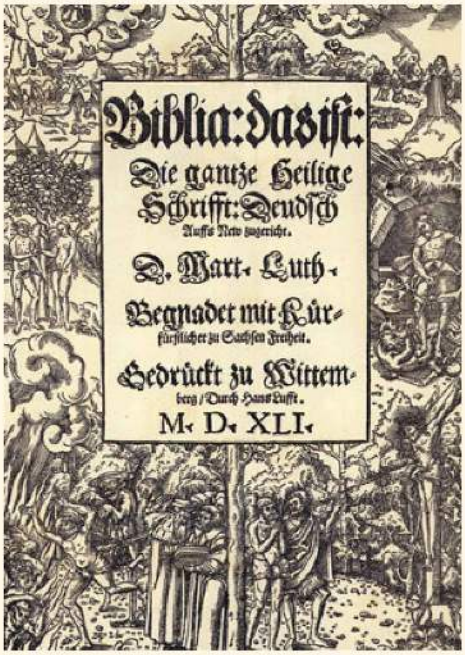

Biblia Lutra była pierwszym na Zachodzie przekładem Pisma Świętego na język narodowy.

▪ *księga drukowana, Niemcy, XVI w.*

Luter sformułował zasady nowego wyznania pod wpływem polemiki z przedstawicielami Kościoła katolickiego. Jednak **dogmaty** i liturgia Kościoła luterańskiego powstały dopiero po odejściu reformatora od katolicyzmu. Luter wezwał wówczas niemieckich książąt oraz szlachtę, by odrzucili prymat władzy kościelnej nad świecką i wzięli udział w reformowaniu Kościoła. Potępił demoralizację i przekupstwo duchowieństwa. Stwierdził, że podstawowym prawem każdego chrześcijanina jest wolność sumienia, której nikt nic powinien naruszać.

Główne zasady Kościoła luterańskiego:

- uznanie Pisma Świętego, samodzielnie czytanego i komentowanego przez wiernych, za jedyną drogę poznania Boga;
- traktowanie Chrystusa jako jedynego zbawiciela i pośrednika między Bogiem a ludźmi – z czego wynika potępienie kultu świętych i obrazów wiszących w kościołach jako przejawu bałwochwalstwa (oddawanie czci fałszywym bóstwom);
- uzależnienie zbawienia wyłącznie od wiary i łaski Boga;
- likwidacja zakonów jako niepotrzebnych instytucji pośredniczących w drodze do zbawienia;
- zniesienie celibatu (dzięki czemu duchowni protestanccy mogli zakładać rodziny) i odebranie Kościołowi majątków ziemskich;
- odrzucenie autorytetu papieża i soboru oraz ustalenie, że głową Kościoła miał być odtąd władca danego państwa;
- ograniczenie liczby sakramentów do dwóch: chrztu i komunii, udzielanej pod dwiema postaciami.

Nowe wyznanie od nazwiska Lutra zaczęto określać luterańskim, jednak oficjalna nazwa tego Kościoła brzmi: ewangelicko-augsburski. Człon „ewangelicki" oznacza, że wiara ta nawiązuje do Ewangelii, a przymiotnik „augsburski" dodano, ponieważ jej zasady zostały spisane przez Filipa Melanchtona w tzw. *Konfesji augsburskiej*.

? Jakie zasady Kościoła luterańskiego zachęcały do przejścia na nowe wyznanie różne warstwy niemieckiego społeczeństwa?

komunii pod dwiema postaciami. Do walki z Kościołem oprócz ludu stanęła również zubożała szlachta niemiecka.

Najbardziej radykalne były bunty chłopów. Hasło „sprawiedliwości Bożej" rozumieli oni jako przyzwolenie na podział między siebie własności kościelnej, zniesienie dziesięciny i zlikwidowanie zależności feudalnej. Zamieszki przerodziły się w wielką **wojnę chłopską** (1524–1526). Na czele buntowników z południowych Niemiec stanął **Thomas Münzer** [czyt.: mincer] – zdeklarowany zwolennik Lutra, szerzący jednak znacznie bardziej radykalne hasła religijne i społeczne. Swoje postulaty chłopi zebrali w tzw. **dwunastu artykułach**, ogłoszonych w 1525 r. Żądali poprawy warunków życia, zniesienia poddaństwa i dziesięciny, przywrócenia przywilejów gminnych, a nawet likwidacji własności prywatnej. Ruch chłopski został jednak krwawo stłumiony przez koalicję książąt protestanckich i katolickich.

Po wojnie chłopskiej nastąpił całkowity rozłam między książętami obu wyznań. W 1526 r. na sejmie Rzeszy mieszkańcom księstw i miast

PODZIAŁ WYZNANIOWY EUROPY W XVI WIEKU

? 1. Wymień nazwy krajów, których mieszkańcy w XVI w. porzucili wyznanie katolickie.

2. Wskaż państwa, w których oficjalnie obowiązywało wyznanie katolickie, ale część społeczeństwa była przychylna reformacji.

niemieckich zagwarantowano swobodę religijną, lecz trzy lata później pod naciskiem cesarza zakazano rozpowszechniania idei reformacji. Na sejmie w 1529 r. zwolennicy nowego wyznania zaprotestowali przeciwko tej decyzji – od tej pory powszechnie nazywa się ich **protestantami**.

Sprzyjający reformacji książęta chcieli wzmocnić własną pozycję i przejąć majątek kościelny. W 1531 r., pod wpływem zagrożenia ze strony cesarza, zawarli związek w celu obrony przed katolikami (**Związek Szmalkaldzki**). W Niemczech pojawiło się ryzyko wybuchu wojny domowej. Cesarz Karol V, zaangażowany w wojny włoskie i obawiający się Turcji, opóźniał moment rozprawienia się z protestantami. Do tzw. wojny szmalkaldzkiej doszło dopiero w latach 1546–1547. Poróżnieni ze sobą książęta protestanccy ponieśli w niej klęskę. W latach 1551–1552 wybuchła kolejna wojna, tzw. II wojna szmalkaldzka, jednak tym

razem protestanci odnieśli kilka zwycięstw. W tej sytuacji podczas obrad sejmu w **1555 r.** w **Augsburgu** obie strony konfliktu zgodziły się na zawarcie pokoju. **Pokój augsburski** miał zasadnicze znaczenie dla rozwoju reformacji. Wprowadzono wówczas zasadę: ***Czyja władza, tego wyznanie*** (łac. *Cuius regio, eius religio* – czyt.: kujus regio, ejus religio). Zgodnie z nią miasta cesarskie i książęta Rzeszy mogli decydować, które wyznanie będzie obowiązywało na danym terytorium. Nie wiązało się to jednak z powszechną swobodą wyboru wyznania – wolność sumienia zagwarantowano bowiem tylko władcy. Efektem zawarcia pokoju augsburskiego był podział wyznaniowy w całych Niemczech.

REFORMACJA W SZWAJCARII

Od XIV w. Szwajcaria stanowiła konfederację (Związek Szwajcarski) kilkunastu **kantonów**. Władzę w nich sprawowały osoby lub rady miast wybrane przez mieszkańców w demokratycznym głosowaniu. Hasła reformacji wzbudziły duże zainteresowanie Szwajcarów. Pod wpływem idei Lutra kaznodzieja **Ulrich Zwingli** [czyt.: ulriś cwingli] zaczął głosić potrzebę reformy Kościoła w kantonach szwajcarskich. Proponowane przez niego zmiany były tożsame z postulatami niemieckiego reformatora, ale bardziej radykalne. Wyznanie stworzone przez Zwingliego cieszyło się dużą popularnością wśród mieszkańców kantonów miejskich, odrzucali je natomiast Szwajcarzy z kantonów wiejskich, zwanych leśnymi. Wpłynął na to przede wszystkim negatywny stosunek Zwingliego do **kondotierstwa** (wojsk najemnych). Mężczyźni z przeludnionych wiejskich regionów Szwajcarii często służyli jako zaciężni żołnierze w obcych krajach. Zwingli polecił zaś władzom kantonów, by zakazały Szwajcarom

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN KALWIN

(1509–1564)

Teolog i humanista, twórca doktryny Kościoła ewangelicko-reformowanego. Urodził się we Francji. Podobnie jak Luter pochodził z religijnej rodziny i zdobył wykształcenie uniwersyteckie. Duży wpływ na jego poglądy religijne mieli niemieccy reformatorzy Kościoła. Jako dwudziestokilkulatek Kalwin wystąpił z Kościoła katolickiego. Po kilku latach opuścił Francję w obawie przed prześladowaniami religijnymi. Udał się wówczas do Szwajcarii. W 1536 r. opublikował w Bazylei swoje najważniejsze dzieło teologiczne *Ustanowienie religii chrześcijańskiej*. Osiadł w Genewie i w ciągu kilkunastu lat przekształcił miasto w wyznaniową republikę miejską, z surowymi zasadami religijnymi. Był odpowiedzialny za osądzenie i spalenie na stosie ariańskiego lekarza i humanisty Miguela Serveta.

PRZEBIEG REFORMACJI

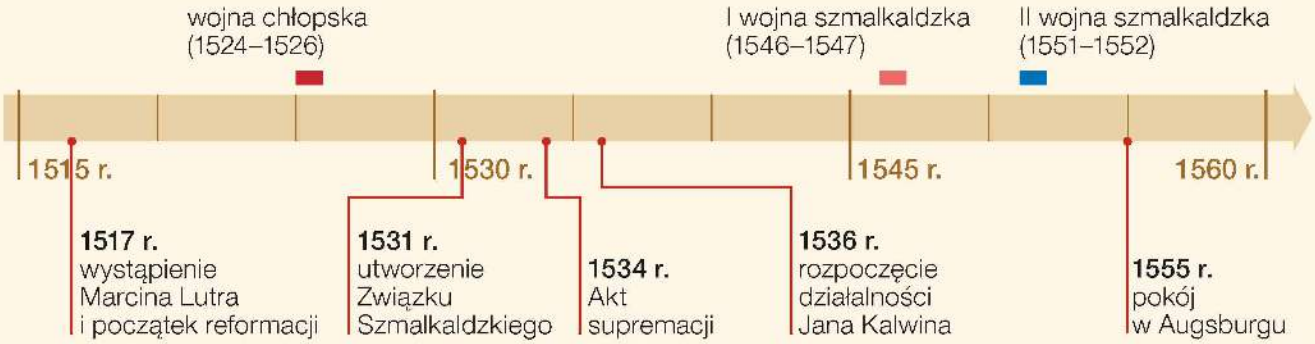

? Dlaczego, Twoim zdaniem, tak szybko po wystąpieniu Lutra doszło do reformacji w innych krajach europejskich?

Wnętrze zboru kalwińskiego miało surowy charakter, ponieważ pozbawiono je jakichkolwiek ozdób, takich jak obrazy, rzeźby, malowidła ścienne czy proporce. Katolickie przedmioty kultu uznawano za przejaw bałwochwalstwa. Stąd wzięło się powiedzenie – powstałe zapewne wśród religijnych przeciwników kalwinistów – *pusto jak w kalwińskim zborze.*

▪ *obraz, Holandia, XVII w.*

udziału w europejskich wojnach, co pozbawiło kondotierów dochodów. W latach 1529–1531 między katolickimi kantonami leśnymi a protestanckimi miejskimi wybuchła wojna domowa, podczas której zginął sam Zwingli.

W 1536 r. w Szwajcarii działalność religijną rozpoczął inny reformator – przybyły z Francji **Jan Kalwin** (z fr. Jean Calvin, czyt.: żą kal**wę**). Zorganizował on w Genewie nową gminę ewangelicką. Kalwin odwoływał się do idei głoszonych przez Lutra i Zwingliego. Za jedyne źródło wiary uznał Pismo Święte, odrzucił zaś tradycję oraz nauki Kościoła z czasów po śmierci Chrystusa. Sformułował też teorię o **predestynacji**, według której każdy człowiek został przez Boga przeznaczony (predestynowany) do zbawienia lub skazany na potępienie. Dowodem łaski Bożej i uzyskania zbawienia było cnotliwe życie wypełnione pracą, skromne i bez rozrywek. Zbawienie osiągało się przez wiarę, a nie przez uczynki.

Gmina utworzona przez Kalwina w Genewie miała charakter nie tylko religijny, lecz także państwowy. Spośród wiernych wybierano seniorów, którzy powoływali pastorów, mających głosić kazania oraz udzielać sakramentów. Wszelkie decyzje dotyczące gminy podejmowało zgromadzenie seniorów i pastorów, zwane konsystorzem. Zasiadali w nim bogaci przedstawiciele szlachty i mieszczaństwa, dzięki czemu te stany zyskiwały duży wpływ na życie wiernych oraz na politykę gmin. Z tego powodu kalwinizm stał się niezwykle atrakcyjny dla szlachty i mieszczaństwa również w innych krajach (m.in. w Polsce i we Francji). Kościół stworzony przez Kalwina oficjalnie nazywa się ewangelicko-reformowanym, a potocznie – **kalwińskim**.

POWSTANIE KOŚCIOŁA ANGLIKAŃSKIEGO

Reformacja dotarła także do Anglii, gdzie do przemian Kościoła doszło z powodu prywatnych interesów władcy **Henryka VIII**. Początkowo król był zwolennikiem katolicyzmu i prześladował protestantów. Gdy jednak nie mógł doczekać się męskiego potomka

Henryk VIII Tudor stworzył angielski Kościół narodowy. Kierował się przy tym względami prywatnymi, a za jego rządów Kościół anglikański pod względem doktrynalnym tylko nieznacznie różnił się od katolickiego.

▪ *obraz, Anglia, XVI w.*

Reformacja w krajach europejskich

Kraj	Przebieg reformacji
Prusy Książęce	W 1525 r. ostatni wielki mistrz krzyżacki Albrecht Hohenzollern przeszedł na luteranizm i zlikwidował państwo zakonne, które przekształcił w świecki kraj zależny od Polski.
Inflanty	Gotthard Kettler, ostatni mistrz inflanckiej gałęzi zakonu krzyżackiego, w 1561 r. przeszedł na luteranizm i zmienił swoje państwo w kraj świecki.
Dania i Norwegia	W tych połączonych unią personalną krajach już w latach 30. XVI w. luteranizm ogłoszono wyznaniem państwowym. Majątki kościelne przejął król (wydzierżawił je możnym), dzięki czemu umocnił swoją władzę.
Szwecja	W 1526 r. zsekularyzowano tam majątki kościelne, a później zlikwidowano klasztory. Szwecja stała się państwem luterańskim oficjalnie dopiero w 1544 r. Szwedzki monarcha umocnił swoją władzę i korzystał bezpośrednio z dawnych włości kościelnych.
Niderlandy	Wśród mieszczan szerzył się kalwinizm. Mieszkańcy północnych Niderlandów wywalczyli wolność wyznania dopiero po wojnie z władcami tego kraju – katolickimi Habsburgami (więcej zob. s. 77–79).
Francja	Kalwinizm upowszechnił się wśród mieszczaństwa i części szlachty. Na czele reformacji stanął ród Burbonów, spokrewniony z królami Francji. Francuskich kalwinów potocznie nazywa się hugenotami – Besançon Hugues [czyt.: bezą̨są̨ ige] był przywódcą kalwinistów walczących z księciem Sabaudii. Podział społeczeństwa francuskiego na katolików i hugenotów doprowadził do wojny domowej (więcej zob. s. 74–76).
Polska, Litwa, Węgry	Na czele reformacji w tych krajach stały magnateria i szlachta, jednak nie doprowadziły one do zmiany wyznania państwowego.
Szkocja	W kraju tym duże wpływy zyskał kalwinizm. Jego głównym propagatorem był reformator John Knox [czyt.: dżon noks]. W 1560 r. wyznanie to stało się jedyną religią państwową, a katolicyzm został zdelegalizowany.

z Katarzyną Aragońską, poprosił papieża o unieważnienie małżeństwa. Ten odmówił, a monarcha postanowił zerwać stosunki z Rzymem. W 1531 r. zmusił biskupów angielskich, aby uznali go za głowę Kościoła w Anglii, na własną rękę przeprowadził rozwód i ożenił się z damą dworu królowej – Anną Boleyn [czyt.: bolejn]. Papież potępił te działania i wyklął władcę. W 1534 r. król nakłonił parlament do zatwierdzenia **Aktu supremacji** (od łac. *supremus*, czyli 'najwyższy'), w którym oficjalnie ustanowił **Kościół anglikański** i zerwał zależność swojego państwa od Rzymu. Zwierzchnikiem nowego wyznania ogłoszono angielskiego monarchę, zlikwidowano klasztory oraz przejęto ziemię kościelną, którą król rozdał arystokracji w zamian za poparcie. Zniesiono także celibat duchownych, zaczęto udzielać komunii pod dwiema postaciami, a językiem liturgii stał się angielski. Zachowano jednak wiele charakterystycznych elementów liturgii katolickiej oraz hierarchię biskupów. Przeciwników tych rozwiązań spotkały represje.

Po śmierci Henryka VIII na tronie zasiadł jego syn Edward VI, który popierał kalwinizm i próbował rozpropagować to wyznanie w całym kraju. Z kolei jego następczyni Maria Tudor – córka Henryka VIII i Katarzyny Aragońskiej – usiłowała przywrócić katolicyzm. Anglikanizm zyskał trwały status religii państwowej dopiero w czasach panowania kolejnej władczyni, Elżbiety I Wielkiej (więcej zob. s. 80).

SPOŁECZNE I POLITYCZNE SKUTKI REFORMACJI

Zmiany o charakterze religijnym:

- wprowadzono nowy wystrój kościołów (usunięto figury i obrazy, zamalowano freski), a kazalnice i miejsca wyeksponowania Biblii stały się centralnym punktem świątyń, ważniejszym niż ołtarze;
- zniesiono sakrament kapłaństwa (Jezus Chrystus jako jedyny pośrednikiem między Bogiem a ludźmi), a rolę księży przejęli kaznodzieje;
- zlikwidowano zgromadzenia zakonne –

Łowienie dusz to alegoryczny obraz, na którym malarz ukazał rywalizację między protestantami a katolikami podczas wojny o niepodległość Niderlandów, toczonej przez protestanckich poddanych z katolickimi władcami z dynastii Habsburgów. Rzeka oznacza podział między Niderlandami Południowymi i Północnymi podczas jednego z rozejmów. W jednej łodzi płyną protestanci [1], którym udaje się wyłowić niektóre dusze, a w drugiej siedzą katolicy [2], których sieci w pierwotnej wersji obrazu były zupełnie puste.

▪ *obraz, Niderlandy, 1614 r.*

osoby modlące się za tych, którzy pracują, poczytywano za niepotrzebne;
- uznano, że każdy człowiek powinien sam osiągnąć zbawienie – najlepiej dzięki silnej wierze i pracy, rozumianej jako służba Bogu (wysoko ceniono aktywność gospodarczą mieszczaństwa i jego styl życia).

Zmiany o charakterze politycznym:
- podział Europy na kraje katolickie i protestanckie – w tych ostatnich wzmocniła się pozycja władcy za sprawą przejęcia majątków kościelnych;
- wybuch wojen na tle religijnym: w Niemczech, we Francji czy w Niderlandach;
- uniezależnienie od zwierzchnictwa papieża doprowadziło do ostatecznej klęski idei uniwersalizmu religijnego w Europie Zachodniej;
- nasilenie nietolerancji religijnej – zarówno katolicy, jak i protestanci byli negatywnie nastawieni do innych wyznań, co mogło doprowadzić do konfliktów.

Zmiany o charakterze kulturalnym:
- zmniejszenie analfabetyzmu i wyższy poziom wykształcenia ludności;
- rozwój drukarstwa spowodowany publikowaniem pism religijnych;
- wydawanie książek niemal wyłącznie w językach narodowych (w krajach protestanckich).

ĆWICZENIA

1. Opisz przyczyny rozłamu w Kościele katolickim w XVI w.
2. Porównaj najważniejsze wyznania powstałe w czasach reformacji.
3. Wyjaśnij, dlaczego rozłam w Kościele zachodnim rozpoczął się w społecznościach miejskich.
4. Przedstaw poglądy społeczne, które głosili najbardziej radykalni zwolennicy reformacji.
5. Wymień globalne i lokalne skutki reformacji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Friedenthal, *Marcin Luter. Jego życie i czasy*, tłum. C. Tarnogórski, Warszawa 1991.
V. Green, *Reformacja*, tłum. S. Bartosiak, Warszawa 2000.

7 KONTRREFORMACJA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- postawa Kościoła katolickiego wobec reformacji,
- reformy soboru trydenckiego,
- działalność Towarzystwa Jezusowego,
- walka z reformacją.

KOŚCIÓŁ KATOLICKI WOBEC REFORMACJI

Wystąpienie Lutra i postępy reformacji doprowadziły do tego, że część duchownych Kościoła katolickiego zaczęła się domagać zwołania soboru powszechnego. Miałby on przeprowadzić niezbędne reformy oraz zapobiec dalszym rozłamom w chrześcijaństwie zachodnim. Dążenia te popierali także cesarz i niektórzy książęta niemieccy, którzy dostrzegali w soborze szansę na zakończenie konfliktów wewnętrznych w Rzeszy. Papieże obawiali się jednak ograniczenia ich władzy na rzecz biskupów lub cesarza. Z tego powodu postulat zrealizowano dopiero po wielu latach – sobór zwołał papież **Paweł III** (1534–1549). Celem zgromadzenia wszystkich biskupów było nie tylko znalezienie skutecznego sposobu walki z reformacją, lecz także umocnienie wśród wiernych przekonania o tym, że katolicyzm jest jedyną drogą do zbawienia. Obrady soboru zainicjowano – po wielu nieudanych próbach – pod koniec **1545 r.** w **Trydencie** w północnych Włoszech.

Wśród obecnych na nim biskupów ścierały się dwie koncepcje reform. Jedni domagali się odnowy religijnej i doktrynalnej oraz nie wykluczali zawarcia porozumienia z luteranami. Drudzy natomiast uważali, że nie należy iść na żaden kompromis wobec innowierców. Ostatecznie zwyciężyła druga koncepcja, o czym świadczy m.in. to, że zmiany zapoczątkowane przez sobór trydencki nazwano **kontrreformacją**.

REFORMY SOBORU TRYDENCKIEGO

Sobór powszechny w Trydencie obradował z przerwami od 1545 do 1563 r. Przez prawie 18 lat odbyło się 25 sesji. W trakcie obrad zajmowano się doktryną wiary katolickiej oraz

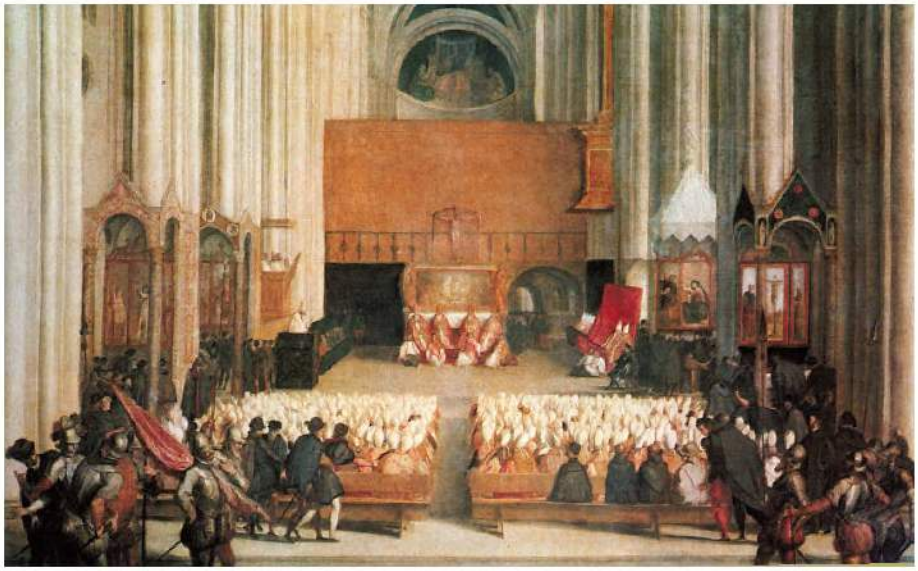

Sesje soboru trydenckiego odbywały się w katedrze San Vigilio [czyt.: san widżilio]. Dyskusje, podczas których doprowadzono do gruntownej reformy Kościoła katolickiego, trwały blisko 18 lat.

- *obraz, Włochy, XVI w.*

WALKA Z REFORMACJĄ

Władze kościelne nie zamierzały walczyć z reformacją jedynie poprzez wprowadzanie zmian wewnętrznych. Przed rozpoczęciem soboru trydenckiego zreformowano działającą w Europie od XIII w. **inkwizycję**, która zajmowała się wyszukiwaniem, nawracaniem i karaniem heretyków. W jej skład wchodziły trybunały biskupie oraz inkwizytorzy mianowani przez papieża. W 1542 r. papież Paweł III powołał instytucję, która kierowała inkwizycją – Święte Oficjum (łac. *Sacrum Officium* – czyt.: sakrum oficjum), złożoną z sześciu kardynałów. Rozpatrywało ono sprawy o herezję i wydawało wyroki na osobach wszystkich stanów. Sądziło także czarowników i duchownych łamiących celibat. Podejrzanych osadzano w więzieniach, a winnych karano konfiskatą dóbr lub nawet śmiercią. Jedną z ofiar tej instytucji był Giordano Bruno [czyt.: dżiordano bruno], filozof zgłębiający tajniki przyrody, a jednocześnie zwolennik reformacji, który w 1600 r. został spalony na stosie. Z czasem inkwizycja stała się jednym z narzędzi kontrreformacji. Kościół starał się również ograniczyć rozpowszechnianie literatury reformatorskiej. W 1559 r. ogłoszono **Indeks ksiąg zakazanych** – spis wszystkich dzieł niezgodnych z nauką katolicką, których wierni nie mogli posiadać, rozpowszechniać i czytać (pod groźbą ekskomuniki). Wszystkie egzemplarze tych ksiąg miały – podobnie jak heretycy – ginąć w płomieniach. Znalazły się tam m.in. tytuły prac Machiavellego, Rabelais'go, Kopernika, a także późniejszych twórców: Galileusza, Keplera, Woltera i Kanta.

Spalenie na stosie anabaptystki Anneken Hendriks przez Hiszpanów odbyło się w 1571 r. w Amsterdamie. Była ona członkinią radykalnego nurtu reformacji, którego przedstawiciele odrzucali szereg dogmatów religijnych i postulowali m.in. zniesienie różnic społecznych, a nawet wprowadzenie wspólnej własności. Anabaptyści odrzucali chrzest dzieci, stąd nazwa nurtu (*anabaptizein* – z języka greckiego 'na nowo chrzcić').

▪ *rycina, Holandia, XVII w.*

? Odszukaj w dostępnych Ci źródłach informacje na temat państw, w których inkwizycja prowadziła najaktywniejszą działalność.

organizacją i dyscypliną kościelną. Za źródła wiary uznano Pismo Święte oraz całą tradycję katolicką: pisma **Ojców Kościoła**, postanowienia soborów i decyzje papieży (właśnie tę tradycję podważyli Luter i Kalwin). Uznano również, że jedynie papież i duchowni mają prawo objaśniać Biblię. Potwierdzono także znaczenie wszystkich sakramentów, zwłaszcza kapłaństwa. Stwierdzono, że święci są pośrednikami między wiernymi a Bogiem. Drogą do zbawienia – oprócz wiary – miały być ponadto dobre uczynki, jałmużna i odpusty. Potępiono głoszoną przez Kalwina teorię o predestynacji. Wszystkie ustalenia soboru zapisano w końcowych dokumentach, które upubliczniono rok po jego zakończeniu. Przyjętą wówczas naukę powszechnie nazywa się **trydenckim wyznaniem wiary**.

Sobór zajął się też przywróceniem dyscypliny wśród duchownych oraz wzmocnieniem organizacji Kościoła. Wprowadzono zakaz sprawowania wielu urzędów kościelnych przez jedną osobę. Biskupom nakazano przebywanie we własnych diecezjach, okresowe wizytacje podległych im parafii oraz regularne zwoływanie **synodów** diecezjalnych (raz w roku) i prowincjonalnych (co trzy lata). Podjęto również decyzję o zorganizowaniu seminariów

WALKA Z REFORMACJĄ

? Ile lat po wybuchu reformacji Kościół rozpoczął działania zmierzające do zahamowania jej postępów?

duchownych, aby podnieść poziom wykształcenia i moralności księży. Proboszczów zobowiązano do prowadzenia ksiąg metrykalnych, służących do rejestrowania chrztów, ślubów i zgonów parafian. Wszyscy duchowni musieli nosić sutanny, zachowywać celibat oraz walczyć z reformacją wszelkimi możliwymi sposobami.

Także po soborze starano się reformować Kościół. W 1568 r. z inicjatywy Piusa V powstał brewiarz, czyli zbiór codziennych modlitw dla duchownych, a w 1570 r. – mszał, zawierający teksty mszy. Liturgię wciąż jednak sprawowano po łacinie, a kapłan był zwrócony twarzą do ołtarza, a nie do wiernych. Taka msza, nazywana trydencką, obowiązywała aż do 1962 r.

TOWARZYSTWO JEZUSOWE

Reforma Kościoła zakładała ponadto przywrócenie dyscypliny i odnowienie pierwotnej reguły w zakonach. W związku z tym powołano nowe zgromadzenia – teatynów i zakon szpitalny bonifratrów. Pomagać chorym miały także zakonnice z powstałego w XVII w. Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo (szarytki). W tym samym stuleciu zatwierdzono reguły urszulanek i wizytek – żeńskich zakonów zajmujących się edukacją.

Największy wpływ na wiernych uzyskało **Towarzystwo Jezusowe**, powszechnie nazywane zakonem **jezuitów**. Jego założycielem był Hiszpan **Ignacy Loyola** [czyt.: lojola]. Zakon powstał w 1534 r., a w 1540 r. został oficjalnie

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY LOYOLA (1491–1556)

Założyciel Towarzystwa Jezusowego i jego pierwszy generał. Pochodził z rodziny szlacheckiej. W wieku 16 lat rozpoczął służbę wojskową. Został ranny w wojnie hiszpańsko-francuskiej – w trakcie powrotu do zdrowia zajął się lekturą pobożnych ksiąg. Pod ich wpływem rozdał majątek ubogim i postanowił poświęcić się Bogu. Swoje przemyślenia spisał w *Ćwiczeniach duchownych* – zbiorze wskazówek dotyczących tego, jak zgłębiać tajemnice wiary za pomocą rachunku sumienia i rozmyślań o Bogu. Nowa duchowość propagowana przez Loyolę sprawiła, że dwukrotnie interesowała się nim inkwizycja, jednak ostatecznie oczyszczono go z zarzutów. W 1534 r. Loyola założył w Paryżu, gdzie studiował, Towarzystwo Jezusowe – organizację religijną ściśle podporządkowaną władzy kościelnej. W 1540 r. papież uznał jezuitów za zakon. Loyola do śmierci w 1556 r. był zwierzchnikiem (generałem) Towarzystwa Jezusowego. W 1622 r. za zasługi w dziele reformy Kościoła Loyolę uznano za świętego.

DZIAŁANIA JEZUITÓW

Towarzystwo Jezusowe zawdzięczało większość swoich sukcesów ogromnym wpływom na dworach monarszych. Pod koniec XVI w. wielu wykształconych jezuitów było spowiednikami władców (m.in. Francji i Rzeczypospolitej). Członkowie zakonu zostali doradcami także innych wpływowych osób. Jezuici przekonywali, że przetrwanie katolicyzmu wiąże się bezpośrednio z zachowaniem istniejącego ładu społecznego. Członkowie Towarzystwa Jezusowego doceniali wartość przekazu wizualnego, dlatego przywiązywali dużą wagę do architektury i malarstwa. Na ich zamówienie powstały wspaniałe dzieła, które prezentowały zwycięstwo świętości nad grzechem i herezją, m.in. prace Rubensa, Berniniego i El Greca [czyt.: el greka]. Podczas uroczystości kościelnych jezuici łączyli oddziaływanie wizualne z muzyką. Niemal w każdym kraju odbywały się widowiskowe świąteczne ceremonie, procesje, uroczyste przenoszenie obrazów i figur świętych.

Szkoła przykościelna prowadzona przez zakon jezuitów w Landsberg am Lech. Dzięki stworzonemu przez siebie i stojącemu na wysokim poziomie szkolnictwu jezuici przyciągnęli do Kościoła rzesze wiernych.

▪ *ilustracja, Monachium, ok. 1650 r.*

? Jakich sposobów używali jezuici w walce o przywrócenie dawnej pozycji Kościoła katolickiego?

zatwierdzony przez papieża. Początkowo jezuici mieli szerzyć chrześcijaństwo wśród muzułmanów. Jednak przedstawiciele tego zakonu zaczęli także nawracać wiernych w krajach objętych reformacją. W ten sposób stali się symbolem kontrreformacji.

Oprócz zwykłych ślubów zakonnych jezuici składali również przysięgę bezwarunkowego posłuszeństwa papieżowi. Na czele ich zgromadzenia stała tzw. grupa dostojników, jednak faktycznie kierował nim dożywotnio generał zakonu, zwany „czarnym papieżem". Zakonnicy musieli być bezwzględnie posłuszni i oddani swoim przełożonym. Kierowali się przy tym zasadą, że cel uświęca środki. Jezuitów obowiązywały łacińska dewiza *Ad maiorem Dei gloriam* ('Na większą chwałę Bożą'), a także ścisła dyscyplina. Ponadto Loyola nakazywał, aby wyzbyli się wszelkich prywatnych myśli i pragnień.

Kształcenie posłusznych zakonników rozpoczynało się w trakcie surowego nowicjatu, trwającego o rok dłużej niż w innych zgromadzeniach. Kandydat na jezuitę nie mógł być osobą o słabym intelekcie. W nowicjacie czekały go nie tylko nieustanne modlitwy, ćwiczenia duchowe, w tym asceza, oraz nauka, lecz także ciężka fizyczna praca, obowiązkowa nawet dla synów szlacheckich. Następnie zakonnicy musieli odbyć dziesięcioletnie studia filozoficzne i teologiczne, po których otrzymywali święcenia kapłańskie. Nie mieli obowiązku nosić strojów zakonnych i mieszkać w klasztorach. Uznawano ich za elitę intelektualną katolickiego duchowieństwa. Wśród jezuitów najwyższe funkcje uzyskiwali ludzie ze wszystkich stanów społecznych.

Do głównych zadań jezuitów w Europie należały obrona i szerzenie wiary katolickiej. W tym celu zakonnicy toczyli dysputy religijne z protestantami, publikowali literaturę katolicką, zakładali szkoły i nauczali w nich. Ważną rolę odgrywały zwłaszcza prowadzone przez jezuitów szkoły średnie nowego typu. Pierwsze kolegia jezuickie powstały w Rzymie, następnie stosunkowo szybko zorganizowano takie

TEKST ŹRÓDŁOWY

REGUŁY O TRZYMANIU Z KOŚCIOŁEM

Założyciel zakonu jezuitów Ignacy Loyola w swoim traktacie *Ćwiczenia duchowne* zebrał wiele reguł odnowy duchowej dla katolików. Stały się one podstawą najpopularniejszych rekolekcji dla osób zarówno duchownych, jak i świeckich. Loyola przedstawił także reguły, których powinien przestrzegać dobry katolik.

Do zachowania prawdziwej postawy, jaką powinniśmy przyjąć w Kościele wojującym, należy przestrzegać następujących reguł.
Reguła 1. Rezygnując z wszelkiego własnego sądu, trzeba mieć umysł gotowy i skory do okazania posłuszeństwa we wszystkim prawdziwej oblubienicy Chrystusa, Pana naszego, czyli naszej świętej Matce, Kościołowi hierarchicznemu.
Reguła 2. Pochwalać spowiedź przed kapłanem i przyjmowanie Najświętszego Sakramentu raz w roku, jeszcze bardziej w każdym miesiącu, a jeszcze lepiej każdego tygodnia, z zachowaniem wymaganych i należnych warunków. [...]
Reguła 5. Wychwalać śluby zakonne posłuszeństwa, ubóstwa i czystości i inne sposoby doskonałego wyrzeczenia się. [...]
Reguła 6. Wychwalać relikwie świętych, oddawać im cześć i modlić się do świętych. [...]
Reguła 8. Wychwalać ozdabianie i budowanie kościołów, podobnie jak obrazy – i oddawać im cześć odpowiednio do tego, co przedstawiają. [...]
Reguła 10. Powinniśmy być gotowi do uznania i pochwalania zarówno dekretów i poleceń, jak i obyczajów naszych przełożonych. Chociaż bowiem czasami nie są one godne pochwały, to jednak występowanie przeciw nim czy to podczas publicznych przemówień, czy to w rozmowach z ludźmi prostymi zrodziłoby raczej szemranie i zgorszenie wśród ludzi [...].
Reguła 13. By we wszystkim utrafiać w sedno, powinniśmy być zawsze gotowi wierzyć, iż białe, które widzę, jest czarne, jeżeli się tak wypowie Kościół hierarchiczny [...].

Źródło: św. Ignacy Loyola, *Ćwiczenia duchowne*, tłum. J. Ożóg SJ (skrót od łac. *Societas Iesu* – Towarzystwo Jezusowe, jezuici), Kraków 1996, s. 57–59.

? 1. Wyjaśnij, co oznaczała dla Ignacego Loyoli idea „Kościoła wojującego".
2. Przedstaw reguły zaproponowane przez Ignacego Loyolę, które przeciwstawiały się zasadom obowiązującym w Kościołach reformowanych.

placówki w całej katolickiej Europie. Na początku XVII w. istniało ich już ok. 600. Mogły do nich uczęszczać dzieci zarówno bogatej, jak i mniej zamożnej szlachty, mieszczanie, a nawet chłopi. Uczniowie pochodzili nie tylko z rodzin katolickich, lecz także z protestanckich – jezuici zakładali bowiem, że nauka to najlepszy sposób na nawrócenie.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw reakcję władz Kościoła katolickiego na działania reformatorów.
2. Omów okoliczności zwołania soboru powszechnego w Kościele w XVI w.
3. Wymień reformy przeprowadzone w Kościele katolickim na mocy uchwał soboru trydenckiego.
4. Wyjaśnij przyczyny popularności jezuitów w Europie w XVI i XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Bérenger, *Tolerancja religijna w Europie w czasach nowożytnych (XV–XVIII wiek)*, tłum. M. Forycki, Poznań 2002.
J. Delumeau, *Reformy chrześcijaństwa w XVI i XVII wieku*, tłum. J.M. Kłoczowski, t. 1–2, Warszawa 1986.
J. Tazbir, *Reformacja, kontrreformacja, tolerancja*, Wrocław 1999.

8 EUROPA ZACHODNIA W XVI WIEKU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny i skutki kryzysu monarchii stanowych,
- wzrost potęgi Habsburgów i ich rywalizacja z Francją,
- przebieg i znaczenie wojen religijnych we Francji,
- skutki wojen prowadzonych przez Hiszpanię w Niderlandach i przeciwko Anglii.

KRYZYS MONARCHII STANOWYCH

Pod koniec XV i w XVI w. ustrój monarchii stanowej w Europie znalazł się w kryzysie. Wpłynęło na to wiele czynników:

- w wyniku przemian gospodarczych i politycznych wzrosła rola mieszczaństwa;
- z powodu reformacji spadło znaczenie duchowieństwa;
- zanik systemu lennego oraz krwawe wojny w XV w. osłabiły pozycję rycerzy – ich ciężkozbrojną jazdę stopniowo zastępowano piechotą używającą broni palnej, rekrutowaną spośród chłopów i mieszczan.

Sytuację wykorzystali władcy, którzy dążyli do wzmocnienia i centralizacji swoich rządów. Ograniczali oni rolę możnowładztwa i wprowadzali sprawną administrację, a także zaczęli powoływać armie zaciężne zamiast wojsk złożonych ze szlachty. Potrzebowali jednak na to dużych nakładów finansowych. Pieniądze pozyskiwali głównie z zastawiania królewskich włości, konfiskaty majątków kościelnych, sprzedaży urzędów oraz zaciągania pożyczek u bankierów. Dzięki temu wiele dóbr trafiało do dysponujących kapitałem bogatych mieszczan – tak doszło do sojuszu tej grupy społecznej z władcami.

Jednocześnie pod wpływem umacniania się władzy centralnej ograniczano uprawnienia lokalnej administracji i dawnych urzędów dworskich, sprawowanych przez arystokrację. W to miejsce wprowadzano rady, które z czasem

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny upadku monarchii stanowych?

ZMIANY W SZTUCE WOJENNEJ

Przełom średniowiecza i epoki nowożytnej to czas ogromnych zmian w sztuce wojennej. Upowszechniła się ciągle udoskonalana broń palna, a miejsce ciężkozbrojnej jazdy zaczęła przejmować piechota. Jej podstawową formacją w XVI w. stało się tzw. tercios [czyt.: tertjos]. Coraz większą rolę odgrywała artyleria. Armaty były mniejsze i łatwiejsze w transporcie niż wcześniej, co pozwoliło wykorzystywać je nie tylko podczas oblężeń, lecz także na polach bitew. Rozwój broni palnej pociągnął też za sobą modyfikację techniki wznoszenia i zdobywania fortyfikacji. Mury obronne, podatne na zniszczenia wskutek ostrzału artyleryjskiego, zastąpiono bardziej odpornymi fortyfikacjami ziemnymi.

1 **Arkebuzerzy i muszkieterzy** używali rusznic i arkebuzów. Była to broń skomplikowana w obsłudze i niezbyt celna. Jej zasięg wynosił maksymalnie 100–150 m, a oddanie strzału bywało uniemożliwione przez wiatr lub deszcz. Wyszkolonemu żołnierzowi wystrzelenie z niej zajmowało kilka minut.

2 **Pikinierzy** osłaniali arkebuzerów podczas nabijania broni. Byli wyposażeni w hełmy, pancerze i długie piki.

3 **Szermierze** przystępowali do walki w momencie starcia na krótkim dystansie, gdy zarówno broń palna, jak i długie piki przestawały być użyteczne. Uzbrojeni w tarcze i miecze, nosili także zbroje oraz hełmy.

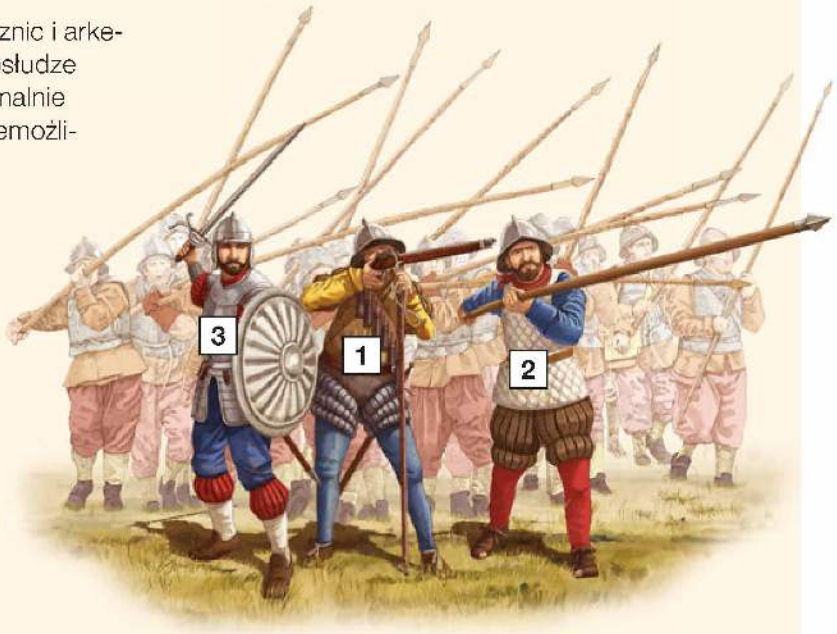

? Jakie rodzaje broni wpłynęły na zmiany w sztuce wojennej epoki nowożytnej?

przekształcały się w ministerstwa. Funkcje w nich pełnili zarówno szlachcice, jak i mieszczanie. Z powodu dużych wydatków władcy stale zwiększali obciążenia podatkowe, co wymagało zgody silnych jeszcze w połowie XVI w. zgromadzeń stanowych. Szlachta stopniowo traciła jednak swoje uprawnienia na rzecz monarchów. W zamian otrzymywała na własność ziemie stanowiące dotąd jej lenna oraz liczne przywileje ekonomiczne i sądownicze. Zachowała też często prawo do obejmowania stanowisk oficerskich w tworzonych armiach zawodowych.

Na skutek dążeń europejskich władców do centralizacji rządów ustrój monarchii stanowej w XVI w. zaczął się przekształcać w **monarchię absolutną**. W nowym systemie król miał pełną władzę, którą sprawował za pomocą rozbudowanego aparatu biurokratycznego. Przedstawicielstwa stanowe stopniowo odsuwano od udziału w rządach. Monarchia absolutna stała się obowiązującym ustrojem w niektórych krajach europejskich dopiero w XVII w.

IMPERIUM HABSBURGÓW

Niech inni prowadzą wojny, ty, Austrio, żeń się szczęśliwie – to motto przyświecało dynastii **Habsburgów** od końca XV w. Swoją potęgę ród ten zawdzięczał głównie umiejętnie aranżowanym małżeństwom. Wcześniej władali oni tylko trzema z wielu państw Rzeszy Niemieckiej: Austrią, Styrią i Karyntią. Od XIII w. zaczęli się angażować w politykę Europy Środkowej, zwłaszcza Rzeszy i Czech. Wskutek tych działań w 1452 r. Fryderyk III Habsburg objął tron cesarski.

Za twórcę potęgi rodu uznaje się **Maksymiliana I Habsburga**, króla niemieckiego od 1486 r. i cesarza w latach 1508–1519. Władca

ten w drugiej połowie XV w. rozpoczął ekspansję na zachodzie Europy. Poślubił Marię Burgundzką, córkę ostatniego księcia Burgundii, dzięki czemu Habsburgowie uzyskali Niderlandy, Flandrię i hrabstwo Burgundii, zwane dziś Franche-Comté [czyt.: frąsz komte]. Pod koniec XV w. Filip Piękny, syn Maksymiliana, pojął za żonę Joannę Szaloną, córkę hiszpańskiej pary królewskiej. W ten sposób Habsburgowie przejęli władzę w Królestwie Hiszpanii, które obejmowało niemal cały Półwysep Iberyjski (bez Portugalii) oraz olbrzymie posiadłości zamorskie. Na początku XVI w. do Hiszpanii przyłączono także Sardynię, Neapol i Sycylię.

Inne zaaranżowane przez Maksymiliana małżeństwo przyniosło Habsburgom koronę Czech i Węgier. Z inicjatywy cesarza **Ferdynand**, młodszy syn Filipa Pięknego i Joanny Szalonej, poślubił Annę, córkę Władysława Jagiellończyka, władcy Czech i Węgier. W 1515 r. w Wiedniu Habsburgowie i Jagiellonowie zawarli układ, na mocy którego w razie braku męskich spadkobierców Jagiellonów w Czechach i na Węgrzech trony obu krajów miał odziedziczyć Habsburg.

Politykę Maksymiliana I kontynuował jego wnuk Karol, starszy syn Filipa Pięknego i Joanny Szalonej. W 1515 r. przejął on bezpośrednie rządy w Niderlandach, a rok później

TABLICA GENEALOGICZNA

Związki dynastyczne Habsburgów

Karol V Habsburg był spokrewniony z wieloma najważniejszymi rodami Europy Zachodniej. Uważano go za dziedzica aż trzech dynastii: habsburskiej, burgundzkiej i kastylijsko-aragońskiej. Dzięki małżeństwu jego brata Habsburgowie mogli rościć sobie pretensje także do dziedzictwa węgierskiej linii Jagiellonów.

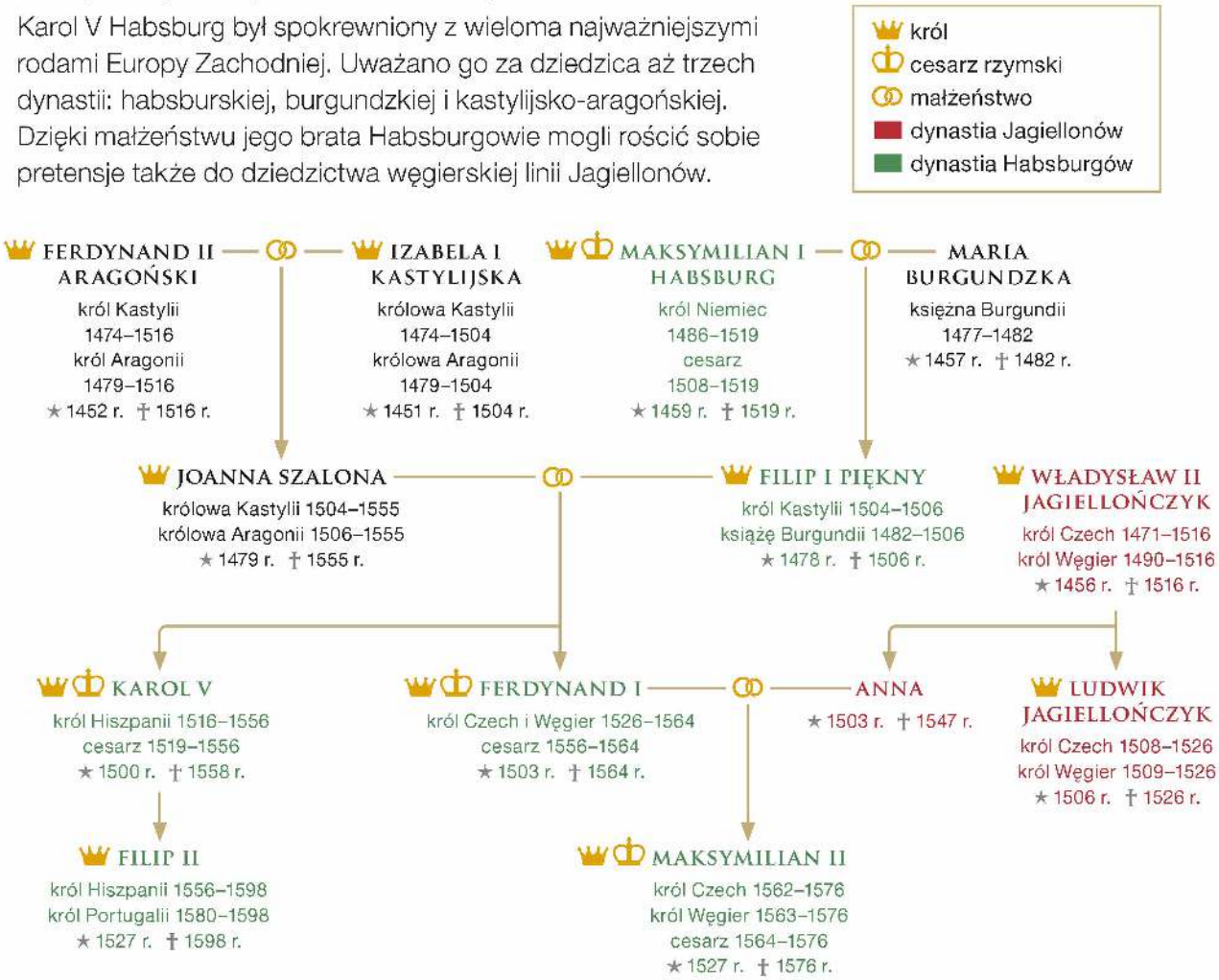

? W jaki sposób Habsburgowie na początku XVI w. sięgnęli po korony wielu królestw europejskich?

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAROL V HABSBURG (1500–1558)

Król Hiszpanii i cesarz rzymski z dynastii Habsburgów. Niezwykle wykształcony, posługiwał się wieloma językami. Chociaż jego ojciec był Niemcem, Karol nie uważał się za przedstawiciela tej nacji. Wielonarodowym imperium Habsburgów zaczął rządzić, gdy miał 16 lat, a trzy lata później został cesarzem. W trakcie swojego panowania zwalczał reformację w Niemczech i kontynuował wojnę z Francją we Włoszech. Próbował także powstrzymywać turecką ekspansję w Europie i Afryce Północnej. Dążył do stworzenia monarchii uniwersalnej, opartej na chrześcijańskiej jedności kontynentu. W 1556 r., po zakończeniu konfliktu religijnego w Niemczech i podpisaniu korzystnego dla protestantów pokoju w Augsburgu z 1555 r., zniechęcony klęską polityczną Karol V abdykował, a potężne imperium Habsburgów zostało podzielone.

zdobył koronę Hiszpanii (z Sycylią, Neapolem oraz całym imperium kolonialnym). Po śmierci swojego dziadka w 1519 r. objął także tron cesarski jako **Karol V**. Został wówczas władcą jednego z największych imperiów, nad którym – jak mawiał – nigdy nie zachodzi słońce. Uważał się za moralnego i politycznego przywódcę chrześcijan, dlatego za swoje powołanie uznał walkę z najgroźniejszymi wrogami katolicyzmu, czyli Turkami i zwolennikami reformacji.

FRANCJA I HISZPANIA NA POCZĄTKU XVI WIEKU

Po wojnie stuletniej zakończonej u schyłku XV stulecia Francja pod rządami dynastii Walezjuszów intensywnie się rozwijała. Doszło wówczas do zjednoczenia większości jej terytorium. Na przełomie XV i XVI w. do Francji przyłączono Andegawenię, Prowansję i Bretanię. Francuzi przeciwstawili się także przejęciu państwa burgundzkiego przez Habsburgów i w 1493 r. uzyskali księstwo Burgundii i Pikardię. Spór o ziemie należące wcześniej do władców Burgundii stał się przyczyną rywalizacji francusko-habsburskiej.

W zjednoczonej Francji wzrósł autorytet władzy królewskiej, a osłabła pozycja możnych feudałów i **Stanów Generalnych**. Monarcha skupił w swoich rękach pełnię władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Był też najwyższym dowódcą zreorganizowanej armii – średniowieczne pospolite ruszenie zastąpiono tam jednostkami zaciężnymi utrzymywanymi ze stałych podatków.

Podobne zmiany wprowadzono w tym czasie w Hiszpanii. Również tam zjednoczenie kraju umocniło pozycję władców. Dzięki reformom skarbowym monarchowie zyskali stałe dochody potrzebne m.in. na utrzymanie armii. Rozbudowano flotę wojenną, co wiązało się z podbojem Nowego Świata. Cenne kruszce z Ameryki i tamtejsze kolonie były dodatkowym źródłem dochodów dla hiszpańskiego króla. Po objęciu władzy Karol V niemal wszystkie wpływy do skarbca przeznaczał na działania związane z prowadzeniem polityki europejskiej.

RYWALIZACJA FRANCUSKO-HABSBURSKA

Do najważniejszych wydarzeń przełomu XV i XVI stulecia zalicza się rozpoczęcie walk o **hegemonię** w Europie Zachodniej. Główną rolę w tym sporze odegrały Francja oraz kraje rządzone przez Habsburgów, czyli Rzesza i Hiszpania. Oprócz nich w zmagania wojenne zaangażowały się państwa włoskie, a pośrednio również Anglia, Szwajcaria i imperium osmańskie. Od nazwy dynastii panującej w Hiszpanii i cesarstwie walki te określa się mianem **rywalizacji francusko-habsburskiej**.

Głównym obszarem współzawodnictwa stał się Półwysep Apeniński. Pod koniec XV w. uznawano go za jeden z najważniejszych

Karol VIII wysunął roszczenia do Królestwa Neapolu, które odziedziczył w 1481 r. po wymarłej linii Andegawenów. To zapoczątkowało wojny na Półwyspie Apenińskim.

▪ *obraz, Francja, XV w.*

regionów Starego Kontynentu – doskonale rozwinięty pod względem gospodarczym i kulturalnym, stanowiący pomost między Europą a Bliskim Wschodem. Ponadto obszar ten był podzielony na wiele skonfliktowanych ze sobą państw, które wydawały się łatwym łupem dla potężnych sąsiadów. Z tych powodów to właśnie w Italii starły się dwa największe mocarstwa ówczesnej Europy.

Jako pierwszy próbę opanowania Półwyspu Apenińskiego podjął w 1494 r. król Francji Karol VIII. Rozpoczął on konflikt, który przeszedł do historii pod nazwą **wojen włoskich** i toczył się z przerwami do 1559 r. Karol VIII planował opanować Królestwo Neapolu, gdzie zamierzał zorganizować bazę wypadową dla nowej krucjaty przeciwko Turkom. Marzył bowiem o wyzwoleniu w przyszłości Ziemi Świętej.

PRZEBIEG WOJEN WŁOSKICH

- W latach 1494–1495 armia francuska zdobyła najważniejsze miasta Włoch: Mediolan, Florencję, Rzym i Neapol. Jednak zaangażowanie władców włoskich, Habsburgów i królów Hiszpanii (tzw. Liga Wenecka) doprowadziło do wycofania króla Francji z Italii i zajęcia Neapolu przez Hiszpanów.
- Kolejny atak Francuzów skończył się ich ustąpieniem z Italii w 1511 r. pod naciskiem Ligi Świętej (Wenecja, Hiszpania i Anglia).
- W 1515 r. król Francji **Franciszek I** pokonał wojska Habsburgów, Szwajcarów i Włochów w krwawej bitwie **pod Marignano** [czyt.: marińjano] i odzyskał Mediolan. Italia została wówczas podzielona na dwie strefy wpływów: północną (rządzoną przez Francuzów) i południową (pod panowaniem Habsburgów).
- Wojna we Włoszech wybuchła ponownie w 1521 r. Wojska Habsburgów zajęły Mediolan i wkroczyły na terytorium Francji. Franciszek I po kilku latach odzyskał północne Włochy, jednak w 1525 r. Habsburgowie rozbili jego armię w bitwie **pod Pawią**, a sam król Francji dostał się do niewoli.
- Pokonaną Francję poparli Anglicy, sprzeciwiający się dominacji Habsburgów w Europie. Wojskom cesarskim, które dopuszczały się grabieży w Italii, opór stawiały miasta włoskie. W wojnę znów zaangażowali się Francuzi wspomagani przez muzułmańską Turcję, uznającą Habsburgów za największego wroga.

Bitwa pod Pawią rozegrała się podczas oblężenia tego miasta przez wojska francuskie. Armia Franciszka I została zaatakowana z dwóch stron: przez siły przybyłe z odsieczą oraz obrońców miasta. Po klęsce swojej armii król Francji został pojmany i wywieziony do Madrytu, gdzie rok później cesarz zmusił go do podpisania układu pokojowego. Gwarantował on Karolowi V władzę w Mediolanie, Burgundii, Genui i Neapolu, jednak po uwolnieniu Franciszek I nie uznał tych zobowiązań.

▪ *obraz, Birmingham, XVI w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Sacco di Roma

Po powrocie z niewoli u Habsburgów Franciszek I odrzucił warunki narzuconego mu siłą pokoju. Zawarł też sojusz z popierającym wcześniej cesarza papieżem. W efekcie tego porozumienia wojska Habsburgów w 1527 r. obległy i zdobyły Rzym. Przez osiem dni łupiły i paliły Wieczne Miasto. Wydarzenia te przeszły do historii jako *sacco di Roma* [czyt.: sakko di roma] – 'złupienie, splądrowanie Rzymu'. Do dramatycznych zajść doszło przed bazyliką św. Piotra, gdzie niemal wszyscy papiescy gwardziści polegli w zaciętej walce z żołnierzami cesarskimi. Jedynie dzięki zdecydowanej postawie gwardii papież Klemens VII uniknął śmierci. *Sacco di Roma* położyło kres włoskiemu renesansowi.

? Jakie były konsekwencje zdobycia Rzymu przez wojska Karola V w 1527 r.?

Sacco di Roma doprowadziło do upadku znaczenia Rzymu jako ośrodka kultury i sztuki. Na rycinie landsknechci (niemieccy najemnicy) oglądają swoje zdobycze.

▪ *obraz, Holandia, XVII w.*

- Ostatecznie żadna ze stron nie uzyskała decydującej przewagi. Po śmierci Franciszka I (1547 r.) i abdykacji Karola V (1556 r.) Francja, Hiszpania i Anglia podpisały w 1559 r. **pokój w Cateau-Cambrésis** [czyt.: ka**tu**-kambre**zi**]. Francuzi musieli zrezygnować z posiadłości we Włoszech i w ten sposób jedyną potężną siłą na Półwyspie Apenińskim pozostała Hiszpania, która rządziła Królestwem Neapolu i Księstwem Mediolanu. Za te ustępstwa Francja otrzymała port w Calais [czyt.: ka**le**] – ostatni angielski przyczółek na kontynencie europejskim.

WOJNY RELIGIJNE WE FRANCJI

Po zakończeniu wojen włoskich Francja zmagała się z kryzysem wewnętrznym. Wielu Francuzów sprzyjało reformacji, zwłaszcza kalwinizmowi, jednak dwór królewski trwał przy katolicyzmie. Z tego powodu w drugiej połowie XVI w. w kraju doszło do wojen na tle religijnym i politycznym.

Prześladowania protestantów rozpoczęły się za panowania **Franciszka I Walezjusza**, chociaż wcześniej władca zawarł przymierze z protestanckimi książętami Rzeszy przeciwko cesarzowi Karolowi V. Syn i następca Franciszka – Henryk II – również nie zamierzał tolerować w swoim kraju **hugenotów**. Władca zorganizował specjalną izbę przy parlamencie, która miała zwalczać herezję. Ponadto w latach 1551 i 1557 monarcha wydał edykty wprowadzające surowe kary za sprzyjanie reformacji oraz kontakty z protestantami za granicą. Mimo to działający w ukryciu hugenoci zdołali zorganizować struktury swojego Kościoła. Uzyskali też poparcie możnych, m.in. spokrewnionego z dynastią królewską rodu Burbonów. Złagodzenie polityki wobec hugenotów nastąpiło po śmierci Henryka II, za rządów wdowy regentki **Katarzyny Medycejskiej**. W 1562 r. wydano tzw. edykt tolerancyjny, który gwarantował im możliwość odprawiania prywatnych nabożeństw w domach oraz publicznych poza murami miast.

Edykt tolerancyjny poskutkował jednak zaostrzeniem konfliktu między katolikami a hugenotami. Najwięksi wrogowie hugenotów i sprzyjających im Burbonów, książęta z rodu Gwizjuszów, jeszcze w 1562 r. doprowadzili do wymordowania protestantów w Wassy [czyt.:

ZNACZENIE POKOJU W CATEAU-CAMBRÉSIS

W 1559 r. na pograniczu francusko-flandryjskim podpisano dwa traktaty pokojowe: francusko-hiszpański i francusko-angielski. Zakończyły one krwawe wojny włoskie trwające ponad pół wieku. Był to z pewnością sukces Hiszpanii, która pozbyła się najgroźniejszego rywala we Włoszech, czyli Francji. Hiszpańscy Habsburgowie znaleźli się wówczas u szczytu potęgi – panowali na morzach, zdobyli wielkie bogactwa i nowe ziemie w Ameryce, a ponadto rządzili w Italii. Jednak Francja, choć wyparta z Włoch, nadal pozostawała silnym krajem, któremu udało się złamać sojusze hiszpańsko-angielskie. Zawarciu pokoju patronowała Anglia, która od dziesięcioleci była zaangażowana w walkę o to, by ani Habsburgowie, ani Walezjusze nie uzyskali przewagi na kontynencie.

Zawarcie pokoju w Cateau-Cambrésis między władcą Francji Henrykiem II a królem Hiszpanii Filipem II zakończyło trwające od 1494 r. zmagania między tymi krajami.

▪ *obraz, Hiszpania, 1559 r.*

? Zastanów się, czy podpisanie pokoju w 1559 r. to początek hiszpańskiej hegemonii, czy równowagi europejskiej.

wa**si**]. Hugenoci postanowili się bronić – tak wybuchła wojna domowa, która trwała z przerwami ponad 30 lat (1562–1594). Walki religijne przeplatały się z konfliktem politycznym między wpływowymi rodami książąt francuskich. Przedstawiciele obu stron postępowali niezwykle brutalnie, m.in. dopuszczali się skrytobójstw. W działaniach uczestniczyli też cudzoziemscy najemnicy oraz sprzymierzeńcy spoza Francji – hugenoci poprosili o pomoc Anglików, z kolei po stronie katolików opowiedzieli się władcy Hiszpanii i Sabaudii.

Skonfliktowane strony próbowała pojednać Katarzyna Medycejska. W 1570 r. doprowadziła ona do zawarcia pokoju korzystnego dla hugenotów, którzy uzyskali wolność religijną oraz dostęp do urzędów. Gwarancją tej ugody było przyznanie hugenotom czterech

Noc św. Bartłomieja stała się symbolem okrucieństwa wojen religijnych, które opanowały Europę w XVI i XVII w. W rzezi dokonanej przez katolików śmierć poniosło blisko 3 tys. hugenotów. Na obrazie ukazano wiszące w oknie ciało przywódcy protestantów adm. de Coligny 1 i Katarzynę Medycejską 2, która wychodzi z zamku, aby przyjrzeć się ciałom zamordowanych.

▪ *obraz, Szwajcaria, XVI w.*

ważnych twierdz (m.in. La Rochelle, czyt.: la ro**szel**), a także małżeństwo Małgorzaty Walezjuszki, siostry króla Karola IX, z przywódcą protestantów Henrykiem Burbonem, królem Nawarry. Na ich ślub w sierpniu 1572 r. do Paryża przyjechało wielu hugenotów. Gwizjusze przekonali wówczas Karola IX i jego matkę Katarzynę Medycejską, że to znakomita okazja do pozbycia się heretyków z Francji. Po uroczystości, w **noc św. Bartłomieja** (z 23 na 24 sierpnia 1572 r.), lud Paryża na czele z Gwizjuszami wymordował prawie 3 tys. hugenotów i ich przywódców (zginął m.in. adm. de Coligny, czyt.: de koli**ni**). Oszczędzono króla Nawarry Henryka, który zobowiązał się przejść na katolicyzm.

Po rzezi hugenotów wojna domowa wybuchła ponownie. O władzę w kraju rywalizowały trzy ugrupowania:

- kierowane przez brata i następcę Karola IX – Henryka III (pierwszego elekcyjnego króla Rzeczypospolitej);
- skupione wokół króla Nawarry Henryka Burbona, który uciekł z Paryża i objął przywództwo nad hugenotami;
- tzw. Liga Katolicka na czele z księciem Henrykiem Gwizjuszem.

Od imion przywódców walczących stron konflikt nazwano **„wojną trzech Henryków"**. Gdy w 1588 r. zginął Gwizjusz, a rok później Henryk III, spadkobiercą francuskiej korony został król Nawarry Henryk Burbon. Zdawał on sobie sprawę, że Francuzi, w większości katolicy, nie zaakceptują protestanta na swoim tronie. Po czterech latach walk o władzę i pokonaniu wojsk Ligi Katolickiej Burbon zdobył Paryż i w 1593 r. przeszedł na katolicyzm. Miał przy tym wypowiedzieć słowa: *Paryż wart jest mszy.* Rok później został koronowany na króla Francji jako Henryk IV, co uznali zarówno katolicy, jak i hugenoci. To zakończyło wojnę domową. W 1598 r. władca wydał **Edykt nantejski**, który zapewniał protestantom wolność wyznania, prawo do wolności politycznej oraz szereg twierdz.

WARTO WIEDZIEĆ

Królobójcy – fanatycy religijni

Ofiarami wojen religijnych byli także niektórzy monarchowie. W skrytobójczych atakach katolickich zamachowców zginęli m.in. namiestnik Niderlandów i dwóch władców Francji. Protestancki książę Wilhelm I Orański został zamordowany w 1584 r. przez fanatycznego katolika, któremu udało się dostać na jego dwór. Katolickim monarchom Francji zarzucano zaś zbyt łagodną politykę wobec innowierców – w rezultacie Henryk III w 1589 r. podczas audiencji został ugodzony nożem przez dominikanina. Z kolei w 1610 r. zamachowiec zamordował Henryka IV, ponieważ uważał, że jego przejście na katolicyzm było tylko pozorne.

Zabójstwo Henryka III Walezego przez dominikanina Jacques'a Clémente [czyt.: żaka kle**mąt**]. Zamachowiec po spowiedzi i komunii [1] udał się na audiencję, na której zadał Henrykowi III cios nożem [2]. Dominikanin został zabity przez straże. Władca zmarł kilka godzin później, lecz zdążył przedtem przekazać koronę Henrykowi IV Burbonowi [3]. Ciało zamachowca rozerwano końmi [4].

▪ *ilustracja, Francja, XVI w.*

? Dlaczego doszło do zamachów na władców Francji oraz Niderlandów?

TEKST ŹRÓDŁOWY

EDYKT NANTEJSKI

Edykt nantejski zakończył 30-letni okres wojen religijnych we Francji. Były to kompromis narzucony katolikom, którzy wcześniej nie chcieli przyznać protestantom żadnych swobód religijnych.

Henryk, z łaski Bożej król Francji i Nawarry [...]. [...] *Zarządzamy, że religia katolicka, apostolska i rzymska ma być przywrócona we wszystkich miejscach tego naszego królestwa i krajów nam podległych* [...], *zabraniając* [...] *pod karami wyżej podanymi niepokoić duchownych w spełnianiu świętej służby, korzystaniu z dziesięcin, owoców i dochodów ich beneficjów oraz wszelkich innych praw i obowiązków, które do nich należą.* [...] *I aby nie pozostawić żadnego powodu do zaburzeń i rozterek między naszymi poddanymi, pozwoliliśmy i pozwalamy wyznawcom* [...] *religii reformowanej żyć i przebywać we wszystkich miastach i miejscach tego naszego królestwa i krajów nam podległych, z tym że nie będą poszukiwani, prześladowani i niepokojeni ani też zmuszani do czynienia czegokolwiek w rzeczach dotyczących religii wbrew ich sumieniu* [...].

Pozwoliliśmy również wszystkim panom, szlachcie i innym osobom wyznającym religię reformowaną i posiadającym w naszym królestwie i krajach nam podległych jurysdykcję feudalną lub pełne lenna wojskowe [...] *odprawiać nabożeństwo rzeczonej religii w głównym miejscu zamieszkania, gdy będą tam przebywać* [...].

Zabraniamy bardzo wyraźnie wszystkim wyznawcom rzeczonej religii wykonywania kultu poza miejscami dozwolonemi i wyznaczonemi niniejszym edyktem. Jak również jakiegokolwiek wykonywania kultu rzeczonej religii na naszym dworze i w naszym orszaku, jak również w naszych ziemiach i krajach poza górami, ani też w naszym mieście Paryżu i na pięć mil od rzeczonego miasta. W końcu, aby zjednoczyć lepiej wolę naszych poddanych, jak to jest naszym zamiarem, ogłaszamy wszystkich, którzy wyznają lub będą wyznawać rzeczoną religię, za zdolnych do dzierżenia i sprawowania wszelkich godności, urzędów i obowiązków publicznych jakichkolwiek, królewskich, pańskich lub w miastach naszego królestwa.

Źródło: M. Stolarczyk, *Wybór tekstów źródłowych z historii powszechnej (do 1789 r.)*, Rzeszów 1978, s. 130–133.

? 1. Omów przywileje, które otrzymali francuscy hugenoci od Henryka IV. Porównaj je z przywilejami Kościoła katolickiego we Francji.

2. Odpowiedz, czy Edykt nantejski wprowadzał całkowitą tolerancję religijną. Uzasadnij swoje zdanie fragmentami tekstu źródłowego.

REWOLUCJA W NIDERLANDACH

Od końca XV w. Niderlandami władali Habsburgowie, którzy w swoich państwach zwalczali reformację. Tymczasem ludność Niderlandów, zwłaszcza na północy kraju, chętnie przechodziła na luteranizm, a następnie masowo na kalwinizm – mimo represji, które zaczął stosować wobec tamtejszych protestantów cesarz Karol V. Podobną politykę wobec zwolenników reformacji prowadził jego syn Filip II, król Hiszpanii i Neapolu, a także władca Niderlandów, w których rządy regencyjne sprawowała jego przyrodnia siostra Małgorzata, księżna Parmy. Absolutna władza Habsburgów i prześladowania religijne doprowadziły do powstania silnej opozycji niderlandzkich protestantów, na której czele stanął książę **Wilhelm Orański**.

W sierpniu 1566 r. niezadowoleni z polityki Habsburgów protestanci zniszczyli obrazy w kościołach, co zaostrzyło konflikt. Filip II postanowił stłumić siłą te wystąpienia. W 1567 r. nowym namiestnikiem Niderlandów został Fernando Álvarez de Toledo, książę Alba, który wprowadził represje wobec protestantów i zwolenników rewolucji. Wykonano ponad tysiąc wyroków śmierci, a kilkadziesiąt tysięcy ludzi opuściło kraj w obawie przed prześladowaniami. Niderlandzkich protestantów nazywano odtąd pogardliwie „gezami"

EUROPA W XVI WIEKU

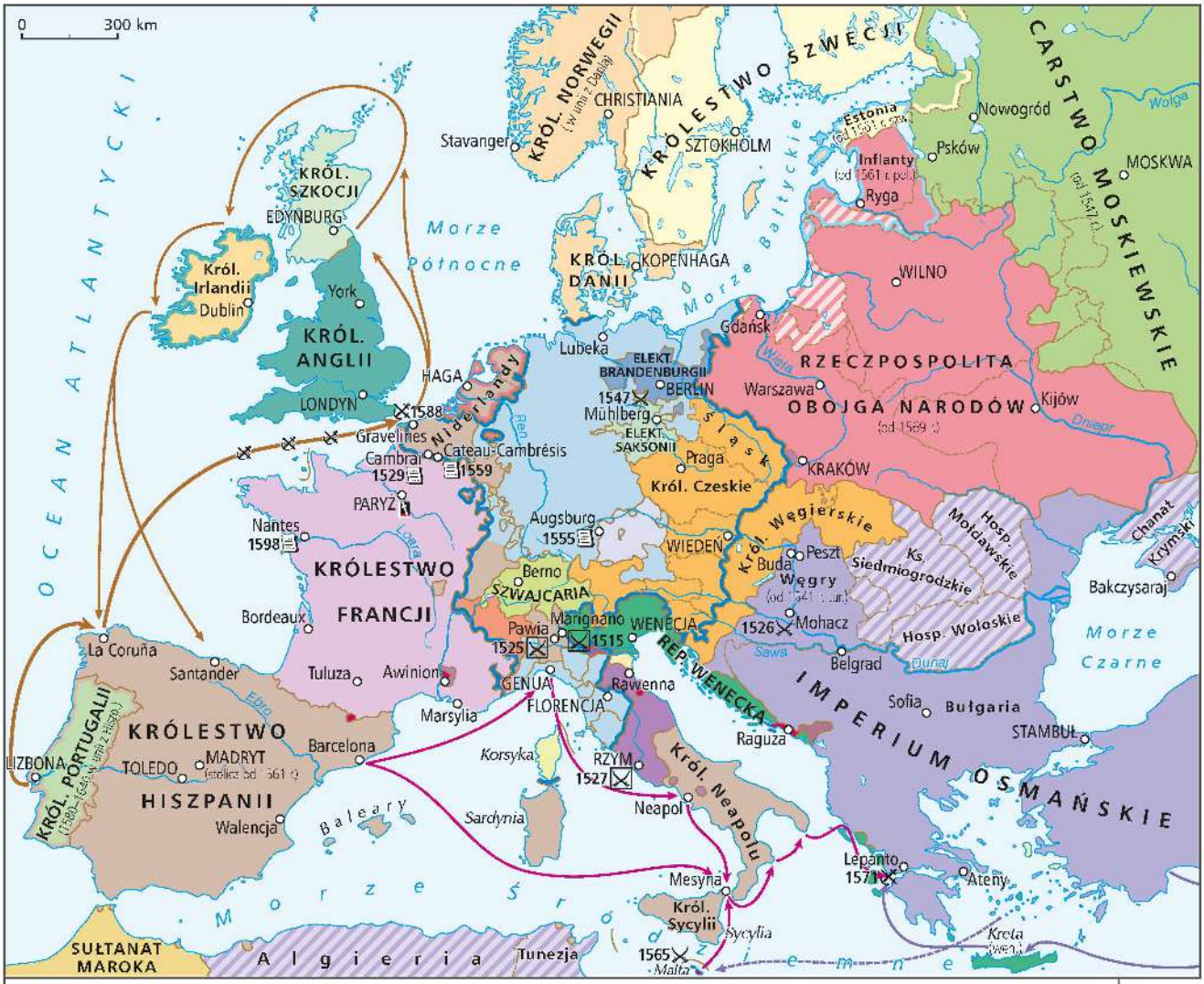

- Królestwo Anglii i kraje od niego zależne
- Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej lenna
- imperium osmańskie i jego lenna
- kraje we władaniu Habsburgów do 1556 r.
- kraje we władaniu Habsburgów austriackich od 1556 r.
- kraje we władaniu Habsburgów hiszpańskich od 1556 r.
- pozostałe państwa na terenie cesarstwa rzymskiego
- Państwo Kościelne
- granice cesarstwa rzymskiego
- granice państwa zakonu krzyżackiego w Inflantach do 1561 r.
- granice Republiki Zjednoczonych Prowincji po 1581 r.
- szlak floty tureckiej w 1565 r.
- szlak floty tureckiej przed bitwą pod Lepanto w 1571 r.
- szlak floty Ligi Świętej przed bitwą pod Lepanto w 1571 r.
- szlak Wielkiej Armady w 1588 r. i jej odwrót
- miejsce walk Wielkiej Armady z flotą angielską
- ważniejsze bitwy; ważniejsze bitwy morskie
- ważniejsze bitwy podczas wojen włoskich
- ważniejsze traktaty
- miejsce rzezi hugenotów w noc św. Bartłomieja

? 1. Wymień kraje wchodzące w skład imperium habsburskiego za czasów cesarza Karola V.
2. Opisz zmiany terytorialne w Europie Zachodniej w drugiej połowie XVI w.
3. Wskaż miejsce walk, które przesądziły o klęsce hiszpańskiej Wielkiej Armady.

(fr. *les gueux*, czyt.: le ge – 'żebracy'; to określenie nadano po tym, gdy zwrócili się do księżnej Parmy z prośbą o zaprzestanie represji).

Wilhelm Orański uciekł do swoich posiadłości w Niemczech, ale już w 1572 r. powrócił do północnych Niderlandów na czele armii. Ogłosił się wówczas namiestnikiem kraju (*stadhouder*, czyt.: stadhałder). Sytuacja polityczna sprzyjała protestantom – pokonali Hiszpanów na morzu, a rywalizacja angielsko-hiszpańska powstrzymywała Filipa II przed wysłaniem dużej armii do Niderlandów. Dopiero w 1576 r.

przybył tam przyrodni brat Filipa II – don Juan de Austria [czyt.: huan de ałstria]. Jego wojska dokonały okrutnej rzezi ludności Antwerpii, co zjednoczyło tamtejszych protestantów i katolików. Przeciwko Hiszpanom wystąpiły południowe, katolickie prowincje Niderlandów, które zawarły z północnymi regionami tzw. **pacyfikację gandawską**. Po kilku latach niderlandzcy katolicy ponownie jednak uznali protekcję Hiszpanii. Przyczynili się do tego sami protestanci, którzy wprowadzali w miastach kalwiński terror.

Zwycięstwa protestantów sprawiły, że w 1579 r. siedem prowincji północnych zawiązało unię w Utrechcie, gwarantującą wolność wyznania (oprócz terytoriów Holandii i Zelandii, gdzie religią państwową pozostał kalwinizm). Stany generalne tych prowincji postanowiły również utworzyć wspólne państwo – **Republikę Zjednoczonych Prowincji Niderlandów**. Na jego czele miał stanąć namiestnik, wybierany spośród członków dynastii orańskiej. Republikę proklamowano w 1588 r. Południowe prowincje wróciły pod panowanie hiszpańskie.

Rzeź Antwerpii dokonana przez Hiszpanów 4 listopada 1576 r. doprowadziła do porozumienia protestantów i katolików zamieszkujących Niderlandy przeciwko hiszpańskim Habsburgom. Wymordowanie przez oddziały hiszpańskie 7 tys. mieszkańców Antwerpii przyniosło kres potęgi gospodarczej miasta.

▪ *rycina, Niderlandy, XVI w.*

RYWALIZACJA HISZPAŃSKO-ANGIELSKA

Zakończenie wojen włoskich i konflikty religijne we Francji w drugiej połowie XVI w. spowodowały, że Hiszpania nie była zagrożona przez królów francuskich. Europejskie i zamorskie imperium **Filipa II** zyskało jednak

Oblężenie Ostendy przez wojska hiszpańskie w latach 1601–1604 było jednym z najważniejszych epizodów wojny o niepodległość Niderlandów. Zakończyło się kapitulacją miasta.

▪ *obraz, Holandia, XVII w.*

EUROPA ZACHODNIA W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

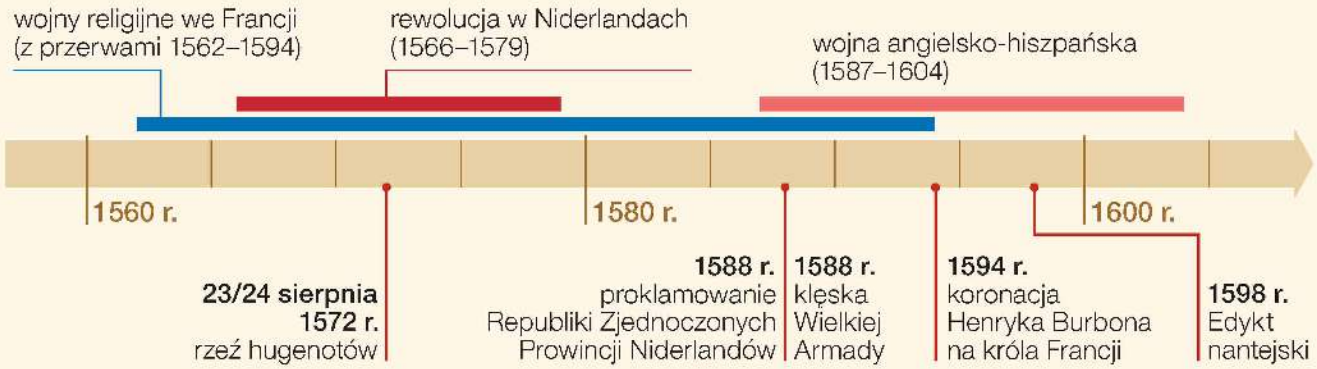

? Jakie były przyczyny interwencji hiszpańskiej w Niderlandach?

nowego wroga – Anglię. W 1558 r. rządy objęła tam młodsza córka Henryka VIII, **Elżbieta I**, która uporządkowała kwestie religijne i sytuację wewnętrzną w kraju. Zmieniła także cele polityki państwa. Anglia zaczęła dążyć do pozyskania zamorskich kolonii, co prowadziło do konfliktu z dotychczasowymi potęgami kolonialnymi – Hiszpanią i Portugalią.

Początkowo Anglicy skupili się na poszukiwaniu północno-wschodniej drogi do Indii. Ich ekspedycja w 1552 r. dotarła do Archangielska, a kupcy z Wysp Brytyjskich nawiązali relacje handlowe z Moskwą. Na Atlantyku załogi angielskich okrętów w XVI w. zajęły się głównie korsarstwem. Napadały na hiszpańskie i portugalskie statki wiozące cenne towary z kolonii, co spotykało się z poparciem królowej. Anglicy dysponowali również potężną flotą handlową, którą zamierzali przełamać hiszpańsko-portugalski monopol w koloniach. Angielskie statki kupieckie docierały do Afryki i Indii, gdzie zakładano faktorie i prowadzono handel z miejscowymi. To pogorszyło stosunki między Hiszpanią i Anglią, podobnie jak rosnące nieporozumienia na tle religijnym i politycznym – protestanccy Anglicy poparli bowiem Wilhelma Orańskiego, który walczył z Hiszpanami w Niderlandach.

Konflikt hiszpańsko-angielski był także efektem sporów dynastycznych. Filip II chciał poślubić angielską królową Elżbietę, a gdy ta odmówiła, zaplanował małżeństwo z królową Szkocji i następczynią tronu Anglii – **Marią Stuart** [czyt.: stjuart]. Szkocka królowa jako katoliczka

POSTAĆ HISTORYCZNA

ELŻBIETA I WIELKA (1533–1603)

Królowa Anglii i Irlandii, młodsza córka Henryka VIII, ostatnia przedstawicielka dynastii Tudorów. Jej matką była Anna Boleyn, skazana przez króla na śmierć. Po śmierci ojca nie była bezpieczna, szczególnie gdy władzę przejęła jej starsza siostra, katoliczka – Maria Tudor. Jako protestantka i formalna następczyni tronu Elżbieta stała się wówczas obiektem prześladowań królowej. Gdy w 1558 r. Maria zmarła, Elżbieta wstąpiła na tron. Jej pierwsze decyzje dotyczyły wzmocnienia Kościoła protestanckiego w Anglii i pozbycia się przywróconego przez Marię Tudor zwierzchnictwa papieża. Jej rozważna polityka europejska i zwycięstwo nad Hiszpanią doprowadziły do wzrostu znaczenia Anglii w Europie. Elżbieta nigdy nie wyszła za mąż. Jej panowanie przyniosło rozwój parlamentaryzmu i zwiększenie roli niższej izby parlamentu – Izby Gmin.

WIELKA ARMADA

Władca Hiszpanii Filip II w 1587 r. rozpoczął przygotowania do wojny z Anglią, jednak zgromadzone przez niego siły zostały niespodziewanie zaatakowane i zniszczone przez flotę angielską w porcie w Kadyksie. To opóźniło hiszpańską wyprawę, która wyruszyła dopiero w czerwcu 1588 r. Na pokładach 22 **galeonów** i 108 uzbrojonych statków handlowych znajdowało się ponad 30 tys. marynarzy i żołnierzy. Flota angielska wystawiona przeciwko Wielkiej Armadzie składała się z blisko 200 statków, z czego ponad 30 było jednostkami wojennymi, a reszta – uzbrojonymi okrętami handlowymi. Siłami Elżbiety I dowodzili Charles Howard [czyt.: czarls hołard] i Francis Drake [czyt.: fransis drejk]. Do walk doszło na kanale La Manche. Mniejsze i zwrotniejsze statki angielskie dysponowały znacznie lepszą artylerią. W trakcie wielodniowych zmagań flota angielska zniszczyła liczne statki nieprzyjaciela, który musiał zrezygnować z ataku na Wyspy Brytyjskie. Na Półwysep Iberyjski wróciło jedynie 65 hiszpańskich okrętów z ok. 10 tys. żołnierzy i marynarzy.

Okręty angielskie podczas walk z Wielką Armadą na wodach kanału La Manche. Zwycięstwo Anglików nad flotą przeciwnika i zadane mu straty sprawiły, że Hiszpanie wycofali się z planów inwazji na Wyspy Brytyjskie.

▪ *obraz, Anglia, XVI w.*

? Jakie czynniki zdecydowały o zwycięstwie Anglików nad Hiszpanami?

nieustępliwie zwalczała w swoim kraju coraz silniejszą reformację. Wywołało to bunt poddanych, a Maria uciekła do Anglii, gdzie została uwięziona przez królową Elżbietę. Po 18 latach niewoli w **1587 r.** Maria Stuart została stracona pod zarzutem spisku na życie władczyni Anglii.

Śmierć królowej Szkocji stała się pretekstem dla Hiszpanii do rozpoczęcia wojny z Anglią. W **1588 r.** Filip II wysłał przeciwko Anglikom potężną flotę nazywaną **Wielką Armadą**. Do głównych walk doszło na wodach kanału La Manche [czyt.: la mansz], gdzie mniejsza, lecz lżejsza i bardziej zwrotna flota angielska pokonała Hiszpanów. Pokój zawarto dopiero w 1604 r., już po śmierci Filipa II i Elżbiety I. Po tej klęsce potęga morska Hiszpanii została złamana, co zmieniło układ sił nie tylko w Europie, lecz także w koloniach.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sukcesy polityki dynastycznej Habsburgów w XVI w.
2. Omów przebieg wojen włoskich i ich znaczenie dla Europy.
3. Scharakteryzuj przebieg i skutki rywalizacji francusko-habsburskiej w XVI w.
4. Omów przyczyny i skutki wojen religijnych we Francji w XVI stuleciu.
5. Wyjaśnij, jak doszło do wybuchu rewolucji w Niderlandach.
6. Wymień skutki rywalizacji angielsko-hiszpańskiej z drugiej połowy XVI w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Grzybowski, *Elżbieta Wielka*, Warszawa 1989.
E.M. Ruiz, *Zarys dziejów Hiszpanii nowożytnej (od końca XV wieku do 1808 roku)*, tłum. M. Forycki, Poznań 2003.

9 EKSPANSJA TURECKA I EUROPA WSCHODNIA W XVI WIEKU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przebieg ekspansji Turków w Europie w XVI w.,
- skutki ataków tureckich dla Węgier,
- budowa i podboje państwa moskiewskiego,
- wzrost potęgi szwedzkiej.

EKSPANSJA TURECKA

Po zdobyciu Konstantynopola w 1453 r. Turcy zaczęli podbój Półwyspu Bałkańskiego. W drugiej połowie XV w. zajęli całą Serbię, a ich lennem zostały Chanat Krymski oraz księstwa: wołoskie i mołdawskie. Ekspansję w Europie zatrzymały jednak problemy wewnętrzne imperium osmańskiego oraz wojna z Persją na wschodzie państwa. W **1514 r.** Turcy w końcu pokonali potężną armię szacha perskiego w Kurdystanie, a w kolejnych latach podbili Syrię i Egipt. Szczyt tureckiej potęgi przypada na pierwszą połowę XVI w. i panowanie sułtana **Sulejmana II Wspaniałego**. Władca ten podbił Azerbejdżan i Irak oraz dotarł do wybrzeży Indii. Opanował również Trypolitanię (Libię), Algierię i Tunezję. Na zajętych terenach dominował islam, dlatego władcy Turków udało się odbudować polityczną jedność świata muzułmańskiego, a sułtani mogli przyjmować tytuły kalifów, czyli zwierzchników islamu.

Sulejman Wspaniały wznowił też przerwaną w XV w. ekspansję w Europie. Jego głównym celem stały się Węgry, których terytorium od

PODZIAŁ WĘGIER

Na mocy układów z 1515 r. w razie bezpotomnej śmierci Jagiellona rządy w Czechach i na Węgrzech miał przejąć jego szwagier Ferdynand Habsburg, brat cesarza Karola V. Po klęsce pod Mohaczem i śmierci Ludwika Jagiellończyka Czesi wybrali Ferdynanda na swojego władcę, jednak na Węgrzech pojawiła się opozycja wobec Habsburga na tronie. Ferdynanda poparli magnaci i biskupi, ale szlachta oddała koronę jednemu z możnych – **Janowi Zápolyi** [czyt.: **za**poji]. Między zwolennikami obu kandydatów wybuchła wojna domowa. Ferdynanda wspierali potężni Habsburgowie, a Zápolyę – Polacy, Francuzi i Turcy. Po kilkunastu latach walk Węgry zostały podzielone na trzy części. Największą, środkową, ze stolicą w Budzie, włączyli do swojego państwa Turcy. Z ziem zachodnich i północnych powstało dziedziczne Królestwo Węgierskie rządzone przez Ferdynanda Habsburga. Na wschodzie utworzono zależne od Turcji księstwo siedmiogrodzkie, w którym władzę miał sprawować syn Jana Zápolyi. Taki podział Węgier utrzymał się prawie 150 lat.

? Jakie znaczenie dla historii Węgier miały spory polityczne i religijne toczone w Europie w XVI w.?

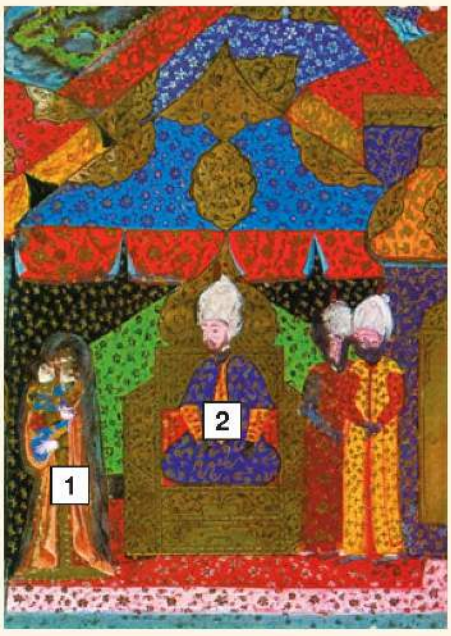

Królowa Izabela Jagiellonka [1] z małym synem Jana Zápolyi, Janem Zygmuntem, przed sułtanem Sulejmanem Wspaniałym [2] podczas jego pobytu w Budzie w 1541 r.

- *ilustracja, Turcja, XVI w.*

IMPERIUM OSMAŃSKIE W XVI WIEKU

południa i wschodu otaczały obszary zajęte wcześniej przez Turków. Ponadto na początku XVI w. państwo węgierskie było osłabione wewnętrznymi konfliktami i pozbawione silnej armii. W 1521 r. wojska sułtana, złożone z doskonałej piechoty, **janczarów**, zwrotnej jazdy oraz wyposażone w nowoczesną artylerię, zdobyły Belgrad, nazywany „kluczem do Węgier". Po jego zajęciu wojnę wznowiono jednak dopiero po kilku latach. Węgrzy nie uzyskali wsparcia od żadnego z państw europejskich – ani Habsburgowie, ani Jagiellonowie nie byli bowiem zainteresowani wojną z Turkami. W 1526 r. młody król Węgier i Czech **Ludwik Jagiellończyk** przeciwstawił się Turkom **pod Mohaczem**. Bitwa zakończyła się klęską wojsk węgierskich i śmiercią króla. Po zwycięstwie wojska tureckie wkroczyły do stolicy Węgier – Budy. Walki o opanowanie całego kraju trwały jeszcze kilka lat i doprowadziły do podziału Węgier na trzy części.

? 1. Wskaż tereny poza Europą opanowane przez Turcję w XVI w.

2. Wymień kraje, którym Turcy osmańscy zagrażali w XVI w.

Sulejman Wspaniały panował w latach 1520–1566 . Za jego rządów imperium osmańskie osiągnęło szczyt swojej potęgi. Był największym zdobywcą w dziejach państwa osmańskiego, który najbardziej rozszerzył jego granice.

▪ *obraz, Austria, ok. 1530 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

MEMORIAŁ O POWSZECHNEJ KRUCJACIE PRZECIWKO TURKOM

Na początku XVI w. muzułmańskie imperium osmańskie stanowiło duże zagrożenie dla państw chrześcijańskich położonych w Europie Środkowej i Wschodniej. Z tego powodu tamtejsi władcy snuli plany zorganizowania krucjaty przeciwko sułtanowi. W 1517 r. papież Leon X wysłał do europejskich monarchów memoriał o tym, w jaki sposób można przeciwstawić się ekspansji Turków.

To zdaje się nie podlegać dyskusji, mianowicie, czy wojnę należy rozpocząć [...], *gdy nasz wieczysty i również najpotężniejszy wróg jak największe poczynił i czyni przygotowania celem wypędzenia nas i pozbawienia dobrobytu, majątków, a nawet życia, i jawnie się chełpi* [...], *że skoro tylko Wschód ujarzmi, zaraz zwróci swą broń na Zachód i nie spocznie pod żadnym warunkiem, póki nie zagarnie całego chrześcijaństwa.* [...]

Największą przeszkodę stanowiłyby niezgody i spory książąt chrześcijańskich pomiędzy sobą, jeśli jakie obecnie trwają lub wybuchną w przyszłości. Dla wytępienia tego zła, jako nasienia szatana, pożądany jest wprawdzie pokój, lecz przynajmniej należy ustanowić powszechne zawieszenie broni na rok [...].

Teraz nie zdaje się potrzebne, by więcej książąt równej potęgi było w jednym wojsku; jednak z powodów wypadków ludzkich należy powierzyć dowództwo dwóm, którzy są wielkiej potęgi i powagi [...]. *Do tego najbardziej odpowiednimi są z wielu powodów Jego Ces*[arska] *Mość i arcychrześcijański król francuski.* [...]

Cała siła wojska polega na piechocie i jeździe pancernej [...]. *Piechotę należy zebrać z tych narodów, które najwięcej poświęcają się służbie pieszej* [...], *jak Szwajcarzy, Niemcy, tzw. landsknechci, Hiszpanie i Czesi.* [...] *Najlepsza jazda pancerna jest francuska i włoska.* [...] *(Okrętów dostarczą oprócz Wenecji i Genui, Neapol, Prowansja, Hiszpania, Portugalia i Anglia).*

Celem wyprawy ma być Konstantynopol. Na krucjatę można wyruszyć przez Niemcy i Węgry lub przez Dalmację i Ilirię [...]. *Papież uważa również za korzystną dywersję ze strony Węgier i Polski, którym należy dostarczyć w tym celu odpowiednich środków.*

Źródło: *Polityka mocarstw europejskich w okresie 1492–1555*, oprac. W. Pociecha, [w:] *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej*, z. 29, Kraków 1923, s. 16.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób papież zamierzał przeciwstawić się ekspansji tureckiej w Europie.
2. Wytłumacz na podstawie tekstu źródłowego i informacji z podręcznika, dlaczego planu papieża nie można było zrealizować.

WALKI Z TURKAMI NA MORZU ŚRÓDZIEMNYM

Po opanowaniu Węgier Turcy zaczęli podbój terenów nad Morzem Śródziemnym. Już wcześniej, w 1522 r., zajęli wyspę Rodos, należącą do zakonu joannitów. Sulejman Wspaniały starannie rozbudowywał flotę wojenną – w czasie wojen włoskich flota turecka wspomagała króla Francji Franciszka I w walce z Habsburgami. Przeciwko Turkom zjednoczyły się jednak państwa chrześcijańskie pod sztandarami Ligi Świętej zwołanej przez papieża. W 1538 r. u wybrzeży Grecji pod Prevezą okręty tureckie zdołały rozbić flotę Hiszpanii, Wenecji i Genui, co na kilkadziesiąt lat zapewniło Turkom panowanie w basenie Morza Śródziemnego.

Pod koniec rządów Sulejmana II celem tureckiej ekspansji stała się wyspa Malta, będąca siedzibą joannitów. Panowanie chrześcijan na Malcie przeszkadzało Turkom w opanowaniu środkowej części basenu Morza Śródziemnego. W 1565 r. joannici przetrwali wielkie oblężenie wyspy przez potężną flotę turecką: 9 tys. żołnierzy dowodzonych przez wielkiego mistrza Jeana de la Valette [czyt.: żana de la wa**let**] powstrzymało liczącą 50 tys. ludzi armię turecką, aż do nadejścia odsieczy, która rozbiła przeciwnika.

WARTO WIEDZIEĆ

Bitwa pod Lepanto

Wielu historyków uznaje bitwę pod Lepanto za przełom w walkach z Turkami. Ta najbardziej krwawa bitwa morska w dziejach rozegrała się u wybrzeży Grecji. Siły chrześcijańskie składały się z 206 wiosłowych galer oraz 6 potężnych wiosłowo-żaglowych galeasów osiągających do 80 m długości. Chrześcijanie mieli olbrzymią przewagę artyleryjską. Turcy wystawili ok. 300 jednostek. Najpierw doszło do bitwy artyleryjskiej, a następnie do abordażu, czyli złączenia okrętów i walki wręcz. Większość okrętów tureckich została spalona i zatopiona. Turcy stracili w bitwie ok. 30 tys. żołnierzy i marynarzy. Ponadto z tureckiej niewoli uwolniono kilka tysięcy galerników. Flota Ligi Świętej straciła jedynie 12 galer.

Bitwa pod Lepanto ukazana na obrazie z epoki. To przełomowe starcie było popularnym tematem dzieł o tematyce zarówno militarnej, jak i religijnej.

▪ *obraz, Europa, XVI w.*

? Dla których państw chrześcijańskich bitwa pod Lepanto miała szczególne znaczenie?

Po śmierci Sulejmana Wspaniałego kolejny władca Turków, Selim II, próbował kontynuować politykę ekspansji. Dążył on przede wszystkim do pozbawienia Wenecji posiadłości na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego. W 1571 r. Turcy zajęli należący do Wenecjan Cypr. W tej sytuacji papież, Wenecjanie i Hiszpanie zawiązali kolejną Ligę Świętą – przymierze skierowane przeciwko Turkom. W 1571 r. Liga wysłała na wybrzeże Grecji ogromną flotę, która w bitwie morskiej **pod Lepanto** rozbiła siły tureckie. Porażka Turków zahamowała ich ekspansję na tym obszarze, jednak chrześcijanie nie potrafili wykorzystać swojego sukcesu. Wenecjanie, którzy liczyli na zyski z handlu z państwem tureckim, już dwa lata później podpisali z Turkami pokój. Zrzekli się Cypru i zapłacili sułtanowi wysokie odszkodowanie. Natomiast Hiszpanie, zajęci tłumieniem powstania protestanckiego w Niderlandach, zrezygnowali z dalszej wojny, choć mogli wyprzeć Turków z Algierii.

Armia turecka ląduje na wybrzeżu Malty podczas oblężenia wyspy. Obrońcy zamknęli się w twierdzach i utrzymali aż do przybycia odsieczy.

▪ *obraz, Hiszpania XVI w.*

PAŃSTWO MOSKIEWSKIE

W XIV i XV w. państwo moskiewskie zaangażowane było w walkę o uniezależnienie się od Tatarów. Dopiero pod koniec XV w. za panowania **Iwana III Srogiego** Moskwa ostatecznie przestała płacić daninę **Złotej Ordzie**. Władca ten rozpoczął również podbój pozostałych księstw Rusi pod hasłem „zbierania ziem ruskich", czyli podporządkowywania sobie terenów zamieszkanych przez ludność prawosławną i należących niegdyś do Rusi Kijowskiej. Zajął m.in. księstwa: jarosławskie i rostowskie, a także Nowogród Wielki oraz Twer. Ponadto w 1472 r. poślubił Zofię, bratanicę ostatniego cesarza bizantyjskiego, i uznał się za spadkobiercę władców Konstantynopola. Moskwę zaczęto wówczas określać mianem „trzeciego Rzymu". W 1493 r. w korespondencji do wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka Iwan III po raz pierwszy użył tytułu „pan całej Rusi". Za władców tych terenów uważali

POSTAĆ HISTORYCZNA

IWAN IV GROŹNY

(1530–1584)

Wielki książę moskiewski z dynastii Rurykowiczów, car Wszechrusi. Na tron książęcy wstąpił w wieku 16 lat, a rok później, w 1547 r., ogłosił się carem. Zreformował system prawny państwa i usprawnił administrację. Władca kontynuował politykę ekspansji swoich poprzedników. Za jego panowania do państwa moskiewskiego włączono chanaty: astrachański, kazański oraz syberyjski. Car próbował również podbić Inflanty i ziemie ruskie należące do Polski i Litwy. Utrzymywał kontakty handlowe z Anglią. Władca słynął z okrucieństwa i prowadził rządy terroru.

OPRICZNINA

Nazwa „opricznina" pochodzi od rosyjskiego słowa *opricz*, czyli 'osobno'. Terminem tym określa się nie tylko politykę wdrożoną przez Iwana IV Groźnego, lecz także cały okres w historii Rosji z lat 1565–1572. Opricznina została wprowadzona po klęsce w wojnie o Inflanty. Nieufny wobec bojarów car postanowił całkowicie zniszczyć opozycję wobec swoich rządów. Na obszarach objętych opriczniną bojarom odebrano część majątków, a władzę przejęli w imieniu Iwana IV opricznicy. Pochodzili oni z niższych warstw społecznych (drobna szlachta), a ich celem było sianie terroru i zastraszanie ludzi niezadowolonych z carskiej decyzji. Opricznicy w okrutny sposób mordowali przeciwników władcy i przeprowadzali masowe deportacje ludności. Dochody z opriczniny zasilały prywatny skarbiec cara. Pozostałe bojarskie majątki, położone poza opriczniną (tzw. ziemszczyna), obłożono ogromnymi podatkami. Na skutek polityki Iwana IV bojarzy zostali odsunięci od wpływu na sprawy państwowe, a miejsce nowej elity władzy zajęli opricznicy.

Iwan IV Groźny [1] wraz z jednym z dowódców opriczników, Malutą Skuratowem [2].

▪ *obraz, Rosja, XIX w.*

? W jaki sposób Iwan IV Groźny rozprawił się z bojarską opozycją w państwie moskiewskim?

EUROPA PÓŁNOCNA I WSCHODNIA W XVI WIEKU

? 1. Określ, za czyjego panowania doszło do największego rozwoju terytorialnego państwa moskiewskiego.

2. Wymień tereny zajęte przez Szwecję w XVI w.

się jednak Litwini, co wywołało długotrwały konflikt między Litwą a Moskwą. Wobec słabości oddziałów litewskich do walki z siłami moskiewskimi dążącymi do opanowania ziem ruskich musiała się w XVI w. włączyć Korona.

W państwie moskiewskim wprowadzono rządy absolutne, zwane **samodzierżawiem**, na wzór tatarski. Władza księcia była wyjątkowo silna, jednak rządził on wspólnie z Dumą Bojarską, w której skład wchodzili kniaziowie (książęta) i **bojarzy** (szlachta). Niekiedy książę zwoływał także sobory ziemskie – parlamenty złożone z przedstawicieli bojarów, prawosławnych duchownych oraz mieszczan. Kolejni

władcy wzmacniali swoją pozycję i pozbawiali bojarów wcześniejszych przywilejów, a tym samym możliwości wpływania na politykę państwa. Książęta z dynastii Rurykowiczów wprowadzili jednolity system podatkowy, służbę wojskową dla bojarów oraz sądzenie ich przez samego władcę.

Politykę ekspansji zapoczątkowaną przez Iwana III kontynuował jego syn Wasyl III. Zajął on Psków oraz księstwo riazańskie. Syn Wasyla III, **Iwan IV**, nazywany **Groźnym**, w **1547 r.** jako pierwszy władca moskiewski koronował się na **cara Wszechrusi**. Podobnie jak jego poprzednicy prowadził podboje, ale jednocześnie dążył do wyjścia Moskwy z izolacji politycznej i gospodarczej w Europie. Dzięki zajęciu chanatów kazańskiego i astrachańskiego Moskwa opanowała szlaki handlowe prowadzące do Azji Środkowej. W tym okresie rozpoczęły się również wyprawy na Syberię, zmierzające do podporządkowania tych obszarów Moskwie.

Iwan IV dążył przede wszystkim do uzyskania dla państwa moskiewskiego dostępu do Bałtyku, co pozwoliłoby na prowadzenie zyskownego handlu z państwami Europy Zachodniej. Moskwa zdobyła wcześniej księstwo nowogrodzkie, dzięki czemu miała dostęp do Zatoki Fińskiej, jednak ze względu na jej znaczne oddalenie od innych portów Iwan IV zdecydował się na ekspansję w kierunku bogatych Inflant. Wywołało to konflikt z Litwą, Szwecją i Danią. Wojna o Inflanty z Litwą wspieraną przez Polskę wybuchła w latach 60. XVI w. i zakończyła się porażką Moskwy. Iwan IV obarczył odpowiedzialnością za tę klęskę ruskich bojarów. Oskarżył ich o spiski i zdrady. Był to głównie pretekst, by zabrać bojarom przywileje i jeszcze wzmocnić swoją władzę autorytarną. W tym celu Iwan IV wprowadził tzw. **opriczninę**, czyli wydzielił ogromny pas ziemi spod władzy bojarów i podporządkował te obszary bezpośrednio panującemu.

W latach 70. XVI w., po śmierci polskiego króla Zygmunta II Augusta, Iwan IV podjął jeszcze jedną próbę podboju Inflant. Wojska carskie zdobyły wówczas Narwę, dzięki czemu państwo moskiewskie uzyskało bezpośrednie połączenie morskie z Europą Zachodnią. Jednak ostatecznie walki o Inflanty zakończyły się porażką Moskwy i ponownym odepchnięciem jej od Morza Bałtyckiego. Iwan IV Groźny zmarł w 1584 r., a po jego śmierci w państwie moskiewskim na kilkadziesiąt lat zapanował chaos.

WARTO WIEDZIEĆ

Zniszczenie Nowogrodu Wielkiego

Iwan IV Groźny był wyjątkowo okrutnym władcą. Nawet za drobne przewinienia wymierzał surowe kary, których wykonaniu często się przypatrywał. W 1570 r. na wieść o tym, że władze Nowogrodu Wielkiego, jednego z najbogatszych miast w państwie moskiewskim, pertraktowały z Litwinami, przybył tam z wojskiem, aby rozprawić się z „buntownikami". Historycy szacują, że zginęło wówczas od 25 tys. do 40 tys. osób. Do wyludnionego i zniszczonego Nowogrodu na rozkaz cara siłą sprowadzono osadników z dalekich stron, ale miasto już nigdy nie odzyskało dawnego znaczenia.

? Poszukaj dodatkowych informacji, dlaczego mieszkańcy Nowogrodu byli postrzegani przez cara jako zagrożenie.

Sobór św. Zofii w Nowogrodzie Wielkim pochodzący z XI w. znajduje się na tamtejszym kremlu (miejskiej twierdzy).

▪ *fotografia współczesna, Nowogród Wielki*

SZWECJA W XVI WIEKU

W XVI i XVII w. potęgą w basenie Morza Bałtyckiego stała się Szwecja. Na początku XVI w. zerwała ona unię kalmarską zawartą z Danią w 1397 r. W 1520 r. Duńczycy ponownie zajęli Szwecję i wykonali wyroki śmierci na blisko 100 swoich przeciwnikach (wydarzenie nazwano sztokholmską krwawą łaźnią). Szwedzi zorganizowali wówczas powstanie, na którego czele stanął młody szlachcic Gustaw Eriksson Waza (szw. *vasa* – 'snopek'; wizerunek snopka był w jego herbie rodowym). Szybko opanował on Szwecję i Finlandię, a w 1523 r. został wybrany przez szwedzki sejm królem i koronowany jako Gustaw I Waza. Władca zbudował silne, dobrze zorganizowane państwo:

Sztokholmska krwawa łaźnia została zorganizowana w 1520 r. po zajęciu miasta przez króla duńskiego Chrystiana II. Sąd kościelny oskarżył wówczas przeciwników władcy o herezję i wydał na nich wyroki śmierci, które zostały wykonane przez władze świeckie. Jednym z zabitych był ojciec przyszłego króla Gustawa I Wazy.

▪ *ilustracja, Szwecja, XVI w.*

- w 1527 r. przyjął luteranizm i przeprowadził sekularyzację dóbr kościelnych, które zasiliły skarb państwa;
- wspierał gospodarkę szwedzką – zwiększono wydobycie rud żelaza, nastąpił rozwój hutnictwa i handlu drewnem;
- wzmocnił władzę centralną, opartą na przedstawicielstwie stanowym – **Riksdagu**, w którym oprócz szlachty i mieszczaństwa zasiadali również przedstawiciele wolnych chłopów;
- przystąpił do konfliktu z Moskwą, Danią i Litwą o Inflanty, dzięki czemu Szwecja uzyskała Estonię.

Po śmierci Gustawa I w 1560 r. rządy przejął jego najstarszy syn Eryk XIV. Władca utracił początkowe poparcie poddanych, gdy zaczął wprowadzać w kraju terror (co było związane z jego chorobą psychiczną). W 1568 r. został pozbawiony tronu przez swojego brata Jana popieranego przez szlachtę. Rządy Jana III upłynęły na walkach z Danią i Moskwą.

? W jaki sposób Gustaw I zorganizował w Szwecji silne państwo?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw etapy ekspansji tureckiej w Europie, Azji i Afryce.
2. Wymień czynniki, które zadecydowały o sukcesach podbojów Turków osmańskich.
3. Omów politykę wewnętrzną władców Moskwy zmierzających do wprowadzenia w państwie samodzierżawia.
4. Wyjaśnij okoliczności przejęcia władzy w Szwecji przez dynastię Wazów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

H. Paszkiewicz, *Wzrost potęgi Moskwy*, Kraków 2000.
S.J. Shaw, *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej, t. 1: 1280–1808*, tłum. B. Świetlik, Warszawa 2012.

Podsumowanie rozdziału I
Epoka odrodzenia

1 Cywilizacje pozaeuropejskie

1. W okresie prekolumbijskim w Ameryce żyło blisko 350 wspólnot plemiennych. Liczbę tamtejszych rdzennych mieszkańców pod koniec XV w. ocenia się na 50–75 mln.
2. Najbardziej rozwinięte cywilizacje Ameryki prekolumbijskiej stworzyli Majowie, Aztekowie i Inkowie. Ci pierwsi nie założyli jednego dużego państwa, ale wiele miast-państw. Z kolei Aztekowie i Inkowie zbudowali silne imperia, różniące się stopniem scentralizowania władzy. U szczytu swej potęgi imperium Inków zajmowało terytorium o długości 3000 km, położone na obszarze dzisiejszego Ekwadoru, Peru i północnego Chile.
3. Do największych osiągnięć cywilizacji prekolumbijskich należało wznoszenie okazałych budowli. Na wysokim poziomie stały także astrologia (Majowie, Aztekowie) oraz matematyka. Majowie stworzyli ponadto zaawansowane pismo, a Inkowie zbudowali sieć dróg i rozwinęli medycynę. Stosowali też intensywne uprawy, hodowali nieznane Europejczykom rośliny i znali sposoby ich przetwarzania.
4. Na innych kontynentach również rozwijały się cywilizacje. W Azji silnymi państwami były Chiny, Japonia i państwo Wielkiego Mogoła (Indie).

2 Wielkie odkrycia geograficzne

1. Do głównych przyczyn wielkich odkryć geograficznych zalicza się wzrost zapotrzebowania na złoto i srebro w Europie oraz poszukiwania nowej morskiej drogi do Indii. Ponadto dla wielu Europejczyków zamorskie wyprawy były szansą na poprawę losu.
2. W 1492 r. Krzysztof Kolumb odkrył nieznany dotąd Europejczykom kontynent i zetknął się z zamieszkującą go rdzenną ludnością. Kilka lat później do Nowego Świata dotarł również żeglarz Amerigo Vespucci – to od jego imienia nowy ląd nazwano Ameryką.
3. Do najważniejszych wydarzeń tego okresu zalicza się odkrycie Przylądka Dobrej Nadziei przez Bartolomeu Diasa, znalezienie nowej drogi morskiej do Indii przez Vasco da Gamę i opłynięcie kuli ziemskiej przez Ferdynanda Magellana.
4. Wyprawy geograficzne doprowadziły do zmiany myślenia o świecie i zapoczątkowały kolonizację nowo odkrytych ziem przez Europejczyków.

3 Ekspansja kolonialna

1. Już od pierwszych wypraw geograficznych Europejczycy zaczęli kolonizować Nowy Świat. Organizowali zbrojne konkwisty w celu opanowania nowych terytoriów, na których zakładali faktorie handlowe i osady.
2. W pierwszej połowie XVI w. hiszpańscy konkwistadorzy podporządkowali sobie obszary w Ameryce Środkowej i Południowej. Doszło do tego m.in. dzięki podbiciu państwa Azteków przez Hernána Cortésa i zajęciu imperium Inków przez Francisca Pizarra.
3. Na opanowanych obszarach Hiszpanie utworzyli dwa wicekrólestwa: Nową Hiszpanię (Meksyk) i Peru. Panujący tam system ekonomiczno-społeczny (*encomienda*) opierał się na niewolniczej pracy Indian na ziemiach przyznanych osadnikom z Hiszpanii. Pod koniec XVI w. Anglicy, Francuzi i Holendrzy zaczęli kolonizować Amerykę Północną.
4. Kolonizacja Nowego Świata doprowadziła do zmniejszenia populacji Indian, którzy ginęli w walkach z konkwistadorami, a także na skutek niewolniczej pracy i chorób przywiezionych ze Starego Kontynentu. Ekspansja kolonialna poprawiła sytuację gospodarczą Europejczyków, czerpiących dochody z handlu atlantyckiego.

4 Przemiany społeczno-gospodarcze w Europie

1. W XVI stuleciu w Europie nastąpił znaczny przyrost ludności, będący skutkiem zwiększenia produkcji rolnej oraz poprawy warunków życia.
2. W połowie XV w. wzrosła liczba mieszkańców miast i rozpoczął się dynamiczny rozwój techniki w różnych gałęziach produkcji. Udoskonalono również proces wytwarzania towarów dzięki zastosowaniu systemu nakładczego. Ponadto na szerszą skalę zaczęły powstawać manufaktury.
3. Przeobrażenia gospodarcze w XVI w. wpłynęły na powstanie systemu kapitalistycznego. Rozwinęły się banki, pojawiły się weksle i akcje ułatwiające transakcje finansowe. W handlu dalekomorskim znaczącą rolę odgrywały wówczas angielskie i holenderskie kompanie handlowe.
4. W wyniku zmian ekonomicznych zachodzących w Europie doszło do podziału kontynentu na dwie strefy – uprzemysłowiony Zachód oraz rolnicze Wschód i Południe.

5 Kultura renesansu

1. W XV i XVI w. doszło do przełomu w kulturze i sztuce, który zapoczątkował epokę renesansu. Źródłem tych przemian były Włochy, gdzie silną pozycję uzyskało bogate mieszczaństwo, wspierające rozwój sztuki w ramach mecenatu artystycznego.
2. W XIV w. Włosi zaczęli się interesować antykiem. Pod wpływem tych inspiracji powstały nowe formy w malarstwie, rzeźbie, architekturze, filozofii i literaturze. Studiowanie kultury antyku wpłynęło też na rozwój humanizmu.
3. W sztuce artyści przestali skupiać się jedynie na tematyce religijnej i zaczęli ukazywać własną wizję świata. Do wybitnych włoskich twórców tego okresu należą: Leonardo da Vinci, Michał Anioł, Sandro Botticelli i Rafael Santi.
4. Literatura renesansu dotyczyła przede wszystkim kwestii władzy, państwa i społeczeństwa. Autorami najważniejszych dzieł prawniczych i filozoficznych byli Niccolò Machiavelli oraz Thomas More.
5. W renesansie rozwijała się również nauka. W medycynie Miguel Servet i Paracelsus poszerzyli wiedzę dotyczącą procesów zachodzących w ciele człowieka. W astronomii Mikołaj Kopernik sformułował teorię heliocentryczną, a Galileusz odkrył m.in. teorię bezwładności.

6 Reformacja i jej skutki

1. Na przełomie XV i XVI w. autorytet duchowieństwa został osłabiony. Powodem były negatywne zjawiska zauważalne w funkcjonowaniu Kościoła, takie jak nepotyzm, symonia i sprzedaż odpustów.
2. W 1517 r. w Wittenberdze Marcin Luter ogłosił 95 tez krytykujących wady Kościoła. To wydarzenie zapoczątkowało reformację, która doprowadziła m.in. do powstania wyznania ewangelicko-augsburskiego i wojen religijnych w Niemczech. Zostały one zakończone dzięki zawarciu pokoju w Augsburgu w 1555 r.
3. Reformacja dynamicznie rozwijała się także w innych krajach. W Szwajcarii działało dwóch wybitnych reformatorów: Ulrich Zwingli i Jan Kalwin (twórca kalwinizmu). W Anglii za sprawą króla Henryka VIII powstał Kościół anglikański.
4. Nowe wyznania zniosły sakrament kapłaństwa, zlikwidowały zakony i podkreślały rolę każdego człowieka w samodzielnym dążeniu do zbawienia. W wyniku reformacji Europa została podzielona na kraje katolickie i protestanckie, co pociągnęło za sobą wzrost nietolerancji i wybuch konfliktów na tle religijnym.

7 Kontrreformacja

1. W reakcji na sukcesy reformacji w Europie część katolickich duchownych zabiegała o zwołanie soboru powszechnego. Postulowane zmiany miały przede wszystkim zatrzymać wiernych w Kościele katolickim.
2. Sobór trydencki obradował w latach 1545–1563. Jego głównym ustaleniem w sprawach wiary było uznanie Pisma Świętego i tradycji katolickiej za źródła dogmatów religijnych. Ponadto na soborze zapadły decyzje o zaprowadzeniu dyscypliny wśród duchowieństwa oraz zreformowaniu i wzmocnieniu organizacji kościelnej.
3. Reforma Kościoła zakładała również powołanie nowych zakonów, które miały wspierać ubogich i chorych oraz zajmować się edukacją. Najważniejszą z tych organizacji było Towarzystwo Jezusowe założone w 1534 r. przez Ignacego Loyolę. Do zadań jezuitów należały m.in. bronienie i szerzenie wiary katolickiej oraz zakładanie szkół.
4. W tym okresie zreformowano działającą w Europie od XIII w. inkwizycję, na której czele stanęło utworzone w 1542 r. Święte Oficjum – sąd kardynalski rozpatrujący sprawy o herezję. Ponadto w 1559 r. ogłoszono Indeks ksiąg zakazanych, czyli spis dzieł niezgodnych z nauką katolicką.

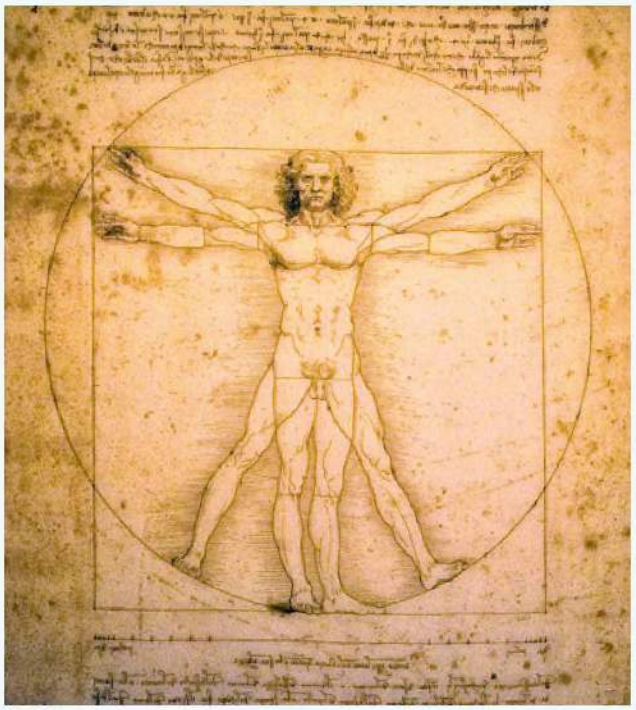

Człowiek witruwiański to rysunek Leonarda da Vinci będący ilustracją do dzieła Witruwiusza, który charakteryzował ludzką sylwetkę jako główne źródło proporcji klasycznego porządku architektonicznego.

▪ *rysunek, Włochy, ok. 1490 r.*

8 Europa Zachodnia w XVI wieku

1. Na przełomie XV i XVI w. w wielu państwach europejskich osłabła pozycja rycerstwa i duchowieństwa. Władcy przy wsparciu finansowym rozwijającego się mieszczaństwa dążyli do wzmocnienia swoich rządów, a monarchie stanowe zaczęły się przekształcać w monarchie absolutne.
2. Najsilniejszą dynastią w Europie w XVI w. byli Habsburgowie. Przedstawiciele tego rodu dzięki umiejętnej polityce objęli władzę w cesarstwie, Niemczech, Czechach, Hiszpanii i na Węgrzech. Wkrótce zaczęli rywalizować z Francją o dominację w Europie Zachodniej, co dało początek wojnom włoskim.
3. W 1562 r. we Francji wybuchła wojna domowa pomiędzy katolikami a hugenotami. Zakończyło ją przejęcie władzy przez Henryka Burbona, który przeszedł na katolicyzm i wydał Edykt nantejski, zapewniający protestantom wolność wyznania.
4. W drugiej połowie XVI w. Habsburgowie zaangażowali się w konflikt z niderlandzkimi protestantami, którzy z północnych regionów kraju utworzyli Republikę Zjednoczonych Prowincji Niderlandów. Wojna z Anglią sprawiła, że Habsburgowie przestali być potęgą na morzu i utracili dominującą pozycję w Europie.

9 Ekspansja turecka i Europa Wschodnia w XVI wieku

1. W pierwszej połowie XVI w. imperium osmańskie podbiło Azerbejdżan, Irak i część obszarów w Afryce Północnej. Po zwycięstwie w bitwie pod Mohaczem w 1526 r. armia turecka opanowała też znaczną część Węgier.
2. W wyniku ataków tureckich na Węgry zginął król Ludwik Jagiellończyk, a w kraju wybuchła wojna domowa między zwolennikami dwóch kandydatów do tronu. Ostatecznie Węgry podzielono na trzy części: Królestwo Węgierskie, ziemie włączone do Turcji i zależne od Turków księstwo siedmiogrodzkie.
3. Pod koniec XV w. Iwan III Srogi, rządzący Wielkim Księstwem Moskiewskim, rozpoczął podbój ziem ruskich. Jego wnuk – Iwan IV Groźny – został koronowany na cara Wszechrusi i wprowadził rządy absolutne.
4. Na początku XVI w. Szwecja uniezależniła się od Danii. Szwedzki król Gustaw I Waza umocnił swoją pozycję w państwie dzięki przejściu na luteranizm i wprowadzeniu ważnych reform. W następnych latach Szwedzi rozpoczęli ekspansję w basenie Morza Bałtyckiego.

Data	Wydarzenie
1488 r.	dopłynięcie Bartolomeu Diasa do Przylądka Dobrej Nadziei
1492 r.	odkrycie Ameryki przez Krzysztofa Kolumba
1494 r.	traktat w Tordesillas
1494–1559	wojny włoskie
1498 r.	dotarcie Vasco da Gamy drogą morską do Indii
1500 r.	odkrycie Brazylii przez Pedra Álvaresa Cabrala
1516 r.	publikacja *Utopii* Thomasa More'a
1517 r.	ogłoszenie przez Marcina Lutra 95 tez w Wittenberdze
1519 r.	rozpoczęcie podboju Meksyku przez Hernána Cortésa
1519–1522	opłynięcie kuli ziemskiej przez Ferdynanda Magellana
1524–1526	wojna chłopska w południowych Niemczech
1525 r.	powstanie pierwszego w Europie państwa protestanckiego – Prus Książęcych
1526 r.	bitwa pod Mohaczem
1530 r.	rozpoczęcie podboju imperium Inków przez Francisca Pizarra
1531 r.	powstanie Związku Szmalkaldzkiego
1534 r.	powstanie Kościoła anglikańskiego
1534 r.	założenie Towarzystwa Jezusowego
1536 r.	początek działalności Jana Kalwina w Genewie
1545–1563	sobór powszechny w Trydencie
1547 r.	koronacja Iwana IV Groźnego na cara Wszechrusi
1555 r.	pokój religijny w Augsburgu
1556 r.	abdykacja Karola V
1559 r.	pokój w Cateau-Cambrésis
1562 r.	wybuch wojen religijnych we Francji
1566 r.	wybuch powstania antyhiszpańskiego w Niderlandach
1571 r.	bitwa pod Lepanto
1572 r.	rzeź hugenotów we Francji – noc św. Bartłomieja
1588 r.	proklamowanie Republiki Zjednoczonych Prowincji Niderlandów
1588 r.	klęska Wielkiej Armady
1598 r.	wydanie Edyktu nantejskiego

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragment dokumentu

20. A zatem papież, mówiąc o całkowitym odpuszczeniu wszystkich kar, nie ma na myśli po prostu wszystkich kar, lecz te jedynie, które sam nałożył.
21. Mylą się więc ci kaznodzieje odpustów, którzy twierdzą, że przez odpusty papieża człowiek zostaje uwolniony od wszelkich kar i zbawiony. [...]
23. Jeżeli jest możliwe udzielenie komuś odpuszczenia wszystkich w ogóle kar, to niewątpliwie otrzymać je mogą tylko najdoskonalsi, a zatem bardzo nieliczni.
27. Wysoko stawiają człowieka ci, którzy twierdzą, że dusza ulatuje natychmiast, gdy tylko zadźwięczy moneta wrzucona do puszki.
28. Jest rzeczą pewną, iż dźwięk monety wrzuconej do puszki może powiększyć zyski i wzmocnić chciwość, lecz wstawiennictwo Kościoła uzależnione jest wyłącznie od woli Bożej. [...]
62. Prawdziwym skarbem Kościoła jest przenajświętsza ewangelia chwały i łaski bożej. [...]
82. Dlaczego jednak papież nie uwalnia wszystkich dusz z czyśćca z przyczyny najświętszej miłości i [...] potrzeby dusz, co byłoby rzeczą najsprawiedliwszą, gdy tymczasem nieskończoną ilość dusz uwolnił (on) dla podłej monety, złożonej na budowę bazyliki – a więc rzeczy małej wagi. [...]
86. Dlaczego również nie buduje papież bazyliki św. Piotra raczej za własne, niż za pieniądze biednych chrześcijan [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 123–125.

a) Wyjaśnij, odwołując się do tekstu, jakie były powody jego powstania.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Tekst przedstawiony w źródle powstał w

A. 1517 r.
B. 1525 r.
C. 1534 r.
D. 1536 r.

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na to, jaki jest stosunek autora źródła do ówczesnej sytuacji panującej w Kościele katolickim. Końcowe fragmenty tekstu zawierają bardziej szczegółowe informacje o papieżu i przyczynach jego postępowania.

Podpunkt b)

1. Przypomnij sobie najważniejsze fakty związane z reformacją. Zastanów się, jakie wydarzenie dało początek rozłamowi w Kościele katolickim w XVI w.
2. W uzasadnieniu podaj, co szczególnie zostało skrytykowane w tekście oraz kto był jego autorem.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Powodem powstania dokumentu było postępowanie papieża, który – chcąc zdobyć fundusze na budowę bazyliki św. Piotra w Rzymie – ogłosił sprzedaż odpustów. Bez pokuty, za pieniądze, można było kupić odpuszczenie grzechów i tym samym rzekomo uzyskać zbawienie. Wywołało to protest mnicha z Wittenbergi Marcina Lutra, który potępił ten proceder w swoim tekście.

Podpunkt b)

Odpowiedź A. W źródle jest mowa głównie o sprzedaży odpustów, co zostało poddane krytyce przez autora tekstu. Jako pierwszy oficjalnie potępił ten proceder Marcin Luter. Tekst jest fragmentem 95 tez, które zostały przez niego sformułowane i ogłoszone w 1517 r. To wydarzenie dało początek reformacji w Europie.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło 1. Mapa. Cywilizacje Ameryki prekolumbijskiej

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

Było to prawdziwe imperium, administrowane przez hierarchię urzędników, których faktycznym zwierzchnikiem był *Sapa Inca*, mający swą stolicę w Cuzco. [...] Jako jedyni wśród starożytnych Indian amerykańskich [...] budowali drogi, a raczej bite ścieżki [...], celem ułatwienia przejścia armii lub urzędników.

Źródło: J.H. Parry, *Morskie imperium Hiszpanii*, Gdańsk 1983, s. 65.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę imperium opisanego w źródle 2.

b) Uzupełnij zdanie.

Obszar, który zamieszkiwali Indianie opisani w tekście, został oznaczony na mapie numerem ?.

2 Źródło 1. Fragment listu dowódcy wyprawy

Ponieważ wiem, że uraduje cię wielkie zwycięstwo, jakim Pan Nasz ukoronował moją podróż, piszę do Ciebie ten (list), z którego dowiesz się, jak przez 33 dni płynąłem z Wysp Kanaryjskich do Indii na okrętach oddanych mi przez najjaśniejszego króla i królową, naszych władców. [...] Pierwszej wyspie, którą odkryłem, nadałem nazwę San Salwador [...]. [...] Wywiedziałem się nienajgorzej od Indian, których schwytałem, że kraj ten nie jest niczym innym, jak wyspą. [...] Z przylądka tego dojrzałem drugą wyspę [...], na wschód od poprzedniej; nazwałem ją od razu Española [Hispaniola].

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 1, Rzeszów 1997, s. 62.

Źródło 2. Fragment notatki z wyprawy

Zaczynam [najjaśniejszemu panu] opisywać początek mojej podróży. W mieście Sevilli była mała flota licząca pięć okrętów, gotowa do odbycia długiej podróży. Miała ona odnaleźć Wyspy Moluckie, gdzie znajdują się korzenie. Głównym kapitanem tej floty był [...] szlachcic portugalski [...], który odbył wiele podróży po oceanie [...]. W środę [...] przepłynęliśmy tę cieśninę i wypłynęliśmy na spokojne morze [Ocean Spokojny], po którym żeglowaliśmy trzy miesiące i 20 dni [...].

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 1, Rzeszów 1997, s. 64–65.

Na podstawie tekstów i własnej wiedzy uzupełnij tabelę – wpisz obok źródeł informacje dotyczące opisanych wypraw.

Źródło	Rok rozpoczęcia wyprawy	Dowódca wyprawy	Państwo organizujące wyprawę
1	?	?	?
2	?	?	?

3 Źródło. Fotografie budowli sakralnych

A.

B.

Podaj literę, która oznacza zdjęcie przedstawiające budowlę w stylu renesansowym. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do dwóch widocznych na fotografii cech.

4 Źródło. Fragment relacji z epoki

Albowiem Gwizjusz [...] i inni dostojnicy podniecali tłum do rzezi nadzieją nagrody z łupów i zdobyczy i rozgłaszali, że taka jest wola króla. Tak przez cały dzień od brzasku do wieczora podniecona rozbojem i rabunkiem tłuszcza, potrząsając skrwawionymi mieczami, szalała po całym mieście, nie szczędząc starców, kobiet ani dzieci, a zwłoki ofiar dla zabawy wyrzucała przez okna, tak że nie było ulicy ani zakątka, gdzie by nie widziano porozrzucanych ciał pomordowanych. [...] Wówczas to tragarze i najniższy motłoch celem zrabowania odzieży obnażali zwłoki pomordowanych i rzucali je do Sekwany.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 145.

a) Podaj obowiązującą w historiografii nazwę opisanych wydarzeń.

b) Wyjaśnij, jakie okoliczności doprowadziły do wydarzeń przedstawionych w źródle.

5 Źródło 1. Fragment tablicy genealogicznej

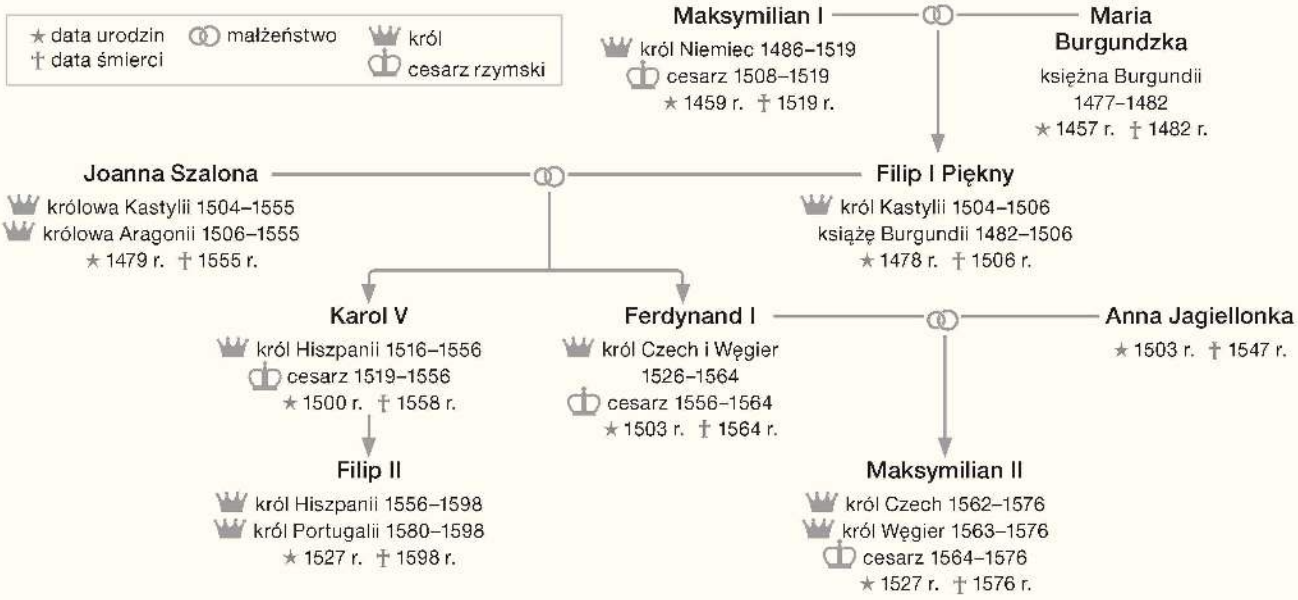

Źródło 2. Fragmenty opracowania historycznego

Fragment 1.: [...] pokonał długą drogę z Austrii [...] do Flandrii, aby poślubić Marię, księżniczkę Burgundii. [...] Młody, niedoświadczony politycznie książę z dalekiej Austrii stanął w obliczu trudnych zadań. W ciągu następnych trzynastu lat będzie musiał bronić i ochraniać owo burgundzkie dziedzictwo, prowadzić wojny jedna po drugiej [...].

Fragment 2.: [We władcy] powoli dojrzewała decyzja, aby zejść ze sceny światowej polityki i zdjąć ze swoich barków ciężar odpowiedzialności za ogromne cesarstwo [...]. [...] Jednak ostatni cios zadały mu [...] wymuszona ucieczka z Innsbrucka, klęska pod Metzem, rozłam chrześcijaństwa, nie tak dawno ustanowiony prawem Rzeszy. Augsburski pokój religijny gwarantował stanom Rzeszy, a więc książętom, rycerzom i miastom, swobodę praktyk religijnych.

Źródło: F. Weissensteiner, [...] *Krwawy ród Europy*, Warszawa 2011, s. 71, 120.

a) Podaj nazwę dynastii, której męscy członkowie zostali ukazani na tablicy genealogicznej.

b) Każdemu fragmentowi tekstu ze źródła 2. przyporządkuj właściwą osobę. Wybierz je spośród postaci ze źródła 1.

Fragment 1. – ?

Fragment 2. – ?

6 Wypowiedź argumentacyjna

a) *Działalność Kalwina dotyczyła nie tylko sporów teologicznych. Ona zmieniła całą historię Europy.* Odnieś się do tej tezy, podając argumenty ze sfery politycznej, społeczno-gospodarczej i kulturowej.

b) *To broń palna, posiadana przez Hiszpanów, zadecydowała o upadku imperium Azteków.* Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy, uwzględniając w swojej argumentacji aspekt polityczny, społeczno-gospodarczy i kulturowy.

▪ *Zawieszenie dzwonu Zygmunta* (fragment) – obraz Jana Matejki z XIX w.

II

„ZŁOTY WIEK" RZECZYPOSPOLITEJ

1 Społeczeństwo państwa Jagiellonów w XVI wieku

2 Polska gospodarka w „złotym wieku"

3 Rozwój demokracji szlacheckiej

4 Panowanie ostatnich Jagiellonów

5 Rzeczpospolita Obojga Narodów

6 Reformacja i kontrreformacja

7 Pierwsi władcy elekcyjni

8 Renesans w Rzeczypospolitej

1 SPOŁECZEŃSTWO PAŃSTWA JAGIELLONÓW W XVI WIEKU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- obszar Rzeczypospolitej w XVI w.,
- podziały społeczne i etniczne w państwie Jagiellonów,
- pozycja szlachty i jej grupy,
- znaczenie mieszczan i chłopów.

OBSZAR I ZALUDNIENIE PAŃSTWA JAGIELLONÓW

W momencie śmierci Kazimierza Jagiellończyka w 1492 r. terytorium jego państwa było niemal dwa razy większe niż to, nad którym władzę obejmował w 1333 r. Kazimierz Wielki. W ówczesnej Europie zarówno Królestwo Polskie, jak i Wielkie Księstwo Litewskie uważano za kraje rozległe i ludne. Pod koniec XVI w. (po rozejmie w Jamie Zapolskim w 1582 r.) obszar powstałej z ich połączenia w 1569 r. Rzeczypospolitej Obojga Narodów (więcej zob. s. 134–141) wynosił niemal 815 tys. km^2, a w pierwszej połowie XVII w. powiększył się do prawie 1 mln km^2.

Według szacunków demograficznych na przełomie XV i XVI w. na tak dużym terytorium zamieszkiwało ok. 6–7 mln ludzi. Jednak już pod koniec stulecia ta liczba wzrosła nawet do 8 mln.

Zdecydowanie więcej ludności mieszkało w zachodniej części państwa polsko-litewskiego (Wielkopolska, Pomorze Gdańskie, Małopolska, Mazowsze) niż na terenach wschodnich (Kijowszczyzna, wschodnia Litwa). Na zachodzie znajdowało się także znacznie więcej osad wiejskich i miast, które dodatkowo były silniejsze ekonomicznie.

Na wzrost demograficzny w XVI w. wpływ miał przede wszystkim rozwój terytorialny państwa, ponieważ przyrost naturalny utrzymywał się na dość niskim poziomie. Przyczyną tego były wysoka śmiertelność niemowląt i matek tuż po porodzie, choroby dzieci oraz powracające epidemie dżumy (a także innych chorób o podobnych objawach). Ponadto zjawiska klimatyczne (powodzie, susze, ataki szarańczy) powodowały wzrost cen żywności i klęski głodu. Nie odnotowano w tym czasie żadnych większych migracji ludności. Dochodziło raczej do wewnętrznych przesunięć ludności z zachodu na wschód.

WIELOETNICZNA RZECZPOSPOLITA

Społeczeństwo państwa polsko-litewskiego było bardzo zróżnicowane pod względem etnicznym i językowym. W rozległym kraju dominowali Polacy, Rusini (Ukraińcy i Białorusini) oraz Litwini. Pierwsi zamieszkiwali głównie obszary Korony, czyli terytoria należące współcześnie do państwa polskiego. Północną część Wielkiego Księstwa Litewskiego (Żmudź i Auksztota, odpowiadające terytorium dzisiejszej Litwy) zasiedlali Litwini. Z kolei na terenach obecnej Białorusi oraz współczesnej Ukrainy (do 1569 r. w składzie Wielkiego

Szacunkowy podział etniczny Rzeczypospolitej w XVI wieku

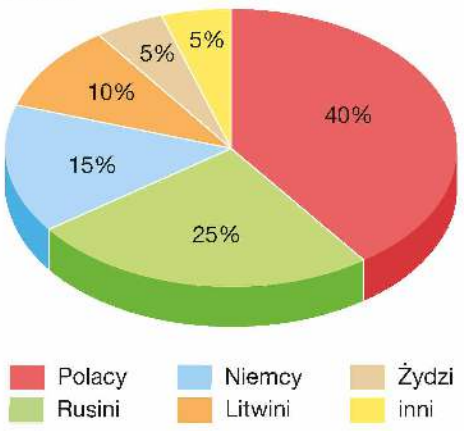

Księstwa Litewskiego, później w Koronie) dominującą grupą etniczną była ludność ruska. Podział ten jednak w zdecydowanej większości dotyczył tylko ludności chłopskiej. Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego i wschodnich obszarów Korony Polskiej ulegała bowiem stopniowo kulturowej i językowej polonizacji, utożsamiając się z modelem ustrojowym Rzeczypospolitej. Dawało jej to wiele korzyści, takich jak zrównanie w prawach z polską szlachtą i możliwość współuczestniczenia w rządzeniu państwem. Mimo to zachowała ona poczucie lokalnego patriotyzmu (litewskiego lub ruskiego).

Na obszarze państwa polsko-litewskiego zamieszkiwała również liczna **ludność żydowska**. Żydzi, przybywający na te ziemie od XIV w., uzyskiwali liczne przywileje. W miastach zajmowali się handlem i rzemiosłem, a na wsiach prowadzili karczmy. Na południowym wschodzie Rzeczypospolitej w dużych miastach mieszkali **Ormianie**. Osiedlili się tam pod koniec średniowiecza, gdy uciekali przed ekspansją turecką. Najwięcej Ormian mieszkało we Lwowie i w Kamieńcu Podolskim, a od końca XVI w. także w Zamościu. Trudnili się głównie handlem – pośredniczyli przede wszystkim w wymianie towarów ze wschodnią Europą i z Kaukazem. Podobnie jak Żydzi tworzyli zwarte wspólnoty mające własny samorząd i sądownictwo.

W miastach Korony i Prus Królewskich dużą grupę etniczną stanowili **Niemcy**. W znacznej większości byli to potomkowie osadników przybyłych jeszcze w średniowieczu. Przeważnie zajmowali się handlem i rzemiosłem, utrzymywali przy tym wzmożone kontakty gospodarcze i kulturalne z miastami niemieckimi. W Wielkopolsce i Prusach Królewskich

ŻYDZI W RZECZYPOSPOLITEJ

Wskutek fali migracji oraz dużego przyrostu naturalnego w ciągu XVI w. liczba Żydów w Rzeczypospolitej wzrosła z kilkudziesięciu do prawie 300 tys. Ich największe, kilkutysięczne skupiska znajdowały się w Krakowie, Poznaniu, Lublinie i we Lwowie. Żydzi masowo migrowali również na ziemie wschodnie państwa polsko-litewskiego (Podlasie, Wołyń, Ruś Czerwona), gdzie mieszkali w miastach i na wsi. Nie asymilowali się oni z innymi grupami ludności. Wyróżniali się również zwyczajami żywieniowymi. Mogli spożywać tylko żywność koszerną, tzn. określone produkty, które produkowano i przygotowywano według ścisłych zasad, a zwierzęta na mięso musiały być zabijane w specjalny sposób (ubój rytualny). Tworzyli zamknięte społeczności (getta), mające własny, cieszący się królewskimi przywilejami, samorząd (kahał). Kahały kierowały życiem społecznym, gospodarczym i religijnym wspólnoty. Gmina żydowska stawała się w ten sposób odrębną jednostką administracyjną. Polskie prawo gwarantowało Żydom także wolność osobistą i swobodę wyznania. Od końca XVI w. w Koronie (a w następnym stuleciu także na Litwie) organizowano tzw. waady – zjazdy, w których uczestniczyli przedstawiciele kahałów. W trakcie tych zebrań zajmowano się m.in. rozdziałem podatków między poszczególne gminy oraz uchwalano prawa regulujące ich funkcjonowanie.

Bima w synagodze zbudowanej w Tykocinie w 1642 r. Miejsce, stanowiące centrum domu modlitwy, służyło do wykładania i czytania Tory. Odgrywało także rolę mównicy, z której kantor prowadził modły.

▪ *fotografia współczesna, Tykocin*

? Dlaczego Żydów często uznaje się za odrębny stan społeczny?

Dom podcieniowy w miejscowości Żuławki na Pomorzu jest przykładem architektury wznoszonej przez olędrów. Charakterystyczny podcień 1 ułatwiał rozładowanie wozów, na których zwożono plony.

▪ *fotografia współczesna, Żuławki*

mieszkała szlachta pochodzenia niemieckiego, która z czasem się spolonizowała. W zachodniej Polsce osiedlali się Szkoci. Ponadto zamieszkali tam, a także na Żuławach i Mazowszu, holenderscy **menonici** (jeden z odłamów protestantyzmu), nazywani w Polsce olędrami. Byli oni emigrantami wyznaniowymi. Olędrzy trudnili się przede wszystkim rolnictwem, a Szkoci – obwoźnym handlem. Na obszarze Litwy właściwej (Auksztota), Wołynia i Rusi Czerwonej mieszkali również Karaimi – lud pochodzenia tureckiego. W Wielkim Księstwie Litewskim i na Podolu znajdowały się skupiska Tatarów, a całe państwo przemierzali wędrowni Cyganie.

PODZIAŁ SPOŁECZNY LUDNOŚCI

Społeczeństwo państwa polsko-litewskiego w XVI w. miało charakter stanowy. Składało się z czterech stanów społecznych: **szlachty**, **duchowieństwa**, **mieszczaństwa i chłopów**, które różniły się między sobą pozycją prawną. W XV w. władzę w państwie oraz przywileje prawne i ekonomiczne uzyskał stan szlachecki. Natomiast w najgorszej sytuacji znajdował się najliczniejszy stan chłopski. Jego przedstawiciele w większości byli poddanymi panów feudalnych, do których należała ziemia uprawiana przez chłopów. Poddaństwo polegało również na „przywiązaniu chłopa do ziemi" (wynikającym z zakazu opuszczania wsi), a także władzy sądowej pana feudalnego nad całą społecznością wiejską.

WARTO WIEDZIEĆ

Sytuacja kobiet

W XVI w. kobiety w społeczeństwie polskim zajmowały znacznie gorszą pozycję niż mężczyźni. Nie cieszyły się żadnymi prawami politycznymi, dlatego nie wolno im było sprawować ani urzędów, ani funkcji w administracji. Dorosłe kobiety nie miały możliwości same złożyć pozwu sądowego, a w sądach musiały występować z mężem lub opiekunem prawnym. Jedynie wdowy mogły zeznawać w swoim imieniu. Kobiety miały również ograniczone prawo do dziedziczenia. Wprawdzie córki szlacheckie dopuszczano do dziedziczenia po ojcach, ale otrzymywały one jedynie ¼ majątku, podczas gdy synowie dostawali ¾ dóbr. Starano się też, aby swoją część otrzymywały w rzeczach ruchomych lub pieniądzach, aby uniknąć przekazania im nieruchomości. Ograniczony był też poziom wykształcenia kobiet. Mogły na nie liczyć tylko niektóre szlachcianki oraz mieszkanki miast. Kobiety nie uczęszczały ani do szkół, ani na uniwersytet, a wiedzę zdobywały jedynie w domu. Aktywność kobiet dotyczyła zazwyczaj macierzyństwa i prac w gospodarstwie domowym. W mieście prowadziły także stragany, pracowały jako służba domowa, pełniły funkcje akuszerek.

? Jaka była pozycja kobiet w XVI w.?

Młoda żona szewca przędzie len, z którego wyrabiano w XVI w. tkaniny na własne potrzeby. Mieszczanka ma na sobie suknię z renesansowymi rozciętymi rękawami oraz wyciągniętymi z nich fałdkami koszuli.

▪ *miniatura, Kraków, 1505 r.*

Mieszczaństwo obejmowało w państwie polsko-litewskim ok. 15–20% ludności. Mimo to jedynym dużym miastem liczącym pod koniec XVI w. ponad 50 tys. mieszkańców (wraz z przedmieściami) pozostawał Gdańsk. Inne ośrodki były znacznie mniejsze. U schyłku stulecia Kraków wraz z Kleparzem zamieszkiwało ok. 20 tys. ludzi, Toruń i Elbląg po ok. 15 tys., a Poznań i Lwów po ok. 10 tys. ludzi. Reszta miast liczyła zaledwie po kilka tysięcy mieszkańców. W XVI w. pozycja miast była stale osłabiana przez sprawującą władzę szlachtę. Stało się to o tyle łatwe, że mieszczaństwo pozostawało wewnętrznie rozbite, a każde miasto zabiegało jedynie o przywileje dla siebie. Poza tym na odsuwanie przedstawicieli miast od polityki wpływało także obce pochodzenie (najczęściej niemieckie) miejskiego patrycjatu.

Duchowieństwo na terenach Polski i Litwy przed reformacją było związane głównie z kościołami prawosławnym i katolickim. Ogólnie szacuje się, że ta grupa społeczna stanowiła niewiele, ok. 0,2% do 0,5% ludności państwa. Uprzywilejowaną pozycję miało duchowieństwo katolickie jako reprezentacja wyznania państwowego. Interesy Kościoła i szlachty nie zawsze były zgodne, jednak na ogół zwyciężała solidarność stanowa i starano się wypracować kompromis.

W obrębie każdego stanu występowały dysproporcje majątkowe. Wśród szlachty, mieszczaństwa i chłopstwa byli zarówno ludzie zamożni, jak i żyjący na skraju nędzy. O przynależności do stanów (z wyjątkiem duchownego) decydowało bowiem urodzenie, nie posiadany majątek.

Istniały również grupy ludności, których nie można zakwalifikować do wymienionych stanów. Byli to tzw. **ludzie luźni**, często nieposiadający stałego miejsca zamieszkania i zajęcia. Zaliczali się do nich głównie przedstawiciele marginesu (żebracy i przestępcy), ale także często przemieszczający się pracownicy sezonowi czy służba domowa.

MIESZCZANIE I CHŁOPI

W XVI w. polskie miasta powoli traciły na rzecz szlachty swoją niezależność nie tylko polityczną, lecz także gospodarczą. Jednym z czynników, które miały na to wpływ, było tworzenie, szczególnie w mniejszych miastach, stref gospodarczych, tzw. jurydyk, które nie podlegały władzom miejskim. Ich terenem stać się mogły klasztory, posiadłości biskupów, domy szlachty lub nawet całe dzielnice. Po 1550 r. zarówno szlachcice, jak i duchowni korzystali z prawa do kupowania posiadłości miejskich i w nich zatrudniali rzemieślników zwanych partaczami, którzy nie należeli do cechów, oraz kupców działających na lokalnym rynku, ale nieodprowadzających podatków na rzecz miasta. Taka działalność przynosiła dochody właścicielom jurydyk, lecz osłabiała mieszczaństwo, szczególnie w mniejszych miejscowościach, i szkodziła jego ekonomicznym interesom. Jednocześnie już w 1496 r. na mocy przywileju piotrkowskiego mieszczanie zostali pozbawieni możliwości nabywania majątków ziemskich. Nie mogli również piastować państwowych urzędów ani uczestniczyć w sprawowaniu władzy w kraju. Ponadto szlachta starała się ograniczyć autonomię miast, a ich mieszkańców traktowała z coraz większą niechęcią. Działaniom tym oparły się tylko największe ośrodki handlowe oraz duże miasta Prus Królewskich.

Miecznik, czyli rzemieślnik wyrabiający miecze, ukazany w swoim warsztacie na miniaturze z *Kodeksu Baltazara Behema*. Ten dokument zawiera spisane przywileje, statuty i ustawy cechowe Krakowa oraz ilustracje prezentujące miejscowych rzemieślników i kupców.

▪ *miniatura, Kraków, 1505 r.*

SZLACHTA POLSKA

Otrzymane od władców przywileje sprawiły, że szlachta zdobyła dominującą pozycję w państwie. Wprawdzie grupa ta była dość zróżnicowana majątkowo, jednak wszyscy jej przedstawiciele uważali, że górują nad resztą społeczeństwa z powodu pełnienia zaszczytnego obowiązku obrony ojczyzny. Wśród szlachty obowiązywała zasada równości wszystkich przedstawicieli stanu, stąd przysłowie: *Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie*. Z tego powodu m.in. zabroniono magnaterii używania tytułów książęcych i noszenia orderów (oprócz odznaczeń nadanych przed unią lubelską z 1569 r.).

Struktura społeczeństwa Rzeczypospolitej pod koniec XVI wieku

Według najnowszych badań szlachta stanowiła ok. 6% społeczeństwa, a odsetek ten należał do najwyższych w Europie.

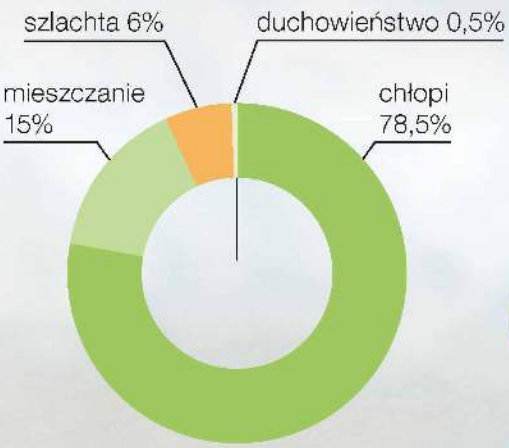

*Dane nie obejmują Żydów i ludzi luźnych

Szlachta średnia

Utrzymywała się z majątków ziemskich. Jej przedstawiciele najczęściej byli właścicielami od jednej do kilkunastu wsi. Zapewniało to byt ich rodzinom i umożliwiało angażowanie się w życie polityczne kraju. Z grupy tej wywodzili się posłowie na sejm i lokalni urzędnicy ziemscy.

Magnateria

Stanowiła najwyższą warstwę szlachecką. Jej przedstawiciele byli właścicielami olbrzymich majątków ziemskich (nawet kilkaset wsi) i z tego tytułu mieli szerokie wpływy w państwie. Otrzymywali najbardziej prestiżowe godności i urzędy, a jako urzędnicy ziemscy zasiadali w senacie.

Herb szlachecki i nobilitacja

Oznaką przynależności do stanu szlacheckiego było pieczętowanie się herbem wywodzącym się jeszcze z tradycji rycerskiej. Jednego herbu – inaczej niż w zachodniej Europie – mogło używać nawet kilkaset rodzin szlacheckich. Uznawano, że pochodzą one od wspólnego przodka i tworzą tzw. ród herbowy. Stan szlachecki pozostawał zamknięty – szlachcicem trzeba się było urodzić. Legalnie można było nim zostać jedynie poprzez nobilitację. Za wyjątkowe zasługi, najczęściej na polu bitwy, król (od 1578 r. – tylko sejm) miał prawo nadać szlachectwo plebejuszom. Zdarzało się to jednak bardzo rzadko.

Herb szlachecki Ślepowron wywodzący się z czasów piastowskich.

Obszar dominacji danej grupy szlachty.

Szlachta zagrodowa (zaściankowa)

Posiadała zazwyczaj kawałek ziemi we wsi, ale nie miała poddanych chłopów i na co dzień sama zajmowała się pracą na roli. Bardziej przypominała chłopów niż szlachtę. O jej przynależności do uprzywilejowanego stanu świadczyło noszenie szabli.

Szlachta gołota

To najuboższa część szlachty, która nie posiadała majątków, a źródłem jej utrzymania była najemna służba na dworach magnatów lub w wojsku. Z racji braku ziemi grupa ta miała ograniczony dostęp do urzędów i nie była zobowiązana do uczestnictwa w pospolitym ruszeniu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

USTAWY ANTYMIESZCZAŃSKIE

Silne ekonomicznie miasta mogły stanowić konkurencję dla szlachty. Z tego powodu jej przedstawiciele wykorzystywali swoją pozycję w państwie w celu ograniczenia roli i praw mieszczaństwa.

Ustawa sejmu toruńskiego z 1520 r.

Postanawiamy, iż gdyby jaki szlachcic w mieście lub miasteczku naszym [...] *za zbrodnię gwałtu przez urząd miejski schwytany został, wówczas taki szlachcic* [...] *ma być zamknięty w ratuszu miasta lub miasteczku, gdzie będzie schwytany. Potem urząd miasta lub miasteczka tego* [...] *nie ma osądzać wcale ani też ściągać żadnej kary u takiego szlachcica, zanim na jego żądanie starosta lub podstarości grodu tej jurysdykcji, której podlega takie miasto lub miasteczko, nie weźmie osobiście udziału w tym sądzie miejskim* [...]. *I jeżeli starosta lub podstarości zgodzą się na jeden i ten sam wyrok z urzędem tego miasta* [...], *wówczas tenże szlachcic według tego wyroku* [...] *ma być ukarany. Jeśliby zaś taki starosta nasz* [...] *nie mógł się zgodzić na jeden wyrok z urzędem miejskim* [...], *wówczas ów więzień tymczasem ma być zatrzymany w przyzwoitym więzieniu miejskim* [...], *póki starosta nasz i owo miasteczko nie otrzyma od naszego królewskiego majestatu wyjaśnień, w jaki sposób taki uwięziony szlachcic ma być osądzony i ukarany. Jeśliby zaś w jakim mieście lub miasteczku urząd miejski wbrew powyższemu coś uczynił, wówczas starosta nasz grodzki* [...] *ma uwięzić i ściąć burmistrza wraz z jednym z rajców.*

Konstytucja z 1538 r.

Postanawiamy, że mieszczanie i plebs na przyszłość, zgodnie z dawnym zakazem dóbr ziemskich dziedzicznych nie mają kupować [...].

Dobra zaś, które mieszczanie do tego czasu posiadali i posiadają, mogą zachować na przeciąg 4 lat; owe zaś dobra powinni sprzedać według własnej woli komukolwiek ze stanu szlacheckiego pod groźbą ich utraty.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 86–87.

? 1. Wyjaśnij, jakie prawa mieszczan ograniczała ustawa z 1520 r.
2. Opisz charakter ustaw wymierzanych przeciwko mieszczanom.

Z kolei chłopi nie posiadali wolności osobistej. Byli zależni od panów feudalnych i zobowiązani do darmowej pracy w folwarku. Nie stanowili jednak własności feudała – nie mógł on ich sprzedać ani oddać. Stan chłopski pozostawał bardzo zróżnicowany. Do najbogatszych chłopów zaliczali się sołtysi (właściciele kilkułanowych gospodarstw) oraz młynarze i karczmarze. Niżej w hierarchii znajdowała się najliczniejsza grupa chłopów, czyli kmiecie. Byli to zamożni gospodarze, którzy posiadali po 1 łanie ziemi ornej i byli zobowiązani do odrabiania pańszczyzny. Biedniejszą grupę stanowili zagrodnicy uprawiający połowę łanu ziemi i często podejmujący dodatkowe prace. Oni również odrabiali pańszczyznę. Najubożsi byli chałupnicy (posiadający tylko chałupę z ogrodem), komornicy (mieszkający w domu kmiecia) oraz służba. Przedstawiciele tych grup zatrudniali się do prac rolnych.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw skład etniczny państwa Jagiellonów w XVI w.
2. Opisz strukturę stanową społeczeństwa Rzeczypospolitej w XVI w.
3. Omów sytuację poszczególnych stanów w państwie polsko-litewskim.
4. Wyjaśnij przyczyny zróżnicowania stanu szlacheckiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010.
A. Wyczański, *Polska Rzeczą Pospolitą szlachecką*, Warszawa 1991.

2 POLSKA GOSPODARKA W „ZŁOTYM WIEKU”

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- wykształcenie się systemu folwarczno-pańszczyźnianego,
- sposób organizacji folwarków,
- pozycja miast w państwie polsko-litewskim,
- rozwój handlu.

GENEZA GOSPODARKI FOLWARCZNO-PAŃSZCZYŹNIANEJ

Podstawą gospodarki Polski i Litwy było rolnictwo. Plony służyły przede wszystkim zaspokajaniu potrzeb właścicieli i użytkowników gruntów, a na handel przeznaczano jedynie nadwyżki. Od XV w. na tereny państwa Jagiellonów coraz silniej zaczęła wkraczać gospodarka towarowo-pieniężna. Rozwój polskich miast u schyłku średniowiecza oraz wzrost liczby ludności w Europie Zachodniej spowodowały zwiększenie zapotrzebowania na żywność. Skutkiem tego był wzrost cen zboża i innych produktów rolnych. To sprawiło, że rolnictwo stawało się coraz bardziej dochodowe.

Zmiany te zbiegły się w czasie z nasileniem aktywności szlachty na polu produkcyjnym. Stan ten, który wykształcił się z rycerstwa, nie mógł już liczyć na utrzymanie się z łupów wojennych i u progu nowożytności rozpoczął poszukiwanie nowych źródeł dochodu. Szlachta polska, w przeciwieństwie do hiszpańskiej czy angielskiej, nie mogła czerpać zysków z eksploatacji kolonii zamorskich. Należała do niej jednak ziemia, dlatego grupa ta zajęła się opłacalną uprawą zbóż oraz hodowlą zwierząt na rzeź w swoich prywatnych majątkach zwanych **folwarkami**. Było to także związane z występującym na początku XVI w. zjawiskiem spadku wartości pieniędza (więcej zob. s. 43). W jego wyniku oczynszowanie wsi chłopskich ustalone w umowach lokacyjnych z XIV i XV w. zaczęło tracić swoją realną wartość. Sprzedaż płodów rolnych na eksport w XVI w. przynosiła większe dochody niż czynsze.

Nie bez znaczenia dla genezy gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej były też zmiany polityczne, do jakich doszło w XV w. Najważniejszą z nich było odzyskanie przez Polskę

Zboże płaci 1 i ***Zboże nie płaci*** 2 to tytuły obrazów, które ukazują zmianę koniunktury gospodarczej i zapotrzebowania na zboże. W pierwszym wypadku to szlachcice jako producenci dyktują kupcom korzystne dla siebie warunki. Drugi obraz przedstawia sytuację, gdy to kupujący zajmują uprzywilejowaną pozycję w wymianie handlowej – wówczas dochody szlachty są dużo mniejsze.

- *obraz, Polska, początek XVIII w.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Dlaczego ukształtowała się gospodarka folwarczno-pańszczyźniana?

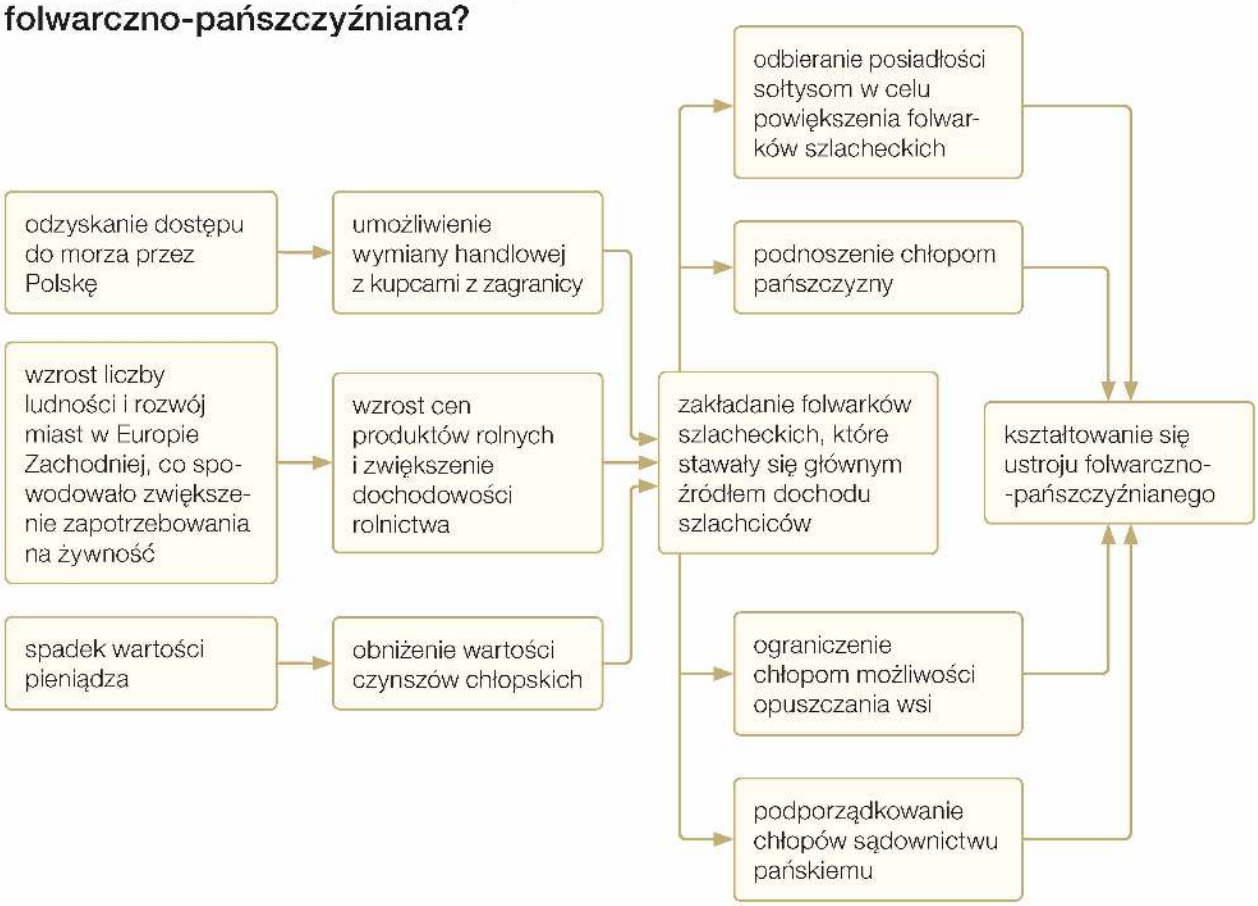

dostępu do morza. Dzięki temu możliwa stała się swobodna wymiana handlowa z kupcami angielskimi, holenderskimi i skandynawskimi.

ORGANIZACJA FOLWARKÓW

Ziemia w państwie polsko-litewskim należała głównie do szlachty, króla i Kościoła. Prywatne dobra ziemskie zazwyczaj były podzielone na dwie kategorie: obszary użytkowane przez chłopów w zamian za daniny i czynsz oraz folwark prowadzony osobiście przez właściciela. Od XV w. szlachta najbardziej interesowała się produkcją rolną na rynek zewnętrzny, czemu podporządkowano także organizację majątków ziemskich. Najbardziej zyskowna była produkcja zboża w folwarkach, dlatego właściciele dążyli do powiększenia ich powierzchni. Początkowo areał zwiększano poprzez zagospodarowywanie nieużytków oraz łąk i lasów wokół wsi. Przygotowanie tych terenów wiązało się jednak ze znacznymi nakładami, dlatego szlachta wymogła na królu wydanie przywileju umożliwiającego jej wycenę i wykup majątków należących do „krnąbrnych i nieużytecznych" sołtysów (przywilej w Warcie 1423 r.). Dzięki temu szlachta w całym kraju dość szybko przejęła duże gospodarstwa sołtysów, a także ich uprawnienia, które otrzymali podczas lokacji, m.in. sądownicze. Stała się ona właścicielem młynów i karczm, a chłopi zostali pozbawieni własnego samorządu oraz sądownictwa (sołtys przewodniczył ławie, która rozsądzała spory między nimi). Szlachta powiększała swoje folwarki także kosztem chłopów. Jednak ich całkowite usunięcie było dla niej niekorzystne, ponieważ płacili oni daniny i byli zobowiązani do robocizn. Z tego powodu najczęściej przesuwano ich gospodarstwa na gorsze ziemie.

Wraz ze wzrostem powierzchni folwarków zwiększyło się zapotrzebowanie na pańszczyznę, którą w XVI w. zaczęto systematycznie

ROZWÓJ GOSPODARCZY ZIEM POLSKICH W XVI WIEKU

- granice państw pod koniec XVI w.
- Rzeczpospolita i jej lenna w II połowie XVI w.
- Toruń główne ośrodki handlowe
- szlaki wodne spławu zboża
- ważniejsze szlaki handlowe

Eksport zboża:
- ok. 120 tys. ton
- ok. 20 tys. ton
- ok. 10 tys. ton

Hodowla z przeznaczeniem głównie na eksport:
- bydła
- koni

Ważniejsze ośrodki wydobycia:
- miedzi
- soli
- ołowiu
- srebra

Ważniejsze ośrodki produkcji:
- tekstylnej
- ceramicznej i szklanej
- drewna
- metalowej

? 1. Wskaż przebieg szlaków handlowych: z Wrocławia do Lwowa i z Krakowa do Wilna. Wymień najważniejsze miasta położone na ich trasie.

2. Podaj nazwy rzek, którymi spławiano zboże.

podnosić. Było to bowiem niezwykle korzystne dla szlachty, która nie musiała opłacać najemnych pracowników. Chłop mógł stawić się do pracy sam lub wystawić parobka wraz z koniem lub wołem i potrzebnymi narzędziami (nazywano to sprzężajem). Właściciele ziemi w państwie polsko-litewskim, w przeciwieństwie do tych z Europy Zachodniej, nie byli zainteresowani zamianą pańszczyzny na czynsz. Zmuszeni do bezpłatnej pracy na folwarkach chłopi zaczęli coraz bardziej zaniedbywać własne gospodarstwa, co prowadziło do ich ubożenia.

Powiększanie folwarków i wymiaru pańszczyzny przynosiło korzyści materialne szlachcie, która bez ponoszenia dużych nakładów mogła produkować więcej zboża.

Średnia liczba dni pańszczyzny z 1 łana w tygodniu w latach 1500–1580

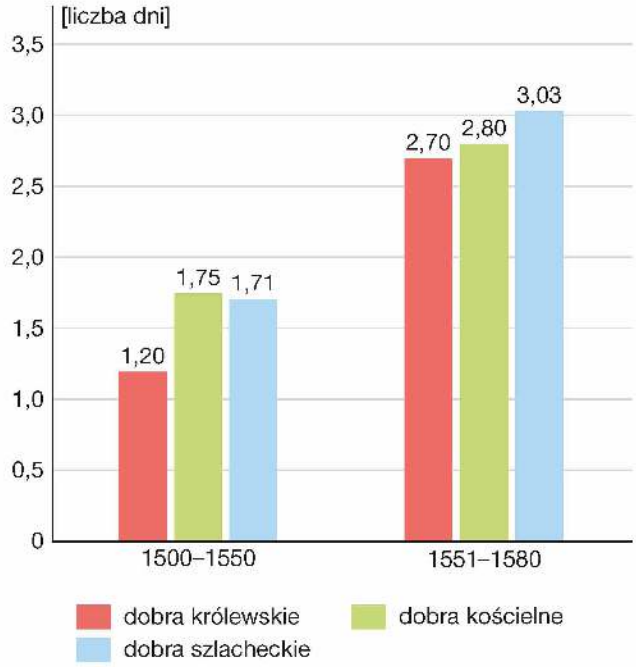

Negatywnie odbijało się jednak na chłopach, dlatego obawiano się, że zaczną oni opuszczać wieś. Aby do tego nie dopuścić, szlachta uchwaliła odpowiednie prawa ograniczające możliwość porzucania wsi przez chłopów. Po 1496 r. (przywilej piotrkowski) tylko jeden chłop rocznie mógł odejść do miasta, a w 1520 r. (przywilej toruński) wprowadzono prawo, zgodnie z którym władza królewska nie mogła ingerować w stosunki między panem a jego poddanymi. Te przepisy oraz wyeliminowanie możliwości nabywania ziemi przez mieszczan wpłynęły na uformowanie się na wsi ustroju folwarczno-pańszczyźnianego.

Gospodarka folwarczno-pańszczyźniana dobrze funkcjonowała do połowy XVII w. W tym okresie w niektórych rejonach Polski powstawały też wsie czynszowe, gdzie chłopi za użytkowanie ziemi płacili gotówką. Na takich zasadach osiedlali się olędrzy w Wielkopolsce i Prusach Królewskich. Rolnictwo w epoce nowożytnej wciąż opierało się na trójpolówce. Plony w XVI w. były dość wysokie – z jednego wysianego ziarna uzyskiwano pięć. Uprawiano przede wszystkim zboża, ale zarówno chłopi, jak i szlachta utrzymywali przydomowe ogrody, w których rosły pory, selery, kalafiory, kapusta czy sałata. Wiele z tych warzyw sprowadziła do Polski z Włoch królowa Bona, żona Zygmunta I Starego (stąd określenie „włoszczyzna"). Na własne potrzeby hodowano także zwierzęta – krowy, świnie, kozy, owce i drób. Jedynie hodowla owiec (w Wielkopolsce i na Pogórzu), wołów (na Ukrainie, Podolu i Wołyniu) oraz koni (głównie na Litwie) była obliczona na osiąganie dużych zysków. Dodatkowy dochód właścicielom ziemskim przynosiły **monopole dworskie**: na użytkowanie młyna, na sprzedaż soli, a przede wszystkim monopol propinacyjny zapewniający właścicielowi wsi wyłączne prawo produkcji i sprzedaży alkoholu w jego dobrach.

MIASTA RZECZYPOSPOLITEJ

W porównaniu z Europą Zachodnią polsko-litewskie miasta były niewielkie i słabo rozwinięte gospodarczo. W XVI w. tylko osiem miast liczyło więcej niż 10 tys. mieszkańców, podczas gdy największe ośrodki Europy zamieszkiwało kilkadziesiąt lub kilkaset tysięcy ludzi. Największym polskim miastem był **Gdańsk**, centrum handlowe całej Europy Środkowej i Północnej. Gdańskowi próbowały dorównać o połowę mniejsze **Kraków** i **Lwów**. Pozostałe duże miasta (Toruń, Poznań, Elbląg, Lublin i Wilno) stanowiły ważne ośrodki handlu regionalnego.

Gdańscy patrycjusze zostali sportretowani w strojach holenderskich z charakterystycznymi koronkowymi kołnierzami i mankietami. Źródłem bogactwa tej grupy ludności był monopol na handel zagraniczny, który oznaczał, że bez pośrednictwa gdańszczan polska szlachta nie mogła zawierać transakcji z obcokrajowcami.

- *portrety autorstwa Peetera Danckersa de Rij* [czyt.: pietera dankersa de rej], *Gdańsk, ok. 1640 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Jarmarki i kontrakty

Wymiana handlowa w Rzeczypospolitej odbywała się przede wszystkim na wielkich dorocznych **jarmarkach**. Prawo do ich organizowania miały tylko niektóre miasta. Najbardziej znane odbywały się w Gdańsku, Lublinie, Poznaniu, Warszawie, Wilnie, Grodnie i Brześciu. Miały one określony stały termin i trwały nawet przez dwa tygodnie. Dokonywano na nich głównie hurtowej wymiany towarowej, choć można było też kupić tam pojedyncze przedmioty. Miasto podczas jarmarku gwarantowało wszystkim przybyłym bezpieczeństwo, a na czas trwania tego święta handlu ograniczało cechowy monopol na sprzedaż wielu produktów. W XVI w. w dużych miastach Polski (Poznań, Kraków, Lwów) zaczęto również organizować tzw. **kontrakty** – zjazdy szlachty, na których dokonywano transakcji, przede wszystkim dotyczących sprzedaży, zamiany czy dzierżawy dóbr ziemskich.

Wiejski jarmark w XVI-wiecznej Belgii, podobnie jak w Rzeczypospolitej, stanowił ważny element lokalnej wymiany handlowej.

- *obraz, Niderlandy, 1590 r.*

? Jakie znaczenie w XVI w. miały jarmarki?

Zdecydowana większość miast państwa polsko-litewskiego tylko w niewielkim stopniu uczestniczyła w handlu płodami rolnymi, ponieważ ich transport organizowali sami producenci lub kupcy z dużych miast. Małe miasta prowadziły głównie handel lokalny, nastawiony na okoliczną ludność. Słabo rozwijały się tam także rzemiosło i przemysł. W Polsce obowiązywały monopole cechowe, które ograniczały swobodną sprzedaż produktów, usługi oraz wolny dostęp do zawodów objętych organizacją cechową w miastach. Konkurencją dla miejskiego rzemiosła było wiejskie rękodzieło rozwijane w majątkach szlacheckich. Mniejsze miasta odgrywały rolę ważnych ośrodków gospodarczych jedynie wówczas, gdy leżały na szlakach handlowych lub prywatni właściciele interesowali

Panorama Lublina, który w XVI w. liczył ok. 10 tys. mieszkańców i był zaliczany do większych miast Rzeczypospolitej.

- *ilustracja, Polska, XVI w.*

GDAŃSK – GŁÓWNY PORT RZECZYPOSPOLITEJ

Gdańsk został włączony do Korony w 1466 r., a wyjątkowe przywileje otrzymane od Kazimierza Jagiellończyka za pomoc udzieloną władcy podczas wojny trzynastoletniej rozpoczęły okres świetności miasta. W XVI–XVIII w. stał się on głównym portem i najbogatszym miastem Rzeczypospolitej. Dzięki swojej silnej pozycji nie dopuszczał państwa polsko-litewskiego do angażowania się w politykę morską.

Połączenia handlowe Gdańska

Wielkość eksportu zboża przez Gdańsk w latach 1530–1619 w łasztach

10 tys. łasztów = 24 tys. ton pszenicy lub 22 tys. ton żyta

1 **Długie Pobrzeże** ciągnące się wzdłuż lewego brzegu Motławy zajmowały drewniane pomosty, przy których cumowały statki. To tam odbywał się przeładunek towarów przywożonych do Gdańska i z niego wywożonych.

2 **Żuraw** znajdujący się przy Długim Pobrzeżu był największym średniowiecznym dźwigiem portowym. Służył do załadunku towarów oraz balastu na statki i stawiania masztów. Mógł podnieść ciężar 2 ton na wysokość 27 metrów, a po złączeniu dwóch kół – nawet 4 ton na wysokość 11 metrów.

3 **Dwór Artusa** był miejscem, gdzie toczyło się życie towarzyskie gdańskich patrycjuszy. Tam bogaci kupcy i rzemieślnicy w trakcie uczt i spotkań rozmawiali o najważniejszych interesach.

Plan Gdańska w XVI–XVII w. z zaznaczeniem obszaru widocznego poniżej.

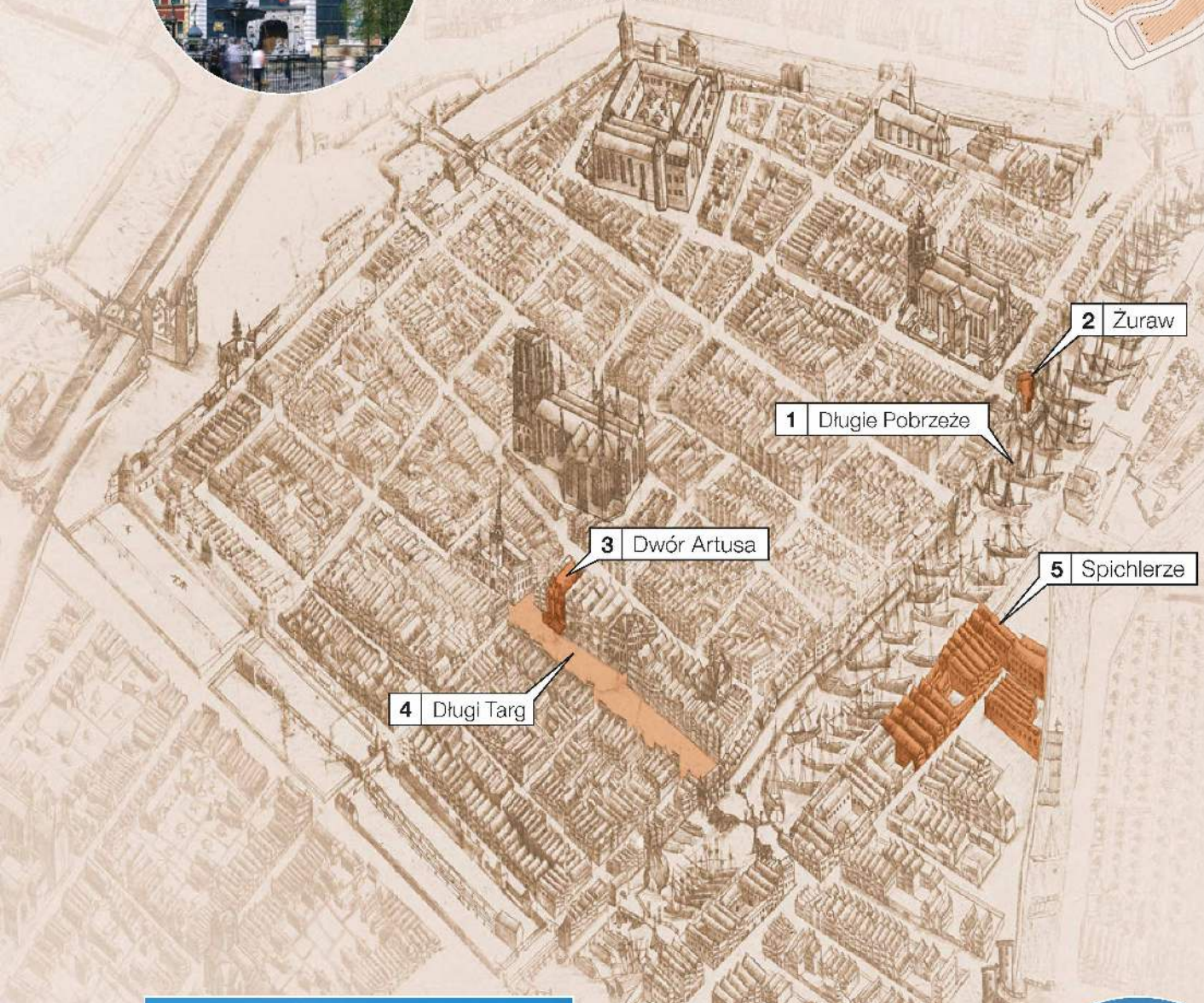

4 **Długi Targ** to reprezentacyjny plac Gdańska, którego część przed Dworem Artusa pełniła funkcje centrum biznesowego. Codziennie spotykali się tam kupcy, pośrednicy i żeglarze. Zawierano transakcje, a także pytano o ceny towarów oraz wypływające statki.

5 **Spichlerze**, w których przechowywano zboże, mieściły się na Wyspie Spichrzów, położonej naprzeciwko Długiego Pobrzeża. W XVII w. było ich tam ponad 300.

WARTO WIEDZIEĆ

Apoteoza Gdańska

Malowidło *Apoteoza handlu gdańskiego* albo *Apoteoza łączności Gdańska z Polską* pokazuje zależność bogatego Gdańska od rolniczego zaplecza Rzeczypospolitej. Dzieło umieszczono na stropie Wielkiej Sali Rady w Ratuszu Głównego Miasta. Symbolicznie przedstawia wizję Gdańska jako miasta doskonałego, wybranego przez Boga. Za pośrednictwem rady miasta ukazanej w postaci łuku triumfalnego, rozciągającego się między niebem, ziemią i morzem, Stwórca gwarantuje mieszkańcom pomyślność i dobrobyt. Na obrazie umieszczono także wiele innych symboli i scen dotyczących miasta i jego roli w XVI w.

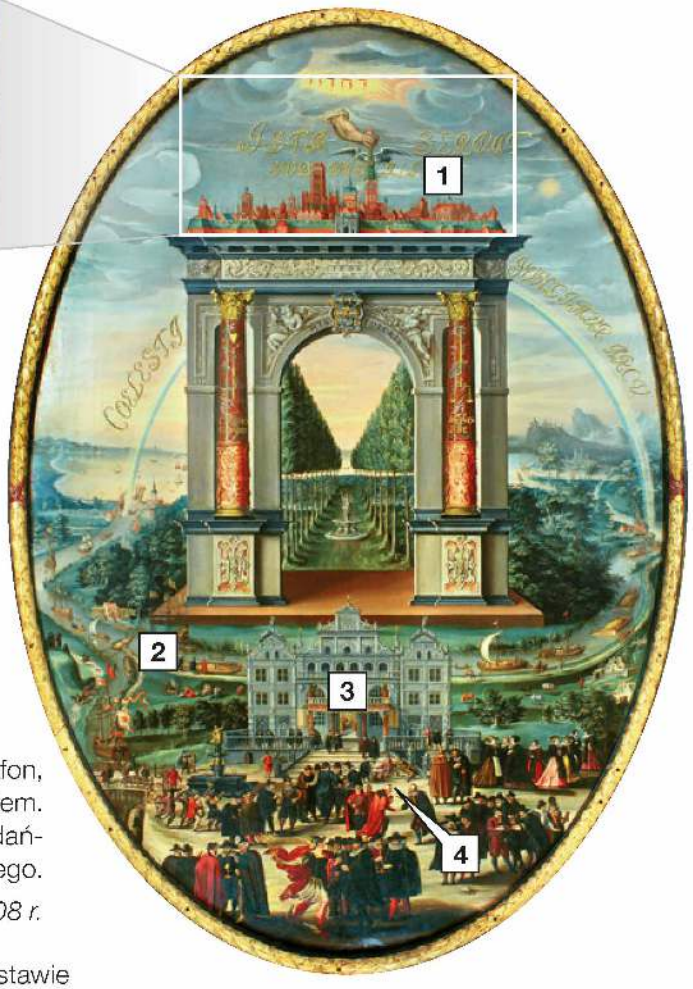

1 **Panorama miasta z ręką Opatrzności**, która obejmuje wieżę ratusza w geście opieki. Ponad nią znajduje się napis w języku hebrajskim oznaczający *Jahwe*.

2 **Wisła** płynąca z gór do morza, na której ukazano wiele statków transportujących do Gdańska towary z Rzeczypospolitej.

3 **Życie codzienne mieszkańców** miasta na tle Dworu Artusa.

4 **Polski szlachcic i gdański kupiec** ściskają sobie dłonie na znak udanej transakcji.

Apoteoza handlu gdańskiego to plafon, czyli część sklepienia ozdobiona malowidłem. Zostało ono wykonane w 1608 r. przez gdańskiego malarza Izaaka van den Blockego.

▪ *plafon, Gdańsk, 1608 r.*

? Jakie informacje możemy uzyskać na podstawie malowidła Izaaka van den Blockego?

się ich rozwojem. Przykładem może być Zamość, wybudowany i zorganizowany przez Jana Zamojskiego, czy Żółkiew, należąca do rodów Żółkiewskich i Sobieskich. Dobrze rozwijały się również królewskie ośrodki górnicze – Wieliczka i Olkusz.

W XVI w. doszło do lokacji wielu nowych miast, głównie na mało zurbanizowanych ziemiach leżących na wschodzie Rzeczypospolitej. Nowe miasta niewiele różniły się jednak od dużych wsi. Po wojnach w XVII i XVIII w. niektóre z nich przestały całkowicie istnieć, a innym odebrano prawa miejskie. Słabość miast Rzeczypospolitej wynikała także z ograniczania praw ich mieszkańców, którzy mogli tylko współrządzić swoim ośrodkiem. Ponadto rozwój mieszczaństwa w Polsce hamowała szlachta, która traktowała handel miejski jako zajęcie niegodne szlachcica i nie inwestowała w modernizację miast.

TEKST ŹRÓDŁOWY

HANDEL POLSKI W XVI WIEKU

Relację o stosunkach handlowych Polski z innymi krajami w drugiej połowie XVI w. sporządził Juliusz Ruggieri [czyt.: rudżdżieri], wysłannik papieski do Polski w latach 1567–1568.

Polska prowadzi handel nie tylko z sąsiadami, lecz i z odleglejszymi krajami. Całe atoli prawie handlu skupienie jest w Gdańsku, porcie nad Morzem Bałtyckim, należącym do króla polskiego. W miesiącu sierpniu odbywa się tu wielki jarmark od św. Dominika [8 sierpnia] *czternaście dni i dłużej trwający, na który zbierają się Niemcy, Francuzi, Flamandy* [Flamandowie – mieszkańcy Flandrii w dzisiejszej Belgii] *i Anglicy, Hiszpanie, Portugalczycy, i wtedy zawija do portu przeszło 400 okrętów naładowanych winem francuskim i hiszpańskim, jedwabiem, oliwą, cytrynami, konfiturami i innymi płodami hiszpańskimi, korzeniami portugalskimi, cyną i suknem angielskim. Zastają w Gdańsku magazyny pełne pszenicy, żyta i innego zboża, lnu, konopi, wosku, miodu, potażu* [popiół drzewny niezbędny do produkcji mydła i szkła oraz bielenia tkanin], *drzewa do budowy, solonej wołowiny i innych drobniejszych rzeczy, którymi kupcy rozładowane swoje okręty na powrót ładują* [...]. *Zboże zaś i inne płody, zbywające od potrzeb krajowych, spławiają do Gdańska na wiosnę i przedają hurtem kupcom gdańskim, którzy składają je w swych magazynach na następny jarmark* [...].

Kraków także znaczny prowadzi handel z Niemcami, Węgrami i Włochami. Z Niemiec sprowadzają płótno, sukno i wiele innych towarów; z Węgier wino, które Polakom smakuje więcej niż inne; z Włoch małmazję [rodzaj słodkiego wina], *oliwę, cytryny i inne podobne płody, ale najwięcej lamy i inne jedwabne materie będące w powszechnym między szlachtą użyciu i którym Polacy dają nad innymi pierwszeństwo. Ale Polska nie wyprowadza z tej strony za granicę tylko srebro, skóry i trochę bydła.*

W Poznaniu [...] *prowadzą handel z Niemcami, we Lwowie z Turcją, skąd sprowadzają wozami przez Wołoszczyznę kobierce, kamloty* [tkanina z wełny wielbłądziej lub koziej], *materie tureckie, małmazję, imbir, rodzynki i wiele innych płodów i towarów wschodnich. Na koniec Wilno ma znaczny handel z krajami moskiewskimi* [...].

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 2, oprac. S. Ochmann, K. Matwijowski, Wrocław 1981, s. 29–30.

? 1. Wymień towary sprowadzane do Rzeczypospolitej i wysyłane z kraju na eksport w XVI w.
2. Oceń, czy wymiana handlowa z innymi krajami była korzystna z punktu widzenia polskiej produkcji rzemieślniczej.

HANDEL

Wymiana handlowa w skali lokalnej odbywała się przede wszystkim na cotygodniowych targach miejskich oraz dorocznych jarmarkach. Przeszkodą w rozwoju handlu wewnętrznego był brak jednolitego w całym kraju systemu celnego oraz tych samych miar i wag. Cła pobierało nie tylko państwo, lecz także władze miast i osoby prywatne. Szlachta wymagała często opłat za przejazd przez wybudowane przez siebie mosty i groble. To skutkowało wyższymi cenami towarów. Podobne konsekwencje miało stosowanie różnych systemów miar i wag w poszczególnych miastach Rzeczypospolitej. Kupcy musieli bowiem opłacić specjalistę, który potrafił je przeliczyć. Skuteczne reformy celne oraz miar i wag przeprowadzono dopiero w drugiej połowie XVIII w.

Znacznie bardziej opłacalny był handel międzynarodowy, w którym w XVI i XVII w. Rzeczpospolita odgrywała ważną rolę. Z kraju eksportowano przede wszystkim zboże, bydło, drewno, płótno lniane i konopie. Najważniejszy szlak handlowy wyznaczała Wisła – w położonych nad nią miastach przeprowadzano transakcje handlowe oraz pobierano cła. Spław zboża, którego ok. 80% wywożono przez Gdańsk, odbywał się ogromnymi szkutami lub

PIENIĄDZ W RZECZYPOSPOLITEJ

Półkopek, srebrna moneta o wartości pół kopy, czyli 30 groszy, po raz pierwszy wybita za panowania Zygmunta II Augusta w 1564 r.

▪ *moneta, XVI w., Antykwariat Numizmatyczny – Michał Niemczyk (niemczyk.pl)*

Pieniądz w czasach nowożytnych opierano jeszcze na kruszcu. System monetarny był niezwykle skomplikowany, ponieważ w obiegu funkcjonowało wiele monet różnej wartości. Od czasów Zygmunta Starego zaczął obowiązywać system złotówkowy. **Złoty** (tzw. floren polski) istniał jednak tylko jako jednostka obrachunkowa, a nie jako moneta. Złoty był równy **30 groszom** – monetom rzeczywiście będącym w obiegu, a 2 złote były równe **denarowi**. W XVII w. doszło do kryzysu monetarnego spowodowanego tym, że państwo wybijało monety o mniejszej wartości, czyli o mniejszej zawartości srebra. To tzw. **psucie monety** starano się naprawić poprzez wypuszczenie na rynek nowego pieniądza. W połowie XVII w. wyemitowano **szeląga**, wartego ⅓ grosza. Pogłębiło to jednak jeszcze bardziej chaos walutowy w Polsce – często podrabiany szeląg tracił na wartości, co prowadziło do inflacji. Kilka lat później zaczęto wybijać monetę równą wartości jednego złotego (30 groszy) nazywaną **tymfem** (lub powszechnie: tynfem). Znów jednak moneta nie była warta tyle, ile zakładano. Chaos monetarny w Rzeczypospolitej udało się uspokoić dopiero pod koniec XVIII w.

? Poszukaj w literaturze informacji na temat boratynek i tynfów. Wyjaśnij, jakie konsekwencje dla gospodarki Rzeczypospolitej miała ich nadmierna emisja.

mniejszymi tratwami, zwanymi komięgami. Organizowali go sami producenci (głównie magnaci) bądź kupcy gdańscy lub ich pośrednicy. Inny ważny szlak handlowy przebiegał z Wołynia oraz województw kijowskiego i bracławskiego przez Lwów na Śląsk. Pędzono nim woły, które następnie sprzedawano w Niemczech. W Jarosławiu i w Brzegu koło Wrocławia organizowano dwa największe jarmarki wołowe w Europie. Rzeczpospolita odgrywała także rolę kraju tranzytowego. Przez jej terytorium prowadził szlak handlowy z Europy Zachodniej do państwa moskiewskiego, gdzie zaopatrywano się w towary niezbędne do rozwoju rzemiosła. Lwów i Kraków pośredniczyły także w handlu towarami luksusowymi z Persją i Turcją.

Towary zagraniczne były w Rzeczypospolitej bardzo popularne. Bogata szlachta i mieszczanie kupowali tkaniny pochodzące z Turcji i Włoch oraz węgierskie wino. Z południa przywożono także kruszec potrzebny do wybijania monet, a w Niemczech polscy rzemieślnicy zaopatrywali się w sukno.

ĆWICZENIA

1. Opisz rozwój folwarków szlacheckich w XVI w.
2. Wyjaśnij, na czym polegała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana.
3. Podaj przyczyny słabości ekonomicznej miast Rzeczypospolitej w XVI w.
4. Scharakteryzuj XVI-wieczną polską gospodarkę na tle gospodarek krajów Europy Zachodniej. Wskaż podobieństwa i różnice.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Bogucka, *Żyć w dawnym Gdańsku. Wiek XVI–XVII*, Warszawa 1997.
W. Morawski, *Dzieje gospodarcze Polski*, Warszawa 2011.

3 ROZWÓJ DEMOKRACJI SZLACHECKIEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- rozwój polskiego parlamentaryzmu,
- funkcjonowanie sejmu walnego,
- ukształtowanie się ustroju demokracji szlacheckiej,
- działalność ruchu egzekucyjnego.

POZYCJA PRAWNA SZLACHTY

Szlachta wykształciła się z rycerstwa, które zajmowało czołową pozycję w powstałej w średniowieczu strukturze stanowej. Rola tej grupy w państwie zwiększyła się dzięki kolejnym przywilejom politycznym i ekonomicznym nadawanym przez monarchów w celu zapewnienia sobie przychylności rycerstwa. Ostatecznie wpłynęły one na rozwój ustroju tzw. **demokracji szlacheckiej**, w którym szlachta miała decydujący udział w rządzeniu państwem.

Polscy władcy od czasów Ludwika Andegaweńskiego (1370–1382) przyznawali rycerstwu (szlachcie) szczególne uprawnienia: zwolnili z płacenia podatków (**przywilej koszycki z 1374 r.**), zagwarantowali nietykalność majątkową (**przywilej czerwiński z 1422 r.**) i nietykalność osobistą (**przywileje jedlnieńsko-krakowskie z lat 1430–1433**) oraz zgodzili się, że bez przyzwolenia tego stanu nie będą nakładane nowe podatki (**przywileje cerekwicko-nieszawskie z 1454 r.**).

Zwłaszcza przywilej o nietykalności osobistej, nazywany od pierwszych słów dokumentu ***Neminem captivabimus*** (czyt.: kaptiwabimus, z łac. 'nikogo nie uwięzimy'), dawał szlachcie ogromną niezależność. Głosił on, że żaden szlachcic bez wyroku sądowego nie może zostać aresztowany i skazany (chyba że został pochwycony na gorącym uczynku). Równolegle kolejnymi przywilejami władca poprawiał pozycję ekonomiczną szlachty.

PRAWO ZIEMSKIE

W Rzeczypospolitej każdy stan społeczny podlegał odrębnemu prawu. Stosunki między szlachtą regulowało prawo ziemskie, a sądzeniem zajmowały się sądy grodzkie i ziemskie. Za te same przestępstwa przewidywało ono łagodniejsze kary niż prawo miejskie dla mieszczan czy wiejskie dla chłopów. Za zamordowanie chłopa szlachcic był karany wniesieniem opłaty na rzecz rodziny ofiary, podczas gdy wobec mieszczan i chłopów za popełnienie morderstwa orzekano karę śmierci. Gdy już skazano szlachcica na śmierć, wyrok wykonywano poprzez ścięcie mieczem – nie uciekano się do kar bardziej okrutnych i hańbiących (np. powieszenie). W postępowaniu sądowym nie można było także wobec szlachetnie urodzonego stosować tortur (jedynie w przypadku oskarżenia o zbrodnię przeciwko królowi).

Komplet sądu ziemskiego – sędzia, podsędek i pisarz – od XV w. był wybierany przez sejmiki szlacheckie. Ilustracja pochodzi ze zbioru aktów prawnych autorstwa Stanisława Sarnickiego.

- *rycina, Kraków, 1594 r.*

? Jaką różnicę dostrzegasz między dawnym a obecnym prawem karnym?

POLSKI PARLAMENTARYZM

W średniowieczu Polska była monarchią stanową. Od czasów panowania Kazimierza Wielkiego przy władcy działała rada królewska, którą jednak monarcha powoływał według własnego uznania i której opinie nie były dla niego wiążące. W jej skład najczęściej wchodzili najważniejsi w państwie urzędnicy – kanclerz, podkanclerzy i podskarbi, a także wojewodowie i kasztelanowie (urzędnicy ziemscy) oraz przedstawiciele duchowieństwa rzymskokatolickiego – arcybiskup Gniezna i biskup Poznania. Czasami zapraszano do niej także krakowskich mieszczan.

W XV w. za rządów Jagiellonów pozycja rady królewskiej została wzmocniona. Zaczęła ona współdecydować o polityce zagranicznej oraz wpływać na obsadę urzędów i małżeństwa zawierane przez członków rodziny królewskiej. Ponadto powiększono ją o wszystkich biskupów. Z czasem rada przekształciła się w **senat**. W jego skład wchodzili jednak reprezentanci tylko najwyższych warstw społecznych. Szlachta, której ambicję do współdecydowania o najważniejszych sprawach w państwie rozbudziły uzyskiwane przywileje, nadal zwoływała więc lokalne wiece, od XV w. nazywane **sejmikami**. W poszczególnych ziemiach odbywały się wiece ziemskie, a wiece generalne (prowincjonalne) w Korczynie dla Małopolski i w Kole dla Wielkopolski. Dyskutowano na nich o problemach państwa oraz uchwalano lokalne prawa i podatki. W drugiej połowie XV w. szlachta poszczególnych ziem zaczęła także wybierać na sejmikach swoich reprezentantów (posłów), których wysyłano na spotkania króla z radą królewską. Takie zjazdy ogólnopolskie po łacinie nazywano *parlamentum generale*, czyli zjazd walny lub główny.

Początkowo posłowie przybywający na sejmy tylko zatwierdzali uchwały. Stopniowo jednak ich rola rosła. Ostatecznie stali się oni odrębną grupą i utworzyli **izbę poselską**. Pierwszy sejm, w którym zorganizowano podział na izbę poselską i senat, odbył się w Piotrkowie w 1493 r. Od tej pory obrady parlamentu zaczęto nazywać **sejmem walnym**.

NARODZINY DEMOKRACJI SZLACHECKIEJ

W XV w. jedyną sprawą, w której sejm miał decydujące zdanie, było uchwalanie nowych podatków. Szlachta cały czas domagała się zwiększenia kompetencji sejmu, lecz królowie nie zamierzali dzielić się z nim swoją władzą. Wspierali ich możni, których władca pozyskiwał poprzez nadawanie im dożywotnio **królewszczyzn** – ziem będących własnością monarchy. Powszechne było też zastawianie dóbr królewskich pod pożyczki, np. zaciągane na prowadzenie wojen, co długofalowo umniejszało dochody państwa. Bogaceniu się magnaterii i uszczuplaniu skarbu państwowego była niechętna szlachta średnia. Sprzeciwiała się ona także zwiększeniu roli rady królewskiej.

Do nasilenia konfliktu między magnatami a szlachtą doszło po bezpotomnej śmierci króla **Jana Olbrachta**. Najpoważniejszym kandydatem na władcę był wówczas brat zmarłego monarchy, wielki książę litewski

Sejmik w kościele został uwieczniony przez Jana Piotra Norblina. Szlachta w celu przedyskutowania aktualnych spraw gromadziła się zwykle w świątyniach. Po mszy wynoszono z kościoła monstrancję z hostią w obawie przed możliwością jej profanacji.

▪ *szkic, Polska, XVIII w.*

Aleksander. Jednak aby zostać wybrany, musiał poprzeć polityczne aspiracje możnowładztwa. W 1501 r. w Mielniku władca – w oczekiwaniu na wybór na polski tron – podpisał nowy akt unii (więcej zob. s. 134) oraz wydał przywilej mielnicki (25 października 1501 r.), który zwiększał rolę senatu – reprezentacji możnowładców. Odtąd senat miał decydować o najważniejszych sprawach państwowych, m.in. polityce zagranicznej, wyborze króla i pozbawianiu monarchy władzy w razie łamania przez niego prawa. Średnia szlachta i magnaci niepiastujący najwyższych urzędów w państwie byli przeciwni przywilejowi mielnickiemu. Opozycja rozpoczęła walkę o osłabienie roli możnowładców i senatu. Na sejmie w Piotrkowie w 1504 r. całkowicie zakazano zastawiania przez władcę królewszczyzn i postanowiono, że ich nadawanie mogło się odbywać tylko za zgodą sejmu. Uchwalono także tzw. **ustawę o inkompatibiliach** (łac. *incompatibilitas* – 'niepołączalność'), która zakazywała łączenia przez jedną osobę najważniejszych stanowisk w kraju, np. kanclerza i wojewody czy funkcji biskupów dwóch diecezji. Na sejmie w Radomiu w 1505 r. szlachta odniosła kolejny sukces. Anulowano przywilej mielnicki i uchwalono **konstytucję *Nihil novi*** (z łac. 'nic nowego'), która przekazywała władzę ustawodawczą całemu sejmowi, włącznie z izbą poselską. Od tej pory nie można było decydować o sprawach ogólnopaństwowych bez zgody każdego z trzech tzw. stanów sejmujących: króla, senatu i izby poselskiej. Konstytucja *Nihil novi* uznawana jest za początek demokracji szlacheckiej, ponieważ od tego momentu bez przyzwolenia szlachty reprezentowanej przez izbę poselską nie można było podjąć żadnej decyzji państwowej.

Aleksander Jagiellończyk uzyskał koronę polską poprzez wydanie przywileju mielnickiego, który poddawał króla kontroli magnatów, co wywołało opór szlachty.

▪ *obraz, Polska, 1645 r.*

OBRADY SEJMU WALNEGO

Początkowo król, który miał wyłączne prawo do zwoływania sejmu walnego, organizował go nieregularnie, w razie potrzeby. W pierwszej połowie XVI w. posiedzenia parlamentu odbywały się już najczęściej raz w roku. Jego termin wyznaczano na zimę, gdy szlachta wolna była od prac polowych, a zamarznięte drogi umożliwiały jej przybycie na posiedzenie. Od 1573 r. **sejm zwykły** (zwany też zwyczajnym) musiał być zwoływany co najmniej raz na dwa lata i miał trwać sześć tygodni. Mógł on być jednocześnie przedłużony o dwa tygodnie. Ustalono też, że **sejm nadzwyczajny (ekstraordynaryjny)**, który zwoływano np. w wypadku wojny, miał trwać dwa tygodnie.

FORMOWANIE SIĘ POLSKIEGO PARLAMENTARYZMU

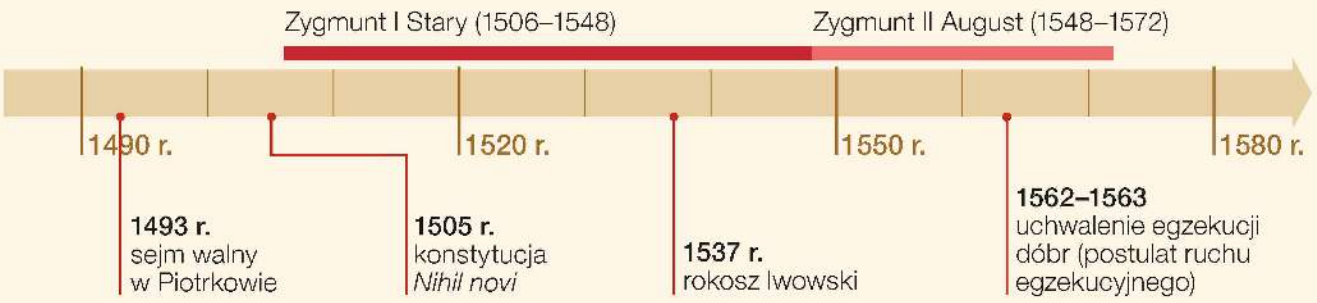

? Za panowania którego władcy ukształtowała się demokracja szlachecka?

STRUKTURA SEJMU PO 1569 ROKU

Skład sejmu ukształtował się po zawarciu unii polsko-litewskiej w 1569 r., kiedy do grona parlamentarzystów dołączyli posłowie i senatorowie z Litwy i Prus Królewskich. W senacie zasiadali dostojnicy duchowni i świeccy: arcybiskupi i biskupi, urzędnicy centralni oraz wojewodowie i kasztelanowie wszystkich ziem Rzeczypospolitej. Obowiązywała w nim ustalona hierarchia. Najważniejszym duchownym był arcybiskup gnieźnieński, a urzędnikiem świeckim – kasztelan krakowski. Każdy senator miał wyznaczone miejsce, np. wyżsi rangą kasztelanowie siadali na krzesłach, a mniej znaczący – na wąskich ławach. Inną strukturę miała izba poselska. Od 1569 r. zasiadało w niej ok. 170 posłów. Byli oni wybierani przez **sejmiki ziemskie**.

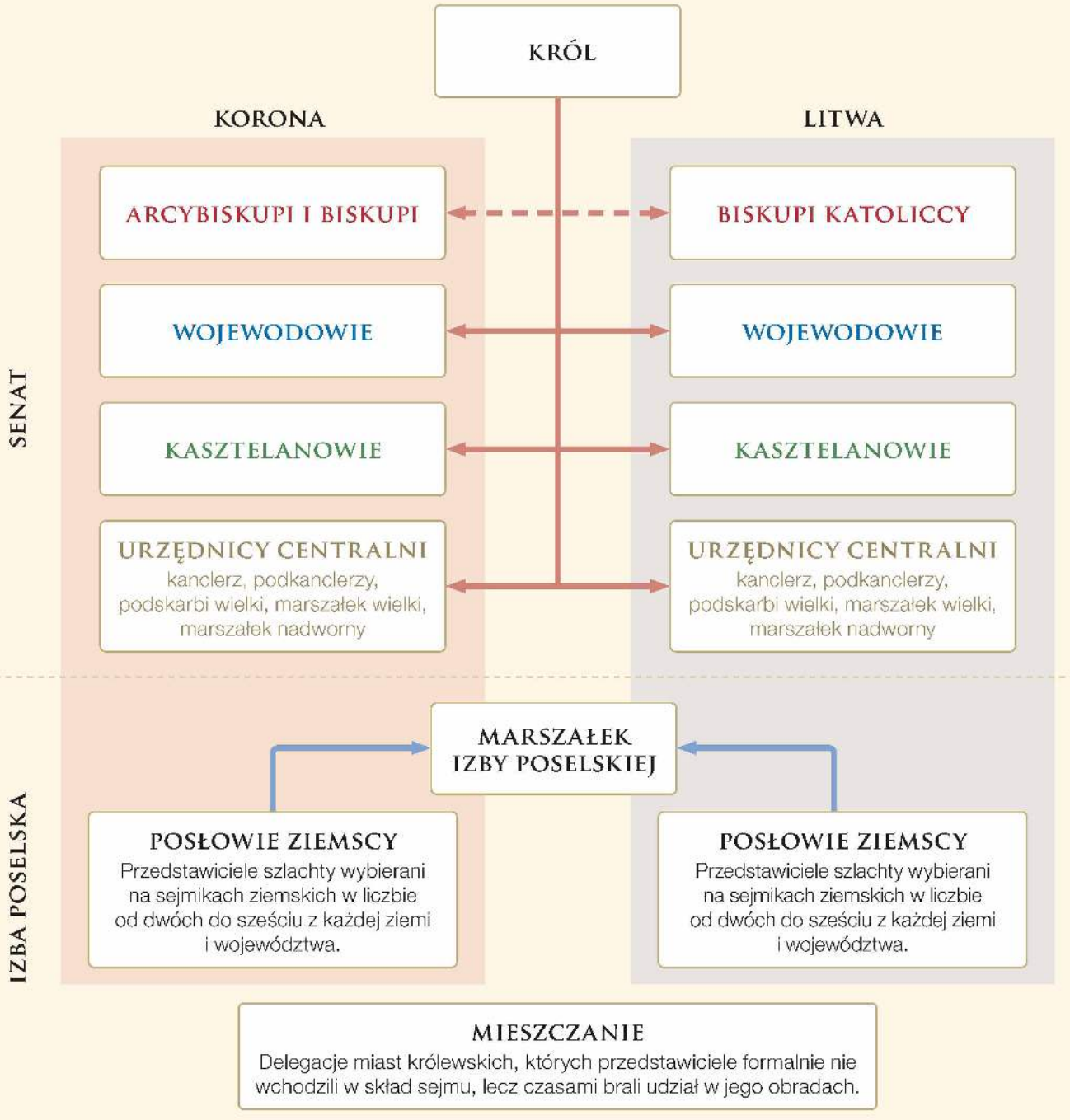

? Czym różnił się senat od izby poselskiej?

Sejm walny z początku XVI w. ukazany na miniaturze ze Statutu Łaskiego, dokumentu, w którym spisano wszystkie statuty i przywileje wydane w Królestwie Polskim. Władca został ukazany w otoczeniu senatorów. Widnieją tam także tarcze herbowe ziem i województw z Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, których przedstawiciele tworzyli izbę poselską.

▪ *miniatura, Polska, XVI w.*

Jeśli sejm nie ukończył prac w terminie, jego konstytucje, czyli uchwały, uważano za nieważne. W XVI w. sejm walny zbierał się w różnych miastach Polski, najczęściej w Piotrkowie. Z kolei w XVII w. miejscem obrad stała się położona w centrum kraju Warszawa.

Po rozesłaniu przez króla listów o zwołaniu sejmu szlachta organizowała **sejmiki przedsejmowe**, na których wybierano posłów i spisywano dla nich instrukcje. Początkowo nie były one zobowiązujące i dopiero w XVII w. posłowie musieli przysięgać, że zrobią wszystko, aby się do nich zastosować.

Przebieg posiedzeń sejmu ustalił się w praktyce. Rozpoczynała je msza św., po której następowało sprawdzanie ważności mandatów poselskich i wybór marszałka izby poselskiej. Potem jeden z posłów wygłaszał mowę powitalną na cześć króla, po czym obie izby rozpoczynały obrady osobno: poselska pod przewodnictwem marszałka, a senat – władcy. Posłowie dyskutowali nad kolejnymi punktami obrad i starali się wypracować kompromis. Do uchwalenia wniosku początkowo nie była wymagana jednomyślność, lecz *consensus* [czyt.: konsensus], czyli porozumienie. W praktyce decyzja należała do większości, mniejszość milczała lub jej głos był ignorowany.

Wyniki obrad senatu i izby poselskiej były prezentowane na wspólnym posiedzeniu, które kończyło sejm. Tam też spisywano konstytucje (ustawy). Po ich zatwierdzeniu przez króla publikowano je drukiem w **księgach grodzkich** (szlacheckie księgi sądowe) w mieście, w którym odbywał się sejm (Radomiu, Piotrkowie, Warszawie). Później dodawano teksty konstytucji (uchwał sejmowych) do innych ksiąg grodzkich wszystkich ziem Rzeczypospolitej.

Po mszy kończącej obrady posłowie wracali do swoich ziem, gdzie zwoływano sejmiki relacyjne. Na nich zdawali sprawozdanie z obrad, przedstawiali uchwały sejmu, a szlachta głosowała nad ich zatwierdzeniem i podejmowała decyzje związane z ich wykonaniem.

NARODZINY RUCHU EGZEKUCYJNEGO

Po śmierci **Aleksandra I** w 1506 r. królem został najmłodszy syn Kazimierza Jagiellończyka – **Zygmunt I**, zwany później **Starym**. Podobnie jak jego poprzednik oparł on swoje rządy na wąskiej grupie możnych, jednak nie zamierzał dopuścić do zwiększenia ich roli w państwie. Jego celem było wzmocnienie swojej władzy kosztem sejmu, a także osłabienie pozycji szlachty. W tych dążeniach wspierała monarchę jego żona – pochodząca z Włoch **Bona Sforza** [czyt.: sforca]. Z pomocą oddanych królowi możnych usiłowała ona przeprowadzić reformę skarbu koronnego, by zwiększyć dochody i uniezależnić się od decyzji sejmu dotyczących podatków. Królowa zamierzała również wprowadzić dziedziczną władzę w Królestwie Polskim, tak by szlachta w zamian za poparcie nowego władcy nie uzyskiwała kolejnych przywilejów. W 1529 r. Bona zrealizowała swój plan na sejmie w Piotrkowie. Jeszcze za życia Zygmunta Starego doprowadziła do wyboru na króla ich syna Zygmunta Augusta. Były to tzw. elekcja i koronacja *vivente rege* [czyt.: wiwente rege], czyli „za życia władcy".

Działania Bony poskutkowały jednak powstaniem wobec niej opozycji. Widoczna ona była już w 1520 r. na sejmie zorganizowanym w Bydgoszczy w obozie szlachty zebranej

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak doszło do ukształtowania się ruchu egzekucyjnego?

na pospolite ruszenie przeciwko Krzyżakom. Późniejsze zabiegi Bony wywoływały coraz większe oburzenie szlachty. Na kolejnych sejmach postulowano, aby król uznał pełną elekcyjność tronu. Do otwartego konfliktu między Zygmuntem I a szlachtą doszło w 1537 r., gdy zwołał on pospolite ruszenie na wyprawę przeciwko Mołdawii. Zebrana pod Lwowem szlachta rozpoczęła burzliwe debaty polityczne, które trwały kilka tygodni. W konsekwencji udało się zmusić króla do uznania elekcyjności tronu. Wydarzenie to, określane od miejsca zawiązania **rokoszem lwowskim**, pogardliwie nazwano też wojną kokoszą, ponieważ jedynymi ofiarami niedoszłej wojny była duża liczba kur zjedzonych przez debatujących.

Zygmunt I Stary wraz ze swoim dworem słucha na zamku we Lwowie przemówienia hetmana Jana Tarnowskiego do zbuntowanej szlachty podczas tzw. wojny kokoszej.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

W następnych latach stopniowo kształtował się antymagnacki program szlachty – tzw. **ruch egzekucyjny**. Określenie to pochodzi od zgłaszanych przez szlachtę postulatów egzekwowania (z łac. *executio*, czyt.: egzekucjo – 'wykonanie') prawa, czyli oddania skarbowi państwa zagarniętych przez magnaterię królewszczyzn. Na czele ruchu stanęło kilku wybitnych polityków związanych z reformacją, m.in. **Mikołaj Sienicki**, **Hieronim Ossoliński** i **Rafał Leszczyński**.

EGZEKUCJA PRAW I DÓBR

Konflikt między szlachtą a królem wybuchł na nowo po śmierci Zygmunta I Starego i objęciu rządów przez jego syna **Zygmunta II Augusta**. Sprzeciw szlachty wywołało drugie małżeństwo monarchy – z Barbarą Radziwiłłówną, zawarte potajemnie w 1547 r. Groziło ono wzmocnieniem pozycji magnatów, zwłaszcza wpływowego litewskiego rodu Radziwiłłów. Mimo oporów szlachty Zygmunt August przeforsował koronację Barbary na królową. Przedmiotem sporu była także polityka zagraniczna króla. Wzmacniany przez niego sojusz z Habsburgami stał się niepopularny wśród polityków związanych z ruchem egzekucyjnym, któremu

Postulaty i cele ruchu egzekucyjnego

Ruch egzekucyjny		
	Postulaty	**Cele**
Egzekucja dóbr	• odebranie magnatom nielegalnie przetrzymywanych królewszczyzn • oszacowanie na nowo dochodów z królewszczyzn	• uzdrowienie skarbu państwa • zwiększenie liczebności armii (wojska kwarciane) • osłabienie magnaterii
Egzekucja praw	• ujednolicenie i kodyfikacja prawa • przetłumaczenie na język polski kodeksów	• zwierzchność prawa nad wszystkimi organami władzy • uniemożliwienie narzucania praw przez króla i łamania ich przez magnaterię
Ujednolicenie wewnętrzne państwa	• połączenie ścisłą unią z Litwą • likwidacja odrębności Prus Królewskich i Mazowsza	• wzmocnienie państwa
Reforma w Kościele	• obciążenie podatkami duchowieństwa • opłaty (tzw. annaty) na potrzeby obronności • zrzeczenie wykonywania wyroków sądów duchownych przez władzę świecką (starostów) • uniezależnienie Kościoła od Rzymu	• zmiana uprzywilejowanej pozycji Kościoła katolickiego

sprzyjała duża część szlachty. Jawnie wyrażała ona sprzeciw wobec króla, który był gotów nie zwoływać sejmu i oprzeć się na możnych, aby wzmocnić swoją władzę.

W 1562 r. szlachta spotkała się na zjeździe w Sandomierzu i postanowiła, by wbrew królewskim decyzjom jeszcze w tym roku zebrał się sejm. Skomplikowała się również sytuacja zagraniczna Polski, która stała się stroną konfliktu z Moskwą i Szwecją o Inflanty. Król potrzebował zatem podatków na wojnę. W ciągu kilku miesięcy 1562 r. doszło do radykalnej zmiany nastawienia monarchy wobec ruchu egzekucyjnego. Zygmunt August zwołał sejm do Piotrkowa, na którym dokonał zwrotu w prowadzonej polityce i uznał postulaty szlachty. Dla podkreślenia zmiany swojej postawy monarcha wystąpił w prostym stroju szlacheckim. Na sejmie uchwalono **egzekucję dóbr** królewskich, czyli konfiskatę majątków dotychczas bezprawnie dzierżawionych przez magnatów. Dotyczyło to nadań z lat 1504–1562 (tzw. nowych sum), które uznano za nieprawne, w przeciwieństwie do nadań sprzed 1504 r. (tzw. starych sum) uważanych za zgodne z prawem i niepodlegających egzekucji. Lustracja dóbr królewskich pod kontrolą sejmu miała zapobiec rabunkowej polityce i nieuczciwemu bogaceniu się dzierżawców (przestrzegano, aby pobierali oni tylko ⅕ dochodu) oraz zapewnić właściwe gospodarowanie królewszczyznami.

Za aprobatą króla zwołano również następne sejmy, na których ogłoszono szereg uchwał z programu ruchu egzekucyjnego. Na sejmach z lat 1562–1567 zarządzono lustrację (przegląd) królewszczyzn w celu sprawdzenia dochodów i zaniedbań tych majątków i kontynuowano egzekucję dóbr. Ustalono także, że ¼ dochodów z królewszczyzn

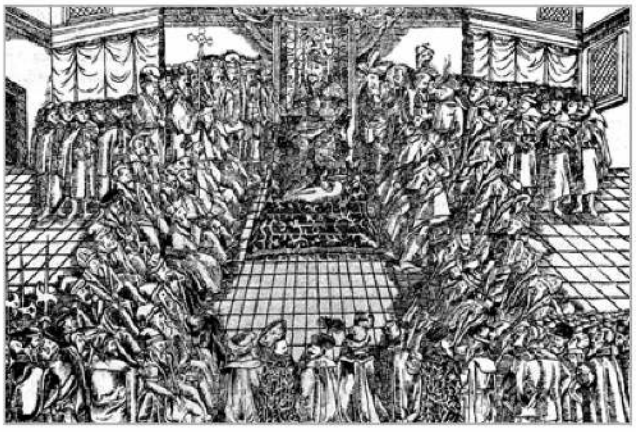

Obrady sejmu egzekucyjnego za panowania Zygmunta Augusta ukazane w Statutach Herburta z 1570 r. Stojący wokół króla i za siedzącymi senatorami posłowie są już dość liczną grupą. Ich ubiór nie różni się prawie od strojów klasy senatorskiej, co świadczy o zmniejszaniu się dystansu między tymi stanami.

▪ *drzeworyt, Polska, XVI w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

POSTANOWIENIA SEJMU EGZEKUCYJNEGO Z 1562 ROKU

Sejm z 1562 r. wydał pierwsze akty prawne ograniczające pozycję magnaterii, które zapoczątkowały budowę państwa, w którym władzę sprawuje – za pośrednictwem sejmu – szlachta.

Oznajmujem wszem wobec i każdemu z osobna [...] *skarb koronny przez zbytnie upraszanie dóbr stołu naszego bardzo umniejszon a wyniszczon jest, o co się wszystkie ziemie Korony ustawicznie najwięcej uskarżały, przypisując i poczytując to nam za krzywdę i szkodę pospolitą, gdzie by upraszania takowe, bądź i zastawy, które by przeciw statutom koronnym dane i zapisane, zasię ku skarbowi i porządkowi koronnemu przywrócone nie były. Chcąc więc już tedy tak ciężkiemu uskarżeniu pospolitemu, najwięcej czasu tego tak niebezpiecznego i zatrudnionego koniec uczynić, żądając i pragnąc tego, aby uspokojenie pospolite na wszem i we wszem zachowane było, tedy za zjechaniem tu naszem i złożeniem sejmu walnego koronnego na dzień 22 Novembris* [listopada] *roku 1562, po długich a pilnych radach i namowach, któreśmy czynili i mieli z pany radami naszemi koronnemi, za ich jednostajnym przywilejem i za pozwaniem a obwieszczeniem wszech wobec, którym by ta rzecz należała, po wszystkiej Koronie dostatecznie uczynionym i wywołanym te wszystkie rzeczy i namowy tu niżej opisane tak ustawiamy i skazujemy* [...].

Statut króla Aleksandra stryja naszego, tak go wykładać i rozumieć najdujemy, jako słowa tego statutu same w sobie brzmią i obmawiają, w mocy swej go zostawujemy. A tak wszystkie po tym to statucie daniny, darowizny wieczne, feuda albo lenna, też i przedania nasze, przodków naszych, także też fundusze i nadania wszystkich duchowieństw jakożkolwiek zapisane, mają być i są tym statutem kasowane a wniwecz obrócone [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 96–97.

? 1. Opisz, jakich majątków dotyczyła ustawa sejmu egzekucyjnego.
2. Wyjaśnij, w czyim interesie i za czyją namową przeprowadzono egzekucję dóbr królewskich.

będzie przeznaczana na stałe wojsko, zwane **kwarcianym** (od **kwarty**, czyli czwartej części dochodów). Ponadto wprowadzono podatek nadzwyczajny, pobierany od kmieci, Kościoła i warsztatów rzemieślniczych, oraz zakazano – zgodnie z hasłami szlachty innowierczej – wykonywania przez starostów wyroków wydanych przez sądy kościelne.

Uchwały sejmów były zwycięstwem ruchu egzekucyjnego. Szlachta osłabiła wpływ magnaterii na politykę w Polsce i jednocześnie dowiodła, że to izba poselska decyduje o kształcie państwa. Do następstw działalności ruchu egzekucyjnego należy również zaliczyć kilka innych aktów, które ukształtowały system ustrojowy, społeczny i religijny w następnych stuleciach: unia polsko-litewska zawarta w Lublinie w 1569 r., akt tolerancji religijnej z 1573 r., zasada wyboru monarchy przez ogół szlachty oraz odebranie królowi prawa sądzenia szlachty w drugiej instancji i przekazanie tej kompetencji szlacheckim trybunałom Korony i Litwy.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj pozycję prawną szlachty w XV i XVI w.
2. Wyjaśnij proces formowania się polskiego parlamentaryzmu w XV i XVI w.
3. Przedstaw główne postulaty ruchu egzekucyjnego.
4. Określ, dla których grup szlachty działania ruchu egzekucyjnego były korzystne.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1986.
A. Sucheni-Grabowska, *Spory królów ze szlachtą w złotym wieku*, Warszawa 1988.

4 PANOWANIE OSTATNICH JAGIELLONÓW

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- wojny toczone przez państwo Jagiellonów z Moskwą,
- zakończenie walk z zakonem krzyżackim,
- stosunki z południowymi sąsiadami i polityka dynastyczna Jagiellonów,
- walka o dominację w basenie Morza Bałtyckiego.

WOJNY Z MOSKWĄ

W drugiej połowie XV w. władca Wielkiego Księstwa Moskiewskiego Iwan III Srogi rozpoczął podbój księstw Rusi pod hasłem zjednoczenia ziem zamieszkanych przez ludność prawosławną (więcej zob. s. 86). To wywołało konflikt z Litwą, do której należały zachodnie obszary Rusi. W 1492 r., po śmierci króla Kazimierza Jagiellończyka i rozluźnieniu unii polsko-litewskiej, książę moskiewski zajął związane z Litwą Wiaźmę i tereny nad Oką. W kolejnych latach, pomimo ślubu wielkiego księcia litewskiego, a potem króla Polski Aleksandra z córką Iwana III, doszło do kolejnych wojen polsko-moskiewskich. W 1500 r. wojska moskiewskie ponownie wkroczyły na terytorium państwa Jagiellonów, odnosząc liczne sukcesy i zajmując część ziem. Porażki oddziałów litewskich pokazały, że Litwa bez wsparcia Królestwa Polskiego nie jest w stanie przeciwstawić się Moskwie. W 1503 r. zawarto rozejm, na mocy którego Moskwa otrzymała ziemie: czernihowską, siewierską i część smoleńskiej.

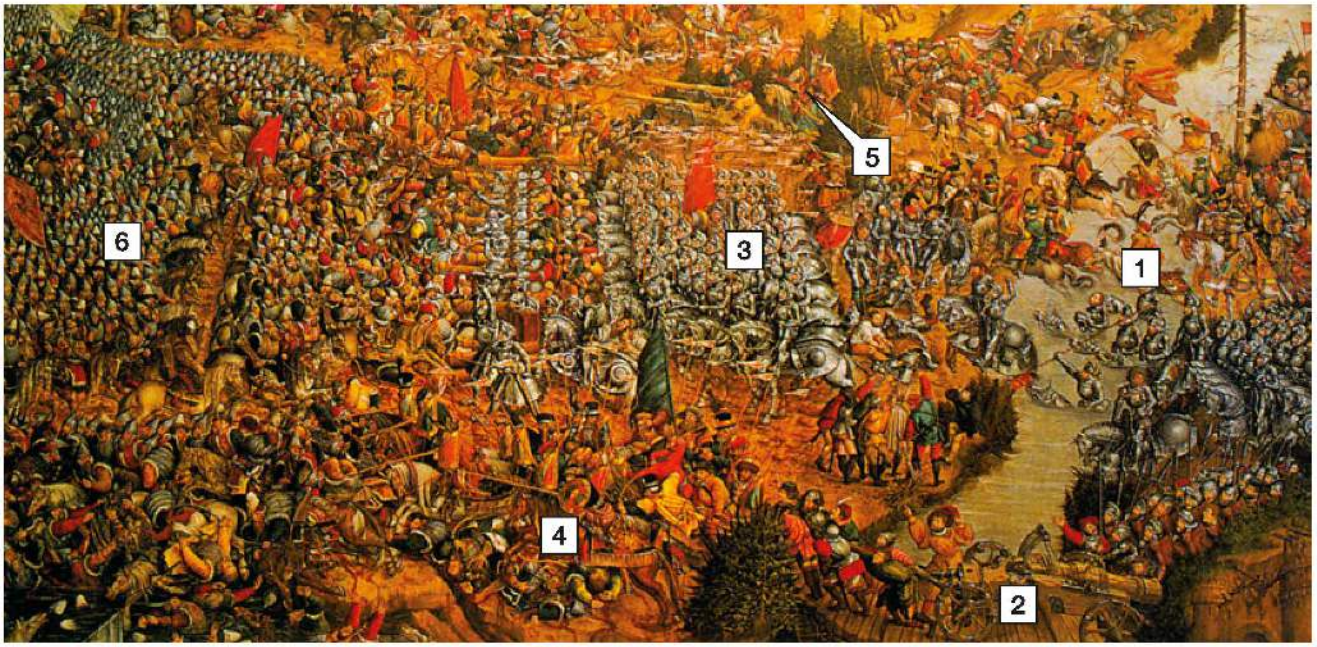

Obraz *Bitwa pod Orszą* nieznanego artysty pokazuje sceny z kolejnych etapów stoczonej walki. W starciu tym armia polsko-litewska pod wodzą hetmana Konstantego Ostrogskiego licząca ok. 33 tys. żołnierzy pokonała przeważające siły wroga (ok. 50 tys.). Na obrazie widać przeprawę wojsk polsko-litewskich przez Dniepr. Jazda przebywa rzekę wpław [1], z kolei piechota i armaty – po moście pontonowym [2]. Następnie ukazano atak walnego szyku polskich kopijników [3], uzbrojonych zgodnie z zachodnioeuropejską modą początku XVI w. Autor przedstawił także natarcie lekkiej jazdy litewskiej na lewym skrzydle [4] oraz samego hetmana [5], który dowodzi wojskami bez hełmu i zbroi. Wiernie oddał także wielki pułk armii moskiewskiej [6].

- *obraz, Polska, XVI w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

WSCHODNI SĄSIEDZI RZECZYPOSPOLITEJ

Wschodnia granica państwa polsko-litewskiego była stale narażona na ataki wojsk moskiewskich. O przyczynach tych napaści napisał papieski wysłannik Juliusz Ruggieri.

Od wschodu ku północy graniczy z Polską Moskwa nieoddzielona od niej morzem, górami lub rzekami, lecz dorywczymi granicami, które siła oręża lub gwałtowne wtargnienia rozmaicie zakreśla, i z tej przyczyny ciągła jest wojna między królem polskim a wielkim księciem moskiewskim, jak są różne sprzeczne między nimi pretensje. Ten ostatni mniema się być prawym [prawowitym – przyp. red.] *panem całej Rusi, której się carem mieni* [uważa się za cara – przyp. red.] *i dlatego nie przestając na posiadanej przez siebie części, wdziera się w część należącą do Polski, od której przed kilką laty oderwał, nie bez podejrzenia zdrady, księstwo połockie, dawniej w różnych czasach pozabierał różne inne nie mniej ważne kraje, które król Polski chce odzyskać. Ta a nie inna jest przyczyna ich wojny, a zdaniem moim jest tak silna, że zaledwie śmiem spodziewać się między nimi pokoju i nie sądzę, aby kiedykolwiek przyjść mogło do czego innego jak do kilkoletniego rozejmu. O takim traktowano za mego w Polsce pobytu, ale nie przyszedł do skutku, dlatego że instrukcje posłów moskiewskich nie zdawały się królowi dostateczne do zawarcia onego. Lecz wiadomo, że jeden i drugi szczerze go sobie życzą: król polski, że coraz trudniej jest mu wydołać ogromnym wydatkom tak długiej wojny i że zaledwie jest w stanie bronić się przeciw tak silnemu nieprzyjacielowi; car moskiewski, dlatego że traci przez wojnę znaczną część swych dochodów, nie mogąc wysyłać do Polski soboli i innych kosztownych futer, w zamian za które odbierał od Polski wiele rzeczy do wygodnego służących życia, gdy tymczasem dziś cały handel nie tylko został zatamowany, ale zupełnie przez wojnę zniesiony.*

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 1, oprac. S. Ochmann, K. Matwijowski, Wrocław 1980, s. 297–298.

? 1. Omów przyczyny konfliktu z Moskwą przedstawione w tekście.
2. Wyjaśnij, dlaczego na utrzymaniu pokoju zależało zarówno królowi Polski, jak i carowi.

Wojna z Moskwą wybuchła ponownie w 1507 r. za panowania Zygmunta Starego. Walki trwały kilkanaście lat i toczyły się ze zmiennym szczęściem. W 1514 r. wojska moskiewskie zajęły Smoleńsk, ale jeszcze w tym samym roku zostały rozbite przez siły polsko-litewskie w **bitwie pod Orszą**. Ostatecznie żadna ze stron tego konfliktu nie uzyskała decydującej przewagi, dlatego w 1522 r. zdecydowano się zawrzeć rozejm na zasadzie utrzymania zdobyczy terytorialnych.

W 1534 r. Litwa podjęła kolejną próbę odzyskania utraconych ziem. Jej wojska, wspierane przez oddziały polskie, odniosły kilka sukcesów militarnych, lecz z powodu braku funduszy na dalsze prowadzenie wojny musiały przerwać ofensywę. W 1537 r. zawarto nowy rozejm, na warunkach zbliżonych do poprzedniego.

POLITYKA WĘGIERSKA I STOSUNKI Z HABSBURGAMI

Objęcie władzy w Czechach i na Węgrzech pod koniec XV w. przez Władysława II Jagiellończyka (syna Kazimierza Jagiellończyka rządzącego Polską i Litwą) zagrażało interesom Habsburgów, którzy również pretendowali do tamtejszych tronów. Jednym z głównych celów polityki niemieckiej dynastii stało się zatem wspieranie przeciwników Jagiellonów. Habsburgowie zawierali przymierza zarówno z Krzyżakami, jak i z Moskwą. Działania te okazały się skuteczne – konflikty Litwy z Moskwą oraz niebezpieczeństwo zagrażające Węgrom ze strony Turków sprawiły, że Jagiellonowie zaczęli dążyć do poprawy relacji z cesarzem.

W 1515 r. w Wiedniu doszło do spotkania cesarza Maksymiliana I, króla Czech i Węgier Władysława Jagiellończyka oraz króla Polski

POLITYKA DYNASTYCZNA JAGIELLONÓW

Zygmunt I Stary doczekał się tylko jednego męskiego potomka, który mógł odziedziczyć po nim królestwo. Miał jednak pięć córek, których zamążpójście stało się przedmiotem polityki zagranicznej. Za swojego życia władca wydał za mąż jedynie dwie z nich: Jadwigę (z pierwszego małżeństwa z Barbarą Zápolyą) – za Joachima II, elektora brandenburskiego, oraz Izabelę – za króla Węgier Jana Zápolyę. Były to sojusze polityczne wymierzone przeciwko Habsburgom. O małżeństwa pozostałych córek Zygmunta Starego musieli się już zatroszczyć ich matka królowa Bona i brat Zygmunt August.

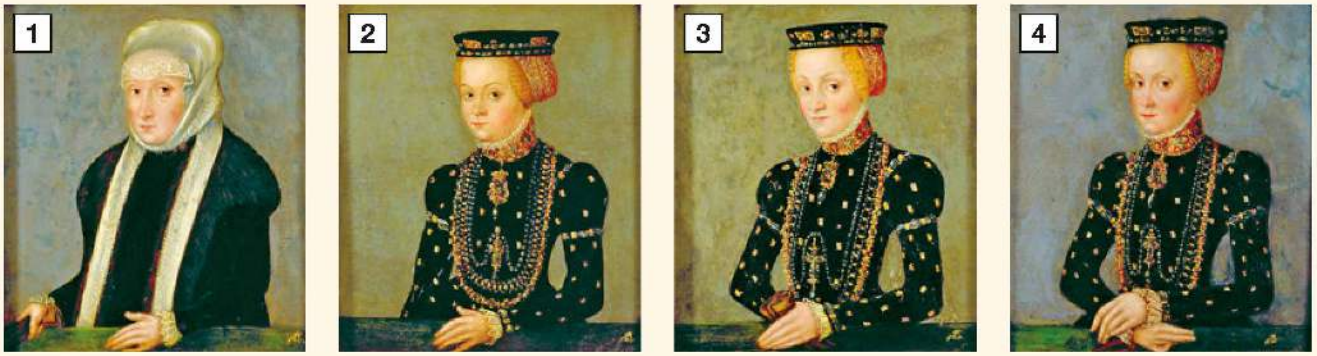

Córki Zygmunta I Starego oraz jego drugiej żony Bony Sforzy. Najstarsza z nich, Izabela [1], wyszła za króla Węgier, kolejna – Zofia [2], poślubiła Henryka II, księcia brunszwickiego. Katarzynę Jagiellonkę [3] wydano za mąż za Jana Wazę, księcia Finlandii i brata króla Szwecji. W 1569 r. została szwedzką królową. Była matką późniejszego króla Rzeczypospolitej Zygmunta III Wazy. Z kolei Anna [4] wyszła za mąż już po śmierci matki i brata, w 1576 r., za wstępującego na polski tron Stefana Batorego.

▪ *obraz, Niemcy, ok. 1556 r.*

? Jaką rolę w polityce zagranicznej w XVI w. odgrywały małżeństwa przedstawicieli rządzących dynastii?

Zygmunta I Starego. Cesarz poparł plan wojny przeciwko Turkom oraz zobowiązał się zerwać sojusz z Moskwą i zakonem krzyżackim. Zapadły również decyzje dotyczące dwóch małżeństw habsbursko-jagiellońskich: Ludwik, syn króla Czech i Węgier, miał poślubić wnuczkę cesarza, a siostrę Ludwika planowano wydać za mąż za cesarskiego wnuka Ferdynanda. Ponadto ustalono, że Habsburgowie uzyskają tron w Czechach i na Węgrzech, jeśli wymrze męska linia panujących tam Jagiellonów, a w razie bezpotomnej śmierci Habsburgów rządy w ich krajach przejmie Ludwik Jagiellończyk.

Rok po zjeździe w Wiedniu zmarł Władysław Jagiellończyk, a władzę w Czechach i na Węgrzech objął jego syn, 10-letni Ludwik. Rządy młodego króla nie trwały jednak długo. W 1526 r. Turcy uderzyli na Węgry – w decydującej **bitwie pod Mohaczem** wojska węgierskie zostały całkowicie rozbite, a dowodzący nimi Ludwik poniósł śmierć.

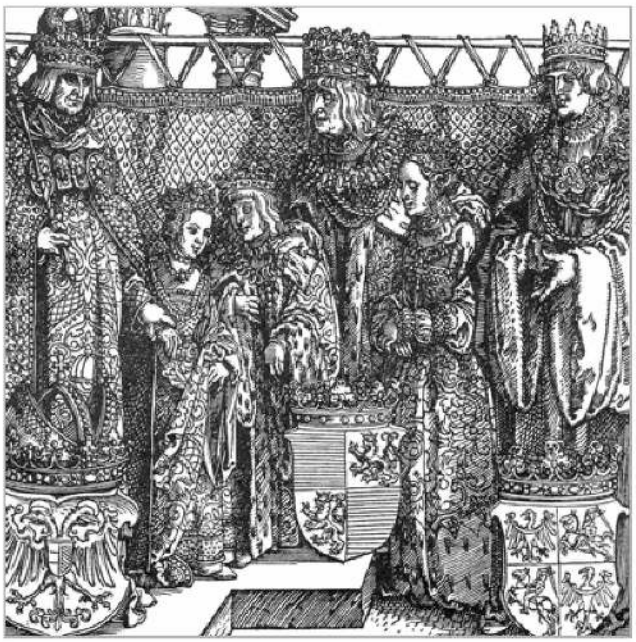

Zjazd w Wiedniu w 1515 r. został przedstawiony przez Albrechta Dürera. Układ zawarty pomiędzy ukazanymi władcami wydawał się dla Polski korzystny. Jednak dekadę później okazało się, że na tym porozumieniu więcej zyskali Habsburgowie.

▪ *drzeworyt, Niemcy, XVI w.*

POLSKA I LITWA ZA PANOWANIA OSTATNICH JAGIELLONÓW

? 1. Wymień ziemie przyłączone i utracone przez Polskę i Litwę w latach 1492–1572.

2. Wskaż polsko-litewską granicę zewnętrzną. Oceń, które rejony uchodziły za najbardziej niebezpieczne, a które – za najbardziej stabilne.

Na mocy umowy wiedeńskiej koronę Czech przejął Ferdynand Habsburg. Na Węgrzech sprawa następstwa tronu doprowadziła do wybuchu wojny domowej, część szlachty nie chciała bowiem oddać władzy Habsburgom. Polskie elity także były w tej sprawie podzielone. Niektórzy poparli Ferdynanda Habsburga (aby wzmocnić koalicję antyturecką), jednak większość uważała, że lepszy będzie węgierski kandydat – Jan Zápolya. Król Zygmunt Stary nie opowiedział się po żadnej ze stron. Inną politykę zagraniczną prowadził jego następca Zygmunt II August. Po objęciu władzy podpisał on z Habsburgami układ o przyjaźni, który przypieczętowano małżeństwem króla Polski z młodszą siostrą jego pierwszej żony – Katarzyną Habsburżanką.

WOJNY O MOŁDAWIĘ I RELACJE Z TURCJĄ

Mołdawia, pozostająca od końca XIV w. lennem Królestwa Polskiego, odgrywała dużą rolę w międzynarodowej wymianie handlowej. Przez jej terytorium przebiegały szlaki łączące Morze Czarne z Bałtykiem, a porty Białogród i Kilia były ważnymi ośrodkami handlu czarnomorskiego. Część polskich elit politycznych opowiadała się za włączeniem Mołdawii do Korony z powodu znacznych korzyści ekonomicznych. Podobny plan miały również Węgry oraz imperium osmańskie, które w 1484 r. opanowało mołdawskie porty. W drugiej połowie XV w. **hospodarem** Mołdawii był **Stefan Wielki**. Dzięki umiejętnie prowadzonej polityce zdołał on utrzymać niezależność swojego księstwa od mocarstw usiłujących je sobie podporządkować.

W 1497 r. król Jan Olbracht zorganizował wielką wyprawę zbrojną na Mołdawię w celu przywrócenia polskich wpływów w tym kraju i odebrania Turkom portów czarnomorskich. Zakończyła się ona jednak porażką sił polskich. W 1502 r. Stefan Wielki na krótko zajął należące do Polski Pokucie. Do kolejnych wojen o te ziemie doszło za rządów Zygmunta Starego. W 1530 r. hospodar mołdawski ponownie opanował Pokucie, lecz w 1531 r. poniósł całkowitą klęskę w bitwie **pod Obertynem**. Hetman Jan Tarnowski pokonał wówczas prawie trzy razy większą armię mołdawską, a po kolejnej wyprawie Tarnowskiego przeciwko Mołdawii w 1538 r. Pokucie na stałe wróciło do Polski.

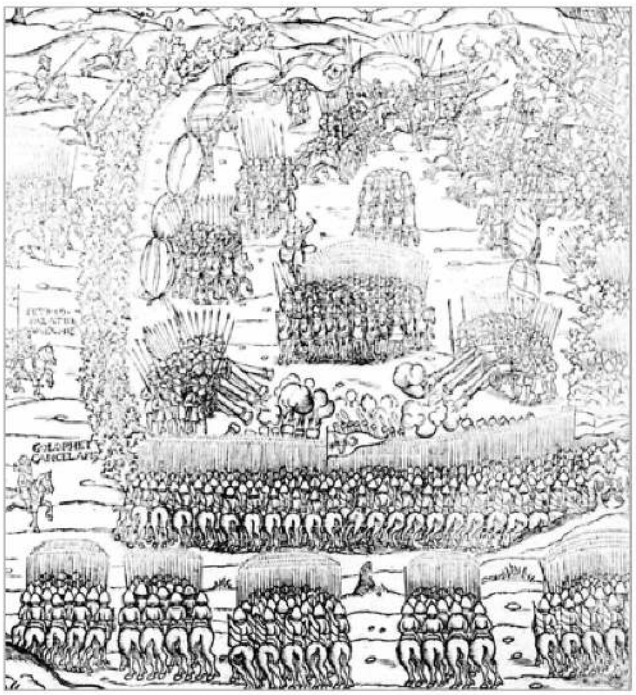

Bitwa pod Obertynem ukazana na rycinie z kroniki Marcina Bielskiego. Zwycięstwo Polaków nad niemal trzykrotnie silniejszymi siłami hospodara mołdawskiego Piotra Raresza przesądziło o przynależności Pokucia.

▪ *rycina, Polska, XVI w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Za króla Olbrachta wyginęła szlachta

Wyprawa Jana Olbrachta na Mołdawię w 1497 r. była wymierzona przeciwko Turkom, którzy opanowali porty nad Morzem Czarnym. Polski król liczył na poparcie Stefana Wielkiego i Węgrów, jednak hospodar Stefan pod wpływem Turków zażądał, aby polscy najeźdźcy opuścili jego ziemie. Po nieudanym oblężeniu mołdawskiej stolicy Suczawy armia polska rozpoczęła odwrót. Sytuację wykorzystali Mołdawianie, którzy zatrzymali powolny pochód Polaków w wąwozie pod Koźminem na Bukowinie i zadali im potężne straty. Od tego wydarzenia wzięło się powiedzenie powtarzane przez następne pokolenia: *Za króla Olbrachta wyginęła szlachta*.

? Jakie były przyczyny niepowodzenia wyprawy mołdawskiej Jana Olbrachta?

Jan Olbracht był trzecim synem Kazimierza Jagiellończyka. Za jego panowania doszło ostatecznie do przekształcenia rady królewskiej w senat, a zjazdu stanu szlacheckiego złożonego z przedstawicieli wybranych na sejmikach – w izbę poselską.

▪ *obraz, Polska, ok. 1645 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

ZYGMUNT I STARY (1467–1548)

Król polski i wielki książę litewski, najmłodszy syn Kazimierza Jagiellończyka. Dążył do wzmocnienia władzy królewskiej, a swoje rządy opierał na wąskiej grupie senatorów. Za jego panowania oddłużono skarb państwowy, wykupiono z rąk prywatnych liczne dobra królewskie i wprowadzono wysokie cło graniczne, które przynosiło znaczne dochody. Z powodu sprzeciwu szlachty władcy nie udało się jednak nałożyć stałego podatku na cele obronne. W polityce zagranicznej monarcha starał się nie angażować w najpoważniejsze europejskie konflikty. Był przeciwny pomysłom zorganizowania krucjaty antytureckiej. Doprowadził do zerwania zagrażającego Polsce i Litwie sojuszu pomiędzy cesarzem, Krzyżakami a Moskwą, a ponadto rozwiązał problem Pokucia i Krzyżaków. Zygmunt Stary był też wielkim mecenasem sztuki renesansowej, m.in. z jego rozkazu przebudowano Wawel.

W XVI w. ziemiom polskim zaczęli zagrażać Turcy i podlegli im Tatarzy, którzy regularnie organizowali łupieżcze wyprawy na Rzeczpospolitą. Ochronę granicy południowo-wschodniej powierzono **obronie potocznej**, stałemu wojsku liczącemu ok. 3 tys. żołnierzy. Po klęsce Węgrów w bitwie pod Mohaczem na południowych kresach wzniesiono także wiele zamków, m.in. Kamieniec Podolski i Zbaraż. Równocześnie podejmowano działania dyplomatyczne w celu uregulowania stosunków z imperium osmańskim. W 1533 r. zawarto polsko-turecki **pokój wieczysty**. Dzięki temu aż do końca XVI w. między obydwoma państwami (mimo powtarzających się najazdów Tatarów na Polskę i Kozaków na ziemie tureckie) nie doszło do poważnego konfliktu.

ROZWIĄZANIE KWESTII KRZYŻACKIEJ

Po wojnie trzynastoletniej państwo krzyżackie stało się lennem Polski. Jednak wkrótce Prusy Zakonne zaczęły dążyć do odzyskania suwerenności i zawierać antypolskie sojusze, m.in. z cesarzem i królem Węgier Maciejem Korwinem. Dzięki poparciu tego ostatniego w latach 70. XV w. Krzyżacy próbowali wystąpić zbrojnie przeciwko polskiemu królowi. Konflikt o obsadę biskupstwa warmińskiego doprowadził do tzw. **wojny popiej (1478–1479)**. Zakończyła się ona porażką wielkiego mistrza i biskupa warmińskiego, którzy musieli się ukorzyć przed polskim władcą.

W 1511 r. wielkim mistrzem zakonu wybrano Albrechta Hohenzollerna, siostrzeńca

POLITYKA ZAGRANICZNA OSTATNICH JAGIELLONÓW

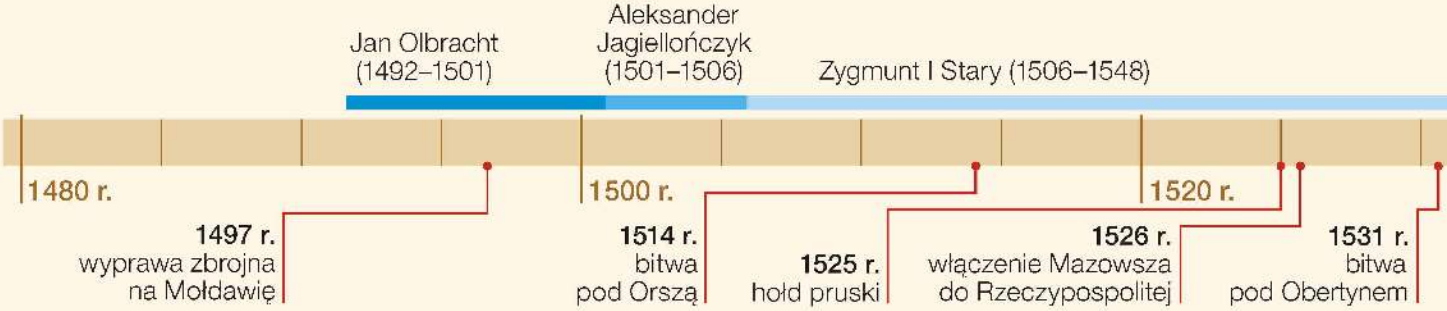

? Z którymi państwami toczyli wojny ostatni Jagiellonowie?

PRZYŁĄCZENIE MAZOWSZA

W XV w. na Mazowszu istniało kilka księstw rządzonych przez książąt z dynastii Piastów. Utrzymywały one ścisłe związki z Polską, choć w ich politykę ingerowali też władcy Czech i Krzyżacy. Na skutek zabiegów polskich monarchów mazowieckie księstwa kolejno wcielano do Polski. W latach 1462 i 1476 Kazimierz Jagiellończyk przyłączył południowo-zachodnią część Mazowsza do Korony. Jego syn Jan Olbracht po bezpotomnej śmierci księcia Janusza II zaanektował księstwo płockie. W latach 1524 i 1526 zmarli bezpotomnie książęta Stanisław i Janusz III, a ich ziemie inkorporował do Polski Zygmunt I Stary. Z wcielonych terytoriów utworzono odrębne województwo mazowieckie ze stolicą w Warszawie. Uznano też odrębne mazowieckie prawo, odmienne od polskich regulacji.

? W jaki sposób doszło do inkorporacji Mazowsza w XVI w.?

Ostatni książęta mazowieccy: Janusz III [1], Stanisław [2] i Anna [3], byli rodzeństwem. Po śmierci braci lokalna szlachta w celu utrzymania odrębności politycznej Mazowsza bezskutecznie próbowała wydać księżnę za mąż za brata Albrechta Hohenzollerna lub następcę tronu polskiego, Zygmunta II Augusta.

▪ *rycina, Polska, XVI w.*

Zygmunta I Starego. Nie zamierzał on podporządkować się polskiemu władcy i zawarł przeciwko Polsce wielką koalicję złożoną z zakonu krzyżackiego, Moskwy, Brandenburgii i cesarza. Na zjeździe wiedeńskim w 1515 r. Zygmunt I Stary uzyskał obietnicę cesarza, że ten zerwie stosunki z Krzyżakami i Moskwą. W 1519 r. polski sejm podjął decyzję o wojnie z zakonem. Pomocy Polsce ponownie odmówiła jednak Litwa. Polska armia zaczęła oblegać krzyżackie twierdze, a flota zablokowała krzyżackie porty. Ostatecznie w 1521 r. na prośbę zakonu zawarto czteroletni rozejm.

Decydujący wpływ na dalsze losy zakonu krzyżackiego miała reformacja. Albrecht Hohenzollern i wielu tamtejszych dostojników ulegli wpływom nauk Marcina Lutra. Wielki mistrz był zainteresowany likwidacją zakonu i stworzeniem świeckiego księstwa, w którym on i jego potomkowie sprawowaliby

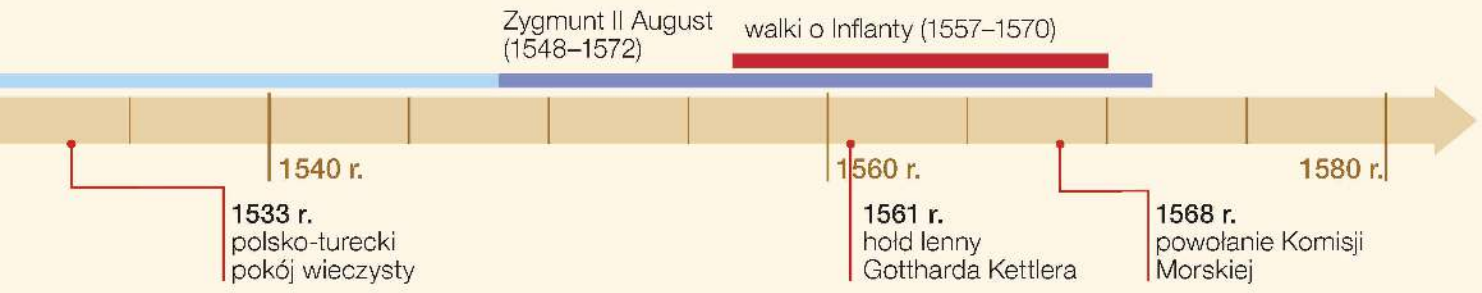

dziedziczną władzę, a rycerze zakonni staliby się świeckimi właścicielami ziemskimi. Zawarł w tej sprawie porozumienie z Zygmuntem I Starym. W **1525 r.** na rynku w Krakowie Albrecht Hohenzollern, już jako świecki książę, a zarazem spadkobierca państwa krzyżackiego będącego lennem Polski, złożył polskiemu królowi **hołd**, w którym uznał się za wasala władcy Polski. W zamian objął władzę w dawnym państwie zakonnym, które od tej pory nosiło nazwę Księstwa Pruskiego, określanego także jako Prusy Książęce. Ustalono ponadto, że książę pruski zasiądzie w polskim senacie oraz nałożono na niego obowiązek pomocy zbrojnej swojemu królowi. Władca Polski uzyskał też prawo rozstrzygania konfliktów między księciem a jego poddanymi. Problem krzyżacki został rozwiązany – na północy powstało zależne od Polski małe luterańskie państwo, które zerwało związki z cesarstwem i porzuciło antypolską politykę.

Gotthard Kettler był mistrzem krajowym inflanckim zakonu krzyżackiego i zwolennikiem współpracy z Zygmuntem II Augustem. W zamian za sekularyzację Inflant i podporządkowanie ich Rzeczypospolitej otrzymał w dziedziczne władanie Kurlandię i Semigalię oraz urząd gubernatora Inflant.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

WALKA O WPŁYWY NAD BAŁTYKIEM

W XVI w. Dania i Szwecja umocniły swoją pozycję w basenie Morza Bałtyckiego. Oba kraje rozbudowały flotę wojenną i dążyły do rozszerzenia strefy wpływów na Bałtyku, m.in. poprzez przejęcie kontroli nad tamtejszym handlem. Opanowanie wschodniego wybrzeża i najważniejszych portów Inflant – takich jak Ryga, Narwa i Parnawa – przyniosłoby bowiem ogromne zyski. Po **sekularyzacji** Prus na terenie Inflant utrzymywało się coraz słabsze państwo zakonu krzyżackiego oraz kilka małych państewek duchownych. Do rywalizacji o ten obszar przystąpiły nie tylko Dania i Szwecja, lecz także zainteresowane dostępem do Morza Bałtyckiego państwo moskiewskie.

W 1554 r. car wymusił na wielkim mistrzu inflanckim nadanie Moskwie przywilejów w handlu bałtyckim. Interweniował wówczas Zygmunt II August, przez co Moskwa w 1558 r. przypuściła atak na państwo zakonne. W 1561 r. wielki mistrz Gotthard Kettler oddał swoje państwo pod opiekę Polsce i Litwie oraz złożył hołd lenny Zygmuntowi Augustowi. W zamian otrzymał we władanie jako świecki książę Kurlandię i Semigalię (zob. mapa na s. 131) oraz możliwość wprowadzenia w całym kraju luteranizmu. W zaistniały konflikt szybko włączyli się Duńczycy i Szwedzi, chcący zdobyć panowanie nad Morzem Bałtyckim (*dominium Maris Baltici*). W ten sposób w 1563 r. wybuchła **I wojna północna**.

Walki toczyły się na lądzie i morzu. Zygmunt II August zbudował flotę, aby zwalczać rosyjski handel narewski. Korzystał także z usług kaprów (żeglarzy z prywatnych okrętów), którzy uzyskiwali większość łupów ze zdobytych wrogich statków. W 1568 r. w Gdańsku powołano Komisję Morską, odpowiedzialną za funkcjonowanie i rozbudowę floty kaperskiej. Jednak te decyzje Zygmunta II Augusta spowodowały bunt gdańszczan, niezadowolonych z ingerencji państwa w politykę morską. Mimo to władca zdołał narzucić Gdańskowi swoją wolę, a w 1570 r. wysłał specjalną komisję na czele z biskupem

WALKI O INFLANTY W LATACH 1557–1570

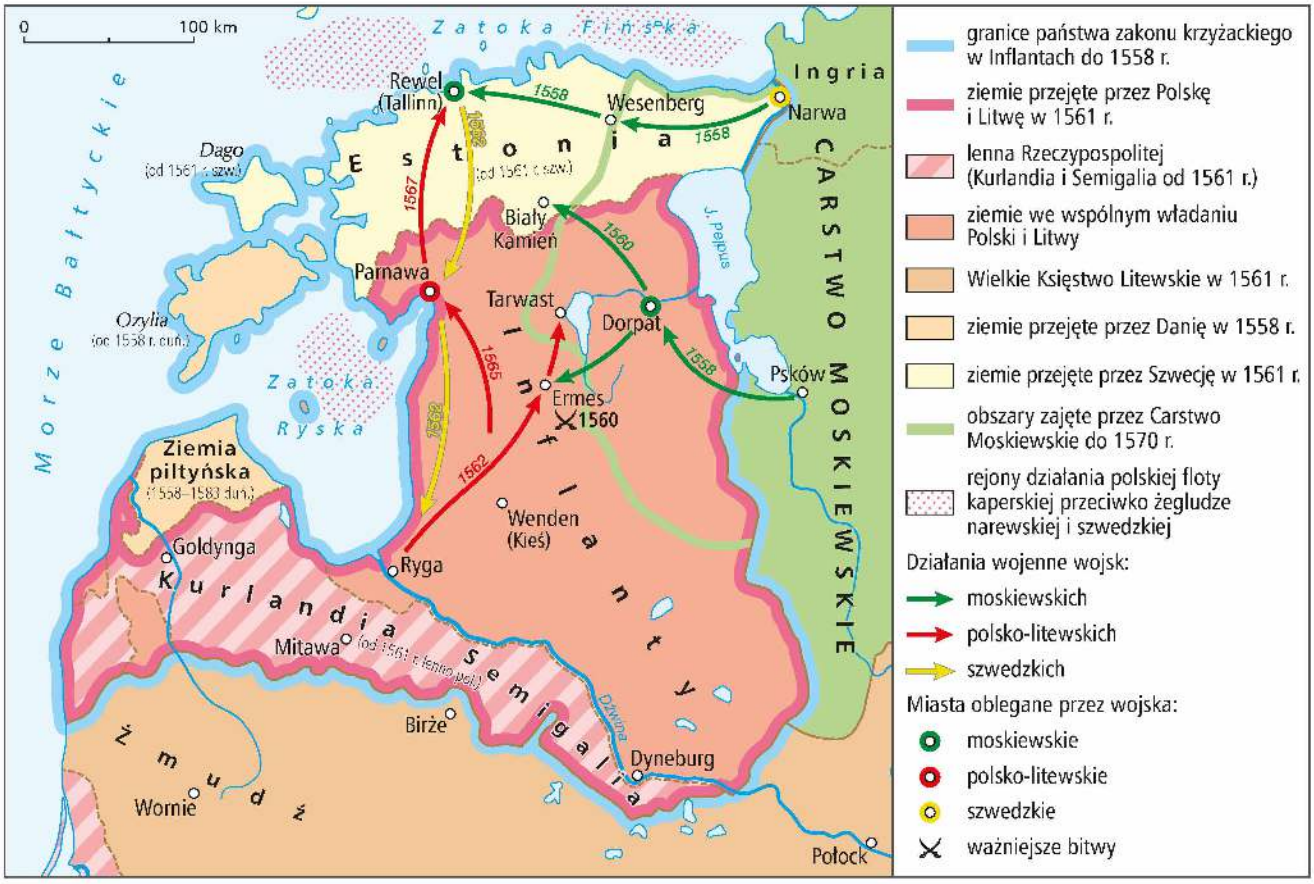

? 1. Wskaż obszary, które Gotthard Kettler otrzymał we władanie w 1561 r.
2. Wymień tereny Inflant uzyskane przez poszczególne państwa na mocy porozumień z 1570 r.

Stanisławem Karnkowskim, która w tzw. **statutach Karnkowskiego** opracowała zasady sprawowania przez króla zwierzchnictwa nad miastem i żeglugą morską.

Pierwszy etap wojny w Inflantach zakończył się w 1570 r. pokojem w Szczecinie między Danią i Szwecją. Rzeczpospolita i Moskwa podpisały rozejm. Na jego mocy większą część Inflant zatrzymywała Polska, a przy państwie moskiewskim pozostały jedynie zdobycze wojenne, m.in. Narwa i Dorpat. W trakcie konfliktu o Inflanty Zygmunt II August skorzystał z pomocy militarnej swojego lennika Albrechta Hohenzollerna. W zamian polski monarcha w 1563 r. zgodził się na przeniesienie praw do lenna w Prusach na brandenburską linię Hohenzollernów. Układ ten stwarzał możliwość połączenia w przyszłości Prus i Brandenburgii.

ĆWICZENIA

1. Omów relacje Polski i Litwy z sąsiednimi państwami na początku XVI w.
2. Oceń, czy sekularyzacja zakonu i utworzenie świeckiego państwa pruskiego były korzystnym dla Polski rozwiązaniem konfliktu z Krzyżakami.
3. Wskaż różnice w polityce zagranicznej dwóch ostatnich Jagiellonów wobec Habsburgów.
4. Podaj przyczyny wybuchu wojny o Inflanty.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Baczkowski, *Polska i jej sąsiedzi za Jagiellonów*, Kraków 2012.
A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August. Król Polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Warszawa 1996.

Hołd pruski – sukces dyplomatyczny czy polityczny błąd?

Kiedy oceniamy hołd pruski z dzisiejszej perspektywy, wiemy, jak to wydarzenie wpłynęło na późniejsze dzieje Polski. Takiej wiedzy nie miał Zygmunt Stary, nie mógł zatem przewidzieć dalekosiężnych skutków swojej polityki. Czy jednak należało puścić w niepamięć czyny Albrechta sprzed 1525 r.? Pytania o sens i korzyści przyjęcia hołdu pruskiego nadal budzą emocje.

Oddanie Prus Albrechtowi Hohenzollernowi

XIX-wieczni historycy uznali hołd pruski za błąd polityczny. W jakim stopniu przekonanie to opierało się jednak na obiektywnej analizie sytuacji panującej w XVI w., a w jakim odzwierciedlało gorycz związaną z upadkiem Rzeczypospolitej pod koniec XVIII w.? Traktat krakowski z 1525 r. oddawał władzę w Prusach (dotąd krzyżackich) Albrechtowi, pochodzącemu z bocznej linii Hohenzollernów, i jego potomkom. Dzięki niemu Albrecht stawał się bliskim współpracownikiem króla – do jego zadań należały uczestnictwo w sejmach i udział w elekcjach oraz służenie Polsce pomocą wojskową. Trzeba pamiętać, że Albrecht był siostrzeńcem polskiego monarchy, a więzy dynastyczne znaczyły w XVI w. więcej niż kwestie narodowe. Ponadto przypieczętowaniem postanowień traktatu krakowskiego było złożenie przez Hohenzollerna hołdu. Taki akt miał wówczas duże znaczenie. 10 kwietnia 1525 r. na rynku krakowskim ostatni wielki mistrz krzyżacki i pierwszy książę pruski przysięgał wierność królowi i Koronie.

Hołd pruski to obraz Jana Matejki, upamiętniający chwilę na krakowskim rynku, kiedy wielki mistrz krzyżacki Albrecht Hohenzollern [1] zaświadczył o podporządkowaniu się królowi Polski Zygmuntowi I Staremu [2]. W historiografii to wydarzenie jest często uznawane za szczyt potęgi państwa Jagiellonów. Oprócz obydwu władców artysta przedstawił na obrazie królową Bonę [3] oraz wojewodę krakowskiego, a późniejszego hetmana wielkiego koronnego Jana Amora Tarnowskiego [4]. O wątpliwościach, jakie w XIX w. wywoływał hołd pruski, świadczy postać nadwornego błazna Stańczyka [5]. Siedzi on poniżej władcy z zasępionym obliczem, wyrażającym brak przekonania, czy hołd rzeczywiście jest polskim zwycięstwem.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Korzyści płynące z hołdu pruskiego

Jakie korzyści hołd pruski dawał Polsce? Rzeczpospolita, po długoletnich zmaganiach z zakonem, traciła zaprzysięgłego wroga. Albrecht jako wielki mistrz krzyżacki był zobowiązany na mocy II pokoju toruńskiego do złożenia hołdu królowi polskiemu, ale aż do 1525 r. tego nie uczynił. W 1514 r. Krzyżacy zawarli też antypolskie przymierze z Moskwą i Habsburgami, co stanowiło złowieszczą zapowiedź współpracy przyszłych zaborców. Hołd wzmacniał więc pozycję Polski wobec krnąbrnego lennika. Likwidacja zakonu nie spotkała się bowiem z dobrym przyjęciem w Europie. Niezadowolenie papieża i cesarza uderzało w Albrechta, co tym mocniej wiązało go z Polską. Wyrazem głębokiej zależności od Rzeczypospolitej był zakaz prowadzenia polityki zagranicznej i bicia monety. Ponadto poddani księcia mogli odwoływać się w sporach z władzą do sądów królewskich. Traktat przewidywał ścisłe związanie Prus z Polską, włącznie z możliwością ich aneksji po bezpotomnej śmierci Albrechta. Tron w Królewcu mogli dziedziczyć tylko potomkowie księcia reprezentujący boczną gałąź rodu.

Dalsze losy Prus Książęcych

Na europejskich dworach traktat krakowski uznano za dowód słabości Polski i niezdecydowania króla. XIX-wieczni historycy również oceniali go surowo. Wpływ na to miały rozbiory i rola, jaką w nich odegrały Prusy. Argumentowano, że należało wykorzystać sprzyjającą sytuację międzynarodową i ostatecznie rozprawić się ze słabnącym przeciwnikiem. Społeczeństwo Prus, niechętne Krzyżakom, najpewniej poparłoby inkorporację. Ponadto zagrożenie walką na dwa fronty było niewielkie, ponieważ Zygmunt Stary w 1524 r. zawarł rozejm z Turcją, a wcześniej uregulował relacje z cesarstwem. Późniejsi historycy krytykę skupili na dalszych wydarzeniach. Kluczowa okazała się wydana w 1618 r. przez Zygmunta III Wazę zgoda na przejęcie pruskiego lenna po wygaśnięciu tamtejszej dynastii książąt przez przedstawicieli brandenburskiej linii Hohenzollernów. Od tego momentu należąca do Rzeszy Brandenburgia dążyła do zrzucenia zależności w Prusach i połączenia obu części w jedno państwo. Ukoronowaniem tej polityki były traktaty welawsko-bydgoskie z 1657 r. (uniezależnienie Prus) oraz zajęcie Pomorza Gdańskiego (Prus Królewskich) w 1772 r. Prusy wzięły udział w trzech rozbiorach Rzeczypospolitej. Współczesna historiografia patrzy na hołd pruski

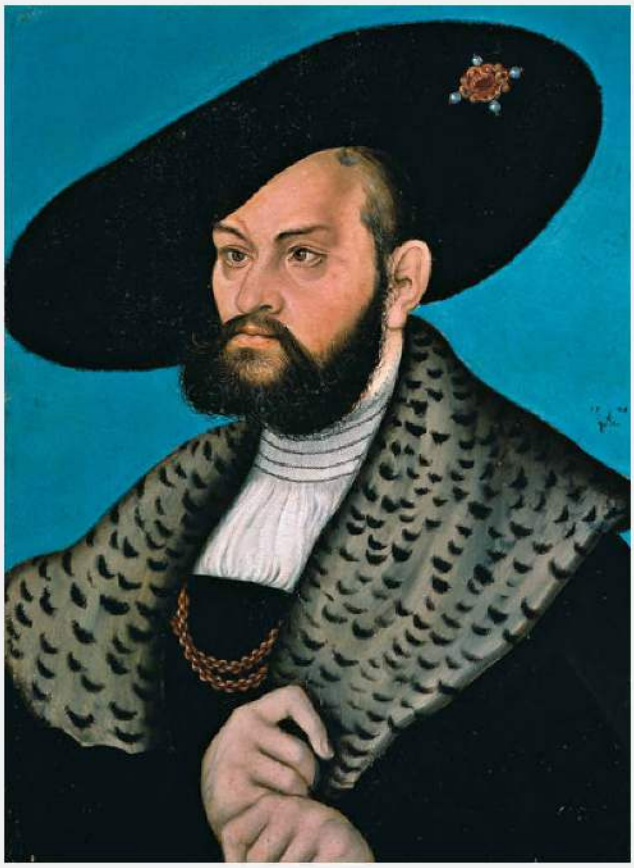

Albrecht Hohenzollern po złożeniu hołdu ściśle współpracował z Zygmuntem I, m.in. doradzał mu w sprawach bałtyckich. Uważa się, że jako bliski krewny marzył o zdobyciu krakowskiego tronu i dlatego utrzymywał szerokie kontakty z ważnymi osobistościami ówczesnej Europy.

▪ *obraz, Prusy, 1528 r.*

z większym dystansem. W politycznych realiach pierwszej połowy XVI w., w trudnej sytuacji wewnętrznej i przy coraz bardziej palącym problemie tureckim, traktat krakowski wydawał się korzystny. Zlikwidowane zostało zagrożenie ze strony wciąż niebezpiecznego i wpływowego państwa zakonnego. W jego miejsce powstawało słabe państewko, które – jak się spodziewano – w krótkim czasie zostanie włączone do Polski. Ponadto Prusy Książęce, będące silnym ośrodkiem renesansu i reformacji, wniosły duży wkład w rozwój nauki i kultury Rzeczypospolitej. Książę Albrecht do końca swojego panowania pozostał lojalnym lennikiem króla.

Mimo wszystkich pozytywnych stron hołdu pruskiego nie należy zapominać o tym, że Zygmunt Stary miał niepowtarzalną okazję naprawić błąd Konrada Mazowieckiego. Dalsze problemy Rzeczypospolitej z Prusami, zakończone zainicjowanymi przez Fryderyka Wielkiego rozbiorami, nie były jednak winą Jagiellona, lecz – w większej mierze – krótkowzrocznej polityki późniejszych władców z dynastii Wazów.

5 RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- funkcjonowanie unii polsko-litewskiej,
- przyczyny zawarcia unii lubelskiej,
- powstanie Rzeczypospolitej Obojga Narodów,
- skutki unii realnej między Polską i Litwą.

UNIA POLSKI I LITWY OD XIV WIEKU

Unia polsko-litewska zawarta w 1385 r. w Krewie nie złączyła na stałe obydwu państw. Układ ten rozpadł się już w 1399 r. po śmierci królowej Jadwigi. W kolejnych latach podpisywano nowe porozumienia w celu unormowania wzajemnych relacji. Z powodu ambicji politycznych krewnych Władysława Jagiełły i obaw litewskich możnych przed dominacją polskich możnowładców były one jednak kilkukrotnie zrywane. W 1440 r. wielkim księciem litewskim został Kazimierz IV Jagiellończyk, młodszy brat króla Władysława III, a unia personalna między Polską i Litwą w praktyce przestała obowiązywać. Została odnowiona w 1447 r., gdy Kazimierz otrzymał polską koronę.

Po śmierci Kazimierza Jagiellończyka w 1492 r. zgodnie z jego wolą władzę w obydwu krajach ponownie rozdzielono. Na tronie Polski zasiadł syn zmarłego monarchy **Jan Olbracht**, a Litwą miał rządzić jego młodszy brat **Aleksander** (unia dynastyczna). Wciąż trwają dyskusje historyków, czy doszło wówczas do całkowitego zerwania unii, czy też nastał system rządów, w którym król Polski miał formalnie zwierzchność nad wielkim księciem litewskim – podobnie jak w czasach Jagiełły i jego kuzyna Witolda. Relacje między Janem Olbrachtem i Aleksandrem Jagiellończykiem układały się poprawnie. Władcy współdziałali w polityce zagranicznej i udzielali sobie pomocy militarnej. Na gruncie tej współpracy i zagrożenia zewnętrznego ze strony Moskwy i Turcji w 1499 r. Jan Olbracht i Aleksander podpisali traktat, zwany **unią krakowsko-wileńską**. Oba państwa zobowiązały się do wzajemnej pomocy militarnej oraz nieangażowania w konflikty zbrojne bez zgody drugiej strony. Ustalono również, że senatorowie z obu krajów będą konsultowali ze sobą wybór władców.

W 1501 r. po bezpotomnej śmierci Jana Olbrachta królem Polski został wielki książę litewski **Aleksander**. Jego następcy także byli władcami jednocześnie Polski i Litwy. Po wyborze Aleksandra na tron Polacy zaczęli dążyć do ściślejszego połączenia obu państw. W 1501 r. w Mielniku władca wydał dwa akty: w pierwszym zgodził się na tzw. **unię realną**, a w drugim nadał przywileje dla senatu. Zgodnie z zapisami **unii mielnickiej** Polska i Litwa miały stać się jednym państwem, którego władcę

Kanclerz Jan Łaski wręcza królowi Aleksandrowi Jagiellończykowi statut praw. W tym dokumencie z 1506 r. spisano przywileje szlacheckie i prawa obowiązujące w ówczesnej Polsce.

- *miniatura, Polska, XVI w.*

będą wybierać dostojnicy polscy i litewscy. Król jednak nie zamierzał stosować się do tych postanowień, ponieważ Jagiellonowie straciliby wówczas dziedziczną władzę nad Litwą. Z tego powodu traktat nigdy nie wszedł w życie.

Po śmierci Aleksandra Jagiellończyka w 1506 r. polscy możni wybrali na króla jego brata Zygmunta. Nowy władca na stałe rezydował w Krakowie i nie mógł często angażować się w sprawy litewskie. W 1529 r., głównie za namową stronnictwa opozycyjnego wobec królowej Bony, wysłał na Litwę swojego dziewięcioletniego syna Zygmunta Augusta. Miał on tam sprawować rządy w imieniu króla, lecz faktyczną władzę przejął dopiero w 1544 r. Zygmunt Stary zatrzymał tytuł księcia zwierzchniego Litwy, ale decyzje polityczne miał już podejmować jego syn. Wprowadzenie młodego Zygmunta Augusta do wielkiej polityki służyło przygotowaniu go do objęcia tronu polskiego, zwłaszcza że w imieniu schorowanego Zygmunta Starego rządy w kraju sprawowała niepopularna królowa Bona. Król zmarł w 1548 r., a Zygmunt August przejął po nim władzę.

LITWA PRZED UNIĄ LUBELSKĄ

W czasie unii personalnej Litwa pod wieloma względami upodobniła się do Polski. W XV w. po rozszerzaniu na bojarów licznych przywilejów polskiej szlachty, m.in. *Neminem captivabimus* (więcej zob. s. 115), w Wielkim Księstwie wyodrębnił się stan szlachecki. Ustanowiono również urzędy wojewodów. Największe zmiany na Litwie przyniosło panowanie Zygmunta Augusta. Szlachta litewska, wzorem polskim, upowszechniła wówczas na wsi system folwarczno-pańszczyźniany. Przeprowadzono reformę tzw. pomiarę włóczną – każdą wieś podzielono na równe części, na których osadzano kmieci. Ponadto chłopom zwiększono wymiar pańszczyzny.

W 1564 r. utworzono odrębny system sądownictwa dla szlachty (sądy ziemskie, grodzkie i podkomorskie), a dwa lata później ogłoszono nowy zbiór praw – tzw. II statut litewski, który zastąpił przestarzałe prawa. Przepisy tego kodeksu były wzorowane na prawie rzymskim i polskim, jednak wiele z nich wywodziło się

RZĄDY ZYGMUNTA AUGUSTA NA LITWIE

Litewscy możni domagali się, aby wspólny władca przynajmniej przez pewien czas przebywał na Litwie, co zapewniłoby im wpływ na króla i możliwość uzyskiwania od niego korzyści. Szanse na to zaistniały, gdy jeszcze za życia ojca Zygmunt II August zaczął na stałe rezydować w Wilnie, gdzie odbudował zamek, zorganizował swój dwór i otoczył się litewskimi magnatami. W tym czasie potajemnie poślubił pochodzącą z potężnego rodu magnackiego Barbarę Radziwiłłównę, co wzbudziło duże niezadowolenie wśród polskiej szlachty. Jednocześnie Zygmunt August zwiększył zdolności obronne Litwy – dokonał przeglądu zamków na południowo-wschodnich rubieżach Wielkiego Księstwa oraz dbał o właściwe uzbrojenie garnizonów wojskowych. Starał się również podnieść poziom gospodarowania w dobrach książęcych, by zwiększać ich dochodowość.

Zygmunt August i Barbara Radziwiłłówna prawdopodobnie na zamku w Wilnie na obrazie Jana Matejki (fragment). Po śmierci ukochanej żony król do końca życia ubierał się na czarno na znak żałoby.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

? Dlaczego – Twoim zdaniem – kronikarze ukazywali rządy Zygmunta II Augusta na Litwie w negatywnym świetle?

z tradycyjnego prawa litewskiego. W 1566 r. na całej Litwie wprowadzono reformę administracyjną (województwa podzielono na nowe powiaty). Zorganizowano też sejmiki ziemskie, z których wybierano posłów na sejm – jego sposób funkcjonowania miał być identyczny jak w Polsce. Ponadto przeprowadzono reformy wojskowe, polegające na zwiększeniu liczby szlacheckiego pospolitego ruszenia. Reformy na Litwie w latach 60. XVI w. wiązały się z ruchem egzekucji praw i dóbr w Polsce, któremu sprzyjał Zygmunt August.

UNIA LUBELSKA

Jeden z postulatów ruchu egzekucyjnego dotyczył zawarcia ścisłej unii z Litwą. Połączenie dwóch państw było korzystne dla polskiej szlachty, osłabiłoby bowiem pozycję króla, który dysponował dziedziczną władzą na Litwie. Polską szlachtę interesowała też ekspansja na żyzne i rozległe tereny państwa litewskiego, zwłaszcza na Ukrainie. Polacy jako cudzoziemcy nie mieli dotąd prawa nabywania tamtejszej ziemi. Zacieśnienie współpracy wymuszała ponadto konieczność wspierania Litwy w wojnach z Moskwą i Tatarami.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ZYGMUNT II AUGUST
(1520–1572)

Ostatni król Polski z dynastii Jagiellonów w linii męskiej. Doprowadził do zawarcia w 1569 r. unii lubelskiej. Na króla został koronowany za życia swojego ojca (w 1530 r.), co nie przyniosło mu przychylności poddanych, podobnie jak ślub z Barbarą Radziwiłłówną. Władca był jednak dobrym politykiem. Wielkim sukcesem jego dyplomacji i siły militarnej okazało się zdobycie Inflant. O skuteczności polityki zagranicznej Zygmunta Augusta może świadczyć to, z jak potężnymi rywalami na arenie międzynarodowej musiał się zmagać – a byli to cesarz Karol V, car Iwan IV Groźny i sułtan Sulejman Wspaniały. Gdy monarcha zmarł bezpotomnie w 1572 r., Rzeczpospolita Obojga Narodów należała do najpotężniejszych krajów w Europie. Współczesny królowi kronikarz Świętosław Orzelski napisał, że śmierć Zygmunta Augusta „zamknęła wiek świetny" w Polsce.

WARTO WIEDZIEĆ

Litewscy książęta

Na Litwie rody możnowładcze dominowały nie tylko ekonomicznie, lecz także politycznie nad pozostałą częścią szlachty. Ogromne majątki posiadali m.in. Radziwiłłowie, Ostrogscy i Sanguszkowie. W przeciwieństwie do Polski, gdzie w XVI w. panowała formalna równość wewnątrz stanu szlacheckiego, litewscy panowie (kniaziowie) byli wyraźnie uprzywilejowani w stosunku do ogółu szlachty (bojarów). Dzierżawienie przez bojarów ziemi należącej do kniaziów stanowiło formę uzależniania tych pierwszych i wyraz ich niższego statusu społecznego. Wiele litewskich rodzin możnowładczych wywodziło się w prostej linii od litewskich czy ruskich książąt – potomków wielkiego księcia Giedymina lub Rurykowiczów. Było to powodem ich ogromnych ambicji politycznych.

? Z czego wynikała silna pozycja rodów możnowładczych w Wielkim Księstwie Litewskim?

Mikołaj Radziwiłł Czarny oraz jego stryjeczny brat Mikołaj Radziwiłł Rudy (brat Barbary Radziwiłłówny) swoje kariery zbudowali za panowania Zygmunta Augusta.

▪ *ilustracja, Litwa, XVI w.*

Unia lubelska to obraz Jana Matejki namalowany w trzechsetną rocznicę jej zawarcia. Malarz przedstawił na nim króla Zygmunta Augusta [1], przyjmującego przysięgę dostojników polskich i litewskich. Obok władcy stoi prymas Jakub Uchański [2], trzymający Biblię, na którą składana jest przysięga. Na obrazie ukazano także Annę Jagiellonkę [3], siostrę króla, której nie było wówczas w Lublinie. Korona na głowie tej postaci symbolizuje kontynuowanie przez nią polityki dynastycznej Jagiellonów.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Zainteresowana ścisłym połączeniem z państwem polskim była także średnia i drobna szlachta litewska. Liczyła ona na uzyskanie tych samych praw, jakie przysługiwały szlachcie polskiej, co osłabiłoby litewskich możnych. Z tego powodu możliwość unii realnej z Polską odrzucała litewska magnateria, obawiająca się większej kontroli monarchy i utraty uprzywilejowanej pozycji.

Przeciwnikami unii realnej długo pozostawali Jagiellonowie. Ścisłe połączenie dwóch państw wiązałoby się bowiem z odejściem od zasady dziedziczenia tronu litewskiego przez tę dynastię. Pod koniec panowania król Zygmunt II August zmienił jednak stanowisko i przeszedł do obozu zwolenników unii realnej. Król nie miał potomstwa i zdawał sobie sprawę, że unia personalna po jego śmierci wygaśnie. Jedyną szansą dalszego współistnienia Polski i Litwy było połączenie obu państw silniejszymi więzami. Ponadto monarcha potrzebował poparcia polskiej szlachty (postulującej unię realną) w wojnach o Inflanty.

W 1562 r. z propozycją wspólnego sejmu polsko-litewskiego i zawarcia unii wystąpiła szlachta litewska. To dążenie nasiliło się jeszcze po zdobyciu przez Moskwę Połocka. Wówczas z inicjatywy króla na Litwie przeprowadzono reformy, upodobniające kraj do Polski. W 1568 r. monarcha zwołał do Lublina sejm koronny (polski), na który mieli również przybyć litewscy posłowie wybrani na sejmikach. Rokowania na sejmie przybrały dramatyczny przebieg – Litwini nie zgadzali się na unię, a Polacy wysuwali radykalne idee włączenia Wielkiego Księstwa Litewskiego do Polski. Król proponował rozwiązanie kompromisowe. Na początku 1569 r. posłowie litewscy na znak protestu opuścili obrady. Wówczas Zygmunt II August niespodziewanie dla Litwinów wydał akty inkorporacji Podlasia oraz południowych części Wielkiego Księstwa Litewskiego do Korony Królestwa Polskiego. Dokumenty zostały przegłosowane przez sejm koronny w marcu (Podlasie), maju (Wołyń) i czerwcu (województwa bracławskie i kijowskie). Szlachta tych ziem masowo złożyła przysięgę królowi polskiemu i uznała nowy podział polityczny. Uszczuplenie obszaru Litwy niemal o połowę było ciosem w litewskich możnych. Nie mogli oni jednak walczyć zbrojnie o swoje terytorium, skoro decyzję podjął suwerenny władca

RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW

Zawarta w Lublinie unia gwarantowała powstanie jednej, wspólnej Rzeczypospolitej, złożonej z dwóch państw – Korony Królestwa Polskiego (Korona) i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Litwa). Połączone ze sobą kraje utworzyły Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Król polski zrzekał się na rzecz polskiego sejmu swoich praw dziedzicznych do Litwy. Kolejny monarcha miał być wybierany na wspólnej dla Polaków i Litwinów wolnej elekcji. Zachowywał on tytuł wielkiego księcia litewskiego, choć po elekcji miała odbywać się tylko jedna koronacja – na króla Polski. Ponadto część praw polskiej szlachty przeniesiono na litewską.

Rzeczpospolita Obojga Narodów

powierzchnia państwa 867 000 km²
2. miejsce w Europie

ludność 7 500 000
7. miejsce w Europie
(8% ludności kontynentu)

Korona Królestwa Polskiego

odrębne
- urzędy centralne
- wojsko
- skarb
- sądownictwo
- język urzędowy (polski)

wspólne
- władca
- sejm
- polityka zagraniczna i obronna
- moneta

Wielkie Księstwo Litewskie

odrębne
- urzędy centralne
- wojsko
- skarb
- sądownictwo
- język urzędowy (ruski)

Unie polsko-litewskie – od Krewa do Lublina

Władysław II Jagiełło, Jadwiga Andegaweńska

unie personalne

Unia personalna to związek państw połączonych osobą wspólnego monarchy, ale zachowujących odrębność polityczną i ustrojową.

1385 r. Unia w Krewie

Wielki książę litewski Jagiełło poprzez ślub z królem Polski Jadwigą złączył kraje unią personalną. W zamian za tron krakowski zobowiązał się m.in. do przyjęcia chrztu i kontynuowania walki z Krzyżakami.

1401 r. Unia wileńsko-radomska

Umowy zawarte w Wilnie i Radomiu oddawały dożywotnią władzę na Litwie wielkiemu księciu Witoldowi. Jednak po jego śmierci prawa dziedziczne do tronu w Wilnie miały wrócić do Jagiełły.

1413 r. Unia w Horodle

Potwierdzała odrębność Litwy, ale wielki książę miał podlegać polskiemu królowi. Wybrane rody litewskie otrzymały przywileje polskiej szlachty i wspólnie z nią mogły decydować o losach obydwu państw.

1432 r. Unia w Grodnie

Po rozluźnieniu związków między obydwoma krajami przywracała zwierzchność Jagiełły nad Litwą.

Prusy Królewskie straciły autonomię, którą miały od 1466 r., ale zachowały własny herb, skarb i prawo sądowe. Sejm pruski przekształcono w sejmik generalny, a systemy podatkowy i sądowy zunifikowano.

Prusy Książęce pozostały lennem Korony.

Inflanty stanowiły wspólne terytorium Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Kurlandia i Semigalia stanowiły lenno Rzeczypospolitej.

Podlasie, Wołyń i Ukraina – ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego wcielone do Korony Królestwa Polskiego.

Kazimierz Jagiellończyk

unie realne

Unia realna to związek kilku państw, które wspólnie tworzą jeden podmiot, najczęściej jedno państwo.

Zygmunt August

1447 r.

Kazimierz Jagiellończyk królem Polski

W latach 1440–1447 unia faktycznie została zerwana. Wybór na króla Polski wielkiego księcia litewskiego Kazimierza Jagiellończyka przywracał unię personalną.

1499 r.

Unia krakowsko-wileńska

Związek o charakterze polityczno-militarnym, który potwierdzał ścisły sojusz między obydwoma państwami.

1501 r.

Unia mielnicka

Próba zastąpienia unii personalnej unią realną. Przewidywała połączenie obydwu państw, ścisłą współpracę wojskową, wzajemną pomoc, ujednolicenie monety, wag i miar. Nie weszła jednak w życie.

1569 r.

Unia lubelska

Po okresie funkcjonowania unii personalnej łączyła Koronę Królestwa Polskiego i Wielkie Księstwo Litewskie w jedno państwo.

Litwy. Całkowite zerwanie unii wiązałoby się zaś z utratą majątków, które mieli na Ukrainie. W tej sytuacji Litwini powrócili na sejm i zgodzili się na podpisanie unii z Polską na zasadzie kompromisu: bez inkorporacji Litwy do Polski i wprowadzenia egzekucji dóbr na Litwie. Końcowy akt unii podpisano i zaprzysiężono **1 lipca 1569 r. w Lublinie**.

SKUTKI UNII LUBELSKIEJ

Historia Rzeczypospolitej Obojga Narodów wskazuje, że zawarcie unii lubelskiej było dużym sukcesem. Wspólne polsko-litewskie państwo przetrwało ponad 200 lat bez większych wewnętrznych sporów o tożsamość etniczną i prób podziałów. Dzięki zacieśnieniu związku między Polską a Litwą polska szlachta zyskała możliwość rozwoju ekonomicznego na wschodzie (głównie na Ukrainie), a litewska – otrzymała prawa przysługujące szlachcie koronnej. Ponadto unia zagwarantowała szlachcie niezmienność ustroju, w którym miała ona realny wpływ na rządy w państwie.

Na unię polsko-litewską warto spojrzeć z perspektywy partykularnych interesów (racji stanu) każdego z dwóch tworzących ją krajów. Historycy litewscy podkreślają, że unia z Polską negatywnie wpłynęła na rozwój świadomości narodowej na Litwie. Konsekwencją unii była bowiem polonizacja litewskiej szlachty, która przyjmowała polskie wzorce, zamiast dbać o rozwój własnej kultury. Jednak to właśnie unia z Polską zapewniła Litwinom – przynajmniej na kolejne 100 lat – dominację lub równowagę w relacjach z Wielkim Księstwem Moskiewskim, dążącym do zjednoczenia ziem ruskich (w tym większości terytorium Litwy). Paradoksalnie zaś polska kultura, jako bardziej obca, mogła stać się ochroną dla ludowej kultury litewskiej, która i tak od stuleci ulegała ruskim wpływom. Ponadto silne państwo polsko-litewskie miało szansę skuteczniej przeciwdziałać ekspansji Wielkiego Księstwa Moskiewskiego.

Z punktu widzenia Polski najbardziej kontrowersyjne wydaje się włączenie do niej Wołynia i Ukrainy. Za sprawą tej decyzji Zygmunta Augusta Królestwo Polskie zaczęło bezpośrednio graniczyć z państwem moskiewskim i Chanatem Krymskim. Konflikt z Moskwą o ziemie ruskie i najazdy Tatarów stały się odtąd wewnętrzną sprawą Korony. Państwo polskie musiało się też zająć problemem zamieszkujących Kijowszczyznę Kozaków. Od końca XVI w. coraz częściej wykazywali oni nieposłuszeństwo wobec polskiego króla i domagali się zwiększenia swoich praw. Inkorporacja tych obszarów w 1569 r. przesunęła politykę zagraniczną państwa daleko na wschód, co miało znaczące konsekwencje. Polska całkowicie zaniechała bowiem starań o Śląsk i przestała angażować się w sprawy Czech i Węgier, które jeszcze pół wieku wcześniej należały do Jagiellonów.

Zamek Królewski w Lublinie, gdzie w 1569 r. rozpoczął swoje obrady sejm koronny, na którym prowadzono rokowania dotyczące unii realnej z Litwą.

▪ *fotografia współczesna, Lublin*

CIEKAWOSTKA

Polonizacja szlachty litewskiej

W XVI w. kultura polska wzbudzała zainteresowanie litewskiej szlachty. To za polskim pośrednictwem docierały na Litwę idee humanizmu, odrodzenia czy reformacji. Szlachta litewska sięgała też po polskie rozwiązania gospodarcze i język. Polszczyzną posługiwali się z reguły wielcy panowie, którzy w ten sposób mogli uczestniczyć w życiu politycznym i dworskim. Pozostali nadal korzystali z języka ruskiego. Jednak jeszcze w XVI w. Polaków uznawano na Litwie za cudzoziemców. Dopiero po zawarciu unii lubelskiej Litwini zaczęli bardziej utożsamiać się z całą Rzecząpospolitą i określać siebie jako „z urodzenia Litwini, z narodowości Polacy" (*gente Lituani, natione Poloni*).

TEKST ŹRÓDŁOWY

AKT UNII LUBELSKIEJ

Podpisany w Lublinie dokument unii ustanowił ustrój Rzeczypospolitej na następne dwa stulecia.

W imię Pańskie. Amen. Ku wiecznej pamiątce sprawy niżej opisanej. [...]
3. Iż już Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie jest jedno nierozdzielne i nieróżne ciało, a także nieróżna, ale jedna a spólna Rzeczpospolita, która się z dwu państw i narodów w jeden lud zniosła i spoiła.
4. A temu obojemu narodowi, żeby już wiecznemi czasy jedna głowa, jeden pan i jeden król spólny rozkazował, który spólnemi głosy od Polaków i od Litwy obran, a miejsce obierania w Polsce, a potym na Królestwo Polskie pomazan i koronowan w Krakowie będzie. [...]
5. Obieranie i podnoszenie wielkiego księcia litewskiego, które przedtym osobno bywało w Litwie, aby już tak ustało, żeby i znak żaden albo podobieństwo na potym nie beło, z któregoby się okazowało albo znaczyło podnoszenie albo inauguracja wielkiego księcia litewskiego. A iż tytuł Wielkiego Księstwa Litewskiego i urzędy zostawają, tedy przy obieraniu i koronacji ma być obwołan oraz królem polskiem i tenże wielkim księciem litewskiem, ruskiem, pruskiem, mazowieckiem, żmudzkiem, kijowskiem, wołyńskiem, podlaskiem i inflandskiem. [...]
20. A te wszystkie rzeczy tu postanowione i obwarowane ani przez Jego Królewską Mość, ani przez pany rady i inne wszystkie stany i posły ziemskie obojga narodu za spólnem zezwoleniem ani pojedynkiem od której części i strony nie mają nigdy wiecznemi czasy być wzruszane i odmieniane, ale wieczne, całe i mocne zachowane być mają. [...]

Akt unii lubelskiej z potwierdzającymi go 77 pieczęciami. Obecnie jest przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie.

▪ *dokument, Polska, 1569 r.*

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 1, oprac. S. Ochmann, K. Matwijowski, Wrocław 1980, s. 6–9.

? 1. Podaj miejsce wyboru i koronacji władcy Rzeczypospolitej Obojga Narodów.
2. Odpowiedz, czy postanowienia unii mogły w przyszłości zostać zmienione przez króla lub sejm.
3. Wyjaśnij, dlaczego w akcie unii nie pojawił się zapis, że Rzeczpospolita jest wspólnym państwem Polaków i Litwinów.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw różnice między unią personalną a realną.
2. Wyjaśnij, dlaczego Jagiellonowie długo byli przeciwnikami ścisłego połączenia Polski i Litwy.
3. Omów działania Zygmunta II Augusta, które miały doprowadzić do zawarcia unii realnej.
4. Scharakteryzuj ustrój polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów.
5. Opisz polityczne następstwa inkorporacji Wołynia i Ukrainy do Królestwa Polskiego.
6. Wymień wspólne i odrębne dla Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego elementy państwa po unii lubelskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Błaszczyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*, Poznań 2002.
H. Wisner, *Unia. Sceny z przeszłości Polski i Litwy*, Warszawa 1988.

6 REFORMACJA I KONTRREFORMACJA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny i rozwój reformacji w Rzeczypospolitej,
- działalność braci polskich i czeskich,
- okoliczności uchwalenia i znaczenie aktu konfederacji warszawskiej,
- przebieg kontrreformacji w Polsce i na Litwie.

PRZYCZYNY REFORMACJI W RZECZYPOSPOLITEJ

Połączone unią państwo polsko-litewskie było wieloetniczne i niejednorodne religijnie. Wśród ludności przeważali katolicy, do których zaliczali się głównie Polacy, Litwini i Niemcy. Duży procent stanowili także wyznawcy prawosławia (przede wszystkim Rusini) oraz judaizmu (Żydzi). Ponadto kraj zamieszkiwali Ormianie, czyli chrześcijanie z własnym obrządkiem, oraz muzułmańscy Tatarzy. W XV w. pod wpływem idei napływających z Czech powstało też kilka silnych ośrodków husyckich, zwłaszcza w Wielkopolsce. Wielowyznaniowość Polski i Litwy miała duży wpływ na to, że tak szybko rozpowszechniły się tam idee reformacji, które napłynęły z zachodu kontynentu.

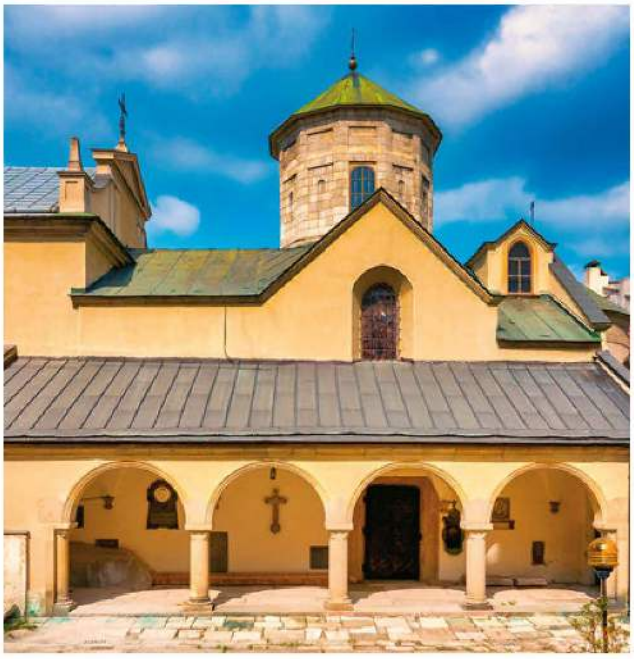

Katedra ormiańska we Lwowie, wzniesiona w XIV stuleciu, była wielokrotnie przebudowywana. Niemal od początku stanowiła ośrodek biskupstwa ormiańskiego.

- *fotografia współczesna, Lwów*

W XVI w. w Polsce, podobnie jak na zachodzie Europy, nasilała się krytyka Kościoła katolickiego. Ludność była niezadowolona z płacenia dziesięciny. Szlachta niechętnie patrzyła na wykonywanie wyroków sądów kościelnych przez świecką administrację i domagała się większego opodatkowania Kościoła na rzecz obrony państwa. Wiernych raził również niski poziom moralny i intelektualny znacznej części polskiego duchowieństwa.

POCZĄTKI REFORMACJI

Już na początku lat 20. XVI w. nauki Marcina Lutra upowszechniły się wśród ludności niemieckiej dużych miast Polski, gdzie najszybciej dotarły protestanckie publikacje wydawane w Niemczech i na Śląsku. Najwięcej zwolenników reformacji było wśród mieszczan z **Prus Królewskich** (Gdańska, Torunia, Elbląga) oraz zachodniej **Wielkopolski** (Wschowy, Międzyrzecza, Skwierzyny, Wałcza). Polska szlachta odnosiła się do luteranizmu niechętnie, ponieważ cieszył się on popularnością wśród mieszczan. Propagowaniu nowych idei religijnych zdecydowanie sprzeciwiał się król Zygmunt I Stary, który wydał nawet zakaz sprowadzania z zagranicy pism luterańskich.

Sytuacja zmieniła się w 1525 r., gdy polski monarcha zezwolił na powstanie protestanckiego państwa w Prusach Książęcych. Tamtejszy silny ośrodek reformacji w Królewcu oddziaływał nie tylko na Prusy Królewskie, gdzie większość

WYZNANIA W RZECZYPOSPOLITEJ POD KONIEC XVI WIEKU

granice państw pod koniec XVI w.
granica Rzeczypospolitej
Tereny, na których dominowali:
prawosławni
katolicy
luteranie
unici (grekokatolicy)
kalwiniści
Toruń ważniejsze ośrodki luterańskie i kalwińskie
ważniejsze ośrodki arian (braci polskich)
ważniejsze ośrodki braci czeskich
Ważniejsze skupiska ludności innych wyznań:
Żydów
Ormian
Tatarów
Karaimów
ugoda sandomierska
konfederacja warszawska
unia brzeska
pierwsze kolegium jezuickie
siedziba metropolii prawosławnej
siedziba metropolii unickiej

? 1. Wskaż i nazwij obszary Rzeczypospolitej, na których znaczny odsetek mieszkańców stanowili luteranie. Wyjaśnij, dlaczego luteranizm rozpowszechnił się właśnie w tych regionach.

2. Podaj nazwy krain historycznych z największymi skupiskami kalwinistów i braci polskich.

elit miejskich przeszła na luteranizm, lecz także na całą Polskę i Litwę. Luteranie zaczęli tworzyć w miastach – początkowo nieoficjalnie – własne gminy wyznaniowe. W połowie XVI w. miasta królewskie uzyskały swobodę organizowania życia religijnego. Wtedy też masowo zaczęto zamieniać kościoły na protestanckie **zbory**, w których nabożeństwa odbywały się najczęściej w języku niemieckim.

W latach 50. XVI w. dużą popularność wśród szlachty zyskały nauki Jana Kalwina. Jego poglądy przyjęło wielu średniozamożnych szlachciców w Małopolsce i na Litwie, a także wpływowe rodziny magnackie, m.in. Radziwiłłowie, Chodkiewiczowie czy Leszczyńscy. Szlachcie odpowiadał przede wszystkim

sposób organizacji Kościoła kalwińskiego. Gminy luterańskie były podporządkowane monarchom lub władzom miejskim, podczas gdy gminy kalwińskie cechowała samorządność – zarządzali nimi świeccy i duchowni wybierani przez wszystkich członków gminy. To przypominało zasady demokracji szlacheckiej, w której szlachta uczestniczyła w sprawowaniu władzy za pośrednictwem sejmików i sejmu. Ponadto atrakcyjne dla szlachty było podkreślanie przez kalwinizm roli działalności ekonomicznej i publicznej wiernych. Znaczenie miał też fakt, iż kalwiniści nie musieli uiszczać dziesięciny na rzecz Kościoła.

W swoich majątkach kalwińska szlachta zamieniała kościoły w zbory, jednak rzadko zmuszała poddanych do przyjęcia nowego wyznania. Nie była też zainteresowana sporami teologicznymi, a nauki Kalwina traktowała wyrywkowo. Nie stosowała się choćby do surowych kalwińskich reguł życia i zachowywała obyczaje szlacheckie, np. wystawne uczty.

BRACIA POLSCY I CZESCY

Do Rzeczypospolitej docierały także idee mniejszych i bardziej radykalnych wyznań. W latach 1562–1565 wśród polskich kalwinistów doszło do rozłamu na tle teologicznym. Część wiernych na czele z Piotrem z Goniądza zaczęła głosić **antytrynitaryzm** (od łac. *Trinitas* – 'Trójca'). Odrzucili oni **dogmat** o Trójcy Świętej i zanegowali boskość Chrystusa. Najczęściej nazywano ich arianami – w nawiązaniu do nazwy jednego z odłamów wczesnego chrześcijaństwa. Oni sami określali siebie jako bracia polscy. Ostatecznie opuścili Kościół kalwiński i założyli własną wspólnotę religijną.

Bracia polscy uprościli liturgię i odrzucili wszelkie przedmioty kultu. Utrzymywali, że chrzest należy przyjmować dobrowolnie i w pełni świadomie w wieku dorosłym. Opowiadali się za tolerancją wobec wszystkich religii i wyznań. Twierdzili również, że wszyscy ludzie są równi i potępiali poddaństwo. Część ariańskiej szlachty wyzwalała swoich chłopów

OŚRODEK ARIAŃSKI W RAKOWIE

Pod koniec XVI w. Raków stał się ważnym ośrodkiem religijnym i kulturalnym, do którego przybywali arianie z całego kontynentu. W mieście odbywały się synody ariańskie oraz dysputy religijne i filozoficzne. W 1600 r. w Rakowie założono drukarnię ariańską. Wydawane w niej dzieła teologiczne, z których najsłynniejszym był *Katechizm rakowski*, rozprowadzano następnie w krajach Europy. W mieście powstała też ariańska szkoła wyższa – Akademia Rakowska. Jej uczniom zapewniono swobodę odbywania praktyk religijnych, dlatego kształciła się w niej młodzież różnych wyznań, również z zagranicy. Szkoła miała przygotowywać absolwentów do działalności publicznej. Wykładano w niej łacinę, języki nowożytne, matematykę, logikę, a także nauki polityczne, prawne i medyczne. W procesie edukacji nacisk kładziono na samodzielne i niezależne myślenie. Okres świetności Rakowa zakończył się w 1638 r., gdy decyzją sejmu miejscowy zbór, drukarnia i akademia zostały zlikwidowane.

? Dlaczego – Twoim zdaniem – nauka w Akademii Rakowskiej była atrakcyjna również dla przedstawicieli innych wyznań?

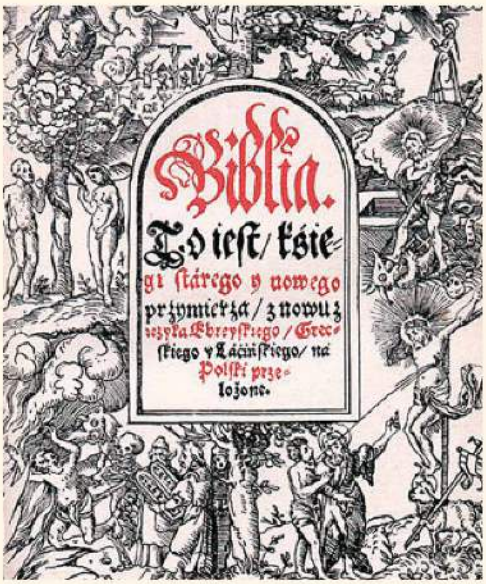

Biblia nieświeska to przekład Pisma Świętego dokonany przez arianina Szymona Budnego i wydany w 1572 r. Zgodnie z doktryną braci polskich z tekstu Biblii usunięto fragmenty dotyczące boskiej natury Chrystusa. Arianie uważali, że te ustępy nie zostały spisane przez ewangelistów, ale wprowadzone w czasach późniejszych.

▪ *księga drukowana, Litwa, 1572 r.*

lub znacznie poprawiała ich warunki życia. Bracia polscy propagowali też pacyfizm, który manifestowali poprzez noszenie u pasa drewnianej szabli zamiast prawdziwej. Ich najważniejszym ośrodkiem był Raków pod Kielcami, gdzie założyli własną drukarnię i szkołę. Za głównego teologa i przywódcę arian jest uznawany pochodzący z Italii **Faust Socyn**.

W połowie XVI w. w Wielkopolsce osiedlili się **bracia czescy** – zwolennicy husytyzmu, którzy przyłączyli się do reformacji. Wśród wygnańców z Czech było wielu wyspecjalizowanych rzemieślników, dlatego miejscowa szlachta i magnateria chętnie przyjmowała ich w swoich dobrach. Bracia czescy przyczynili się do znacznego rozwoju wielkopolskich miast, m.in. Leszna, Poznania i Szamotuł.

WALKA O TOLERANCJĘ

W połowie XVI w. reprezentanci luteranów, kalwinistów i braci czeskich w Polsce usiłowali się zjednoczyć i wprowadzić wspólne zasady wiary. Jeden silny Kościół protestancki dałby szansę na skuteczną walkę z katolicyzmem i utworzenie z państwa polsko-litewskiego kraju protestanckiego. Starań tych podjął się kalwinista **Jan Łaski** (bratanek prymasa Polski). Jego działalność zbiegła się w czasie z prośbą polskich protestantów do króla w 1552 r. o stworzenie **Kościoła narodowego w Polsce**. Rozpoczęto wówczas dyskusje nad reformą Kościoła katolickiego polegającą na wprowadzeniu liturgii po polsku i komunii pod dwiema postaciami. Na czele narodowego Kościoła na wzór angielski miałby stanąć król Zygmunt II August. Władca poważnie

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN ŁASKI (1499–1560)

Polski humanista i pisarz, sekretarz Zygmunta I Starego oraz jeden z najwybitniejszych działaczy reformacji. Pochodził z wpływowej rodziny szlacheckiej. Jego stryjem (bratem ojca) był kanclerz wielki koronny i późniejszy arcybiskup gnieźnieński, także Jan Łaski. Studiował w Wiedniu i na włoskich uniwersytetach – w Bolonii i Padwie. Później wyjechał do Bazylei, gdzie zaprzyjaźnił się z Erazmem z Rotterdamu. W trakcie podróży porzucił plany dotyczące kariery duchownej. Po powrocie do kraju podjął próby utworzenia polskiego Kościoła narodowego. Po niepowodzeniu tej idei dążył do zjednoczenia polskich odłamów protestantyzmu. Ostatecznie osiadł w Pińczowie, skąd prowadził ożywioną działalność misyjną.

PAŃSTWO BEZ STOSÓW

W XVI w. w większości państw europejskich toczył się zacięty bój o dusze wiernych. Odstępcom od wiary katolickiej we Włoszech, w Hiszpanii i cesarstwie Habsburgów groziła śmierć przez spalenie na stosie. Walka religijna przybrała także dramatyczny charakter w krajach protestanckich – Niemczech, Szwajcarii czy Skandynawii. Na tym tle Rzeczpospolitą, nawet przed ogłoszeniem aktu konfederacji warszawskiej, postrzegano jako państwo tolerancyjne, które stało się azylem dla grup religijnych prześladowanych w swoich krajach, m.in. braci czeskich czy menonitów.

Władza świecka w Polsce nie była zainteresowana ściganiem herezji, a sądy kościelne wkrótce zostały pozbawione prawa do wpływania na świecką administrację w sprawie wyroków kościelnych. Także procesy o herezje zakończone wyrokami śmierci należały w Polsce do rzadkości – w XVI i na początku XVII w. śmierć na stosie z powodów religijnych poniosły zaledwie trzy osoby. Z tego powodu ówczesną Rzeczpospolitą określa się jako „państwo bez stosów".

? Dlaczego XVI-wieczna Rzeczpospolita jest nazywana krajem tolerancji wyznaniowej?

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONFEDERACJA WARSZAWSKA

Uchwalony przez sejm akt konfederacji warszawskiej miał na celu przede wszystkim zapewnienie pokoju w kraju w okresie bezkrólewia. Uregulowano w nim kwestię tolerancji religijnej, aby uniknąć ewentualnych konfliktów wewnętrznych.

My rady koronne duchowne i świeckie i rycerstwo wszystko i stany inne jednej a nierozdzielnej Rzeczypospolitej oznajmujemy [...], *iż pod tym niebezpiecznym czasem bez króla pana zwierzchniego mieszkając, staraliśmy się o to pilnie wszyscy na zjeździe warszawskim, jakoby przykładem przodków swych sami między sobą pokój, sprawiedliwość i porządek i obronę Rzeczypospolitej zatrzymać i zachować mogli.* [...] *Przeto powstać przeciwko każdemu takiemu obiecujemy, kto by albo miejsca o czas inny do elekcji sobie obierał* [...] *albo elekcji owej zgodnie od wszystkich postawionej sprzeciwiać się śmiał. A iż w Rzeczypospolitej naszej jest niezgoda niemała w sprawie religii chrześcijańskiej, zapobiegając temu, aby się z tej przyczyny między ludźmi rozterka jaka szkodliwa nie wszczęła, którą po innych królestwach jaśnie widzimy, obiecujemy to sobie wspólnie, za nas i potomków naszych na wieczne czasy pod rygorem przysięgi, wiarą, poczciwością i sumieniem naszym, iż którzy jesteśmy różni w wierze, pokój między sobą zachować a dla różnej wiary i odmiany w kościołach krwi nie przelewać, ani się karać konfiskatą dóbr, poczciwością, więzieniem i wygnaniem i zwierzchności żadnej ani urzędowi do takowego postępowania żadnym sposobem nie pomagać.*

Akt konfederacji warszawskiej z 1573 r. gwarantował tolerancję religijną w Rzeczypospolitej, co – ze względu na zasięg terytorialny tego państwa – było wówczas ewenementem na skalę światową. W 2003 r. dokument został wpisany na Listę Światową Programu UNESCO „Pamięć Świata".

▪ *dokument, Polska, XVI w.*

Źródło: *Historia. Teksty źródłowe*, red. S. Sierpowski, Warszawa 1998, s. 101–102.

? 1. Wyjaśnij, jakie okoliczności skłoniły szlachtę do uchwalenia aktu konfederacji warszawskiej.
2. Omów postanowienia sejmu konwokacyjnego dotyczące tolerancji religijnej.

rozważał taką ewentualność, ale propozycji sprzeciwiła się przeważająca część biskupów katolickich. Również szlachta w większości odrzuciła pomysł Kościoła narodowego. Obawiano się bowiem, że w ten sposób Zygmunt II August wzmocni swoją władzę w Polsce.

Próby zjednoczenia wyznań protestanckich w Polsce zakończyły się niepowodzeniem. Mimo to w 1570 r. na zjeździe w Sandomierzu luteranie, kalwiniści i bracia czescy podpisali **ugodę sandomierską**, w której zobowiązali się do wspólnej obrony swoich wyznań. Porozumienie nie objęło jednak braci polskich z powodu ich poglądów religijnych i społecznych, które uznano za zbyt radykalne.

Efektem ugody sandomierskiej było współdziałanie szlachty protestanckiej podczas bezkrólewia i pierwszej wolnej elekcji. Zdawano sobie sprawę, że królem zostanie katolik. Aby zapobiec ograniczeniu swoich praw, protestanci doprowadzili na sejmie konwokacyjnym w 1573 r. do uchwalenia **aktu konfederacji warszawskiej**. Określał on zasady pokoju religijnego między poszczególnymi wyznaniami. Zakazywał ścigania sądowego z powodu wiary i zapowiadał surowe kary dla tych, którzy łamią prawa innowierców. W ten sposób Rzeczpospolita stała się pierwszym państwem na kontynencie europejskim, w którym prawnie zagwarantowano wolność religijną.

KONTRREFORMACJA W POLSCE

Po zakończeniu soboru trydenckiego w Kościele katolickim zaczęto wprowadzać zmiany. Aby podnieść poziom intelektualny i moralny polskiego duchowieństwa, zakładano seminaria duchowne, a kler parafialny objęto nadzorem ze strony przełożonych. Księża mieli regularnie głosić kazania w swoich kościołach, mobilizować ludność do przyjmowania komunii świętej oraz kontrolować liczebność parafii poprzez prowadzenie księgi chrztów, małżeństw i zgonów.

W 1564 r. biskup Stanisław Hozjusz sprowadził do Braniewa na Warmii **jezuitów**. Założyli oni tam szkołę – kolegium, kształcącą młodzież w duchu katolickim. Kilka lat później w Wilnie powstał klasztor jezuitów, który stał się głównym ośrodkiem działalności kontrreformacyjnej na ziemiach litewskich. W 1579 r. król Stefan Batory przekształcił wileńskie kolegium jezuitów w uniwersytet – **Akademię Wileńską**. W następnych dziesięcioleciach jezuici założyli klasztory w całej Rzeczypospolitej, m.in. we wszystkich dużych miastach, także protestanckich, jak Ryga, Gdańsk czy Toruń. W ten sposób próbowano ograniczyć znaczenie szkolnictwa protestanckiego. Postawy i poglądy wpojone młodzieży szlacheckiej miały wkrótce zaprocentować odbudowaniem pozycji katolicyzmu.

Biskup Stanisław Hozjusz był sekretarzem króla Zygmunta I Starego oraz czołowym przedstawicielem polskiej i europejskiej kontrreformacji. Jako zagorzały obrońca papiestwa sprzeciwiał się liturgiom w językach narodowych.

- *rycina, Polska, XVI w.*

Kazanie Skargi autorstwa Jana Matejki to obraz przedstawiający jezuitę [1] podczas głoszenia natchnionej homilii. Kaznodzieja był nie tylko spowiednikiem króla Zygmunta III Wazy [2], lecz także najbardziej znanym przedstawicielem kontrreformacji w Polsce, prowadzącym zażarte dysputy z protestantami. Popierał dążenia monarchy do zwiększenia jego władzy i ograniczenia roli sejmu. Postulaty zmian ustrojowych zawarł w swoim najbardziej znanym dziele – *Kazaniach sejmowych*. Obraz jest wyobrażaniem sceny głoszenia tych kazań. Słuchaczami kaznodziei są m.in. siedzący na podwyższeniu hetman Jan Zamojski [3] oraz magnaci połączeni rokoszem przeciwko królowi [4] – Janusz Radziwiłł, Mikołaj Zebrzydowski i Stanisław Stadnicki, zwany Diabłem.

- *obraz, Polska, XIX w.*

W walce z reformacją jezuici wykorzystywali różne metody: organizowali dysputy religijne z innowiercami, prowadzili działalność wydawniczą. Wśród jezuitów było wielu utalentowanych kaznodziejów i pisarzy religijnych, np. **Piotr Skarga**, autor popularnych *Żywotów świętych* oraz postulujących wzmocnienie władzy królewskiej *Kazań sejmowych*, a także Jakub Wujek, który przełożył Biblię na język polski.

UNIA BRZESKA

W XVI w. Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej znalazł się w kryzysie. Wielu wiernych, głównie średnia i zamożna szlachta, przechodziło na kalwinizm lub arianizm, a w okresie kontrreformacji – również na katolicyzm. Aby temu przeciwdziałać, Cerkiew podejmowała działania zmierzające do odnowy życia religijnego, m.in. rozwijano działalność bractw religijnych i zakładano nowe monastery.

Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej, mimo oficjalnego podporządkowania patriarsze Konstantynopola, miał dużą samodzielność. Jednak w 1589 r. powstał patriarchat w Moskwie, który – zgodnie z polityką „zbierania ziem ruskich" prowadzoną przez Iwana IV Groźnego – rościł sobie prawo do zwierzchności nad prawosławnymi diecezjami w Polsce i na Litwie (więcej zob. s. 86). Pojawiło się niebezpieczeństwo, że car wykorzysta Cerkiew do ingerencji w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. Aby temu zapobiec, część biskupów prawosławnych postanowiła zawrzeć unię z Kościołem katolickim. Tę decyzję poparł papież. Akt związania się Cerkwi z Kościołem katolickim oficjalnie zatwierdzono w **1596 r.** w **Brześciu** na Litwie, mimo sprzeciwu większości wiernych i duchowieństwa zakonnego. Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej miał uznać zwierzchność papieża, ale zachować swoje obrzędy, w tym liturgię w języku staro-cerkiewnym oraz prawo do związków małżeńskich księży.

Cerkiew greckokatolicka w Uluczu, usytuowana na wzgórzu Dębnik, została zbudowana w XVI w., a później przebudowana w XVII–XVIII w. Początkowo służyła wiernym prawosławnym, a po 1596 r. została przejęta przez unitów.

▪ *fotografia współczesna, Ulucz*

Zawarcie **unii brzeskiej** doprowadziło do rozłamu w Cerkwi. Prawosławnym zabroniono odprawiania obrzędów religijnych, ponieważ władze Rzeczypospolitej uznawały odtąd tylko **Kościół unicki**, nazywany **greckokatolickim**. Przeważająca część wiernych i duchowieństwa zakonnego odrzuciła jednak przyjęte postanowienia. Przeciwnicy unii, zwani **dyzunitami**, byli na tyle silni, że na początku XVII w. zdołali wywalczyć prawo do odprawiania nabożeństw. Przywrócono wówczas również prawosławną hierarchię kościelną.

ĆWICZENIA

1. Wymień wyznania protestanckie na ziemiach Rzeczypospolitej w XVI w.
2. Wyjaśnij, dlaczego wśród szlachty popularność zyskał kalwinizm.
3. Przedstaw działania polskiego Kościoła katolickiego w walce z reformacją.
4. Omów przyczyny zawarcia unii brzeskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Tazbir, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.*, Warszawa 2009.
J. Tazbir, *Reformacja, kontrreformacja, tolerancja*, Wrocław 1996.

7 PIERWSI WŁADCY ELEKCYJNI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja w Rzeczypospolitej podczas pierwszego bezkrólewia,
- pierwsza wolna elekcja i rządy Henryka Walezego,
- wybór Stefana Batorego na króla i polityka wewnętrzna władcy,
- przebieg wojen o Inflanty.

PIERWSZE BEZKRÓLEWIE

W lipcu **1572 r.** zmarł bezpotomnie król Zygmunt II August, ostatni męski potomek rodu Jagiellonów. Władca nie ustalił zasad wyboru swojego następcy i nie przekazał tronu innej dynastii, jak niegdyś Kazimierz Wielki. Zgodnie z prawem po śmierci monarchy przestawały funkcjonować wszystkie instytucje działające w jego imieniu, w tym sądy. Rzeczypospolitej groziła całkowita anarchia. Należało utrzymać porządek wewnętrzny i ustalić procedurę wyboru nowego władcy. Poza tym trzeba było załagodzić spory religijne. Zarówno katolicy, jak i różnowiercy obawiali się bowiem, że druga strona wykorzysta sytuację do zdobycia uprzywilejowanej pozycji w państwie.

Szlachta szybko zaczęła zwoływać lokalne zjazdy, na których zawiązywano **konfederacje**, zwane wówczas **kapturami**. To określenie odwoływało się do czarnych kapturów noszonych na znak żałoby po śmierci króla. Konfederacje kapturowe przejmowały lokalną władzę wykonawczą oraz powoływały **sądy kapturowe**, które miały bezwzględnie ścigać przestępców. Szybkie wyroki i surowość kar służyły utrzymaniu porządku w państwie. Dużą rolę odegrali wówczas wybitni politycy: działacz ruchu egzekucyjnego **Mikołaj Sienicki** oraz wyrastający na przywódcę szlachty **Jan Zamojski**.

Podczas zjazdów szlachta i senatorowie ustalili zasady sprawowania władzy w okresie bezkrólewia. Powołano funkcję **interrexa** [czyt.: interreksa], czyli dostojnika pełniącego obowiązki króla. Na zjeździe senatorów w październiku 1572 r. funkcję interrexa powierzono prymasowi Polski Jakubowi Uchańskiemu, choć protestanci wysunęli innego kandydata. Senatorowie potwierdzili także ważność sądów kapturowych oraz ustalili, że wyznaczeniem

Potęga Rzeczypospolitej u zenitu. Złota wolność. Elekcja. R.P. 1573 to obraz Jana Matejki, na którym malarz przedstawił scenę z elekcji po śmierci Zygmunta II Augusta.

- *obraz, Polska, XIX w.*

miejsca, terminu i sposobu wyboru nowego króla zajmie się **sejm konwokacyjny**. Wszystkie te postanowienia – funkcjonowanie sądów kapturowych, wyznaczanie prymasa na interrexa oraz zwoływanie sejmu konwokacyjnego – miały być stałymi elementami każdego następnego bezkrólewia.

Sejm konwokacyjny zaczął obrady na początku 1573 r. w Warszawie. Posłowie pod wpływem Jana Zamojskiego ustalili, że nowego monarchę wybierze ogół szlachty zebrany w kwietniu 1573 r. na polach wsi Kamień pod Warszawą. Oznaczało to elekcję *viritim* (z łac. 'każdemu z osobna'). Wybór miejsca był sukcesem stronnictwa katolickiego. Zdawano sobie sprawę, że na Mazowszu reformacja nie cieszy się popularnością, a to właśnie tamtejsza katolicka szlachta, słabo wykształcona i biedna, zyska większość na polu elekcyjnym. Sejm konwokacyjny podjął też decyzję o przyjęciu **aktu konfederacji warszawskiej**. Celem tej uchwały było utrzymanie porządku wewnętrznego w Polsce na czas bezkrólewia i elekcji, a także zachowanie pokoju religijnego.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN ZAMOJSKI
(1542–1605)

Urodził się w bogatej rodzinie szlacheckiej. Studiował na kilku uczelniach w Europie, m.in. w Padwie. Był znakomitym mówcą. Popularność zyskał w czasie pierwszego bezkrólewia, gdy jako poseł głosił postulat elekcji *viritim*. Podczas drugiej elekcji szlachta poparła jego pomysł wspólnego panowania Anny Jagiellonki i Stefana Batorego. Był zaufanym stronnikiem nowego króla i jego przyjacielem. Stefan Batory powierzył mu funkcje kanclerza i hetmana wielkiego koronnego oraz oddał za żonę swoją bratanicę. Zamojski był także utalentowanym dowódcą wojskowym, co udowodnił podczas kampanii moskiewskich. Po śmierci Batorego w 1588 r. pokonał pod Byczyną wojska arcyksięcia Maksymiliana Habsburga, który zamierzał koronować się na króla Polski.

WOLNA ELEKCJA

Już w 1572 r. dwory europejskie zaczęły zgłaszać kandydatów do polskiego tronu. Największe poparcie miał **Ernest Habsburg**, syn cesarza Maksymiliana II. Zamierzali na niego głosować polscy katolicy na czele z interrexem i wieloma senatorami. Jednak średnia szlachta obawiała się, że będzie on chciał wprowadzić rządy absolutne. Habsburg na tronie osłabiłby także osiągnięcia polskiej reformacji. Ponadto pojawiły się pogłoski, że zamierza oddać część Litwy Iwanowi IV Groźnemu w zamian za sojusz przeciwko Turcji.

WARTO WIEDZIEĆ

Konfederacje szlacheckie

Już w XIV w. miasta polskie zawiązywały konfederacje (łac. *confoederatio* – 'związek'), by bronić kupców przed rozbojami na drogach. Powstawały wówczas także związki rycerskie przeciwko ograniczeniom swobód przez władcę oraz takie, które wspierały króla. Wszystkie miały czasowy charakter i funkcjonowały do momentu osiągnięcia celów. Podczas konfederacji wspólnie dyskutowano nad określonymi sprawami, przy czym decyzje podejmowano większością głosów, a nie – jak w sejmie Rzeczypospolitej – jednogłośnie. Od 1572 r. lokalne konfederacje, zwane kapturami, stały się elementem każdego bezkrólewia. Wkrótce wykształciły się także konfederacje generalne, obejmujące cały kraj. Na ich czele stała rada generalna, której przewodził marszałek. W XVII w., w czasie walk politycznych z królem, konfederaci zaczęli powoływać swoją armię.

? W jaki sposób funkcjonowały konfederacje szlacheckie?

Do objęcia władzy w Polsce pretendował również **car Iwan IV**. Popierający go litewscy i ruscy magnaci liczyli na to, że jako król Polski pozostawi on przy Rzeczypospolitej Inflanty i ziemie ruskie. Niepokój wzbudzały jednak działania Iwana IV w jego ojczyźnie, gdzie szerzył terror i przeprowadzał masowe egzekucje. Większość szlachty była przeciwna zarówno Habsburgowi, jak i carowi. Niektórzy popierali króla Szwecji **Jana III Wazę**, męża Katarzyny Jagiellonki i szwagra Zygmunta Augusta. Jako protestant nie mógł jednak liczyć na głosy polskich katolików. Szlachta debatowała też nad zgłoszeniem kandydata spośród własnego grona. Ze względu na dużą liczbę wysuwanych propozycji i brak porozumienia ten pomysł został ostatecznie zarzucony.

Obóz antyhabsburski coraz mocniej popierał kandydaturę **Henryka Walezjusza (Walezego)**, brata króla Francji Karola IX. Walezjusze byli naturalnymi przeciwnikami Habsburgów. Henryk, choć pierwszy w kolejności do francuskiego tronu, mógłby nigdy na nim nie zasiąść, gdyby jego bratu urodziło się potomstwo. Ponadto szlachta uznała, że władca z pewnością rezydowałby w kraju i nie byłby ograniczony polityką swojego królestwa. Obawę budziły jedynie ciążące na Walezjuszu podejrzenia o udział w organizacji rzezi hugenotów – nocy św. Bartłomieja w 1572 r. (więcej zob. s. 76).

Anna Jagiellonka w stroju koronacyjnym przedstawiona na obrazie Marcina Kobera. Po śmierci brata została jedyną dziedziczką rodu Jagiellonów w kraju i symbolem całej dynastii. Wyszła za mąż dopiero w wieku 53 lat za Stefana Batorego.

▪ *obraz, Polska, XVI w.*

Henryk Walezy słynął z zamiłowania do wykwintnych strojów. Na polskim dworze szczególnie szokowały noszone przez niego kolczyki.

▪ *obraz, Polska, XVI w.*

Na początku kwietnia 1573 r. na polu elekcyjnym zebrało się ok. 40 tys. szlachty, zgrupowanej według województw, z których przybyła. Elekcję podzielono na dwa etapy. Na pierwszym sejm złożony z senatorów i deputatów z województw debatował nad wysuniętymi kandydaturami, a następnie przedstawiał je do głosowania wszystkim zebranym. Na drugim etapie prymas odwiedzał wszystkie obozy i zbierał głosy szlachty. Ostatecznie pod wpływem agitacji francuskiego posła szlachta zagłosowała na Henryka Walezego. Poparcia Henrykowi udzieliła także **Anna Jagiellonka**, siostra ostatniego króla Zygmunta II Augusta.

ARTYKUŁY HENRYKOWSKIE I *PACTA CONVENTA*

Kandydaci rywalizujący o polską koronę byli znani z niechęci do protestantyzmu oraz dążeń do władzy absolutnej. Z tego powodu szlachta postanowiła przygotować listę warunków, które chciała postawić kandydatom. Uznano, że nowo wybrany król musi przestrzegać praw ustrojowych Rzeczypospolitej zebranych

w **Artykułach henrykowskich** oraz osobiście zatwierdzić zobowiązania polityczne, czyli ***pacta conventa*** [czyt.: pakta konwenta].

Artykuły henrykowskie zawierały listę podstawowych zasad ustroju Rzeczypospolitej, a także określały rolę monarchy w państwie. Król zrzekał się w nich prawa do powoływania następcy i gwarantował, że Rzeczpospolita Obojga Narodów pozostanie monarchią elekcyjną. Ponadto ustalono, że władca tylko za zgodą sejmu może wypowiadać wojnę, zwoływać pospolite ruszenie czy nakładać podatki. Decyzje króla w sprawie jego małżeństwa czy polityki zagranicznej wymagały akceptacji senatu. Określono, że sejm będzie zwoływany przynajmniej co dwa lata na czas nie dłuższy niż sześć tygodni. Przy królu miało przebywać na stałe czterech senatorów, zwanych rezydentami, kontrolujących jego politykę. Monarcha nie mógł też powoływać nowych urzędów centralnych. W Artykułach henrykowskich potwierdzono odrębność prawa litewskiego od koronnego i postanowienia konfederacji

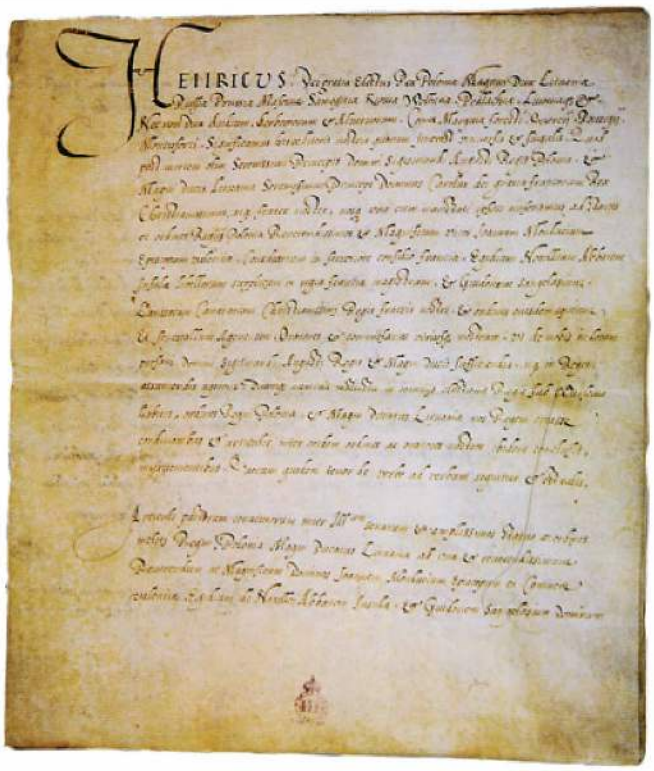

***Pacta conventa* Henryka Walezego** zobowiązywały władcę m.in. do spłaty długów Zygmunta Augusta oraz poślubienia siostry zmarłego króla, 50-letniej wówczas Anny.

▪ *dokument, Polska, XVI w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ARTYKUŁY HENRYKOWSKIE Z 1573 ROKU

Artykuły przedstawione Henrykowi Walezemu były dokumentem, który określał ustrój Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

A iż w tej [...] *Koronie narodu polskiego i litewskiego, ruskiego, inflanckiego* [...] *jest niemało dissidentes in religione* [rozróżnionych w wierze], *przestrzegając* [...] *tumultu, z tej przyczyny rozerwania albo niezgody w religii, warowali to sobie niektórzy obywatele korony konfederacją osobliwą, że w tej mierze causa religione* [w sprawie religii] *mają być w pokoju zachowani* [...]. *My obiecujemy trzymać w cale, czasy wiecznemi.* [...]

O wojnie albo ruszeniu pospolitym nic zaczynać nie mamy mimo pozwolenie sejmowe wszech stanów, ani za granice koronne obojga narodu rycerstwa koronnego wojennym obyczajem wywodzić żadnym sposobem [...] *my i potomkowie nasi* [...] *nie mamy i słowem naszym królewskim* [...].

To wszystko i coby jednokolwiek jeszcze wolności praw swych stany koronnego obojga narodu Nam przy koronacji podali, przyjmujemy, trzymać, wypełniać powinni jesteśmy i obiecujemy pod wiarą i przysięgą naszą, słowem naszym przyrzekamy, utwierdzamy, umacniamy na wieczne czasy. A jeślibyśmy (czego Boże uchowaj) co przeciw prawom, wolnościom, artykułom, kondycjom wykroczyli albo czego nie wypełnili, tedy obywatele koronni obojga narodu od posłuszeństwa i wiary nam powinnej wolne czyniemy.

Źródło: *Volumina legum*, t. 2, Petersburg 1859, s. 150–152.

? 1. Podaj nazwę przyjętego w okresie bezkrólewia dokumentu, do którego odwołano się w tekście.
2. Opisz okoliczności, w jakich szlachta mogła wypowiedzieć posłuszeństwo królowi.

warszawskiej. Ponadto zobowiązano władcę do utrzymywania wojska kwarcianego. W ostatnim punkcie znalazł się zapis, że szlachta może wypowiedzieć posłuszeństwo królowi, gdyby ten nie respektował praw Rzeczypospolitej. Miało to chronić poddanych przed absolutystycznymi zapędami monarchów.

Drugim dokumentem, który musiał zaprzysiąc wybrany przez szlachtę władca, były *pacta conventa*. Stanowiły one rodzaj umowy między szlachtą a królem elektem dotyczącej aktualnej sytuacji politycznej kraju. O ile Artykuły henrykowskie miały charakter stały, o tyle *pacta conventa* przy każdej elekcji ustalano na nowo. Henryk Walezy zagwarantował w nich sojusz między Polską i Francją oraz wzajemną pomoc wojskową. Zobowiązywał się także do wzmocnienia polskiej armii, budowy floty, finansowania Akademii Krakowskiej, spłaty długów Zygmunta Augusta oraz ufundowania studiów stu Polakom we Francji.

RZĄDY I UCIECZKA HENRYKA WALEZEGO

Król przybył do Polski w styczniu 1574 r. Wcześniej trwały rokowania w Paryżu z polskimi posłami na temat zobowiązań władcy. Szczególny opór budziła sprawa konfederacji warszawskiej. Miesiąc po przybyciu do Rzeczypospolitej Henryk Walezy został uroczyście koronowany w Krakowie na króla Polski.

Otoczony francuskimi doradcami i stronnikami partii katolickiej w Polsce monarcha powoli wzmacniał swoją władzę i pozyskiwał poparcie wpływowych magnatów. Kilkumiesięczne panowanie Henryka przerwała wieść o bezpotomnej śmierci jego brata Karola IX i czekającym na polskiego władcę wolnym tronie Francji. Z tego powodu nocą z 18 na 19 czerwca 1574 r. Henryk Walezy z nieliczną grupą doradców potajemnie opuścił Polskę i objął rządy w swojej ojczyźnie, co przyjęto z oburzeniem.

Po kilku miesiącach Rzeczpospolita ponownie nie miała władcy. Sytuacja była jednak bardziej skomplikowana niż przedtem. Formalnie Henryk wciąż pozostawał królem Polski, nie można było zatem ogłosić bezkrólewia. Poza tym monarcha, mimo że koronowany już na króla Francji, obiecywał powrót do Rzeczypospolitej. Senatorowie i szlachta postawili władcy ultimatum – jeśli w określonym terminie nie pojawi się w kraju, zostanie zdetronizowany i będzie ogłoszone bezkrólewie.

DRUGA WOLNA ELEKCJA

Zgodnie z żądaniem wystosowanym przez senatorów i szlachtę Henryk Walezy miał wrócić do Polski do 12 maja 1575 r. Władca jednak nie zdecydował się na ten krok. W dniu upływu ultimatum zwołano zjazd szlachecki pod Stężycą w województwie sandomierskim. Między zebranymi tam przedstawicielami magnaterii

Ucieczka Henryka Walezego przedstawiona na XIX-wiecznym obrazie. Król opuścił kraj nocą w czerwcu 1574 r. wraz z grupą najbliższych współpracowników.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN BATORY (1533–1586)

Książę Siedmiogrodu w latach 1571–1576, a od 1576 r. król Polski. W polityce wewnętrznej dążył do wzmocnienia władzy królewskiej. Zreformował polskie wojsko, które za jego panowania należało do najnowocześniejszych w Europie. W sprawach religijnych wykazywał tolerancję. Toczył zwycięskie wojny z Moskwą, które zatrzymały jej ekspansję w Inflantach. Od młodości był wrogi Habsburgom. Władca nie znał języka polskiego, a jego poglądy na sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej kształtowały się za pośrednictwem opinii doradców, głównie Jana Zamojskiego. Król planował także podbój państwa moskiewskiego oraz zorganizowanie krucjaty antytureckiej z udziałem państw zachodnioeuropejskich, która doprowadziłaby do wyzwolenia Węgier spod panowania osmańskiego. Podjęte w tym kierunku działania przerwała jednak niespodziewana śmierć monarchy w 1586 r.

i szlachty zarysował się wyraźny podział. Ci pierwsi opowiadali się za kandydaturą Maksymiliana II Habsburga, natomiast drudzy coraz odważniej się temu sprzeciwiali. Przywódcy szlacheccy nie mieli jednak własnego kandydata, dlatego ogłosili, że zjazd nie jest sejmem ani elekcją i nie może nawet ogłosić bezkrólewia. Ostatecznie obrady zerwano.

W tym czasie na Rzeczpospolitą spadł olbrzymi najazd tatarski. Według przekazów orda uprowadziła w niewolę ponad 50 tys. ludzi. W tej sytuacji nie można było zwlekać z wyborem nowego władcy. W październiku 1575 r. zebrał się sejm konwokacyjny, który pod wpływem prymasa interrexa wyznaczył szybki termin elekcji. Głównym kandydatem do tronu był sam cesarz, którego popierali najpotężniejsi senatorowie Polski i Litwy. Swoje kandydatury zgłosili także syn Iwana IV carewicz Fiodor, król Szwecji Jan III oraz książę Siedmiogrodu **Stefan Batory**.

W grudniu 1575 r. doszło do **podwójnej elekcji**. Prymas Uchański bez porozumienia ze szlachtą ogłosił królem Maksymiliana II. To ogromnie oburzyło wyborców zebranych na polach elekcyjnych. Pojawiło się zagrożenie wojną domową. Jan Zamojski wysunął wówczas pomysł powołania na tron królewny **Anny Jagiellonki** i związania jej małżeństwem ze **Stefanem Batorym**. Wywołało to powszechny entuzjazm wśród przywiązanej do Jagiellonów szlachty. Uznała ona, że propozycja Zamojskiego umożliwi osadzenie na tronie polskiego kandydata, „Piasta".

Zwolennicy Jagiellonki i Batorego podjęli zdecydowane działania – opanowali Kraków i czekali na przybycie księcia siedmiogrodzkiego do Polski. Już w lutym 1576 r. na Węgrzech Batory zaprzysiągł Artykuły henrykowskie i *pacta conventa*, a w kwietniu dotarł do Krakowa, gdzie odbyły się jego ślub z Anną Jagiellonką i koronacja. Maksymilian II, choć do końca życia nazywał siebie królem Polski, nie podjął walki o koronę. W ten sposób formalnie tytułu króla Polski używało trzech monarchów, Henryk Walezy nigdy bowiem nie zdecydował się na abdykację.

WOJNA Z GDAŃSKIEM

Mimo że Batory szybko przybył do kraju, gdzie został wraz z Anną koronowany, nadal miał przeciwko sobie silne ugrupowania magnaterii popierającej Habsburga. Władca postanowił zdobyć poparcie swoich przeciwników. Stopniowo kolejni magnaci uznawali władzę nowego króla. Po stronie Batorego stanęły też miasta pruskie, wcześniej sprzyjające Habsburgowi. Nieugięty pozostał jedynie Gdańsk. Jego władze obawiały się, że Batory będzie kontynuował politykę morską Zygmunta II Augusta. Chciały doprowadzić do ustępstw ze strony monarchy i odwołania niekorzystnych

PIECHOTA WYBRANIECKA

Piechota wybraniecka była jedną z formacji stworzonych przez Stefana Batorego w celu zwiększenia zdolności obronnych państwa. Zorganizowano ją na wzór chłopskiej piechoty węgierskiej. Z każdych 20 łanów w królewszczyznach do służby wojskowej stawiał się jeden piechur, a pozostali mieszkańcy majątku musieli go wyposażyć i zaopiekować się jego gospodarstwem. Rekrutacja miała charakter dobrowolny. Piechota wybraniecka nie była liczna – jej stan nie przekroczył 2300 żołnierzy.

Strzelec piechoty wybranieckiej uzbrojony w rusznicę [1], szablę [2] oraz topór o długim stylisku [3], służący jako forkiet, czyli podpórka podczas oddawania strzału. Żołnierze tej formacji byli pierwszą polską jednostką wojskową mającą jednolite umundurowanie.

? Jakim uzbrojeniem dysponowali żołnierze piechoty wybranieckiej?

dla nich statutów Karnkowskiego (więcej zob. s. 131). Batory zaskoczył jednak wszystkich swoim uporem i nie poszedł na kompromis. Skonfiskowano towary należące do miasta, a handel morski skierowano do Elbląga. Wojska królewskie pokonały też siły gdańszczan w **bitwie pod Lubiszewem**, lecz z powodu braku środków (szlachta nie wyraziła zgody na finansowanie wojny) nie udało im się zdobyć potężnie ufortyfikowanego miasta.

Konflikt pozostawał nierozstrzygnięty. W tym czasie wybuchły walki w Inflantach – wojska moskiewskie wtargnęły w głąb prowincji, gdzie dopuszczały się masowych okrucieństw i mordów. Inflanccy poddani błagali króla o ratunek. Pod koniec 1577 r. Stefan Batory zawarł kompromis kończący wojnę z Gdańskiem. Gdańszczanie ukorzyli się przed królem i obiecali zapłacić odszkodowanie, a statuty Karnkowskiego zostały na sejmie w 1585 r. ostatecznie zniesione.

Talar gdański został wybity w 1577 r. podczas wojny największego portu w Rzeczypospolitej z królem Stefanem Batorym. Z tego powodu na awersie monety umieszczono – zamiast podobizny władcy – wizerunek Chrystusa. Na rewersie znajduje się herb miasta.

▪ *moneta, Polska, XVI w.*

WOJNA O INFLANTY

W 1570 r. zawarto pięcioletni rozejm w Inflantach. Po jego upływie wojska moskiewskie znów zaczęły zajmować tamtejsze twierdze. Wykorzystały przy tym brak reakcji Rzeczypospolitej, pogrążonej w problemach wewnętrznych związanych z kolejnymi bezkrólewiami i elekcjami. W 1577 r. ruszyła wielka ofensywa moskiewska na Inflanty. Batory zakończył wówczas wojnę z Gdańskiem i zamierzał podjąć działania zbrojne przeciwko Moskwie. Na sejmie w 1578 r. uchwalono na ten cel podatki, choć w zamian król musiał się zgodzić na reformę sądownictwa.

Batory nie miał zamiaru toczyć wojny w samych Inflantach – uznał, że najlepiej będzie

Batory pod Pskowem to obraz Jana Matejki, na którym malarz ukazał fikcyjną scenę przyjęcia przez króla Rzeczypospolitej poselstwa cara Iwana IV Groźnego podczas oblężenia Pskowa. Stanowi ona połączenie dwóch wydarzeń: przybycia poselstwa bojarów po zdobyciu Wielkich Łuk i zawarcia rozejmu w Jamie Zapolskim. Scena rozgrywa się w obozie polskim w otoczeniu husarii [1]. Siedzący król [2] trzyma na kolanach obnażoną szablę [3], a jego nogi spoczywają na skórze niedźwiedzia [4] – symbolu pokonanej Moskwy. Za władcą stoi kanclerz Jan Zamojski [5]. Przed monarchą klęczy władyka połocki Cyprian [6], który w geście pojednania podaje na złotej tacy chleb i sól.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

uderzyć na terytorium państwa moskiewskiego. W ten sposób chciał nie tylko zaskoczyć przeciwnika, lecz także odciąć podbite przez cara Inflanty od reszty jego państwa. Pierwsza wyprawa króla była skierowana przeciwko **Połockowi**, zajętemu przez siły moskiewskie w 1563 r. W 1579 r. wojska polskie zdobyły tę twierdzę, a ponadto spustoszyły należące do Moskwy ziemie siewierską i smoleńską. Sejm, choć niechętnie, zgodził się na nowe podatki i kontynuowanie wojny. W 1580 r. Batory poprowadził armię pod **Wielkie Łuki**, by otoczyć Inflanty od wschodu. Wielkie Łuki zostały zdobyte, lecz polskie wojska poniosły sporo strat.

W 1581 r. sejm uchwalił podatki na kolejną wojnę z Moskwą. Posłowie zastrzegli jednak, że po raz ostatni przyznają środki na ten cel. Celem trzeciej wyprawy Batorego był **Psków**, leżący daleko na północ na tyłach Inflant. W sierpniu 1581 r. armia polsko-litewska otoczyła tę potężną twierdzę. Oblężenie przeciągnęło się do zimy. W tym czasie Szwedzi wyparli załogi moskiewskie z Narwy i innych zamków w Estonii, a Iwan IV utracił niemal wszystkie zdobycze z poprzednich lat. Z powodu braku środków na dalszą wojnę z Polską car zdecydował się na rokowania pokojowe. W **1582 r.** w **Jamie Zapolskim** zawarto 10-letni rozejm. Na jego mocy Moskwa miała oddać Rzeczypospolitej całe Inflanty oraz ziemię połocką. Inne zdobyte przez Batorego zamki zwrócono carowi. Kwestią otwartą pozostawała sprawa Estonii, której Szwedzi nie zamierzali odstąpić ani Rzeczypospolitej, ani Moskwie.

POLITYKA WEWNĘTRZNA STEFANA BATOREGO

Podczas przygotowań do wojny z Moskwą Batory wystąpił do sejmu o uchwalenie potrzebnych na ten cel podatków. Szlachta przystała na wniosek króla, ale w zamian musiał on wyrazić zgodę na reformę sądownictwa. Władca zrezygnował wówczas z kompetencji sądowniczych – odtąd od wyroków sądów szlacheckich można było się odwołać nie do sądu królewskiego, ale do **Trybunału Koronnego**, złożonego z przedstawicieli szlachty wybieranych na sejmikach. Później na Litwie ustanowiono podobny **Trybunał Litewski**.

WALKI O INFLANTY W LATACH 1577–1582

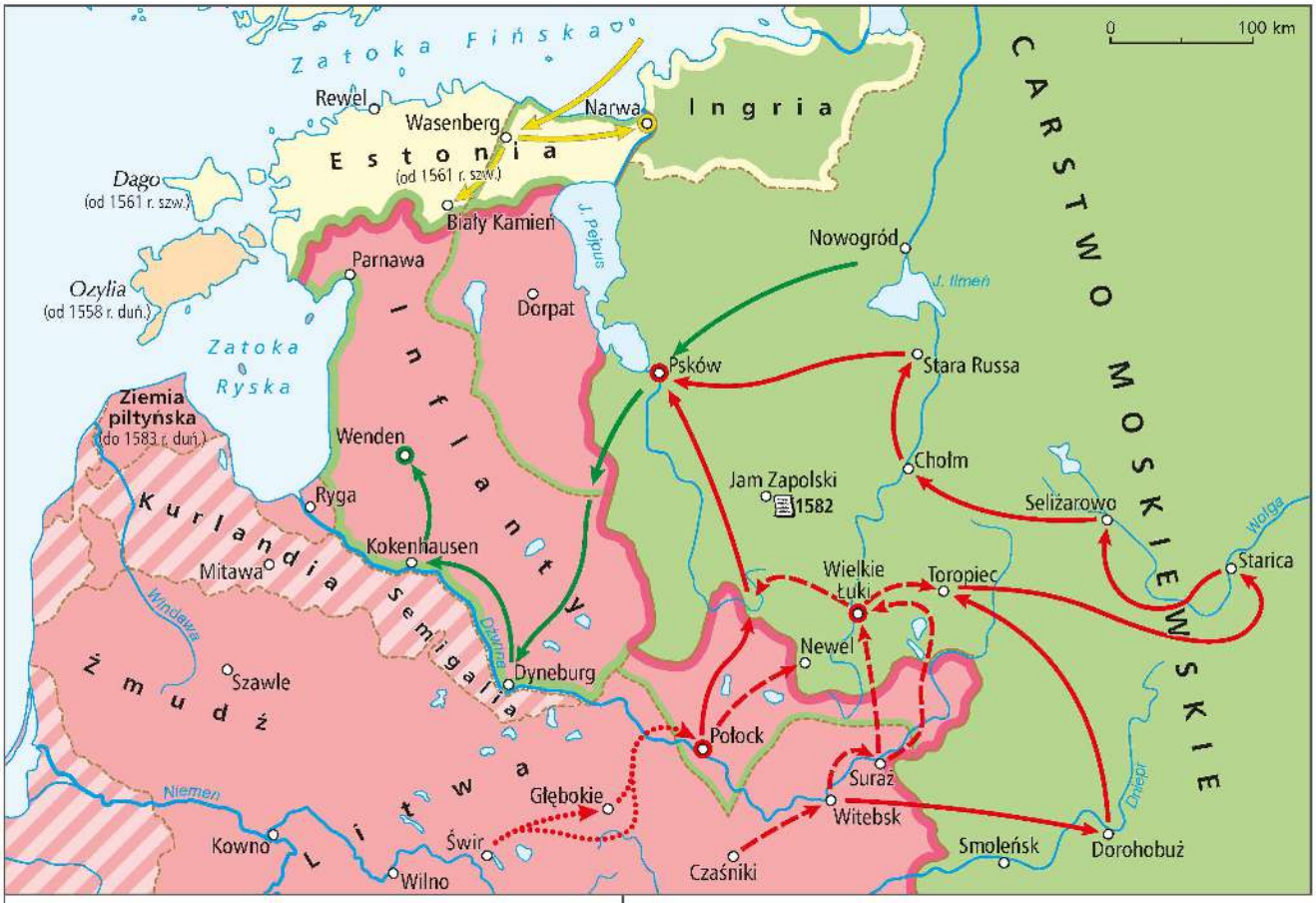

? 1. Wskaż zasięg zdobyczy terytorialnych państwa moskiewskiego w Inflantach do 1577 r.

2. Oceń, jaką rolę w walce o Inflanty odegrały zajęcie Połocka i Wielkich Łuk oraz oblężenie Pskowa.

Batory przeprowadził także reformy w polskiej armii. Wojsko Rzeczypospolitej w tym okresie składało się głównie z oddziałów jazdy, szczególnie husarii. Ta ostatnia już wcześniej zmieniła się z lekkiej jazdy zwiadowczej w ciężką jazdę pancerną, zdolną do niszczenia w polu przeważających sił przeciwnika. Batory znał mocne strony polskiej armii, ale jednocześnie przekonał się, że nie potrafi ona zdobywać miast. Jazda – bez wsparcia piechoty i artylerii – nie była w stanie pokonać przeciwnika broniącego się w fortecach. Z tego powodu na sejmie w 1578 r. zapadła decyzja o utworzeniu **piechoty wybranieckiej**, złożonej z mieszkańców wsi i miast królewskich. Ponadto władca zaciągnął do służby Rzeczypospolitej Kozaków zaporoskich (więcej na ich temat zob. s. 248). W zamian za żołd mieli oni walczyć z Moskwą, a podczas pokoju – strzec ziem ruskich przed najazdami tatarskimi.

Wygrana z Moskwą zaniepokoiła szlachtę, która obawiała się, że Batory będzie dążył do wzmocnienia swojej władzy. Sejm traktował króla jak przeciwnika, ponieważ ten podczas wojny – aby zdobyć pieniądze – odwoływał się bezpośrednio do sejmików z pominięciem sejmu. Władca oczekiwał też poszerzenia swoich kompetencji i korzystał z poparcia niektórych rodów magnackich. Ich rosnąca pozycja

WARTO WIEDZIEĆ

Sprawa Samuela Zborowskiego

W XVI w. Zborowscy należeli do grona najpotężniejszych rodzin magnackich w Koronie. Młody Samuel, podobnie jak jego pięciu braci, liczył na wysokie urzędy i wpływ na politykę. Zgubiły go jednak ogromna ambicja i porywczość. W 1574 r. w czasie uroczystości koronacyjnych Henryka Walezego zabił w afekcie kasztelana przemyskiego Andrzeja Wapowskiego. Groziła mu za to kara śmierci, choć król obszedł się z nim dość łagodnie i skazał jedynie na banicję. Następne lata Zborowski spędził w Siedmiogrodzie i na Ukrainie, gdzie przewodził tamtejszym Kozakom. Choć początkowo należał do zwolenników Batorego i walczył w jego kampaniach przeciwko Moskwie, król nie anulował nałożonej na niego kary. To spowodowało, że Samuel zaczął spiskować przeciwko władcy. Ludzie Zamojskiego przejęli listy, które miały świadczyć o zdradzie magnata. W 1584 r. Zborowski został pochwycony na terenie województwa krakowskiego, choć jako banita nie powinien przebywać w kraju. Kanclerz Zamojski (a jednocześnie starosta krakowski, który ścigał banitów na swoich ziemiach) zdecydował, że Zborowski nie będzie odpowiadał za zdradę, ale zostanie skazany na podstawie wyroku z 1574 r. Zgodnie z prawem banitę po powrocie do Rzeczypospolitej można było uwięzić i za zgodą króla – skazać na śmierć. Batory zaaprobował poczynania Zamojskiego, a na magnacie wkrótce wykonano wyrok. Ta decyzja okazała się błędem, ponieważ Samuela Zborowskiego szybko otoczyła sława politycznego męczennika, który zginął w obronie wolności szlacheckich.

Samuel Zborowski prowadzony na śmierć na szkicu Jana Matejki.

▪ *szkic, Polska, XIX w.*

? W jaki sposób Samuel Zborowski stał się symbolem walki o wolność polskiej szlachty?

osłabiała z kolei ruch egzekucyjny. Ponadto Batory chciał wprowadzić zmiany w regulaminie elekcji, co potraktowano jako plany osadzenia na tronie polskim swojego krewnego. Niepopularny stał się także Jan Zamojski, który wyrósł na najpotężniejszego po królu człowieka w państwie. Część szlachty przeszła do otwartej opozycji wobec króla i Zamojskiego po skazaniu na śmierć Samuela Zborowskiego w 1584 r.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób ukształtowała się w Rzeczypospolitej wolna elekcja.
2. Przedstaw kandydatów ubiegających się o tron polski podczas pierwszej elekcji.
3. Scharakteryzuj instytucje oraz akty prawne, które powstały podczas pierwszego bezkrólewia i stały się elementem życia politycznego Rzeczypospolitej.
4. Omów przebieg drugiej wolnej elekcji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.
5. Przedstaw bilans wojen Stefana Batorego z Gdańskiem i Moskwą.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Besala, *Stefan Batory*, Warszawa 1992.
S. Płaza, *Wielkie bezkrólewia*, Kraków 1988.
W. Sobieski, *Trybun ludu szlacheckiego. Pisma historyczne*, wyb. S. Grzybowski, Warszawa 1978.

8 RENESANS W RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- rozwój humanizmu w Rzeczypospolitej,
- przykłady sztuki renesansowej w Polsce,
- rozkwit polskiej myśli politycznej, literatury i historiografii,
- osiągnięcia nauk ścisłych na ziemiach polskich.

HUMANIZM W POLSCE

Humanizm dotarł na ziemie polskie w drugiej połowie XV w. i początkowo był ściśle związany z kręgami dworskimi i uniwersyteckimi w Krakowie. Nowe idee pojawiły się w Polsce dzięki kontaktom kulturalnym z Węgrami i Czechami oraz za sprawą młodzieży szlacheckiej studiującej na włoskich uniwersytetach. Ponadto na dwór królewski zapraszano zagranicznych artystów i uczonych popularyzujących nowe prądy w sztuce i nauce. Głównym propagatorem humanizmu w państwie polsko-litewskim był Włoch **Filippo Buonaccorsi** [czyt.: błonakorsi], **zwany Kallimachem**, doradca króla Kazimierza Jagiellończyka i wychowawca jego synów. Znaczną rolę w upowszechnianiu idei renesansu odegrał także Zygmunt I Stary, który przed objęciem tronu przebywał na dworze swojego brata na Węgrzech i w Czechach. Ponadto władca w 1518 r. poślubił Włoszkę **Bonę Sforzę**. Wraz z nową królową nad Wisłę przybyło wielu artystów z Italii, a monarcha ze swoim otoczeniem stał się głównym mecenasem kultury.

Humanizm upowszechniał się na Akademii Krakowskiej, która w XV w. przeżywała okres

NAJWIĘKSI MECENASI POLSKIEGO RENESANSU

Największymi mecenasami kultury w Polsce byli monarchowie, zwłaszcza Zygmunt I Stary i Zygmunt II August. Na ich dworach przebywali i prowadzili swoją działalność wybitni architekci, rzeźbiarze, pisarze, historycy i uczeni. Artystów wspierały również wielkie rody magnackie, np. Radziwiłłowie, Firlejowie czy Zamojscy. Twórcy i uczeni często spędzali w ich posiadłościach większość życia, a w zamian za utrzymanie sławili opiekunów w swoich dziełach. Mecenat artystyczny w renesansie prowadzili również najwyżsi dostojnicy duchowni oraz bogaci mieszczanie.

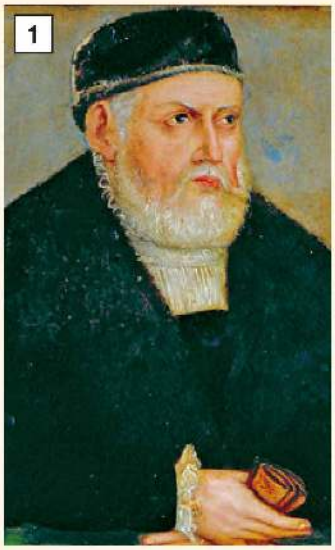

Zygmunt I Stary [1] **i Zygmunt II August** [2] zlecali wielu wybitnym artystom wykonanie konkretnych dzieł bądź też zatrudniali ich jako swoich sekretarzy.

- *obraz, Niemcy, ok. 1556 r.*

? Odszukaj w dostępnych Ci źródłach informacje na temat najważniejszych polskich mecenasów renesansowych z kręgów kościelnych oraz o ufundowanych przez nich dziełach.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BONA SFORZA (1494–1557)

Bona Sforza d'Aragona przyszła na świat w rodzinie książąt władających Mediolanem. Do Polski przybyła w 1518 r., gdy została żoną polskiego władcy Zygmunta I Starego. We Włoszech uzyskała staranne wykształcenie, a jej ambicje i możliwości sięgały znacznie wyżej niż tylko bycie żoną i matką królów. Interesowała się polityką oraz finansami państwa. Starała się wzmocnić władzę monarszą w Polsce i na Litwie. W tym celu dążyła do polepszenia stanu królewskiego skarbca. Mimo tych zasług szlachta – a zwłaszcza przedstawiciele ruchu egzekucyjnego – była niechętna jej działaniom. Królowa jednak nie tylko zajmowała się polityką, lecz także wspierała artystów i sprawowała mecenat nad polską młodzieżą. Chciała też przyłączenia do Korony Śląska w zamian za swoje dziedziczne księstwa Bari i Rossano. Ponadto upowszechniła w Polsce włoskie makarony oraz nowe przyprawy. W 1556 r. Bona wróciła do rodzinnej Italii, gdzie rok później została otruta.

świetności. Studiowała na niej młodzież z całej Europy Środkowej, a wykłady prowadzili znani humaniści pochodzący zarówno z Polski, jak i z zagranicy. W XVI stuleciu Kraków stanowił ważny europejski ośrodek kultury. Na dworach ostatnich władców z dynastii Jagiellonów przebywali wybitni przedstawiciele polskiego renesansu, wśród nich historycy Ludwik Decjusz i Marcin Kromer, geograf Bernard Wapowski czy pisarze: Jan Dantyszek, Jan Kochanowski i Łukasz Górnicki. Wielu z nich utrzymywało ożywione kontakty z czołowymi europejskimi myślicielami tego okresu, np. z Erazmem z Rotterdamu.

SZTUKA RENESANSU

Początki sztuki renesansowej w Polsce wiążą się z przybyciem do Krakowa włoskiego architekta i rzeźbiarza **Franciszka Florentczyka**. Król Zygmunt Stary powierzył mu przebudowę zamku wawelskiego – dawny gotycki wystrój dziedzińca zastąpiono wówczas renesansowymi krużgankami. Prace na Wawelu kontynuował **Bartolomeo Berrecci** [czyt.: bereczczi], również Włoch, który wzniósł przy wawelskiej katedrze kaplicę Zygmuntowską – mauzoleum ostatnich Jagiellonów. Renesansowy zamek i kaplica na Wawelu służyły jako wzór dla innych budowli w całym kraju.

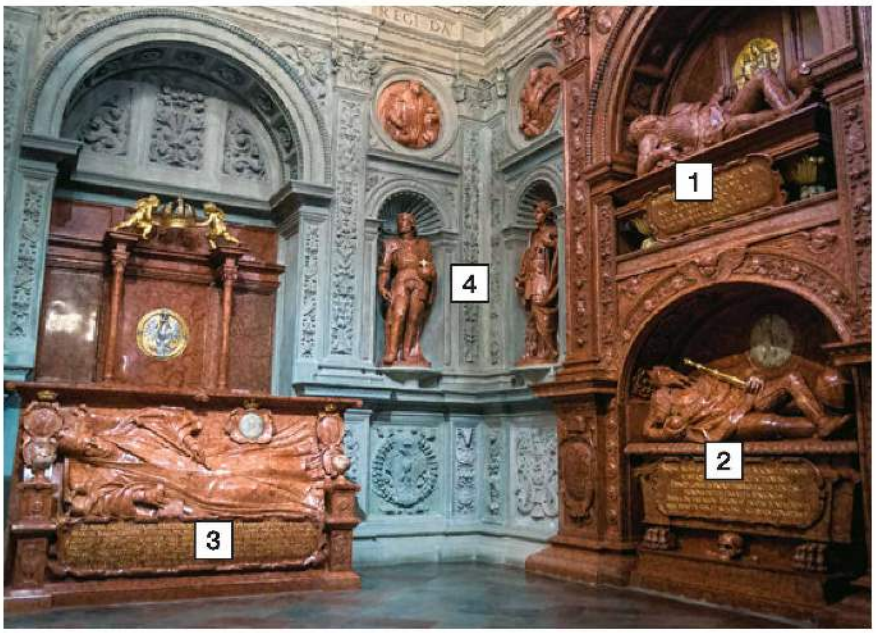

Wnętrze kaplicy Zygmuntowskiej na Wawelu jest miejscem pochówku ostatnich władców z dynastii Jagiellonów. Najważniejszymi elementami kaplicy są nagrobki Zygmunta I Starego [1] oraz Zygmunta II Augusta [2]. Zostały one wykonane z czerwonego marmuru węgierskiego i przedstawiają posągi śpiących władców. Obok nich znajduje się nagrobek córki Zygmunta Starego Anny Jagiellonki [3]. Pozostałą przestrzeń kaplicy wypełniają liczne posągi i popiersia apostołów oraz postaci ze Starego Testamentu [4].

▪ *fotografia współczesna, Kraków*

Zmieniała się także architektura miast. Kamienice przebudowywano i dekorowano attykami, płaskorzeźbami oraz portalowymi wejściami. Wizytówką polskiego renesansu stały się okazałe ratusze, np. w Poznaniu, Sandomierzu, Chełmnie czy Zamościu.

Do Polski i na Litwę przybywali zagraniczni artyści, głównie z Włoch i Niderlandów. Jednym z najwybitniejszych był pochodzący z Włoch architekt i rzeźbiarz Santi Gucci [czyt.: guczczi], finansowany przez magnatów i władców Rzeczypospolitej. Do jego dzieł należą nagrobki Zygmunta Augusta i Stefana Batorego oraz zamek w Baranowie Sandomierskim. W drugiej połowie XVI w. sławę zyskiwali również polscy architekci i rzeźbiarze.

W okresie renesansu w Polsce nastąpił rozwój malarstwa ściennego i ilustratorstwa książkowego. Wybitnym przedstawicielem tych dyscyplin był **Stanisław Samostrzelnik**, zakonnik cysterski, twórca wielu mistrzowskich polichromii.

Ilustracja autorstwa Stanisława Samostrzelnika z dzieła Jana Długosza *Katalog biskupów gnieźnieńskich*.

- *miniatura, Polska, XVI w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Manieryzm północny

Najbogatsze miasto Rzeczypospolitej, Gdańsk, przeżywał w renesansie okres znakomitej koniunktury gospodarczej. W XVI w. rozpoczęła się wielka przebudowa średniowiecznych struktur tego miasta. Z racji położenia i kontaktów handlowych odbywała się ona nie na podstawie wzorców włoskich, lecz pod wpływem artystów niderlandzkich. Dzięki nim rozwijały się architektura i sztuka manierystyczna (manieryzm północny). Ówczesne budowle miały w większości charakter świecki i były związane ze środowiskiem mieszczańskim. W mieście wzniesiono najpierw Bramę Zieloną, a następnie Bramę Wyżynną, Ratusz Starego Miasta oraz Wielką Zbrojownię. Na początku XVII w. niderlandzcy architekci zbudowali także Bramę Złotą oraz Dwór Artusa. Wszystkie one stanowią imponujące przykłady budownictwa XVI i XVII w. na ziemiach polskich.

? Dlaczego wpływ na architekturę Gdańska mieli głównie architekci niderlandzcy?

Wielka Zbrojownia zbudowana w latach 1600–1605 to najokazalszy zabytek architektury manierystycznej w Gdańsku. Fasadę budynku wieńczą bogato dekorowane szczyty [1]. Ten element architektoniczny zdobiący wiele gdańskich kamienic jest znakiem rozpoznawczym manieryzmu północnego.

- *fotografia współczesna, Gdańsk*

ARCHITEKTURA „ZŁOTEGO WIEKU" W RZECZYPOSPOLITEJ

Architektura renesansowa rozwijała się w państwie polsko-litewskim od początku XVI do połowy XVII w. Za pośrednictwem artystów sprowadzanych z zagranicy do naszego kraju docierały wzorce włoskie i niderlandzkie (manieryzm północny), które były twórczo dostosowywane do polskich realiów. W nowym stylu wznoszono zamki, dwory, ratusze, domy mieszczańskie i kaplice grobowe lub zgodnie z jego wyznacznikami przebudowywano już istniejące budowle.

Renesansowy Wawel

Pożar, który strawił średniowieczny zamek na Wawelu w 1499 r., otworzył możliwość jego odbudowy w zupełnie nowym, renesansowym stylu. Prace nad siedzibą władcy trwały za panowania Zygmunta Starego pod kierownictwem włoskich architektów i rzeźbiarzy. Ostatecznie Wawel upodobnił się do renesansowych rezydencji włoskich władców i możnowładców.

Kaplica Zygmuntowska na Wawelu, zaprojektowana przez Bartolomea Berrecciego, została zbudowana na planie centralnym. Na ścianach w kształcie kwadratu umieszczono ośmioboczny bęben z okrągłymi oknami, zwieńczony złotą kopułą. We wnętrzu kaplicy znajduje się też wizerunek orła z inicjałem S – od Sigismundus, czyli łacińskiego odpowiednika imienia Zygmunt.

Dziedziniec Zamku na Wawelu przebudowany w renesansowym stylu. Wokół niego wzniesiono krużganki o kształcie arkad (słupów połączonych łukiem), które zastępowały klatki schodowe i dawały dostęp do komnat w różnych skrzydłach i na różnych poziomach.

Renesansowe miasto idealne

Zamość został założony przez hetmana Jana Zamojskiego jako renesansowe miasto idealne. Według tej koncepcji miasto powinno być zbudowane na planie koła lub gwiazdy, aby zyskać porządek architektoniczny i urbanistyczny oraz budzić podziw ze względu na swoje piękno. Taki właśnie jest Zamość, powstały w całości w jednym stylu i w jednym czasie. Geometrycznie uporządkowane miasto, otoczone bastionami oraz fosą, z centralnie położonym rynkiem otoczonym kamienicami zaprojektował włoski architekt Bernardo Morando.

Kamienice ormiańskie przy Rynku Wielkim w Zamościu powstały w połowie XVII w. Każdą z nich wieńczy charakterystyczna attyka – ozdobna ścianka zasłaniająca dach. Wszystkie budynki mają też podcienie, czyli otwartą na zewnątrz dolną kondygnację, ograniczoną filarami.

Plan Zamościa w XVI w.

Ratusz na Rynku Wielkim w Zamościu został przebudowany w połowie XVII w., co nadało mu bardziej barokowy charakter. Jego charakterystycznymi elementami są 52-metrowa wieża oraz wachlarzowe schody.

WARTO WIEDZIEĆ

Arrasy wawelskie

W latach 50. XVI w. Zygmunt II August zamówił w Brukseli arrasy – ozdobne tkaniny ścienne, którymi chciał udekorować zamek na Wawelu. Cała kolekcja liczyła ok. 170 sztuk. Tuż przed śmiercią władca zapisał je Rzeczypospolitej. Dzieje arrasów w kolejnych stuleciach były niezwykle burzliwie. Skrzętnie skrywano je w czasie licznych najazdów, a podczas zaborów zostały zagrabione przez Rosję. Do kraju wróciły dopiero po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

Arras wawelski ukazujący herby Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, obu krajów znajdujących się pod panowaniem ostatniego Jagiellona, oraz rzymską boginię zwycięstwa Wiktorię. Tkaniny stanowią obecnie jeden z nielicznych elementów oryginalnego wyposażenia Wawelu.

▪ *arras, Wawel, XVI w.*

? Jakie były losy arrasów podczas II wojny światowej?

MYŚL SPOŁECZNA I POLITYCZNA

W Polsce rozwijała się także publicystyka poruszająca aktualne problemy społeczne i polityczne. Dzieła z tego nurtu cieszyły się dużym zainteresowaniem wśród szlachty zaangażowanej w sprawy Rzeczypospolitej. Wybitnym przedstawicielem humanistycznej myśli społeczno-politycznej był **Andrzej Frycz Modrzewski**, któremu europejską sławę przyniosło dzieło *O poprawie Rzeczypospolitej*. Myśliciel przedstawił w nim, w jaki sposób powinno funkcjonować państwo i społeczeństwo. Postulował równość wszystkich mieszkańców Rzeczypospolitej wobec prawa. Państwo miało zapewnić swoim obywatelom taki sam dostęp do edukacji, a ubogim i chorym – opiekę i pomoc. Idee te uchodziły wówczas za rewolucyjne.

Polscy pisarze polityczni doby renesansu czerpali z dorobku wybitnych filozofów antycznych, zwłaszcza Arystotelesa. Jego dzieła były tłumaczone na polski przez Sebastiana Petrycego. Stanisław Orzechowski, znakomity orator i pisarz, nawiązywał do *Polityki* Arystotelesa i głosił – w przeciwieństwie do Frycza Modrzewskiego – że w Rzeczypospolitej prawa polityczne powinny przysługiwać tylko szlachcie. Odwoływał się przy tym do tezy Arystotelesa, który twierdził, że to właśnie na średnim stanie należy oprzeć rządy królewskie. Mimo że Orzechowski był duchownym, nie stronił od krytyki Kościoła katolickiego w duchu reformacyjnym (m.in. sprzeciwiał się celibatowi księży). Sławę przyniosły mu tzw. turcyki – przemówienia nawołujące do krucjat przeciwko imperium osmańskiemu.

Mowy głoszone na sejmach przez jednego z przywódców ruchu egzekucyjnego – Mikołaja Sienickiego – były tak podziwiane, że jego autora określano jako „polskiego Demostenesa". Skutecznie domagał się on nie tylko egzekucji dóbr, lecz także ograniczenia wpływów duchowieństwa i wyłączenia szlachty spod sądów kościelnych. Do czołowych pisarzy politycznych epoki odrodzenia należał również Wawrzyniec Goślicki, sekretarz Zygmunta Augusta, zwolennik tolerancji religijnej

TEKST ŹRÓDŁOWY

O ROLI EDUKACJI W SPOŁECZEŃSTWIE

Na czasy renesansu w Polsce przypada rozwój szkolnictwa. O tym, jak ważną rolę odgrywa wykształcenie w życiu jednostki i całego społeczeństwa, pisał Andrzej Frycz Modrzewski w swoim dziele *O poprawie Rzeczypospolitej.*

Kiedy rozczytuję się w dziejach starożytnych, widzę, iż nie było żadnego narodu ani tak bardzo ogładzonego, ani tak bardzo pozbawionego ludzkiej ogłady, który nie troszczył się szczególnie o dobre wychowanie młodzieży. Dlatego ustanawiano osobne miejsca, dokąd młodzież miała się udawać w celu zdobycia nauki; przełożonymi jej czyniono nauczycieli, aby udzielali najlepszych umiejętności, nadawali zbawiennymi wskazówkami ogładę temu bardzo niebezpiecznemu wiekowi i kształtowali go do wszystkiego, co w życiu potrzebne. Obyczaj to znamienity, a urząd pełen największego trudu. Tych, którzy sobie obrali taki rodzaj życia, postanowiono na podstawie praw i ustaw zwalniać całkowicie od wszelkich innych obowiązków w państwie. [...]

Przyznajmy więc, iż twórczynią i jakby rodzicielką najlepszych praw jest szkoła. Ale wiadomo także, że i zagadnienia religijne są najpierw omawiane w szkołach, a dopiero później przechodzą do wiadomości publicznej. [...] *Po cóż jeszcze nam wspominać – co z pewnością trzeba wymienić na końcu, że szkoła dostarcza nam zdolnych mówców, panującym wymownych doradców, państwu roztropnych polityków.* [...]

W dawnych czasach krzewiło się w szkołach ćwiczenia wymowy głównie w tym celu, aby ludzie wychodzący z nich umieli, ilekroć by tego zaszła potrzeba, czy to chwalić wszystkie sprawy ludzkiego żywota, jeśli z cnoty pochodzą, czy też je ganić, jeśli się łączyły z występkiem. Uczonym ze szkół dano pełną swobodę takiego postępowania. Tak wielką czcią była otaczana nauka. Nie wiem, dlaczego dzisiejsze obyczaje zeszły z drogi i ze szlaków dawnych czasów; dlaczego mało się ceni szkoły, a ludzie zajmujący się naukami uważają, iż nie do nich odnosi się to, co tu powiedziałem. [...] *Państwom pożyteczni są nie tylko ci uczeni, którzy zajmują się sprawami publicznymi, ale także ci, którzy pracują w szkołach. Kształcą oni bowiem wielu ludzi i wszczepiają w nich nauki niezbędne dla prowadzenia spraw publicznych.*

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 2, oprac. S. Ochmann, K. Matwijowski, Wrocław 1981, s. 114–116.

? 1. Wyjaśnij, jaką rolę przypisywał nauczycielom Andrzej Frycz Modrzewski.
2. Przedstaw znaczenie edukacji dla państwa i społeczeństwa.

i zasady odpowiedzialności króla za własne czyny. W swoim najważniejszym dziele *O doskonałym senatorze* nakreślił wzór idealnego męża stanu. Ponadto w czasie polskiego odrodzenia niezwykle popularna była retoryka. Wielu mówców odwoływało się do antycznego stylu Cycerona, stąd określano ich mianem cycerończyków (m.in. Andrzej Krzycki, Stanisław Orzechowski). Do idei cycerońskich nawiązywali także w swoich utworach literackich Jan Kochanowski i Łukasz Górnicki.

LITERATURA

Odrodzenie przyniosło rozwój literatury pięknej. W znacznym stopniu przyczyniło się do tego drukarstwo. Za prekursora renesansowej literatury uznaje się **Biernata z Lublina**, autora filozoficznych powiastek. Jego *Raj duszny* wydany w 1513 r. jest jedną z pierwszych książek wydrukowanych po polsku.

Wielkim osiągnięciem literatury renesansu stało się tworzenie w języku polskim. Miano ojca polszczyzny literackiej zyskał **Mikołaj Rej**. W swoich utworach propagował on idee humanistyczne i określał wzór szlachcica – obywatela Rzeczypospolitej. Ideałem według Reja było życie wiejskie, zgodne z naturą, pełne umiarkowania i pielęgnowania wszelkich cnót. Za twórcę polskiego języka poetyckiego uznaje się **Jana Kochanowskiego**. Jego pieśni, treny i fraszki, zaliczane do najznakomitszych osiągnięć polskiej literatury,

były wzorem dla następnych pokoleń poetów. Tworzący u schyłku renesansu **Mikołaj Sęp Szarzyński** – ze względu na tematykę oraz nastrój swoich dzieł – jest jednocześnie uważany za prekursora polskiego baroku. Pisał po polsku i po łacinie. Pozostawił po sobie zarówno liryki patriotyczne, jak i utrzymane w refleksyjno-filozoficznym nastroju sonety, pieśni i epitafia. W języku polskim pisał także inny znakomity literat – **Łukasz Górnicki**. Był on autorem twórczego przekładu dzieła *Dworzanin* Baltazara Castiglionego [czyt.: kastiljonego] – *Dworzanina polskiego*, w którym przybliżał Polakom ideał renesansowego życia dworskiego.

Na uwagę zasługuje też twórczość lubelskiego mieszczanina Sebastiana Klonowica, autora poematów opisujących życie chłopów, oraz pochodzącego z rodziny ormiańskiej Szymona Szymonowica, twórcy sielanek opartych na wzorach antycznych.

GEOGRAFIA I HISTORIOGRAFIA

Szlachta polska w XVI w. była zainteresowana pracami historycznymi, zwłaszcza związanymi z uzasadnieniem jej roli w państwie. Popularność zyskał wówczas mit głoszący, że szlachta – w odróżnieniu od chłopów i mieszczan – wywodzi się od starożytnego plemienia **Sarmatów**. Mieli oni podbić tereny państwa polsko-litewskiego, a także przyjąć miejscowy język słowiański, ale zachowali swoje zwyczaje, np. przywiązanie do wolności. Do upowszechnienia tej teorii przyczyniły się prace z zakresu geografii i historii.

Na początku XVI w. rektor Akademii Krakowskiej **Maciej z Miechowa** (zwany Miechowitą) wydał *Traktat o dwu Sarmacjach* – azjatyckiej i europejskiej. W swoim dziele opisał Europę Wschodnią pod względem geograficznym i mieszkające tam w przeszłości ludy. Jest

DRUKARSTWO W POLSCE

Pierwsza drukarnia w Polsce powstała w Krakowie w latach 70. XV w. Jednak już na początku XVI w. warsztaty drukarskie funkcjonowały niemal we wszystkich dużych miastach w kraju. Wydawano coraz więcej tytułów, przede wszystkim dzieła o tematyce religijnej, a także poradniki, zielniki oraz książki historyczne, literaturę piękną i podręczniki. W połowie XVI w. ukazał się drukiem przekład na język polski Nowego Testamentu (*Nowy Testament królewiecki*, 1551–1553). Jego autorem był **Stanisław Murzynowski**, pracujący w Królewcu na zlecenie Albrechta Hohenzollerna. Murzynowski napisał także pracę o zasadach polskiej ortografii – *Ortografia polska*, która wkrótce stała się wzorem dla XVI-wiecznej polszczyzny. W 1561 r. w Krakowie wydano pierwszy pełny polski przekład Biblii, tzw. Biblię Leopolity. Kolejne tłumaczenie, opracowane przez protestantów w Pińczowie – Biblia brzeska – ukazało się drukiem w 1563 r. Z kolei w 1599 r. wydano Biblię Jakuba Wujka, przekład katolicki oparty na Wulgacie, czyli tekście Biblii usankcjonowanym na soborze trydenckim jako oficjalna wersja Kościoła katolickiego. W tym czasie słowo drukowane szybko stało się orężem w sporach politycznych i religijnych. Wykorzystywano je także jako narzędzie politycznej propagandy.

Liczba tytułów opublikowanych w Polsce w latach 1501–1600

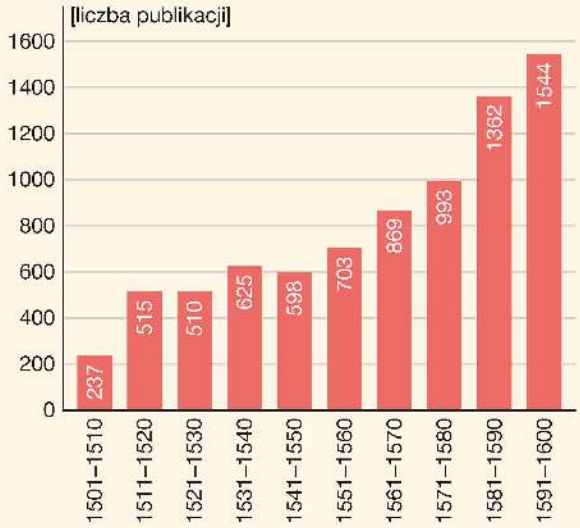

? Jaką rolę słowo drukowane odgrywało w życiu publicznym w Rzeczypospolitej w XVI w.?

on również autorem pierwszej ogłoszonej drukiem historii Polski zatytułowanej *Chronica Polonorum* [czyt.: kronika polonorum]. Z kolei Bernard Wapowski, uznawany za ojca polskiej kartografii, opracował pierwszą mapę Rzeczypospolitej. Popularnym historykiem był Marcin Kromer. Jego wydane w 1555 r. w Bazylei dzieło *O pochodzeniu i dziejach Polaków* stało się głównym drukowanym źródłem wiedzy o Polsce w XVI-wiecznej Europie. Wybitnymi historykami tego okresu byli także Marcin Bielski, autor pierwszej napisanej przez Polaka wizji dziejów powszechnych, oraz Reinhold Heidenstein, kronikarz wojen prowadzonych przez Stefana Batorego. Duże zainteresowanie wzbudzały ponadto badania nad przeszłością szlacheckich rodów. Genealogią i heraldyką zajmował się Bartosz Paprocki, autor *Herbów rycerstwa polskiego* i *Gniazda cnoty*.

ROZWÓJ NAUK ŚCISŁYCH I MEDYCZNYCH

Do najwybitniejszych polskich uczonych epoki odrodzenia zalicza się astronoma **Mikołaja Kopernika**. Stworzył on heliocentryczną teorię budowy Układu Słonecznego (więcej zob. s. 53–54). Duży wkład w rozwój astronomii i nauk ścisłych w dobie renesansu mieli także **Wojciech z Brudzewa**, **Jan z Łańcuta** i **Tomasz Kłos**, autor pierwszego polskiego podręcznika do matematyki.

W kraju rozwijały się również nauki medyczne. Znane w Europie były dzieła królewskich lekarzy nadwornych: Józefa Strusia (badał ludzkie tętno) oraz Wojciecha Oczki (zajmował się chorobami wenerycznymi i właściwościami wód termalnych). Z astronomią i medycyną wiązała się alchemia, uznawana w XVI w. za naukę. Dzięki niej dokonano wielu odkryć, które zapoczątkowały rozwój nowożytnej chemii. Najbardziej znanym polskim alchemikiem był Michał Sędziwój, który dokonał istotnych spostrzeżeń dotyczących właściwości i znaczenia tlenu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MIKOŁAJ KOPERNIK
(1473–1543)

Astronom, matematyk i ekonomista, jeden z najwybitniejszych uczonych epoki odrodzenia. Urodził się w Toruniu, w zamożnej rodzinie kupieckiej. Studiował w Akademii Krakowskiej, a także na uniwersytetach w Bolonii i Padwie. Większość życia spędził w Lidzbarku Warmińskim i Fromborku. Przez kilka lat zarządzał dobrami kapituły warmińskiej, a w 1521 r. dowodził obroną Olsztyna przed Krzyżakami. W swoim najważniejszym dziele *O obrotach sfer niebieskich* przedstawił teorię o heliocentrycznym układzie planet. Kopernik wniósł również znaczący wkład w rozwój ekonomii. Sformułował prawo głoszące, że gorszy pieniądz (o niższej zawartości kruszcu) wypiera z rynku lepszy.

ĆWICZENIA

1. Opisz polski wkład w rozwój nauki w Europie epoki renesansu.
2. Porównaj poglądy społeczno-polityczne Andrzeja Frycza Modrzewskiego i Stanisława Orzechowskiego.
3. Wymień czynniki, które wpłynęły na rozwój polskiej literatury w czasach odrodzenia.
4. Sprawdź, czy w Twojej miejscowości lub okolicy znajdują się zabytki architektury i sztuki renesansowej. Swoje ustalenia przedstaw w formie notatki.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kowalczyk, *Kultura i ideologia Jana Zamoyskiego*, Warszawa 2005.
M. Rożek, *Złoty wiek*, Warszawa 1991.

Podsumowanie rozdziału II
„Złoty wiek" Rzeczypospolitej

1 Społeczeństwo państwa Jagiellonów w XVI wieku

1. Pod koniec XVI w. państwo polsko-litewskie liczyło ok. 8 mln mieszkańców. W pierwszej połowie XVII w. obszar Rzeczypospolitej wynosił niemal 1 mln km^2.
2. W Polsce i na Litwie występowały różne grupy etniczne, wyznające odmienne religie i wyznania. Dominowali Polacy, Litwini i Rusini. Istniały też duże skupiska Żydów, Ormian i Niemców. Ponadto w mniejszych grupach żyli Holendrzy (olędrzy), Szkoci, Karaimi, Tatarzy i Cyganie.
3. Struktura społeczeństwa Rzeczypospolitej miała charakter stanowy. Składało się ono ze szlachty, z duchowieństwa, mieszczaństwa i chłopów. Pozostałą część ludności, niekwalifikującą się do żadnego stanu, tworzyli tzw. ludzie luźni.
4. Od XVI w. mieszczaństwo zaczęło tracić swoją pozycję polityczną i niezależność gospodarczą. W jeszcze gorszej sytuacji znaleźli się chłopi, pozbawieni wolności osobistej.
5. Uprzywilejowanym stanem w państwie pozostawała szlachta. Grupa ta dzieliła się na magnaterię, szlachtę średnią, szlachtę zagrodową i gołotę.

2 Polska gospodarka w „złotym wieku"

1. Od XVI w. w Europie wzrastało zapotrzebowanie na produkty rolne. Sytuację wykorzystała szlachta, która w swoich prywatnych majątkach ziemskich (folwarkach) zajęła się uprawą zbóż i hodowlą zwierząt.
2. Przeważająca część produkcji rolnej odbywała się w folwarkach. Aby zapewnić sobie duże zyski, szlachta dążyła do powiększenia swoich majątków ziemskich – tak doszło do podniesienia wymiaru pańszczyzny i ograniczenia chłopom możliwości opuszczania wsi.
3. Miasta w Rzeczypospolitej były niewielkie i słabo rozwinięte gospodarczo. Funkcję centrum gospodarczego pełnił Gdańsk, największe polskie miasto. Do mniejszych ośrodków miejskich należały Kraków i Lwów.
4. Handel wewnętrzny w Rzeczypospolitej odbywał się na targach i corocznych jarmarkach. Był on ograniczony z powodu braku jednolitego systemu celnego oraz miar i wag. W handlu międzynarodowym dużą rolę odgrywała Wisła, którą spławiano głównie zboże na eksport.

3 Rozwój demokracji szlacheckiej

1. Na XIV i XV stulecie przypada okres rozwoju polskiego parlamentaryzmu. Dawna rada królewska została przekształcona w senat, a szlachta organizowała się w ramach sejmików. W 1493 r., w czasie pierwszego sejmu walnego w Piotrkowie, dokonano podziału na dwie izby – izbę poselską i senat.
2. Sejm walny był zwoływany co najmniej raz na dwa lata. Szlachta wybierała swoich reprezentantów na sejmikach przedsejmowych, a następnie przygotowywała dla nich instrukcje. Senat i izba poselska obradowały osobno. Wyniki obrad prezentowano na wspólnym posiedzeniu.
3. Od początku funkcjonowania sejmu szlachta średnia domagała się zwiększenia jego kompetencji i ograniczenia wpływów magnaterii. W 1505 r. uchwalono konstytucję *Nihil novi*, co uznaje się za początek demokracji szlacheckiej.
4. Za panowania Zygmunta I Starego średnia szlachta ponownie wystąpiła przeciwko magnatom oraz wzmocnieniu władzy królewskiej. Z czasem ukształtował się antymagnacki program szlachty, zwany ruchem egzekucyjnym.

4 Panowanie ostatnich Jagiellonów

1. Na przełomie XV i XVI w. dochodziło do częstych wojen polsko-moskiewskich. Choć żadnej ze stron nie udało się odnieść zdecydowanego zwycięstwa, Moskwa zajęła część ziem należących wcześniej do państwa litewskiego.
2. Duże zagrożenie dla Rzeczypospolitej stanowiła polityka Habsburgów, której celem było osłabienie pozycji Jagiellonów w Europie. W 1515 r. w Wiedniu zawarto porozumienie między obiema dynastiami, na mocy którego m.in. ustalono zasady dziedziczenia tronu w Czechach i na Węgrzech.
3. W latach 1478–1479 i 1519–1521 Polska prowadziła zwycięskie wojny z zakonem krzyżackim. W 1525 r. Albrecht Hohenzollern jako świecki władca złożył hołd lenny Zygmuntowi I Staremu.
4. W połowie XVI w. państwo polsko-litewskie, Moskwa, Dania i Szwecja rywalizowały o wpływy nad Morzem Bałtyckim. W 1561 r. wielki mistrz państwa zakonnego w Inflantach złożył hołd lenny Zygmuntowi II Augustowi. Na mocy rozejmu z Moskwą w 1570 r. Polska utrzymała większość Inflant.

5 Rzeczpospolita Obojga Narodów

1. W XV w. unia polsko-litewska została dwukrotnie zerwana. Ponowne zbliżenie obu państw nastąpiło w 1499 r. po unii krakowsko-wileńskiej. W 1501 r. podpisano unię mielnicką, jednak jej postanowienia nigdy nie weszły w życie.
2. Za panowania Zygmunta II Augusta na Litwie wprowadzono istotne zmiany, oparte na polskich rozwiązaniach dotyczących m.in. prawa i gospodarki (system folwarczno-pańszczyźniany). Stopniowo dążono też do połączenia Polski i Litwy. Polska szlachta liczyła na płynące z tego korzyści gospodarcze, a litewska – na uzyskanie nowych praw.
3. W 1568 r. rozpoczął obrady sejm koronny, na którym omawiano ścisłe związanie Polski i Litwy. W 1569 r. w Lublinie między Polską i Litwą została zawarta unia realna.
4. Wskutek unii lubelskiej powstało nowe państwo – Rzeczpospolita Obojga Narodów. Od tej pory władca miał być wybierany przez szlachtę polską i litewską. Powołano wspólny sejm, wspólne miały być również polityka zagraniczna i moneta. Szlachta litewska uzyskała te same przywileje co szlachta polska. Odrębne na Litwie i w Koronie pozostały urzędy centralne, skarb i wojsko.

6 Reformacja i kontrreformacja

1. W Polsce – zwłaszcza w Prusach Królewskich i Wielkopolsce – podobnie jak na zachodzie Europy popularność zdobyły idee głoszone przez Lutra. W 1525 r. powstało luterańskie państwo w Prusach Książęcych. Na znaczeniu zyskał też kalwinizm.
2. Część wyznawców kalwinizmu, głoszącą antytrynitaryzm, nazwano braćmi polskimi. W połowie XVI w. z Czech do Wielkopolski przybyli bracia czescy – zwolennicy husytyzmu.
3. Luteranie, kalwiniści i bracia czescy podjęli nieudane próby utworzenia w Polsce Kościoła narodowego. W 1570 r. polscy protestanci zawarli ugodę sandomierską, a w 1573 r. uchwalono akt konfederacji warszawskiej, określający zasady pokoju religijnego między wyznaniami.
4. Aby osłabić wpływy reformacji, Kościół katolicki wprowadzał w Polsce postanowienia soboru trydenckiego. Za edukację w duchu katolickim odpowiadali jezuici (kolegia jezuickie i Akademia Wileńska).
5. W 1596 r. w Rzeczypospolitej między Cerkwią prawosławną a Kościołem katolickim została zawarta unia brzeska. Na jej mocy wyznawcy prawosławia uznali zwierzchnictwo papieża, ale zachowali prawo do swoich obrzędów.

7 Pierwsi władcy elekcyjni

1. Po śmierci Zygmunta II Augusta w 1572 r. szlachta, aby przeciwdziałać anarchii, zawiązała konfederację i wprowadziła sądy kapturowe. Powołano też funkcję interrexa, który miał zastępować króla w czasie bezkrólewia.
2. Nowym władcą Polski wybranym podczas wolnej elekcji został Henryk Walezy. Przed objęciem władzy król musiał zatwierdzić Artykuły henrykowskie i *pacta conventa*. Po kilku miesiącach monarcha potajemnie opuścił Polskę, aby objąć tron we Francji.
3. W trakcie kolejnej elekcji w 1575 r. wybrano dwóch władców. Prymas ogłosił królem Maksymiliana II Habsburga, a szlachta osadziła na tronie Annę Jagiellonkę, którą zobowiązała do poślubienia Stefana Batorego. Książę Siedmiogrodu w 1576 r. został koronowany na króla.
4. W 1577 r. wojska moskiewskie ponownie zaczęły zajmować miasta w Inflantach. W trzech kampaniach z lat 1579–1581 Stefan Batory pokonał siły nieprzyjaciela i odzyskał Inflanty.
5. W czasie rządów Stefana Batorego w państwie wprowadzono istotne reformy, m.in. powołano Trybunał Koronny i Litewski oraz utworzono piechotę wybraniecką.

Jan Zamojski był kanclerzem i hetmanem koronnym, potężnym magnatem i doradcą Zygmunta II Augusta oraz Stefana Batorego. Mimo początkowego poparcia dla Zygmunta III Wazy, później stał się jego głównym przeciwnikiem.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

8 Renesans w Rzeczypospolitej

1. Od połowy XV w. polska kultura znalazła się pod dużym wpływem humanizmu. Głównym propagatorem tego nurtu w Rzeczypospolitej był Filippo Buonaccorsi, zwany Kallimachem. W XVI stuleciu ważnym ośrodkiem kultury na ziemiach polskich stał się Kraków.
2. Pod wpływem włoskich architektów (Franciszek Florentczyk i Bartolomeo Berrecci) w stylu renesansowym przebudowano zamek na Wawelu. Nowy styl upowszechnił się również w miastach. Najznakomitszym przykładem renesansowej urbanistyki jest Zamość.
3. Idee humanizmu silnie oddziaływały na publicystykę. Do najwybitniejszych myślicieli tego okresu należeli m.in. Andrzej Frycz Modrzewski, Stanisław Orzechowski i Mikołaj Sienicki.
4. Najważniejszymi autorami z kręgu literatury pięknej byli Mikołaj Rej, Jan Kochanowski, Mikołaj Sęp Szarzyński i Łukasz Górnicki, tworzący w języku polskim.
5. Za panowania ostatnich Jagiellonów intensywnie rozwijała się nauka. Wybitnym uczonym był Mikołaj Kopernik, który opisał heliocentryczną teorię budowy Układu Słonecznego. Osiągnięcia notowano w medycynie i chemii. Ponadto powstały wówczas ważne opracowania historyczne, m.in. autorstwa Macieja z Miechowa (*Traktat o dwu Sarmacjach*, *Chronica Polonorum*) i Marcina Kromera (*O pochodzeniu i dziejach Polaków*).

Jan Kochanowski z Urszulką na obrazie Władysława Łuszczkiewicza. Po śmierci niespełna trzyletniej córki poeta poświęcił jej cykl *Trenów* składający się z 19 wierszy.

- *obraz, Polska, XIX w.*

Data	Wydarzenie
1454 r.	przywilej cerekwicko-nieszawski
1493 r.	zwołanie pierwszego sejmu walnego
1497 r.	wyprawa na Mołdawię
1501 r.	unia mielnicka
1505 r.	konstytucja *Nihil novi*
1507 r.	wybuch wojny z Moskwą
1514 r.	bitwa pod Orszą
1515 r.	zjazd w Wiedniu
1519–1521	wojna polsko-krzyżacka
1525 r.	złożenie hołdu Zygmuntowi I Staremu przez władcę Prus Książęcych Albrechta Hohenzollerna
1526 r.	śmierć Ludwika Jagiellończyka, króla Czech i Węgier
1526 r.	przyłączenie Mazowsza do Korony
1531 r.	bitwa pod Obertynem
1533 r.	wieczysty pokój z Turcją
1537 r.	wojna kokosza
1558 r.	początek wojen inflanckich
1561 r.	złożenie przez Gottharda Kettlera, księcia Kurlandii, hołdu Zygmuntowi II Augustowi
1562 r.	początek obrad sejmów egzekucyjnych
1569 r.	unia realna Polski z Litwą w Lublinie
1570 r.	ugoda sandomierska
1572 r.	śmierć Zygmunta II Augusta, pierwsze bezkrólewie
1573 r.	pierwsza wolna elekcja, konfederacja warszawska
1574 r.	ucieczka Henryka Walezego z Polski
1575 r.	podwójna elekcja Anny Jagiellonki (której na męża wybrano Stefana Batorego) i Maksymiliana Habsburga
1576 r.	ślub i koronacja Anny Jagiellonki oraz Stefana Batorego
1577 r.	wojna Batorego z Gdańskiem
1578 r.	utworzenie Trybunału Koronnego
1577–1582	wojna z Moskwą
1579 r.	założenie Akademii Wileńskiej
1580 r.	założenie Zamościa przez Jana Zamojskiego
1582 r.	rozejm w Jamie Zapolskim
1596 r.	zawarcie unii brzeskiej

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło 1. Mapy

A.

B.

Źródło 2. Fragment dokumentu

3. Iż już Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie jest jedno nierozdzielne i nieróżne ciało [...].
4. A temu obojemu narodowi, żeby już wiecznymi czasy jedna głowa, jeden pan i jeden król spolny rozkazował, który spolnemi głosami od Polaków i od Litwy obran, a miejsce obierania w Polszcze [...].
8. Sejmy i rady ten oboj naród ma zawżdy mieć wspólne koronne pod królem polskiem, panem swym, i zasiadać tak panowie [litewscy] między pany [koronnymi] osobami swemi, jako posłowie [litewscy] między posły [koronnymi] i radzić o spolnych potrzebach [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 101–102.

a) Rozstrzygnij, która mapa ukazuje Koronę Polską w chwili zawarcia aktu przedstawionego w źródle 2. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do źródła 1.

b) Wyjaśnij, jakie zasady ustrojowe miały obowiązywać na mocy dokumentu przedstawionego w źródle 2.

Wskazówki

Podpunkt a)

Przypomnij siebie, w jaki sposób doszło do zawarcia aktu ze źródła 2. W uzasadnieniu odwołaj się do zmian terytorialnych widocznych na obu mapach.

Podpunkt b)

O zasadach ustrojowych jest mowa w punktach 4. i 8., które dotyczą zarówno Litwy, jak i Polski.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Mapa B. Tekst cytowany w źródle 2. to akt unii lubelskiej z 1569 r. W chwili jej zawarcia Korona Polska obejmowała swoimi granicami nowe obszary: Podlasie, Wołyń i całą Ukrainę. Ziemie te zostały przyznane Polsce niedługo przed zawarciem unii na mocy edyktu wydanego przez Zygmunta II Augusta.

Podpunkt b)

W Rzeczypospolitej szlachta polska i litewska miała wspólnie wybierać władcę. Ponadto planowano utworzenie wspólnego parlamentu, złożonego z posłów i senatorów Korony i Litwy.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 **Źródło. Fragment statutu toruńskiego z 1520 r.**

Zygmunt etc., ogłaszamy niniejszym wszystkim, iż bacząc na korzyść poddanych naszych, za radą i zgodą wszystkich senatorów naszych obojga stanów i posłów ziem koronnych postanawiamy i uchwalamy na wieczne czasy, iż wszyscy osadnicy, czyli kmiecie wszystkich wsi, tak naszych jak poddanych naszych jakiegokolwiek stanu, którzy przedtem nie pracowali jednego dnia w tygodniu, dla nas i swoich panów z każdego łanu jeden dzień tygodniowo mają i są obowiązani pracować [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 82.

a) Zapisz stosowaną w historiografii nazwę powinności chłopskiej opisanej w źródle.

b) Udowodnij, że statut toruński sprzyjał rozwojowi gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.

2 **Źródło. Fragment opracowania**

Sejm podjął uchwałę nawiązującą do statutu z 1504 r. i uznał za nieważne zastawy, darowizny, lenna i sprzedaże królewszczyzn, dokonane po tej dacie. Posłowie przewidywali rewindykację [zwrot] tych dóbr do skarbu i takież nadzieje żywił król. Donosił on o przebiegu sejmu z najwyższym zadowoleniem wojewodzie wileńskiemu, Mikołajowi Czarnemu Radziwiłłowi [...]. Kontrola dochodów z królewszczyzn miała służyć skarbowi królewskiemu, a przede wszystkim – ustaleniu funduszu na cele obrony potocznej[1]. Monarcha przyznał ostatecznie czwartą część corocznych dochodów domeny królewskiej na pokrywanie stałego zaciągu zbrojnego na pograniczu.

[1] Obrona potoczna – system obrony południowo-wschodniej granicy Rzeczypospolitej.

Źródło: A. Sucheni-Grabowska, *Spory królów ze szlachtą w złotym wieku*, Kraków 1988, s. 29, 31.

a) Rozstrzygnij, czy tekst przedstawia skutki działania ruchu egzekucyjnego. Uzasadnij odpowiedź, podając dwa argumenty.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Do reform opisanych w tekście doszło za panowania

A. Jana Olbrachta. B. Zygmunta I Starego. C. Zygmunta II Augusta. D. Henryka Walezego.

3 **Źródło. Fragment dokumentu**

1. Iż za żywota naszego my i potomkowie nasi, królowie polscy [...] nie mamy mianować ani obierać [...] króla, na państwo sukcesora naszego sadzać, a to dlatego, aby zawdy wiecznymi czasy po zejściu naszym i potomków naszych wolne odbieranie zostało wszem stanom koronnym [...].
2. A iż w tej zacnej Koronie narodu polskiego i litewskiego, ruskiego, inflanckiego i innych niemało jest różnowierstwa, [...] warowali [strzegli] to sobie niektórzy obywatele korony konfederacją [...], że w tej mierze w sprawie religii mają być w pokoju zachowani [...].
4. O wojnie albo ruszeniu pospolitym nic zaczynać nie mamy mimo [bez] pozwolenie sejmowe wszech stanów [...]. [...]
21. A jeślibyśmy (czego Boże uchowaj) co przeciw prawom, wolnościom, artykułom, kondycjom [warunkom] wykroczyli albo czego nie wypełnili, tedy obywatele koronni obojga narodu od posłuszeństwa i wiary nam powinnej wolne czynimy i panowania.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 108, 110.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę dokumentu, którego fragment został przedstawiony w źródle.

b) Wyjaśnij, w jaki sposób postanowienia dokumentu zawarte w punktach 1., 4. i 21. ograniczały władzę królewską.

4 **Źródło 1. Fragment relacji nuncjusza papieskiego Juliusza Ruggieriego**

Dnia następnego w połączonych izbach kanclerz lub podkanclerz w długiej mowie od tronu wylicza wszystko, co ma być oddane pod rozwagę sejmujących i na tym kończy się otwarcie sejmu. Czwartego dnia, gdy się wszyscy zgromadzą, podkanclerz zapytuje każdego senatora o zdanie. [...] Król, wyrozumiawszy myśl senatorów, podaje od siebie nazajutrz każdy przedmiot do dalszego roztrząśnienia, o czym wszystkim naradza się senat czasem w przytomności posłów, czasem w ich nieobecności. [...] Król dawniej stanowił o wszystkim za zgodą senatu [...]. Lecz odkąd herezja rozwolniła węzły posłuszeństwa szlachty, posłowie nabrali takiej śmiałości, przywłaszczyli sobie taką władzę, że na kształt [na wzór] rzymskich trybunów nie dopuszczą przejść żadnemu prawu, na które by się wprzód nie zgodzili, grożąc, że prawu zapadłemu bez ich zezwolenia szlachta posłuszną nie będzie, dlatego król i senat chcąc co postanowić starają się zjednać wprzód na to przyzwolenie posłów, którzy dawniej żadnego prawie nie mieli znaczenia.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 99.

Źródło 2. Rycina

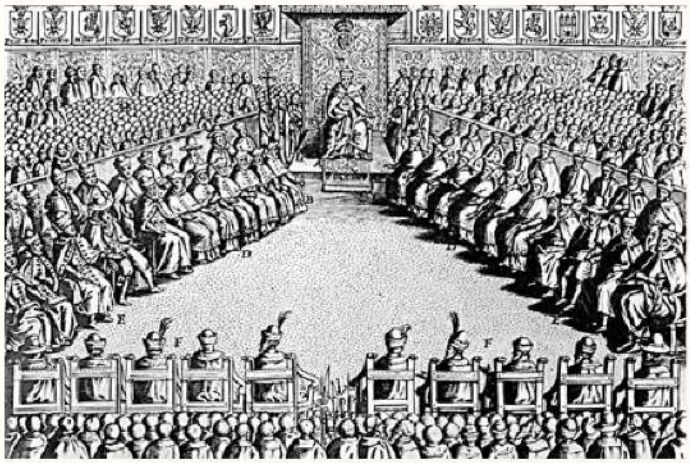

a) Rozstrzygnij, czy ilustracja w źródle 2. przedstawia obrady zgromadzenia opisanego w tekście. Uzasadnij odpowiedź.

b) Podaj, jaki był stosunek autora źródła 1. do demokracji szlacheckiej. Uzasadnij odpowiedź.

5 **Źródło. Kamienice w Kazimierzu Dolnym**

Podaj nazwę stylu w sztuce, który reprezentują przedstawione budowle. Odpowiedź uzasadnij, wskazując dwa elementy architektoniczne charakterystyczne dla tego stylu.

6 Źródło 1. Mapa

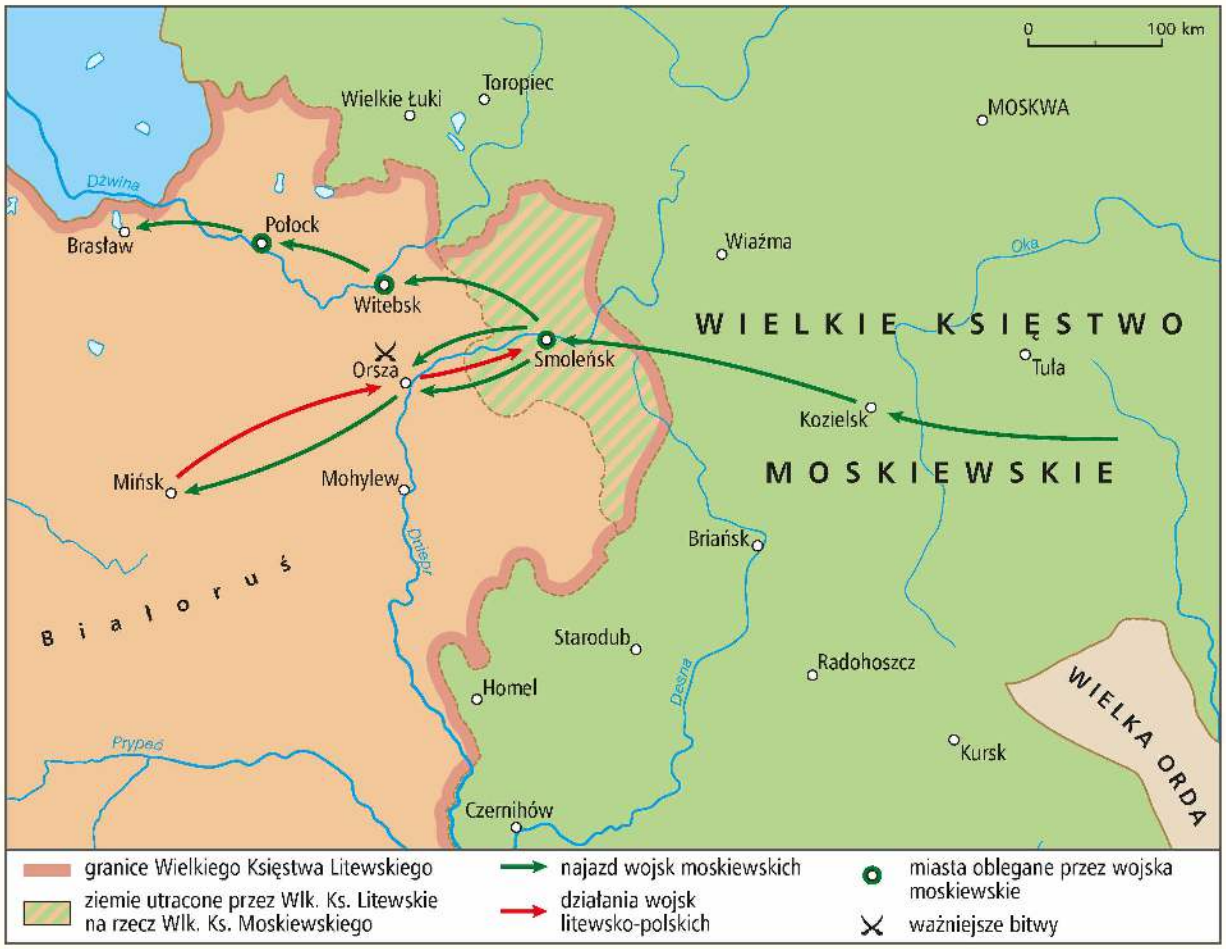

Źródło 2. Fragment uniwersału królewskiego

A to tym sposobem, że we wszystkich wsiach naszych tenże [szlachcic] urodzony Mroczek ma obrać i postanowić z każdych 20 łanów jednego człowieka, który by się nam do tego oświadczył dobrowolnie, śmielszego [...] od innych, a takowy od tego czasu ma być i będzie wolen od wszelkich powinności naszych [...].

Powinność takowego pieszego będzie ta: w każdą ćwierć roku do rotmistrza swego, [...] na miejsce oznajmione stawiać się do lustracji i z rusznicą swą dobrze narządzoną, szablą, siekierką i barwą [mundurem] taką, jaką mu rotmistrz albo porucznik naznaczyli, z inszymi pieszymi podobną. Proch też swój i ołów [naboje] ma mieć. [...] A kiedy nam potrzeba będzie wywieść tę piechotę do wojska naszego, tedy my żołd jej płacić będziemy po równo z drugimi pieszymi.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 111–112.

a) Rozstrzygnij, czy mapa i tekst źródłowy dotyczą panowania tego samego króla Polski. Uzasadnij odpowiedź.

b) Podaj stosowaną w historiografii nazwę formacji wojskowej opisanej w źródle 2.

7 Wypowiedź argumentacyjna

a) *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej miał fundamentalny wpływ na losy państwa polskiego.* Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy, uwzględniając w swojej argumentacji aspekt polityczny, społeczno-gospodarczy i kulturowy.

b) *Czasy dwóch ostatnich Jagiellonów słusznie nazywa się złotym wiekiem państwa polsko-litewskiego.* Odnieś się do podanej tezy, wskazując argumenty polityczne, społeczno-gospodarcze i kulturowe.

▪ *Poddanie Bredy* – obraz Diega Velázqueza z XVII w.

III
EUROPA W XVII WIEKU

1 Angielska wojna domowa
2 Wojna trzydziestoletnia
3 Absolutyzm we Francji
4 Zmiany polityczne w Europie w XVII wieku
5 Kultura baroku

1 ANGIELSKA WOJNA DOMOWA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przemiany społeczne, religijne i gospodarcze w Anglii w XVI w.,
- przyczyny konfliktu króla z parlamentem,
- przebieg wojny domowej i jej skutki,
- powstanie monarchii parlamentarnej w Anglii.

PRZEMIANY SPOŁECZNE I KONFLIKTY RELIGIJNE

W XVI w. na Wyspach Brytyjskich doszło do przemian gospodarczo-społecznych oraz religijnych. Dynamicznie zaczęły się tam rozwijać górnictwo, metalurgia i sukiennictwo, co przyniosło wielkie dochody inwestującym w te branże mieszczanom. Ponadto sukcesy ekonomiczne odnosili kupcy i bankierzy, zajmujący się obsługą handlu kolonialnego. W ten sposób ważnym wyznacznikiem statusu społecznego stał się – oprócz pochodzenia – także poziom zamożności.

Zachodzące zmiany objęły również szlachtę. Stara arystokracja nadal była w posiadaniu wielkich majątków, jednak coraz większą rolę w państwie zaczęła odgrywać tzw. **nowa szlachta** (ang. ***gentry***, czyt.: dżentry). Jej przedstawiciele wzbogacili się na dawnych posiadłościach kościelnych przejętych od monarchów. *Gentry*, inaczej niż konserwatywna arystokracja, dostosowała się do wymogów nowoczesnej gospodarki i przestawiała swoje posiadłości na nowe rodzaje produkcji. Organizowała manufaktury oraz współfinansowała wyprawy morskie, co przynosiło jej ogromne zyski.

Pod koniec XVI w. władcy Anglii dostrzegali, że dodatni bilans w handlu zagranicznym stanowi wyznacznik siły gospodarczej kraju. Zgodnie z zasadami **merkantylizmu** rozwijano produkcję wewnętrzną, czemu miało służyć

Statki angielskiej kompanii handlowej przed wyruszeniem w podróż do Azji.
- *obraz, Anglia, XVII w.*

PURYTANIZM I JEGO ODŁAMY

Przyczyną napiętych stosunków społecznych w Anglii były także kwestie religijne. Część Anglików chciała dalszego wdrażania zasad reformacji. Jednak Kościół anglikański, podporządkowany królowi, opowiadał się za utrzymaniem pozostałości dawnych ograniczeń stanowych. W tej sytuacji niektórzy wierni zaczęli przyjmować kalwinizm, w wersji angielskiej nazywany **purytanizmem** (od ang. *pure* – 'czysty'). Purytanie głosili, że człowiek powinien być bogobojny, pracowity, wstrzemięźliwy i oszczędny. Wkrótce podzielili się na dwa odłamy. Pierwsi z nich – czyli **prezbiterianie** – do których należeli głównie bogaci mieszczanie, przyjęli wszystkie zasady Kościoła kalwińskiego. Opowiadali się za zorganizowaniem wspólnoty na zasadzie gmin wyznaniowych zarządzanych przez seniorów (prezbiterów) i sprzeciwiali współistnieniu innych wyznań. Bardziej radykalni byli **independenci**, wywodzący się z uboższych warstw społecznych. Uważali, że wszyscy powinni być równi wobec prawa i chcieli radykalnych reform. Uznawali jednak możliwość funkcjonowania innych wyznań w kraju.

Purytanie przybyli do Ameryki Północnej na statku Mayflower [czyt.: mejflałer] w 1620 r. W wyniku sporów z Kościołem anglikańskim część angielskich wyznawców kalwinizmu opuściła kraj i udała się do kolonii.

▪ *ilustracja, Anglia, ok. 1700 r.*

? Jakie były Twoim zdaniem przyczyny podziału wśród wyznawców purytanizmu?

obłożenie wysokimi cłami eksportu surowców oraz importu gotowych wyrobów. Z kolei niskie cła obowiązywały na importowane surowce potrzebne do produkcji rzemieślniczej oraz na gotowe wyroby wysyłane za granicę.

Przeobrażenia społeczne w Anglii wbrew oczekiwaniom nie poskutkowały jednak zmianą prawa. Arystokracja nie chciała dopuścić do zniesienia ograniczeń stanowych, które gwarantowały jej zachowanie dotychczasowego statusu oraz wpływu na władzę. Utrzymanie systemu cechowego, ceł i poddaństwa chłopów na północy kraju powodowało jednak niezadowolenie części poddanych. Średniozamożne mieszczaństwo domagało się wolnego handlu i przemysłu, a właściciele majątków i wolni chłopi (tzw. **yeomeni**, czyt.: jeomeni) oczekiwali zniesienia ustroju feudalnego. Każda z tych grup społecznych upominała się także o prawa polityczne, które dałyby jej realny wpływ na władzę.

SPÓR KRÓLA Z PARLAMENTEM

Po bezpotomnej śmierci Elżbiety I w 1603 r. angielski tron objął jej daleki krewny, król Szkocji **Jakub VI Stuart**, w Anglii koronowany jako **Jakub I**. W ten sposób doszło do unii personalnej między Anglią, Walią i Irlandią a Szkocją. Nowy król oparł swoje rządy na arystokracji i chciał wprowadzić absolutyzm. Zawarł także przymierze z Hiszpanią oraz ignorował współpracę z parlamentem. W opozycji do króla znalazły się zarówno większość społeczeństwa, jak i Izba Gmin (w której zasiadali głównie purytanie).

Konflikt między monarchą a parlamentem pogłębił się za panowania syna Jakuba I – **Karola I Stuarta**. Władca prowadził liczne, niepopularne w społeczeństwie wojny. Kiedy udzielił wsparcia królowi Francji w walce z hugenotami, opozycja sprzeciwiła się uchwaleniu nowych podatków. Doszło wówczas do sporu

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak doszło do wybuchu wojny domowej w Anglii?

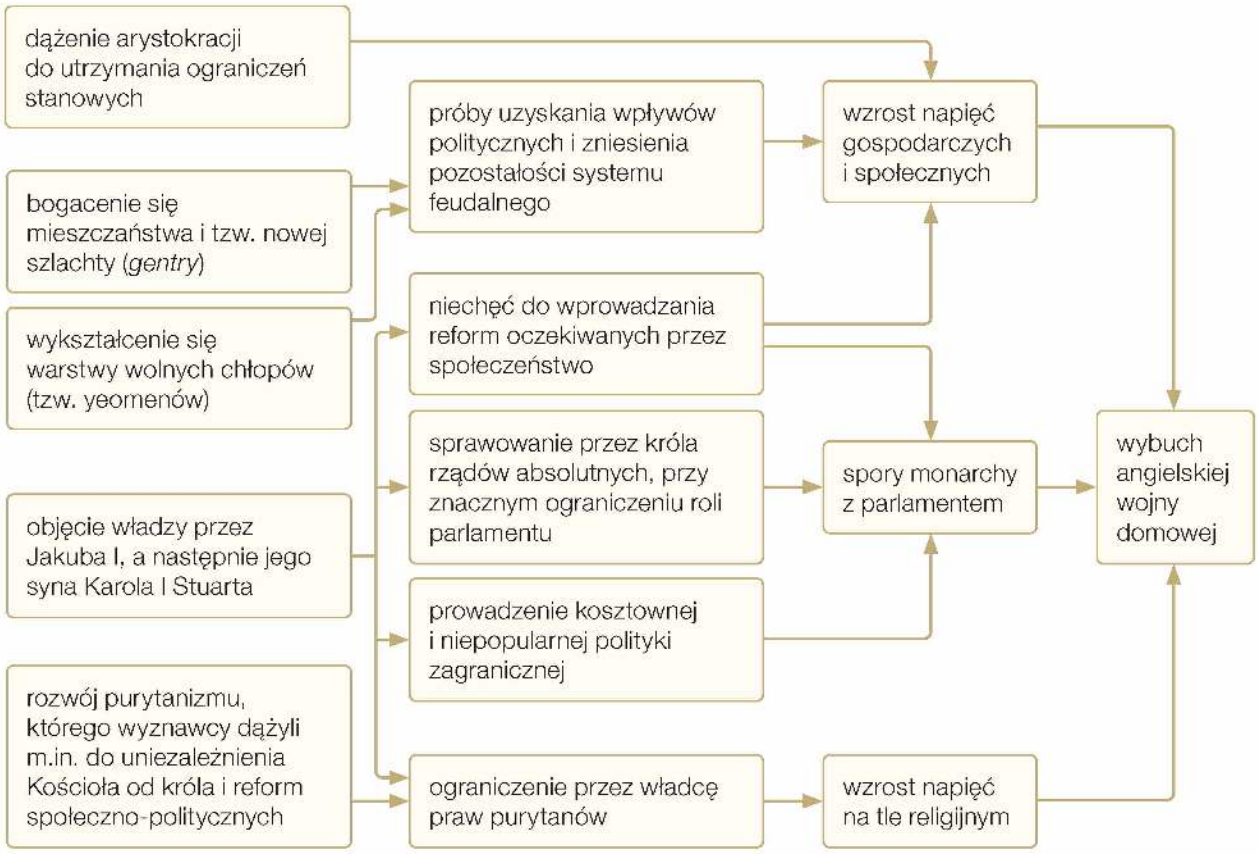

króla z parlamentem i władca zaprzestał jego zwoływania. W 1629 r. rozpoczął się okres tzw. **jedenastoletniej tyranii**, podczas którego ani razu nie odbyły się obrady parlamentu. Aby uzyskać nowe źródła dochodów, monarcha nakładał kolejne podatki i kary, sprzedawał tytuły arystokratyczne, a także przyznawał finansistom monopol w pewnych dziedzinach gospodarki. Spowodowało to ogromne niezadowolenie społeczne, które król zwalczał terrorem i cenzurą.

WYBUCH KONFLIKTU

Tyrania Karola I wywołała otwarty konflikt ze społeczeństwem. W 1637 r. przeciwko królowi zbuntowali się Szkoci – nie zamierzali bowiem przyjąć anglikanizmu, który chciał tam zaprowadzić władca. Karol I potrzebował pieniędzy na stłumienie powstania w Szkocji, dlatego w 1640 r. zwołał parlament. Próbował przekonać posłów do uchwalenia nowych podatków, ci jednak zażądali ukarania winnych nadużyć z czasów, gdy ten organ nie obradował. Król rozwiązał parlament, nazwany później **Krótkim Parlamentem**, jednak jeszcze w tym

Próba aresztowania członków parlamentu przedstawiona na obrazie z XIX w. Działania Karola I zmierzające do usunięcia opozycji poskutkowały wybuchem wojny domowej.

▪ *obraz, Anglia, XIX w.*

WYSPY BRYTYJSKIE W XVII WIEKU

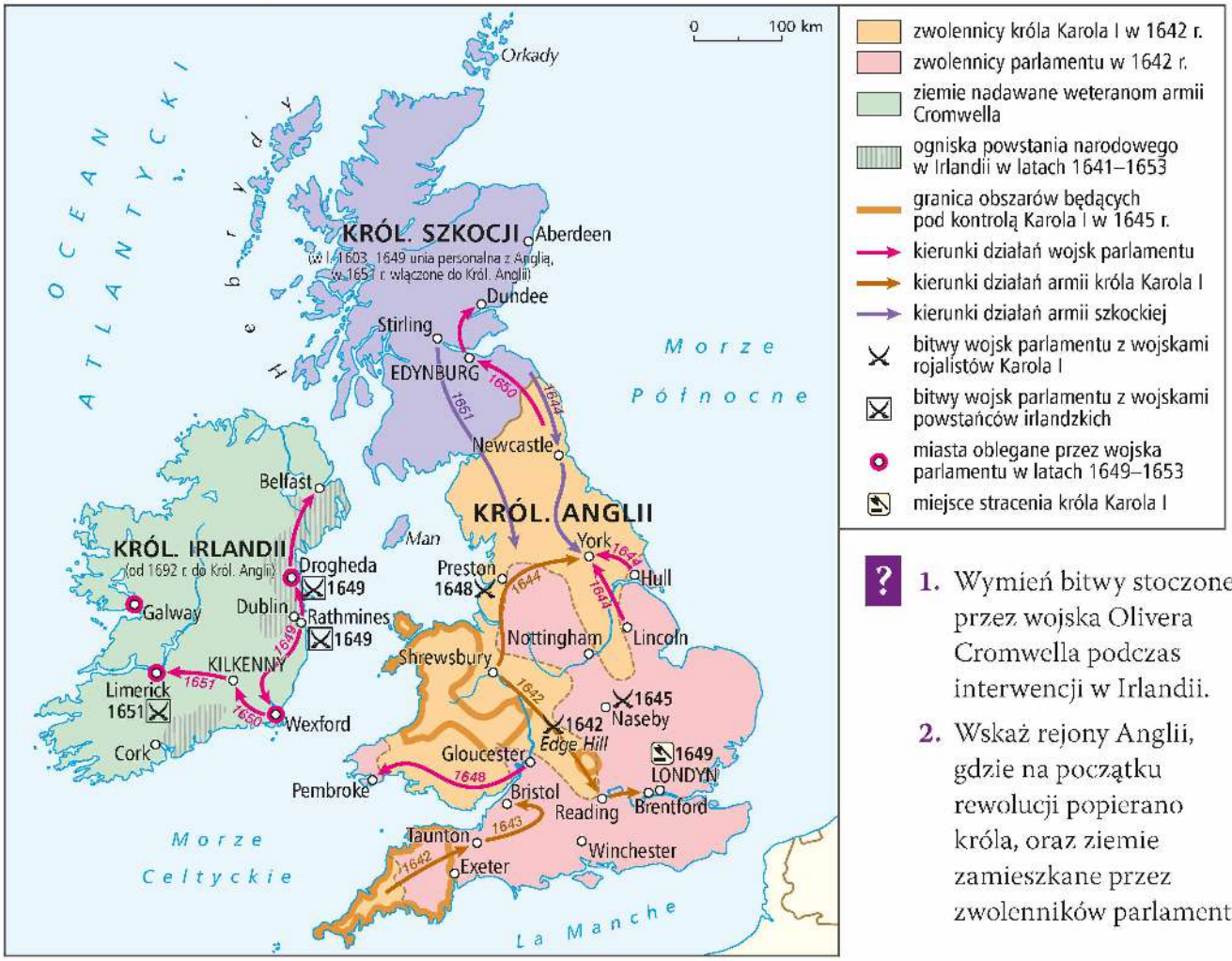

1. Wymień bitwy stoczone przez wojska Olivera Cromwella podczas interwencji w Irlandii.
2. Wskaż rejony Anglii, gdzie na początku rewolucji popierano króla, oraz ziemie zamieszkane przez zwolenników parlamentu.

samym roku był zmuszony zwołać go ponownie. Nowe zgromadzenie, tzw. **Długi Parlament**, wymusiło na władcy deklarację, że nie może zostać rozwiązane bez wyrażenia na to zgody.

Początkowo posłowie nie chcieli walczyć z królem. Stopniowo coraz większe znaczenie w parlamencie zaczęli jednak odgrywać radykalni purytanie, na których czele stali **John Pym** [czyt.: dżon pym] i **Oliver Cromwell** [czyt.: oliwer kromłel]. W 1641 r. doprowadzili oni do ogłoszenia tzw. **Wielkiej remonstracji** – listy zarzutów wobec monarchy o przekroczenie prawa w okresie jego samowolnych rządów i żądania reformy Kościoła anglikańskiego w duchu purytańskim. Karol I popierany przez arystokrację rozpoczął aresztowania radykalnych członków parlamentu. Po stronie opozycji stanęli wówczas mieszkańcy Londynu, a król musiał uciekać z miasta.

WOJNA DOMOWA I UTWORZENIE REPUBLIKI

Ucieczka Karola I ze stolicy oznaczała faktycznie wybuch wojny domowej w Anglii. Władcę poparli arystokraci i wielcy właściciele ziemscy, a także duchowni anglikańscy i wyznawcy katolicyzmu. Z kolei zwolennikami parlamentu byli przedstawiciele *gentry*, większość bogacącego się mieszczaństwa oraz wolni chłopi. Początkowo gorzej uzbrojone oddziały parlamentu poniosły wiele porażek. Dopiero gdy po ich stronie opowiedzieli się Szkoci, **rojaliści** przegrali bitwę **pod Marston Moor** [czyt.: marston mur] w **1644 r.** Rok później stworzona przez Olivera Cromwella **Armia Nowego Wzoru** pokonała wojska królewskie **pod Naseby** [czyt.: nejsbi]. Karol I został pojmany w Szkocji i dwa lata później przekazany angielskiemu parlamentowi.

POSTAĆ HISTORYCZNA

OLIVER CROMWELL (1599–1658)

Przywódca opozycji antykrólewskiej i dyktator Anglii. W młodości przeszedł na purytanizm. Z powodu swojej gorliwości religijnej i talentu oratorskiego w 1628 r. został wybrany na posła do Izby Gmin. Podczas obrad tzw. Długiego Parlamentu zasłynął wystąpieniami skierowanymi przeciwko królowi. W trakcie wojny domowej stworzył Armię Nowego Wzoru. Był skutecznym politykiem – podjął decyzję o postawieniu monarchy przed trybunałem i ustanowieniu republiki. W 1653 r. przybrał tytuł lorda protektora, czym potwierdził swoją władzę dyktatorską. W 1657 r. odmówił jednak przyjęcia korony proponowanej mu przez parlament. Poparcie społeczne zawdzięczał umiejętnej polityce zagranicznej oraz licznym nadaniom majątków, które skonfiskowano rojalistom.

Wśród zwolenników parlamentu doszło do rozłamu. Prezbiterianie byli skłonni do kompromisu z królem, a radykalni independenci na czele z Cromwellem uważali, że władcę należy postawić przed sądem. Karol I uciekł z niewoli, sprzymierzył się ze szkocką szlachtą i w maju 1648 r. ponownie wkroczył do Anglii. Poniósł jednak kolejną klęskę. Wówczas wzrósł autorytet Cromwella, który rozwiązał Izbę Lordów złożoną z polityków gotowych negocjować z królem i na czele okrojonego zgromadzenia – nazwanego **Parlamentem Kadłubowym** – oskarżył Karola I o **zdradę stanu**. Sąd Najwyższy uznał, że monarcha naruszył wszystkie stare prawa, sprawował rządy jak tyran i wywołał wojnę domową. Pod naciskiem tłumów i Cromwella **27 stycznia 1649 r.** Karola I uznano winnym i skazano na karę śmierci. Trzy dni później król został ścięty, a Anglię ogłoszono republiką.

W 1649 r. armia Cromwella ruszyła do Irlandii, gdzie trwało powstanie wywołane przez zwolenników zabitego władcy. Wojsko krwawo stłumiło te wystąpienia. Majątki buntowników, głównie irlandzkiej szlachty, zostały skonfiskowane i rozdane zwolennikom republiki, którzy osiedlili się na wyspie. Rok później Cromwell wyruszył przeciwko Szkotom, którzy zerwali z republiką i na swojego władcę wybrali Karola II, syna poprzedniego monarchy. Wojska Cromwella pokonały armię szkocką i zmusiły ją do kapitulacji, a Irlandię i Szkocję połączono wówczas z Anglią. W ten sposób w 1651 r. ostatecznie zakończyła się angielska wojna domowa, która przyniosła zwycięstwo siłom parlamentu.

PROTEKTORAT CROMWELLA

Po rozbiciu opozycji pełnię władzy w Anglii przejął Cromwell, a istnienie republiki stało się fikcją. W 1653 r. rozwiązał on Parlament

Król Karol I oraz naczelny wódz armii rojalistów książę Rupert przed bitwą pod Naseby podczas wojny domowej.

▪ *obraz, Anglia, XVII w.*

Karol I Stuart został ścięty 30 stycznia 1649 r. w Londynie. Stracenie władcy na mocy wyroku poddanych było wydarzeniem bez precedensu w Europie.

▪ *obraz, Anglia, XVII w.*

Kadłubowy i przyjął tytuł **lorda protektora**. W ten sposób został niekoronowanym władcą Anglii, a rządy parlamentu zastąpiła **dyktatura wojskowa**. Początkowo Cromwell swoją władzę opierał na armii, której dowództwem obsadził wszystkie główne urzędy. Dopiero w ostatnich latach rządów powierzył część swoich kompetencji parlamentowi. Przywrócił m.in. Izbę Lordów, zarządził zwrot majątków dawnym rojalistom, a także skłaniał się do przyznania swobód religijnych. Nie zamierzał jednak ponownie wprowadzać republiki. Pod koniec życia ustanowił zasadę dziedziczenia urzędu lorda protektora, a swoim następcą mianował syna Ryszarda.

W polityce zagranicznej Cromwell dążył do rozwoju zamorskich kolonii i wzmocnienia pozycji angielskich kupców. W **1651 r.** uchwalono **Akt nawigacyjny**, który umożliwiał import towarów do Anglii wyłącznie na statkach angielskich lub należących do kraju, z którego dane towary pochodziły. W ten sposób wyeliminowano pośredników w wymianie handlowej. Ustawa była szczególnie niekorzystna dla Holendrów, którzy posiadali ⅓ europejskich statków. Na tym tle w latach 1652–1654 między Holandią i Anglią wybuchła wojna. Anglicy prowadzili także walki z Hiszpanią w koloniach (1656 r.), co – mimo zajęcia Jamajki – przyniosło im jednak więcej strat finansowych niż zysków. Cromwell utrzymywał też ożywione stosunki dyplomatyczne z Europą Północną i Środkową, m.in. popierał atak Szwecji na Rzeczpospolitą w 1655 r.

RESTAURACJA STUARTÓW

Śmierć Olivera Cromwella w 1658 r. przyniosła koniec protektoratu. Jego syn Ryszard nie zyskał takiej popularności jak ojciec i po kilku miesiącach sprawowania władzy został zmuszony do rezygnacji. Popierające wcześniej Cromwella warstwy społeczne uznały, że ich cele zostały osiągnięte. Po wyborach do parlamentu wygranych przez rojalistów rozpoczęto pertraktacje w sprawie restauracji Stuartów (przywrócenia ich na tron). W 1660 r. koronę odzyskał **Karol II Stuart**, syn straconego Karola I. Władca obiecał, że nie będzie prześladował dawnej opozycji antykrólewskiej, utrzyma pokój religijny oraz nie odbierze majątków nowym właścicielom ziemskim.

Między parlamentem a królem szybko jednak pojawiły się konflikty na tle polityki zagranicznej i spraw wyznaniowych. Anglikanie

ARMIA NOWEGO WZORU

Pod wpływem klęsk w walce z siłami królewskimi Oliver Cromwell postanowił zorganizować nową armię. Rekrutami byli głównie wolni chłopi (yeomeni), drobni właściciele ziemscy i rzemieślnicy. W wojsku wprowadzono żelazną dyscyplinę i równość, a zgodnie z duchem purytanizmu o awansach decydowały zasługi i przydatność do służby. Żołnierze żywili ponadto silne przekonanie, że walczą za słuszną sprawę. Oddziały powołane przez Cromwella stały się podstawą regularnej Armii Nowego Wzoru. Wojsko to składało się z piechoty i jazdy, a przewagę w walce z rojalistami mieli zwłaszcza ciężkozbrojni jeźdźcy, tzw. żelaznobocy.

? Z czego wynikała przewaga Armii Nowego Wzoru nad jednostkami wiernymi królowi?

Kawalerzysta z oddziałów ciężkiej konnicy Cromwella nazywanych żelaznobokimi. W ich szeregach służyli przedstawiciele średnich warstw społecznych, najbardziej religijni i oddani sprawie walki z rojalistami.

byli zaniepokojeni prokatolickim nastawieniem Karola II i jego zbliżeniem z Francją. Obawiali się, że następcą Karola II zostanie jego brat Jakub – katolik, zwolennik absolutyzmu i sojusznik króla Francji Ludwika XIV. W parlamencie zarysował się wówczas podział na dwie frakcje: **torysów** i **wigów**. Pierwsi uznawali, że władza królewska jest dziedziczna i nienaruszalna. Drudzy (głównie purytanie) twierdzili, że parlament jako przedstawicielstwo społeczeństwa ma prawo do zmiany praw sukcesyjnych, a nawet do wypowiedzenia posłuszeństwa monarsze. Dużym sukcesem wigów było uchwalenie i wymuszenie na królu podpisania w **1679 r.** ***Habeas Corpus Act*** [czyt.: habeas korpus akt] – ustawy gwarantującej, że nikt nie może zostać aresztowany bez nakazu sądowego. Dokument ten legł u podstaw angielskiej demokracji.

MONARCHIA PARLAMENTARNA

Karol II zmarł w 1685 r., a jego następca Jakub II otaczał się katolikami i lekceważył decyzje parlamentu. Wierni poprzedniemu władcy torysi przestali popierać nowego monarchę. W 1688 r. parlament zjednoczył się przeciwko królowi i zaproponował angielski tron córce Jakuba II, protestantce **Marii Stuart** i jej mężowi **Wilhelmowi III Orańskiemu**, namiestnikowi Republiki Zjednoczonych Prowincji Niderlandów. Cała Anglia wraz z dworem królewskim stanęła po stronie Wilhelma III. Odbyło się bezkrwawe przekazanie tronu nazwane **chwalebną (sławetną) rewolucją**. Zdetronizowany Jakub II znalazł wprawdzie poparcie w Szkocji i Irlandii, jednak jego zwolennicy (jakobici) zostali pokonani przez wojska Wilhelma III, które opanowały kraj.

W 1689 r. Wilhelm został obwołany królem Anglii i zatwierdził **Ustawę o prawach** (ang. ***Bill of Rights***, czyt.: rajts). Odtąd bez zgody

Koronacja Wilhelma III oraz jego małżonki Marii Stuart podczas sesji brytyjskiej Izby Lordów w kwietniu 1689 r.

▪ *prasa, Anglia, 1689 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

USTAWA O PRAWACH

Zatwierdzona 13 lutego 1689 r. Ustawa o prawach przyznawała przedstawicielstwu narodu istotny wpływ na władzę. Dokument ten stał się podstawą nowego ustroju w Anglii.

1. Że rzekoma władza zawieszania praw lub ich wykonywania na podstawie powagi królewskiej, a bez zgody parlamentu, jest bezprawiem.
2. Rzekoma władza zwalniana spod prawa lub wykonywania go na podstawie powagi królewskiej, a bez zgody parlamentu, jest bezprawiem. [...]
4. Ściąganie pieniędzy na użytek Korony pod pozorem prerogatywy królewskiej, a bez zezwolenia parlamentu, na dłuższy czas lub w inny sposób, aniżeli on zezwolił lub ma zezwolić, jest bezprawiem.
5. Poddani mają prawo zanosić do króla petycje: wszelkie areszty i prześladowania za wnoszenie petycji są bezprawiem.
6. Tworzenie i utrzymywanie stałych armii w czasie pokoju bez zgody parlamentu jest sprzeczne z prawem. [...]
8. Wybór członków parlamentu ma być swobodny.
9. Wolność mów, rozpraw lub postępowania w parlamencie nie ma być oskarżana ani badana przed jakimkolwiek trybunałem lub w jakimkolwiek miejscu poza parlamentem. [...]

Źródło: M. Stolarczyk, *Wybór tekstów źródłowych z historii powszechnej (do 1789 r.)*, wyd. II, Rzeszów 1984, s. 163–164.

? 1. Odpowiedz, które z punktów ustawy dotyczą podziału kompetencji w rządzeniu krajem.
2. Przedstaw prerogatywy, jakie zagwarantował sobie parlament w sprawowaniu władzy w Anglii.

parlamentu monarcha nie mógł pobierać podatków i utrzymywać stałej armii. Zgromadzenie miało być zwoływane regularnie, a podczas obrad miała obowiązywać wolność wypowiedzi. Wielkie osiągnięcie stanowił także **Akt tolerancyjny** (ang. *Toleration Act*) wprowadzający swobodę wyznaniową. Ponadto ustalono odpowiedzialność ministrów przed parlamentem, co czyniło ze zgromadzenia najważniejszą władzę w państwie. Król nadal jednak miał prawo zwoływać i rozwiązywać parlament oraz mianować członków Izby Lordów. Jego podpisu wymagały także wszelkie uchwały parlamentu. W ten sposób w Anglii wprowadzono ustrój **monarchii parlamentarnej**.

Ponad pół wieku zmagań parlamentu angielskiego ze Stuartami zakończyło się ostatecznie zwycięstwem opozycji antykrólewskiej. Wprowadzone ustawy dawały szlachcie i mieszczanom, mającym swoich przedstawicieli w Izbie Gmin, niespotykany dotąd wpływ na rządy w kraju oraz wiele swobód obywatelskich. Jednocześnie przemiany w Anglii pokazały władcom Europy, że lekceważenie opinii społeczeństwa i dążenie do absolutyzmu mogą nie tylko zaprowadzić monarchę przed sąd, lecz także pozbawić go tronu, a nawet życia.

ĆWICZENIA

1. Podaj społeczne, gospodarcze, polityczne i religijne przyczyny wojny domowej w Anglii.
2. Omów poszczególne etapy angielskiej wojny domowej.
3. Scharakteryzuj rolę Olivera Cromwella podczas angielskiej wojny domowej.
4. Przedstaw w kolejności chronologicznej najważniejsze dokumenty uchwalone w Anglii w XVII w., leżące u podstaw monarchii parlamentarnej w tym kraju.

DLA ZAINTERESOWANYCH

N. Davies, *Wyspy. Historia*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 2003.
Ch. Hill, *Oliver Cromwell i rewolucja angielska*, tłum. I. Szymańska, Warszawa 1988.

Jakie było znaczenie angielskiej wojny domowej i jej bohatera?

Ile wciąż pisze się i wydaje książek o Karolu i jego czasach! Tak świeże i trwałe jest ciągle jeszcze zainteresowanie owym wielkim kryzysem moralności, religii i władzy – pisał o angielskiej wojnie domowej w 1833 r., ponad 150 lat po jej wybuchu, pisarz i poeta romantyzmu Samuel Coleridge [czyt.: samjuel koleridż]. Wydarzenia z połowy XVII w. wciąż jeszcze budzą żywiołowe dyskusje. Historycy spierają się o przyczyny angielskiej wojny i jej znaczenie dla przyszłości Anglii, a także całej Europy. Równie ciekawa i niejednoznacznie oceniana przez historyków jest postać Cromwella.

Wojna domowa czy rewolucja?

Już nazwy, jakimi często określa się angielską wojnę domową, świadczą o tym, jak bardzo historycy różnią się w ocenie tych wydarzeń. Od XIX w. utrwaliła się nazwa „rewolucja purytańska". Posługujący się tym terminem uznawali, że wydarzenia XVII w. miały głównie podłoże religijne – purytanie walczyli o wolność sumienia i to nie dla ogółu, ale dla swojego wyznania, a umiarkowane zmiany ustrojowe postulowali jedynie dodatkowo (aby zagwarantować utrzymanie swobody wyznaniowej). Badania nad historią gospodarczą przyniosły zupełnie inny obraz wojny. Przeciwnicy dość wąskiego religijnego spojrzenia na te wydarzenia wskazywali, że główną rolę odegrały wówczas przemiany społeczne i gospodarcze – zanik feudalnych struktur społecznych, pojawienie się zaczątków kapitalizmu w relacjach ekonomicznych, silny wpływ na produkcję i handel nowych grup społecznych: *gentry* i bogacącego się mieszczaństwa. Ten sposób myślenia o angielskiej wojnie przejęli historycy marksistowscy (materialiści historyczni), propagujący podział dziejów Europy na pięć epok: wspólnotę pierwotną, niewolnictwo, feudalizm, kapitalizm i socjalizm. Podstawą stworzenia tej chronologii były obowiązujące w wydzielonych epokach stosunki społeczne i gospodarcze. Wydarzenia w Anglii z połowy XVII w. miały swoje wyjątkowe miejsce w tym podziale. Marksiści uznali je za tzw. rewolucję burżuazyjną – twierdzili, że był to koniec systemu feudalnego i początek epoki kapitalizmu. Marksiści rozumieli przy tym termin „burżuazja" nie jako ogół wielkich przedsiębiorców i bogatych mieszkańców miast – jak przyjmuje się w historiografii zachodniej Europy

Oliver Cromwell oraz jego żelaznobocy śpiewają Psalm 117 przed bitwą z wojskami szkockimi pod Dunbar. Oddziały złożone z najbardziej fanatycznych zwolenników lorda protektora odznaczały się także silną purytańską religijnością.

▪ *obraz, Anglia, 1886 r.*

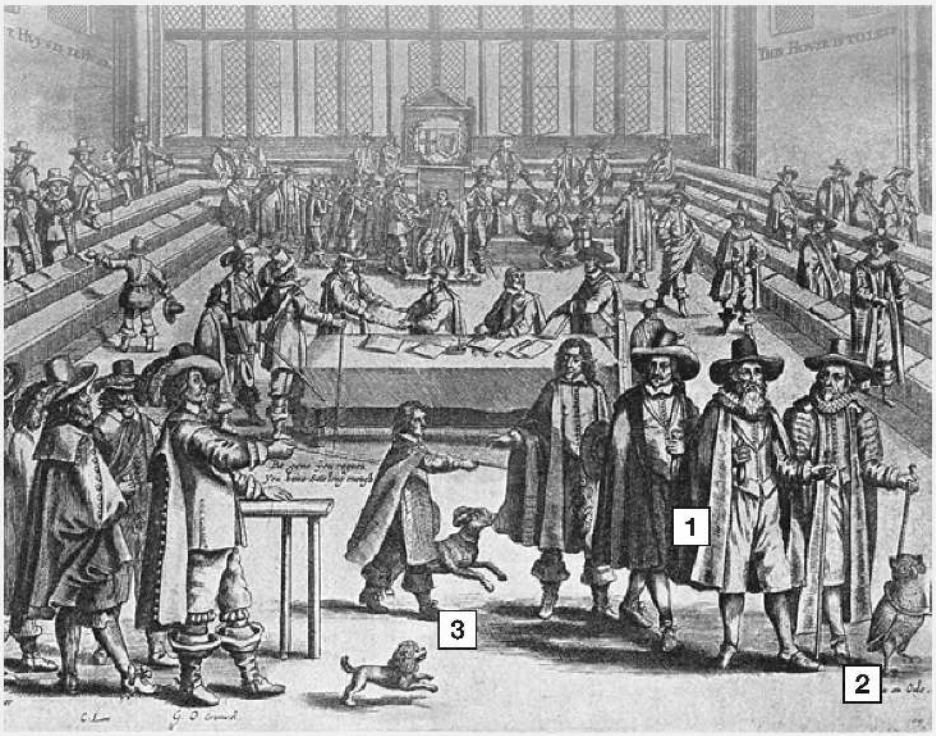

Rozpędzenie parlamentu angielskiego przez Cromwella w 1653 r. zostało w satyryczny sposób przedstawione na holenderskiej rycinie. Dodano na niej elementy, które nie wystąpiły w rzeczywistości, a stanowiły komentarz autora ilustracji do tego wydarzenia. Wraz z deputowanymi [1] parlament opuszcza sowa [2], która w tamtych czasach była symbolem głupoty, do tego Cromwell szczuje wychodzących psami [3].

- *miedzioryt, Niderlandy, XVII w.*

– ale klasę społeczną skupiającą wszystkich właścicieli przedsiębiorstw (małych i dużych), kupców, przedstawicieli wolnych zawodów, inteligencję, a także niekiedy posiadaczy ziemskich żyjących z wyzysku tzw. klasy pracującej.

Obecne oceny rewolucji

Współcześni historycy podejmujący temat angielskiej wojny domowej zdecydowanie odżegnują się od operowania wąskimi ramami tych zdarzeń – ograniczającymi je choćby tylko do kwestii religijnych bądź społeczno-gospodarczych. Obecnie podkreśla się głównie fakt, że po raz pierwszy pojawiły się wówczas grupy głoszące hasła wolnościowe, których to postulatów nie zawężano tylko do jednej warstwy czy odłamu wyznaniowego. Dość szeroka tolerancja religijna, odebranie wielu przywilejów arystokracji i Kościołowi, zerwanie z zasadami feudalnymi ograniczającymi swobodną wymianę handlową i rozwój przemysłu stanowiły wstęp do powolnych zmian w społeczeństwie angielskim (i ogólnie w Europie) prowadzących do ukształtowania się parlamentaryzmu, demokracji, wolnego rynku i swobód obywatelskich. To szerokie znaczenie walki parlamentu z królem i powstania pierwszej republiki angielskiej musi zatem iść w parze z nazwą tych wydarzeń. Stąd najczęściej pojawiające się terminy: „rewolucja angielska" lub „wielka rebelia" bądź „angielska wojna domowa", podkreślające doniosłość tych zdarzeń, lecz w bardzo szerokim ujęciu.

Cromwell – postać niejednoznaczna

Z pewnością nieco większe emocje budzi ocena postaci będącej twarzą wojny domowej w Anglii – Olivera Cromwella. Obłudnik, ambitny uzurpator, królobójca – w ten sposób przedstawiali go konserwatywni historycy już od XVIII stulecia. Jako bohatera, który wprowadził na nowy tor historię Anglii, protektora angielskiego handlu i potęgi kolonialnej, postrzegali go liberałowie, zwłaszcza pod koniec XIX w. Postępowanie Cromwella stało się zatem przedmiotem dyskusji nie tylko w historiografii, lecz także w polityce – w dwupartyjnym (konserwatywnym i liberalnym) systemie parlamentarnym. Negatywne emocje wywołuje do dziś postać Cromwella wśród Szkotów i Irlandczyków zamieszkujących Wielką Brytanię. Postrzegany jest on przez pryzmat toczonych z tymi narodami wojen i w końcu podporządkowania Szkocji i Irlandii bezpośredniej władzy w Londynie. Sprzeciw wobec tej postaci, zwłaszcza wśród Irlandczyków, został wyrażony pod koniec XIX w., gdy Anglicy na tyłach parlamentu chcieli postawić pomnik lorda protektora. Choć projekt zrealizowano, musiano wówczas zrezygnować z finansowania go z publicznych pieniędzy.

Mimo tych kontrowersji i rozbieżnych ocen Cromwellowi z pewnością nie można odmówić wielkości. Przywódca wojny domowej w Anglii to jednak bohater makiaweliczny – dążący do celu w sposób apodyktyczny, bezwzględny, wręcz fanatyczny.

2 WOJNA TRZYDZIESTOLETNIA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- okoliczności wybuchu wojny trzydziestoletniej,
- powstanie w Czechach i jego skutki,
- etapy walk w Europie w latach 1618–1648,
- skutki wojny trzydziestoletniej.

PRZYCZYNY KONFLIKTU

Po zakończeniu wojen włoskich nowym obszarem rywalizacji francusko-habsburskiej stała się rozbita politycznie i religijnie Rzesza. Na początku XVII w. w jej skład wchodziło ok. 300 księstw i wolnych miast, formalnie podporządkowanych cesarzowi z dynastii Habsburgów. Poszczególni władcy dążyli jednak do uzyskania jak największej niezależności. Ponadto kraje niemieckie były podzielone religijnie. Po wybuchu reformacji większość z nich przeszła na protestantyzm, ale kontrreformacja skutecznie zahamowała rozprzestrzenianie się nowych wyznań. Katoliccy władcy, przy wsparciu cesarza, gorliwie wcielali w życie zasadę: *Czyja władza, tego wyznanie* i zmuszali protestantów zamieszkujących ich kraje do zmiany wyznania na katolickie lub emigracji. To sprawiło, że w **1608 r.** protestanci zawarli sojusz – **Unię Protestancką**. Zaczęli także szukać sprzymierzeńców za granicą, m.in. w Niderlandach, Anglii i Szwecji.

W 1609 r. z powodu konfliktu dotyczącego obsadzenia tronu niewielkiego państwa w Nadrenii niemieckie kraje katolickie powołały **Ligę Katolicką**, na której czele stanął książę Bawarii Maksymilian I. Ligę poparli zarówno papież, jak i cesarz. W tej sytuacji Unia Protestancka zawarła formalne przymierza obronne z Anglią i Francją.

POWSTANIE CZESKIE

Konflikt między protestantami i katolikami nie wybuchł jednak w Niemczech, lecz w Królestwie Czeskim, które stanowiło część Rzeszy Niemieckiej. Było to odrębne państwo, którym od 1526 r. władali Habsburgowie. Czesi w dużej mierze należeli do wyznawców protestantyzmu. W XVI w. odrodził się tam husytyzm w nowo utworzonym Kościele tzw. braci czeskich, ale

Przyczyny wybuchu wojny trzydziestoletniej

Pośrednie	Bezpośrednie
rywalizacja polityczna między Francją i Habsburgami na terenie Rzeszy	wycofanie się cesarza z respektowania listu majestatycznego, który gwarantował czeskim innowiercom pełną tolerancję religijną
działalność kontrreformacyjna katolickich władców państw niemieckich	wybuch narodowego powstania w Czechach
powstanie na terenie Niemiec dwóch zwalczających się obozów – protestantów, którzy zawarli w 1608 r. Unię Protestancką, oraz katolików, którzy utworzyli w 1609 r. Ligę Katolicką	detronizacja katolickiego władcy Czech z dynastii Habsburgów i osadzenie na tronie stojącego na czele Unii Protestanckiej Fryderyka V
walka o swobodę wyznaniową w Czechach prowadzona przez protestantów z katolickimi władcami z dynastii Habsburgów	

WARTO WIEDZIEĆ

Defenestracja praska

Do drugiej defenestracji praskiej doszło 23 maja 1618 r., kiedy przedstawiciele protestanckiej szlachty z okna zamku na Hradczanach w Pradze wyrzucili dwóch znienawidzonych namiestników cesarskich oraz sekretarza kancelarii dworskiej. Spadli oni na ziemię z kilkunastu metrów, ale przed śmiercią uratowały ich leżące śmieci wyrzucane z komnat zamkowych. Za sprawą tego wydarzenia ukształtował się termin „defenestracja", pochodzący od łacińskiego *de fenestra* ('przez okno'). Historycy często z ironią wskazują, że zjawisko defenestracji stało się politycznym zwyczajem mieszkańców Królestwa Czeskiego – do podobnych wydarzeń doszło bowiem w Pradze kilkukrotnie. W 1419 r. z okna praskiego ratusza husyci wyrzucili kilku katolickich rajców, a w 1483 r., podczas konfliktu katolików z kalikstynami, z okna ratusza wypchnięto burmistrza oraz ciała zabitych rajców.

Defenestracja praska z 1618 r. spowodowała wybuch wojny trzydziestoletniej.

- *obraz, Czechy, XIX w.*

? Odszukaj informacje o ostatniej defenestracji praskiej, do której doszło w 1948 r.

popularnością cieszył się także luteranizm. Wyznający katolicyzm Habsburgowie próbowali zwalczać reformację w Czechach.

W 1609 r. czescy protestanci nakłonili cesarza Rudolfa II do uchwalenia **listu majestatycznego**, który gwarantował innowiercom pełną tolerancję. Nowy cesarz Maciej I nie zamierzał jednak respektować zapisów tego dokumentu. Konflikt między czeskimi poddanymi a cesarzem nasilił się, gdy w 1617 r. przekazał on koronę czeską i węgierską swojemu kuzynowi, Ferdynandowi, wrogo nastawionemu wobec protestantyzmu. W 1618 r. cesarz zakazał Czechom jakichkolwiek zgromadzeń politycznych. Na wieść o tym radykalna grupa protestantów udała się do królewskiego zamku na Hradczanach w Pradze. Doszło tam do kłótni z namiestnikami cesarskimi, podczas której dwóch z nich wyrzucono przez okno. Wydarzenie to, nazwane drugą **defenestracją praską**, stało się początkiem czeskiego powstania narodowego.

Czesi utworzyli własny rząd, tzw. dyrektorium. Wsparcie w walce z Habsburgami obiecały im niemieckie kraje protestanckie oraz Anglia i Niderlandy. Jednak tylko Holendrzy przekazali Czechom 50 tys. guldenów i wysłali na pomoc armię dowodzoną przez Ernsta von Mansfelda. Sojusznikiem Czechów stali się również Węgrzy, którzy w 1619 r. pod wodzą księcia Siedmiogrodu Gábora Bethlena [czyt.: betlena] zorganizowali antyhabsburskie powstanie. Czesi pozbawili tronu cesarza Ferdynanda II, gorliwego katolika, i na swojego króla wybrali elektora Palatynatu Reńskiego **Fryderyka V Wittelsbacha**, przywódcę Unii Protestanckiej.

POCZĄTEK WOJNY TRZYDZIESTOLETNIEJ

Rozpoczęte w 1618 r. walki między Habsburgami a Czechami i wspierającymi ich siłami Unii Protestanckiej zainicjowały długotrwały konflikt, który przeszedł do historii jako **wojna trzydziestoletnia (1618–1648)**. Pierwszy etap zmagań nazywany jest **czesko-palatynackim (1618–1624)**. Początkowo Habsburgowie ponosili porażki. Wojska siedmiogrodzkie obległy Wiedeń. Od klęski uratował Habsburgów polski król Zygmunt III Waza. Zezwolił on cesarzowi na werbunek w Rzeczypospolitej oddziałów lisowczyków (więcej o nich zob. s. 239), którzy w czasie pokoju stanowili problem dla państwa

WALKI W EUROPIE W LATACH 1618–1648

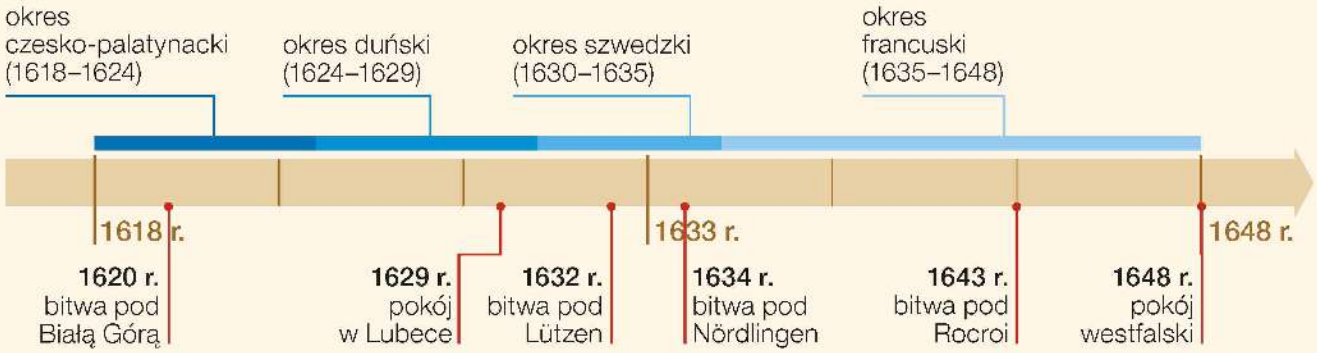

? Jakie bitwy stoczono w szwedzkim okresie wojny trzydziestoletniej?

polskiego. Ich najazd na Siedmiogród zmusił Bethlena do odwrotu. Po odparciu tego ataku armia Ferdynanda II uderzyła na Czechy. Siły czeskie zostały rozbite w **bitwie pod Białą Górą w 1620 r.**, a kraj poddano krwawym represjom. Cesarz odebrał wszystkie przywileje oraz swobody polityczne i religijne, a ok. 600 przywódców powstania zostało straconych. Majątki protestantów skonfiskowano i przekazano członkom rodów katolickich z Niemiec, Włoch i Hiszpanii. Cesarz zlikwidował także autonomię kraju, który odtąd stał się dziedziczną posiadłością Habsburgów. W wyniku walk, represji i emigracji liczba ludności Czech spadła z 4 mln na początku stulecia do 1 mln w jego połowie.

Po pokonaniu Czechów wojska cesarskie w 1622 r. zajęły Palatynat Reński, a Fryderyk V został pozbawiony tytułu elektora. Do tej rangi Ferdynand II wyniósł swojego najwierniejszego sojusznika – księcia Bawarii Maksymiliana. Pokonani protestanci uzyskali jednak pomoc Holendrów, obawiających się wzrostu potęgi Habsburgów, oraz neutralnych dotąd książąt protestanckich Rzeszy.

WALKI W EUROPIE W LATACH 1624–1648

W 1624 r. król duński Chrystian IV – za namową Francji i Anglii – udzielił pomocy protestantom niemieckim w walce z Habsburgami. Duńczycy obawiali się marszu armii cesarskiej na północ, a także nie chcieli, aby ubiegli ich Szwedzi, to bowiem osłabiłoby pozycję Danii nad Bałtykiem. Wkroczenie wojsk duńskich

Bitwa pod Białą Górą to dla Czechów symbol klęski, która odcisnęła się dramatycznie na dalszych losach ich narodu. Po przegranej zostali poddani brutalnej rekatolizacji i prześladowaniom.

▪ *obraz, Niderlandy, XVII w.*

WOJNA TRZYDZIESTOLETNIA

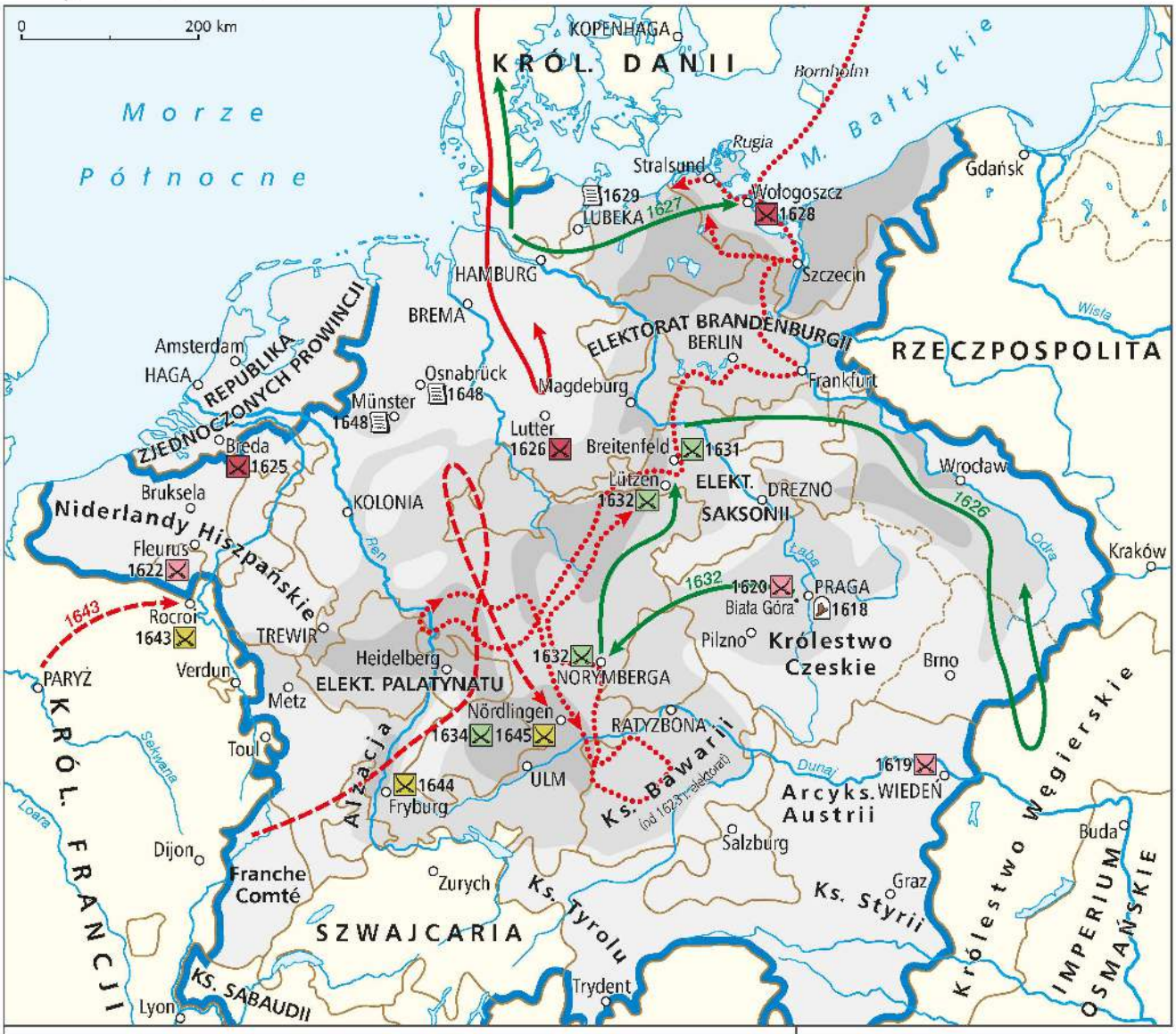

Straty ludności spowodowane działaniami wojennymi i epidemiami:
- 0–30%
- 30–60%
- powyżej 60%
- granica cesarstwa rzymskiego w 1618 r.
- defenestracja praska
- ważniejsze traktaty pokojowe
- kierunki marszu wojsk Ligi Katolickiej pod dowództwem Wallensteina (z datą)

Kierunki marszu koalicji antyhabsburskiej:
- Chrystiana IV w 1626 r.
- Gustawa Adolfa w latach 1630–1632
- francuskich w 1643 i 1645 r.

Ważniejsze bitwy wojny trzydziestoletniej:
- okresu czesko-palatynackiego (1618–1624)
- okresu duńskiego (1624–1629)
- okresu szwedzkiego (1630–1635)
- okresu francuskiego (1635–1648)

? 1. Wymień najważniejsze państwa protestanckie i katolickie uczestniczące w wojnie trzydziestoletniej.

2. Wskaż kierunki działań wojsk szwedzkich i cesarskich w latach 30. XVII w.

do posiadłości Habsburgów rozpoczęło tzw. **duński okres wojny trzydziestoletniej (1624–1629)**. Szybko okazało się jednak, że zaprawiona w walkach armia Habsburgów, dowodzona przez wybitnych wodzów **Albrechta von Wallensteina** [czyt.: albreśta fon wallensztajna] i **Johanna von Tilly'ego** [czyt.: fon tiljego], góruje nad przeciwnikiem. Duńczycy zostali pokonani i w 1628 r. zdecydowali się na podjęcie rokowań. W 1629 r. zawarto pokój w Lubece, w którym król duński zobowiązał się, że nie będzie ingerował w wewnętrzne sprawy Rzeszy. W zamian zatrzymał ziemie, które należały do niego przed wybuchem konfliktu. Cesarz uznał to za zwycięstwo i w 1629 r. nakazał zwrot wszystkich ziem kościelnych zsekularyzowanych po 1552 r. (tzw. edykt restytucyjny), co oburzyło książąt Rzeszy.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ALBRECHT VON WALLENSTEIN (1583–1634)

Wybitny dowódca wojsk cesarskich z okresu wojny trzydziestoletniej. Ten zniemczony czeski szlachcic walczył przeciwko czeskim powstańcom. W uznaniu zasług dla cesarza otrzymał majątek i tytuł księcia Frydlandu. W kolejnych latach wojny pokonał Duńczyków na Pomorzu i niderlandzkich najemników na Śląsku. W 1630 r. został odsunięty od dowodzenia armią, jednak po sukcesach Szwedów ponownie stanął na czele wojsk katolickich. Klęska pod Lützen w 1632 r. i rozmowy prowadzone na własną rękę z protestantami w Niemczech spowodowały, że popadł w niełaskę u cesarza. W 1634 r. oskarżono go o zdradę, a cesarz odebrał mu dowództwo nad armią. Wówczas Wallenstein zdecydował się przejść na stronę Szwedów. Wierni cesarzowi oficerowie po odkryciu planów dowódcy pozbawili go życia.

Sukcesy Habsburgów zaniepokoiły także Francuzów. Przekonali oni luterańskich Szwedów do przystąpienia do wojny i wsparli ich finansowo. Z tego powodu król Gustaw II Adolf zdecydował się na rozejm z Rzecząpospolitą (więcej zob. s. 236) i w 1630 r. przerzucił swoje wojska na obszar Rzeszy. Tak rozpoczął się **szwedzki okres wojny trzydziestoletniej** (**1630–1635**). Szwedzi zajęli Pomorze Zachodnie i rozpoczęli marsz w głąb Rzeszy. Przeciwko armii habsburskiej siejącej okrucieństwo w Rzeszy wystąpiły także inne państwa niemieckie. Z wojny czasowo wycofała się Bawaria, która zawarła sojusz z Francją, a Szwedów poparł elektor saski. Połączone siły szwedzko-saskie rozbiły wojsko Habsburgów w bitwie **pod Breitenfeld** [czyt.: brajtenfeld] w **1631 r.** W tej sytuacji cesarz ponownie

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZŁUPIENIE MAGDEBURGA

W 1631 r. wycofujące się wojska cesarskie, którym brakowało zaopatrzenia, zaatakowały Magdeburg i przeprowadziły rzeź jego mieszkańców. Informacje o zajściach w mieście po wkroczeniu tam zdobywców przekazał w swojej relacji szwedzki poseł Johan Adler Savius.

Jest rzeczą więcej niż pewną, że dn. 10 maja Magdeburg został wzięty szturmem przy pierwszym ataku i całe to wielkie miasto leży obecnie w popiołach [...]. *W fortecy było* [...] *niewiele więcej ponad 2000 ludzi, gdy wróg przed jej murami liczyć miał 24 000; przeto nie szczędził ludzi, lecz bezustannie dniem i nocą przypuszczał szturm po szturmie.* [...] *Gdy więc nieprzyjaciel podsunął się pod wał* [...], *jeźdźcy, jak powiadają, z rozwianymi proporcami wjechali przez rów na wały, a knechty* [żołnierze] *z innych stron wpadli do miasta, mordując, kogo spotkali, hańbiąc kobiety i dziewczęta, tyranizując młodych i starych, nie oszczędzając nikogo. Tak splądrowawszy całe miasto, ostatecznie je podpalili, że spłonęło do szczętu; ocalała jedynie katedra i kilka domów rybackich nad Łabą.* [...] *Najgorzej obszedł się nieprzyjaciel z pastorami; pomordowawszy ich we własnych ich bibliotekach, spalił ich następnie wraz z książkami* [...]. *Kroaci i Walończycy znęcali się w sposób okrutny* [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 240.

? 1. Opisz, w jaki sposób wojska cesarskie zdobyły protestancką twierdzę.
2. Wyjaśnij, dlaczego żołnierze cesarscy tak okrutnie potraktowali mieszkańców Magdeburga.

powierzył dowództwo Wallensteinowi, który na czele nowej armii w listopadzie **1632 r.** zaatakował Szwedów **pod Lützen** [czyt.: licen]. Bitwa zakończyła się zwycięstwem Szwedów, lecz w walce poległ król Gustaw II Adolf. Wojsko szwedzkie, pozbawione genialnego wodza, zaczęło wkrótce ponosić porażki. W **1634 r.** doszło do decydującej bitwy **pod Nördlingen**, która zakończyła się pogromem Szwedów. Ich hegemonię ostatecznie złamał pokój podpisany przez elektora saskiego i książęta Rzeszy z cesarzem w **Pradze** w **1635 r.**

Znajdującym się w ciężkim położeniu w Rzeszy wojskom szwedzkim przyszła na pomoc Francja, która wypowiedziała wojnę Hiszpanii. W ten sposób rozpoczęła się ostatnia faza zmagań nazwana **francuskim okresem wojny trzydziestoletniej (1635–1648)**. Francuzi walczyli z Habsburgami w Hiszpanii i Niderlandach Hiszpańskich, toczyli też boje z siłami cesarskimi na terenie Rzeszy. Do koalicji antyhabsburskiej przystąpiły także Republika Zjednoczonych Prowincji Niderlandów (Holandia), Sabaudia, Wenecja, a od 1640 r. Siedmiogród.

ARMIE OKRESU WOJNY TRZYDZIESTOLETNIEJ

Na polach bitew Europy Zachodniej w XVII w. dominowała piechota: posługujący się bronią palną muszkieterzy oraz ochraniający ich pikinierzy. Nabijanie muszkietów trwało ok. trzech minut, dlatego – aby zagwarantować oddziałom ciągłość ognia podczas bitwy – stosowano tzw. kontrmarsz. Polegał on na tym, że żołnierzy ustawiano w 10- lub 12-szeregowym szyku. Pierwsza linia po oddaniu salwy wycofywała się na tyły oddziału, w tym czasie nabijając broń, dzięki czemu po chwili była już gotowa do kolejnego strzału.

W okresie wojny trzydziestoletniej duże znaczenie miała także jazda. Jej oddziały wykorzystywały w walce broń palną (głównie pistolety) i stosowały karakol – odpowiednik kontrmarszu w piechocie. Gustaw Adolf, który podczas wojen zetknął się ze znakomitą polską jazdą, rozwijał ponadto rajtarię, która wzorem Polaków atakowała również za pomocą broni białej.

Muszkieterzy używali muszkietów lontowych, które dzięki udoskonaleniom były coraz bardziej szybkostrzelne i miały coraz większy zasięg.

? Jaki typ broni zyskał największe znaczenie podczas wojny trzydziestoletniej?

Rajtarzy to oddziały kawalerzystów, których uzbrojenie składało się z dwóch pistoletów i rapieru. Ubierali się zwykle w skórzane kaftany, a jedynym opancerzonym elementem ich stroju był hełm wzorowany na szyszaku polskiej husarii.

Krwawe walki w kolejnych latach nie przyniosły zdecydowanej wygranej żadnej ze stron. Jednak trudności wojsk cesarskich w zaopatrzeniu i nieudolność dowódców sprawiły, że w Rzeszy przewagę zdobyły wojska szwedzkie. Sukces odnieśli również Francuzi, którzy w 1643 r. rozbili Hiszpanów w bitwie **pod Rocroi** [czyt.: rok**rła**]. Kolejne klęski wojsk habsburskich w latach 1644 i 1645 skłoniły cesarza do rokowań pokojowych. Hiszpanie natomiast jeszcze przez kilkanaście lat (do 1659 r.) pozostawali w stanie wojny z Francją.

POKÓJ WESTFALSKI

Rokowania pokojowe między Francją i Szwecją a cesarstwem rozpoczęto już w 1644 r. Toczyły się one w miastach położonych w niemieckiej Westfalii. Ostatecznie **pokój westfalski** został podpisany **24 października 1648 r.** – osobno między Francją a książętami Rzeszy w **Münster** [czyt.: minster] oraz między Szwecją a cesarstwem w **Osnabrück** [czyt.: osnabrik]. Położył on kres dominacji habsburskiej w Europie i umocnił pozycję Francji na Starym Kontynencie.

Główne postanowienia traktatów:

- Francja otrzymała Dolną i Górną Alzację oraz trzy biskupstwa na pograniczu Francji i Rzeszy;
- Szwecji oficjalnie nadano tzw. Pomorze Przednie (od Szczecina po Rugię);
- Saksonia dostała Łużyce (odebrane Królestwu Czech);
- Habsburgowie uznali niepodległość Szwajcarii i Republiki Zjednoczonych Prowincji Niderlandów;
- Brandenburgia otrzymała drugą część Pomorza (z Kołobrzegiem);
- przywrócono postanowienia pokoju augsburskiego z 1555 r., którego zasady miały objąć też wyznawców kalwinizmu;
- protestantom oddano majątki i przywileje, których pozbawił ich cesarz po 1624 r.;
- poszczególnym księstwom niemieckim przyznano prawo prowadzenia odrębnej polityki zagranicznej bez zgody cesarza.

Dodatkowym ciosem dla Habsburgów było to, że król Francji jako właściciel przyznanych mu terytoriów mógł ingerować w wewnętrzne sprawy Rzeszy, co osłabiało pozycję cesarzy.

Zawarcie pokoju westfalskiego zakończyło główny okres wojen religijnych w Europie pomiędzy katolikami a protestantami. Jego postanowienia trwale ukształtowały mapę polityczną kontynentu i zapewniły władcom prawo decydowania o wyznaniu swoich poddanych.

obraz, Niderlandy, 1648 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna trzydziestoletnia na Śląsku

Walki podczas wojny trzydziestoletniej toczyły się także na należącym do Królestwa Czech Śląsku. Tamtejsza szlachta w 1619 r. stanęła po stronie czeskich powstańców, a po ich klęsce została upokorzona przez cesarza. Przez kolejne lata przez prowincję przetaczały się armie walczących stron, które łupiły jej mieszkańców. W pokoju westfalskim sprawie Śląska poświęcono kilka punktów, m.in. uznano swobodę religijną we Wrocławiu i w księstwach legnickim, brzeskim i oleśnickim. Protestantom pozwolono też na budowę trzech tzw. Kościołów Pokoju w granicach podległych bezpośrednio cesarzowi (Świdnica, Jawor, Głogów). Wojna trzydziestoletnia spowodowała na Śląsku wielkie zniszczenia materialne oraz ludnościowe. W wyniku walk zginęła lub wyemigrowała ponad 1/3 mieszkańców prowincji.

? Jaki przebieg miała wojna trzydziestoletnia na Śląsku?

Ewangelicki Kościół Pokoju w Jaworze wzniesiono z nietrwałych materiałów, jak drewno, słoma, glina i piasek. Takie były warunki cesarza dotyczące budowy tych świątyń. Poza tym musiały być one zlokalizowane poza granicami miasta (ale nie dalej niż strzał z armaty), nie mogły przypominać kościołów (m.in. pozbawiono je dzwonnic), a ich budowa miała się zakończyć w ciągu roku i zostać przeprowadzona na koszt protestantów.

▪ *fotografia współczesna, Jawor*

SKUTKI WOJNY

Trwająca 30 lat wojna przyczyniła się do ogromnych strat ludności oraz kryzysu gospodarczego, zwłaszcza w państwach niemieckich. W takich regionach Rzeszy, jak Pomorze, Meklemburgia i Palatynat, wymarło nawet do 90% mieszkańców niektórych obszarów. Ginęli głównie cywile, zabijani przez wojsko lub umierający w wyniku głodu i epidemii. Straty gospodarcze i demograficzne odrabiano przez całe dziesięciolecia, zwłaszcza na wschód od Łaby.

Polityczne korzyści odniosły przede wszystkim Szwecja i Francja, które zdobyły nowe ziemie oraz wpływ na decyzje w sprawach niemieckich. Habsburgowie – mimo że przegrali wojnę i zostali pozbawieni samodzielnego wpływu na losy Rzeszy – umocnili jednak pozycję w swoich dziedzicznych od tej pory królestwach: w Czechach i na Węgrzech. Ponadto dużym sukcesem dla Niemiec było zakończenie wieloletnich wojen religijnych.

ĆWICZENIA

1. Opisz sytuację religijną w Rzeszy przed wybuchem wojny trzydziestoletniej.
2. Podaj przyczyny wybuchu powstania czeskiego i jego klęski.
3. Omów kolejne etapy wojny trzydziestoletniej.
4. Przedstaw skutki wojny trzydziestoletniej dla Niemiec, Czech i Śląska.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Maroń, *Wojna trzydziestoletnia na Śląsku. Aspekty militarne*, Wrocław 2008.
L.E. Wolke, G. Larsson, N.E. Villstrand, *Wojna trzydziestoletnia. Europa i świat 1618–1648*, tłum. W. Łygaś, Warszawa 2010.

3 ABSOLUTYZM WE FRANCJI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja we Francji w czasach Ludwika XIII,
- rola kardynałów Richelieu i Mazarina w państwie francuskim,
- sposób sprawowania władzy absolutnej przez Ludwika XIV,
- polityka zagraniczna Francji pod koniec XVII w.

LUDWIK XIII I KARDYNAŁ RICHELIEU

W 1589 r. królem Francji został Henryk IV Burbon. Monarcha ustabilizował sytuację wewnętrzną po latach wojen domowych i wprowadził tolerancję religijną. Wzmocnił też swoją władzę. Zlikwidował feudalne pozostałości władzy lokalnej i powołał w to miejsce urzędy centralne. Każdą prowincję kontrolował odtąd podległy królowi intendent, a sprzedaż urzędów stała się dla władcy nowym źródłem dochodów. Ponadto przestał on zwoływać **Stany Generalne**.

Następcą Henryka IV w 1610 r. został jego syn, dziewięcioletni **Ludwik XIII**. Rządy w jego imieniu sprawowała matka, regentka Maria Medycejska. Gdy Ludwik XIII objął samodzielne rządy, postanowił wzmocnić władzę królewską osłabioną w latach regencji. Te plany poparł pierwszy minister rady królewskiej – kardynał **Armand Jean du Plessis de Richelieu** [czyt.: ar**mą** żą di ple**s-i** de risze**lie**]. Aby osiągnąć swój cel, kardynał musiał pokonać dwie wielkie siły opozycyjne: hugenotów i arystokrację. Ograniczył obszar wpływów francuskich protestantów, a w 1628 r. po wielu miesiącach oblężenia zdobył ich główną twierdzę La Rochelle. Hugenotom odebrano wówczas wszystkie twierdze, prawo do zgromadzeń i tworzenia własnych oddziałów zbrojnych. Zachowali jednak wolność wyznania, którą zapewnił im tzw. **edykt łaski** z 1629 r. Po pokonaniu hugenotów kardynał rozprawił się bezwzględnie ze spiskującą przeciwko władcy arystokracją, w tym także członkami rodziny królewskiej.

Richelieu uważał, że wszystko należy podporządkować **racji stanu**, czyli interesowi państwa. Dążył do scentralizowania władzy z wykorzystaniem istniejącej administracji.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ARMAND JEAN DU PLESSIS DE RICHELIEU (1585–1642)

Francuski kardynał i pierwszy minister za rządów Ludwika XIII. Pochodził ze średniozamożnej szlachty, a karierę zawdzięczał własnym zdolnościom. W 1614 r. wystąpił jako deputowany kleru do Stanów Generalnych. Szybko został zaufanym doradcą Marii Medycejskiej i w 1616 r. zajął stanowisko sekretarza stanu do spraw wojny i polityki zagranicznej. Po przejęciu władzy przez Ludwika XIII kardynał Richelieu stał się najważniejszą osobą w państwie. Uzyskał godność kardynalską, a w 1624 r. objął urząd pierwszego ministra. Dążył do przekształcenia Francji w monarchię absolutną. Po śmierci został uznany za wybitnego męża stanu oraz utalentowanego polityka, za życia był jednak postacią znienawidzoną. Uważano go za tyrana, który manipulował rządem i królem, choć w rzeczywistości władca doceniał zdolności kardynała.

WARTO WIEDZIEĆ

Zakaz pojedynków

Pojedynki były niezwykle popularne wśród szlachty i arystokracji francuskiej. Ich powodem mogło być wszystko, co rzekomo godziło w dobre imię czy honor szlachcica. Od połowy XVI w. pojedynków zakazano i zaczęto je traktować jak przestępstwo – uczestnictwo w nich groziło odebraniem majątku i życia. Z inicjatywy kardynała Richelieu takie surowe kary wymierzano nawet arystokratom. Rządzący woleli, by młodzi ludzie, zamiast ginąć w pojedynkach, poświęcali się walce w obronie kraju.

? Do jakich tradycji nawiązywał zwyczaj pojedynków?

Pojedynek ukazany w tle jednego z obrazów świadczy o powszechności tego zjawiska we Francji.

▪ *obraz, Francja, XVII w.*

Intendentom w prowincjach nadano nowe uprawnienia – ustawodawcze, sądownicze, administracyjne i podatkowe. Jednocześnie zostali oni ściśle podporządkowani władzy centralnej, a ich stanowisk nie można było kupić. Kardynał odebrał realną władzę radzie królewskiej i przekazał rządowi złożonemu z ministrów. Ponadto znaczenie utraciły Stany Generalne oraz zgromadzenia lokalne poszczególnych prowincji. Richelieu dużą wagę przywiązywał również do spraw gospodarczych. Ograniczał import i wspierał rodzimą produkcję oraz eksport, a także promował rozwój manufaktur i handlu. Jednocześnie rozbudowywał francuską flotę wojenną i tworzył kompanie do handlu z Indiami, Ameryką i Moskwą. Wszystkie te działania przynosiły skarbowi królewskiemu duży zysk.

RZĄDY KARDYNAŁA MAZARINA

W 1642 r. zmarł kardynał Richelieu, a rok później – Ludwik XIII. Nowym władcą został syn zmarłego króla **Ludwik XIV**, który miał zaledwie cztery lata. Rządy w imieniu nieletniego monarchy sprawowali jego matka Anna Austriaczka oraz pierwszy minister, kardynał **Jules Mazarin** (czyt.: żil mazar**ę**, właśc. Giulio Mazzarini, czyt.: dżuljo maccarini). Tę sytuację chcieli wykorzystać zarówno uciskani chłopi czy plebs miejski, pozbawieni przywilejów hugenoci, jak i odsunięta od władzy arystokracja. W latach 1643–1645 w różnych rejonach Francji zaczęły wybuchać powstania chłopskie, spowodowane wprowadzeniem kolejnych podatków potrzebnych do sfinansowania wojny trzydziestoletniej. W 1648 r. przeciwko nakładaniu obciążeń wystąpił parlament paryski (sąd rejestrujący edykty królewskie). Mazarin chciał zdławić protesty siłowo, jednak wówczas zbuntował się lud Paryża. Kręgi dworskie ironicznie określały te wydarzenia jako **frondę** (fr. 'proca'), a wystąpienia ludności przeciwko władzy królewskiej porównały do zachowania dzieci, działających nieodpowiedzialnie i na oślep.

Kardynał Jules Mazarin i hiszpański szlachcic Luis Méndez de Haro w czasie jednego z 23 spotkań, na których negocjowano warunki późniejszego traktatu pirenejskiego (7 listopada 1659 r.), kończącego wojnę między Francją i Hiszpanią.

▪ *ilustracja, Hiszpania, XVII w.*

W kraju wybuchła wojna domowa, zwana **frondą parlamentarną**. Gdy Mazarin opanował sytuację, wystąpili przeciwko niemu arystokraci (**fronda książąt**). Ponownie doszło do walk, w których buntownicy ponieśli całkowitą klęskę. Mieszczanie i średnia szlachta z ulgą przyjęli zwycięstwo Mazarina, uznali bowiem, że absolutyzm królewski zapewnia im lepszą ochronę interesów niż władza arystokracji.

Pozytywny był także bilans polityki zagranicznej prowadzonej przez Mazarina. Francja zwyciężyła w wojnie z Hiszpanią i w 1659 r. podpisała pokój pirenejski. Na jego mocy uzyskała część południowych Niderlandów i północnej Katalonii.

Bitwa na wydmach była ostatnią bitwą stoczoną podczas wojny francusko-hiszpańskiej. Połączone siły francusko-angielskie pokonały w niej armię hiszpańskiego namiestnika Niderlandów, po czym zdobyły port w Dunkierce.

▪ *obraz, Francja, XVII w.*

WŁADZA ABSOLUTNA LUDWIKA XIV

Po śmierci Mazarina w 1661 r. rządy w państwie przejął 22-letni Ludwik XIV. Król nie zamierzał dłużej dzielić się władzą i konsekwentnie dążył do ograniczenia roli arystokracji. W tym celu wybudował w **Wersalu** pod Paryżem olbrzymi pałac, w którym zgromadził przywódców rodów arystokratycznych, a następnie podporządkował ich sobie dzięki rozdawanym urzędom i majątkom (z tego powodu królewską rezydencję nazywano **złotą klatką**).

Funkcję ministrów u boku Ludwika XIV sprawowali wybitni politycy, jednak żaden z nich nie uzyskał takiego znaczenia jak Richelieu i Mazarin. Główne decyzje państwowe podejmowała złożona z siedmiu ministrów **Wysoka Rada**, której przewodniczył sam król. Odpowiadała ona za politykę zagraniczną i najważniejsze kwestie wewnętrzne. Pozostałe instytucje centralne – Rada Finansów (zajmująca się podatkami), Rada Depesz (administrująca państwem) oraz Rada Prywatna (sądownicza) – miały charakter ministerstw podległych królowi. W prowincjach monarchę reprezentowało ok. 30 intendentów, bogatych ludzi z wykształceniem prawniczym. Stanowiska w administracji państwowej sprawowała bezwzględnie posłuszna władcy tzw. szlachta

WARUNKI RZĄDÓW ABSOLUTNYCH

Silna władza królewska mogła powstać tylko w określonych warunkach, takich jak:

- państwo zjednoczone pod względem terytorialnym, którego obywatele mieli poczucie więzi za sprawą m.in. tradycji historycznej, kultury i wspólnoty interesów;
- rządy oparte na jednej grupie społecznej (zwykle średniej szlachcie czy mieszczaństwie), będącej przeciwwagą opozycyjnej wobec króla arystokracji;
- rozbudowana administracja, która pozwalała skutecznie rządzić;
- ograniczona rola parlamentu jako politycznego przedstawicielstwa stanowego;
- uregulowane relacje z Kościołem, najlepiej poprzez podporządkowanie go władzy świeckiej;
- korzystna sytuacja gospodarcza kraju, zapewniająca środki na opłacenie administracji, utrzymanie armii i prowadzenie aktywnej polityki zagranicznej.

? Jakie warunki musiały zaistnieć, aby mogła powstać władza absolutna?

WARTO WIEDZIEĆ

Moda z Wersalu

Ubiory obowiązujące w Wersalu miały za zadanie olśniewać, były więc bardzo eleganckie i kosztowne. Wykonywano je z najdroższych materiałów, które często dodatkowo zdobiono złotem. Wkrótce stroje z dworu Ludwika XIV zaczęły wyznaczać trendy w modzie w całej Europie. Król Francji spopularyzował m.in. bujne peruki i czerwone obcasy.

Damski i męski strój z epoki Ludwika XIV
Panie nosiły suknie o owalnym kształcie ze specjalną usztywniającą konstrukcją, a w talii mocno ściśnięty gorset. Całość dopełniały liczne wstęgi i koronki. Mężczyźni zakładali surduty (szustokory) do kolan z ozdobnymi mankietami, a także krótkie spodnie, pończochy i kapelusz.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

? Jakie stroje noszono na dworze Ludwika XIV?

urzędnicza. Byli to głównie zamożni mieszczanie, którzy za dochody z piastowanych urzędów kupowali tytuły szlacheckie.

System zależności politycznej urzędów od Ludwika XIV najlepiej wyrażały wypowiedziane przez niego przed parlamentem paryskim słowa: *Państwo to ja*. Król nie podlegał żadnej kontroli – tworzył prawo i stał ponad nim. Likwidował opozycję, a dzięki inwigilacji i możliwości aresztowania każdego bez wyroku sądowego skutecznie zapobiegał spiskom czy buntom. W 1685 r. monarcha, gorliwy katolik, zniósł Edykt nantejski. To zmusiło wielu hugenotów, którzy nie chcieli przejść na katolicyzm, do opuszczenia kraju. Z Francji wyemigrowało wówczas kilkaset tysięcy osób, wśród nich elita ekonomiczna, której wyjazd negatywnie wpłynął na gospodarkę państwa.

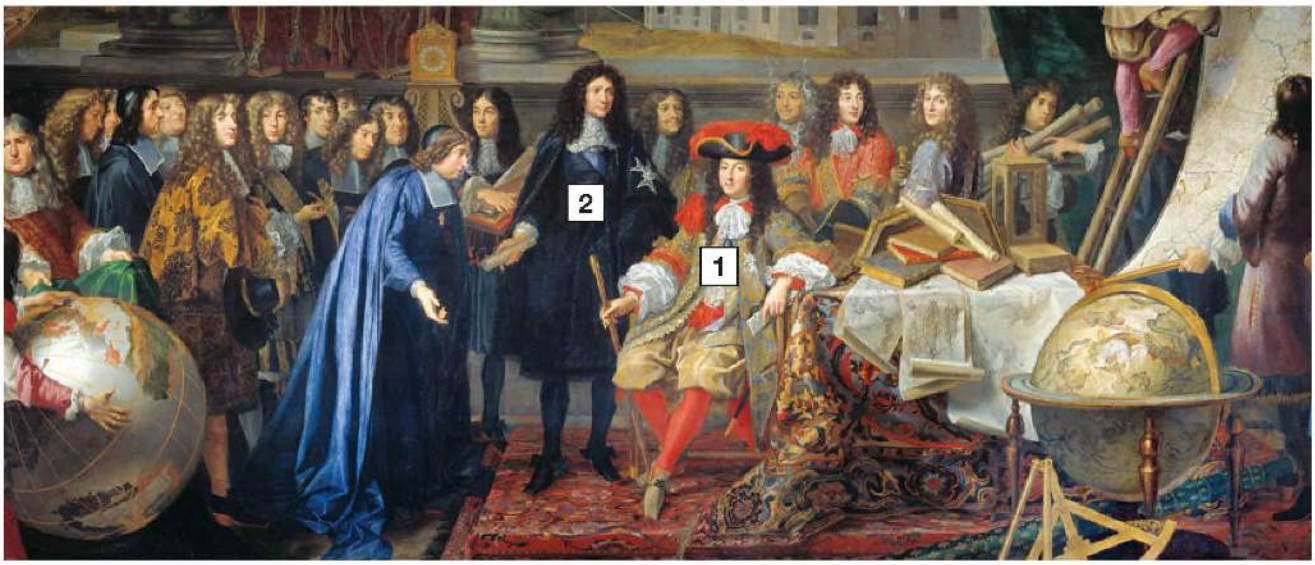

Ludwik XIV [1] w towarzystwie ministra finansów Jeana-Baptiste'a Colberta [2] podczas spotkania z członkami Akademii Nauk w 1667 r. Francuski monarcha był w tamtym czasie najpotężniejszym władcą w Europie. Rządzona przez niego Francja stanowiła nie tylko potęgę polityczną i militarną, lecz także główny ośrodek ówczesnej nauki, kultury i sztuki.

▪ *obraz, Francja, XVII w.*

WERSAL – SIEDZIBA KRÓLA SŁOŃCE

W pałacu w Wersalu architektura, sztuka, technika, moda i kuchnia świadczyły o potędze władcy i świetności Francji. Z tego powodu budynek ten nosił miano baśniowego pałacu słońca, a sam monarcha – Króla Słońce. Jego dwór liczył 10 tys. osób, spośród których tylko najwyżsi rangą arystokraci mieszkali w rezydencji na stałe. Panowały tam ściślejsze niż na innych europejskich dworach zasady określające sposób zachowania się i ubiór na każdą okazje. Ci, którzy przestrzegali etykiety i byli stale do dyspozycji króla, mogli liczyć na jego przychylność i zaszczytne stanowiska.

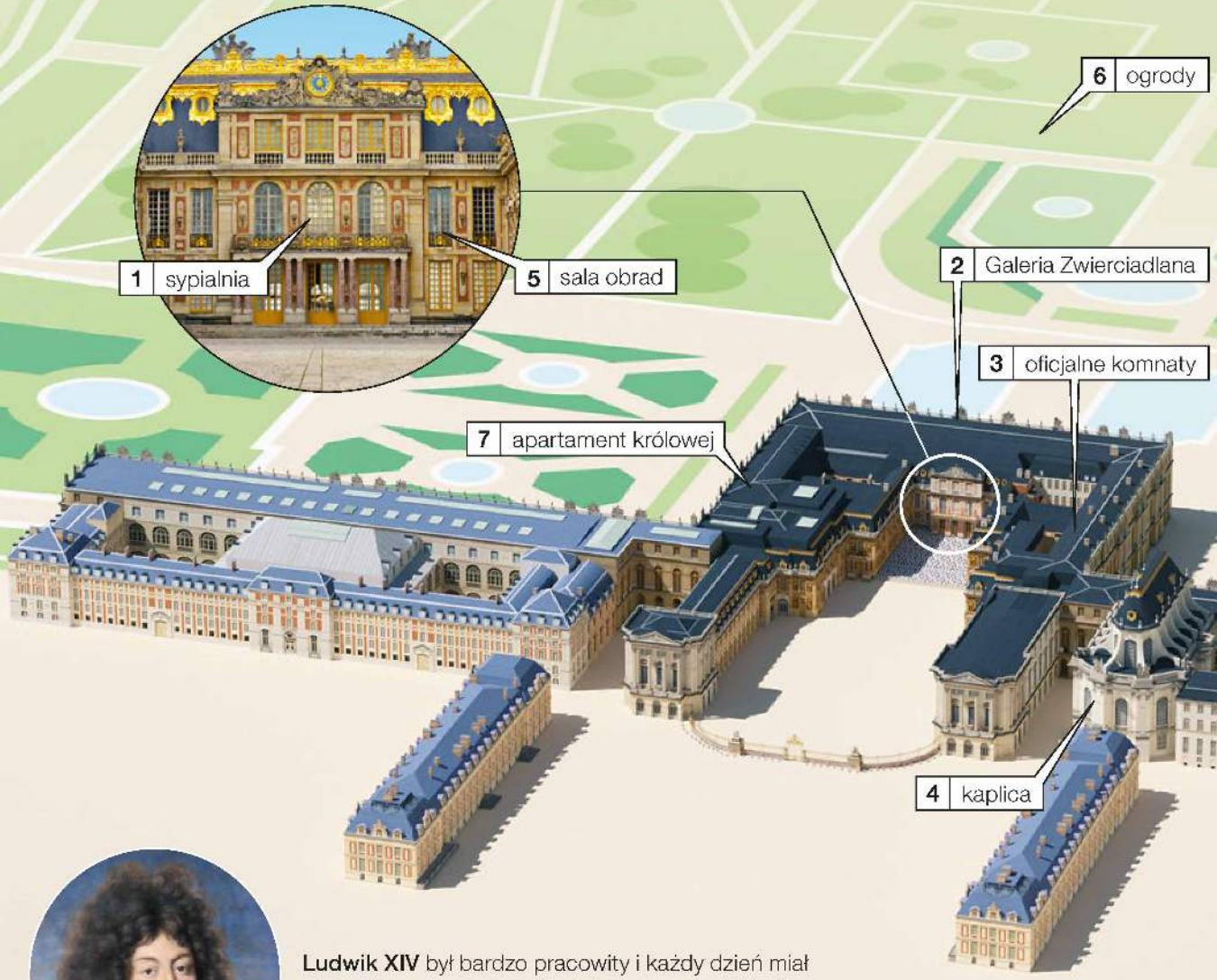

Ludwik XIV był bardzo pracowity i każdy dzień miał starannie zaplanowany. Codzienne czynności króla zostały podniesione do rangi rytuałów, które odbywały się na oczach tłumu dworzan – niczym przedstawienie odgrywane w barokowej scenerii pałacu.

Plan dnia Króla Słońce

8.30
ceremonia wstawania z łoża w królewskiej sypialni [1] w obecności ok. stu najbardziej zaufanych osób

10.00
przejście przez Galerię Zwierciadlaną [2] i oficjalne komnaty [3] do kaplicy [4] na mszę

11.00
spotkanie z ministrami w sali obrad [5]

13.00
obiad w sypialni [1], spożywany samotnie lub w towarzystwie zaproszonych osób

Złota klatka

W swojej rezydencji w Wersalu Ludwik XIV zgromadził kwiat francuskiej arystokracji, czyli potencjalnych przeciwników silnej władzy królewskiej. Z tego powodu pałac często był nazywany złotą klatką, w której wpływy arystokracji na sprawowanie władzy – mimo przepychu i zaszczytów – zostały mocno ograniczone. Dworzanie poświęcali czas głównie balom, intrygom dworskim oraz składaniu na siebie donosów, aby przypodobać się władcy. Życie w Wersalu i jego elementy (moda, eleganckie maniery oraz produkty luksusowe) naśladowano w całej Europie.

Wybrani arystokraci z Wersalu mieli zaszczyt brać udział w porannej toalecie króla i w jego ubieraniu.

W **Galerii Zwierciadlanej** gromadzili się rano dworzanie, którzy nie byli na tyle uprzywilejowani, aby uczestniczyć w ceremonii wstawania z łoża. Mogli wtedy zobaczyć króla zmierzającego na mszę i spróbować z nim porozmawiać.

Fontanny w ogrodach Wersalu stanowiły cud ówczesnej inżynierii. Wodę doprowadzano do nich z Sekwany, odległej o 10 km.

14.00
spacer po ogrodzie [6] w gronie dam dworu lub polowanie w lesie

18.00
podpisywanie dokumentów państwowych

22.00
uroczysta publiczna kolacja z rodziną w apartamencie królowej [7]

23.00
ceremonia kładzenia się spać

TEKST ŹRÓDŁOWY

OSOBISTE RZĄDY LUDWIKA XIV

Po objęciu władzy Ludwik XIV wszystkie najważniejsze decyzje podejmował samodzielnie, a ministrowie mieli jedynie głos doradczy. Było to zgodne z wyznawanymi przez króla zasadami, które opisał w swoim pamiętniku dworzanin władcy Louis de Saint-Simon [czyt.: lu-**i** de są s-i**mą**].

Od chwili objęcia rządów po śmierci kardynała Mazariniego przestrzegał Ludwik XIV przez całe życie dwóch zasad. Jedna z nich była wyśmienita, a polegała na tym, by nie mieć nadal nigdy pierwszego ministra i nie dopuszczać do swej Rady żadnego kardynała, biskupa ani prałata [...]. *Druga, daleka od tej trafności, zasadzała się na tym, że umieszczał w Radzie jedynie ludzi miernego stanu* [...], *którzy całe swe znaczenie zawdzięczaliby jedynie swemu stanowisku* [...], *których mógłby traktować i usuwać, jak i kiedy mu się podoba* [...].

Poza tą polityką trzymania magnatów z dala od Rady uprawiał jeszcze inną, dążąc do tego, by ich poniżyć, upodlić, zawstydzić [...]. *Zresztą, każda egzystencja niezawisła od niego dzięki urodzeniu, godnościom, uznanej zasłudze, w szczególności zdolnościom i wiedzy, nade wszystko zaś – sile uczucia i charakteru: wszystko to było dlań nie do zniesienia, nie wyłączając talentów jego generałów i ministrów, po śmierci których doznawał zawsze uczucia takiej ulgi, że nie mógł się powstrzymać od* [...] *wypowiadania tego na zewnątrz.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 324–325.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Ludwik XIV przestrzegał opisanych powyżej zasad.
2. Przedstaw, w jaki sposób król zapewniał sobie wierność ministrów i doradców.

ROZWÓJ GOSPODARCZY

Utrzymanie dworu i wielkiej armii oraz prowadzenie skutecznej polityki zagranicznej wymagały sporych nakładów finansowych. Nałożenie wysokich podatków groziło jednak wystąpieniami społecznymi. Zadania poprawy sytuacji finansowej państwa podjął się **Jean-Baptiste Colbert** [czyt.: żą ba**tist** kol**ber**], od 1665 r. generalny kontroler finansów. Był on zwolennikiem merkantylizmu i uważał, że dochody państwa można zwiększyć – na wzór angielski – przez rozwój produkcji przemysłowej. W tym celu Colbert wspierał państwowe i prywatne manufaktury produkujące towary na potrzeby rynku wewnętrznego oraz na eksport. Jednocześnie ograniczył import za sprawą wysokich ceł, zwłaszcza na dobra luksusowe, które można było wytworzyć we Francji. Do kraju sprowadzano jedynie surowce potrzebne w przemyśle (m.in. drewno) i maszyny. Ponadto Colbert zakazał wysyłania zboża za granicę, aby nie dochodziło do dużych podwyżek cen chleba. Niskie ceny chleba prowadziły do obniżenia kosztów płac robotników i tym samym – cen wytwarzanych przez nich towarów. Dzięki temu na rynkach zagranicznych produkty francuskie mogły być tańsze.

Colbert powołał kompanie handlowe, m.in. lewantyńską, wschodnioindyjską i zachodnioindyjską. Rozbudował także francuską flotę wojenną i handlową, co pozwoliło na rozpoczęcie ekspansji zamorskiej. Za panowania

Jean-Baptiste Colbert prezentuje Ludwikowi XIV projekt Kanału Południowego, który połączył leżącą koło Tuluzy Garonnę ze śródziemnomorskim portem Sète.

▪ *ilustracja, Francja, XVIII w.*

FRANCJA W DRUGIEJ POŁOWIE XVII WIEKU

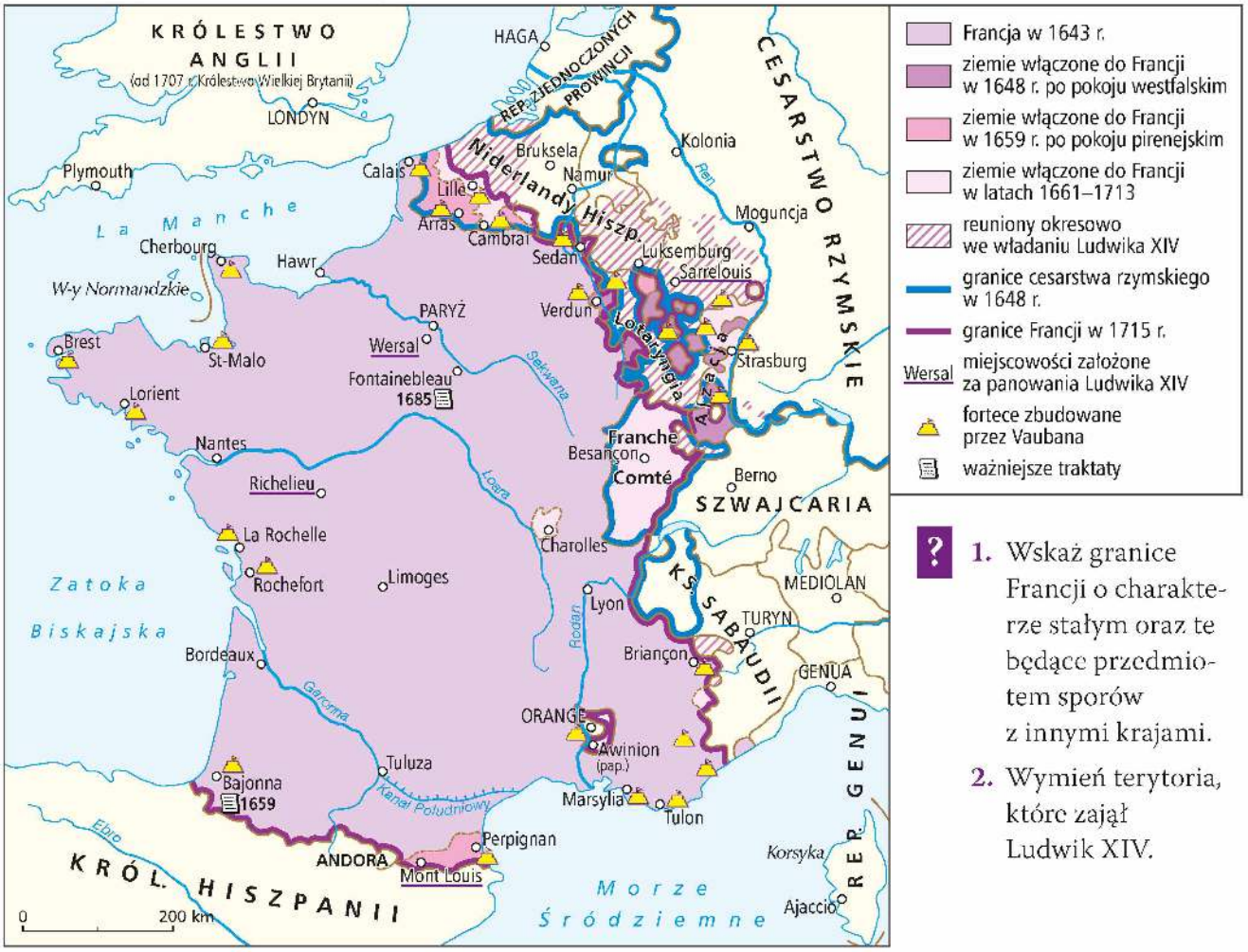

1. Wskaż granice Francji o charakterze stałym oraz te będące przedmiotem sporów z innymi krajami.
2. Wymień terytoria, które zajął Ludwik XIV.

Ludwika XIV Francuzi zajęli część Indii i Madagaskar oraz założyli kolonię w Luizjanie nad rzeką Missisipi.

Od nazwiska Colberta gospodarcza polityka Francji w drugiej połowie XVII w. jest często nazywana **kolbertyzmem**. Nie przyniosła ona jednak efektów we wszystkich sferach. Dochodów państwa nie inwestowano, ale przeznaczano na kosztowne wojny Ludwika XIV. Z kolei działania mające na celu ochronę handlu i przemysłu doprowadziły ostatecznie do wojen celnych z Anglią i Holandią.

POLITYKA ZAGRANICZNA

Druga połowa XVII w. to okres francuskiej dominacji w Europie i agresywnej polityki Ludwika XIV. Monarcha chciał opanować zachodnie obszary Rzeszy, Holandię i Niderlandy Południowe należące do Hiszpanii. Dążył także do przejęcia samej Hiszpanii wraz z jej posiadłościami zamorskimi – zgłaszał bowiem pretensje dynastii Burbonów do tamtejszego tronu. Ponadto król udzielił wsparcia Stuartom walczącym o angielską koronę (więcej zob. s. 181–182).

Ludwik XIV poślubił córkę władcy Hiszpanii, Marię Teresę, dzięki czemu Francja mogła wysuwać roszczenia terytorialne w stosunku do Hiszpanii. W 1667 r. wybuchła tzw. **wojna dewolucyjna**, w której Francuzi domagali się Niderlandów Południowych należnych zgodnie z sukcesją Marii Teresie. Wobec groźby wsparcia Hiszpanii przez Anglię, Holandię i Szwecję konflikt zakończył się w **1668 r. pokojem w Akwizgranie**. Na jego mocy Francuzi uzyskali tylko część Niderlandów Hiszpańskich z miastem Lille [czyt.: lil].

Wkrótce Francja popadła w konflikt ze swoim dawnym sojusznikiem – Republiką Zjednoczonych Prowincji Niderlandów. Ludwik XIV zawarł sojusz z Anglią oraz Szwecją i przy nieformalnym wsparciu cesarstwa

Ludwik XIV na czele armii przekracza Ren w miejscowości Lobith [czyt.: lobit] podczas ataku na Republikę Zjednoczonych Prowincji Niderlandów w 1672 r.

- *obraz, Niderlandy, XVII w.*

w **1672 r.** zaatakował Holendrów. Jednak sukcesy Francuzów poskutkowały powstaniem wrogiej im koalicji na czele z Holandią, Habsburgami, Brandenburgią i Danią. Po podpisaniu w 1674 r. odrębnego pokoju z Holendrami przez Anglików Francja musiała prowadzić wojnę sama, ale dzięki potężnej armii udało jej się odnieść wiele sukcesów. W **1678 r.** podpisała w **Nijmegen** [czyt.: neimechen] traktat pokojowy z Holandią i Hiszpanią, a w **1679 r.** – z cesarstwem.

W latach 80. XVII w. Francja realizowała politykę reunionów (fr. *réunion*, czyt.: reju**nią** – 'ponowne zjednoczenie'), czyli przyłączania do swojego terytorium pogranicznych ziem, głównie Rzeszy Niemieckiej. Małe państwa niemieckie bez oporu poddawały się tym działaniom. Do odnowienia wojny z Francją dążył jedynie namiestnik holenderski Wilhelm III Orański. W 1686 r. stworzył on antyfrancuską koalicję, od miejsca zawarcia sojuszu zwaną **Ligą Augsburską**. Francja uprzedziła swoich wrogów i rok później pierwsza zaatakowała państwa niemieckie. Od 1689 r. toczyła wojnę ze wszystkimi sąsiadami (oprócz Szwajcarii). Ostatecznie konflikt zakończył się podpisaniem **traktatu pokojowego w Rijswijk** [czyt.: rejszwejg] w 1697 r. Ludwik XIV poszedł w nim na znaczne ustępstwa – uznał Wilhelma III Orańskiego za króla Anglii (zasiadł on na tamtejszym tronie w 1689 r.), ponadto zrzekł się Lotaryngii i Luksemburga oraz podpisał z Holendrami korzystny dla nich traktat handlowy.

ĆWICZENIA

1. Opisz proces kształtowania się władzy absolutnej we Francji.
2. Przedstaw rolę kardynałów Richelieu i Mazarina w dziejach Francji.
3. Wymień grupy społeczne we Francji zainteresowane wprowadzeniem absolutyzmu i jemu przeciwne. Scharakteryzuj przyczyny takich postaw.
4. Omów politykę zagraniczną Ludwika XIV.
5. Opisz, w jaki sposób Ludwik XIV sprawował kontrolę nad swoim dworem.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Hryniewicz, *Na dworze Króla-Słońce*, Warszawa 1990.
W.S. Magdziarz, *Ludwik XIV*, Wrocław 2004.

4 ZMIANY POLITYCZNE W EUROPIE W XVII WIEKU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- upadek znaczenia Hiszpanii,
- konsekwencje rywalizacji holendersko-angielskiej w XVII w.,
- budowa potęgi Szwecji,
- skutki zwycięstwa Habsburgów nad Turkami.

UPADEK POTĘGI HISZPANII

W XVI w. Hiszpania była światowym mocarstwem, jednak pod koniec stulecia nastąpił zmierzch jej potęgi. W państwie narastały problemy gospodarcze, spowodowane uzależnieniem od towarów importowanych z kolonii i zacofaniem technicznym. Pogłębiały się także konflikty społeczne. Kryzys przeżywały rolnictwo i handel wewnętrzny, co wiązało się z upadkiem drobnej własności ziemskiej i przejmowaniem ziemi przez najmożniejsze rody szlacheckie. W ten sposób zanikała warstwa średniej szlachty, która dotąd napędzała rozwój gospodarczy państwa. Ponadto rozbudowany system podatkowy hamował jakiekolwiek inicjatywy ekonomiczne.

Klęska Wielkiej Armady w 1588 r. pokazała słabość Hiszpanii, lecz mimo to jej władcy kontynuowali kosztowną politykę mocarstwową. W pierwszej połowie XVII w. coraz częściej w imieniu królów rządzili pierwsi ministrowie. Ich działania nie cieszyły się popularnością

WARTO WIEDZIEĆ

Wypędzenie morysków

Moryskami (hiszp. *morisco* – 'mały Maur') nazywano muzułmańską ludność Hiszpanii, która po zwycięstwie rekonkwisty przyjęła chrześcijaństwo. Mimo zmiany wiary byli traktowani przez Hiszpanów z nieufnością. W XVI w. Filip II zabronił moryskom posługiwania się językiem arabskim oraz nakazał im rezygnację z tradycyjnych ubiorów i obyczajów. W 1568 r. wzniecili oni powstanie, zdławione przez Hiszpanów. Ostateczną rozprawę z moryskami podjął na początku XVII w. Filip III, który nakazał im opuścić Hiszpanię. Szacuje się, że z 8-milionowego kraju wyjechało wówczas ok. 300 tys. ludzi, z czego większość osiedliła się w Afryce Północnej. Wcześniej, pod koniec XV w., podobnie potraktowano hiszpańskich Żydów, nazywanych Sefardyjczykami.

Wygnanie morysków z Walencji, którzy stanowili blisko połowę wszystkich hiszpańskich muzułmanów, odbiło się szczególnie niekorzystnie na sytuacji gospodarczej tego regionu.

- *obraz, Hiszpania, XVII w.*

? Poszukaj informacji na temat innej grupy etnicznej, która u schyłku średniowiecza została wypędzona z Hiszpanii.

i narażały kraj na wydatki związane z udziałem w konfliktach zbrojnych. Przykładem było zaangażowanie Hiszpanii w wojnę trzydziestoletnią po stronie cesarza (więcej zob. s. 191–192), co obciążyło społeczeństwo ogromnymi kosztami.

Niepowodzenia w walkach z Francuzami oraz wysokie podatki na utrzymanie armii pogorszyły zły stan gospodarki państwa. Szczególnie katastrofalny okazał się **1640 r.**, uznawany za moment ostatecznego upadku hiszpańskiej potęgi. Do Sewilli nie przybył wówczas z kolonii ani jeden okręt z ładunkiem szlachetnych metali. Ponadto wybuchły wielkie powstania w Katalonii i Portugalii. Pierwsze stłumiono w 1652 r., natomiast drugie – po długiej wojnie – zakończyło się uznaniem przez Hiszpanię niepodległości Portugalii w 1668 r.

W drugiej połowie XVII w. osłabiona Hiszpania poniosła również klęskę w wojnie z Francją – utraciła wówczas część Katalonii i Niderlandów Południowych. Ponadto w 1678 r. Francja przejęła należący do Habsburgów hiszpańskich region Franche-Comté (zachodnia Burgundia).

POLITYKA OBRONNA HOLANDII

W drugiej połowie XVII w. rywalizacja handlowa oraz kolonialna doprowadziły do wybuchu walk pomiędzy Republiką Zjednoczonych Prowincji Niderlandów i Anglią. Kolejne wojny, toczone głównie na morzu, przyniosły sukcesy Holendrom, którzy utrzymali pozycję morskiego mocarstwa.

- **I wojna holendersko-angielska** (1652–1654) – jej powodem było uchwalenie przez Cromwella Aktu nawigacyjnego. Anglicy zablokowali siły przeciwnika w portach i zmusili go do rozmów pokojowych. Na mocy zawartego porozumienia Holendrzy zobowiązali się do respektowania Aktu i wypłaty odszkodowań angielskim kupcom.
- **II wojna holendersko-angielska** (1665–1666) – konflikt wybuchł w koloniach, po czym przeniósł się do Europy. Holendrzy odnieśli w walkach spektakularny sukces i zatopili część floty angielskiej na Tamizie. Zgodnie z ustaleniami **traktatu pokojowego w Bredzie** z **1667 r.** Anglicy zgodzili się na kilka ustępstw w Akcie nawigacyjnym na rzecz Holandii, a Holendrzy uzyskali Surinam – oddali jednak Anglikom Nową Holandię (kolonię w Ameryce Północnej).

Holenderski okręt flagowy Siedem Prowincji 1 podczas bitwy czterodniowej stoczonej z flotą angielską w dniach 11–14 czerwca 1666 r. Do zwycięstwa poprowadził Holendrów adm. Michiel de Ruyter [czyt.: michjel de rajter], jeden z najznakomitszych morskich dowódców w dziejach.

- *obraz, Niderlandy, ok. 1670 r.*

HANDEL I POLITYKA

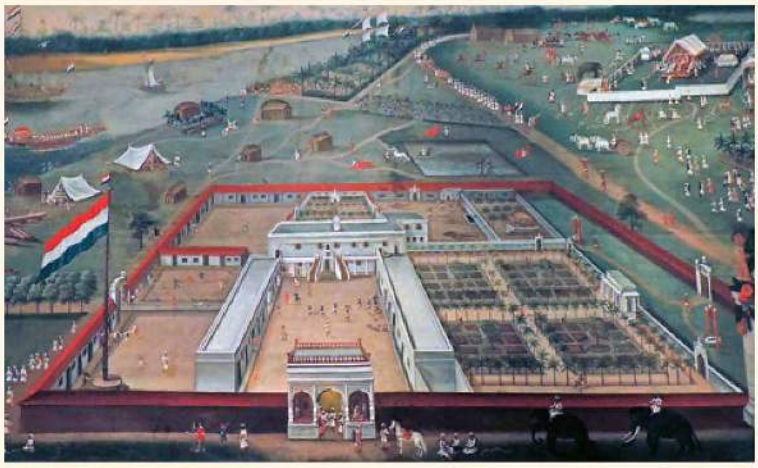

Faktoria Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej w miejscowości Hooghly [czyt.: hołhli] w Bengalu.
▪ *obraz, Niderlandy, 1665 r.*

Przyczyną wielu konfliktów w Europie w czasach nowożytnych były próby zdobycia jak największych udziałów w handlu. Zysk przynosiły zwłaszcza szlachetne kruszce przywożone z Nowego Świata. Państwa regulowały działalność handlową poprzez stosowanie **protekcjonizmu** oraz wprowadzanie monopolów i ograniczeń, służących utrzymaniu przewagi nad innymi krajami. Zgodnie z zasadami merkantylizmu bogacenie się kupców miało sprzyjać bogaceniu się całego państwa, a tym samym – ograniczać korzyści zagranicznych kontrahentów. Takie obostrzenia w handlu międzynarodowym stawały się niekiedy powodem konfliktów zbrojnych. Coraz częściej jednak ustalenia handlowe między państwami regulowano na zasadzie traktatów dwustronnych. W latach 1654–1656 Anglicy podpisali takie umowy z Portugalią, Danią, Holandią, Francją i ze Szwecją.

? Które nowożytne konflikty wybuchły z powodu zaostrzenia przepisów handlowych?

- **III wojna holendersko-angielska** (1672–1674) – wybuchła, gdy Anglicy sprzymierzyli się z Francuzami, którzy zaatakowali Holendrów na lądzie. Pokój podpisano w 1674 r., po czym Anglia zawarła sojusz z Republiką Zjednoczonych Prowincji Niderlandów przeciwko Francji. Walki trwały do **1678 r.** i zakończyły się **pokojem w Nijmegen**. Na jego mocy Holendrzy zachowali wszystkie swoje posiadłości, a ponadto uregulowali kwestie handlowe z Francją.

Pozycja Republiki Zjednoczonych Prowincji Niderlandów wzrosła, gdy jej namiestnik Wilhelm III Orański otrzymał w 1689 r. koronę angielską. Przeciwko wzmocnieniu Anglii i Niderlandów wystąpił Ludwik XIV, który wypowiedział Holendrom wojnę. Za Niderlandami stanęły Anglia, kraje niemieckie, Hiszpania i cesarstwo. Holendrzy z trudem odpierali ataki wojsk francuskich, a walki zakończyły się dopiero zawarciem **traktatu w Rijswijk** w 1697 r. Na jego mocy Francuzi uznali angielsko-holenderską unię personalną.

WZROST ZNACZENIA BRANDENBURGII

W 1618 r. władzę w Prusach Książęcych przejął Jan Zygmunt Hohenzollern, elektor i władca Brandenburgii. W ten sposób w wyniku unii personalnej doszło do powstania nowego państwa, obejmującego Brandenburgię i Prusy Książęce. Oba terytoria rozdzielało polskie Pomorze Gdańskie (Prusy Królewskie). Brandenburgia była częścią Rzeszy, natomiast Prusy Książęce w pierwszej połowie XVII w. nadal stanowiły lenno Rzeczypospolitej. Silną pozycję utrzymywała tam szlachta, która często korzystała ze wsparcia polskiego króla i występowała przeciwko własnym władcom, aby tylko zachować przywileje.

Sytuacja państwa Hohenzollernów zmieniła się za panowania **Fryderyka Wilhelma**, nazywanego Wielkim Elektorem. Wykorzystał on wojnę trzydziestoletnią i inne konflikty w basenie Morza Bałtyckiego do umocnienia swojej władzy i zajęcia nowych terytoriów. W 1648 r. Brandenburgia, jako sojusznik

Fryderyk Wilhelm [1] z brandenburskiej linii Hohenzollernów oraz jego żona, księżniczka Luiza Henrietta von Nassau [2]. Wielki Elektor panował w latach 1640–1688 i stworzył podwaliny pod mocarstwową pozycję państwa brandenbursko-pruskiego.

▪ *obraz, Niemcy, XVII w.*

Francji i Szwecji, na mocy traktatu westfalskiego uzyskała Pomorze Zachodnie z Kołobrzegiem. Ponadto w czasie najazdu Szwedów na Polskę, w 1657 r., doszło do zawarcia **traktatów welawsko-bydgoskich** (więcej zob. s. 271), w których polski król zrzekł się praw lennych do Prus Książęcych.

Wielki Elektor wzmocnił swoją pozycję również wewnątrz kraju. Z uwagi na ciągłe zagrożenie wojną stany brandenburskie wyraziły zgodę na pobieranie stałych podatków na utrzymanie armii. Nałożono je jednak tylko na mieszczan i chłopów, ponieważ na szlachcie Fryderyk Wilhelm chciał oprzeć swoją władzę absolutną. Grupą rządzącą krajem oraz podstawą silnej pozycji monarchy był korpus oficerski.

Na poprawę sytuacji ekonomicznej państwa Fryderyka Wilhelma wpłynęła także decyzja Ludwika XIV o odwołaniu Edyktu nantejskiego. Francję opuściło wówczas wielu hugenotów, których Fryderyk Wilhelm przyjął do swojego państwa, gdzie zapewnił im warunki do osiedlenia i prowadzenia działalności gospodarczej. Spowodowało to dynamiczny rozwój handlu i rzemiosła.

POTĘGA SZWECJI

Po odsunięciu od władzy Zygmunta III Wazy (więcej zob. s. 231) w 1604 r. królem Szwecji został jego stryj Karol Sudermański, koronowany jako **Karol IX**. Panowanie tego władcy upłynęło pod znakiem wojen z Rzecząpospolitą o Inflanty, walk z Moskwą oraz najazdu duńskiego na Szwecję. W 1611 r. tron przejął syn Karola – **Gustaw II Adolf**. Zbudował on nowoczesną armię i flotę, dzięki którym w 1613 r. zakończył walki z Danią, a następnie uderzył na Moskwę. Sukcesy militarne pozwoliły mu zająć Ingrię i Karelię. W 1621 r. szwedzki król podbił Inflanty należące do Rzeczypospolitej, a cztery lata później – część Kurlandii. W latach 1626–1629 władca opanował też należące do Polski tereny ujścia Wisły. Tuż po zawarciu rozejmu w Altmarku (Starym Targu) z Rzecząpospolitą w 1629 r. Szwecja włączyła się do wojny trzydziestoletniej po stronie państw protestanckich (więcej zob. s. 190–191). Armia Gustawa II Adolfa szybko rozbiła siły cesarskie, lecz sam władca zginął w zwycięskiej bitwie pod Lützen w 1632 r.

Tron Szwecji przejęła sześcioletnia córka zmarłego władcy **Krystyna Waza**. Władzę w jej imieniu sprawował kanclerz Axel Oxenstierna [czyt.: aksel oksienstierna]. Kontynuował on politykę poprzedniego monarchy, a Szwecja nie wycofała się z udziału w wojnie trzydziestoletniej. Ostatecznie na mocy pokoju westfalskiego Szwedzi otrzymali Pomorze Przednie, wyspę Rugię oraz nieliczne posiadłości w Rzeszy.

Przyczyną wojen prowadzonych przez Szwecję w XVII w. były też zmiany klimatyczne. Ochłodzenie poskutkowało mniejszymi zbiorami i połowami ryb, co osłabiło gospodarkę młodego mocarstwa. Z tego powodu Szwedzi zwrócili swoją uwagę na południe – zajęli należącą do Danii Skanię i rozpoczęli wojny z bogatą w zboże Rzecząpospolitą. Z kolei zaangażowanie w wojnę trzydziestoletnią pozwoliło Szwedom uzyskać panowanie nad portami południowego wybrzeża Bałtyku. Czynniki klimatyczne nie miały wprawdzie decydującego znaczenia, ale istotnie wpływały na decyzje

SZWECJA W XVII WIEKU

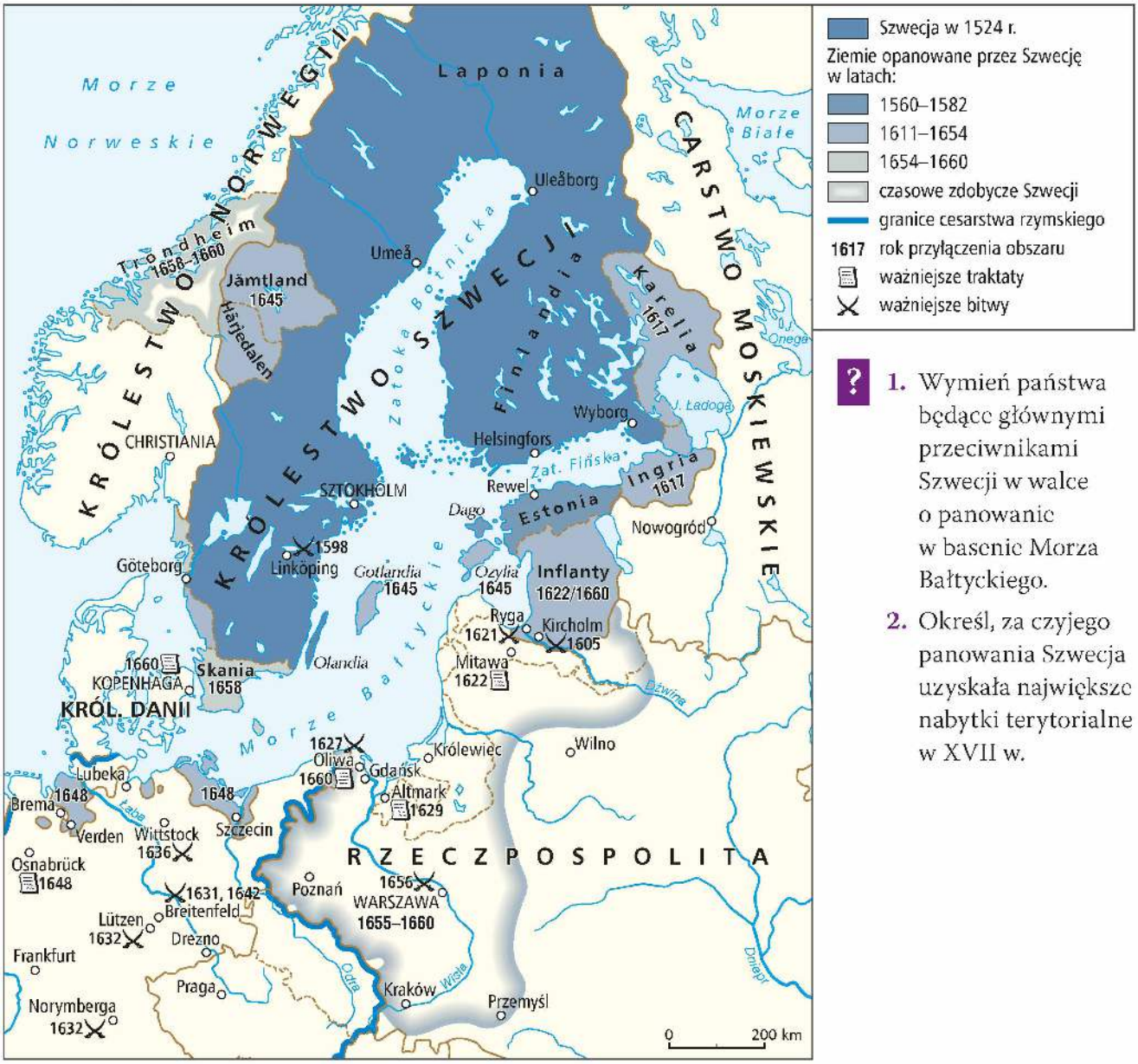

1. Wymień państwa będące głównymi przeciwnikami Szwecji w walce o panowanie w basenie Morza Bałtyckiego.
2. Określ, za czyjego panowania Szwecja uzyskała największe nabytki terytorialne w XVII w.

szwedzkiego władcy i wybór przez niego kierunków ekspansji.

W 1654 r. królowa Krystyna abdykowała na rzecz swojego kuzyna **Karola X Gustawa**. Rok później rozpoczął on wojnę z Rzecząpospolitą (więcej zob. s. 266–273). Za panowania tego władcy Szwecja osiągnęła swój największy zasięg terytorialny. Przeciwko Szwedom wystąpiła jednak koalicja złożona z Rzeczypospolitej, Danii, Brandenburgii, państwa moskiewskiego, cesarstwa i Holandii. Walki zakończyły się w 1660 r., po nagłym zgonie króla szwedzkiego, którego następcą został Karol XI. Po objęciu samodzielnych rządów monarcha zawarł sojusz z Francją i w 1674 r. zaatakował Brandenburgię. Wkrótce jednak musiał zmierzyć się ze sprzymierzeńcami elektora brandenburskiego – Danią i Holandią. Wojska szwedzkie poniosły wówczas wiele porażek i utraciły część ziem na Pomorzu.

WĘGRY I TURCJA

W XVII w. Węgry pozostawały podzielone na część należącą do Turcji, zależny od niej Siedmiogród oraz Królestwo Węgierskie rządzone przez Habsburgów. To sprawiało, że cesarstwo było stale zaangażowane w konflikty z Turkami i walczącymi o niepodległość Węgrami. Głównym ośrodkiem walki o wolność Węgier pozostawał Siedmiogród. Jednak Turcja niechętnie

TEKST ŹRÓDŁOWY

LUDWIK XIV O SYTUACJI POLITYCZNEJ W EUROPIE

Król Francji Ludwik XIV dzięki korzystnemu układowi sił w Europie mógł prowadzić politykę podbojów. W swoich wspomnieniach tak opisał sytuację polityczną na kontynencie.

W istocie rzeczy wszędzie panował spokój: żadnego niepokoju w królestwie ani żadnej obawy o prawdopodobieństwo takowego, który mógłby mi w czymś przeszkodzić czy przeciwstawić się mym planom. Z mymi sąsiadami zawarty został pokój, prawdopodobnie na tak długo, jak tego bym sam sobie życzył [...].

Hiszpania nie mogła podnieść się tak szybko po doznanych stratach: została nie tylko pozbawiona swych finansów, lecz straciła także zaufanie i była niezdolna do żadnego większego wysiłku, ani w sprawach finansowych, ani w sprawach ludzi, zajęta wojną z Portugalią, wojną, która okazała się dla mnie wygodna [...]

Nie musiałem bać się niczego ze strony cesarza, który został wybrany tylko dlatego, że pochodził z austriackiego domu królewskiego i który był związany tysiącem sposobów układami kapitulacyjnymi z państwami wchodzącymi w skład cesarstwa, zaś sam nie mógł prawie nic przedsięwziąć. Elektorzy, którzy narzucili mu tak trudne warunki, nie mogąc mieć wątpliwości co do jego niechęci, żyli w stanie ciągłej podejrzliwości wobec niego. Część książąt cesarstwa była powiązana z moimi interesami.

Szwecja tylko ze mną mogła osiągnąć prawdziwe i trwałe korzyści: straciła właśnie wielkiego władcę i chodziło tylko o to, by utrzymała swe zdobycze w okresie niepełnoletności nowego króla.

Dania, osłabiona niedawną wojną [...], *myślała tylko o pokoju i odpoczynku.*

Anglia ledwie dyszała po przeżytych nieszczęściach i dążyła jedynie do umocnienia swych rządów za panowania przywróconego na tron króla, który zresztą skłaniał się ku Francji.

Cała polityka Holendrów i tych, którzy nimi rządzili, miała na celu tylko dwie sprawy: utrzymać handel i poniżyć ród orański [...].

Źródło: J. Carpentier, F. Lebrun, *Historia Europy*, tłum. T. Szafrański, Warszawa 1994, s. 187.

? 1. Scharakteryzuj sytuację polityczną Europy na podstawie relacji Ludwika XIV.
2. Wskaż, które znaczące państwa europejskie w XVII w. francuski monarcha pominął w swoich wspomnieniach. Wyjaśnij, dlaczego.

patrzyła na wzmacnianie się tamtejszych książąt. W 1662 r. Habsburgowie podjęli próbę opanowania Siedmiogrodu. Imperium osmańskie, mimo zaangażowania w walki z Wenecją, odzyskało jednak utracone terytoria. W kolejnych latach Turcy podjęli ofensywę na północy – wypowiedzieli wojnę Rzeczypospolitej (1672 r.) i Moskwie (1677–1681). Zachęceni zwycięstwami wkrótce ponownie wystąpili przeciwko Habsburgom – pretekstem była pomoc Węgrom, którzy wzniecili antyhabsburskie powstanie. Armia turecka pod wodzą Kara Mustafy podeszła pod Wiedeń. Od upadku uchronił stolicę cesarstwa polski król Jan III Sobieski, który **12 września 1683 r.** na czele połączonych sił polsko-cesarskich rozbił Turków pod murami miasta.

Po wiktorii wiedeńskiej do sojuszu przeciwko imperium osmańskiemu przystąpiły Państwo Kościelne i Wenecja. W **1684 r.** w Linzu [czyt.: lincu] zawarły one tzw. **Ligę Świętą**, do której dołączyła również Moskwa. Turcy odparli ataki moskiewskie i polskie, jednak zostali pokonani na Węgrzech. Kolejne sukcesy – udany atak floty rosyjskiej na miasto Azow w 1696 r. oraz rozgromienie armii tureckiej w **bitwie pod Zentą** w 1697 r. – poskutkowały zawarciem **pokoju w Karłowicach** w **1699 r.** Na jego mocy Węgry i Siedmiogród włączono do imperium habsburskiego, grecki Peloponez i Dalmację przydzielono Wenecji, a Polska odzyskała Podole i część Ukrainy. Był to kres potęgi tureckiej w Europie.

WALKI HABSBURGÓW Z TURKAMI W XVII WIEKU

- kraje we władaniu Habsburgów austriackich
- Rzeczpospolita i jej lenna
- imperium osmańskie i jego lenna
- Brandenburgia po pokoju westfalskim w 1648 r.
- granice ziem przyłączonych do Brandenburgii w latach 1649–1697
- granice ziem zajętych przez Moskwę w 1667 r.
- granice zdobyczy terytorialnych Turcji do 1699 r.
- granice zdobyczy habsburskich w 1699 r.
- granice obszarów przyłączonych do Szwecji
- granice cesarstwa rzymskiego
- ważniejsze traktaty
- ważniejsze bitwy

? 1. Porównaj wielkość zdobyczy terytorialnych w XVII w. dwóch mocarstw europejskich: Francji i cesarstwa.

2. Wskaż i nazwij obszary, które utraciła Turcja po pokoju karłowickim z 1699 r. Wymień państwa, którym przypadły te ziemie.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację polityczną na wschodzie Europy w XVII w.
2. Przedstaw zmiany na arenie międzynarodowej, do których doszło w XVII stuleciu.
3. Podaj przyczyny konfliktów zbrojnych na zachodzie Europy po traktacie westfalskim.
4. Wyjaśnij, które kraje europejskie odniosły korzyści polityczne w drugiej połowie XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Kersten, *Historia powszechna. Wiek XVII*, Warszawa 1987.
T. Munck, *Europa XVII wieku (1598–1700). Państwo, konflikty i porządek społeczny*, tłum. R. Sudół, Warszawa 1998.

5 KULTURA BAROKU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- narodziny baroku,
- cechy charakterystyczne sztuki barokowej,
- rozwój nauki i filozofii,
- zmiany w dziedzinie teatru i literatury.

POMIĘDZY RENESANSEM A BAROKIEM

Na początku XVI w. twórcom we Włoszech stopniowo przestawał wystarczać renesansowy porządek, harmonia i umiar. Pragnęli, aby ich dzieła wykroczyły ponad obowiązujące normy, krępujące twórczą swobodę. Dlatego rozpoczęli poszukiwania indywidualnego stylu, nazywanego **manierą**, który odróżniałby ich sztukę od twórczości artystów renesansowych. W ten sposób narodził się zupełnie nowy styl w sztuce – **manieryzm**. W sztukach plastycznych cechowały go skomplikowane układy w formie, wyszukana tematyka oraz precyzja i wykwintność przekazu. Przyjmuje się, że kierunek ten trwał od ok. 1527 r. do końca XVI w.

Manieryzm był głównie kierunkiem w sztuce i nie wpłynął na inne dziedziny, takie jak filozofia czy myśl społeczna. Podstawowa różnica między twórczością renesansową a manieryzmem polegała na odstąpieniu przez artystów od realizmu, skupieniu się na emocjach i przekazywaniu ich za pomocą sztuki. Twórcy dostrzegali, że renesansowe ideały porządku i harmonii w świecie nie pasują do ówczesnej rzeczywistości, pełnej niepokoju i konfliktów. Z tego powodu na malowidłach tego okresu postacie przedstawiano często w sposób zdeformowany i bez zachowania proporcji. Nierzadko malarze wykorzystywali także swoją wyobraźnię i ukazywali np. różne fantastyczne wizje oraz nierealne istoty. Jednym z najwybitniejszych przedstawicieli manieryzmu w malarstwie i rzeźbie był **El Greco** [czyt.: el greko]. Podobne zabiegi stosowano także w ówczesnej muzyce i literaturze.

Artyści manieryzmu zachowali w swojej twórczości wiele elementów renesansowych, dlatego okres ten często jest uważany

Wniebowzięcie jest jednym z najbardziej znanych obrazów El Greca. Dzieło to tematycznie i kompozycyjnie nawiązuje do *Assunty* Tycjana. El Greco, podobnie jak jego wielki poprzednik, podzielił obraz na dwie części – ziemską [1] i nadprzyrodzoną [2]. W przeciwieństwie do wersji tycjanowskiej apostołowie nie wznoszą jednak głów ku górze, by obserwować cud wniebowzięcia, ale obserwują pusty grób [3].

- *obraz, Hiszpania, XVI w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Skąd pochodzi nazwa „barok"?

Terminu „barok" używano już w XVII i XVIII w., jednak pierwotnie w ten sposób nazywano wszystkie nieregularne, odmienne od przyjętego kanonu dzieła. Historycy nie są pewni, skąd pochodzi ta nazwa. Najczęściej podaje się dwa źródła tego słowa: portugalskie *barocco* [czyt.: barokko], oznaczające 'perłę o nieregularnym kształcie', oraz francuskie *baroque* [czyt.: ba**rok**], czyli 'bogactwo ozdób'. Te określenia oddają nieregularności form w porównaniu z poprzednią epoką oraz wskazują na bogactwo ornamentyki sztuki barokowej. Pojawiają się także inne próby wytłumaczenia wyrazu „barok". Czasem wywodzi się je od włoskiego *baro* oznaczającego 'oszustwo'. Kolejnym tropem w ustalaniu etymologii tego słowa są nazwiska dwóch włoskich artystów XVI-wiecznych – architekta Barozziego [czyt.: barocciego] i malarza Barocciego [czyt.: baroczcziego]. Niektórzy historycy sztuki właśnie od nich wywodzili termin „barok".

? W jaki sposób starano się wytłumaczyć znaczenie słowa „barok"?

za schyłek odrodzenia. Jednak wielu badaczy uznaje manieryzm za wstępną fazę nowej epoki – **baroku**. Styl barokowy rozwijał się od końca XVI do połowy XVIII w. i był pierwszym stylem europejskim, który upowszechnił się poza granicami kontynentu i dotarł do Ameryki Łacińskiej. Dzieła twórców z tego okresu cechowały ruch, dynamika i kontrast.

Kluczową rolę w narodzinach nowej epoki odegrała kontrreformacja (więcej na ten temat zob. s. 64–68). Wobec zachodzących zmian społecznych i religijnych hierarchowie katoliccy przyjęli założenie, że sztuka stanie się narzędziem Kościoła w walce z ruchami reformatorskimi. Kunsztowność kazań miała wzmocnić ich oddziaływanie na wiernych, a bogaty wystrój świątyń utwierdzać w wierze katolików oraz przyciągać innowierców.

SZTUKA BAROKU

Charakterystyczne dla sztuki barokowej cechy najlepiej widoczne są w architekturze. Wznoszono wówczas przede wszystkim kościoły oraz pałace, a także klasztory i kamienice. Wszystkie te budowle były zazwyczaj duże i bogato zdobione. Przy ich planowaniu, dla zwiększenia efektu przekazu, łączono w całość architekturę, malarstwo oraz rzeźbę. Z tego powodu budynki barokowe zachwycały bogato zdobionymi elewacjami oraz przepychem wnętrz. Architekci po raz pierwszy zainteresowali się także otoczeniem budowli i zaczęli aranżować wokół nich wspaniałe ogrody.

W architekturze barokowej związanej z kontrreformacją dominowały kościoły. Ich rozmiary i olśniewające wnętrza stanowiły przeciwieństwo zborów protestanckich. Wiele barokowych kościołów wzorowano na rzymskiej świątyni jezuitów **Il Gesù** [czyt.: il dże**zu**]. W ich wnętrzach umieszczano rzeźby i malowidła przedstawiające świętych i anioły, stawiano spiralne kolumny i balustrady, a na sklepieniach często malowano niebo pokryte chmurami. Duży wpływ na architekturę barokową wywarł **Giovanni** [czyt.: dżiowanni] **Bernini**, którego najbardziej znanym dziełem jest kolumnada otaczająca plac przed bazyliką św. Piotra w Rzymie. W dorobku tego twórcy znajdują się także liczne kościoły, pałace oraz wystroje wnętrz. Cechą charakterystyczną zaprojektowanych przez niego budowli jest zachowanie renesansowych proporcji i planów przy jednoczesnym zamiłowaniu do bogatych dekoracji. Ze sztuką odrodzenia zupełnie zerwał za to **Francesco** [czyt.: franczesko] **Borromini**, który swoje budynki wznosił na planach elips czy ośmioboków.

Ważnym elementem architektury barokowej były rzeźby. Cechowały je przede wszystkim silna dynamika oraz ruch. Postacie starano się przedstawić w najważniejszym momencie

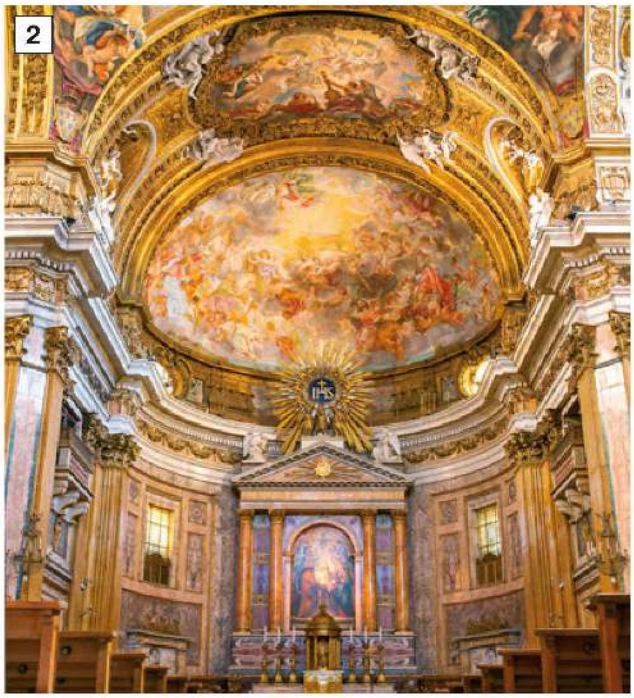

Kościół Il Gesù w Rzymie 1 oraz jego wnętrze 2, które zostało bogato ozdobione i wykonane w nowym stylu, nazwanym później barokiem. Zastosowane rozwiązania burzyły cenione dotychczas harmonię i umiar. Zaprojektowane przez Giovanniego Battistę Gaullego [czyt.: dżiowanniego battistę gałlego] sklepienie jest jednym z najbardziej znanych przykładów barokowego iluzjonizmu. Zabieg ten polegał na takim zastosowaniu perspektywy, by sklepienia i ściany były przedstawione jako przestrzeń uciekająca w głąb, co dawało złudzenie zatarcia granic między architekturą rzeczywistą a malowaną.

▪ *fotografie współczesne, Rzym*

akcji, tak aby oddawały – szczególnie w rzeźbie religijnej – uczucia i stany ekstazy. Oprócz postaci biblijnych tematem rzeźb były także postacie mitologiczne, ukazywane dynamicznie i z wyrazistą gestykulacją.

W epoce baroku znakomicie rozwijało się także malarstwo, które było bardzo zróżnicowane. Ściany kościołów i pałaców pokrywano monumentalnymi i dynamicznymi dekoracjami, osiągając w ten sposób wrażenie przestrzeni, ruchu i nieskończoności. Z kolei rozwijające się równolegle malarstwo sztalugowe cechowały niezwykły realizm przedstawionych postaci i dynamiczny sposób ich ujęcia. Główną rolę w kompozycji odgrywały światłocień, **kontrasty barw** oraz **skróty perspektywy**. W dziełach religijnych szczególną wagę przywiązywano do oddania silnych uczuć.

Tematyka obrazów barokowych była niezwykle różnorodna. W malarstwie religijnym najczęściej wykorzystywano tematykę mistyczną (religijną) i martyrologiczną (dotyczącą męczeństwa). Dzieła sztuki tworzono głównie na potrzeby poszczególnych świątyń, w których miały przemawiać do obecnych tam wiernych. Na obrazach pojawiało się wiele symboli. Na malowidłach przedstawiających Chrystusa oraz świętych Kościoła często występowali zwykli ludzie, dotknięci chorobami i nieszczęściami. Ważnym motywem dzieł barokowych był także motyw śmierci i przemijania, co symbolizowały wizerunki trupich czaszek i klepsydr. Do tematów najczęściej podejmowanych w malarstwie świeckim należały sceny mitologiczne, alegoryczne oraz wydarzenia historyczne. Na zamówienie władców, szlachty i bogatych mieszczan powstawały również portrety, pejzaże, sceny rodzajowe oraz martwe natury.

Równolegle z rozwojem baroku związanego z kontrreformacją rozwinął się w Europie **barok dworski**, który miał świecki charakter. Sztuka barokowa ze swoim rozmachem i bogactwem form stanowiła znakomitą oprawę dla władzy absolutnej papieży i monarchów, dlatego celem artystów baroku dworskiego stało się wychwalanie władców, a także głoszenie ich wyjątkowości

MISTRZOWIE ŚWIATŁA I CIENIA

Miejscem narodzin malarstwa barokowego była Italia. Na przełomie XVI i XVII w. tworzył tam **Caravaggio** [czyt.: karawadżdżio], który znakomicie operował światłocieniem. Początkowo malował obrazy o tematyce rodzajowej i mitologicznej, a później także religijnej. Osiągnął mistrzostwo w realistycznym ukazywaniu natury. Silne kontrasty między światłem a cieniem były również charakterystyczne dla twórczości malarza flamandzkiego **Petera Paula Rubensa**. Operował on grą kolorów, a postacie uwieczniał w ruchu, co nadawało obrazom dynamikę i dramatyzm. Zarówno kobiety, jak i mężczyzn przedstawiał w obfitych, naturalnych kształtach, co było dla ówczesnych odzwierciedleniem zdrowia i siły postaci. Do dziś symbolem malarstwa barokowego są „rubensowskie kształty". Rubens stworzył także znakomity warsztat malarski, w którym uczyli się malować wybitni artyści niderlandzcy, m.in. **Antoon van Dyck** [czyt.: an**ton** wan deik] i **Jan Bruegel** [czyt.: brojchel] **Młodszy**. Niedoścignionym mistrzem światła i cienia był inny malarz – **Rembrandt van Rijn**. Na swoich obrazach przedstawiał twarze w naturalny sposób, a poruszana przez niego tematyka nie dotyczyła piękna i potęgi ludzkiego ciała, lecz przeżyć duchowych. Do grona wybitnych mistrzów baroku zalicza się również **Diega Velázqueza** [czyt.: welazkeza]. W swoich pracach kładł on nacisk na interpretację oraz wydobywanie z uwiecznionych postaci ich cech charakteru i umysłowości. Namalował wiele portretów hiszpańskiej rodziny królewskiej.

Porwanie córek Leukippa Rubensa wykorzystuje wątki zaczerpnięte z mitologii greckiej. Dzieło zostało wykonane przy współudziale Antoona van Dycka, który namalował konie.

- *obraz, Holandia, XVII w.*

Nocna straż lub ***Wymarsz strzelców*** to obraz Rembrandta van Rijna pokazujący kompanię straży obywatelskiej. Malarz w nowatorski sposób przedstawił portretowanych ludzi, którzy zamiast paradnego ustawienia są ukazani w ruchu, podczas wymarszu. Dzieło zostało wykonane z niezwykłą dokładnością i dbałością o szczegóły.

- *obraz, Amsterdam, 1642 r.*

? Dlaczego malarzy epoki baroku określano mianem „mistrzów światła i cienia"?

ARCHITEKTURA I RZEŹBA BAROKU

Twórcy barokowi nie zerwali z dziedzictwem antyku, lecz wykorzystywali elementy architektury klasycznej (kolumny, porządki, gzymsy, frontony, kopuły) w nowy sposób. Ich dzieła miały przede wszystkim wzbudzać zachwyt, zaskakiwać i – w przypadku kościołów – wzniecać w wiernych uczucia religijne. Aby wyrazić emocje oraz wywołać efekt ruchu i niepokoju, stosowano światłocień, krzywizny i nieregularne linie, kontrastowe kolory, bogatą ornamentykę i dekoracje rzeźbiarskie. Monumentalne budowle oszałamiały przepychem zarówno z zewnątrz, jak i w środku.

Architektura baroku

Imponujący wygląd fasad barokowych świątyń jest efektem licznych zabiegów architektonicznych. Falisty kształt elewacji uzyskano dzięki zastosowaniu łamanych gzymsów. Połączenie elementów wklęsłych i wypukłych, takich jak nisze, frontony wieńczące okna, pilastry oraz duża liczba kolumn, pozwoliło uzyskać efekt światłocienia oraz nadawało budowli dynamizm.

Kościół św. Mikołaja w praskiej dzielnicy Malá Strana

Plan kościoła św. Mikołaja w Pradze

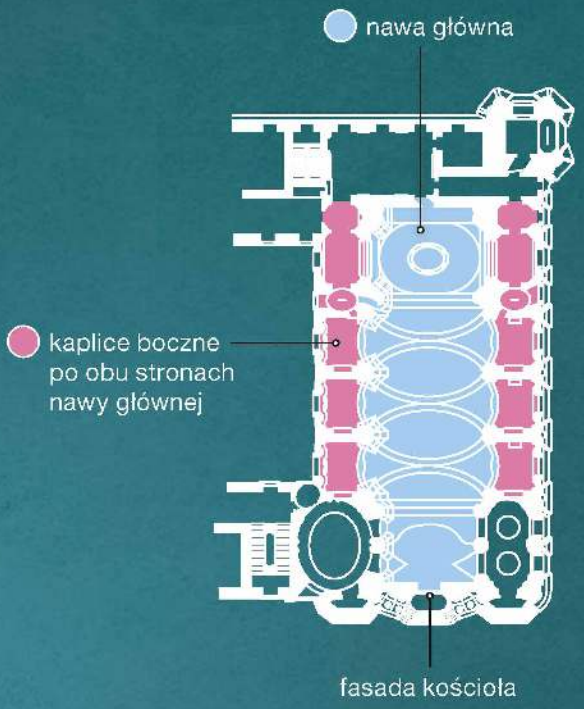

Wnętrze kościoła św. Mikołaja w Pradze urządzono z przepychem, który stanowił prawdziwie teatralną oprawę dla liturgii. Na efekt wizualny składały się nie tylko zdobienia w postaci marmurów, fresków i rzeźb, lecz także oświetlenie zaaranżowane tak, aby tworzyć w świątyni tajemniczy nastrój.

Rzeźba barokowa

W epoce baroku rzeźba stanowiła bardzo ważną dziedzinę sztuki. Dzieliła się na rzeźbę dekoracyjną, która była uzupełnieniem i częścią architektury (np. kolumny często zastępowano sylwetkami ludzkimi), i rzeźbę właściwą. Ta ostatnia zwykle przedstawiała postaci w ruchu, często w lekkim półobrocie z uniesioną stopą. Na ich twarzach, w przybranych pozach czy dramatycznych gestach widać było przeżywane emocje.

Ekstaza św. Teresy dłuta Berniniego ukazuje scenę mistycznego uniesienia św. Teresy z Ávili oraz postać anioła ze strzałą wymierzoną w jej serce. Dzieło to, umieszczone w jednym z rzymskich kościołów, przez stulecia budziło liczne kontrowersje.

Apollo i Dafne to jedna z najsłynniejszych rzeźb Berniniego. Artysta w pełen ekspresji sposób uwiecznił moment przemiany nimfy Dafne, uciekającej przed zakochanym Apollem, w drzewo laurowe.

BAROK W KRAJACH PROTESTANCKICH

Obok Kościoła i dworów władców kolejną grupą wywierającą największy wpływ na rozwój kultury było protestanckie mieszczaństwo. W Republice Zjednoczonych Prowincji Niderlandów mecenat kultury sprawowali nie tylko bogaci mieszczanie (bankierzy, kupcy), lecz także rady miejskie czy cechy rzemieślnicze. Sztuka mieszczańska miała służyć przede wszystkim ozdabianiu prywatnych domów lub instytucji miejskich, więc z zasady nie mogła charakteryzować się przepychem czy monumentalnością. Wystąpiło szczególne zapotrzebowanie na zdobnictwo przestrzeni domowej i malarstwo. Charakterystyczne dla baroku mieszczańskiego stały się małoformatowe pejzaże, portrety, martwe natury, a nawet sceny z życia rodzinnego i gospodarczego.

? Z czego wynikała specyfika baroku mieszczańsko-protestanckiego?

Portret rodzinny to obraz Antoona van Dycka słynącego jako portrecista, m.in. władcy Anglii Karola I, na którego dworze pracował od 1632 r.

▪ *obraz, Niderlandy, ok. 1621 r.*

i wielkości. Nurt ten pojawił się w Rzymie, gdzie tamtejsi architekci zaczęli wznosić pierwsze wspaniałe świeckie rezydencje. Główny nacisk kładziono przy tym na ich reprezentatywność, a nie na walory obronne czy wygodę. Strefy gospodarcze i prywatne miały być skryte przed okiem gości.

Mimo że barok dworski narodził się w Rzymie, to najsilniej rozwinął się we Francji, na dworze Ludwika XIV. Za jego panowania Paryż stał się stolicą kultury świeckiej. Francuski król sprowadził z kraju i zagranicy wybitnych twórców, których hojnie wspierał w zamian za tworzenie dzieł ku jego czci. W samym Paryżu otwarto trzy akademie królewskie: architektury, malarstwa i rzeźby. Najznakomitszym symbolem baroku dworskiego jest wybudowany na polecenie Ludwika XIV pałac w podparyskim Wersalu. Szybko stał się on wzorem

Barokowy ogród i pałac tworzyły harmonijny zespół architektoniczny. Sztuka ogrodowa rozwinęła się zwłaszcza we Francji. Rozwiązania zastosowane przez Ludwika XIV w Wersalu naśladowano na innych dworach europejskich.

▪ *fotografia współczesna, Wersal*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ROZPRAWA O METODZIE

W swoim dziele *Rozprawa o metodzie właściwego kierowania rozumem i poszukiwania prawdy w naukach* Kartezjusz przedstawił proces dochodzenia do wiedzy.

[...] *Nigdy moje zamierzenia nie sięgały poza starania o udoskonalenie własnych myśli i o budowanie tylko na całkowicie własnym gruncie. To, że pragnę przedstawić wam tutaj wzór swej pracy,* [...], *nie znaczy bynajmniej, że chciałbym komukolwiek radzić, by go naśladował* [...].

Pierwszym było, aby nigdy nie przyjmować za prawdziwą żadnej rzeczy, zanim by jako taka nie została rozpoznana przez mnie w sposób oczywisty: co znaczy, aby starannie unikać pośpiechu i uprzedzeń oraz aby nie zawrzeć w swych sądach nic ponad to, co jawi się przed mym umysłem tak jasno i wyraźnie, że nie miałbym żadnego powodu, by o tym powątpiewać.

Drugim, aby dzielić każde z badanych zagadnień na tyle cząstek, na ile by się dało i na ile byłoby potrzeba dla najlepszego ich rozwiązania.

Trzecim, by prowadzić swe myśli w porządku, poczynając od przedmiotów najprostszych i najdostępniejszych poznaniu i wznosić się po trochu, jakby po stopniach, aż do poznania przedmiotów bardziej złożonych, przyjmując porządek nawet wśród tych przedmiotów, które bynajmniej z natury swej nie wyprzedzają się wzajemnie.

I ostatnim, by czynić wszędzie wyliczenie tak całkowite i przeglądy tak powszechne, aby być pewnym, że nic nie zostało pominięte.

Źródło: M. Adamczyk, B. Chrząstowska, J.T. Pokrzywniak, *Starożytność – oświecenie*, Warszawa 1988, s. 373–374.

? 1. Przedstaw przebieg kartezjańskiego procesu dochodzenia do wiedzy.
2. Wyjaśnij, dlaczego Kartezjusz uważał, że nie należy przyjmować za prawdziwą żadnej rzeczy, której wcześniej się samemu nie rozpoznało.

dla innych tego typu budowli w Europie. Pod koniec XVII i w pierwszej połowie XVIII w., pod wpływem inspiracji Wersalem, wzniesiono m.in. Wilanów pod Warszawą, Schönbrunn [czyt.: szenbrun] w Wiedniu czy Carskie Sioło pod Petersburgiem. Wszystkie pałace otoczono wielkimi ogrodami i parkami, które udekorowano licznymi fontannami i rzeźbami autorstwa znakomitych artystów. Oprócz architektów na dworach monarchów wzorem Francji tworzyli także wielcy malarze.

NAUKA I FILOZOFIA

Po XVI-wiecznych odkryciach Mikołaja Kopernika w XVII w. nastąpiła rewolucja naukowa związana z nowymi poglądami dotyczącymi wszechświata, przyrody i człowieka. Najwybitniejszymi uczonymi byli astronom i matematyk **Johannes Kepler** oraz astronom i fizyk **Galileusz**. Każde nowe odkrycie pociągało za sobą następne. Odkryte przez Keplera prawa ruchu planet doprowadziły do powstania teorii grawitacji **Izaaka Newtona** [czyt.: njutona] i zmian zasad mechaniki. W XVII w. stworzono także podstawy współczesnej chemii – odkryto pojęcie pierwiastka oraz sformułowano pierwsze zasady termodynamiki.

Ponadto rozwijały się geografia, kartografia, biologia i medycyna. Zaczęły powstawać pierwsze stowarzyszenia zrzeszające uczonych, m.in. stworzone w 1660 r. i funkcjonujące do dziś **Royal Society** [czyt.: rojal sosajety] **w Londynie**. Zmieniało się również podejście do nauki. Coraz częściej odrzucano zmysły jako źródło poznawania zjawisk przyrodniczych i głoszono poglądy, że źródłem zrozumienia przez człowieka otaczającej go rzeczywistości jest rozum. Ten nurt w filozofii, nazywany **racjonalizmem**, został zainicjowany przez **Kartezjusza**. Przeciwieństwo racjonalizmu stanowił **empiryzm**, propagowany w Anglii przez **Francisa Bacona** [czyt.: fransisa bejkona]. Założeniem tej filozofii było poznanie świata za pomocą ludzkich zmysłów.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KARTEZJUSZ (1596–1650)

Ten francuski filozof, matematyk i fizyk, który zajmował się także prawem i medycyną oraz m.in. chemią, astronomią i meteorologią, był jednym z największych uczonych XVII w. i wywarł olbrzymi wpływ na naukę kolejnych stuleci. Jego właściwe imię to René Descartes [czyt.: rene de**kar**t]. Przykład Kartezjusza pokazuje, że choć renesans przeminął, to ludzie zajmujący się nauką wciąż mieli wszechstronne zainteresowania. Znakomite wykształcenie zdobył w kolegium jezuickim, a swoją ciekawość świata zaspokajał dzięki podróżom. Porzucił Francję i zamieszkał najpierw w Holandii, a w 1649 r. na zaproszenie królowej Krystyny przybył do Szwecji, gdzie zmarł w 1650 r. Główna idea filozofii Kartezjusza zawiera się w zdaniu: *Myślę, więc jestem* (*Cogito ergo sum*, czyt.: kogito ergo sum). Według niego myślenie jest jedynym źródłem prawdy. Głosił, że do postrzegania rzeczywistości nie potrzeba żadnych innych narzędzi niż rozum, a poznanie zmysłowe daje zasadniczo mylne wyobrażenia o świecie. Największą sławę przyniosło mu dzieło *Rozprawa o metodzie* (1637 r.).

Inne prądy umysłowe łączyły myśl filozoficzną z ideami społecznymi i religijnymi – zgodnie z przekonaniem, że na świecie potrzebne są zmiany. Na początku XVII w. we Włoszech i Francji pojawił się **libertynizm** – ruch społeczno-religijny głoszący swobodę polityczną, wyznaniową i obyczajową oraz podważający wszelkie istniejące autorytety. W połowie XVII w. we Francji w kręgach krytyków Kościoła katolickiego zaczął dominować **jansenizm** (od nazwiska propagatora ruchu Kornela Jansena), postulujący odnowę katolicyzmu w duchu nauk św. Augustyna. Idee te były bliskie kalwinizmowi, zgodnie z którym łaska Boga jest źródłem zbawienia, a wierni zobowiązani są do surowej moralnej dyscypliny. Do zwolenników jansenizmu należeli m.in. pisarz **Jean-Baptiste Racine** [czyt.: żą ba**tist** ras-in] oraz matematyk i filozof **Blaise Pascal** [czyt.: blez pas**kal**].

TEATR, LITERATURA I MUZYKA

Barok przyniósł istotne, wręcz rewolucyjne zmiany w dziedzinach sztuki dotąd mało eksponowanych: w teatrze i muzyce. Sztuki teatralne zyskały popularność przede wszystkim na dworach monarszych, gdzie zaczęły powstawać regularnie działające teatry. W wystawianych dramatach przedstawiano coraz bardziej skomplikowane perypetie postaci. Ważne stały się typowe dla baroku efekty widowiskowe: bogata scenografia i skomplikowana maszyneria teatralna. Równolegle rozwijał się także teatr ludowy, prezentowany przez wędrowne trupy aktorskie. Z obu tradycji sztuk teatralnych wyrósł m.in. **teatr elżbietański**, którego podstawy stworzył wybitny angielski dramatopisarz **William Shakespeare** [czyt.: ŭiliam szekspir].

Literatura baroku – podobnie jak sztuki plastyczne – charakteryzuje się różnorodnością i wielowątkowością. Pojawiły się nowe gatunki literackie oraz środki wyrazu. Rolę centrum

CIEKAWOSTKA

Pierwsze gazety

W epoce baroku zaczęto wydawać pierwsze gazety. W świecie, w którym wiele się działo, istniała potrzeba szybkiego dostępu do informacji. Pierwsze gazety (tygodniki) zaczęły pojawiać się w Antwerpii w 1605 r., a następnie w Strasburgu. Opisywano tam wydarzenia głównie lokalne. W pierwszej połowie XVII w. gazety publikowano także w Paryżu, Londynie, Rzymie, a nawet w Sztokholmie. W Polsce pierwsza gazeta ukazała się w 1661 r. pod wyjątkowo długim tytułem „Merkuriusz Polski dzieje wszystkiego świata w sobie zamykający dla informacji pospolitej". Niestety, periodyk ten wychodził jedynie przez pół roku.

Jan Sebastian Bach, pochodzący z rodziny muzyków, należał do najwszechstronniejszych kompozytorów doby baroku. Do dziś jest uważany za jednego z najwybitniejszych artystów w dziejach muzyki.

▪ *obraz, Niemcy, XVIII w.*

europejskiej literatury odgrywała w tym czasie Francja. Tam właśnie rozkwitł **klasycyzm**. Nawiązywał on do dokonań antyku, zwłaszcza Arystotelesa i Horacego. Twórczość klasycystyczna była często wiązana z celami moralizatorskimi, a nawet propagandowymi. W ten sposób francuska literatura i sztuka służyły absolutyzmowi Ludwika XIV. Twórcy tego okresu przedstawiali powikłane losy bohaterów zmagających się z wielkimi namiętnościami, często bezsilnych wobec boskich wyroków. Wybitnymi dramaturgami byli **Pierre Corneille** [czyt.: pier kor**nej**], autor *Cyda*, oraz **Jean Racine**. W nurt moralizatorski wpisywał się także znakomity komediopisarz tworzący na dworze Ludwika XIV – **Molier**. W swoich prześmiewczych, pełnych zwrotów akcji komediach drwił on zwłaszcza z przywar arystokracji.

W muzyce wprowadzono nowe formy, takie jak **oratorium**, **kantata** czy **pasja**. Uświetniały one nabożeństwa zgodnie z zasadą, że wiarę należy kształtować za sprawą wszystkich zmysłów. Wybitni kompozytorzy baroku wywodzili się zarówno ze środowisk protestanckich, np. **Georg Friedrich Haendel** [czyt.: georg fridriś hendel] i **Jan Sebastian Bach**, jak i katolickich, m.in. **Antonio Vivaldi** [czyt.: wiwaldi], twórca koncertu jako nowego gatunku muzycznego. W baroku muzyka i teatr zostały połączone w nową formę artystyczną – operę. Jej twórcą był Włoch **Claudio Monteverdi** [czyt.: klaudio monteweRdi]. Opera bardzo szybko zdobyła szeroką widownię i bogatych mecenasów. Do wielkich miłośników tej formy sztuki należał m.in. król Polski Władysław IV Waza.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw proces narodzin nowej epoki w kulturze w XVI i XVII w.
2. Porównaj charakterystyczne elementy sztuki manierystycznej i barokowej.
3. Wymień największych twórców epoki baroku oraz ich najwybitniejsze dzieła.
4. Opisz tematykę podejmowaną przez artystów w utworach barokowych.
5. Scharakteryzuj najważniejsze nurty filozofii baroku i wymień ich przedstawicieli.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Broniewski, *Historia architektury dla wszystkich*, Warszawa 1990.
T.R. Hoffmann, *Barok*, tłum. P. Taracha, Warszawa 2006.

Podsumowanie rozdziału III
Europa w XVII wieku

1 Angielska wojna domowa

1. W XVI-wiecznej Anglii doszło do przemian gospodarczych, społecznych oraz religijnych. Systematycznie bogacili się mieszczanie, a także kupcy i bankierzy obsługujący handel kolonialny. Coraz większą rolę w państwie odgrywała nowa szlachta (ang. *gentry*). W tym okresie nasilił się konflikt pomiędzy katolikami a purytanami.
2. W 1603 r. królem Anglii został Jakub I Stuart. Władca ignorował współpracę z parlamentem, co poskutkowało powstaniem opozycji antykrólewskiej. Za rządów Karola I Stuarta relacje z parlamentem jeszcze się pogorszyły.
3. W 1642 r. wybuchła angielska wojna domowa. Na czele sił parlamentu stanął Oliver Cromwell. W 1649 r. Parlament Kadłubowy oskarżył pokonanego króla o zdradę stanu i skazał go na śmierć. Wkrótce Anglię ogłoszono republiką.
4. W 1653 r. Cromwell rozwiązał Parlament Kadłubowy i został lordem protektorem. Dwa lata po jego śmierci koronę angielską zdobył Karol II Stuart. W wyniku tzw. chwalebnej rewolucji władzę przejął Wilhelm III Orański, który zatwierdził Ustawę o prawach i Akt tolerancyjny. W Anglii zaczęła obowiązywać monarchia parlamentarna.

2 Wojna trzydziestoletnia

1. Jedną z przyczyn wojny trzydziestoletniej była rywalizacja polityczna pomiędzy Francją a Habsburgami, a także spór narastający między katolikami i protestantami w krajach niemieckich. Powstały wówczas dwa wrogo nastawione do siebie obozy: Unia Protestancka (1608 r.) i Liga Katolicka (1609 r.).
2. W 1618 r. wskutek drugiej defenestracji praskiej wybuchło czeskie powstanie przeciw habsburskiemu cesarzowi, które zapoczątkowało wojnę trzydziestoletnią. Królem Czech został Fryderyk V Wittelsbach. O klęsce Czechów przesądziła bitwa pod Białą Górą w 1620 r.
3. W przebiegu wojny trzydziestoletniej wyróżnia się cztery etapy: czesko-palatynacki (1618–1624), duński (1624–1629), szwedzki (1630–1635) i francuski (1635–1648).
4. Wojnę trzydziestoletnią zakończył pokój westfalski zawarty w 1648 r. Konflikt doprowadził do ogromnych strat demograficznych i gospodarczych. W wyniku wojny Szwecja i Francja wzmocniły swoje znaczenie w Europie, natomiast pozycja Habsburgów została osłabiona. Jednym ze skutków konfliktu było zakończenie wojen religijnych w państwach niemieckich.

Bitwa pod Lützen w 1632 r. była jedną z największych stoczonych w czasie wojny trzydziestoletniej. Starcie zakończyło się zwycięstwem wojsk szwedzkich nad armią cesarską pod wodzą Albrechta von Wallensteina. W bitwie zginął jednak król Szwecji – Gustaw II Adolf. Wydarzenie to miało przełomowe znaczenie dla całej wojny.

▪ *obraz olejny, Szwecja, XVII w.*

3 Absolutyzm we Francji

1. Król Ludwik XIII sprawował rządy z pomocą pierwszego ministra – kardynała Richelieu. Duchowny dążył do osłabienia pozycji hugenotów i arystokracji oraz podporządkowania wszystkiego interesowi państwa. Wzmocnił on władzę królewską i poprawił sytuację gospodarczą kraju.
2. W 1643 r. królem Francji został Ludwik XIV. Funkcję pierwszego ministra pełnił kardynał Jules Mazarin, który stłumił liczne bunty w kraju, m.in. frondę książąt. W tym okresie Francja zawarła z Hiszpanią korzystny pokój pirenejski.
3. Ludwik XIV objął samodzielne rządy w 1661 r. Od tego czasu był władcą absolutnym, osobiście podejmującym najważniejsze decyzje w państwie i stosującym represje wobec opozycji. W sprawowaniu rządów pomagała królowi Wysoka Rada.
4. Za panowania Ludwika XIV wprowadzono znaczące reformy we francuskiej gospodarce. Za te zmiany odpowiadał Jean-Baptiste Colbert, który realizował politykę merkantylistyczną.
5. Ludwik XIV prowadził liczne wojny, które jednak nie przyniosły Francji żadnych znaczących sukcesów (m.in. wojna dewolucyjna, konflikt z Ligą Augsburską).

4 Zmiany polityczne w Europie w XVII wieku

1. Od końca XVI w. Hiszpania rządzona przez Habsburgów przechodziła kryzys gospodarczy. Sytuację pogorszyły klęski poniesione w licznych wojnach. W państwie zaczęły wybuchać powstania – jedno z nich doprowadziło do uniezależnienia się Portugalii.
2. Druga połowa XVII w. była okresem rywalizacji holendersko-angielskiej. Konflikty, toczone głównie na morzu, przyniosły sukces Niderlandom, które utrzymały status morskiego mocarstwa.
3. W pierwszej połowie XVII w. Szwecja, dzięki reformom wojska przeprowadzonym przez Gustawa II Adolfa, odnosiła sukcesy militarne. Kres szwedzkich zwycięstw nastąpił w drugiej połowie XVII w.
4. W XVII w. imperium osmańskie było silnie skonfliktowane z Habsburgami. Po odparciu Turków spod Wiednia w 1683 r. kraje chrześcijańskie utworzyły Ligę Świętą, która złamała turecką potęgę w Europie.
5. W 1618 r. w wyniku unii personalnej powstało państwo obejmujące Brandenburgię i Prusy Książęce. Wielki Elektor wykorzystał konflikty toczące się w Europie do zajęcia nowych terenów i wzmocnienia swojej władzy.

Zdobycie obozu tureckiego przez wojska Jana III Sobieskiego podczas bitwy pod Wiedniem w 1683 r. Klęska wojsk tureckich była przełomowym momentem. Odtąd państwo osmańskie przestało stanowić realne zagrożenie dla chrześcijańskich krajów europejskich.

- *obraz, Austria, XVII w.*

5 Kultura baroku

1. Od ok. 1527 r. do końca XVI stulecia w sztuce europejskiej dominował manieryzm. Najbardziej znanym przedstawicielem tego kierunku był El Greco.
2. Styl barokowy obowiązywał w sztuce od końca XVI do połowy XVIII w. W architekturze przeważały okazałe budowle z bogatymi zdobieniami. Z kolei malarstwo cechowało się dynamizmem i realizmem w ukazywaniu postaci. Do najwybitniejszych malarzy barokowych należeli m.in.: Caravaggio, Peter Paul Rubens, Rembrandt van Rijn i Diego Velázquez.
3. Od XVII w. nastąpił dynamiczny rozwój nauki (Galileusz, Johannes Kepler, Izaak Newton). W filozofii upowszechniły się racjonalizm (Kartezjusz) i empiryzm (Bacon). Pojawiły się też nowe prądy umysłowe: jansenizm i libertynizm.
4. W baroku rozwinęły się teatr (William Shakespeare) i muzyka (Jan Sebastian Bach, Georg Friedrich Haendel, Antonio Vivaldi). Popularność zdobyła nowa forma artystyczna – opera.
5. W XVII-wiecznej literaturze dominowały dzieła klasycystyczne. Wybitnymi twórcami byli Pierre Corneille, Jean-Baptiste Racine i Molier.

***Dawid* Giovanniego Lorenza Berniniego** to jedna z najsłynniejszych rzeźb barokowych. Marmurowy posąg przedstawia biblijnego bohatera w dynamicznej pozie, szykującego się do walki.

▪ *rzeźba, Włochy, XVII w.*

Data	Wydarzenie
1603 r.	koronacja Jakuba I Stuarta na króla Anglii
1608 r.	powstanie Unii Protestanckiej
1609 r.	powstanie Ligi Katolickiej
1611–1632	panowanie Gustawa II Adolfa
1618 r.	unia personalna między Brandenburgią a Prusami Książęcymi
1618–1648	wojna trzydziestoletnia
1620 r.	bitwa pod Białą Górą
1624 r.	włączenie się Danii do wojny trzydziestoletniej
1629 r.	edykt restytucyjny
1630 r.	przystąpienie Szwecji do wojny trzydziestoletniej
1632 r.	bitwa pod Lützen
1635 r.	przystąpienie Francji do wojny trzydziestoletniej
1640 r.	odzyskanie niezależności przez Portugalię
1640–1653	obrady tzw. Długiego Parlamentu w Anglii
1642–1651	wojna domowa w Anglii
1643–1715	panowanie Ludwika XIV
1645 r.	bitwa pod Naseby
1648 r.	pokój westfalski
1648–1653	fronda we Francji
1649 r.	ścięcie króla Karola I – ogłoszenie Anglii republiką
1651 r.	uchwalenie pierwszego Aktu nawigacyjnego
1653–1658	protektorat Cromwella
1660 r.	restauracja Stuartów w Anglii
1667–1668	wojna dewolucyjna
1682 r.	antyhabsburskie powstanie na Węgrzech
1683 r.	bitwa pod Wiedniem
1684 r.	powstanie Ligi Świętej
1685 r.	wygnanie hugenotów z Francji
1686 r.	powstanie Ligi Augsburskiej
1688 r.	chwalebna rewolucja w Anglii
1689 r.	koronacja Wilhelma III Orańskiego na króla Anglii
1697 r.	traktat w Rijswijk
1699 r.	pokój w Karłowicach

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Obrazy

A.

B.

Rozstrzygnij, który obraz przedstawia dzieło typowe dla malarstwa barokowego. Uzasadnij odpowiedź, podając dwie cechy widoczne na obrazie.

Wskazówki

Przypomnij sobie, jakie były cechy malarstwa barokowego. Zwróć uwagę na to, w jaki sposób zostały przedstawione postacie na obu obrazach. Przyjrzyj się również sposobowi operowania światłem i cieniem.

Odpowiedź

Obraz B jest dziełem malarstwa barokowego. Świadczy o tym m.in. to, że w tej scenie rodzajowej ukazano namalowane postaci w realistyczny sposób. Niektóre z nich mają na sobie zniszczone ubrania, a ich twarze – przeciętne czy starzejące się – są przedstawione bez idealizacji. Ponadto malarz zastosował światłocień, co jest kolejną cechą malarstwa barokowego. Widać dobrze oświetlony stół, cienie postaci i półmrok panujący w pomieszczeniu.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Plan bitwy

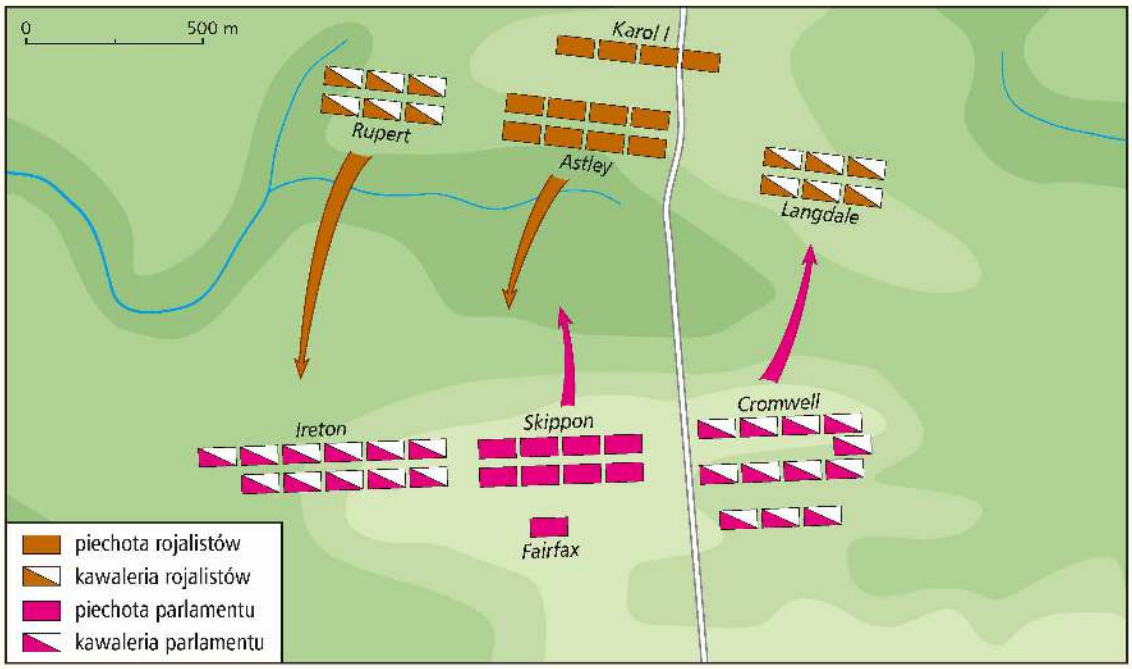

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Źródło przedstawia bitwę pod

A. Białą Górą. B. Rocroi. C. Naseby. D. Wiedniem.

2 Źródło. Fragment dokumentu

[...] przez obecny parlament i na mocy jego władzy zostaje postanowione:
po pierwszym grudnia 1651 r. i na przyszłość żadne towary bądź jakiekolwiek produkty, czy to płody ziemi, czy przetwory i wyroby z Azji, Afryki bądź Ameryki lub z jakiejś ich części bądź z jakichś wysp należących do nich [...], jak również z angielskich plantacji oraz innych, nie będą przywożone bądź dostarczane do republiki angielskiej [...] albo jakichkolwiek krajów bądź obszarów przynależnych do tej republiki, bądź stanowiących jej własność na jakimkolwiek innym okręcie bądź okrętach [...], ale jedynie na takich, które rzeczywiście i bez oszustwa przynależą tylko do ludzi naszej republiki albo naszych plantacji, którzy są ich właścicielami bądź prawnymi posiadaczami; przeto kapitan okrętu i marynarze, którzy w większości swej są obywatelami naszej republiki, są również zagrożeni karą konfiskaty i utraty wszystkich towarów, które będą przywożone wbrew temu [...] [dokumentowi], jak też (zagrożeni karą) utraty okrętu z całym jego sprzętem [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 306.

a) Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Dokument został uchwalony po śmierci króla Karola I Stuarta.	P	F
Źródło przeszło do historii jako Akt nawigacyjny.	P	F
Dokument przewidywał kary jedynie dla obcokrajowców.	P	F

b) Wyjaśnij, jaki był cel wydania dokumentu przedstawionego w źródle.

3 Źródło 1. Mapa

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

Wojska cesarskie na prawej flance zaczynają się cofać, pociągając za sobą część oddziałów centrum. Gdy wydaje się, że klęska Wallensteina jest nieunikniona, na pole bitwy dociera długo oczekiwana kawaleria Pappenheima. [...] Chcąc wesprzeć swą piechotę w centrum, [...] [król szwedzki], jak to ma w zwyczaju, rzuca się w wir walki na czele odwodowego oddziału kawalerii. Tym razem jednak opuszcza go wojenne szczęście. Cesarska kula trafia go w lewe ramię. Krwawiący król nie może utrzymać spłoszonego konia, który wlecze go po ziemi zaczepionego o strzemię w stronę szyków wroga. Tu najpierw dostaje cios rapierem, a potem postrzał w głowę. Jak policzono po bitwie, jeszcze kilka kul trafia leżącego na zimnie i dogorywającego Lwa Północy. W ferworze walki żaden z oficerów szwedzkich nie dostrzegł miejsca, w którym poległ [...]. Król szwedzki przeleżał więc w błocie do zakończenia bitwy [...].

Źródło: M. Straszewicz, [...], „Rzeczpospolita", seria „Bitwy Świata", nr 18, 14.07.2007, s. 13–14.

a) Rozstrzygnij, czy źródło 2. opisuje bitwę rozegraną w czasie konfliktu ukazanego w źródle 1. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do obydwu źródeł.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Wspomniany w źródle 2. władca szwedzki to

A. Jan III Waza.
B. Gustaw II Adolf.
C. Karol IX Sudermański.
D. Karol X Gustaw.

4 **Źródło 1. Fragment pamiętnika**

W całym rzymskim cesarstwie, we wszystkich królestwach i krajach chrześcijańskich, uznano za czyn zły i karygodny, że osoby, wywodzące się z Czech i z dwóch wyższych stanów, popełniły występek równie haniebny i w żadnej kronice świata niespotkany, bezlitośnie rzucając z okna w głęboki rów dwóch namiestników Najjaśniejszego Pana. Najsamprzód czterech panów i jeden szlachcic [...] ujęli gwałtownie hrabiego Martinica [namiestnika cesarskiego] i trzymając go mocno pod ręce, podprowadzili do otwartych już okien, krzycząc: „Teraz wymierzymy sobie sprawiedliwość na wrogach naszej religii!" [...]. [...] Napastnicy podnieśli go z ziemi i strącili głową w dół rowu zamkowego, razem z rapierem i sztyletem.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 238.

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

Traktaty [...] były korzystne dla Francji; otrzymała ona prawie całą Alzację (bez Strasburga), potwierdzenie swych praw [...] do Trzech Biskupstw, pewne nabytki na prawym brzegu Renu. Szwecja zyskała tak zwane Pomorze Przednie (ze Szczecinem) i ziemie u ujścia wielkich rzek: Odry, Łaby i Wezery. Wzmocnienie jej pozycji nad Bałtykiem nie pozostało bez wpływu na dalszą sytuację w tym rejonie Europy [...]. To jednak, co liczyło się przede wszystkim, to fakt osłabienia Niemiec, utrwalenia, a nawet pogłębienia ich rozbicia politycznego. Można powiedzieć, że Rzesza z państwa związkowego stała się związkiem państw.

Źródło: M. Serwański, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVIII*, Poznań 2003, s. 186.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę wydarzenia opisanego w źródle 1.

b) Rozstrzygnij, czy źródło 2. dotyczy konsekwencji wydarzenia przedstawionego w źródle 1. Uzasadnij odpowiedź.

5 **Źródło. Fragment memoriału**

Jak sądzę, bez trudu zgodzimy się na zasadę, że różnice co do wielkości i potęgi poszczególnych państw wynikają z różnej ilości znajdującego się w ich granicach pieniądza. Wychodząc z tego założenia, należy stwierdzić, że corocznie wywozi się z granic naszego królestwa produkty [...] wartości 12–18 milionów liwrów. Oto są szańce naszego królestwa, nad ustrzeżeniem których trzeba nam wytężać wszystkie siły. Holendrzy i inni cudzoziemcy prowadzą przeciw nim ustawiczną wojnę i jak dotąd z takim sukcesem, że zamiast by suma ta dostawała się do naszego państwa w gotówce i w następstwie powodowała ogromne bogactwo, przynoszą nam ją w różnych towarach, bądź ich wyrobu, bądź sprowadzanych z zagranicy [...]. Przemyślność ich, a nasza nieroztropność doszła tak daleko, że przy pomocy faktorów [pośredników] swych i komisarzy, których mają prawo osadzać po wszystkich portach królestwa, opanowali cały handel morski i wyznaczają ceny na wszystkie towary, które kupują i sprzedają. Łatwo stąd wywnioskować, że o ile zdołamy znieść zyski Holendrów, ciągnione z poddanych naszego króla, i udaremnić zbyt towarów, które nam przywożą, o tyle pomnożymy ilość gotówki, którą winniśmy ściągnąć w granice królestwa dzięki wywozowi naszych produktów, i o tyle powiększymy potęgę, wielkość i bogactwo państwa. [...]

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 320.

Rozstrzygnij, czy przytoczone rozważania są zgodne z założeniami merkantylizmu.

6 **Wypowiedź argumentacyjna**

a) *To Richelieu jest prawdziwym twórcą potęgi Francji w XVII w.* Odnieś się do podanej tezy, odwołując się do polityki zagranicznej, przemian ustrojowych i ekonomicznych wprowadzonych we Francji w tym okresie.

b) *W rzeczywistości to geopolityka, a nie religia decydowała o polityce zagranicznej prowadzonej przez europejskie mocarstwa w XVII w.* Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, odwołując się do trzech konfliktów z tego okresu.

▪ *Hetman Jan Karol Chodkiewicz z husarią pod murami Chocimia* – obraz Wojciecha Kossaka z XX w.

IV
WIEK WOJEN

1 Rządy Zygmunta III Wazy
2 Walki o koronę carów
3 Kozacy i konflikty z imperium osmańskim
4 Powstanie Chmielnickiego
5 Potop szwedzki
6 Wojna domowa i król „Piast”
7 Panowanie Jana III Sobieskiego
8 Kryzys Rzeczypospolitej
9 Barok i sarmatyzm

1 RZĄDY ZYGMUNTA III WAZY

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- podwójna elekcja i jej skutki,
- spór króla Zygmunta III Wazy z kanclerzem Zamojskim,
- przyczyny, przebieg i skutki wojen polsko-szwedzkich na początku XVII w.,
- okoliczności wybuchu rokoszu Zebrzydowskiego.

PODWÓJNA ELEKCJA

Po niespodziewanej śmierci Stefana Batorego w 1586 r. w Rzeczypospolitej ponownie zapanowało bezkrólewie. Ponadto kraj był podzielony w związku z ostatnimi wydarzeniami dotyczącymi stracenia Zborowskiego. Duża część szlachty znajdowała się w opozycji wobec Zamojskiego. Podczas sejmu elekcyjnego zebrani podzielili się na dwa obozy, między którymi omal nie doszło do otwartej bitwy. Wobec sporów wewnętrznych nieco na drugi plan zeszły sprawy związane z kandydatami do polskiego tronu. Najpoważniejszymi z nich byli:

- **Maksymilian Habsburg**, brat cesarza Rudolfa II, popierany przez przeciwników Batorego i Jana Zamojskiego. Duża część szlachty sprzeciwiała się jednak Habsburgowi na polskim tronie.
- **Car Fiodor**, syn Iwana IV Groźnego, popierany przez część szlachty polskiej i litewskiej, która wierzyła, że ureguluje on stosunki polsko-moskiewskie, a połączone kraje będą potęgą zdolną pokonać coraz silniejszych Turków. Utracił poparcie, gdy zaczął głosić, że podporządkuje Rzeczpospolitą Moskwie.
- Królewicz szwedzki **Zygmunt Waza**, za którym opowiedziała się królowa Anna Jagiellonka. Zyskał poparcie szlachty, gdy poseł szwedzki przedstawił korzyści płynące z połączenia obydwu krajów.
- Król Polak (tzw. „Piast") – ta propozycja była poważnie rozważana przez szlachtę, wśród rodzimych przedstawicieli brakowało jednak odpowiedniego kandydata (Zamojski sam nie zdecydował się ubiegać o tron).

W **sierpniu 1587 r.** ponownie w dziejach Rzeczypospolitej doszło do podwójnej elekcji. Szlachta popierająca Zamojskiego powołała na tron Zygmunta Wazę, a jego przeciwnicy – Maksymiliana Habsburga. Posłowie obu

POSTAĆ HISTORYCZNA

ZYGMUNT III WAZA (1566–1632)

Przyszły król Polski urodził się na zamku Gripsholm nieopodal Sztokholmu. Był siostrzeńcem Zygmunta II Augusta i Anny Jagiellonki. W 1587 r. dzięki poparciu stronnictwa antyhabsburskiego i hetmana Jana Zamojskiego został wybrany na króla Polski. Pięć lat później, po śmierci swojego ojca, objął również rządy w Szwecji. W Rzeczypospolitej król dążył do wprowadzenia silnej władzy królewskiej. Wywołało to opór szlachty zakończony rokoszem, po którym monarcha musiał zrezygnować ze swoich planów. Jego panowanie przebiegało pod znakiem licznych wojen. Z powodów dynastycznych zaangażował kraj w długoletni spór ze Szwecją. Wmieszał się również w walkę o tron moskiewski, a wsparcie udzielone przez niego Habsburgom doprowadziło do konfliktu Rzeczypospolitej z Turcją. Panował przez 45 lat.

TABLICA GENEALOGICZNA

Jagiellonowie i Wazowie

Kandydatura Zygmunta Wazy na króla Polski spotkała się w kraju z przychylnym przyjęciem szlachty. Szwedzki królewicz jako wnuk Zygmunta Starego i siostrzeniec Zygmunta Augusta był dla wielu naturalnym następcą Jagiellonów. Cieszył się też poparciem ostatniej przedstawicielki rodu, Anny Jagiellonki, wdowy po Stefanie Batorym.

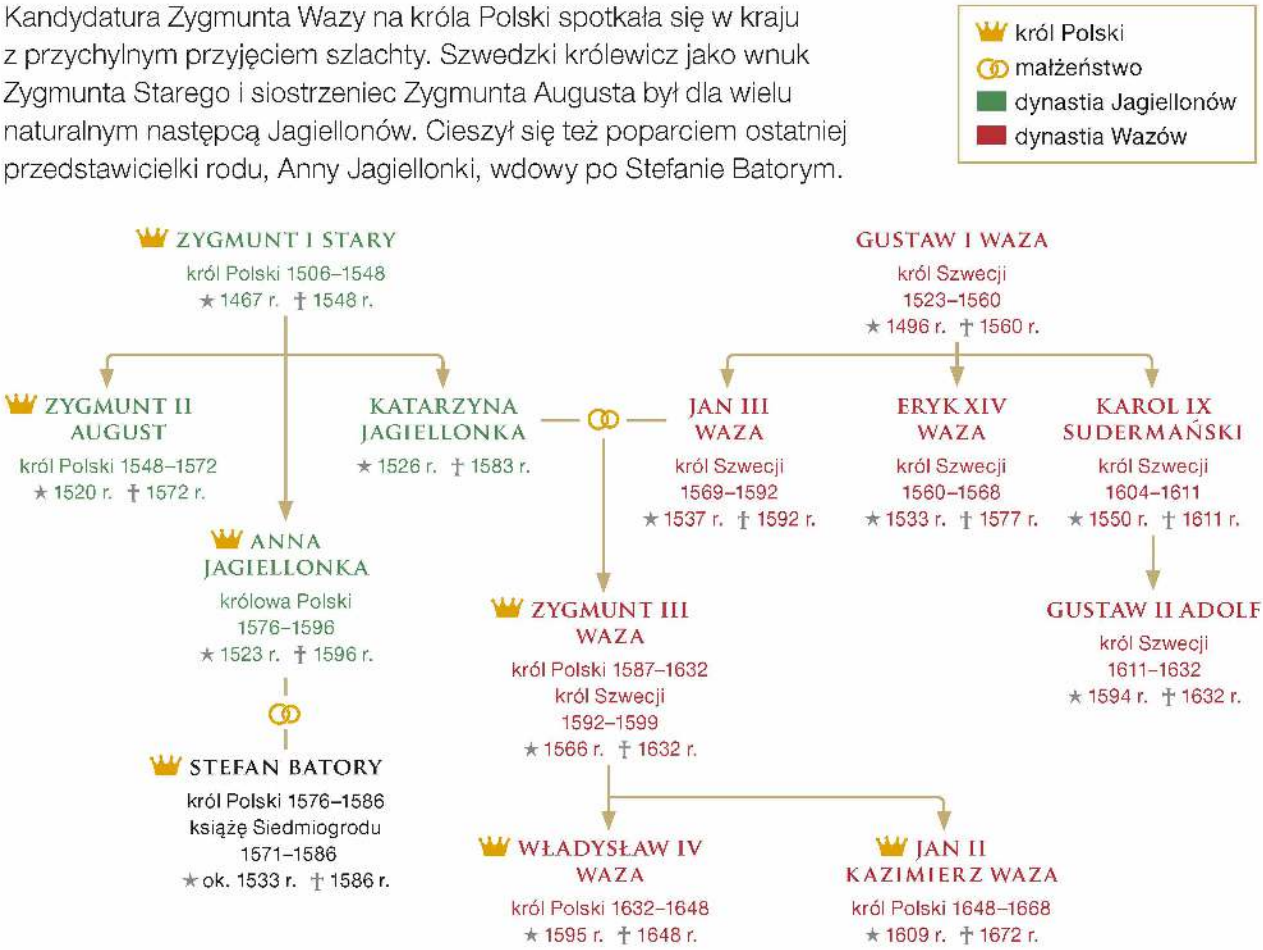

? W jakich latach istniała unia personalna między Rzecząpospolitą a Szwecją?

elektów podpisali *pacta conventa* i zobowiązali się do zachowania pokoju wyznaniowego. W dodatku przedstawiciele szwedzkiego królewicza pod naciskiem szlachty zagwarantowali, że Szwecja zwróci Polsce Estonię zagarniętą podczas wojen w Inflantach oraz że Zygmunt jako król będzie przebywał w Rzeczypospolitej, którą może opuścić tylko za zgodą sejmu.

Wobec podwójnego wyboru kluczową sprawą stało się zdecydowane działanie kandydatów do tronu. Zwolennicy Zygmunta Wazy szybko opanowali Kraków, natomiast arcyksiążę Maksymilian dopiero we wrześniu 1587 r. zaprzysiągł *pacta conventa* i na czele wojsk wyruszył na Wawel. Siły Habsburga nadciągnęły pod mury stolicy w połowie października i podjęły bezskuteczny szturm. Ostatecznie zostały odparte i musiały wycofać się na Śląsk. W grudniu 1587 r. do Krakowa przybył królewicz Zygmunt Waza, który został koronowany na króla Polski.

Mimo że na tronie zasiadł Zygmunt III Waza, na granicy ze Śląskiem wciąż czekały gotowe do ataku wojska Maksymiliana i jego polscy sojusznicy. Na początku 1588 r. przeciwko tym siłom wyruszył hetman Jan Zamojski. Do bitwy doszło **pod Byczyną**. Zakończyła się ona klęską arcyksięcia, który trafił do niewoli. Mimo to Habsburgowie dopiero w 1589 r. zrzekli się pretensji do polskiej korony.

KRÓL I HETMAN

Chociaż Zamojski popierał wybór na polski tron Zygmunta III, jego relacje z nowym władcą od pierwszych dni nie układały się dobrze. Król nie zamierzał tolerować wszechwładzy kanclerza. Ten z kolei uznał takie traktowanie

za niewdzięczność młodego Wazy. Ponadto w otoczeniu nowego monarchy coraz większe znaczenie zaczęli odgrywać przeciwnicy polityczni Zamojskiego. Krytykowali oni jego działania i blokowali zgłaszane przez niego reformy. Na sejmie w 1589 r. doprowadzili do odrzucenia projektu reformy elekcji, który m.in. odsuwał od głosowania szlachtę nieposesjonatów, czyli nieposiadających majątku i nieruchomości (co zmniejszyłoby wpływy magnaterii, która wysługiwała się ubogą szlachtą i nakłaniała ją do głosowania na wskazanych przez siebie kandydatów), oraz zakazywał obecności na polu elekcyjnym wojska. Sam król osłabiał rolę Zamojskiego poprzez usuwanie z kluczowych urzędów (np. podkanclerzego) jego zwolenników i zastępowanie ich zagorzałymi przeciwnikami kanclerza. W tej sytuacji Zamojski stał się oponentem króla. Stworzył on rosnące w siłę stronnictwo nazywane **popularystami**, do którego przyłączyli się także zwolennicy ruchu egzekucyjnego. Popularyści otwarcie opowiadali się za tolerancją dla protestantów oraz byli przeciwnikami Habsburgów.

W tym czasie Zygmunt III, zawiedziony panowaniem w Rzeczypospolitej, zaczął rozważać powrót do Szwecji. Zapewne tym były też podyktowane tajne rokowania podjęte przez niego z niedawnymi rywalami, Habsburgami, którzy nadal dążyli do uzyskania polskiej korony. W maju 1589 r. w rozmowy z Habsburgami włączył się osobiście sam król. W poufnej korespondencji zdecydował się przekazać prawa do tronu Ernestowi Habsburgowi. Chciał jednak, aby odbyło się to za zgodą polskiego sejmu. Ernest miał też poślubić siostrę Zygmunta III Annę Wazównę, zrzec się jako król Polski pretensji do Inflant na rzecz Szwecji oraz wziąć udział we wspólnej wyprawie przeciwko Moskwie. Ustalenia miały niewielką szansę wejść w życie, dlatego wkrótce sam Zygmunt III wycofał się z powziętych planów. Jednak tajne rokowania zostały ujawnione, a nastawiona antyhabsbursko szlachta zażądała przeprowadzenia w tej sprawie śledztwa.

W 1592 r. zebrał się **sejm inkwizycyjny** (od łac. *inquisitio*, czyt.: inkłis-icjo – 'śledztwo'), na którym miał być sądzony król za sekretne rokowania prowadzone przez niego z Habsburgami. Zygmunt III przyznał się do swoich planów opuszczenia Rzeczypospolitej i obiecał, że nie wyjedzie z kraju bez zgody sejmu. Pozytywnym efektem sejmu było pojednanie monarchy z kanclerzem Zamojskim.

WARTO WIEDZIEĆ

Warszawa – nowa stolica

W 1595 r. wybuchł na Wawelu pożar zaprószony przez eksperyment alchemiczny odbywający się w obecności Zygmunta III. Jednak spłonięcie części krakowskiego zamku było na rękę królowi, który już wcześniej snuł plany przeniesienia swojej rezydencji. W 1596 r. władca wraz z dworem przeprowadził się do Warszawy – dawnej siedziby Piastów mazowieckich. Nowa rezydencja leżała bliżej Szwecji, której sprawami król był żywo zainteresowany. Proces przenosin trwał jeszcze ponad 10 lat. Oficjalnie Kraków pozostał stolicą i tam odbywały się królewskie koronacje. Warszawa zaś do końca XVIII w. była nazywana „miastem rezydencjonalnym Jego Królewskiej Mości".

? Jakie względy zdecydowały o przeniesieniu stolicy do Warszawy?

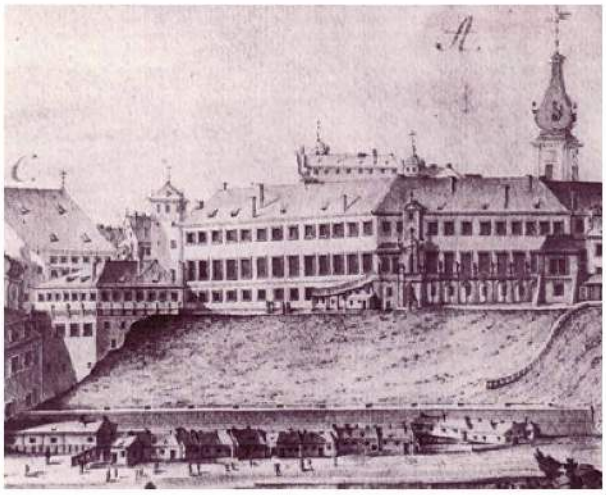

Zamek Królewski w Warszawie był pierwotnie siedzibą książąt mazowieckich. Po przenosinach Zygmunt III zlecił jego rozbudowę swojemu nadwornemu architektowi Santiemu Gucciemu.

▪ *rycina, Warszawa, XVII w.*

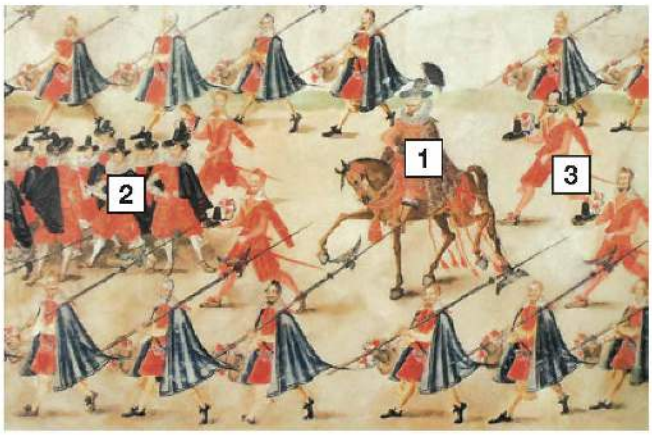

Uroczysty wjazd orszaku ślubnego Zygmunta III Wazy do Krakowa w 1605 r., przedstawiony na fragmencie *Rolki sztokholmskiej*. Ślub z arcyksiężniczką Konstancją, młodszą siostrą zmarłej w 1598 r. Anny Habsburżanki (pierwszej żony monarchy), był wyrazem prohabsburskiej polityki Wazy. Król [1] został przedstawiony w stroju hiszpańskim, z kapeluszem, do którego przypięto pęk czaplich piór. Przed nim idą pieszo jego pokojowcy [2], a obok z odkrytymi głowami drabanci-halabardnicy [3], którzy stanowili osobistą straż władcy. Przed Zygmuntem III kroczyła grupa najwyższych dostojników państwowych [4].

- *obraz, Polska, XVII w.*

WYBUCH WOJNY ZE SZWECJĄ

W **1592 r.** zmarł król Szwecji Jan III, a tron odziedziczył po nim Zygmunt III Waza. W ten sposób Rzeczpospolita i Szwecja zostały połączone **unią personalną**. Ten związek mógł przynieść wiele korzyści obydwu państwom, jednak nowy król, ze względu na żarliwy katolicyzm, nie był popularny w Szwecji. Wprawdzie w **1594 r.** Zygmunt III zatwierdził wszystkie prawa (łącznie z religijnymi) przysługujące szlachcie szwedzkiej i w Uppsali został koronowany na króla, ale gdy wrócił do Polski, szybko zawiązała się przeciwko niemu silna opozycja. Na jej czele stał brat Jana III, **książę Karol Sudermański**. Oskarżył on Zygmunta III o próbę wzmacniania w Szwecji wpływów katolickich i ograniczenie roli Kościoła narodowego. Król uznał te działania za bunt i za zgodą polskiego sejmu wraz z wojskiem udał się do swojej ojczyzny. Jego armia została pokonana w bitwie **pod Linköping** [czyt.: linszopin], lecz ostatecznie obie strony zdecydowały się na zawarcie porozumienia. Po wyjeździe króla poparcie dla niego zdecydowanie osłabło. W 1599 r. Riksdag zdetronizował Zygmunta, a na tron powołał jego czteroletniego syna Władysława. Zygmunt III nie zgodził się jednak na przysłanie następcy do Sztokholmu. Wobec tego w 1600 r. władcą Szwecji ogłoszono **Karola IX Sudermańskiego**.

WOJNY POLSKO-SZWEDZKIE

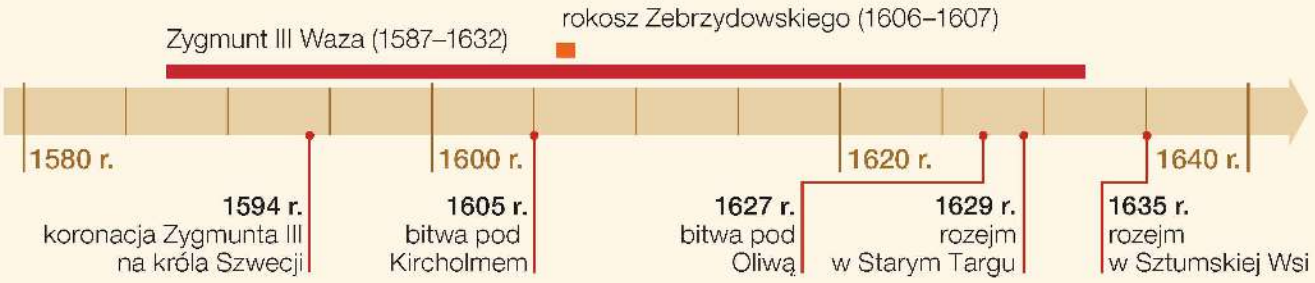

? W jakich latach trwały walki ze Szwedami o ujście Wisły?

WOJNY POLSKO-SZWEDZKIE W INFLANTACH I NA POMORZU

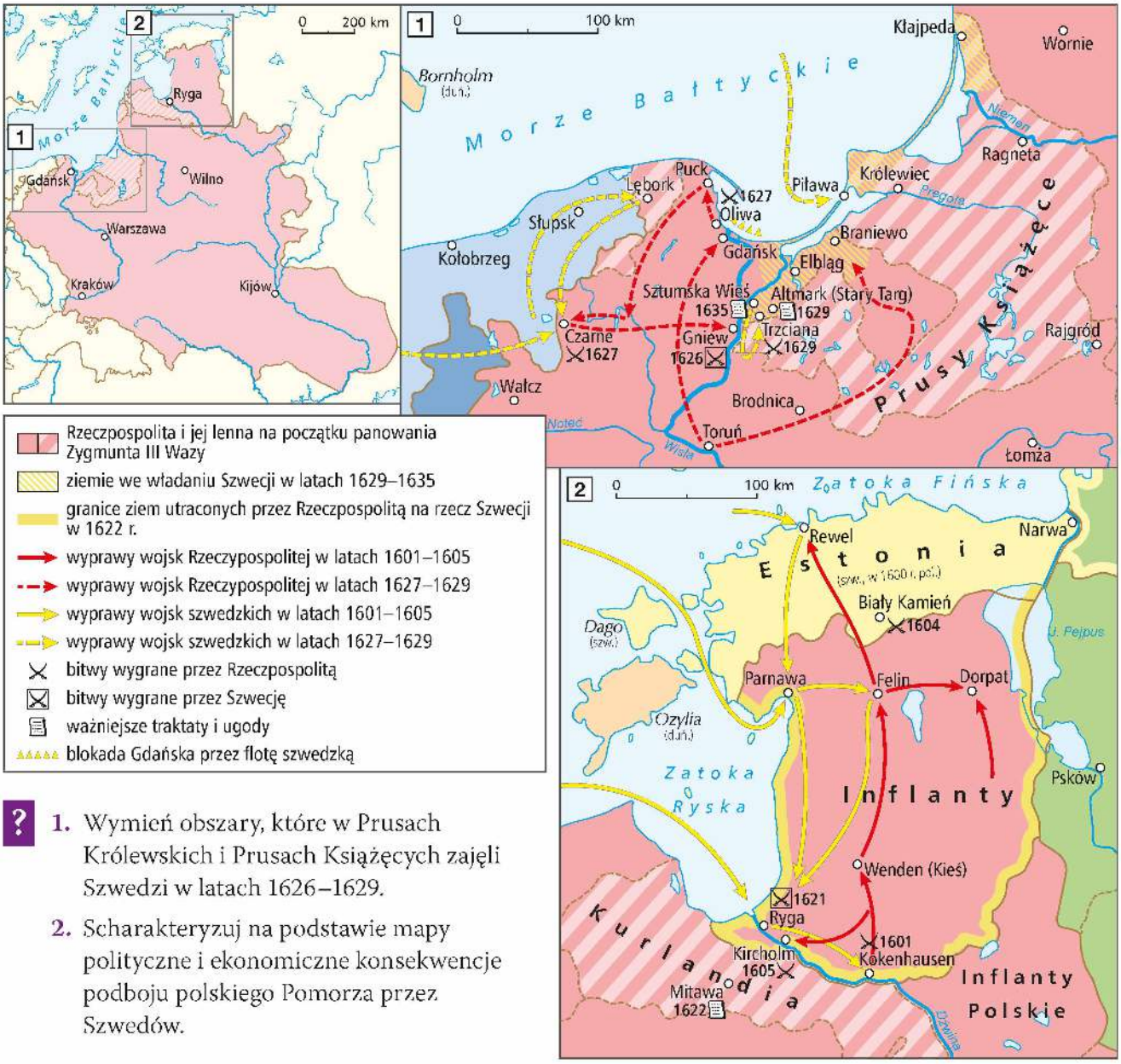

?

1. Wymień obszary, które w Prusach Królewskich i Prusach Książęcych zajęli Szwedzi w latach 1626–1629.
2. Scharakteryzuj na podstawie mapy polityczne i ekonomiczne konsekwencje podboju polskiego Pomorza przez Szwedów.

Szlachta polska zachowała neutralność wobec konfliktu władcy z jego szwedzkimi poddanymi. W 1600 r. Zygmunt III zdecydował się więc inkorporować do Rzeczypospolitej pozostającą w rękach szwedzkich Estonię, aby zrealizować postanowienia *pacta conventa*. Liczył, że doprowadzi do wybuchu wojny między oboma krajami i odzyska tron w Sztokholmie.

Szwedzi szybko zareagowali na decyzję Zygmunta III. Zajęli główne twierdze na terenie polskich Inflant i opanowali obszar aż po rzekę Dźwinę. W 1601 r. wojska polsko-litewskie pod dowództwem hetmana Zamojskiego zaczęły odbijać utracone miasta. W 1602 r. dowodzenie w Inflantach przejął hetman litewski **Jan Karol Chodkiewicz**. Odzyskał on Dorpat i w 1604 r. pokonał armię szwedzką w bitwie **pod Białym Kamieniem**. Rok później Szwedzi wysłali nową armię do Inflant i rozpoczęli oblężenie Rygi. Z odsieczą miastu ruszył Chodkiewicz na czele niewielkiej armii. **27 września 1605 r.** doszło do bitwy **pod Kircholmem**. Mniej liczebne wojska polsko-litewskie odniosły wspaniałe zwycięstwo, głównie dzięki znakomitemu wykorzystaniu przez hetmana siły polskiej **husarii**. Zwycięstwo pod Kircholmem ocaliło Rygę, jednak nie doprowadziło do ostatecznego sukcesu. Klęska Szwedów i brak pieniędzy w Rzeczypospolitej na kontynuowanie wojny skłoniły obie strony do zawarcia rozejmu.

WARTO WIEDZIEĆ

Królewska flota wojenna

Od czasów wojny trzynastoletniej władcy Polski podczas wojen toczonych na morzu wykorzystywali flotę kaperską. Tworzenie regularnej floty wojennej rozpoczęto w 1570 r., jednak w ciągu następnych lat kilkukrotnie je przerywano. Zawodowe siły morskie zaczął organizować w 1601 r. Zygmunt III Waza. Brały one udział w walkach ze Szwedami i zwalczały żeglugę rosyjską. Największym zwycięstwem okrętów królewskich (a zarazem ostatnim) była bitwa pod Oliwą w 1627 r.

? Który z polskich władców rozpoczął budowę królewskiej floty wojennej?

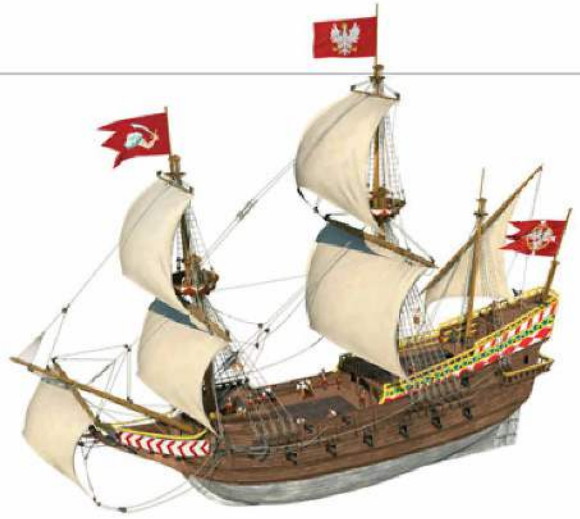

Galeon Wodnik, który brał udział w bitwie pod Oliwą. Był uzbrojony w 17 armat, a jego załoga podczas bitwy składała się z ok. 50 marynarzy i 80 żołnierzy piechoty morskiej.

ROKOSZ ZEBRZYDOWSKIEGO

W ciągu kilkunastu lat panowania Zygmunt III skupił wokół siebie lojalną grupę **regalistów**. Popierali oni planowane przez króla reformy wzmacniające jego władzę, np. utworzenie niezależnego od sejmu skarbu i stałej armii. Król i jego doradcy uznawali jednak potrzebę utrzymania ustroju tzw. **monarchii mieszanej**, w której obok władcy decyzje polityczne podejmuje parlament złożony z senatu (reprezentującego magnaterię) i izby poselskiej (przedstawicielstwa średniej szlachty). Mimo to opozycja we wzmocnieniu władzy królewskiej widziała chęć zniszczenia dorobku demokracji szlacheckiej. Popularyści sprzeciwiali się także prohabsburskiej polityce króla oraz nietolerancji władcy wobec wyznań reformowanych.

Do starcia stronnictw doszło na sejmie w 1605 r. Szlachta sprzeciwiała się zawartemu małżeństwu Zygmunta III z Konstancją Habsburżanką – siostrą jego pierwszej żony Anny. W tym samym roku zmarł Jan Zamojski i popularyści zostali bez przywódcy, co Zygmunt III postanowił wykorzystać. W 1606 r. zwołał kolejny sejm, na którym miało dojść do przeprowadzenia reformy państwa i wzmocnienia władzy monarszej. Małopolska szlachta pod przywództwem wojewody krakowskiego **Mikołaja Zebrzydowskiego** sprzeciwiła się jednak propozycjom króla o decydowaniu na sejmie większością głosów i stworzeniu stałej armii. Na zjazdach, m.in. w Stężycy, Lublinie, Sandomierzu (stąd również nazwa rokosz sandomierski) i Wiślicy, szlachta otwarcie

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN KAROL CHODKIEWICZ (1560–1621)

Jeden z największych wodzów w dziejach Rzeczypospolitej, wywodzący się z litewskiej rodziny magnackiej. Brał udział w tłumieniu powstania kozackiego Semena Nalewajki w 1596 r., a także w wyprawie Jana Zamojskiego na Wołoszczyznę. W 1601 r. został hetmanem polnym litewskim. Odznaczył się jako dowódca podczas walk ze Szwedami w Inflantach. W 1602 r. przejął całkowite dowodzenie na tym terenie i odniósł wspaniałe zwycięstwo pod Kircholmem. W 1607 r. w imieniu władcy Chodkiewicz tłumił bunt rokoszan, a następnie walczył przeciwko Moskwie. Ostatnią bitwą hetmana była obrona Chocimia przed Turkami w 1621 r., podczas której zmarł.

HUSARIA

Złoty okres ciężkozbrojnej husarii, jednej z najskuteczniejszych formacji w dziejach kawalerii, rozpoczął się za panowania Stefana Batorego. Swoją przewagę na polu walki husarze zawdzięczali znakomitemu wyćwiczeniu, specjalnie szkolonym koniom, uzbrojeniu i taktyce. Największe triumfy polska husaria święciła w bitwach pod Kircholmem, Kłuszynem oraz Wiedniem.

Skrzydła stanowiły charakterystyczną część stroju husarzy, przypinaną do pleców lub siodeł jeźdźców. Były one jednak raczej paradnym elementem wyposażenia, rzadko stosowanym na polu walki.

Zbroja husarska składała się z napierśnika i naplecznika (mocowanych za pomocą szelek) oraz obojczyka, naramienników i chroniących ręce karwaszów.

Kopia husarska stanowiła główną broń jeźdźców. Miała ok. 4,5–6,2 m długości i była jednokrotnego użytku, ponieważ jej drzewce – wydrążone w środku dla zachowania lekkości – łamało się podczas zderzenia z przeciwnikiem. Po skruszeniu kopii husarze sięgali po koncerze, czyli długie na ok. 1,5 m miecze, które przypinano do siodła po lewej stronie.

Uzbrojenie husarza do walki z bliskiej odległości składało się z szabli noszonej na lewym boku oraz pistoletów umieszczonych w ozdobnych olstrach (futerałach) przy siodle.

Kształt grotu husarskiej kopii w skali 1:1

Szyk bojowy i szarża husarska

Taktyka walki husarii stanowiła połączenie charakterystycznych dla jazdy wschodniej impetu i ruchliwości ze zwartą formacją, właściwą dla kawalerii w krajach zachodnich. Przed walką jeźdźcy ustawiali się zazwyczaj w trzech szeregach. W pierwszym szeregu znajdowali się towarzysze, czyli szlachcice służący w wojsku, a za nimi pocztowi – członkowie ich pocztów (oddziałów). Podczas szarży husarze jechali oddaleni od siebie o kilka metrów, ale tuż przed linią nieprzyjaciela zacieśniali szyk w celu zwiększenia impetu uderzenia.

Bitwa pod Kircholmem

O zwycięstwie w bitwie pod Kircholmem przesądziły talent hetmana Chodkiewicza oraz wyszkolenie jego żołnierzy. Na początku bitwy hetman sprowokował przeciwnika do ataku. Gdy Szwedzi się zbliżyli, zostali powstrzymani ogniem piechoty i dział, a następnie zaatakowani przez husarię. Ciężkozbrojni jeźdźcy przełamali szyki nieprzyjaciela, a paniczna ucieczka rozbitych oddziałów uniemożliwiła Karolowi IX wykorzystanie pozostałych sił. Szwedzi stracili ponad 8 tys. żołnierzy, co stanowiło 70% stanu liczebnego ich armii sprzed bitwy.

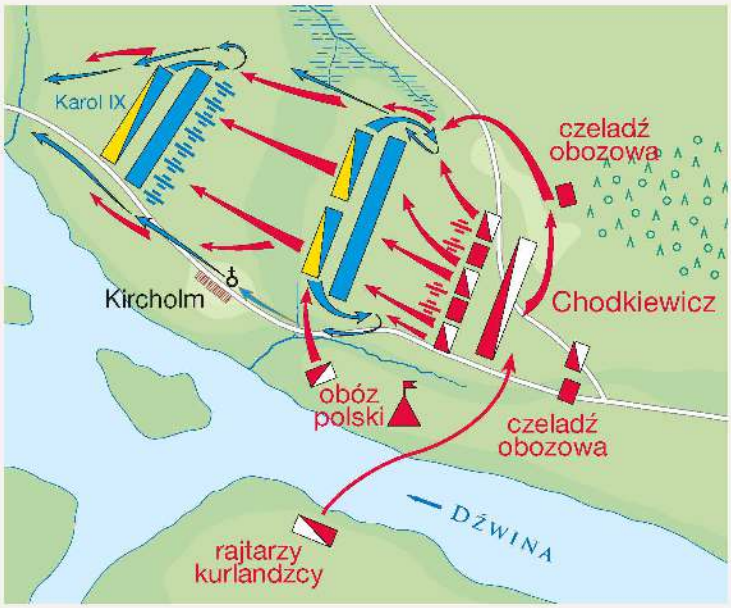

piechota Rzeczypospolitej
jazda Rzeczypospolitej
piechota szwedzka
jazda szwedzka
artyleria Rzeczypospolitej
działania wojsk Rzeczypospolitej
artyleria szwedzka
atak i odwrót wojsk szwedzkich

Piechota mogła chronić się przed pędzącą jazdą jedynie za pomocą pik wbitych w ziemię i pochylonych w kierunku nacierających. Było one jednak krótsze od kopii husarskich.

1 Husarze ruszali do ataku powoli (stępa), po czym ok. 300 m od nieprzyjaciela przyspieszali i wchodzili w kłus.

2 W odległości 150 m od przeciwnika pochylali kopie i przechodzili w cwał.

3 Ostatnie metry pokonywali galopem z pochylonymi kopiami, aby siłą rozpędu rozbić szeregi wroga.

wystąpiła przeciwko reformom państwa. Opozycjoniści określali swój protest **rokoszem**, czym nawiązywali do buntu szlachty z czasów Zygmunta Starego. Domagali się od króla odstąpienia od planów wzmocnienia władzy, bardziej tolerancyjnej polityki wobec innowierców i usunięcia z dworu jezuitów. Choć rokoszanie występowali jako spadkobiercy ruchu egzekucji praw i dóbr, to nie wysunęli żadnych własnych projektów reform państwa. Ich celem było tylko niedopuszczenie do wzmocnienia władzy króla. Rokosz upadł po tym, jak w lipcu 1607 r. w **bitwie pod Guzowem** wojska królewskie pokonały szlacheckie pospolite ruszenie. Starcie nie przyniosło dużo ofiar, dlatego obie strony wkrótce doszły do porozumienia. Zygmunt III przebaczył rokoszanom i ogłosił amnestię, jednocześnie wycofał się z reform wzmacniających jego władzę (1608 r.). Rokoszanie zaś ukorzyli się przed władcą. Jedynym sukcesem tego wystąpienia stało się opracowanie przez sejm w 1609 r. procedury wypowiadania posłuszeństwa królowi.

WOJNA POLSKO-SZWEDZKA

Podpisany po bitwie pod Kircholmem rozejm ze Szwecją był w następnych latach kilkukrotnie przedłużany. W tym czasie na tronie w Sztokholmie zasiadł syn Karola IX – **Gustaw II Adolf**. W 1617 r. próbował on bez sukcesu zaatakować Inflanty, dlatego rok później zawarto kolejny rozejm. Szwedzki monarcha wystąpił przeciw Rzeczypospolitej ponownie, gdy ta zmagała się z najazdem tureckim. Zajął wówczas Rygę, a niechętna nowej wojnie szlachta nie zdecydowała się na wystawienie armii – w 1622 r. podpisano więc nowy rozejm.

Gustaw II Adolf wznowił wojnę w 1625 r. Zajął wtedy niemal całe Inflanty. Po tej udanej kampanii zdecydował się na przeniesienie wojny do Prus Królewskich, aby opanować główne polskie porty nad Bałtykiem. Armia szwedzka w czerwcu 1626 r. szybko zajęła pozbawione obrony pruskie miasta. Siły polskie, które przeszły do kontrofensywy, poniosły porażkę w **bitwie pod Gniewem**. Dzięki tym sukcesom Szwedzi przejęli kontrolę nad handlem wiślanym, ale nie zdołali zdobyć samego Gdańska.

Wojna się przedłużała, a Polacy mimo zwycięstw odniesionych w 1627 r. w **bitwach pod Hamersztynem** (dzisiaj Czarne) i **pod Oliwą** nie potrafili pokonać przeciwnika. Dopiero porażka Szwedów **pod Trzcianą** w 1629 r. i działania dyplomatyczne Francji (chciała przyłączenia się Szwecji do wojny trzydziestoletniej) doprowadziły do zawarcia rozejmu. Został on podpisany 26 września 1629 r. w **Starym Targu (Altmarku)** i miał obowiązywać przez sześć lat. Szwedzi zatrzymali Inflanty na północ od Dźwiny oraz porty Prus Królewskich

Bitwa pod Oliwą była chrztem bojowym młodej polskiej floty. Mimo większego doświadczenia i siły ognia floty szwedzkiej starcie zakończyło się całkowitym sukcesem jednostek polskich dowodzonych przez adm. Arenda Dickmana [czyt.: arenta dikmana]. Polacy zatopili jeden okręt wroga, a drugi – admiralski – zdobyli za pomocą abordażu. Dickman poległ w walce, jednak blokada Gdańska została przerwana.

▪ *obraz, Polska, XX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ROZEJM W SZTUMSKIEJ WSI

Po śmierci Gustawa II Adolfa rządy w Szwecji przejęła jego nieletnia córka Krystyna. To sprawiło, że Polska mogła wynegocjować lepsze warunki rozejmu bez konieczności prowadzenia wojny.

1. Między Najjaśniejszym księciem i Panem Władysławem IV, Królem Polskim [...], *a Najjaśniejszą Księżną i Panią Krystyną, przyszłą Królową Szwedów* [...], *zawiera się z dniem dzisiejszym rozejm na lat dwadzieścia sześć rachując od daty niniejszego do pierwszego lipca, starego stylu, roku 1661.* [...]

3. [...] *Rzeczypospolitej Polskiej zwróci Najjaśniejsza Królowa i Królestwo Szwedzkie tę część Prus, którą dotychczas w okupacji posiada, z tym jednak, że Piława zwrócona będzie bezpośrednio elektorowi brandenburskiemu, Księciu Pruskiemu, by ją miał w posiadaniu na podstawie tego samego prawa, na podstawie którego posiadał ją przed wojną.*

4. W sprawie zwrotów terytorialnych będzie przestrzegana ta zasada, iż po wręczeniu szwedzkiemu komisarzowi ratyfikacji przez Jego Królewską Mość [...] *– Malbork wraz z Wielkimi Żuławami, Sztumem, Braniewem, Tolkmickiem zostaną po wycofaniu załóg zwrócone do rąk Komisarzy Najjaśniejszego Króla i Królestwa Polskiego; fortalicje zaś na Gdańskiej Głowie i Chorążówce zostaną w obecności wysłańców obu stron zrównane w ziemią* [...].

Elbląg zasie wraz z dawnym swym terytorium i Małymi Żuławami oraz umocnieniami tam zbudowanymi, a także Piławę [...], *zatrzyma Najjaśniejsza Królowa i Królestwo Szwedzkie, dopóki nie nastąpi ratyfikacja przez Rzeczpospolitą Polską; po tejże wręczeniu, zwrócone zostaną także te miejscowości po wycofaniu z nich, bez nijakiej dla mieszkańców szkody, ich załóg* [...].

5. Po zwrocie wszystkich terytoriów zostaną cła w niedługim czasie zniżone do tego stanu rzeczywistego i prawnego, w jakim były przed tą wojną, [...].

6. W Inflanciech pozostaną obie strony także przy tym stanie posiadania, w jakim były podczas minionego sześcioletniego rozejmu. [...]

Źródło: K. Ogier, *Dziennik podróży do Polski*, tłum. E. Jędrkiewicz, cz. 1, Gdańsk 1950, s. 251–264.

? 1. Wymień ziemie odzyskane przez Rzeczpospolitą w wyniku rozejmu w Sztumskiej Wsi.
2. Wyjaśnij, jak podpisanie rozejmu z 1635 r. wpłynęło na handel Rzeczypospolitej.

i Książęcych z wyjątkiem Gdańska, Pucka i Królewca. Uzyskali też prawo do pobierania cła w wysokości 3,5% wartości towarów wysyłanych z Gdańska.

Rozejm altmarski wygasł w 1635 r. Na tronie polskim zasiadał wówczas syn Zygmunta III – Władysław IV Waza, a Rzeczpospolita miała znacznie silniejszą pozycję. Z kolei Szwedzi byli zmęczeni udziałem w wojnie trzydziestoletniej. W tej sytuacji 12 września 1635 r. w **Sztumskiej Wsi** podpisano nowy rozejm. Na jego mocy Szwedzi zatrzymali Inflanty, ale musieli zrezygnować z pobierania ceł i wycofać się z Prus. Nierozstrzygnięta pozostała jednak sprawa pretensji polskich Wazów do korony szwedzkiej.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij okoliczności, w jakich doszło do wyboru Zygmunta III na króla Polski.
2. Przedstaw plany Zygmunta III dotyczące wzmocnienia władzy królewskiej.
3. Omów przyczyny konfliktu Rzeczypospolitej ze Szwecją.
4. Scharakteryzuj główne etapy walk polsko-szwedzkich na początku XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

L. Podhorodecki, *Rapier i koncerz: z dziejów wojen polsko-szwedzkich*, Warszawa 1985.
H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 2006.

2 WALKI O KORONĘ CARÓW

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- kryzys państwa carów i przyczyny dymitriad,
- losy Samozwańców i wybuch wojny z Moskwą,
- walka o koronę carów,
- wojna smoleńska i jej skutki.

KRYZYS PAŃSTWA CARÓW

W 1584 r. zmarł car Iwan IV Groźny, a tron w państwie moskiewskim przejął jego syn Fiodor. Carewicz, prawdopodobnie cierpiący na chorobę psychiczną, zupełnie nie był do tego przygotowany. Kraj pogrążał się w kryzysie. Lata terroru Iwana IV doprowadziły do opustoszenia większości obszarów kraju, a skarb państwa zrujnowały przegrane wojny ze Szwecją i z Rzecząpospolitą.

Najbardziej wpływową osobą w państwie moskiewskim u boku nowego cara był dawny opricznik i doradca Iwana Groźnego – **Borys Godunow**. Jego siostra została żoną Fiodora, dzięki czemu Godunow mógł ingerować we wszelkie decyzje władcy. Planował on też przejęcie władzy w Moskwie – Fiodor nie doczekał się bowiem potomstwa, a najmłodszy (ur. w 1580 r.) syn Iwana Groźnego, Dymitr, w 1591 r. zmarł w niewyjaśnionych okolicznościach. O jego zamordowanie podejrzewano Godunowa. Osoba młodego Dymitra na tyle obrosła legendą, że zarówno na dworze carskim, jak i wśród ludu krążyły pogłoski, że carewicz cudownie ocalał i ukrywa się przed wszechwładnym bojarem.

W 1598 r. bezpotomnie zmarł Fiodor I, ostatni przedstawiciel dynastii Rurykowiczów. Władzę w kraju jako car przejął wówczas Borys Godunow. Jego rządy zapoczątkowały kilkunastoletni okres w dziejach państwa moskiewskiego, określany jako **Wielka Smuta**. Był to burzliwy czas anarchii, buntów i walki o władzę. W kraju zapanował ponadto wielki głód, co doprowadziło do wybuchu powstań chłopskich.

DYMITRIADY

W 1602 r. na wschodnich terenach Rzeczypospolitej pojawił się człowiek, który podawał się za cudownie ocalałego carewicza Dymitra, syna Iwana IV Groźnego, i prawowitego następcę tronu moskiewskiego. W rzeczywistości był to zbiegły z Moskwy prawosławny mnich Grigorij Otriepiew. Większość polskich elit sceptycznie podchodziła do **Samozwańca**, jak nazywali go przeciwnicy, jednak zyskał on poparcie kilku polskich magnatów, m.in. z rodziny Wiśniowieckich oraz wojewody sandomierskiego Jerzego Mniszcha. Fałszywy Dymitr obiecał mu, że po objęciu tronu carskiego poślubi jego

Dymitr I Samozwaniec, car moskiewski w latach 1605–1606, określany w Moskwie Łżedymitrem (od 'łgać', czyli kłamać). Postać niejednoznaczna – otaczał się Polakami, ale równocześnie sprzyjał miejscowym bojarom i nie spełnił wcześniejszej obietnicy wprowadzenia katolicyzmu w państwie moskiewskim.

- *obraz, Rosja, XVII w.*

córkę Marynę i przekaże mu w zarząd ogromne dobra w państwie moskiewskim. Także wielu przedstawicieli szlachty było gotowych wyruszyć na awanturniczą wyprawę na wschód, aby zdobyć tam majątek. Zaczęli oni napływać do obozu Samozwańca i zasilać szeregi jego armii.

Początkowo król Zygmunt III krytycznie odnosił się do Dymitra. Wkrótce jednak udzielił mu prywatnie cichego poparcia. Przychylnie na poczynania Samozwańca patrzyli także nuncjusz papieski oraz jezuici. Dymitr przeszedł bowiem potajemnie na katolicyzm i obiecywał im unię Cerkwi prawosławnej z Kościołem katolickim.

Pod koniec 1604 r. Dymitr Samozwaniec na czele zebranych wojsk wyruszył na Moskwę. W ten sposób rozpoczął się okres tzw. **dymitriad** – interwencji zbrojnych polskich i litewskich magnatów w państwie moskiewskim, których celem było osadzenie na tamtejszym tronie pretendentów podających się za ocalonego syna Iwana Groźnego Dymitra.

Podczas wyprawy Dymitra Samozwańca okazało się, że poparcie dla „cudownie ocalałego carewicza" było duże także w Moskwie. Wiele miast poddawało się mu bez walki. Opór stawiła jedynie armia Borysa Godunowa, ale car wkrótce zmarł, a jego syna szybko pozbawiono władzy. W końcu bojarzy sami zaproponowali Dymitrowi tron w Moskwie. W 1605 r. został on koronowany na cara, a rok później poślubił Marynę Mniszchównę.

Wbrew obawom jednych i oczekiwaniom drugich Dymitr I nie stał się jednak marionetką w rękach króla polskiego i stacjonujących w Moskwie Polaków. Nie podporządkował się także bojarom. Mimo to miejscowej ludności nie podobały się jego dobre stosunki z Polakami oraz brak przywiązania do tradycji, m.in. nosił zachodnie stroje i nie miał brody – moskiewskiego symbolu szlachectwa. Przeciwko władcy rosła opozycja. W 1606 r. bojarzy rozpuścili plotkę wśród ludu, że Polacy chcą zamordować cara. W Moskwie wybuchły antypolskie zamieszki, w których zginęło kilkuset Polaków przebywających w tym czasie w stolicy. Sam Dymitr został zamordowany przez bojarów, a na tron wstąpił jeden z nich – **Wasyl Szujski**.

WARTO WIEDZIEĆ

Staropolscy kondotierzy

Podczas dymitriad w szeregi wojsk samozwańców zaciągali się awanturnicy, zbuntowani żołnierze, dezerterzy oraz szlachcice żądni bogactwa i sławy. Jednym z nich był płk Aleksander Józef Lisowski. Podległy mu oddział kawalerii prowadził działania w głębi państwa moskiewskiego. Żołnierze służyli w tej jednostce w zamian za zdobyte łupy. Nie byli obciążeni taborami, więc poruszali się niezwykle sprawnie i szybko. Wkrótce od nazwiska dowódcy zaczęto ich nazywać lisowczykami. W 1608 r. przeprowadzili oni rajd w kierunku Morza Kaspijskiego, a w 1615 r. dotarli do wybrzeży Morza Białego. Po zakończeniu wojen z Moskwą lisowczycy wrócili do kraju i w 1619 r. za zgodą Zygmunta III wzięli udział w wojnie trzydziestoletniej. Później walczyli także w wojnie polsko-tureckiej oraz podczas konfliktów ze Szwedami. W bitwach wykazywali się walecznością, lecz w czasie pokoju bezlitośnie łupili ludność cywilną. Z tego powodu ok. 1635 r. formacja lisowczyków została rozwiązana.

Jeździec polski to obraz namalowany przez Rembrandta. Dzieło przedstawia kawalerzystę w stroju noszonym przez Polaków służących w oddziałach lisowczyków.

▪ *obraz, Holandia, 1655 r.*

? Z czego wynikała skuteczność oddziałów lisowczyków?

W tym czasie w kraju doszło do olbrzymiego buntu chłopów nazwanego od nazwiska przywódcy **powstaniem Bołotnikowa**. Przyczyną była wieść, że car Dymitr cudem ocalał. Ta sama informacja, odpowiednio podtrzymywana, sprawiła, że niedługo potem na pograniczu Rzeczypospolitej pojawił się nowy samozwaniec, który szybko uzyskał poparcie kilku magnatów kresowych oraz polskich żołnierzy i szlachty zainteresowanych zdobyciem kolejnych łupów w państwie moskiewskim. „Cudownie ocalałego męża" rozpoznała również Maryna Mniszchówna. Polacy kolejny raz zorganizowali prywatną wyprawę w głąb państwa moskiewskiego. Dymitr II odniósł wiele sukcesów i opanował dużą część kraju, jednak nie zdobył stolicy. Swój obóz założył w Tuszynie (12 km od Moskwy).

WOJNA RZECZYPOSPOLITEJ Z MOSKWĄ

Car Wasyl Szujski po objęciu władzy w Moskwie uwolnił polskich jeńców przetrzymywanych na Kremlu, ale nie zdecydował się na zawarcie pokoju z Rzecząpospolitą. Uzgodniono tylko rozejm do 1612 r. Obie strony zdawały sobie przy tym sprawę, że jest to stan przejściowy. Z tego powodu zagrożony przez Dymitra II i niepewny postawy Polaków Wasyl Szujski zwrócił się ku Szwecji. W 1609 r. Moskwa i Szwecja zawarły sojusz wymierzony przeciwko Rzeczypospolitej. Skłoniło to Zygmunta III do wypowiedzenia wojny Moskwie.

Wojna wybuchła w 1609 r. Wojska polsko-litewskie pod wodzą hetmana **Stanisława Żółkiewskiego** uderzyły na potężnie ufortyfikowany Smoleńsk. W czasie oblężenia twierdzy do obozu króla przybywały liczne oddziały polskie, które odeszły ze służby u Dymitra II. Zjawili się także bojarzy oferujący Zygmuntowi III pomoc w walce z Wasylem Szujskim. Zaproponowali oni, że po zwycięstwie tron moskiewski zostanie ofiarowany synowi Zygmunta III, królewiczowi Władysławowi. Warunkiem było przyjęcie przez niego prawosławia i zagwarantowanie integralności państwa moskiewskiego. Wykluczono jednak możliwość unii z Rzecząpospolitą. Zygmunt III swoją odpowiedź na te propozycje uzależnił od decyzji sejmu.

W 1610 r. Wasyl Szujski ruszył na odsiecz Smoleńska na czele 30-tysięcznej armii. Naprzeciw nim wyruszyło 6,5 tys. żołnierzy polskich dowodzonych przez hetmana **Stanisława Żółkiewskiego**, do których dołączyły oddziały wierne dotychczas Dymitrowi II. Do spotkania obydwu armii doszło 4 lipca 1610 r. **pod Kłuszynem**. Mimo niemal pięciokrotnej przewagi wojsk moskiewsko-szwedzkich Żółkiewski całkowicie rozbił armię

POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW ŻÓŁKIEWSKI (1547–1620)

Znakomity wódz polski z początku XVII w. – zwycięzca wielu kampanii wojennych przeciwko Szwedom, Turkom, Tatarom i Moskwie. Swoją karierę polityczną rozpoczął u boku kanclerza Jana Zamojskiego. Podczas panowania Stefana Batorego brał udział w wojnach z gdańszczanami i Moskwą. W czasie podwójnej elekcji stał po stronie Zamojskiego i w 1588 r. odznaczył się w bitwie pod Byczyną. W tym samym roku otrzymał buławę hetmana polnego koronnego. Później zwalczał bunty Kozaków na Ukrainie oraz brał udział w wyprawach Zamojskiego do Mołdawii i Wołoszczyzny. Podczas rokoszu Zebrzydowskiego stanął po stronie króla i dowodził w bitwie pod Guzowem. Największą sławę przyniosło mu zwycięstwo pod Kłuszynem w 1610 r. i opanowanie Moskwy. Ostatnie lata życia, już jako hetman wielki koronny (od 1618 r.), spędził na interwencjach wojskowych na Ukrainie i w Mołdawii. Zginął w 1620 r., po przegranej bitwie z Turkami pod Cecorą.

Bitwa pod Kłuszynem uwieczniona na obrazie namalowanym na zlecenie hetmana Stanisława Żółkiewskiego. Podobnie jak batalia pod Kircholmem była ona przykładem wielkiej skuteczności i siły bojowej husarii. Straty armii Wasyla Szujskiego i oddziałów mogły sięgnąć nawet 15 tys. zabitych. Szacuje się, że Żółkiewski stracił ok. 300 husarzy oraz 400 koni.

▪ *obraz, Polska, 1620 r.*

przeciwnika. Po tym zwycięstwie hetman ruszył na Moskwę, aby tam szukać decydującego rozstrzygnięcia w tej wojnie. Tymczasem bojarzy obalili Szujskiego i ponownie zaproponowali tron carski królewiczowi Władysławowi. Hetman podpisał traktat, lecz Zygmunt III nie zgodził się wysłać do Moskwy swojego najstarszego syna, ponieważ sam chciał zasiąść na carskim tronie. Nie zatrzymał jednak pochodu Żółkiewskiego i wojska polskie w porozumieniu ze zwolennikami królewicza Władysława wkroczyły do Moskwy.

WALKI O KORONĘ CARÓW

Po zajęciu przez Polaków Moskwy w państwie carów zapanował chaos. Dymitr II został zamordowany, a zwolennicy zmarłego poparli jako kandydata na tron jego małoletniego syna. Własnego pretendenta zgłosili także Szwedzi. W Moskwie szybko narastała jednak nienawiść wobec wszystkich przybyszów, którzy grabili kraj. Pierwsze powstanie antypolskie zostało stłumione w 1611 r. przez wojska Żółkiewskiego. W tym samym roku armia Zygmunta III zdobyła w końcu Smoleńsk i wróciła do Rzeczypospolitej. Rok później w państwie moskiewskim doszło do kolejnego powstania przeciwko obcemu panowaniu. Powstańcy zablokowali polski garnizon na Kremlu i wobec nieudanej odsieczy zmusili go w listopadzie 1612 r. do kapitulacji. W 1613 r. Duma Bojarska wybrała na cara jednego spośród bojarów – **Michała Romanowa**.

Król Zygmunt III jeszcze w 1612 r. próbował interweniować w państwie moskiewskim, jednak gdy polski garnizon na Kremlu skapitulował, wycofał się z ataku na Moskwę. Działania wojenne przerwano. Wojska carskie skupiły się na walkach ze Szwecją na północy kraju, zakończonych moskiewsko-szwedzkim **traktatem pokojowym w Stołbowie w 1617 r.** Nie powiodły się zaś rokowania pokojowe Moskwy z Rzecząpospolitą. Z tego powodu sejm w 1616 r. zezwolił na wyprawę na Moskwę królewicza Władysława i uchwalił na ten cel podatki.

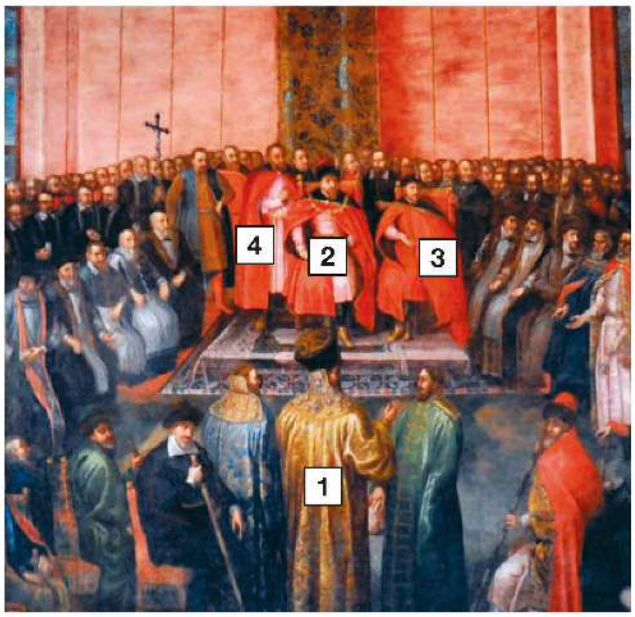

Car Wasyl Szujski oraz jego bracia [1], prezentowani królowi Zygmuntowi III [2] oraz królewiczowi Władysławowi [3] przez hetmana Stanisława Żółkiewskiego [4] na sejmie w 1611 r.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

WŁADYSŁAW NA CARSKIM TRONIE

Zygmunt III niechętnie odniósł się do powołania na tron moskiewski swojego syna Władysława. Motywacje władcy w tej sprawie opisał historyk i polityk czasów Wazów Stanisław Kobierzycki.

Król publicznie bowiem oświadczył na zjeździe w Lublinie, potem w Wilnie, że sposobi się i wyrusza na wyprawę moskiewską dla dobra publicznego, nie zaś z jakichkolwiek prywatnych pobudek. Podkreślił wtedy, że będzie służył korzyściom Rzeczypospolitej, nie zaś swoim własnym i że niczego nie zachowa dla siebie i dla swojego potomstwa, co uzyskałby bronią. [...] *Jeśliby zatem syn króla Władysław został wyniesiony na moskiewski tron, to ten zaszczyt dla jego rodu z całą pewnością byłby sprzeczny z jego obietnicami. Nadarzyłaby się wówczas wielka okazja dla tych, którzy pragną przewrotów i znów rozgorzałyby w Polsce płomienie niedawnej wojny domowej pozornie przysypane popiołem! Rzeczpospolita stałaby się wtedy znów terenem buntów i odżyłyby podejrzenia uparcie tkwiące w umysłach, że król dąży do władzy absolutnej, i z pewnością ją zdobędzie, kiedy połączy siły, finanse swoje i swojego syna, którego narzucił na władcę sąsiedniej potędze. Przede wszystkim stany powinny być proszone o wydanie zgody, aby królewicz Władysław stanął na czele państwa moskiewskiego. I to była przyczyna królewskiej decyzji, argument o największym ciężarze gatunkowym.* [...]

I przeciwnie – inni z zapałem mówili, że król, poświęcając swego syna na rzecz Moskwian, okazuje swą prawdziwą naturę i miłość do ojczyzny, ponieważ jedynie w Rzeczypospolitej widzi swego prawnego spadkobiercę i przedkłada ją ponad swój skarb i pociechę, czyli ponad swe dzieci z najmilszej sobie królewskiej dynastii. Z tego też powodu [...] *niektórzy uważali za stosowne bronić króla, którego atakowali podżegacze do przewrotów, rozsiewając wśród ludu przesadzone czy wręcz czcze pogłoski o dążeniu Zygmunta do zdobycia władzy absolutnej.*

Źródło: S. Kobierzycki, *Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego*, tłum. M. Krajewski, Wrocław 2005, s. 157–158.

? 1. Odpowiedz, jakich argumentów używał Zygmunt III, gdy nie wyraził zgody na objęcie przez królewicza Władysława tronu w Moskwie.

2. Wyjaśnij, czego – zdaniem autora tekstu – mogłaby się obawiać się polska szlachta, gdyby Władysław objął władzę w państwie moskiewskim.

Wyprawa ruszyła w 1617 r., a na jej czele stanął hetman Jan Karol Chodkiewicz. Na terenie państwa moskiewskiego Polaków wsparło 20 tys. Kozaków zaporoskich. Polsko-kozackie wojsko nie zdobyło jednak Moskwy, dlatego rozpoczęto rokowania pokojowe. W **1619 r.** zawarto **rozejm w Dywilinie**, który miał obowiązywać przez 14,5 roku. Na mocy tego porozumienia ziemie smoleńska, siewierska i czernihowska przeszły we władanie Rzeczypospolitej. Milczeniem pominięto jednak sprawę carskiego tronu dla królewicza Władysława. Przyłączenie nowych ziem spowodowało, że Rzeczpospolita osiągnęła obszar o powierzchni blisko **1 mln km²** – największy w swoich dziejach.

WOJNA SMOLEŃSKA

Rozejm z Moskwą podpisany w Dywilinie miał obowiązywać do 1633 r. Przez cały ten okres car Michał Romanow szykował się do wojny z Rzecząpospolitą – ostatecznie zaatakował jeszcze przed wygaśnięciem rozejmu. W 1632 r. zmarł Zygmunt III i car, licząc na zamęt spowodowany wolną elekcją, wysłał 32 tys. żołnierzy na wschodnie tereny Rzeczypospolitej. Jego armia szybko zajęła ziemie siewierską i smoleńską, ale dopiero wiosną 1633 r. wojska moskiewskie rozpoczęły oblężenie Smoleńska.

W tym czasie w Rzeczypospolitej przeprowadzono elekcję nowego władcy, którym został syn Zygmunta III – **Władysław IV Waza**. Nowy król zaraz po wyborze rozpoczął

POLACY NA KREMLU

Wojska polskie zajęły moskiewski Kreml w 1610 r. Dowództwo nad garnizonem przejął wówczas Aleksander Gosiewski. W marcu 1611 r. w Moskwie wybuchły zamieszki – aby je stłumić, Polacy dokonali rzezi ludności i podpalili część miasta. Wkrótce potem dowódcą garnizonu został Mikołaj Struś, a siły moskiewskie rozpoczęły blokadę Kremla. Polacy przetrwali zimę i wiosnę 1612 r., lecz latem ich sytuacja stała się dramatyczna. We wrześniu 1612 r. nieudaną próbę dostarczenia żywności dla załogi Kremla podjął hetman Jan Karol Chodkiewicz. Po jego odwrocie na Kremlu doszło do wstrząsających scen. Żołnierze umierali z głodu i zimna, dochodziło nawet do przypadków kanibalizmu. Mimo ciężkiej sytuacji obrońcy odparli kilka szturmów wroga, lecz pozbawieni wieści z kraju ostatecznie skapitulowali 7 listopada 1612 r. Powstańcy dokonali masakry załogi, oszczędzili jedynie oficerów, których wydano z niewoli dopiero w 1618 r. Dzień kapitulacji polskiej załogi na Kremlu jest obecnie świętem narodowym w Rosji.

? Poszukaj informacji o tym, w jaki sposób we współczesnej Rosji jest świętowany dzień kapitulacji polskiej załogi Kremla.

przygotowania do odsieczy Smoleńska. Pod Smoleńsk armia polska przybyła w sierpniu 1633 r., gdy obrońcy bronili się już resztką sił. Wojska moskiewskie nie chciały przyjąć otwartej bitwy, dlatego król okrążył je w ich obozie. Po trzech miesiącach bombardowania na początku 1634 r. armia carska się poddała. Warunki kapitulacji były honorowe: żołnierze mogli wrócić do Moskwy, mieli pozostawić tylko działa i broń palną.

Po zwycięstwie pod Smoleńskiem wojska polskie oblegały zdobyte przez oddziały moskiewskie miasta, jednak bez większych sukcesów. Król zdecydował się zatem na rozmowy pokojowe. W 1635 r. przestawał obowiązywać rozejm ze Szwecją, co oznaczało,

Król Władysław IV przyjmuje kapitulację sił moskiewskich, które oblegały Smoleńsk. Poddanie się wojsk nie oznaczało jednak zakończenia wojny, ponieważ walki trwały na całym froncie od Ukrainy po Inflanty. Polski władca liczył na zdobycie Moskwy i osadzenie na tamtejszym tronie swojego brata Jana Kazimierza.

▪ *obraz, Polska, 1634 r.*

WOJNY Z MOSKWĄ

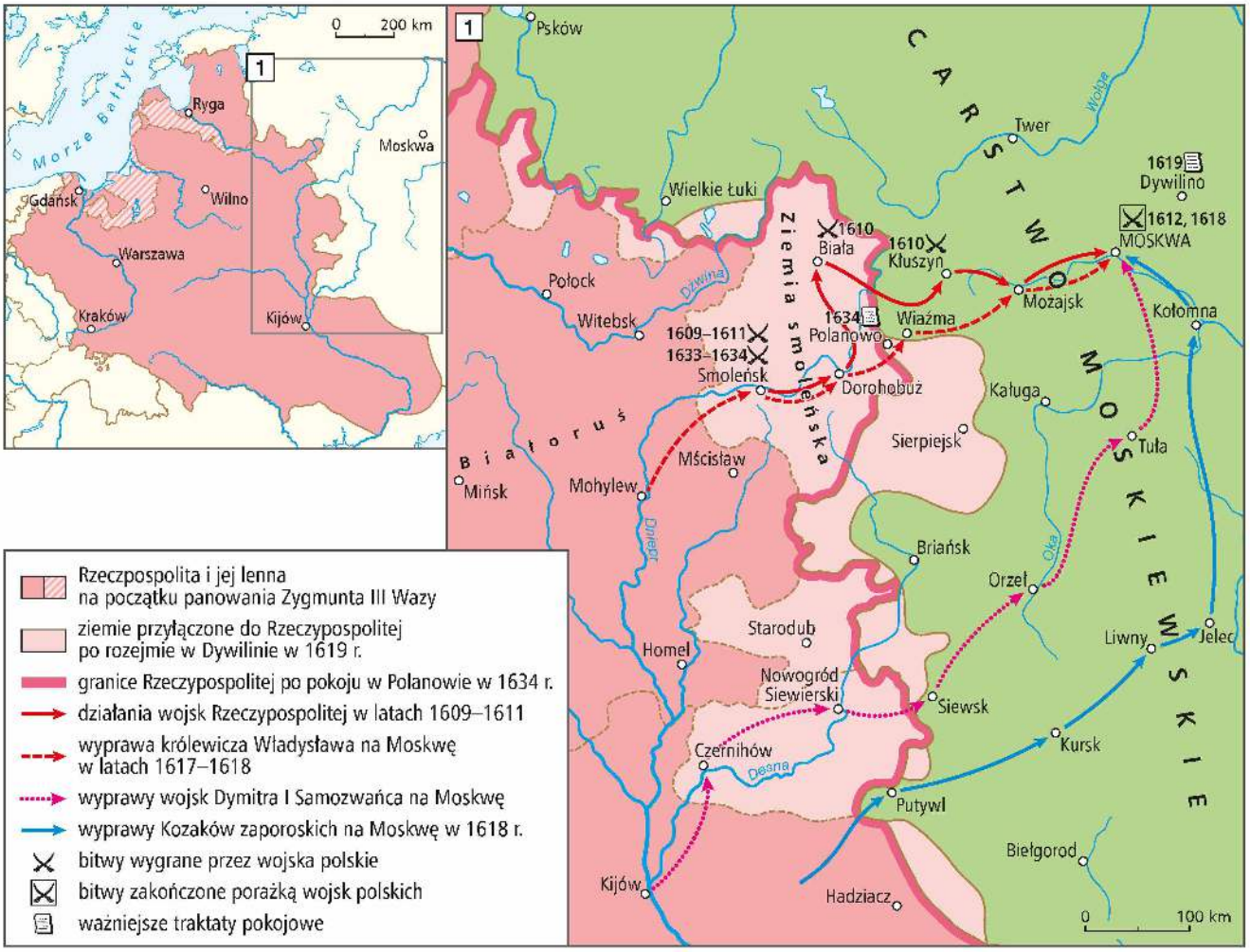

? 1. Odpowiedz, jakie ziemie zdobyła Rzeczpospolita w wyniku rozejmu w Dywilinie.

2. Wyjaśnij – na podstawie mapy – dlaczego Smoleńsk i ziemia smoleńska były dla państwa moskiewskiego terytoriami strategicznymi.

że Rzeczpospolita mogła się znaleźć w stanie wojny z dwoma państwami. W czerwcu 1634 r. Rzeczpospolita i Moskwa podpisały **pokój w Polanowie**. Na jego mocy ustalono nową granicę na wschodzie. Do Moskwy powróciły jedynie wschodnie skrawki ziem smoleńskiej i siewierskiej. Władysław IV zrzekł się praw do tronu carskiego i uznał legalność panowania Michała Romanowa, w zamian za co otrzymał finansową rekompensatę (20 tys. rubli). W traktacie zagwarantowano także wymianę jeńców i swobodę handlu.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, co w historii Rosji określa się terminem „Wielka Smuta".
2. Scharakteryzuj przyczyny konfliktu Rzeczypospolitej z Rosją na początku XVII w.
3. Opisz zabiegi Zygmunta III i jego syna Władysława o carską koronę.
4. Przedstaw przebieg i skutki dwóch wojen z Rosją w pierwszej połowie XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Andrusiewicz, *Dzieje Dymitriad 1602–1614*, t. 1–2, Warszawa 1990.
H. Wisner, *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1995.

3 KOZACY I KONFLIKTY Z IMPERIUM OSMAŃSKIM

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- stosunki Rzeczypospolitej z imperium osmańskim i Mołdawią,
- rozwój organizacji Kozaków oraz ich pozycja w Rzeczypospolitej,
- przyczyny konfliktu polsko-tureckiego,
- skutki wojen z Turcją.

IMPERIUM OSMAŃSKIE I „AWANTURY MOŁDAWSKIE"

Od czasu opanowania Węgier przez imperium osmańskie i zawarcia pokoju wieczystego w 1533 r. relacje polsko-tureckie w XVI w. układały się poprawnie. Wprawdzie Stefan Batory miał w planach wyzwolenie Węgier z tureckiej niewoli, jednak nie podjął nawet takiej próby.

Rzeczpospolita graniczyła bezpośrednio z imperium osmańskim tylko na krótkim odcinku, znacznie szerszą granicę posiadała z tureckimi lennikami: Chanatem Krymskim, Siedmiogrodem i Mołdawią. W hospodarstwach Mołdawii i Wołoszczyzny oraz księstwie Siedmiogrodu od końca XVI w. toczyły się walki o władzę między tamtejszymi rodami możnowładców. Niektórzy z lokalnych władców zwracali się o pomoc do Rzeczypospolitej i cesarstwa, aby zyskać niezależność od Turków.

NAJAZDY TATARSKIE

Tatarzy krymscy od końca XV w. wielokrotnie najeżdżali południowo-wschodnie ziemie Polski i Litwy. Mimo planów wyprawy przeciwko Chanatowi Krymskiemu pod koniec XVI w. hetman Jan Zamojski nie uzyskał na ten cel poparcia króla ani szlachty. Na przełomie XVI i XVII w. ataki Tatarów na ziemie polskie stały się częstsze. Tatarzy, którzy byli lennikami imperium osmańskiego, atakowali w odwecie za wyprawy Kozaków zaporoskich na obszary tatarskie i tureckie oraz prohabsburską politykę Zygmunta III. W latach 1605–1644 doszło do 75 tatarskich najazdów. Oznacza to, że zdarzały się one czasami nawet kilka razy do roku. Tatarzy docierali zarówno na Ukrainę, jak i na Wołyń, pod Lwów, Przemyśl czy do południowych części Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tatarscy wojownicy nie tylko plądrowali i niszczyli miasta i wsie, lecz także porywali ludzi. W latach 1605–1633 w jasyr wzięto ok. 100 tys. jeńców. Uprowadzone osoby wykupywali z niewoli krewni. Ci, o których się nie upomniano, byli sprzedawani jako niewolnicy w głąb imperium osmańskiego.

? Jakie były skutki najazdów tatarskich dla Rzeczypospolitej?

Wojownik tatarski (ordyniec) na koniu. Na uzbrojenie lekkiej jazdy tatarskiej składały się m.in. szabla, sztylety, łuk refleksyjny z kołczanem, a także włócznia i hełm. Dużym walorem wojsk tatarskich była ich zdolność do szybkiego przemieszczania się, nawet do 100 km dziennie.

Na interwencję nad Dunajem zdecydował się hetman Jan Zamojski. Uznał on, że umocnienie tam polskich wpływów zabezpieczy Rzeczpospolitą przed ewentualną ekspansją turecką i wzmocni jej pozycję wobec Habsburgów. Pozostający w konflikcie z królem Zamojski nie zdołał jednak przekonać do tego przedsięwzięcia sejmu. W 1595 r. zorganizował zatem prywatną wyprawę do Mołdawii. Wojska Zamojskiego osadziły na tamtejszym tronie przychylnego Polsce hospodara **Jeremiego Mohyłę** oraz zajęły zamki w Jassach i Chocimiu. Doprowadziło to do starcia z Turkami pod Cecorą, zakończonego porozumieniem. W 1598 r. w Stambule zawarto układ, na mocy którego Mołdawia stała się polsko-tureckim **kondominium**. Zgodnie z ustaleniami polski monarcha wyznaczał przyjaznego Turkom hospodara, który miał być lennikiem sułtana i płacić mu haracz. W 1600 r. Zamojski podjął się jeszcze jednej interwencji, również zakończonej sukcesem. Dzięki zwycięstwu podporządkował sobie Wołoszczyznę i osadził na tamtejszym tronie Szymona Mohyłę – brata Jeremiego.

Rządzący Mołdawią Jeremi Mohyła swoje córki wydał za przedstawicieli kresowych magnackich rodów polskich: Wiśniowieckich, Potockich i Koreckich. Liczył, że magnaci będą go wspierać w utrzymaniu się na mołdawskim tronie. Tak też się stało – w latach 1607 i 1611 Stefan Potocki podjął się wypraw do Mołdawii w obronie swojego szwagra Konstantego Mohyły, syna i następcy Jeremiego. Ostatecznie te inicjatywy zakończyły się jednak klęską. Nowy hospodar podpisał z hetmanem Żółkiewskim układ, w którym obiecywał polskiemu królowi przyjaźń i zobowiązywał się nie występować przeciwko niemu.

W 1615 r. doszło do jeszcze jednej polskiej interwencji w Mołdawii, bez zgody króla, ale za jego cichym przyzwoleniem. Prywatnymi wojskami dowodzili Samuel Korecki i Michał Wiśniowiecki. Jednak silna wówczas armia turecka wtargnęła do Mołdawii i rozbiła siły magnackie. W 1617 r. Turcy skierowali swoje oddziały na Rzeczpospolitą. Hetman Żółkiewski zastąpił im drogę **pod Buszą** nad Dniestrem. Doszło tam do rokowań i podpisania traktatu, który utrzymywał pokój między obydwoma krajami. Strona turecka zobowiązała się w nim powstrzymywać najazdy Tatarów, a polska – wyprawy Kozaków zaporoskich, których działalność coraz bardziej wpływała na stosunki Rzeczypospolitej z imperium osmańskim.

KOZACY NA UKRAINIE

W czasach nowożytnych Ukrainą nazywano terytorium dwóch rozległych województw: bracławskiego i kijowskiego, włączonych do Korony z Księstwa Litewskiego tuż przed zawarciem unii lubelskiej, a także odebranego Moskwie województwa czernihowskiego (w granicach Rzeczypospolitej w latach 1619–1667). Obszar ten zamieszkiwali Rusini.

Tereny Ukrainy były wschodnimi kresami Rzeczypospolitej. Od wschodu graniczyły z państwem moskiewskim, a od południa – z podległym Turcji Chanatem Krymskim. Jednak południowo-wschodnia granica Rzeczypospolitej miała w dużej mierze umowny przebieg. Między ostatnimi osadami na Ukrainie a siedzibami Tatarów krymskich ciągnął się pas ziemi niczyjej o szerokości ok. 200 km. Prawdziwą granicę tych dwóch światów stanowiły skalne progi na Dnieprze (tzw. porohy),

Sicz Zaporoska to silnie ufortyfikowany obóz (tzw. kosz), który stanowił główny ośrodek Kozaków zaporoskich i ich nieformalną stolicę. Pierwsza Sicz (nazwa wywodzi się od słowa „zasieka", oznaczającego drewniane umocnienia) została założona w połowie XVI w. na wyspie Chortyca, poniżej progów rzecznych (porohów) na Dnieprze. Sicz Zaporoska została zlikwidowana na polecenie Katarzyny II w 1775 r.

▪ *fotografia współczesna, Ukraina*

WARTO WIEDZIEĆ

Chadzki kozackie

Obrona przed najazdami tatarskimi stała się jedną z przyczyn organizacji wojska kozackiego – Kozaczyzny. Z czasem Kozacy w odwecie zaczęli organizować wypady rabunkowe na ziemie i miasta należące do imperium osmańskiego. Pierwsze chadzki przeprowadzono w XVI w. Jednak największe i najbardziej znane wyprawy odbyły się podczas heroicznej doby Kozaczyzny. W 1606 r. Kozacy na czajkach zaatakowali porty w Kilii, Akermanie i Warnie. W kolejnych latach napadli m.in. na Izmaił i Perekop, a także na położone na czarnomorskim wybrzeżu Azji Mniejszej Synopę i Trapezunt. W 1615 r. ich wyprawa dotarła na przedmieścia Stambułu. Dodatkowo po ich spaleniu Zaporożcy rozbili wysłaną w pościg za nimi flotę turecką. W następnych latach kontynuowali oni wyprawy aż do 1638 r.

? Dlaczego mimo zakazów wydawanych przez władze Rzeczypospolitej Kozacy kontynuowali swoje najazdy na posiadłości Turków i Tatarów?

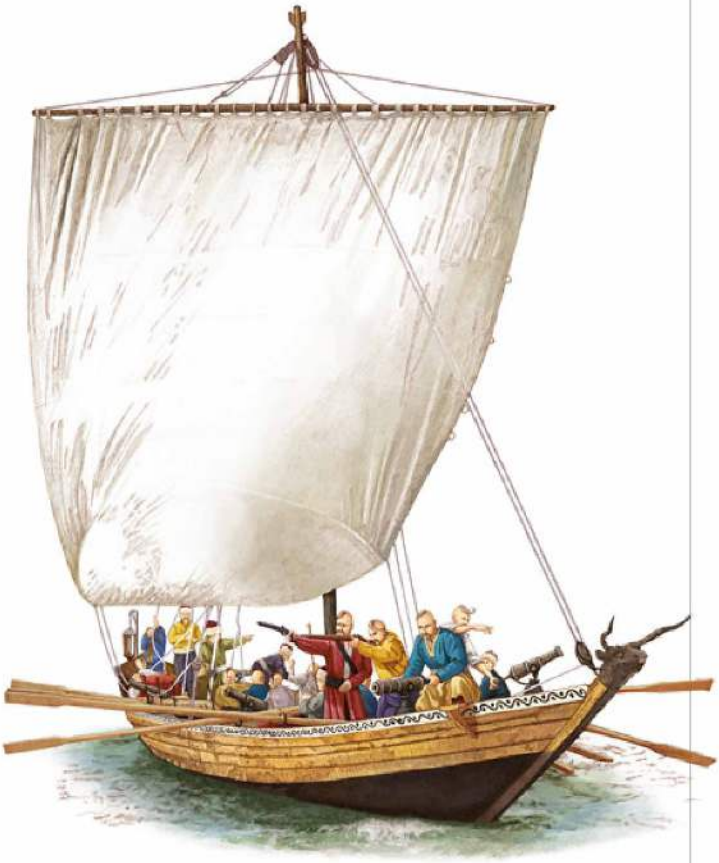

Czajki były szybkimi łodziami kozackimi, dzięki którym docierali na tereny tureckie i tatarskie. Miały one ok. 20 m długości oraz 3 m szerokości. Poruszały się dzięki wiosłom i żaglom. Każda z nich mogła zabrać 70 żołnierzy wyposażonych w strzelby i szable, a nawet niewielkie działka.

które utrudniały nie tylko żeglugę, lecz także przeprawę przez rzekę (zob. mapa s. 249). Dzieliły one Ukrainę na dwie części – na północ od porohów kraj był lesisty i zasiedlony, a na południe od nich rozpościerały się bezludne stepy, zwane **Dzikimi Polami** lub **Zaporożem** (też Niżem).

Właśnie tereny Dzikich Pól stały się ojczyzną **Kozaków** (nazywanych też Zaporożcami). Byli to przybywający od XVI w. na te tereny awanturnicy, zbiegowie z dóbr magnackich, myśliwi i rybacy szukający wolności na niezamieszkanym obszarze. Zagrożenie ze strony Tatarów powodowało jednak, że musieli stać się oni żołnierzami i organizować w większe grupy. Z biegiem czasu coraz liczniejsi Kozacy zaczęli atakować tatarskie i tureckie osady czy karawany kupieckie. Na jednej z wysp na Dnieprze wznieśli warowny obóz, zwany **Siczą**, w którym przebywali podczas zimy. Inni Kozacy osiedlali się na Zaporożu, gdzie powstawały osady całkowicie wolne od systemu feudalnego.

Kozacy wyznawali zasady otwartości i równości. Do swojego grona przyjmowali każdego, niezależnie od jego przeszłości, pochodzenia czy poglądów religijnych i politycznych. Decyzje dotyczące całej wspólnoty zapadały podczas narad, w których uczestniczyli wszyscy członkowie grupy. Ustrój stworzony przez Kozaków można uznać za bezpośrednią i wojenną demokrację. Na czas wypraw wybierano **hetmana**, który zyskiwał władzę absolutną – tracił ją jednak po zakończeniu walk. Poszczególnymi jednostkami kozackimi dowodzili **atamani**. Stopniowo wśród Kozaków zaczęła

wyodrębniać się elita, tzw. **starszyzna**, złożona z posiadaczy ziemskich i oficerów. Wraz z powstaniem starszyzny zmieniły się zasady obrad rady kozackiej. Dzieliła się ona na dwie części – starszyznę i czerń (szeregowych Kozaków), które obradowały osobno, ale dalej decyzję podejmowano wspólnie. Większość Kozaków była przywiązana do prawosławia i uważała się za jego obrońców. W Rzeczypospolitej stanowili oni kategorię ludności, która pozostawała poza organizacją stanową społeczeństwa.

REJESTR KOZACKI I PIERWSZE BUNTY

Obyci z walką i niebezpieczeństwem Kozacy byli doskonałymi żołnierzami. Najchętniej walczyli pieszo i stanowili świetną piechotę, która w chwili zagrożenia potrafiła bronić się za **taborem**, a także budować umocnienia polowe. W razie potrzeby walczyli także konno, ale na tym polu ustępowali zarówno kawalerii polskiej, jak i Tatarom. Organizowali też skuteczne wyprawy na posiadłości tureckie i tatarskie nad Morzem Czarnym (tzw. **chadzki**) na wiosłowych łodziach nazywanych czajkami. Kozacy stawali się idealnymi żołnierzami w czasie wojen Rzeczypospolitej. Stanowili jednak problem po ich zakończeniu, ponieważ zagrażali pokojowi wewnętrznemu. Z tego powodu już za panowania Zygmunta Augusta wprowadzono tzw. **rejestr** – podczas pokoju część Kozaków otrzymywała od państwa żołd i podlegała władzy hetmana. Początkowo **Kozaków rejestrowych** było tylko 300, a w czasach Batorego ta liczba została powiększona o kolejnych 200.

Opieka państwowa objęła jednak niewielką część Kozaków i nie zniechęciła pozostałych do organizowania chadzek. Te wyprawy skutkowały zazwyczaj odwetowymi najazdami Tatarów i groziły wybuchem wojny z imperium osmańskim, które uważało Kozaków za poddanych króla polskiego. Aby tego uniknąć, sejm w 1590 r. powiększył rejestr do 3 tys. żołnierzy, a wpisani do niego Zaporożcy mieli składać przysięgę i podlegać szlacheckim dowódcom.

Nie uspokoiło to jednak sytuacji na Ukrainie. Pod koniec XVI w. Kozacy byli już tak potężną

Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny był ruskim szlachcicem. Dzięki wykształceniu, które zdobył w Akademii Ostrogskiej w Ostrogu, szybko zajął czołową pozycję wśród kozackiej starszyzny. Uznanie Zaporożców zyskał podczas chadzek na posiadłości tureckie.

▪ *rycina, Kijów, ok. 1622 r.*

siłą, że zaczęli zagrażać samej Rzeczypospolitej. W 1591 r. wybuchło pierwsze **powstanie kozackie** (1591–1593), na którego czele stanął polski szlachcic, hetman kozacki Krzysztof Kosiński. Siły powstańcze zostały wprawdzie rozbite, lecz już dwa lata później doszło do kolejnych walk. Zaporożcy i chłopi, którzy do nich się przyłączyli, pod wodzą atamana Semena Nalewajki atakowali miasta i majątki szlacheckie. Pokonała ich dopiero regularna armia, a sejm w 1597 r. uznał Kozaków za wrogów państwa i skazał na banicję, a także odebrał im wszystkie dotychczasowe przywileje.

Te ustalenia obowiązywały jednak tylko do 1601 r. Wówczas Kozaków objęto amnestią – pod warunkiem, że zaporoska piechota weźmie udział w wojnie ze Szwecją. Wraz z walkami ze Szwecją oraz wyprawami magnatów kresowych do Mołdawii na początku XVII stulecia rozpoczął się okres największych sukcesów Kozaków, nazywany przez ukraińskich historyków **heroiczną dobą Kozaczyzny**. Hetmanem był wówczas **Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny**, który opowiadał

POŁUDNIOWO-WSCHODNIA RZECZPOSPOLITA W XVII WIEKU

1. Wskaż i nazwij terytoria sporne Rzeczypospolitej i Turcji w XVII w.
2. Wymień obszary zagrożone najazdami tatarskimi i kozackimi.

się za współpracą z Rzecząpospolitą, dlatego Kozacy wzięli udział we wszystkich wojnach toczonych w tym czasie. Jednocześnie z brawurą organizowali łupieżcze wyprawy na posiadłości tureckie. Z tego powodu w 1615 r. Turcy zagrozili Rzeczypospolitej wojną – ostatecznie doszło jednak do zawarcia pokoju oraz ponownego ograniczenia rejestru. Mimo to już w 1618 r., gdy królewicz Władysław IV organizował wyprawę na Moskwę, hetman Konaszewicz-Sahajdaczny wsparł go oddziałem liczącym 20 tys. żołnierzy (podczas gdy rejestr obejmował tylko 1000 ludzi). To pokazywało, że władze Rzeczypospolitej nie mają pomysłu na rozwiązanie problemu Kozaków, co przyniosło fatalne skutki w przyszłości.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TATARZY KRYMSCY

Przebywający w latach 30. i 40. XVII w. na Ukrainie francuski inżynier wojskowy i kartograf Guillaume le Vasseur de Beauplan [czyt.: gi**jom** le wa**ser** de bo**plą**] opisał te tereny i opracował ich mapę. Swoje obserwacje wydał drukiem po powrocie do Francji. W dziele *Opisanie Ukrainy* przedstawił zarówno mieszkańców Ukrainy, jak i ich sąsiadów, m.in. Tatarów.

Tatarzy mieszkają na tym wielkim półwyspie znajdującym się nad Morzem Czarnym [...].

Chan, który jest ich królem, gdy otrzyma polecenie sułtana nakazujące wkroczenie do Polski, podejmuje wszelkie przygotowania, by wojsko uczynić gotowym. Gdy chan sam staje na czele, wojsko jego stanowi armia złożona z 80 000 żołnierzy. W innym przypadku nie masz żołnierza więcej jak 40 do 50 tys. [...]

Tak oto zbliżają się do granic Polski, wybierając drogi wiodące przez doliny, [...] *które wydają się od siebie odległe jak jedna ręka od drugiej. Czynią to po to, aby ukryć swą wyprawę i by nie wytropili ich Kozacy, którzy trzymają straże w różnych miejscach. Ci, dowiedziawszy się o ich przybyciu i kierunku ich pochodu, czynią alarm w kraju. Lecz Tatarzy posługują się podstępem, o którym wspomniałem, posuwając się jedynie dolinami. Wieczorem zaś, gdy obozują, baczą* [...], *by nie rozpalać ognisk. Wysyłają także do przodu czujki* [zwiad] *dla pochwycenia kilku Kozaków, aby zasięgnąć języka o nieprzyjacielu.* [...]

Nigdy też nie wracają drogą, którą szli przy wkraczaniu, lecz zataczają coś w rodzaju kręgu, by lepiej umknąć polskim wojskom, gdyż Tatarzy biją się jedynie w defensywie [w obronie], *a do tego muszą być czymś porządnie przynagleni, albo chyba że zdarzy się, iż jest ich dziesięciu na jednego. A i to jeszcze czekaliby na reakcję Polaków miast atakować. Gdyż ci łotrzykowie (tak chyba trzeba nazwać tych Tatarów) nie wkraczają do Polski po to, by się bić, lecz by łupić i grabić przez zaskoczenie. Gdy spotykają Polaków, to ci przeważnie pokonują ich łatwo i zmuszają do odwrotu, a Tatarzy tym razem szybciej uciekają niż stępa. Na koniec przebiegłszy i spustoszywszy kraj, kończą swój najazd i wracają na Dzikie Pola.*

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 1, oprac. S. Ochmann, K. Matwijowski, Wrocław 1980, s. 301–304.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego wojskom Rzeczypospolitej tak trudno było powstrzymać najazdy tatarskie.
2. Przedstaw ocenę Beauplana dotyczącą przydatności bojowej Tatarów.

WOJNA Z TURCJĄ

Wyprawy polskich magnatów do Mołdawii, najazdy kozackie na posiadłości tureckie oraz udział polskich lisowczyków w walkach w Siedmiogrodzie po stronie Habsburgów doprowadziły do wybuchu wojny z Turcją. Sułtan uznawał cesarstwo za swojego największego wroga w Europie, więc każda pomoc Habsburgom była traktowana jako przejaw wrogości wobec imperium osmańskiego.

Wprawdzie w XVI w. Rzeczpospolita nie toczyła bezpośrednich wojen z Turcją, lecz wspólna granica z tym wojowniczym, niechrześcijańskim państwem miała duży wpływ na polską dyplomację. Polacy podkreślali wyjątkowość – pod względem militarnym i cywilizacyjnym – położenia geograficznego swojego kraju, nazywanego **przedmurzem chrześcijaństwa** (łac. *antemurale christianitatis*). Tych argumentów używano zwłaszcza w stosunkach ze Stolicą Apostolską i podczas rokowań z chrześcijańskimi państwami sąsiednimi. Dowodzono, że Rzeczpospolita broniąca swoich granic strzeże tym samym całej cywilizacji chrześcijańskiej. Sława Polski w Europie jako przedmurza chrześcijaństwa rosła dzięki wybitnym humanistom podejmującym ten wątek w swojej twórczości, takim jak Filippo Buonaccorsi zwany Kallimachem, Sebastian Brant, Niccolò Machiavelli i Erazm z Rotterdamu. Z czasem teza o szczególnej roli Rzeczypospolitej w obronie chrześcijańskiej

Bitwa pod Cecorą pozostała nierozstrzygnięta. Wojska Rzeczypospolitej nie zostały rozbite i rozpoczęły odwrót, zakończony jednak całkowitą klęską Polaków. Hetman Stanisław Żółkiewski zginął w walce, a jego odciętą głowę sułtan kazał powiesić nad wejściem do swojego pałacu.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Europy zyskała popularność wśród polskiej szlachty, która w XVII w. zaczęła w nowym świetle postrzegać konflikty z Turcją.

W 1618 r. Turcja zakończyła wojnę z Persją i sułtan zaczął przygotowania do walk w Europie. Zamierzał uderzyć albo na Rzeczpospolitą, albo na państwo Habsburgów. Gdy w **1620 r.** oddziały polskie liczące ok. 10 tys. żołnierzy, dowodzone przez hetmana Stanisława Żółkiewskiego, wkroczyły do Mołdawii, aby interweniować na rzecz kolejnego hospodara, Turcy wysłali przeciwko nim 40 tys. armię. Do spotkania wojsk doszło **pod Cecorą**. Sama bitwa była nierozstrzygnięta, lecz odwrót zakończył się klęską wojsk polskich. Podczas walk zginął sędziwy hetman Stanisław Żółkiewski.

Rok później na Rzeczpospolitą wyruszyła olbrzymia armia turecka. Wojska polsko-litewskie wsparte przez Kozaków zaporoskich stawiły jej czoło **pod Chocimiem** (wrzesień–październik 1621 r.), gdzie założyły warowny obóz. Mimo trwającego niemal miesiąc natarcia siły sułtana nie zdołały pokonać Rzeczypospolitej, choć w trakcie walk w obozie zmarł hetman Chodkiewicz. Z powodu poniesionych strat, zbliżającej się zimy oraz informacji o zbieraniu się w Rzeczypospolitej pospolitego ruszenia, które miało przyjść z odsieczą oblężonym, Turcy rozpoczęli pertraktacje. Zakończono je podpisaniem **pokoju hetmańskiego**. Zgodnie z nim granice państw pozostały bez zmian, a hospodarów w księstwach naddunajskich mieli powoływać Turcy pod warunkiem, że będą chrześcijanami przyjaźnie usposobionymi do obu stron. Turcja zobowiązała się także hamować najazdy Tatarów, a Polska – Kozaków.

Zamek w Chocimiu leży nad rzeką Dniestr. Na przestrzeni wieków twierdza była wielokrotnie zdobywana i burzona, ale z uwagi na swoje strategiczne położenie za każdym razem została odbudowana. Podczas bitwy z Turkami w 1621 r. ośrodka obrony Polaków i Litwinów nie stanowił jednak zamek, a pobliski obóz, otoczony wałami i szańcami.

▪ *fotografia współczesna, Ukraina*

BITWA POD CHOCIMIEM

W 1621 r. na państwo polsko-litewskie ruszyła olbrzymia armia sułtana. Rzeczpospolita szykowała się do odparcia ataku. Sejm uchwalił podatki na zaciąg nowej armii, zwołał pospolite ruszenie i wezwał na pomoc Kozaków. Na czele wojsk stanął hetman Jan Karol Chodkiewicz. Połączona armia polsko-litewsko-kozacka stawiła czoło przeciwnikowi w obozie pod Chocimiem. Wszystkie ataki Turków zostały odparte i sułtan musiał zawrzeć pokój.

Towarzysze jazdy pancernej uzbrojeni w broń drzewcową, szablę, łuk refleksyjny oraz pistolety. Do ochrony służyły im kolczuga, misiurka oraz tarcza typu karakan.

Plan bitwy pod Chocimiem w 1621 r.

- stanowiska wojsk Rzeczypospolitej
- stanowiska wojsk tureckich
- fortyfikacje ziemne
- artyleria polska
- artyleria turecka
- zamek
- kierunki działań wojsk Rzeczypospolitej
- kierunki działań wojsk tureckich
- cerkiew

Kozacy zaporoscy walczyli głównie pieszo, a ich podstawowym uzbrojeniem były różnorodne strzelby, szable oraz piki.

Obóz lisowczyków z racji słabszych umocnień stał się celem tureckich szturmów.

Obóz kozacki osłaniany był przez złączone ze sobą wozy napełnione ziemią, obsypane ziemnym wałem i otoczone fosą.

Kalendarium walk pod Chocimiem w 1621 r.

1 IX 1621	2 IX	3–4 IX	7 IX	8 IX	11 IX
przybycie do obozu pod Chocimiem Kozaków zaporoskich	podejście pod Chocim armii sułtańskiej	silne ataki tureckie na pozycje polskie i obóz kozacki	silny szturm turecki odparty przez obrońców	próba sprowokowania Turków do walnej bitwy	ostrzał obozu kozackiego z drugiego brzegu Dniestru

ARMIA RZECZYPOSPOLITEJ		ARMIA TURECKA
50	działa	62
około 60 000 w tym: 30 000 Kozaków zaporoskich	żołnierze	ponad 120 000 w tym: 30 000 janczarów
około 14 500	straty	około 40 000

Spahisi byli ciężkozbrojnymi jeźdźcami tureckimi, odpowiednikiem europejskiego rycerstwa. Walczyli za pomocą spis, szabli i łuków refleksyjnych, a ochronę zapewniały im tarcze i zbroje.

Główny obóz wojsk polsko-litewskich był otoczony umocnieniami polowymi złożonymi z obsypanych ziemią, wbitych drewnianych pali lub koszy szańcowych (wiklinowe kosze bez dna wypełniane ziemią).

Zamek, położony tuż nad Dniestrem, podczas bitwy pełnił funkcję pomocniczą.

Drewniany most na Dniestrze zapewniał komunikację z Kamieńcem Podolskim i ze Żwańcem.

Janczarzy, czyli doborowa piechota turecka, stanowili trzon armii imperium. Wyróżniali się noszonym na głowie filcowym kołpakiem. Do walki używali lontowych muszkietów oraz szabli i toporów.

12 IX — kolejna próba sprowokowania walnej bitwy

15 IX — silny atak na szaniec Weyhera

16 IX — nocny wypad Kozaków i lisowczyków na obóz turecki (powtarzany w kolejnych nocach)

24 IX — śmierć hetmana Jana Karola Chodkiewicza

28 IX — początek rozmów pokojowych

9 X — zawarcie pokoju hetmańskiego

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW IV WAZA (1595–1648)

Król Polski, najstarszy syn Zygmunta III Wazy i Anny Habsburżanki. W 1610 r. został wybrany przez bojarów carem, jednak mimo dwukrotnej wyprawy po koronę nigdy nie zasiadł na moskiewskim tronie. Po śmierci ojca niemal jednogłośnie został wybrany królem. Zaraz po objęciu tronu musiał prowadzić wojnę z Moskwą i Turcją. Dążył do odzyskania korony szwedzkiej. Po śmierci Gustawa II Adolfa chciał poślubić wdowę po nim, a gdy to się nie udało, rozpoczął przygotowania do wojny. Jego zamysły zniweczyła szlachta, która wymusiła na władcy zawarcie rozejmu w Sztumskiej Wsi. Do swoich planów wojny z Turcją pozyskał Kozaków zaporoskich, musiał jednak wycofać się z tych zamierzeń – wówczas niezadowoleni Zaporożcy pod wodzą Chmielnickiego wystąpili przeciwko Rzeczypospolitej. Król zmarł w 1648 r.

PLANY WŁADYSŁAWA IV

Pokój zawarty w 1621 r. pod Chocimiem trzy lata później przemianowano na pokój wieczysty, ale nie rozwiązało to problemów między oboma państwami. Tatarzy dalej łupili polskie ziemie, a Kozacy wciąż wyprawiali się nad Morze Czarne. Do konfliktu doszło dopiero w 1633 r. Wówczas turecki namiestnik Silistrii próbował wykorzystać bezkrólewie w Polsce i wojnę z Moskwą, aby zająć Kamieniec Podolski. Jednak **hetman Stanisław Koniecpolski** szybko rozbił ordę tatarską, a następnie znacznie liczniejsze wojsko tureckie jeszcze przed jego wkroczeniem na ziemie Rzeczypospolitej. Sprawiło to, że między Polską a imperium osmańskim ponownie przywrócono przyjazne stosunki.

W latach 30. i 40. XVII w. na dworze Władysława IV popularna stała się idea wojny z imperium osmańskim. Wojna miała zarówno rozwiązać problem kozacki, jak i doprowadzić do zdobycia księstw naddunajskich. Celem ataku byłyby imperium osmańskie i Chanat Krymski. Pokonanie Tatarów zapewniłoby spokojny rozwój gospodarczy Ukrainy i zlikwidowało zagrożenie z ich strony, co z kolei ograniczałoby najazdy Kozaków na ziemie podległe sułtanowi. Władysław IV planował także na podbitych lennach tureckich stworzyć posiadłości dziedziczne Wazów, co pozwoliłoby kolejnym przedstawicielom tej dynastii uzyskać polską koronę.

Król podjął rozmowy z Kozakami w sprawie wojny z Turcją – obiecał im powiększenie rejestru oraz wycofanie wojsk koronnych ze wschodniej Ukrainy. Jednocześnie przestał wysyłać chanowi tatarskiemu „upominki", w nadziei, że Tatarzy uderzą na Rzeczpospolitą, co skłoniłoby sejm do wypowiedzenia im wojny i nałożenia na ten cel podatków. Błędem króla okazało się jednak podejmowanie decyzji w sprawie kampanii wojennej bez wiedzy sejmu. Gdy plany Władysława IV wyszły na jaw, szlachta zmusiła go do wycofania się z nich.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj przyczyny konfliktu polsko-tureckiego na początku XVII w.
2. Odpowiedz, jak doszło do sformowania się Kozaczyzny.
3. Wyjaśnij, na czym polegał problem kozacki w Rzeczypospolitej.
4. Przedstaw znaczenie problemu tatarskiego w polityce zagranicznej i wewnętrznej Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Pajewski, *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 1978.
F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.*, Oświęcim 2016.

4 POWSTANIE CHMIELNICKIEGO

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja na Ukrainie w pierwszej połowie XVII w.,
- przyczyny wybuchu powstania Chmielnickiego,
- przebieg walk i ich skutki,
- unia perejasławska i interwencja Rosji na Ukrainie.

PROBLEM KOZACKI

Po zwycięstwie chocimskim władze Rzeczypospolitej nie zdecydowały się rozwiązać problemu wojsk kozackich. Sytuacja zaostrzyła się w 1622 r. po śmierci przychylnego Koronie hetmana Piotra Konaszewicza-Sahajdacznego. Kozacy kontynuowali najazdy na ziemie tureckie, co groziło kolejnym konfliktem. Z tego powodu na Ukrainę wysłano wojska koronne. Po kilku nierozstrzygniętych potyczkach doszło do podpisania nad jeziorem Kurukowo porozumienia (tzw. **ugody kurukowskiej**). Ustalono w niej rejestr kozacki na 6 tys. ludzi. Ponadto wojska rejestrowe miały pilnować spokoju na pograniczu i stacjonować w sześciu dobrach królewskich jako siedzibach sześciu pułków kozackich. Zaporożcy, którzy znaleźli się poza rejestrem, mogli zachować prawa kozackie, jeśli osiedlą się w wyznaczonych królewszczyznach. Ci, którzy zdecydowali się pozostać w dobrach prywatnych, musieli przyjąć obywatelstwo miejskie lub poddaństwo.

Ugoda ta nie rozwiązywała problemu Kozaków. W czasie wojen ze Szwecją (1626–1629) i Moskwą (1632–1634) liczbę Kozaków na żołdzie Rzeczypospolitej znów powiększano, a wraz z nastaniem pokoju rejestr zmniejszano. Chwiejna polityka władz polskich wywoływała kolejne powstania. W 1635 r. w celu lepszej kontroli Zaporożców sejm postanowił o zbudowaniu tuż przed skalnymi progami na Dnieprze potężnej twierdzy o nazwie **Kudak**. Miała ona przede wszystkim zatrzymać dostawy broni i amunicji. Ta decyzja wywołała bunt Kozaków, którzy pod wodzą **Iwana Sulimy** zniszczyli wznoszoną warownię.

W latach 30. XVII w. Kozacy zaczęli wysuwać pomysły legalizacji Kozaczyzny i nadania, zwłaszcza kozackiej starszyźnie wywodzącej

Kozacy piszą list do sułtana to rosyjski obraz z XIX w. Żyjący na pograniczu cywilizacyjnym Zaporożcy stanowili barwną społeczność znaną nie tylko z męstwa, lecz także z rubasznego poczucia humoru. W 1676 r. sułtan Mehmed IV przesłał im list, w którym zażądał podporządkowania się jego władzy. Większość pisma stanowiły wzniosłe tytuły władcy imperium osmańskiego, dlatego rozbawieni Zaporożcy w odpowiedzi zastąpili je rymowanymi obelgami.

- *obraz, Rosja, XIX w.*

WOJSKO ZAPOROSKIE

Kozacy zaporoscy stanowili przede wszystkim znakomitą piechotę, potrafiącą bronić się zza umocnień lub w taborze. Podczas przemarszów otaczali się taborem złożonym z kilku rzędów (od 6 do 10) chłopskich wozów. Po ataku nieprzyjaciela szybko formowali z wozów warowny obóz, który otaczali rowem i niewysokim nasypem. Oprócz piechoty Kozacy dysponowali także jazdą. Według francuskiego inżyniera Guillaume le Vasseur de Beauplana 100 Kozaków, broniących się zza umocnień, potrafiło stawić czoło nawet 1000 Polaków, jednak 200 jeźdźców polskich bez trudu rozpraszało nawet 2000 jeźdźców kozackich. Wojsko zaporoskie dzieliło się na pułki. W 1625 r. było ich 6, a po wybuchu powstania Chmielnickiego w 1648 r. – aż 23. Doborowe oddziały rejestrowe także należały do jednostek armii kozackiej. Z racji tego, że pozostawały one na żołdzie Rzeczypospolitej, były najlepiej uzbrojone i wyszkolone.

1 Rusznice nazywane samopałami stanowiły podstawową broń kozackiej piechoty. Były to długie strzelby, tanie i proste w użyciu.

2 Szable były używane przez Kozaków podczas walki wręcz. Wykorzystywali oni różne typy tej broni – od tureckich janczarek po polskie szable ze zdobionymi rękojeściami.

3 Wozy taboru podczas walki z nieprzyjacielem spinano łańcuchami w koło. Utrudniało to wdarcie się wroga w głąb pozycji kozackich i zapobiegało rozerwaniu taboru.

4 Małe armatki ustawione na wozach oraz ciężkie hakownice wzmacniały siłę ognia kozackiego taboru.

? Jakie wady i zalety miała taktyka walki stosowana przez wojska zaporoskie?

się z drobnej ruskiej szlachty, przywilejów szlachty polskiej. Spotkało się to z oporem tej ostatniej i pokazało, że w Rzeczypospolitej brakuje przywódców zdolnych upomnieć się o prawa Rusi i prawosławia. Dawne rody kniaziowskie spolonizowały się i przeszły na katolicyzm, a z głosem Kozaków nikt się nie liczył.

Postawa szlachty doprowadziła do ponownego wybuchu powstania na Ukrainie. W 1637 r. Kozacy pod wodzą samozwańczego hetmana **Pawła Pawluka** zostali jednak pokonani. Wiosną 1638 r. sejm, zgodnie z propozycjami wysuwanymi przez hetmana Koniecpolskiego, ograniczył rejestr do 6 tys., a pozostałym Kozakom odebrał wszystkie dotychczasowe prawa, przywileje i dochody, nakazując traktować ich jak *w chłopy obrócone pospólstwo*. Rozgoryczenie Kozaków było olbrzymie. Po latach walk w szeregach armii Rzeczypospolitej i położeniu wielu zasług w jej obronie władze nie tylko ich nie doceniły, lecz także odebrały wszystkie dotychczasowe prawa.

TEKST ŹRÓDŁOWY

UCISK LUDNOŚCI UKRAINY

Wykaz krzywd wyrządzonych Kozakom i ludności Ukrainy przedstawiono w *Latopisie naocznego świadka* (*Litopys Samowydcia*), który został napisany prawdopodobnie przez Romana Rakuszę-Romanowskiego, uczestnika powstania Chmielnickiego.

Jeden był początek i jedna przyczyna wojny Chmielnickiego, a mianowicie prześladowanie prawosławia przez Lachów i wyzyskiwanie Kozaków. Wtedy bowiem onych nie chcących robić pańszczyzny, do czego nie przywykli, skierowano do służby zamkowej i tych starostowie trzymali do posyłania z listami [...], *sprzątania dworów i kierowali do innych nieznośnych prac. Ci zaś znowu, którzy zostawali Kozakami rejestrowymi, a nad onymi byli nasyłani od hetmana koronnego panowie szlachta pułkownicy, którzy o ich wolności bynajmniej nie dbając, lecz jak potrafiąc onych poskramiali, lekce ich sobie ważąc. Żołd wyznaczony Kozakom przez króla Jego Miłość i Rzeczpospolitą na trzydzieści złotych rocznie sobie zabierali, dzieląc się z setnikami, bo setników nie Kozacy obierali i mianowali, lecz pułkownicy, kogo od siebie chcieli, żeby im byli życzliwi. Również pułkownicy zmuszali Kozaków do wszelakiej domowej niezwyczajnej pracy* [...].

W miastach zaś od Żydów taka była krzywda, że nie wolno Kozakowi w domu swoim trzymać żadnego trunku na swoje potrzeby, nie tylko miodu, gorzałki, piwa, lecz nawet i brahy [wywar pozostały po pędzeniu wódki – red.]. [...] *więcej niż sześć tysięcy nie powinno być Kozaków. Chociaż i syn kozacki, to pańszczyznę musiał odrabiać i czynsz płacić.* [...]

Pospólstwo zaś, chociaż we wszystko obfitowało [...], *a jednak – czego nie zwykła była cierpieć Ukraina – ździerstwami wielkimi trapili starostowie, i namiestnicy, i Żydzi. Bo dzierżawcy sami nie mieszkali na Ukrainie, tylko urząd piastowali, i przez to mało wiedzieli o krzywdach ludzi pospolitych, a chociaż wiedzieli, byli zaślepieni podarkami od starostów i Żydów arendarzy* [dzierżawców karczm] [...].

Źródło: *Latopis naocznego świadka*, cyt. za: W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 2007, s. 34–35.

? 1. Wymień krzywdy, które spotkały Kozaków w okresie tzw. złotego pokoju.
2. Wyjaśnij, kogo autor *Latopisu* najbardziej obwiniał za niesprawiedliwości i cierpienia mieszkańców Ukrainy.

PRZYCZYNY POWSTANIA

Od 1638 r. na Ukrainie zapanował rzadki na tym obszarze spokój, który trwał 10 lat i szybko został nazwany **złotym pokojem**.

Na Ukrainie magnateria rozwijała swoje dobra i kolonizowała nieużytki, co wiązało się z wdrożeniem praw feudalnych. Po latach wolnizny zaczęto także zbierać czynsze i wprowadzono pańszczyznę. Wprawdzie obciążenia były mniejsze niż w innych rejonach Rzeczypospolitej, ale wśród przywykłej do wolności ludności ruskiej budziły opór i powodowały wzrost napięć społecznych.

Rzeczywista władza na Ukrainie znalazła się w rękach spolonizowanych magnatów, tzw. ukraińskich królewiąt, którzy przyjmowali wiarę katolicką i dla prawosławnych Kozaków stawali się obcymi. Szczególnie znienawidzeni przez mieszkańców Ukrainy byli dzierżawcy majątków magnackich (głównie średnia szlachta i Żydzi), którzy starali się osiągnąć jak największe zyski kosztem ludności wiejskiej.

Nadzieją dla Kozaków była planowana od początku lat 40. XVII w. przez króla Władysława IV wyprawa przeciwko Turkom i Tatarom. Miała ona uwolnić Ukrainę od ciągłego zagrożenia, ale także uzyskać dziedziczne ziemie dla polskich Wazów. Ważną rolę w tej wojnie mieli odegrać Kozacy – król zamierzał wziąć na służbę Rzeczypospolitej ponad 40 tys. z nich. W 1646 r. sejm nie zgodził się jednak na wojnę z Turcją. Niespełnione obietnice wobec

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny wybuchu powstania Chmielnickiego?

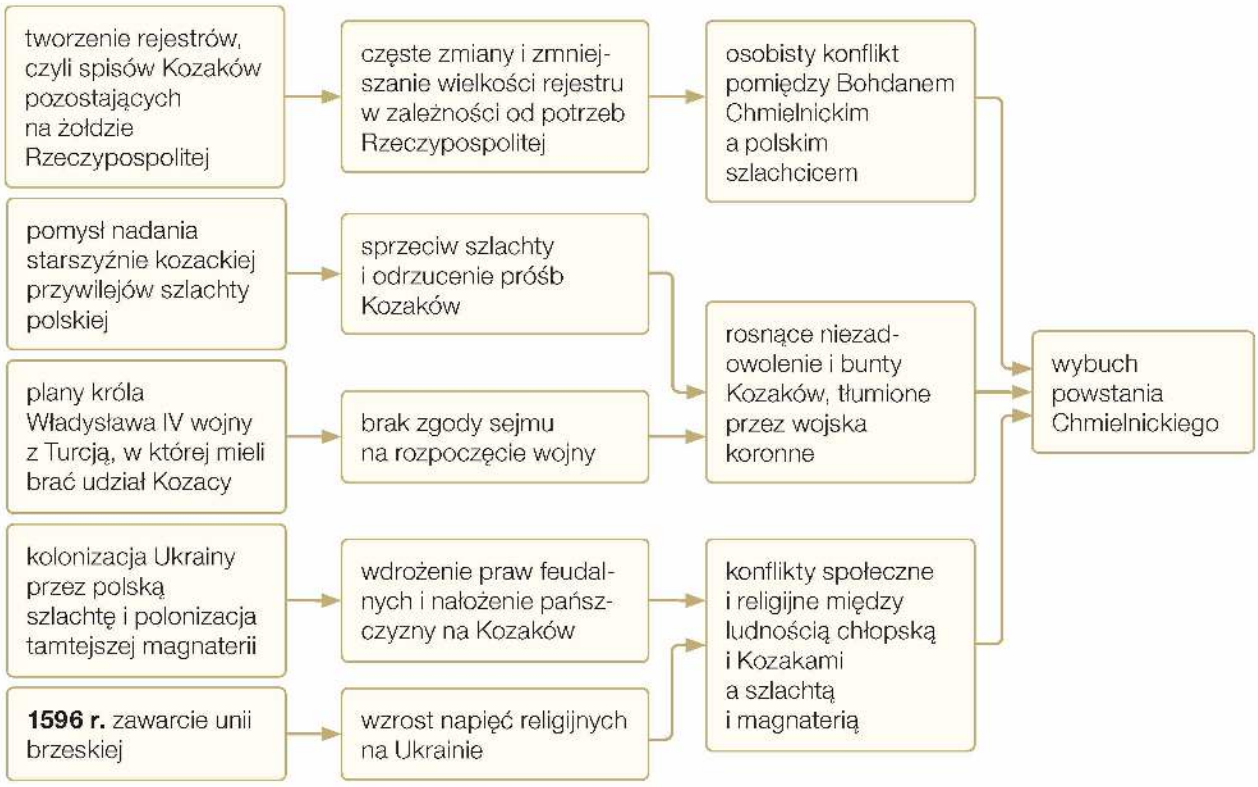

Kozaków, którzy przygotowywali się już do wojny, spowodowały ich wielkie rozgoryczenie. Na Zaporożu wrzało i wystarczyła iskra, aby doszło do wybuchu powstania. Okazała się nią sprawa pisarza wojska zaporoskiego **Bohdana Chmielnickiego**. Doznał on osobistej krzywdy z rąk polskiego szlachcica, a ponieważ nie mógł dojść sprawiedliwości, udał się na Zaporoże. W ten sposób prywatna zemsta stała się jedną z przyczyn największego powstania kozackiego.

WYBUCH POWSTANIA NA UKRAINIE

Chmielnicki przybył na Sicz i stanął na czele rozgoryczonych Kozaków gotowych do wystąpienia przeciwko magnatom i szlachcie. Zdawał sobie jednak sprawę, że piechocie zaporoskiej brakuje wsparcia skutecznej kawalerii. Z tego powodu doprowadził do sojuszu z chanem krymskim Islamem Girejem, który wysłał na pomoc Kozakom armię dowodzoną przez **Tuhaj-beja**.

Kozackie czajki w walce z galerami tureckimi na Morzu Czarnym.

▪ *obraz, Turcja, XVII w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOHDAN CHMIELNICKI (1595–1657)

Hetman wojsk zaporoskich i przywódca największego powstania kozackiego przeciwko Rzeczypospolitej. Uczęszczał do kolegium jezuickiego we Lwowie. W 1620 r. wziął udział w bitwie pod Cecorą, w której zginął jego ojciec, a on sam dostał się do tureckiej niewoli. Wrócił z niej po dwóch latach i osiadł w Subotowie na Kijowszczyźnie. W 1637 r. został pisarzem wojsk zaporoskich. Zwrotem w jego służbie Rzeczypospolitej okazał się osobisty konflikt z polskim szlachcicem Danielem Czaplińskim, który pozbawił go gospodarstwa (chutoru). Chmielnicki, który nie mógł dojść sprawiedliwości na drodze prawnej, wykradł listy królewskie mówiące o zwiększeniu rejestru kozackiego i uciekł z nimi na Zaporoże, a następnie rozpoczął powstanie. Podczas walk z Rzecząpospolitą okazał się dobrym dowódcą i sprawnym politykiem. Po klęsce pod Beresteczkiem i niepowodzeniu wypraw mołdawskich związał się z Moskwą. Zmarł w sierpniu 1657 r. w Czehryniu. Obecnie jest uznawany za bohatera narodowego Ukrainy.

Początkowo Chmielnicki dysponował jedynie ok. 1 tys. Kozaków oraz 6–7 tys. Tatarów, lecz po wyjściu z Siczy zaczęli do niego masowo dołączać Zaporożcy z Dzikich Pól i miast Ukrainy. Przeciwko Kozakom wyruszył hetman Mikołaj Potocki na czele ok. 12–15 tys. żołnierzy. Nie wiedział on jednak o przybyciu Tatarów i rozdzielił swoje wojska na trzy dywizje. Dwie z nich wysłał na Zaporoże w celu szybkiego stłumienia buntu. Pierwsza, pod wodzą syna hetmana Stefana, posuwała się drogą lądową, a druga, złożona z **Kozaków rejestrowych** – Dnieprem. Pod koniec kwietnia siły Stefana Potockiego zostały otoczone przez armię kozacko-tatarską w obozie **nad Żółtymi Wodami** i pokonane. W tym czasie na stronę Chmielnickiego przeszli Kozacy rejestrowi, którzy płynęli Dnieprem. Dzięki tym sukcesom Chmielnicki mógł rozpocząć marsz w głąb Ukrainy. Do spotkania z armią koronną doszło pod koniec maja **pod Korsuniem**. Nieudolnie dowodzone wojska polskie zostały całkowicie rozbite, a do tatarskiej niewoli dostali się hetman wielki koronny Mikołaj Potocki i hetman polny koronny Marcin Kalinowski.

Na wieść o zwycięstwach odniesionych przez Chmielnickiego na całej Ukrainie wybuchło powstanie ludowe. Powstańcy atakowali zwłaszcza znienawidzonych Żydów oraz majątki szlacheckie. Zarówno oni, jak i walczące z nimi prywatne wojska magnatów dopuszczały się licznych okrucieństw. Sytuację dodatkowo skomplikowała niespodziewana śmierć króla Władysława IV, którego Kozacy uznawali za swojego protektora.

W czasie trwania walk na Ukrainie rozpoczęto przygotowania do kolejnej wolnej elekcji. Wśród magnatów pojawiły się dwa pomysły na rozwiązanie problemu kozackiego. Stronnictwo na czele z kanclerzem Jerzym Ossolińskim i wojewodą bracławskim, Rusinem Adamem Kisielem, dążyło do porozumienia z Kozakami. Natomiast wojewoda ruski **Jeremi Wiśniowiecki** i inni magnaci posiadający majątki na Ukrainie chcieli krwawego stłumienia kozackiego buntu. Ostatecznie sejm zdecydował się na podjęcie rozmów z Chmielnickim. Nie przyniosły one jednak rezultatów i we wrześniu wznowiono działania wojenne. Do spotkania wojsk koronnych i Kozaków doszło na pograniczu Podola i Wołynia, **pod Piławcami**. Jednak pospolite ruszenie uciekło z pola walki z powodu plotki o nadchodzącej wielkiej armii tatarskiej. Po tym sukcesie Chmielnicki ruszył na Lwów, którego władze zapłaciły ogromny okup, aby jego wojska odstąpiły od oblężenia. Kolejnym celem Kozaków był Zamość, lecz ta potężna twierdza odparła ich ataki.

WALKI W LATACH 1649–1653

W październiku 1648 r. na wolnej elekcji szlachta wybrała królem **Jana Kazimierza Wazę**, brata zmarłego Władysława IV. Opowiadał się on za pokojowym rozwiązaniem konfliktu na Ukrainie. Polacy zaproponowali, że uznają Chmielnickiego za hetmana wojska zaporoskiego i przywrócą dawne kozackie przywileje. Chmielnicki jednak odrzucił ten kompromis – twierdził, że walka toczy się już o wyzwolenie całej Rusi i obronę prawosławia.

Konflikt wybuchł na nowo. W połowie 1649 r. potężna armia kozacko-tatarska (ok. 70 tys. Kozaków i 50 tys. Tatarów) obległa wojska koronne (10 tys. żołnierzy) w zamku w **Zbarażu** na Wołyniu. Obrona Zbaraża, którą kierował Jeremi Wiśniowiecki, trwała blisko półtora miesiąca. Polakom udało się ostatecznie utrzymać zamek. Z pomocą oblężonym wyruszył król, jednak pod Zborowem drogę zastąpiły mu wojska kozacko-tatarskie. Przewaga przeciwników skłoniła Jana Kazimierza do podjęcia rokowań. Władca zdołał przekonać Tatarów, którzy nie chcieli nadmiernego wzmocnienia się Chmielnickiego, by zawarli osobny pokój z Rzecząpospolitą. Wówczas do rokowań przystąpili także Kozacy. Podpisano tzw. **ugodę zborowską**, która przywracała kozackie przywileje, zwiększała rejestr Kozaków do 40 tys. oraz uznawała Chmielnickiego za hetmana wojsk zaporoskich. Ustalono też, że w województwach kijowskim, bracławskim i czernihowskim urzędy będzie obejmować tylko szlachta prawosławna, a Kozacy uzyskają własne sądy (podporządkowane hetmanowi zaporoskiemu). Dodatkowo do senatu mieli być dołączeni prawosławni biskupi, a król zobowiązał się zlikwidować Kościół unicki.

CIEKAWOSTKA

Powstanie Kostki-Napierskiego

W czasie powstania Chmielnicki rozesłał po całej Rzeczypospolitej emisariuszy wzywających do wzniecania powstań chłopskich przeciwko szlachcie. Plany te w większości się nie powiodły. Jedyny taki bunt wybuchł na Podhalu w 1651 r. Na czele tamtejszych chłopów stanął Aleksander Kostka-Napierski, przybysz spoza Podhala, który głosił, że jest potomkiem bogatej rodziny szlacheckiej – Kostków herbu Dąbrowa. Można podejrzewać, że był on jednym z wysłanników Chmielnickiego, choć nie znaleziono na to dowodów. Buntownicy wystąpili przeciwko miejscowej szlachcie. Udało im się nawet zdobyć zamek Czorsztyn. Ostatecznie oddziały wojskowe zorganizowane przez biskupa krakowskiego stłumiły powstanie, a jego przywódcy zostali straceni.

Ruiny zamku w Zbarażu, który w 1649 r. przez ponad miesiąc oblegały połączone siły kozacko-tatarskie. Skuteczna obrona twierdzy przez oddziały polskie pod dowództwem Jeremiego Wiśniowieckiego była pierwszym sukcesem Polaków podczas powstania Chmielnickiego.

- *fotografia współczesna, Ukraina*

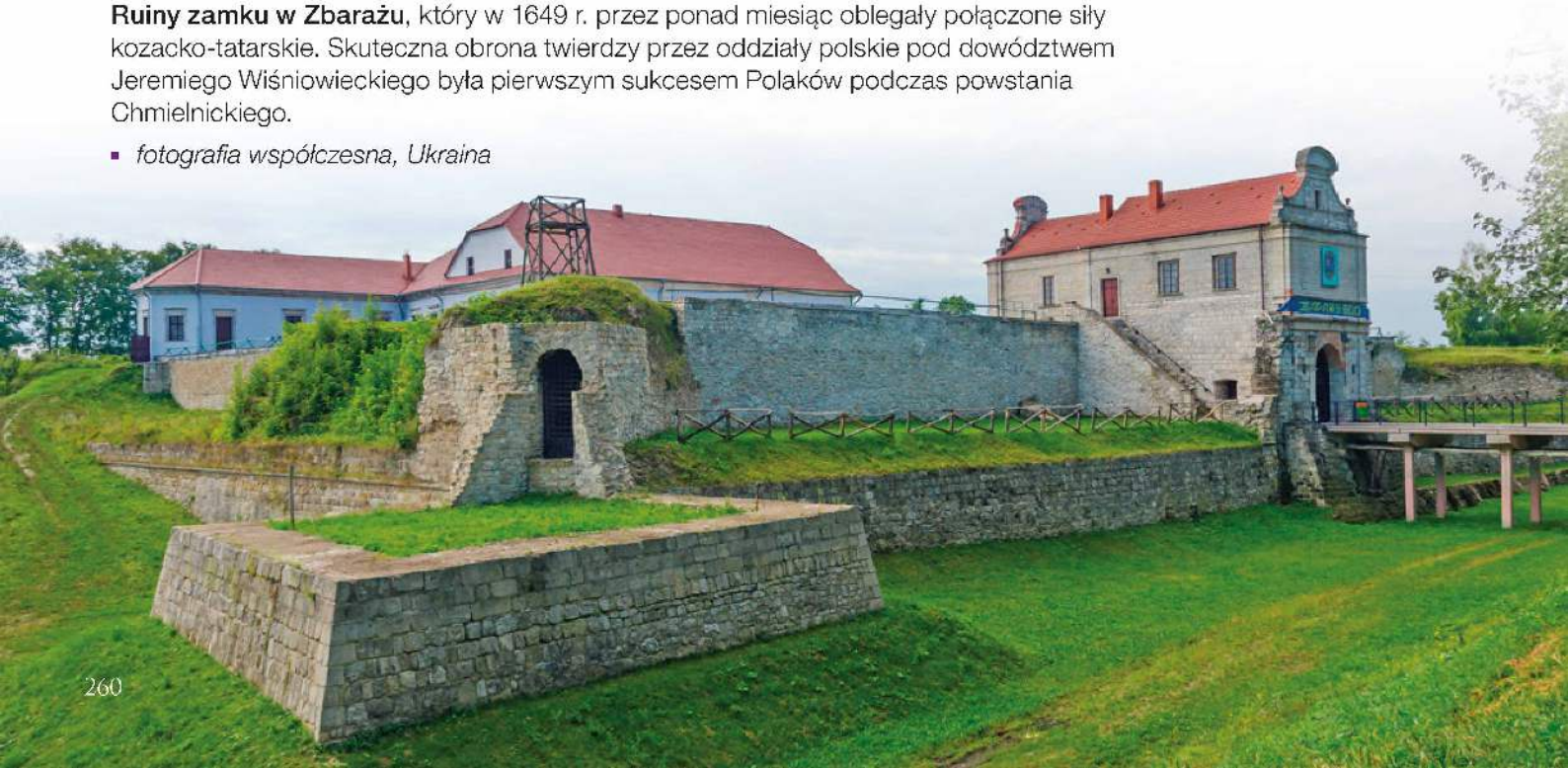

Stefan Czarniecki podczas walk z wojskami moskiewskimi. Ten znakomity dowódca w 1660 r. został skierowany przez króla na Litwę w celu wsparcia wojsk hetmana Pawła Sapiehy.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Mimo że ugoda zborowska została zatwierdzona przez sejm, to jednak nie zamierzali się do niej stosować magnaci posiadający majątki na Ukrainie, a tamtejsza prawosławna ludność uznawała, że powstanie należy prowadzić dalej. Wkrótce w Polsce przewagę uzyskali zwolennicy siłowego rozwiązania konfliktu. W 1651 r. na Ukrainie ponownie wybuchły walki. W czerwcu **1651 r.** na Wołyniu doszło do wielkiej bitwy **pod Beresteczkiem**. Zwycięstwo odniosły wojska koronne, jednak siły kozackie nie zostały całkowicie rozbite. We wrześniu **pod Białą Cerkwią** na Kijowszczyźnie ponownie stawiły one opór wojskom polskim wkraczającym na Ukrainę. Podpisano wówczas kolejną ugodę. Na jej mocy zmniejszono rejestr do 20 tys., a zasięg autonomii kozackiej ograniczono do terytorium województwa kijowskiego.

Nowa ugoda także nie przetrwała długo, Chmielnicki miał bowiem coraz bardziej ambitne plany. Chciał zdobyć mołdawski tron dla swojego syna Tymofieja, dlatego na czele armii kozacko-tatarskiej ruszył na Suczawę. Przeciwko Kozakom wysłano wówczas 10-tysięczną armię koronną na czele z hetmanem polnym Marcinem Kalinowskim. W czerwcu **1652 r. pod Batohem** na Ukrainie doszło do całkowitej klęski Polaków w bitwie z wojskami kozacko-tatarskimi. Po bitwie opłaceni przez Kozaków Tatarzy wymordowali 3,5 tys. jeńców w zemście za mordy popełnione przez Polaków pod Beresteczkiem.

Chmielnicki zajął Mołdawię, lecz jego syn musiał odpierać ataki zbuntowanych Mołdawian oraz wspomagających ich Polaków. Polacy zorganizowali jeszcze jedną kampanię przeciwko armii kozacko-tatarskiej. Pod koniec 1653 r. doszło do spotkania obu stron na Podolu **pod Żwańcem**. Polakom groziła klęska, dlatego król znów porozumiał się z chanem, aby rozbić sojusz Kozaków z Tatarami. To wymusiło na Kozakach zawarcie ugody, która powtarzała warunki spod Zborowa – było to więc całkowite zaprzepaszczenie zwycięstwa spod Beresteczka.

ZAANGAŻOWANIE MOSKWY W SPRAWY UKRAINY

W 1653 r. upadł plan podporządkowania Mołdawii przez Chmielnickiego. Przywódca powstania uznał, że jedyną możliwością, aby uniezależnić Kozaków od Rzeczypospolitej, jest zwrócenie się o pomoc do Moskwy. W **styczniu 1654 r.** starszyzna kozacka podpisała z Moskwą **ugodę w Perejasławiu**, na mocy której Ukraina miała wejść w skład państwa moskiewskiego. Car gwarantował przywileje starszyzny oraz funkcjonowanie wojska i administracji kozackiej. Chmielnicki planował stworzenie państwa ukraińskiego pod protekcją Moskwy. Jednak już po podpisaniu ugody wojska carskie wkroczyły na Ukrainę i zaczęły ograniczać władzę Kozaków.

Ugoda w Perejasławiu wiązała się z zerwaniem pokoju polanowskiego przez Moskwę i wypowiedzeniem wojny Rzeczypospolitej. Wojska moskiewskie wkroczyły na Ukrainę i zaatakowały Litwę. Po kilkumiesięcznym oblężeniu zdobyły Smoleńsk i pokonały spieszące mu z odsieczą wojska litewskie. Na początku 1655 r. zajęły również Połock, Witebsk i Mohylew, a latem weszły do Mińska i stolicy Litwy Wilna. Pokonani Litwini rozpoczęli przeciwko najeźdźcy wojnę partyzancką. Nieco lepiej wyglądała sytuacja na Ukrainie, gdzie na stronę polską przeszli Tatarzy, obawiający się nadmiernego wzmocnienia Moskwy.

WOJNY Z KOZAKAMI I MOSKWĄ

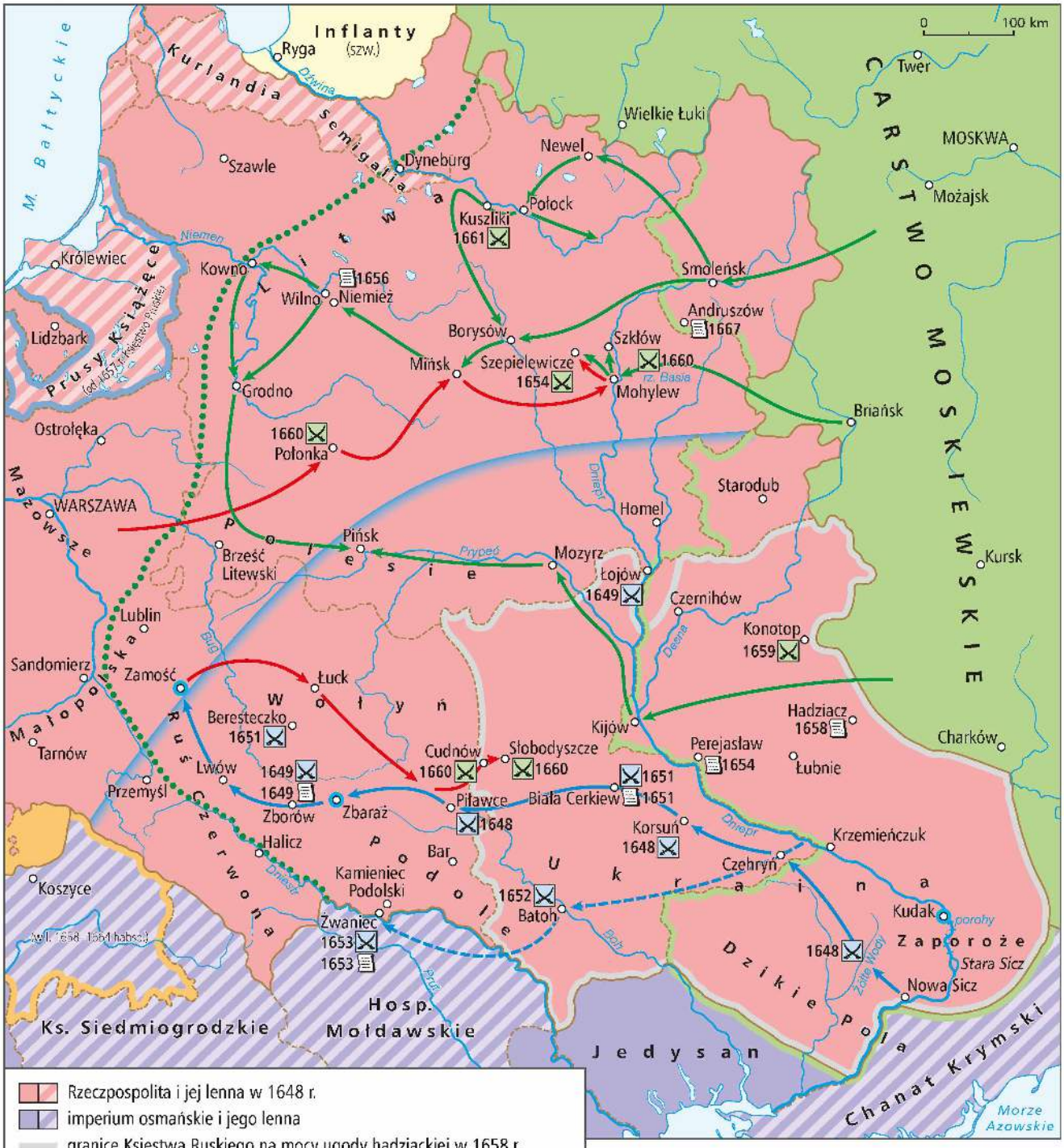

1. Wymień bitwy z okresu powstania Chmielnickiego zakończone porażką Polaków i wskaż miejsca, w których się toczyły.
2. Wskaż ziemie zamieszkiwane przez Kozaków i porównaj je z zasięgiem powstania z 1648 r. Dlaczego Twoim zdaniem objęło ono tak duży obszar?

W lipcu 1655 r. na Rzeczpospolitą najechała Szwecja. W obliczu szwedzkich zwycięstw i w obawie przed wzrostem potęgi tego państwa car zatrzymał ofensywę na Litwie i w 1656 r. zawarł z Polską rozejm. Swoje nastawienie wobec Moskwy zmienił też Chmielnicki. Próbował on uniezależnić się od cara i zawarł sojusz z władcami Szwecji i Siedmiogrodu. Jednak w 1657 r. Chmielnicki zmarł, a władzę wśród Kozaków objął **Iwan Wyhowski** – zwolennik rozmów z Rzecząpospolitą. Dzięki jego staraniom w **1658 r.** doszło do podpisania **unii w Hadziaczu**, która ustalała warunki powrotu Kozaków pod władzę polskiego króla. Formalnie miała powstać **Rzeczpospolita Trojga Narodów** z Ukrainą jako księstwem ruskim (obejmującym województwa kijowskie, bracławskie i czernihowskie), z oddzielnymi urzędami, skarbem, wojskiem i trybunałem sądowym. Ustalono, że najwyższym urzędnikiem księstwa ruskiego będzie hetman kozacki, a uprzywilejowanym wyznaniem – prawosławie.

Na unię w Hadziaczu szybko zareagowała Moskwa, która wypowiedziała Polsce rozejm i wznowiła działania zbrojne na Litwie. Kozacy obalili Wyhowskiego i obwołali hetmanem Jurija Chmielnickiego, który odnowił z Moskwą ugodę perejasławską i podjął walki przeciwko Rzeczypospolitej. W 1660 r. Polacy i Litwini w dwóch bitwach – **pod Połonką** na Nowogródczyźnie i **pod Cudnowem** na Ukrainie – rozbili wojska moskiewskie i zażegnali zagrożenie z ich strony. Wojna jednak trwała nadal. Z powodu kryzysu politycznego w Rzeczypospolitej i rokoszu Lubomirskiego nie udało się zatrzymać Kozaków w państwie polsko-litewskim. Sami Kozacy byli podzieleni – jedni popierali opcję moskiewską, drudzy polską. W 1667 r. Rzeczpospolita i Moskwa podpisały rozejm w **Andruszowie** na 13 lat. Do Moskwy wracały ziemie smoleńska, siewierska i czernihowska. Podzielono także Ukrainę – jej część położoną na lewym brzegu Dniepru otrzymała Moskwa. Korona utraciła również Kijów, który po dwóch latach miał wrócić do Polski (Moskwa nigdy go jednak nie oddała).

SKUTKI POWSTANIA CHMIELNICKIEGO

Powstanie Kozaków z 1648 r. oraz będąca jego konsekwencją wojna z Moskwą miały bardzo niekorzystne skutki dla Rzeczypospolitej. Do najważniejszych zalicza się:

- olbrzymie zniszczenia Ukrainy i upadek miast – gospodarka tych obszarów była odbudowywana przez kolejne kilkadziesiąt lat;
- utrata części terytorium;
- stawianie przez magnatów z Ukrainy dobra własnego ponad interesami Rzeczypospolitej;
- wykazanie słabości Rzeczypospolitej na arenie międzynarodowej, co wykorzystały inne państwa (np. Szwecja w 1655 r.);
- zaangażowanie się Moskwy w wewnętrzne sprawy państwa polsko-litewskiego;
- brak skutecznej armii, zależność obrony kraju od prywatnych wojsk magnackich;
- wrogość między ludnością katolicką a prawosławną;
- wzrost pozycji państwa moskiewskiego i spadek znaczenia Rzeczypospolitej na arenie międzynarodowej.

ĆWICZENIA

1. Opisz rozwój świadomości etnicznej Kozaków zaporoskich w XVI i XVII w.
2. Przedstaw przyczyny wybuchu powstania Chmielnickiego w 1648 r.
3. Zreferuj poszczególne etapy powstania Chmielnickiego. Wskaż, w czym dostrzegasz przyczyny klęsk Polaków i sukcesów Kozaków.
4. Omów skutki powstania Chmielnickiego dla Rzeczypospolitej w połowie XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław 1988.
W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1984.

Rzeczpospolita Trojga Narodów – idea, która przyszła za późno?

W 1658 r. w ugodzie hadziackiej Rzeczpospolita zgodziła się na powołanie Wielkiego Księstwa Ruskiego, które razem z państwem polsko-litewskim miało tworzyć Rzeczpospolitą Trojga Narodów. Do zawarcia ugody doszło po tym, jak Bohdan Chmielnicki w 1654 r. podpisał ugodę perejasławską i oddał Kozaków pod protekcję Moskwy. Dopiero wówczas w Rzeczypospolitej dostrzeżono skalę zagrożenia. Ostatecznie postanowienia unii hadziackiej, której nie sprzyjali jednak wszyscy Kozacy, nigdy nie weszły w życie.

Dlaczego nie wcześniej?

Niektórzy polscy historycy uznają, że idea Rzeczypospolitej Trojga Narodów pojawiła się o kilkanaście lat za późno. Wielu zastanawiało się, dlaczego ugoda hadziacka *nie przyszła chociażby o lat 10 lub 20 wcześniej, jeszcze przed straszliwym przelaniem krwi*. Wiadomo jednak, że kilkanaście czy kilkadziesiąt lat przed zawarciem ugody hadziackiej szlachta polska nie była w ogóle zainteresowana, aby dopuścić Kozaków do przywilejów szlacheckich i oddać im w zarząd południowo-wschodnie województwa Korony. Przed wybuchem powstania Chmielnickiego szlachta uznawała, że Rzeczpospolita jest bezpieczna i silna na tyle, by poradzić sobie z wszelkimi zagrożeniami. Dopiero powstanie kozackie z 1648 r. i potop szwedzki pokazały słabość państwa i wojsk polsko-litewskich. Wstrząs, jakim było pojawienie się szwedzkich oddziałów na obszarze Rzeczypospolitej i poddanie się Kozaków opiece Moskwy, spowodowały, że w sprawie kozackiej zdecydowano się w końcu zawrzeć kompromis.

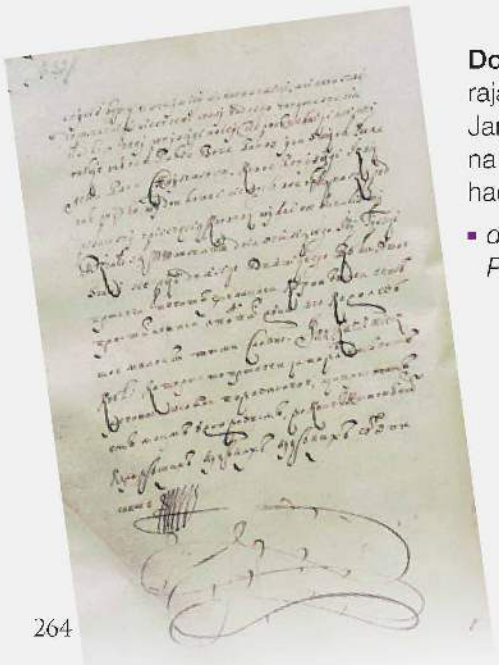

Dokument zawierający przysięgę Jana Kazimierza na tekst unii hadziackiej.

- *dokument, Polska, XVII w.*

Ugoda hadziacka

Jednak nie tylko stworzenia Rzeczypospolitej Trojga Narodów podjęto się za późno. Ugoda hadziacka została wypracowana w atmosferze wzajemnej nieufności i chyba żadna ze stron nie wierzyła, że porozumienie rozwiąże spory polsko-kozackie. Kozacka czerń obawiała się powrotu na ziemie ukraińskie dawnych właścicieli ziemskich i stosunków społecznych sprzed 1648 r. Dowódcy kozaccy z kolei nie wierzyli, że pozostaną właścicielami ziem, które otrzymali pod sztandarami Chmielnickiego w walce przeciwko polskiej szlachcie. Ugoda hadziacka dawała korzyści polityczne Kozakom, ale nie gwarantowała utrzymania obecnego stanu posiadania. Sprawę powrotu szlachty ruskiej do swoich majątków miał rozstrzygnąć dopiero król w porozumieniu z hetmanem kozackim po stworzeniu Wielkiego Księstwa Ruskiego. Korzyści z nowej unii z pewnością osiągnęłaby starszyzna kozacka, która stanęłaby na czele Wielkiego Księstwa Ruskiego, powołanego z województw kijowskiego, czernihowskiego i bracławskiego. To jej przedstawiciele weszliby w skład wspólnego dla państwa polsko-litewsko-ruskiego sejmu, to oni objęliby wszystkie najważniejsze urzędy wzorowane na urzędach polskich i litewskich. W traktacie unii hadziackiej zapisano bowiem: *A dla lepszej pewności, ponieważ hetman z wojskiem zaporoskim i województwa oderwane wszystkie insze postronnych narodów protekcje odrzuca, a dobrowolnie jako wolni do wolnych, równi do równych i zacni do zacnych powracają, przeto dla pewniejszego dotrzymania tego teraźniejszego postanowienia, pozwala temuż narodowi ruskiemu Jego K*[rólewska] *M*[o]*ść i Rzplta* [Rzeczpospolita] *wolnych pieczętarzów, marszałków i podskarbich* cum dignitate senatoria [z urzędem senatorskim] *i inne urzędy narodu ruskiego, którzy*

Iwan Wyhowski na początku powstania Chmielnickiego służył w armii polskiej i podczas bitwy nad Żółtymi Wodami dostał się do tatarskiej niewoli. Wykupiony z niej przez samego Chmielnickiego, został pisarzem wojsk zaporoskich. Był zwolennikiem współpracy z Rzecząpospolitą i po śmierci hetmana doprowadził do zawarcia ugody hadziackiej.

▪ *obraz, Ukraina, XVIII w.*

według roty urzędników koronnych przysięgę wykonać mają, przydawszy ten punkt, iż przeciwnego teraźniejszemu postanowieniu przez konstytucje abo [albo] *dekreta sejmowe i zadworne reskrypta, uniwersały, przywileja nic się przeto nie działo.*

Dla Kozaków na pewno kuszące było przyrzeczenie nobilitacji stu osób z każdego pułku i zwiększenie rejestru: *Wojska zaporoskiego liczba trzydzieści tysięcy być ma, abo jako wielmożny hetman zaporoski na regestrze poda. Zaciągowego zasię wojska dziesięć tysięcy, które także jako i zaporoskie pod władzą tego hetmana zostawać ma i z podatków na sejmie uchwalonych w województwach kijowskim, bracławskim i czerniehowskim i innych od Rzeczyposp*[olitej] *mają się na tegoż żołnierza obracać. Konsystencja wojsku zaporoskiemu, w tych województwach i dobrach naznacza się, w których przed wojną zostawali, któremu to wojsku wszelakie wolności przywilejami Najjaśniejszych Królów Polskich nadane konfirmuje, zachowując ich przy starodawnych wolnościach i zwyczajach* [...] (cytaty za: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 1, oprac. S. Ochmann, K. Matwijowski, Wrocław 1980, s. 227–233).

Ponadto Kozacy zostali zwolnieni z podatków, otrzymali prawo do produkcji alkoholu oraz amnestię. To jednak nie wystarczało wszystkim. Również wśród polsko-litewskiej szlachty ugoda hadziacka budziła opór. Wielu senatorów uważało, że jest to jawne łamanie postanowień unii lubelskiej z 1569 r. Z kolei katoliccy i uniccy hierarchowie kościelni sprzeciwili się zniesieniu religijnej unii brzeskiej w Rzeczypospolitej i swobodzie kultu prawosławnego na obszarze nowo powołanego Księstwa Ruskiego.

Brak poparcia Kozaczyzny

Nie tylko jednak atmosfera wzajemnej nieufności oraz sprzeciw wobec konkretnych punktów ugody powodowały, że unia polsko-litewsko-ruska nie miała szansy przetrwania. Największym problemem było, że hetman Iwan Wyhowski i Jerzy Niemirycz, którzy reprezentowali stronę kozacką, nie mieli poparcia całej Kozaczyzny. Wielu Kozaków wciąż opowiadało się za porozumieniem z Moskwą i uznawało Rzeczpospolitą za największego wroga. Już latem 1659 r. wśród Kozaków wybuchło powstanie skierowane przeciwko hetmanowi Wyhowskiemu i ugodzie z państwem polsko-litewskim. Zwolennicy Wyhowskiego zostali wymordowani, a on sam stracił buławę hetmańską. Po niespełna roku idea państwa polsko-litewsko-ruskiego została zaprzepaszczona.

Rzeczpospolita Trojga Narodów

granice Rzeczypospolitej
lenna Rzeczypospolitej
Korona Królestwa Polskiego
Wielkie Księstwo Litewskie
Księstwo Ruskie

5 POTOP SZWEDZKI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny najazdu szwedzkiego na Polskę,
- powody szybkich sukcesów Szwedów,
- sytuacja międzynarodowa w okresie potopu,
- skutki potopu szwedzkiego dla Rzeczypospolitej.

PRZYCZYNY NAJAZDU SZWEDZKIEGO

Powstanie Chmielnickiego wykazało słabość wojskową i polityczną Rzeczypospolitej. W dodatku coraz bardziej niepopularny wśród szlachty stawał się król **Jan Kazimierz Waza**.

W tym czasie, po zakończeniu wojny trzydziestoletniej, Szwecja wyrosła na największą potęgę w basenie Morza Bałtyckiego. Jej władcy nieustannie dążyli do uzyskania całkowitego panowania nad Bałtykiem (*dominium Maris Baltici*). Na drodze do tego stały im Dania, Rzeczpospolita i Moskwa.

Przyczyną wybuchu nowej wojny była także sytuacja wewnętrzna Szwecji. Kolejne konflikty umożliwiłyby jej zdobycie środków potrzebnych do funkcjonowania państwa i utrzymania silnej armii. W czasie pokoju w kraju brakowało pieniędzy. Uważano zatem, że tylko kolejna kampania wojenna i zdobyte podczas niej łupy są w stanie rozwiązać problemy finansowe Szwecji.

Nowy król szwedzki **Karol X Gustaw** zamierzał uderzyć na Polskę lub Moskwę. Za napaścią na Rzeczpospolitą przemawiał rachunek ekonomiczny – przez jej porty (i jej lenników) eksportowano 35% towarów, którymi

WARTO WIEDZIEĆ

Hieronim Radziejowski – magnat i zdrajca

Życie Hieronima Radziejowskiego znaczone było pasmem skandali. W 1651 r. został oskarżony przez innych magnatów o kupno urzędu podkanclerzego koronnego (zarzucano to też pozostałym stronnikom władcy). W tym samym czasie król przejął jego korespondencję do królowej, w której Radziejowski oskarżał Jana Kazimierza o nieudolne prowadzenie wojny i romans ze swoją żoną. Właśnie rozwód i spór o majątek stały się przyczynami jego banicji. W styczniu 1652 r. Radziejowski próbował zbrojnie odbić z rąk swojego szwagra Kazanowskiego pałac położony pod Warszawą. Ponieważ znajdował się on w bezpośredniej bliskości rezydencji królewskiej, sprawą zajął się sejm. Magnat został oskarżony o obrazę majestatu, za co groziła kara śmierci. W tej sytuacji uciekł z kraju, a sąd sejmowy zaocznie skazał go na śmierć. W 1655 r. Radziejowski powrócił do Polski jako sojusznik i doradca Karola Gustawa. Ale i w służbie szwedzkiej nie układało mu się dobrze – w 1656 r. aresztowano go za zdradę.

? Dlaczego Radziejowski mimo zdrady nie został w Rzeczypospolitej ukarany?

Hieronim Radziejowski po potopie został zrehabilitowany i wrócił do łask Jana Kazimierza. Dla potomnych stał się symbolem magnackiej zdrady i ambicji, a jednocześnie bezkarności.

- *rycina, Polska, XVII w.*

ZMIANY W POLSKIEJ ARMII

Armia Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII w. dzieliła się na oddziały stałe, opłacane ze skarbu państwa, oraz wojsko utrzymywane przez województwa i powoływane doraźnie w okresie zagrożenia wojennego. Klęska pod Batohem w 1652 r. i wymordowanie przez Kozaków doświadczonych oficerów pozbawiły armię zawodową kadry. Z tego powodu zlikwidowano dotychczasowy podział i wprowadzono jednolitą dla całego państwa stałą formację zaciężną, tzw. wojska komputowe, w całości opłacane przez województwa. Ich nazwa pochodzi od etatu, czyli komputu (łac. *computatio* – 'rachunek, obliczenie'), uchwalanego przez sejm. W czasie pokoju liczebność wojsk komputowych wynosiła 12 tys. dla Korony i 6 tys. dla Wielkiego Księstwa. W czasie wojny zwiększano te liczby odpowiednio do 24–40 tys. dla Korony i 8–22 tys. dla Litwy. Oprócz wojsk komputowych nadal istniały jednostki formowane na zasadzie poboru rekruta: piechota wybraniecka oraz od 1655 r. piechota łanowa, a także wojska prywatne i pospolite ruszenie.

? Do jakich zmian doszło w armii polskiej w połowie XVII w.?

Towarzysz pancerny to obraz Józefa Brandta ukazujący żołnierza polskiej kawalerii z XVII w. Podczas wojen prowadzonych po potopie szwedzkim pancerni – ze względu na wysoki koszt uzbrojenia husarzy – stali się dominującą formacją polskiej jazdy (60–70%).

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

handlowano w basenie Morza Bałtyckiego. Przejęcie tych ośrodków uczyniłoby ze Szwecji potęgę gospodarczą. Jednak gdy w 1654 r. Moskwa zaatakowała Rzeczpospolitą, Szwedzi uznali, że korzystniejsze dla nich będzie pokonanie państwa carów w sojuszu z Polską. Zwycięstwa moskiewskie na Litwie zagrażały bowiem panowaniu szwedzkiemu w Inflantach. Mimo to rozmowy polsko-szwedzkie się nie powiodły. Na przeszkodzie do porozumienia wciąż stały pretensje polskich Wazów do korony szwedzkiej.

Wobec fiaska planów wojny z Moskwą Karol Gustaw podjął decyzję o ataku na osłabioną Polskę. Szwedzi doskonale orientowali się w problemach wewnętrznych Rzeczypospolitej. Informacji udzielał im zbiegły z Polski magnat **Hieronim Radziejowski**. Król szwedzki liczył na to, że szlachta i magnateria, niezadowolone z rządów Jana Kazimierza, zaakceptują Karola Gustawa na tronie Polski. Jednym z sojuszników Szwedów mógł być hetman wielki litewski **Janusz Radziwiłł**, który dostrzegał w szwedzkiej interwencji ratunek przed Moskwą i dążeniami króla do wzmocnienia swojej władzy. Pretekstem do złamania rozejmu i wszczęcia wojny stało się dla Szwedów używanie przez Jana Kazimierza tytułu dziedzicznego władcy Szwecji.

POTOP SZWEDZKI

Wojska szwedzkie, liczące łącznie ponad 40 tys. żołnierzy, uderzyły na wyczerpaną wojnami z Kozakami i Moskwą Rzeczpospolitą w lipcu 1655 r. z dwóch kierunków: z Pomorza Przedniego do Wielkopolski i z Inflant na Litwę. Pospolite ruszenie szlachty wielkopolskiej zebrane dla obrony kraju pod Ujściem za namową magnatów Krzysztofa Opalińskiego i Andrzeja Karola Grudzińskiego poddało się Szwedom bez walki. Również bez oporu Szwedzi zajęli Litwę. Hetman wielki litewski Janusz Radziwiłł

zawarł ze Szwedami traktat w Kiejdanach, w którym oddawał Litwę pod **protektorat** Karola Gustawa. Oznaczało to zerwanie przez Litwę unii lubelskiej z Polską.

Jan Kazimierz wraz z wiernymi mu wojskami wycofywał się na południe. We wrześniu 1655 r. król opuścił Polskę i schronił się na Śląsku w granicach monarchii habsburskiej. Opuszczenie przez władcę kraju spowodowało, że Szwedom poddawały się kolejne oddziały. Wojska nieprzyjacielskie zalały kraj niczym biblijny potop, dlatego wojnę ze Szwecją, rozpoczętą w 1655 r., zaczęto określać jako **potop szwedzki**.

Szybkie szwedzkie sukcesy sprawiły, że Karol Gustaw zaczął rozważać zdobycie polskiej korony i utrzymanie dużej części terytorium Rzeczypospolitej. Jednak konsekwentnie realizował również plan opanowania terenów nad Bałtykiem: Prus Królewskich oraz Kurlandii i Żmudzi. W grudniu 1655 r. ruszył na podbój Prus Królewskich – najbogatszej polskiej dzielnicy. Większość miast (Toruń, Tczew, Gniew, Starogard) zdobyto bez walki, lecz niepokonany pozostał **Gdańsk**, będący kluczem do całej prowincji. Nie udała się blokada morska miasta, którą przełamali Holendrzy, prowadzący handel z Gdańskiem. W styczniu 1656 r. Szwedzi zawarli za to traktat z elektorem brandenburskim i księciem pruskim **Fryderykiem Wilhelmem**, na mocy którego Prusy Książęce powiększone o Warmię stały się lennem szwedzkim.

WOJNA O WYZWOLENIE RZECZYPOSPOLITEJ

Poddanie się wojsk koronnych zakończyło okres szybkich sukcesów Szwedów. Składająca broń szlachta liczyła, że Karol Gustaw utrzyma jej prawa i przywileje, a jako znakomity wódz nie dopuści do kolejnych porażek Rzeczypospolitej. Tymczasem Szwedzi wprowadzili kontrybucje, rabowali wszelkie wartościowe przedmioty i dzieła sztuki oraz dopuszczali się gwałtów i mordów. Postępowanie to zrodziło przeciwko nim masowy opór, zarówno szlachty, jak i chłopów.

Już miesiąc po kapitulacji pod Ujściem w Wielkopolsce zaczęły powstawać pierwsze oddziały partyzanckie. Podobnie działo się na

OBRONA JASNEJ GÓRY

Odparty atak na klasztor paulinów na Jasnej Górze, gdzie od końca XIV w. znajduje się słynący z cudów obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem Jezus, nie miał żadnego znaczenia militarnego. Jednak wymiar moralny tego wydarzenia pozostawał ogromny. Ufortyfikowany klasztor był oblegany dłużej niż miesiąc przez ponad 2 tys. żołnierzy szwedzkich oraz sprzymierzonc z nimi chorągwie polskiej kawalerii. Szwedom opierało się 300 ludzi wraz z zakonnikami, którym przewodził przeor, ojciec Augustyn Kordecki. Dzielna postawa obrońców w klasztorze i organizowane przez nich wypady nękające Szwedów pod murami umocniły w przeciwnikach przekonanie, że Jasna Góra jest nie do zdobycia. Gdy w grudniu wojska nieprzyjacielskie odeszły spod klasztoru, zasługę za ocalenie tego miejsca przypisano czczonej tam Matce Bożej.

Oblężenie Jasnej Góry rozpoczęło się 18 listopada 1655 r. i trwało do 27 grudnia tego roku. Postawa obrońców udowodniła, że można skutecznie walczyć z przeważającymi siłami wroga, i inspirowała Polaków do oporu.

▪ *rycina, Polska, XVII w.*

? Dlaczego udaną obronę klasztoru jasnogórskiego uważa się za przełom w wojnie ze Szwedami?

Litwie. Do początkowo nielicznych partyzantów dołączało coraz więcej ochotników. Nienawiść wobec Szwedów była potęgowana ich postępowaniem wobec Kościoła katolickiego. Protestanccy Szwedzi rabowali kościoły, profanowali przedmioty kultu oraz nakładali kontrybucje na obiekty sakralne. Najgłośniejsza stała się próba zajęcia przez nich **Jasnej Góry** (w listopadzie i grudniu 1655 r.). Wieść o bohaterskiej obronie klasztoru rozniosła się po całej Rzeczypospolitej i dała Polakom nadzieję na pokonanie Szwedów. W grudniu 1655 r. szlachta zawiązała **konfederację w Tyszowcach**, a później konfederację ogólnokrajową w Łańcucie, które wzywały do walki ze Szwedami i zwoływały pospolite ruszenie.

Wzrost oporu przeciwko Szwedom spowodował, że do kraju wrócił Jan Kazimierz. Król wraz z hetmanami udał się do Lwowa, gdzie rozpoczął organizację nowej armii. Dowództwo nad polskimi wojskami objął **regimentarz Stefan Czarniecki**. Karol Gustaw ruszył wówczas na południe, aby zająć Lwów. W lutym 1656 r. armie szwedzka i polska spotkały się **pod Gołębiem**. Czarniecki przegrał bitwę, lecz ocalił większość armii, dzięki czemu nadal mógł nękać siły przeciwnika i prowadzić tzw. **wojnę podjazdową**, w której był mistrzem. Po nieudanym oblężeniu Zamościa i Przemyśla armia szwedzka wycofała się na północ, gdzie w bitwie pod Warką poniosła pierwszą znaczącą klęskę. Tuż przed tym zwycięstwem Jan Kazimierz złożył uroczyste **śluby w katedrze lwowskiej** (1 kwietnia 1656 r.). Oddawał w nich kraj pod opiekę Matki Bożej i deklarował, że po zwycięstwie nad Szwedami poprawi dolę mieszczan i chłopów, których wzywał do walki z najeźdźcą. Zapowiedział także wygnanie z Polski arian, oskarżanych o współpracę z wrogiem.

Śluby lwowskie króla Jana Kazimierza przedstawione na obrazie Jana Matejki. Obietnice złożone mieszczanom i chłopom nigdy nie zostały zrealizowane z powodu sprzeciwu szlachty.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN CZARNIECKI (1599–1665)

Hetman polny koronny, wybitny polski dowódca z czasów potopu szwedzkiego, wojen z Kozakami i Moskwą. Pochodził ze średniozamożnej szlachty. Walczył w latach 20. XVII w. przeciwko Turkom pod Chocimiem. Później brał udział w wojnie ze Szwecją w Prusach Królewskich oraz w wojnie smoleńskiej. Podczas powstania Chmielnickiego walczył nad Żółtymi Wodami, gdzie dostał się do niewoli, a później pod Beresteczkiem. Cudem uniknął śmierci w rzezi polskiej szlachty pod Batohem. Sławę bohatera przyniosły mu walki ze Szwedami w czasie potopu. W latach 1656–1657 dowodził głównymi operacjami wojsk polskich, a w latach 1658–1659 walczył przeciwko Szwedom w Danii. Od 1660 r. toczył walki na wschodzie przeciwko Moskwie. Pod koniec życia otrzymał buławę hetmana polnego koronnego.

TEKST ŹRÓDŁOWY

AKT KONFEDERACJI TYSZOWIECKIEJ

Wezwanie do powszechnego oporu wobec Szwedów ogłoszono po raz pierwszy w akcie konfederacji zawiązanej przez szlachtę w Tyszowcach.

Niech się nie dziwuje ani tego nikt nie będzie rozumienia, aby cny naród polski za łagodnemi wiarołomnego pana uwiódłszy się obietnicami, wolnemi głosami sobie obranego miał kiedy odstąpić pana. Prawda to, że oba stany, tak JKM [Jego Królewska Mość], *jako też i stan rycerski oraz* adversa [niepowodzenia] *ucisnęła fortuna i do tak ścisłych przywiodła terminów, że za nastąpieniem ze wszech stron wojsk nieprzyjacielskich na zgubę Rzeczpospolitej sprzysiężonych, JKM za granicę ustąpić, stanowi zaś rycerskiemu i województwom za protektora króla szwedzkiego przyznać przyszło, któremu* [...] *wiary dotrzymać już by należało.*

Ale kiedy uważamy, jako bez wszelakiej do wojny przyczyny, mimo pakta przez ś.p. króla Władysława w Sztumdorfie [Sztumskiej Wsi] *z królestwem szwedzkiem zawarte, na Rzeczypospolitą nastąpił, więc i lubo od wojska i od wszystkich niemal województw jest już za protektora przyznany, którym wszelką ochronę i religii św. katolickiej* in toto [w całości] *konserwacyją obiecawszy, przeciwnym sposobem, w tak prędkim czasie wszystko* intervertere et convellere [czyt.: interwertere et konwellere – przywłaszczać i niszczyć] *ta* obrusa [ukryta] *protekcyja poczęła i tenże król szwedzki państwa koronne wojskom swoim pustoszyć, miasta i dwory szlacheckie rabować i wniwecz pozwala obracać* [...].

Z tych tedy wszystkich przyczyn i z wrodzonej narodowi polskiemu należytej przeciw panom swoim cnoty i wiary, zabiegając dalszemu ojczyzny zniszczeniu, pomienionego króla szwedzkiego za protektora mieć nie możemy i [...] *z wszystkiemi temi, którzy by mu* quocumque modo adhaerere [czyt.: kłokumkłe modo adherere – jakimkolwiek sposobem pomagać] *chcieli,* pro hostibus patriae [czyt.: patrie – za wrogów ojczyzny] *deklarujemy.* [...]

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 1, oprac. S. Ochmann, K. Matwijowski, Wrocław 1980, s. 204.

? 1. Odpowiedz, dlaczego i w jakich okolicznościach uznano w Polsce króla szwedzkiego za „protektora".
2. Wytłumacz, z jakiego powodu konfederaci postanowili odstąpić od władcy Szwecji.

W drugiej połowie 1656 r. wojska Czarnieckiego toczyły walki ze Szwedami w Wielkopolsce i Prusach Królewskich. Udało się też wyzwolić Warszawę. Jednak wkrótce do kontrofensywy ruszył Karol Gustaw i w lipcu 1656 r. w **bitwie pod Warszawą** pokonał siły Jana Kazimierza. Polacy musieli się wycofać, a Szwedzi ponownie zajęli stolicę. Karol Gustaw wrócił do Prus Królewskich, by zacieśnić układ z elektorem brandenburskim. Obiecał Fryderykowi Wilhelmowi nie tylko wolną rękę w Prusach Książęcych, lecz także część Wielkopolski. Do Prus wysłano wówczas polsko-litewskie wojska hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego wspieranego przez Tatarów. Do końca 1656 r. udało się wyzwolić spod władzy szwedzkiej większość terenów Rzeczypospolitej.

ZMIANA SYTUACJI MIĘDZYNARODOWEJ

Gdy Szwedzi zaatakowali Rzeczpospolitą, wojska moskiewskie wstrzymały ofensywę na Litwie i Ukrainie. Car Aleksy uznał bowiem, że Karol Gustaw jest groźniejszym wrogiem niż Polacy. Z tego powodu pod koniec 1656 r. Rzeczpospolita i Moskwa podpisały rozejm w Niemieży. Odpowiedzią na tę zmianę sytuacji był zawarty w **grudniu 1656 r. traktat rozbiorowy w Radnot** między Szwecją i Siedmiogrodem. Ustalono w nim, że ziemie Rzeczypospolitej zostaną podzielone między Szwedów, Siedmiogród, Brandenburgię, Kozaków Chmielnickiego oraz Bogusława Radziwiłła, walczącego po stronie Szwedów. Planowano, że królem pozostałego niewielkiego państwa polskiego zostanie siedmiogrodzki

WARTO WIEDZIEĆ

Prześladowania protestantów

Śluby lwowskie Jana Kazimierza i zapowiedź wypędzenia arian z Polski stanowiły efekt ogólnego przekonania szlachty o tym, że winę za klęski Polaków w pierwszym okresie wojny ze Szwecją ponoszą polscy protestanci (pomimo że króla Szwecji poparła większość szlachty). Wnioski takie wysuwano w wyniku działalności niektórych przywódców arian i braci czeskich, którzy otwarcie poparli Karola Gustawa w nadziei na polepszenie swojej sytuacji pod rządami luterańskich Szwedów. Przedstawiciele tych wyznań zorganizowali także pertraktacje między Szwecją i Siedmiogrodem w Radnot w 1656 r. To sprawiło, że Polacy podczas walk mścili się na protestantach zamieszkujących Rzeczpospolitą.

Wrogość wobec protestantów sprawiła, że w 1658 r. sejm podjął decyzję o wygnaniu z kraju braci polskich. W 1660 r. wszyscy arianie zamieszkujący Rzeczpospolitą musieli przyjąć katolicyzm lub udać się na emigrację. Wśród nich byli wybitni uczeni i pisarze. To wydarzenie przyczyniło się do powstawania opinii o Polsce jako kraju nietolerancyjnym.

? Przypomnij sobie, jakie były postanowienia konfederacji warszawskiej wobec innowierców.

Stanisław Lubieniecki, polski astronom, historyk i pisarz, w 1655 r. stał na czele delegacji arian (braci polskich) do króla szwedzkiego Karola X Gustawa, domagającej się przywrócenia im swobód wyznaniowych. Skazany w 1658 r. na wygnanie.

- *rycina, Niderlandy, XVII w.*

książę **Jerzy II Rakoczy**. Z tego powodu do Małopolski wkroczyły wojska siedmiogrodzkie.

Na wieść o układach Węgrów ze Szwecją pomocy militarnej Rzeczypospolitej udzielili Habsburgowie. Do sojuszu Rzeczypospolitej i cesarstwa dołączyli Duńczycy, którzy nie chcieli dopuścić do wzrostu potęgi Szwecji. W połowie 1657 r. doszło do klęski koalicji powstałej w Radnot. Zagrożeni przez Duńczyków Szwedzi wycofali swoje główne siły z Polski, a wojska siedmiogrodzkie zostały pokonane przez Polaków. W tym samym czasie umarł Chmielnicki, co osłabiło wrogą Polsce frakcję wśród Kozaków.

Największe korzyści odniósł elektor brandenburski **Fryderyk Wilhelm**. Od początku potopu stanął po stronie Szwedów, czym złamał zobowiązania lenne wobec Rzeczypospolitej. Liczył on nie tylko na zerwanie układów lennych, lecz także na zajęcie Warmii oraz części Prus Królewskich i Wielkopolski. Gdy jednak w 1657 r. koalicja z Radnot zaczęła tracić przewagę, Fryderyk Wilhelm zwrócił się do króla polskiego z propozycją – w zamian za zerwanie zobowiązań lennych Prus Książęcych miał podpisać sojusz wojskowy z Rzecząpospolitą przeciwko Szwecji. Polacy zawarli z elektorem brandenburskim **układy welawsko-bydgoskie** (wynegocjowane w Welawie, a zatwierdzone w Bydgoszczy), które dawały Hohenzollernom pełną suwerenność w Prusach Książęcych. Ponadto otrzymali oni w zastaw od Polski starostwo drahimskie oraz w lenno ziemię lęborsko-bytowską na Pomorzu. Układy z Fryderykiem Wilhelmem przyczyniły się do wzrostu potęgi i międzynarodowego prestiżu państwa Hohenzollernów.

Potyczka Karola X Gustawa z Tatarami, którzy walczyli po stronie polskiej, podczas bitwy pod Warszawą stoczonej w lipcu 1656 r.

- *obraz, Szwecja, XVII w.*

WOJNA ZE SZWECJĄ W LATACH 1655–1660

? 1. Wskaż główne kierunki działań wojsk szwedzkich podczas ataku na Polskę w 1655 r.

2. Wymień i wskaż na mapie obszary Rzeczypospolitej, które pod koniec 1655 r. nie były zajęte przez obce wojska.

3. Wymień i wskaż na mapie miejsca podpisania najważniejszych układów z czasów potopu szwedzkiego.

Medal pamiątkowy wybity z okazji zawarcia pokoju w Oliwie w 1660 r. Na ten traktat szczególnie czekała ludność Gdańska, chociaż bowiem miasto nie zostało zajęte przez wroga, mocno ucierpiało wskutek wojny. Obroty handlowe znacząco spadły, a kasa miasta świeciła pustkami.

▪ *medal, XVII w.*

POKÓJ W OLIWIE I SKUTKI WOJNY

Po wyzwoleniu spod okupacji szwedzkiej polskich miast, m.in. Krakowa i Torunia, w latach 1658–1659 wojna przeniosła się na terytorium Danii. Po początkowych sukcesach Szwedów zaczęli przeważać Duńczycy, wsparci przez flotę holenderską na Bałtyku oraz walczący w Danii korpus polski dowodzony przez Stefana Czarnieckiego. Między Rzecząpospolitą i Szwecją rozpoczęły się rokowania pokojowe za pośrednictwem dyplomatycznym Francji, której zależało przede wszystkim na tym, by nie dopuścić do umocnienia się Habsburgów w tej części Europy. **Pokój w Oliwie** podpisany w **1660 r.** nie przyniósł znaczących zmian terytorialnych. Na jego mocy:

- Polska zrezygnowała z większości Inflant wraz z Rygą;
- Rzeczpospolita uznała suwerenność Prus Książęcych, czym potwierdziła zawarte w 1657 r. traktaty welawsko-bydgoskie;
- Jan Kazimierz w imieniu swoim i swoich następców zrzekł się pretensji do korony szwedzkiej, zachował jednak dożywotnio tytuł króla Szwecji;
- Szwecja gwarantowała wolność handlu na Bałtyku oraz zwrot zrabowanych archiwów i bibliotek (czego dochowano jedynie w małym stopniu);
- Rzeczpospolita miała zapewnić wolność wyznania innowiercom w Prusach Królewskich.

Osobny traktat pokojowy w Kopenhadze Szwecja zawarła z Danią. Duńczycy odzyskiwali Bornholm i Trondheim [czyt.: trondhajm], ale zrzekli się całej Skanii zdobytej przez Szwedów na początku wojny.

Do skutków potopu zalicza się:

- pogłębienie ogromnej słabości politycznej i militarnej Rzeczypospolitej;
- wielkie straty społeczne i gospodarcze wywołane walkami, przemarszem wojsk oraz wybuchem epidemii;
- straty w dziedzinie kultury spowodowane rabunkiem przez Szwedów dzieł sztuki, bibliotek, a nawet fragmentów architektury;
- celowe niszczenie przez najeźdźców polskich umocnień i zamków.

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację polityczną, w jakiej znalazła się Rzeczpospolita tuż przed potopem szwedzkim.
2. Przedstaw przebieg walk polsko-szwedzkich w latach 1655–1657.
3. Oceń wpływ potopu na relacje między Rzecząpospolitą a Prusami.
4. Wymień polityczne, społeczne, gospodarcze i kulturowe konsekwencje wojny ze Szwecją.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Mączak, *W czasach „Potopu"*, Wrocław 2005.
Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław 2005.

6 WOJNA DOMOWA I KRÓL „PIAST"

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja w Rzeczypospolitej po potopie szwedzkim,
- plany reform Jana Kazimierza i ich fiasko,
- skutki rokoszu Lubomirskiego,
- wybór „Piasta" na tron polski.

RZECZPOSPOLITA PO POTOPIE

Wojny toczone z Kozakami oraz najazdy moskiewski i szwedzki wykazały słabość instytucji kierujących życiem politycznym Rzeczypospolitej. Dostrzegalne były nieudolność władzy wykonawczej, niedołężność administracji oraz powszechne lekceważenie prawa. Wyraźne niezrozumienie dla potrzebnych przemian społecznych i politycznych pokazała sprawa Kozaków – aby zawrzeć z nimi ugodę, należało przebudować państwo polsko-litewskie. Opór wobec przekształceń ustrojowych stawiała przede wszystkim średnia szlachta, która w czasie wojny nierzadko traciła źródła stałego dochodu. W tej sytuacji najważniejszą rolę w państwie przejęła magnateria. Średnia szlachta często stawała się **klientelą** magnatów i traciła zainteresowanie sprawami państwowymi.

W Rzeczypospolitej zmalał również autorytet króla, który nie miał realnej władzy. Podziały i konflikty w kraju pogłębiała nietolerancja religijna. Poczucia odpowiedzialności za państwo brakowało również magnaterii, która podzielona na liczne **frakcje** częściej myślała o swoich interesach niż o racji stanu. Ponadto król Jan Kazimierz był skonfliktowany z opozycją, a sceną tych sporów stały się sejmy. W trudnych czasach, gdy sejm powinien podejmować najważniejsze dla państwa decyzje (m.in. uchwalać podatki na armię), obrady często kończono bez podjęcia jakichkolwiek uchwał (konstytucji). Szczególnie niebezpieczne dla przyszłych dziejów Rzeczypospolitej okazało się przerwanie obrad sejmu w **1652 r.** przez jednego posła. Wówczas **Władysław Siciński**, poseł powiatu upickiego z Litwy, skorzystał z ***liberum veto*** (czyt.: liberum weto, łac. 'wolne nie pozwalam'). Mimo że

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN II KAZIMIERZ WAZA (1609–1672)

Elekcyjny król Polski, syn Zygmunta III Wazy i przyrodni brat Władysława IV. Podczas wojny trzydziestoletniej zaciągnął się do wojsk cesarskich i walczył przeciw Francuzom i Szwedom. Następnie przyjął od Hiszpanów propozycję godności wicekróla Portugalii. W czasie podróży na Półwysep Iberyjski został zatrzymany we Francji i spędził dwa lata w tamtejszym więzieniu jako sprzymierzeniec Habsburgów. Władcą Polski i Litwy został w 1648 r., po nagłej śmierci swojego brata. Niemal całe jego panowanie upłynęło na wojnach. Próbował przeprowadzić w kraju reformy, lecz opozycja magnacka i bezkompromisowy charakter władcy zniweczyły te zabiegi. W 1665 r., po części z jego winy, w kraju wybuchła wojna domowa. Zniechęcony do panowania w Polsce, abdykował w 1668 r. i wyjechał do Francji, gdzie zmarł.

w sejmie obowiązywała zasada jednomyślnego podejmowania decyzji, udawało się do tej pory przekonywać przeciwników projektu znajdujących się w mniejszości, aby wstrzymywali się od wyrażenia sprzeciwu. Poseł Siciński nie zgodził się jednak na przedłużenie sejmu i opuścił obrady – zapewne uczynił to z polecenia Radziwiłłów. Gdy nie udało się go nakłonić do zmiany decyzji, marszałek sejmu zakończył posiedzenie. Początkowo zrywanie sejmów nie zdarzało się często, lecz pod koniec XVII w. stało się niemal powszechną praktyką.

Ustrój kraju wymagał zmian sposobu głosowania w sejmie oraz wzmocnienia władzy królewskiej. Reformy można było przeprowadzić tylko za zgodą sejmu, który jednak stawał się polem rywalizacji stronnictw magnackich. Dwór królewski musiał zatem najpierw osłabić rolę magnatów. Jan Kazimierz i jego żona **Ludwika Maria** starali się przeprowadzić reformy, lecz ich błędem okazało się łączenie interesów kraju z interesami własnej dynastii.

Apoteoza panowania Jana Kazimierza, na której ukazano przede wszystkim zalety osobiste władcy. Po jego bokach umieszczone zostały personifikacje Wielkoduszności i Roztropności, a także mityczny heros Herkules i bogini wojny Bellona. U stóp władcy spoczywają jeńcy moskiewscy oraz tureccy.

▪ *obraz, Gdańsk, 1649 r.*

Ludwika Maria Gonzaga była królową Polski, żoną dwóch władców – Władysława IV oraz Jana Kazimierza Wazy. Pochodziła z jednej z najświetniejszych rodzin XVII-wiecznej Francji. Wraz z nią do Polski trafiły dworskie obyczaje z Francji oraz moda, kultura i kuchnia, naśladowane przez magnaterię i część szlachty.

▪ *obraz, Warszawa, XVII w.*

PLANY REFORM I NASTĘPSTWA TRONU

Jeszcze w czasie walk ze Szwecją w latach 1658–1659 rozpoczęto dyskusję nad usprawnieniem funkcjonowania sejmu, sposobem elekcji władcy, podwyższeniem stałych dochodów skarbu oraz nową organizacją administracji na wszystkich szczeblach. Rozpatrywano także przekształcenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w państwo trojga narodów (z Ukrainą jako osobnym członem) oraz kwestie tolerancji wyznaniowej. W 1658 r. swoje propozycje reformy sejmu i spraw skarbowo-wojskowych przedstawił król. Chciał on ograniczenia *liberum veto* – pojedynczy sprzeciw miał być zgłaszany jedynie w wypadku wyraźnego naruszenia prawa. Proponował wdrożenie zasady obradowania sejmu co roku oraz podejmowania uchwał większością ⅔ głosów. Miała również powstać stała rada złożona z senatorów i posłów wskazywanych przez sejm. Ponadto planowano wprowadzenie stałych podatków pośrednich, np. czopowe pobierane od produkcji alkoholu i cło generalne.

Do poparcia propozycji królewskich zobowiązali się senatorowie. Ostatecznie posłowie jednak odrzucili projekty króla – uznali, że jest to plan wprowadzenia przez niego władzy absolutnej i ograniczenia szlacheckich przywilejów. Szlachta coraz bardziej była przekonana o doskonałości dotychczasowych zasad ustrojowych. Klęsk nie łączono z brakiem reform i silnej władzy królewskiej, a odparcie obcych wojsk uważano za sukces szlachty.

TEKST ŹRÓDŁOWY

MOWA JANA KAZIMIERZA

Podczas sejmu w 1661 r., na którym ważyły się losy elekcji *vivente rege*, w krytycznym momencie 4 lipca wystąpił sam król – w wygłoszonej wówczas mowie wzywał do naprawy ustroju Rzeczypospolitej.

[...] *nie było niebezpieczeństwa, żeby jedna strona drugiej przemocą wpychała na tron pana; a luboby to bywało, nie trzeba było* [się] *bać, żeby nas sąsiedzi między siebie rozerwali. Obecnie, niestety! (o gdybym był fałszywym prorokiem) wszystkie te nieszczęścia zagrażają z coraz większą pewnością i obawiać się należy, iż bez takiej elekcji stanie się Rzeczpospolita łupem okolicznych narodów. Moskwa i Ruś odwołają się do ludów jednego z nimi języka i Litwę dla siebie przeznaczoną; granice Wielkopolski staną otworem dla Brandeburczyka, a przypuszczać należy, iż o całe Prusy* [Królewskie] *certować* [wystąpić] *zechce, czy przez ugodę ze Szwedami, czy przez wojnę na własnym teatrze; zresztą dom austriacki, spoglądający łakomie na Kraków, nie opuści dogodnej dla siebie sposobności i przy powszechnym rozrywaniu państwa nie wstrzyma się od zaboru* [...]. *A kto nam zaręczy, że i same wojsko nasze albo działów sobie osobnych nie uczynią, albo się z potęgą najezdniczą nie połączą? Przybył Rzeczypospolitej nowy jakoby naród, Kozacy, którzy za mego żywota żadnego do obrad nie mają przystępu, ale podczas zamieszania w bezkrólewiu wszystkiego sobie pozwolą* [...].

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Toruń 1994, s. 95–96.

? 1. Przedstaw zagrożenia, o których według Jana Kazimierza powinno się pamiętać w Rzeczypospolitej w przypadku utrzymania wolnej elekcji.

2. Odpowiedz, czy zagrożenie przedstawione przez króla było realne w 1661 r.

Niepopularna okazała się także zmiana polityki zagranicznej Jana Kazimierza. Podczas wojny ze Szwecją sojusznikiem państwa polsko-litewskiego byli Habsburgowie. Jan Kazimierz już w 1657 r. zaczął rezygnować z sojuszu z Habsburgami na rzecz polityki profrancuskiej. Orędowniczką poparcia sojuszu z Francją była pochodząca z tego kraju królowa Ludwika Maria. Jednak opłacana przez cesarza silna prohabsburska partia w Polsce dyskredytowała sojusz z królem Francji. Głoszono, że plany reform Jana Kazimierza mają na celu wprowadzenie rządów absolutnych w stylu francuskim.

Niepopularności królowi Polski przysporzyła sprawa przeprowadzenia elekcji *vivente rege*. Jan Kazimierz w 1660 r. zaczął zabiegać o to, aby jego następcą został kandydat francuski z rodu Kondeuszów – Henryk Juliusz d'Enghien [czyt.: dągią], którego żoną miała zostać siostrzenica Ludwiki Marii. Wybór Francuza na króla miał nie tylko utrwalić sojusz z Francją, lecz także oszczędzić Rzeczypospolitej perturbacji związanych z wyborem nowego władcy.

ROKOSZ LUBOMIRSKIEGO

Reformy sejmu i elekcji miały zostać przedstawione na sejmie w 1661 r. Poparcie dla propozycji króla wyraziło wielu magnatów. Jednak było też wielu ich przeciwników, którzy zjednywali sobie poparcie magnatów na czele z **Jerzym Sebastianem Lubomirskim**, marszałkiem wielkim koronnym i hetmanem polnym koronnym. Błędem króla podczas obrad sejmu okazało się powiązanie reform parlamentu ze zmianami w elekcji. Przeciwnicy wyboru na króla księcia d'Enghien stali się bowiem jednocześnie przeciwnikami reformy sejmu. Ostatecznie stronnictwo królewskie poniosło klęskę.

Mimo porażki na sejmie Jan Kazimierz nadal zabiegał o elekcję Kondeusza. Przeciwnicy elekcji Francuza uzyskali jednak wsparcie konfederacji wojskowych, które zawiązano w Koronie i na Litwie. Sejm w 1661 r. nie wypłacił bowiem żołnierzom należnego żołdu. Pod Szczercem koło Lwowa wojsko koronne wypowiedziało posłuszeństwo hetmanom i zawarło tzw. **Związek Święcony**. Przystąpiło do niego ponad

18 tys. żołnierzy, czyli więcej niż połowa armii koronnej. Podobny związek zawarła armia litewska. Przywódcy konfederacji wojskowych połączyli się z opozycją antykrólewską – zaczęli głosić hasła obrony dotychczasowych rozwiązań ustrojowych i odrzucali elekcję *vivente rege*. W 1662 r. sytuacja w kraju groziła wybuchem wojny domowej. Ostatecznie Jan Kazimierz ustąpił i zgodził się na uchwalenie konstytucji uznającej elekcję *vivente rege* za zdradę stanu.

Po tym niepowodzeniu król postanowił pozbyć się swojego najgroźniejszego wroga, zwolennika Habsburgów, Jerzego Sebastiana Lubomirskiego. Na sejmie w 1664 r. zarzucono magnatowi zdradę stanu, a sąd sejmowy skazał go na **infamię** i pozbawienie dóbr. Lubomirski schronił się za granicą, ale duża część szlachty stanęła po stronie hetmana. W 1665 r. Lubomirski, przy wsparciu Habsburgów, wrócił do Polski i zdecydował się na zbrojny rokosz przeciw królowi. Do buntu przystąpiła znaczna część szlachty, uznająca, że broni on złotej wolności szlacheckiej. W kraju wybuchła wojna domowa. W lipcu **1666 r.** rokoszanie pokonali siły królewskie w bitwie **pod Mątwami**, po czym zamordowali kilka tysięcy jeńców, w tym zasłużonych w poprzednich wojnach żołnierzy Stefana

Wincenty Gosiewski, hetman polny litewski, zasłużony w walkach podczas potopu szwedzkiego. W 1658 r. trafił do niewoli moskiewskiej, z której wrócił po czterech latach. Został zamordowany przez skonfederowanych żołnierzy podczas rozmów, które prowadził w celu wypracowania porozumienia.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Proces Jerzego Lubomirskiego

Skład sądu sejmowego, który sądził Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w 1664 r. za zdradę stanu, został powołany pospiesznie i w wielkiej tajemnicy. Sam proces zaskoczył opinię publiczną, wydawało się bowiem, że król i marszałek dojdą do porozumienia. W ciągu zaledwie dwóch tygodni sąd sejmowy podjął decyzję o uznaniu magnata winnym nawoływania żołnierzy do buntu i podjęcia próby przejęcia władzy w Rzeczypospolitej. Dowody przeciwko niemu nie były mocne, opierały się niemal wyłącznie na ustnych zeznaniach świadków. Wielu sędziów nie było przekonanych o jednoznacznej winie marszałka. Wyrok skazujący go na infamię został jednak wydany, głównie za sprawą nacisków Jana Kazimierza. Opozycja antykrólewska uznała ten proces za niesprawiedliwy, a w oczach dużej części szlachty Lubomirski stał się ofiarą zabiegów władcy o ograniczenie szlacheckiej złotej wolności.

? Dlaczego doszło do procesu Jerzego Sebastiana Lubomirskiego?

Jerzy Sebastian Lubomirski był znakomitym kawalerzystą, który doświadczenie wojenne zdobywał pod okiem hetmana Koniecpolskiego i Stefana Czarnieckiego.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

Czarnieckiego. Ogrom strat sprawił, że obydwie strony zdecydowały się na pojednanie. Król pod naciskiem szlachty ogłosił amnestię i obiecał wypłacenie żołdu. Wyrzekł się także całkowicie planów elekcji *vivente rege*. Z kolei pozbawiony poparcia Lubomirski ukorzył się przed władcą, dzięki czemu cofnięto nałożony na niego wyrok (choć nie zwrócono mu urzędów).

Rokosz Lubomirskiego pogłębił kryzys państwa polsko-litewskiego. Król porzucił całkowicie plany reformy, a jego autorytet upadł. W kraju narastały walki poszczególnych **fakcji** magnackich. Po śmierci królowej Ludwiki Marii (1667 r.) Jan Kazimierz całkowicie zrezygnował z rządów w Rzeczypospolitej. W 1668 r. na sejmie oficjalnie abdykował.

WYBÓR „PIASTA" NA KRÓLA

Po abdykacji Jana Kazimierza szybko przystąpiono do organizacji nowej elekcji. Głównymi kandydatami do tronu byli: Filip Wilhelm, książę neuburski [czyt.: nojburski] – popierany przez Ludwika XIV, Karol Lotaryński (za którym stał cesarz), car Aleksy lub jego syn Fiodor, elektor brandenburski Fryderyk Wilhelm oraz polscy magnaci Dymitr i Michał Wiśniowieccy. Jednak szlachta była negatywnie nastawiona do cudzoziemców. Dlatego dużą rolę odegrało pismo podkanclerzego koronnego Andrzeja Olszowskiego, w którym uznał on, że aby uniknąć wojny domowej, należy wybrać „Piasta" – polskiego szlachcica. Wskazał przy tym na **Michała Korybuta Wiśniowieckiego**,

TWIERDZA W KAMIEŃCU PODOLSKIM

Jedną z największych twierdz na południowo-wschodnich kresach Rzeczypospolitej był Kamieniec Podolski. Przez niemal 300 lat uważany za niezwyciężony skutecznie osłaniał granice państwa. Jego walory obronne wynikały przede wszystkim ze znakomitego położenia. Został on bowiem zbudowany na skalnej wyspie położonej w pętli, którą utworzyła rzeka Smotrycz. Dzięki temu dostęp do Kamieńca był możliwy tylko trzema drogami, z czego dwie wiodły z doliny rzeki, a jedna bezpośrednio przez zamek.

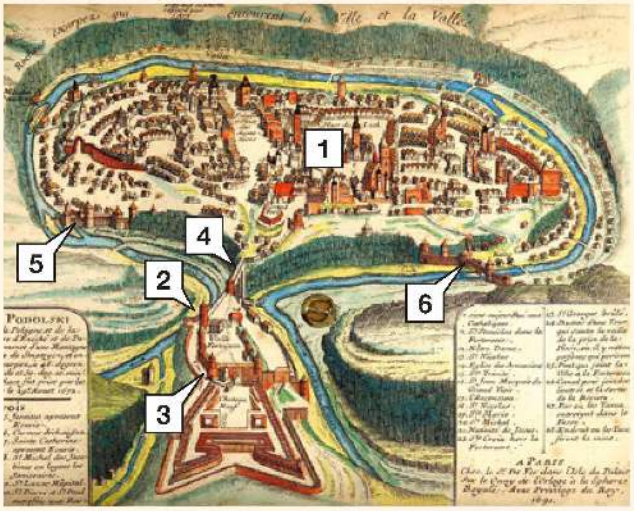

Mapa Kamieńca Podolskiego z 1691 r. z widocznym Starym Miastem [1], Starym Zamkiem [2], Nowym Zamkiem [3] oraz mostem Tureckim [4]. Na ilustracji ukazano także prowadzące do miasta bramy, od północy Brama Lacka [5] oraz od południa Brama Ruska [6].

▪ *mapa, Polska, 1691 r.*

? Jakie znaczenie miały warunki naturalne dla obronności Kamieńca Podolskiego?

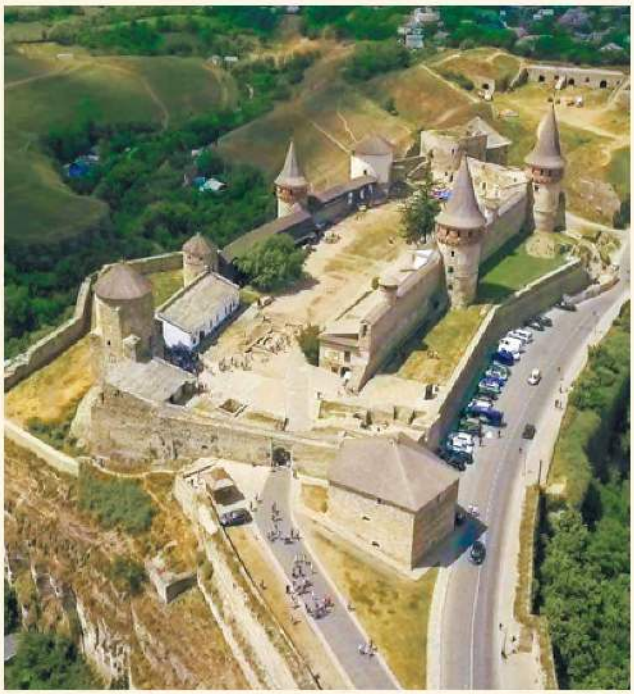

Twierdza w Kamieńcu Podolskim jest obiektem, który władze Ukrainy mają zamiar rozpatrzeć do zgłoszenia na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

▪ *fotografia współczesna, Ukraina*

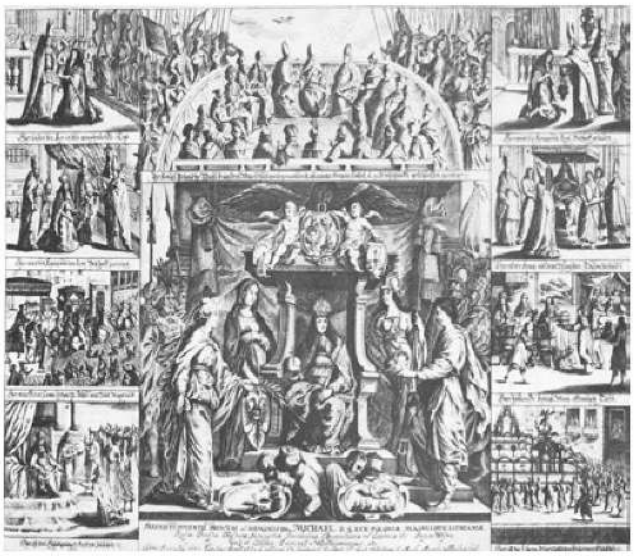

Koronacja Michała Korybuta Wiśniowieckiego w katedrze krakowskiej.

▪ *rycina, Polska, po 1669 r.*

29-letniego syna kniazia Jaremy. Młody Wiśniowiecki nie był związany z żadną fakcją, przez co miał się stać gwarantem pokoju.

W maju 1669 r. odbyła się elekcja. Wzięło w niej udział blisko 80 tys. szlachty, która zdominowała stronnictwa magnaterii i wybrała na władcę Michała Korybuta Wiśniowieckiego.

KONFLIKT KRÓLA Z OPOZYCJĄ

Przeciwko nowemu królowi szybko wystąpiła niezadowolona magnateria, która nie cofała się przed próbami doprowadzenia do abdykacji władcy lub jego obalenia. Najbardziej aktywne było stronnictwo profrancuskie, tzw. **malkontenci**, do którego należał marszałek i hetman **Jan Sobieski**. Członkowie tej grupy potajemnie przygotowywali plan detronizacji króla. Już w 1669 r. doprowadzili do zerwania sejmu koronacyjnego – wykorzystali do tego problem szlachty z Kresów, która była zmuszona opuścić swoje majątki i teraz domagała się od króla zadośćuczynienia za straty. Malkontenci sprzeciwiali się także koronacji królowej Eleonory Habsburżanki, siostry cesarza Leopolda I. Ze względu na niechęć do króla opozycja torpedowała również proponowane przez stronnictwo królewskie reformy państwa.

Wobec sprzeciwu opozycji król odwołał się do sejmików, a więc do szlachty, u której cieszył się wielkim zaufaniem. Gotowy był nawet wezwać przeciwko magnatom pospolite ruszenie. Wskutek tej groźby udało się złamać opór malkontentów i doprowadzić do zgody sejmu na koronację królowej. Zwalczające się stronnictwa jednak nadal zrywały sejmy i sejmiki. Buntowali się także nieopłaceni żołnierze, którymi dowodził przeciwnik dworu, hetman Sobieski.

POCZĄTEK WOJNY Z TURCJĄ

Rok 1671 przyniósł chwilowe zawieszenie broni między malkontentami a regalistami (zwolennikami króla). Ważniejszym problemem w tym czasie była walka z Kozakami dowodzonymi przez hetmana **Piotra Doroszenkę**. Nie zgadzał się on na podział Ukrainy między Rzeczpospolitą a Moskwę i rozpoczął walkę o stworzenie na tych terenach księstwa ruskiego pod protektoratem Turcji. Wsparcia udzielili mu lennicy sułtana – Tatarzy. Wprawdzie w 1671 r. hetman Sobieski pokonał wojska kozacko-tatarskie, jednak nie był w stanie całkowicie zakończyć konfliktu. Ponadto nad Rzecząpospolitą zawisła znacznie poważniejsza groźba – wojna z imperium osmańskim. Mimo to na sejmach 1672 r. znów rozgorzała walka polityczna. Zrywano obrady i wzajemnie oskarżano się o zdradę.

Jako pretekst do wojny Turcy wykorzystali działania wojenne Rzeczypospolitej przeciwko ich lennikom – Kozakom Doroszenki i Tatarom. W rzeczywistości imperium osmańskie dążyło do nowych podbojów. Osłabiona Rzeczpospolita, sprzymierzona z cesarstwem – największym wrogiem sułtana, była najlepszym celem armii tureckiej. Turcy wraz z Tatarami i Kozakami Doroszenki uderzyli na Polskę w 1672 r. Szybko pokonali wojska polskie na Ukrainie i zdobyli największą twierdzę – **Kamieniec Podolski**. Ich armia dotarła aż pod Lwów, a Tatarzy spustoszyli całą wschodnią część Korony. Wojna zakończyła się klęską Polaków, którzy musieli zawrzeć bardzo niekorzystny **pokój w Buczaczu (1672 r.)**. Zgodnie z nim Polska musiała oddać Turcji całe Podole (z Kamieńcem), Bracławszczyznę oraz południową część Kijowszczyzny. Hańbiące

SPORY O KRÓLA MICHAŁA

Obranie cudem, Królestwo kłopotem, / Szkodą złe rady, a szelągi złotem, / Sejmy niezgodą, żona urąganiem, / Dwór nieporządkiem, słudzy oszukaniem – tak zaczyna się paszkwil opisujący króla Michała już po jego śmierci. Współcześni albo go nienawidzili (i usiłowali pozbawić tronu), albo ślepo kochali. Niejednoznaczna jest także ocena historyków. Z pewnością Michał Korybut Wiśniowiecki nie należał do wybitnych władców. Wielu badaczy dziejów w XIX i XX w. (Józef Szujski, Władysław Konopczyński czy Paweł Jasienica) oceniało go bardzo surowo – królowi zarzucano brak pomysłu na prowadzenie polityki, bierność, ogromną podejrzliwość i mściwość. Biografia Wiśniowieckiego napisana przez Adama Przybosia pokazuje jednak monarchę w innym świetle. Aktywnie uczestniczył on w pracach sejmu i posiedzeniach senatu, prowadził rozległą korespondencję z innymi dworami europejskimi. Trudno mu zatem zarzucić brak pracowitości. Czy rzeczywiście był mściwy? Po sejmie 1670 r. król gotowy był zawrzeć porozumienie z wrogim mu stronnictwem malkontentów. Problem w ocenie króla Michała polega głównie na tym, że panował on w bardzo trudnych czasach, którym nie potrafił sprostać. Kierował się zdaniem dworskich intrygantów, a rolę swoich przeciwników politycznych osłabiał niekiedy kosztem interesów państwa.

? Jakie znaczenie dla oceny króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego miała legenda jego ojca, kniazia Jaremy?

Michał Korybut Wiśniowiecki, syn popularnego wśród szlachty Jeremiego, nie miał autorytetu i charyzmy swojego ojca. Jego krótkie rządy zakończyły się przedwczesną śmiercią monarchy w wieku 33 lat.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

w traktacie było też to, że król Polski zobowiązywał się płacić sułtanowi 22 tys. zł haraczu, co stawiało go na równi z innymi lennikami tureckimi.

Pomimo katastrofy militarnej w kraju zaostrzyła się rywalizacja pomiędzy zwaśnionymi obozami. Zebrane w 1672 r. pod Gołębiem pospolite ruszenie nie zamierzało iść na Turków i Tatarów, lecz domagało się rozprawy z malkontentami. Zawiązano konfederację w obronie króla i przeciwko stronnictwu profrancuskiemu. W odpowiedzi wojsko Sobieskiego zawiązało konfederację pod Szczebrzeszynem. Istniało realne zagrożenie wojną domową. Na początku 1673 r. między obu stronami doszło jednak do zawieszenia broni – głównym powodem było podpisanie haniebnego traktatu w Buczaczu.

ĆWICZENIA

1. Opisz plany reform Jana Kazimierza i oceń możliwość ich realizacji.
2. Porównaj zmagania opozycji magnackiej i regalistów w czasie panowania Jana Kazimierza i Michała Korybuta Wiśniowieckiego.
3. Przedstaw przyczyny i skutki rokoszu Lubomirskiego.
4. Wyjaśnij przyczyny klęski Rzeczypospolitej w wojnie z Turcją w 1672 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Płaza, *Rokosz Lubomirskiego*, Kraków 1994.
A. Przyboś, *Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673*, Kraków 2007.

7 PANOWANIE JANA III SOBIESKIEGO

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- wybuch i przebieg wojny z Turcją,
- Jan III Sobieski na polskim tronie i próba zmiany sojuszów,
- odsiecz wiedeńska i jej znaczenie,
- polityka wewnętrzna Jana III Sobieskiego.

ELEKCJA JANA III SOBIESKIEGO

Zawarty w Buczaczu haniebny traktat z Turcją wywołał w Polsce wielkie oburzenie. W 1673 r. sejm unieważnił jego postanowienia i uchwalił nowe podatki na wojnę. Wystawiono armię liczącą ok. 40 tys. żołnierzy, która jesienią pod wodzą hetmana Sobieskiego ruszyła przeciwko siłom tureckim stacjonującym w Mołdawii. Stoczona **11 listopada 1673 r.** bitwa **pod Chocimiem** zakończyła się zwycięstwem Polaków. Dzień przed tym triumfem zmarł król Michał Korybut Wiśniowiecki.

Mimo zwycięstwa pod Chocimiem Polacy nie potrafili odzyskać ziem utraconych w 1672 r. Wkrótce żołnierze zaczęli się domagać wypłaty zaległych żołdów, a dowódcy bardziej niż o wojnie myśleli o wyborze nowego króla. Wolna elekcja odbyła się w kwietniu 1674 r. Partia prohabsburska wysunęła kandydaturę księcia Karola Lotaryńskiego, natomiast malkontenci – księcia neuburskiego Filipa Wilhelma oraz wybitnego wodza, księcia Ludwika Burbona, zwanego Wielkim Kondeuszem. Jednak coraz większe znaczenie zyskiwała kandydatura zwycięskiego hetmana Jana Sobieskiego. Był on zwolennikiem partii profrancuskiej, lecz szlachta widziała w nim przede wszystkim wodza, który powstrzymał Turków pod Chocimiem. Jako jedyny mógł też zagrodzić drogę do tronu pretendentom z zagranicy popieranym przez magnaterię.

Bitwa pod Chocimiem stoczona w 1673 r. była swoistym rewanżem za upokarzający traktat w Buczaczu. Miała ona niemal odwrotny przebieg niż starcie z 1621 r. – Polacy byli teraz stroną atakującą, a Turcy bronili się w dawnym polskim obozie. To znakomite zwycięstwo nie przyniosło jednak przełomu w wojnie. Podniosło natomiast prestiż Rzeczypospolitej i autorytet Sobieskiego w Europie.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN III SOBIESKI (1629–1696)

Znakomity wódz i elekcyjny władca Rzeczypospolitej. W młodości odebrał staranne wykształcenie i wraz z bratem odbył podróż edukacyjną po Europie. Do kraju powrócili w 1648 r. i wzięli udział w walkach z Kozakami (Marek Sobieski zginął pod Batohem). W 1655 r. Sobieski zadeklarował wierność szwedzkiemu królowi, ale rok później związał się z królem Janem Kazimierzem i polityką profrancuską. Dzięki temu został hetmanem polnym, a później – hetmanem wielkim koronnym. Po wyborze Michała Wiśniowieckiego na króla pozostał w opozycji do władcy. W 1672 r. dowodził walkami z Turcją. Po wstąpieniu na tron próbował doprowadzić do sojuszu z Francją. W 1683 r. ponownie zawarł przymierze z Habsburgami i przeprowadził skuteczną odsiecz Wiednia. Kolejne wyprawy króla do Mołdawii zakończyły się porażką. Okres jego rządów upłynął pod znakiem walk frakcji magnackich i zrywanych sejmów.

Podczas elekcji za hetmanem opowiedziała się cała szlachta koronna, a pod jej wpływem także Litwini. 21 maja 1674 r. Jan Sobieski został wybrany królem Polski.

WOJNA Z TURCJĄ

Po elekcji Sobieski zdecydował się odłożyć koronację i wyruszyć przeciwko Turkom. Z jednej strony nie chciał rezygnować z funkcji hetmana wielkiego koronnego, aby nie stracić wpływów wśród wojska, a z drugiej – liczył na to, że na skutek sukcesów w walkach umocni swoją pozycję wśród szlachty i magnaterii. W 1674 r. kampania wojenna toczyła się głównie na Ukrainie, gdzie do konfliktu polsko-tureckiego wmieszała się Moskwa. Dzięki wojnie moskiewsko-tureckiej wojska Sobieskiego odzyskały wiele miast na Podolu. Jednak podczas kampanii część armii litewskiej pod wodzą hetmana Michała Paca zrezygnowała z walki i odeszła na Litwę.

W maju 1675 r. na Polskę ruszyła kolejna ofensywa turecko-tatarska. Sobieski skoncentrował swoje siły pod Lwowem i z sukcesami rozbijał mniejsze oddziały tatarskie, co uniemożliwiało im ich niszczycielskie rajdy. Rozgromił również przednią straż armii tureckiej. Turcy zdecydowali się odwrót, choć jeszcze po drodze próbowali bez powodzenia zająć Trembowlę.

Kolejna kampania odbyła się w 1676 r., już po koronacji władcy. Król mianował nowych hetmanów: wielkiego koronnego **Dymitra Wiśniowieckiego** i polnego koronnego **Stanisława Jabłonowskiego**. Sejm koronacyjny uchwalił podatki na 60-tysięczną armię, lecz sejmiki odmówiły ich zbierania w tak

WALKI Z TURCJĄ W DRUGIEJ POŁOWIE XVII WIEKU

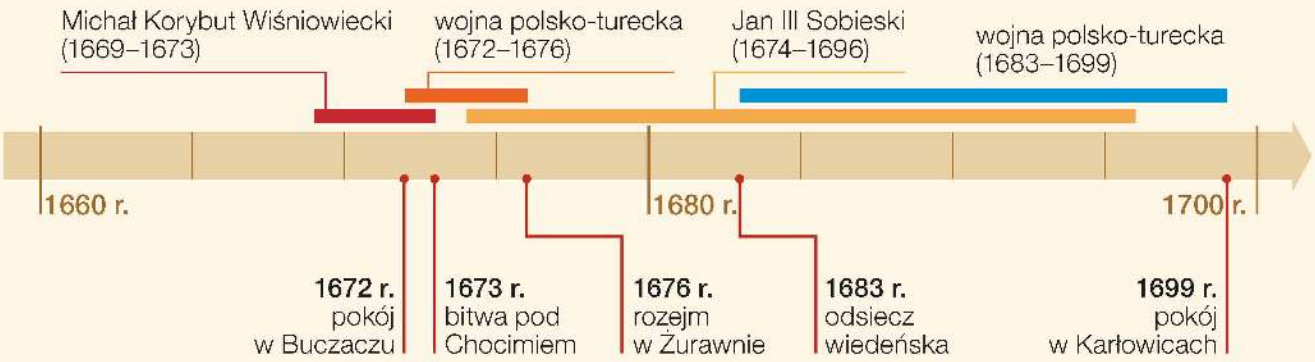

? Jak długo trwały zmagania z Turcją w drugiej połowie XVII w.?

WARTO WIEDZIEĆ

Oblężenie Trembowli

Gdy w 1675 r. 10-tysięczna armia turecka podeszła pod zamek w Trembowli, jego załogę stanowiło niespełna 100 żołnierzy piechoty, okoliczna szlachta oraz ok. 200 chłopów i mieszczan z pobliskiego miasteczka. Dowódcą obrony był kapitan Jan Samuel Chrzanowski, ale do historii przeszła jego małżonka Anna Dorota Chrzanowska, która zagrzewała obrońców do walki i zapobiegła kapitulacji załogi. Dzielna kobieta, gdy wiarę w powodzenie oporu stracił nawet jej mąż, miała zagrozić mu, że zabije siebie i jego (inne podania mówią, że zagroziła wysadzeniem prochów). Pani Chrzanowska miała także osobiście dowodzić jednym z wypadów obrońców na stanowiska wroga. Dzięki twardemu oporowi załoga Trembowli doczekała się odsieczy. Nagrodą dla dowódcy obrony był stopień pułkownika, nadanie szlachectwa oraz stanowisko komendanta Lwowa.

Oblężenie Trembowli było przykładem determinacji załogi zamku. Dzielną postawę Anny Doroty Chrzanowskiej opiewało wiele opowiadań, powieści i obrazów.

- *rycina, Polska, XVIII w.*

? Dlaczego postawa małżonki dowódcy obrony Trembowli stała się tak popularna w historii?

dużej wysokości. Z tego powodu Sobieski miał do dyspozycji tylko 20 tys. żołnierzy. Gdy wojska tureckie ruszyły w głąb Rzeczypospolitej, Sobieski został zmuszony zablokować im drogę i okopał się ze swoimi skromnymi siłami **pod Żurawnem**. Armia turecka licząca ok. 40 tys. żołnierzy otoczyła polski obóz i rozpoczęła szturmy. Po ponad dwóch tygodniach oblężenia **17 października 1676 r.** podpisano rozejm. Był on bardziej korzystny niż traktat w Buczaczu. Na jego mocy Polska odzyskała część prawobrzeżnej Ukrainy (z Białą Cerkwią i Pawołoczą), jednak Podole i Bracławszczyzna dalej pozostały w rękach tureckich. Co ważne, w traktacie nie było już mowy o płaceniu sułtanowi haraczu.

POLITYKA ZAGRANICZNA SOBIESKIEGO

W XVII w. w Europie uformowały się dwa obozy państw: prohabsburski i profrancuski. Sobieski, aby aktywnie uczestniczyć w polityce europejskiej, musiał otwarcie opowiedzieć się po jednej ze stron. Uznał, że większe korzyści państwu polsko-litewskiemu przyniesie sojusz z Francją. W 1675 r. podpisał z nią w **Jaworowie** traktat zakładający sojusz skierowany przeciwko Brandenburgii. Polska za francuskie pieniądze miała rozpocząć wojnę ze swoim niedawnym lennikiem i odzyskać Prusy Książęce. W planach Sobieskiego księciem pruskim miałby zostać jego syn, co otworzyłoby mu drogę do polskiej korony po śmierci ojca.

Jednak gdy w 1676 r. zawarto rozejm z imperium osmańskim, sejm postanowił zredukować armię i nie zgodził się na konflikt zbrojny z Brandenburgią. Posłowie zdecydowali się również odnowić układy zawarte dotychczas z Brandenburgią i cesarzem. Król mimo to nie zaniechał polityki bałtyckiej. W 1677 r. podpisał sojusz wojskowy z królem Szwecji Karolem XI, który prowadził właśnie wojnę z Brandenburgią. Zgodnie z przyjętymi ustaleniami Rzeczpospolita i Szwecja miały wspólnie uderzyć na Prusy Książęce. Szwedzi działali jednak opieszale i nie ruszyli na ziemie elektora. Plany Sobieskiego wobec Prus Książęcych ostatecznie przekreślił koniec wojny Ludwika XIV z Holandią i traktaty pokojowe, które w latach 1678 i 1679 zawarto w całej Europie.

WOJNY Z TURCJĄ W DRUGIEJ POŁOWIE XVII WIEKU

? 1. Wymień najważniejsze bitwy stoczone z Turkami w latach 1672–1676.

2. Wskaż i wymień obszary, które utraciła Turcja na rzecz Rzeczypospolitej i cesarstwa w wyniku pokoju w Karłowicach.

Niewiele pomyślniej układała się polityka Sobieskiego wobec Moskwy i Turcji, z którymi król chciał ułożyć trwałe stosunki. Poselstwa wysłane do Moskwy i Stambułu w latach 1677 i 1678 przyniosły połowiczny efekt. Podpisano traktat pokojowy z Turcją (1678 r.), ale nie odzyskano utraconych ziem. Jeszcze trudniejsze okazały się rokowania z carem. Nie chciał on oddać zajętych terenów (m.in. Kijowa, który według wcześniejszego rozejmu miał powrócić do Polski). Zdecydowano się zatem przedłużyć rozejm andruszowski o kolejne 13 lat.

ZMIANA SOJUSZÓW

Brak sukcesów w polityce bałtyckiej spowodował, że Sobieski zerwał sojusz z Francją i postanowił ostatecznie rozstrzygnąć wojnę z imperium osmańskim. Te działania nie przysporzyły mu popularności w Rzeczypospolitej. Stronnicy Habsburgów w dalszym ciągu pozostawali nieufni wobec króla, a jego wcześniejsi zwolennicy przeszli do zdecydowanej opozycji. Brak poparcia w kraju oznaczał niemożność przeprowadzenia jakichkolwiek reform ustrojowych, choćby zasad sejmowania.

REFORMY WOJSKOWE JANA III SOBIESKIEGO

Mimo trudności z zebraniem pieniędzy na wystawienie odpowiednio dużej armii Sobieskiemu udało się przeprowadzić znaczące zmiany w polskiej wojskowości. Król zrezygnował całkowicie z pospolitego ruszenia, zdawał sobie bowiem sprawę, że zebrana szlachta – zamiast walczyć – może zacząć debatować nad królewską polityką. Był to krok ku utworzeniu armii zawodowej. W 1677 r. sejm wyraził zgodę na zorganizowanie stałych sił zbrojnych w czasie pokoju. Miały one liczyć tylko 12 tys. żołnierzy. Dało to jednak podstawy do stworzenia korpusu zawodowego oficerów. Na uwagę zasługuje także dbałość króla o jednolite uzbrojenie piechoty i rozwój formacji artyleryjskich dowodzonych przez Marcina Kątskiego. Ciężkozbrojna husaria odgrywała ogromną rolę w czasie kampanii Sobieskiego, lecz król zdecydował się również na zwiększenie liczebności lekkiej jazdy oraz piechoty, tak by mieć możliwość prowadzenia działań wojennych w każdych warunkach.

Piechur z berdyszem i muszkietem z czasów panowania Jana III Sobieskiego. To właśnie ten władca wprowadził do uzbrojenia piechoty berdysze, czyli zakrzywione topory bojowe na długim drzewcu. Zastępowały one szable oraz piki, służyły też jako podpórka przy oddawaniu strzału.

? Dlaczego Sobieski dbał o rozwój piechoty oraz artylerii?

Nadzieję na poprawę sytuacji przyniósł rok 1683. O sojusz z Rzecząpospolitą zaczął wówczas usilnie zabiegać cesarz Leopold I, zagrożony przez potęgę turecką. Dla Sobieskiego była to znakomita okazja, aby we współdziałaniu z Habsburgami odzyskać utracone przez Polskę ziemie i odsunąć Turcję od południowych granic kraju. Musiał jednak doprowadzić do ratyfikacji przez sejm układu sojuszniczego z cesarzem, co wymagało zneutralizowania stronnictwa profrancuskiego. Władca swoimi umiejętnymi działaniami zdołał rozbić opozycję. Rozdał jej przywódcom nieobsadzone dotychczas wysokie urzędy, m.in. Stanisław Jabłonowski został hetmanem wielkim koronnym, Hieronim Lubomirski – marszałkiem nadwornym koronnym, a na Litwie najwyższe urzędy oddano Sapiehom. Dzięki temu sejm zgodził się na traktat sojuszniczy z cesarstwem. Król nie wykorzystał jednak nadarzającej się okazji i nie zbudował własnego stronnictwa, które stanowiłoby trwałe zaplecze dla jego działań politycznych.

Poselstwo Jana Gnińskiego do sułtana Mehmeda IV trwało ponad rok i zakończyło się podpisaniem w 1678 r. traktatu pokojowego z Turcją potwierdzającego warunki rozejmu w Żurawnie.

▪ *miniatura, Polska, XVII w.*

ODSIECZ WIEDEŃSKA

Po podpisaniu rozejmu z Rzecząpospolitą Turcy skierowali całą swoją potęgę przeciwko Moskwie. W latach 1677–1681 wojskom carskim udało się powstrzymać najazdy turecko-tatarskie, choć rozejm z 1681 r. oddawał imperium osmańskiemu sporą część lewobrzeżnej Ukrainy – Zaporoże. Kolejnym celem ekspansji tureckiej w Europie miało być państwo Habsburgów. W 1672 r. na Węgrzech wybuchło antyhabsburskie powstanie pod wodzą Imre Thökölyego [czyt.: tokoljego], którego Turcy uznali za swojego lennika i dlatego przystąpili do wojny przeciwko cesarzowi.

Na początku kwietnia 1683 r. cesarz, obawiający się całkowitej klęski, za pośrednictwem papieża zawarł sojusz z Rzecząpospolitą. Uznano, że ani Rzeczpospolita, ani cesarstwo nie zawrze separatystycznego (tzn. oddzielnego) pokoju z sułtanem. Polacy zobowiązywali się wystawić 40 tys. żołnierzy, którzy mieli działać na Podolu i Ukrainie, a Habsburgowie – 60 tys. walczących na Węgrzech. W razie zagrożenia stolicy którejś ze stron (z polskiej strony chodziło o Kraków) druga miała przyjść jej z pomocą z całą armią.

Niedługo po podpisaniu sojuszu, w lipcu 1683 r., potężna armia turecka rozpoczęła

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZWYCIĘSTWO POD WIEDNIEM

Jednym z najznakomitszych źródeł historycznych na temat czasów panowania Jana III Sobieskiego są jego listy pisane do żony Marii Kazimiery, czule nazywanej Marysieńką. Dotyczą one nie tylko uczuć i spraw codziennych małżonków, lecz także wydarzeń politycznych.

Bóg i Pan nasz na wieki błogosławiony dał zwycięstwo i sławę narodowi naszemu, o jakiej wieki przeszłe nigdy nie słyszały. Działa wszystkie, obóz wszystek, dostatki nieoszacowane dostały się w ręce nasze. Nieprzyjaciel, zasławszy trupem aprosze [rowy oblężnicze], *pola i obóz, ucieka w konfuzji. Wielbłądy, muły, bydle, owce, które to miał po bokach, dopiero dziś wojska nasze brać poczynają, przy których Turków trzodami tu przed sobą pędzą; drudzy zaś, osobliwie* des renegats [odstępcy], *na dobrych koniach i pięknie ubrani od nich tu do nas uciekają. Taka się to rzecz niepodobna stała, że dziś już między pospólstwem tu w mieście i u nas w obozie była trwoga, rozumiejąc i nie mogąc sobie inaczej perswadować, jeno że nieprzyjaciel nazad się wróci. Prochów samych i amunicyj porzucił więcej niżeli na milion.* [...]

Wezyr tak uciekł od wszystkiego, że ledwo na jednym koniu i w jednej sukni. Jam został jego sukcesorem [następcą], *bo po wielkiej części wszystkie mi się po nim dostały splendory; a to tym trafunkiem, że będąc w obozie w samym przedzie i tuż za wezyrem postępując, przedał się jeden pokojowy jego i pokazał namioty jego, tak obszerne, jako Warszawa albo Lwów w murach. Mam wszystkie znaki jego wezyrskie, które nad nim noszą; chorągiew mahometańską, którą mu dał cesarz jego na wojnę i którą dziśże jeszcze posłałem do Rzymu Ojcu św. przez Talentego pocztą.* [...]

Kiedy już nieprzyjaciel począł uchodzić i dał się przełamać – bo mnie się przyszło z wezyrem łamać, który wszystkie a wszystkie wojska na moje skrzydło prawe sprowadził, [...] *przybiegały tedy do mnie książęta, jako to elektor bawarski, Waldeck, ściskając mię za szyję a całując w gębę, generałowie zaś w ręce i w nogi; cóż dopiero żołnierze!* [...] *Cóż dopiero, i to dziś rano, książę lotaryński, saski* [...], *cóż komendant Staremberk tuteczny! Wszystko to całowało, obłapiało, swym Salwatorem* [Zbawcą] *zwało. Byłem potem we dwóch kościołach. Sam lud wszystek pospolity całował mi ręce, nogi, suknie* [...].

Źródło: Jan Sobieski, *Listy do Marysieńki*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1973, s. 214–217.

? 1. Wymień łupy, które trafiły w ręce zwycięzców po opanowaniu tureckiego obozu.
2. Opisz i uzasadnij reakcję żołnierzy i mieszkańców stolicy cesarstwa na zwycięstwo wojsk Jana III Sobieskiego.

oblężenie stolicy cesarstwa – Wiednia. Zgodnie z zawartą umową Sobieski na czele ok. 21 tys. żołnierzy wyruszył z odsieczą nad Dunaj. Na Morawach doszło do połączenia wojsk polskich z armią cesarską i posiłkami z państw Rzeszy Niemieckiej. Dowództwo nad całością sił objął Sobieski. **12 września 1683 r.** wojska sprzymierzonych rozpoczęły atak na oblegających Wiedeń Turków. Bitwa zakończyła się pogromem oddziałów tureckich dowodzonych przez **wielkiego wezyra** Kara Mustafę. Wygrana nie tylko uratowała państwo Habsburgów, lecz także uchroniła Rzeczpospolitą od kolejnego najazdu tureckiego. Wiktoria wiedeńska dała też nadzieję innym narodom środkowej i południowej Europy (Węgrom, Rumunom, Bułgarom i Serbom) na wyzwolenie spod tureckiego panowania.

Turcy szybko potrafili się podnieść po porażce. 7 października 1683 r. zaatakowali pod Parkanami wojska Sobieskiego. Pierwsza bitwa okazała się klęską Polaków, jednak dwa dni później w tym samym miejscu Sobieski z pomocą wojsk cesarskich rozbił całkowicie siły tureckie.

ZAKOŃCZENIE WALK Z TURCJĄ

Wygrane bitwy nie rozstrzygnęły jednak wojny. W 1684 r. w Linzu pod patronatem papiestwa zawarto sojusz skierowany przeciwko Turkom nazwany **Ligą Świętą.** Tworzyły ją Rzeczpospolita, cesarstwo, papiestwo oraz Wenecja (w 1686 r. do Ligi przystąpiła również Moskwa). Planowano ostatecznie pokonać imperium osmańskie. Sobieski liczył na to, że w wojnie odzyska stracone w 1672 r. tereny Podola i Ukrainy, a także zdobędzie Mołdawię. Król chciał na mołdawskim tronie osadzić swojego najstarszego syna Jakuba, który dzięki temu stałby się w przyszłości najważniejszym kandydatem do polskiego tronu. Udało mu się odnieść jedynie połowiczne sukcesy. Wprawdzie wyzwolił wiele miast, ale nie zdobył Kamieńca, a wyprawy do Mołdawii w latach 1685–1686 nie przyniosły podboju tego kraju.

Sojusz z Habsburgami nie przysporzył zatem żadnych sukcesów. Z tego powodu monarcha postanowił zawrzeć przymierze z Moskwą. W 1686 r. podpisano traktat pokojowy nazwany **pokojem Grzymułtowskiego** (od nazwiska

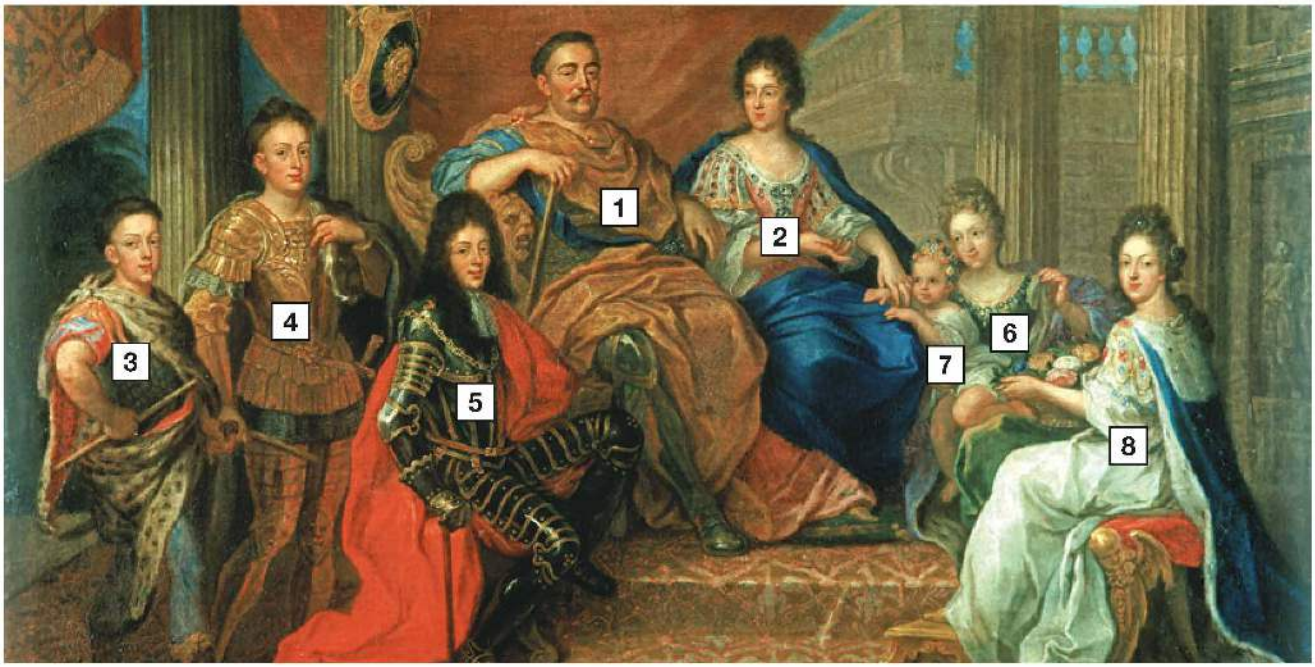

Portret rodzinny Sobieskich przedstawiający całą rodzinę na krótko przed śmiercią monarchy. Oprócz Jana III [1] i jego małżonki Marii Kazimiery [2] uwieczniono na nim synów króla: Konstantego [3], Aleksandra [4] oraz Jakuba [5] z żoną Jadwigą Elżbietą [6] i córeczką Marią Leopoldyną [7], a także królewską córkę, Teresę Kunegundę [8]. Władca oraz jego młodsi synowie noszą charakterystyczne szlacheckie fryzury oraz polskie stroje, podczas gdy najstarszy syn wygląda na zwolennika mody francuskiej.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

WIKTORIA WIEDEŃSKA

Plan bitwy został ustalony przez dowódców sił koalicyjnych na spotkaniu 3 września. Z pomysłem uderzenia na Turków po przemarszu przez Las Wiedeński wystąpili niezależnie Jan III Sobieski oraz wódz cesarski Karol Lotaryński. W tym czasie siły tureckie oblegające miasto były bliskie sukcesu, dlatego Kara Mustafa zlekceważył odsiecz i nie rozpoczął przygotowań do obrony. W momencie pojawienia się przeciwnika skierował do walki ok. 60 tys. żołnierzy, a pozostałych zatrzymał na pozycjach oblężniczych.

I faza bitwy

1 Przed bitwą (9–10 września) wojska sprzymierzone przedostały się przez Las Wiedeński i 11 września zajęły pozycje pod miastem.

2 Armia Rzeczypospolitej ustawiła się na prawym skrzydle, w środku stały siły cesarskie, a na lewym skrzydle atakowały jednostki bawarskie dowodzone przez Karola Lotaryńskiego.

3 Wezyr Kara Mustafa skierował przeciwko odsieczy większość swoich wojsk, które dotychczas atakowały Wiedeń, i ustawił je na pozycjach obronnych na linii wzgórz.

4 Atak sił sprzymierzonych rozpoczął się rankiem 12 września. Pierwsze oddziały bawarskie i cesarskie powoli spychały Turków w stronę Wiednia.

Bitwa pod Wiedniem ukazana na obrazie z końca XVII w. przedstawia szarżę polskiej kawalerii, w tym ciężkozbrojnej husarii, na czele z Janem III Sobieskim. To natarcie przesądziło o klęsce wojsk tureckich.

Siły walczących stron i ich straty

Jan III Sobieski
dowódca wojsk

siły sprzymierzone		siły tureckie
70 000	żołnierze	160 000
152	działa	200
1 500 — ranni	wzięci do niewoli	10 000
2 500	zabici	5 000

Kara Mustafa
dowódca wojsk

II faza bitwy

5 Jako pierwsza na prawym skrzydle do walki ruszyła polska piechota, aby oczyścić drogę dla jazdy.

6 O godzinie 17.00 Jan III Sobieski wydał rozkaz do natarcia kawalerii. Szarżę na pozycje wroga rozpoczęło niemal 20 tys. jeźdźców armii koalicyjnej.

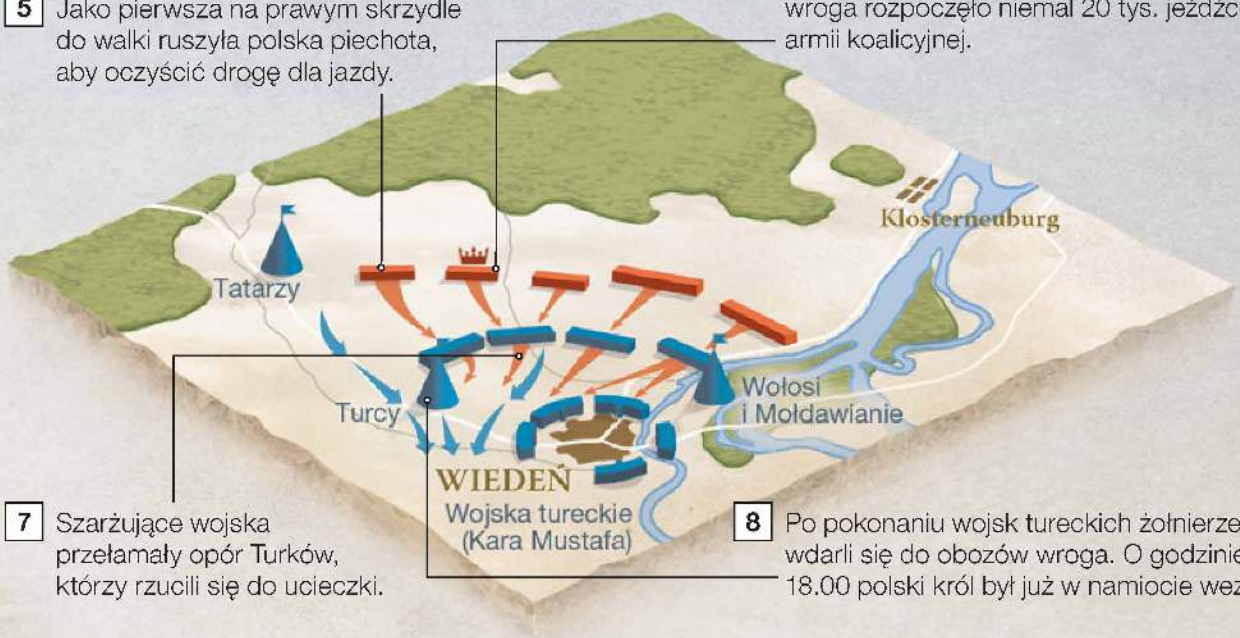

7 Szarżujące wojska przełamały opór Turków, którzy rzucili się do ucieczki.

8 Po pokonaniu wojsk tureckich żołnierze wdarli się do obozów wroga. O godzinie 18.00 polski król był już w namiocie wezyra.

- wojska Jana III Sobieskiego
- siły sprzymierzone
- przemarsz i kierunki ataku wojsk sprzymierzonych
- obozy wojsk
- siły tureckie
- kierunki odwrotu wojsk tureckich

Szabla była podstawową bronią husarza podczas bezpośrednich starć z wrogiem.

Zbroja husarska składała się z napierśnika i naplecznika (mocowanych za pomocą szelek) oraz obojczyka, naramienników i chroniących ręce karwaszów.

Tarcza Sobieskiego (*Scutum Sobiescianum*) to ilustracja gwiazdozbioru odkrytego przez astronoma Jana Heweliusza. Zestawił on siedem gwiazd nieba północnego w nową konstelację – Janina – o kształcie herbu Jana III. Uczynił to na pamiątkę zwycięstwa króla polskiego nad Turkami. Władca otrzymał tę rycinę wraz z opisem gwiazdozbioru i wierszami gdańszczan w 1684 r.

▪ *rycina, Polska, XVII w.*

głównego negocjatora, wojewody poznańskiego Krzysztofa Grzymułtowskiego). Polacy mieli zrezygnować na rzecz Moskwy z Zaporoża i Kijowa (za który mieli otrzymać dość dużą sumę pieniędzy), a w zamian za to Moskwa miała przystąpić do wojny przeciwko imperium osmańskiemu. Sobieski próbował jeszcze raz uderzyć na osłabiony kraj sułtana i jego lenna. Jednak kolejna wyprawa do Mołdawii podjęta w 1691 r. oraz próby opanowania Kamieńca się nie powiodły. Po tej porażce Sobieski porzucił plany walki z imperium osmańskim.

Dopiero w ostatniej fazie wojny następca Jana III Sobieskiego, August II, zorganizował w 1698 r. wyprawę przeciwko Turkom, lecz bez większych rezultatów. Ostatecznie w 1699 r. sułtan zdecydował się zawrzeć pokój z Ligą Świętą. Został on podpisany w **Karłowicach** na pograniczu węgiersko-serbskim. Rzeczpospolita odzyskała wówczas Podole i Bracławszczyznę, ale w zamian za oddanie mołdawskich zdobyczy Sobieskiego. Na pokoju z Turkami najbardziej jednak skorzystały cesarstwo (otrzymało Węgry z Siedmiogrodem) i Wenecja (uzyskała Peloponez i Wyspy Jońskie). Pokój w Karłowicach zakończył ostatecznie polsko-tureckie konflikty.

OSTATNIE LATA PANOWANIA JANA III

Pod koniec panowania zniechęcony do polityki wewnętrznej król Jan III Sobieski wycofał się z czynnego udziału w życiu publicznym. Do głosu doszła wówczas głównie opozycja, która paraliżowała życie polityczne i zrywała kolejne sejmy. Najgorsza sytuacja panowała na Litwie, gdzie wszechpotężna rodzina Sapiehów tępiła brutalnie jakiekolwiek przejawy sprzeciwu. Fakcje magnackie walczyły ze sobą na sejmach, ale także na sejmikach i trybunałach, co zagrażało zarówno życiu politycznemu, jak i społecznemu.

Niepowodzeniem zakończyła się profrancuska polityka królowej Marii Kazimiery, która pod koniec panowania Sobieskiego próbowała wzmocnić pozycję jednego ze swoich synów w ewentualnej elekcji po śmierci króla. Jan III zgadzał się potajemnie na zbliżenie z Francją. Gdy jednak okazało się, że ta nie jest w stanie wpłynąć na Turcję, by w odrębnym pokoju zwrócono Polsce zagarnięte ziemie, król zrezygnował ze zmiany polityki.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj politykę zagraniczną Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII w.
2. Przedstaw argumenty, które potwierdzą opinię, że bitwa pod Wiedniem (1683 r.) miała ogromne znaczenie dla Europy, ale niewielkie dla Rzeczypospolitej.
3. Wymień postanowienia traktatu pokojowego z Turcją w Karłowicach.
4. Oceń znaczenie tego dokumentu z punktu widzenia polskiej polityki zagranicznej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Odsiecz wiedeńska, red. T. Chynczewska-Hennel, Warszawa 2011.
H. Widacka, *Lew Lechistanu*, Warszawa 2010.

8 KRYZYS RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- zniszczenia wojenne Rzeczypospolitej,
- skutki wojny dla społeczeństwa,
- wzrost znaczenia oligarchii magnackiej,
- przemiany ustrojowe i skarbowe.

ZNISZCZENIA WOJENNE

W toczonych wojnach państwo polsko-litewskie poniosło znaczne straty terytorialne, lecz udało mu się zachować suwerenność. Konflikty wywołały jednak dewastację gospodarki oraz olbrzymie straty wśród ludności. Wszystkie armie najeźdźców prowadziły rabunkową politykę, a kosztami utrzymania obciążały podbitą ludność. Na Ukrainie wyjątkowo groźne były niemal coroczne najazdy Tatarów, którzy uprowadzali w **jasyr** tysiące ludzi. Z kolei okupujący Litwę żołnierze moskiewscy rabowali i wywozili na wschód wszelkie ruchomości, a nawet ludność (zwłaszcza rzemieślników), którą osadzali

ZNISZCZENIA W MAŁOPOLSCE

Rejestry podymnego, czyli podatku płaconego przez chłopów, mieszczan i szlachtę zagrodową od zamieszkanego domu (dymu), pozwalają badaczom częściowo odtworzyć liczbę zamieszkanych gospodarstw na danym terytorium. Dzięki badaniom spisów dotyczących województw Małopolski (nieobjętych w tym okresie żadnym innym najazdem) sprzed potopu szwedzkiego oraz po jego zakończeniu udało się ustalić skalę zniszczeń, do jakich doszło w wyniku najazdu i jego skutków na tych terenach.

Zniszczenia po potopie szwedzkim w województwach w Małopolsce

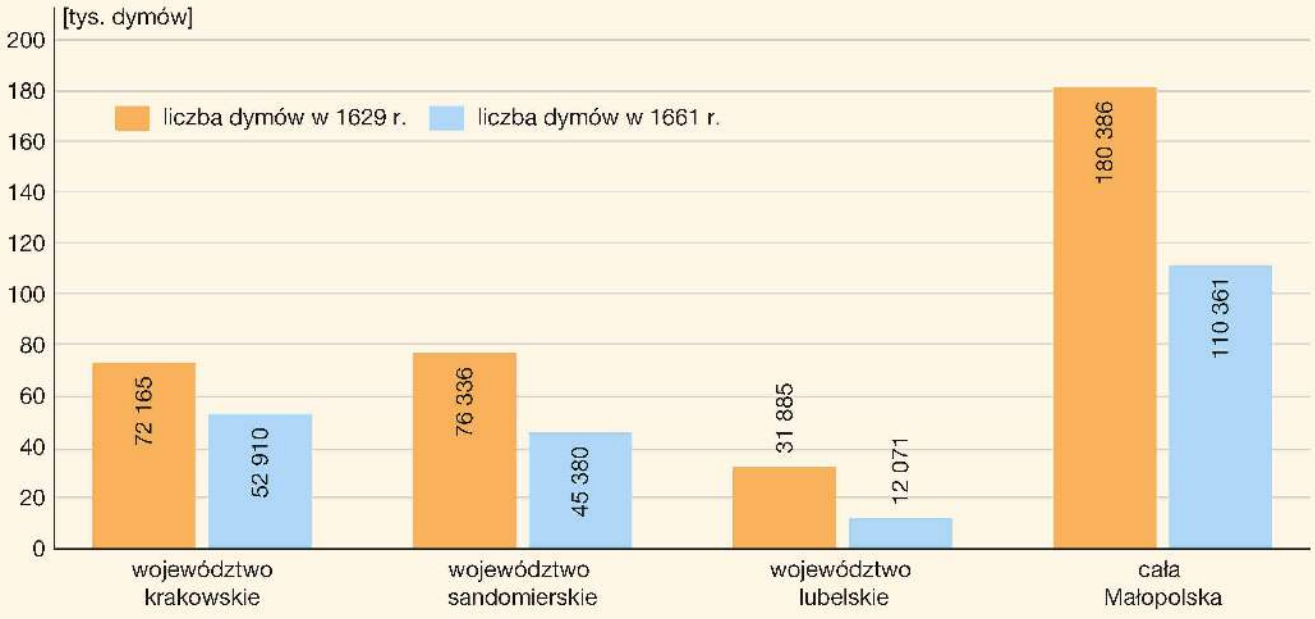

? Które z województw doznały największych zniszczeń w skali procentowej, a które – pod względem liczby zniszczonych dymów?

w miastach należących do cara. Zniszczenia i straty na białoruskich ziemiach Litwy były tak wielkie, że współcześni historycy nazywają te wydarzenia zapomnianą wojną. Najbardziej dotkliwy dla gospodarki i kultury był jednak potop szwedzki. Szwedzi pobierali z miasteczek i wsi kontrybucje pieniężne i żywnościowe, a nierzadko pustoszyli całkowicie osady i je palili. Wywieźli do swojego kraju również cenne dobra kultury z całej Polski (łącznie z elementami architektonicznymi pałaców i kościołów).

W wyniku zniszczeń wojennych i grabieży w Prusach Królewskich blisko 30% wsi przestało istnieć, a drugie tyle zostało zniszczonych w połowie. Na Podlasiu i Rusi Czerwonej w ruinę popadło ok. 60% gospodarstw chłopskich. Historycy szacują, że podczas wojen w drugiej połowie XVII w. w kraju spustoszono całkowicie ok. 30% wszystkich wsi.

Dotkliwe dla gospodarki państwa okazały się zniszczenia miast. Wiele z nich kilkakrotnie było palonych, rabowanych i obarczanych kontrybucjami. Ogromnie zdewastowane zostały narzędzia pracy, warsztaty rzemieślnicze oraz zgromadzone w nich surowce i towary. Zniszczenia objęły miasta różnej wielkości, ale najtrudniej odbudować było te najmniejsze, które stały się właściwie osadami rolniczymi.

Spośród największych miast swoją pozycję utrzymał jedynie Gdańsk, choć też odczuł skutki blokad morskich. Ponadto jego obroty handlowe spadły z powodu zniszczeń w gospodarce i słabnącego popytu szlachty na towary sprowadzane z Zachodu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZNISZCZENIE I WYLUDNIENIE ŁOWICZA W POŁOWIE XVII WIEKU

Lekarz Andrzej Kazimierz Cebrowski w swoich *Rocznikach miasta Łowicza* przedstawił obraz nieszczęść, które spotkały łowiczan podczas potopu szwedzkiego.

W sierpniu bowiem Karol Gustaw [...] *z wielkim wojskiem i ogromnym sprzętem wojennym wpadł do Wielkopolski* [...], *wkrótce przybył do Łowicza, który nie mógł się oprzeć takiej potędze i dobrowolnie wydany został przez dowódcę zamku.* [...]

Najpierw część żołnierzy szwedzkich, która została się do obrony zamku i miasta, gdy król z wojskiem dalej po całym królestwie grasował, zajęła prawie wszystkie domy. Musieliśmy, choć niechętnie, żywić ich i konie. Broń wszystkim odebrali, niektórych wypędzili z domów, innym zabrali wszystkie sprzęty i co miesiąc z każdego domu brali podatki nie do zniesienia [...] *Nie szczędzili i świątyń, najpierw całkiem zburzyli klasztor bonifratrów, leczących chorych, z kościołem św. Jana Bożego, potem zrównali z ziemią kościół Jana Chrzciciela ze szpitalem i kaplicą św. Krzyża, dalej bardzo zrujnowali klasztor dominikanów, a w końcu sprofanowali kolegiatę niedawno odbudowaną, w której złupili ołtarze, błyszczące złotem i zdobne pięknymi wizerunkami świętymi, zabrali szaty kościelne, kielichy, krzyże, świeczniki itp. Oraz trumienkę świętej Wiktorii, ślicznie zrobioną z czystego srebra i bardzo drogocenną razem z relikwiami jej i innych patronów miasta. Z organów porywali piszczałki, ludzi przebywających w kościele pobili i ograbili, wreszcie pół miasta spalili* [...].

Ale to, co wycierpieliśmy od nieprzyjaciół, łatwiej można znieść niż krzywdy zadane przez wojsko nasze polskie, którego 30 000 niespodziewanie bez żadnego hałasu wpadło do miasta w Wielką Środę przed Wielkanocą 1656 roku i ograbiło całe miasto. Wszystko, co jeszcze zostało się po nich, zrabowali niegodziwi chłopi. [...]

Ale ponieważ nigdy nieszczęścia same nie chodzą, we wrześniu przyszedł mór bardzo zaraźliwy, od którego zmarło 1800 ludzi, wielu innych zginęło z głodu, tak że niemal całe miasto pozbawione było mieszkańców.

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 2, oprac. S. Ochmann, K. Matwijowski, Wrocław 1981, s. 40–42.

? 1. Przedstaw losy Łowicza podczas potopu szwedzkiego.

2. Wyjaśnij, dlaczego miasta polskie padały ofiarą grabieży także ze strony własnych wojsk.

SPOŁECZNE SKUTKI WOJEN

Konsekwencjami walk i zniszczeń wojennych były głód i choroby. Katastrofalne rozmiary przybrały szczególnie epidemie z lat 1659–1663. Z tego powodu trudno dziś powiedzieć, jaka część ludności zginęła wskutek bezpośrednich działań wojennych, a jaka – w wyniku chorób zakaźnych i głodu. Przyjmuje się jednak, że pod koniec lat 70. XVII w. liczba mieszkańców Rzeczypospolitej zmniejszyła się o ok. 25% w porównaniu z połową stulecia. Szczególnie mocno ucierpiały ludniejsze centralne i zachodnie dzielnice kraju. Niemal zupełnie wyludniły się miasta we wschodnich województwach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Zniszczenia gospodarcze w majątkach szlacheckich i magnackich spowodowały mniejszy popyt ich właścicieli na artykuły produkowane w miastach. To z kolei odbijało się na sytuacji ekonomicznej i tak już słabych ośrodków miejskich. Bez silnych, dobrze prosperujących miast malały szanse na przezwyciężenie kryzysu. Gospodarka Rzeczypospolitej w coraz większym stopniu uzależniała się od produkcji rolniczej. Mniejsza liczba chłopów pańszczyźnianych prowadziła do spadku produkcji w majątkach ziemskich. Prawie połowa gruntów leżała odłogiem. Zniszczono również niektóre rolne inwestycje, takie jak wały przeciwpowodziowe na Żuławach. Drastyczne zmniejszenie się pogłowia bydła odbiło się na skali naturalnego nawożenia i wpłynęło na wydajność upraw. Ponadto w XVII w. w kraju doszło do pogorszenia się warunków klimatycznych związanego z małą epoką lodowcową (więcej zob. s. 44). Ta sytuacja poskutkowała nieurodzajem i falami głodu, które jeszcze pogłębiły kryzys w zniszczonej wojną Rzeczypospolitej.

Duży spadek produkcji zboża sprawił, że Rzeczpospolita przestała być jednym z jego głównych eksporterów do Europy Zachodniej. Ponadto na zachodnioeuropejskich rynkach obniżeniu uległy ceny zbóż. Pojawiła się też silna konkurencja ze strony państwa moskiewskiego oraz rodzimych, zachodnich producentów (zwłaszcza w Anglii). Czynniki te spowodowały, że nastawione na eksport gospodarstwa polskie i litewskie zaczęły ponosić straty. Aby utrzymać dotychczasowy poziom dochodów, szlachta zdecydowała się na najprostszą metodę – podniosła chłopom obciążenia i zwiększyła wymiar pańszczyzny (nawet do sześciu dni w tygodniu z jednego łana). Spadająca liczba gospodarstw chłopskich powodowała, że na szlacheckich folwarkach brakowało rąk do pracy. Kryzys gospodarstw chłopskich pociągnął za sobą upadek niektórych folwarków, zwłaszcza średnioszlacheckich.

Poddanych obowiązywał także przymus propinacyjny, którego celem było zmuszanie ich do kupowania alkoholu produkowanego w szlacheckich majątkach. W ten sposób szlachta starała się wyrównać straty spowodowane niskimi cenami zboża. Prowadziło to do ruiny chłopskich gospodarstw i miało negatywne skutki społeczne w postaci pijaństwa. W wyniku działań właścicieli majątków zmniejszyła się liczba zamożnych chłopów, a wzrosła – liczba zagrodników posiadających tylko przydomowe działki oraz bezrolnych, którzy zatrudniali się do pracy w większych gospodarstwach.

Zamek w Olsztynie całkowicie zniszczony przez wojska szwedzkie podczas potopu.

fotografia współczesna, Olsztyn

WARTO WIEDZIEĆ

Problem egzulantów

Utrata na stałe lub na jakiś czas wielu ziem Rzeczypospolitej spowodowała problem zabezpieczenia losu uciekinierów (tzw. egzulantów). W nowych realiach dochodziło często do deklasacji, czyli obniżenia pozycji społecznej, tej grupy. By znaleźć utrzymanie, dawni właściciele ziemscy ze wschodnich obszarów decydowali się na podjęcie służby u innych szlachciców. Egzulanci byli też siłą polityczną – zwłaszcza na sejmikach, sejmach czy elekcjach – z którą musiała poważnie liczyć się partia dworska. Instrukcje wydawane posłom wskazują, że zaakceptowali oni rozejmy i traktaty pokojowe, jednak domagali się odszkodowań za utracone dobra.

? Przypomnij sobie, które ziemie na wschodzie Rzeczpospolita utraciła w XVII w.

WZROST ROLI MAGNATERII

W produkcji zboża w Rzeczypospolitej zaczęli liczyć się przede wszystkim producenci, którzy mogli zaoferować dużą ilość towaru. Jednocześnie niskie ceny powodowały, że właściciele ziemscy musieli zwiększyć produkcję i ograniczyć związane z nią koszty: zagospodarowywano pustki, łąki, przenoszono chłopów na gorsze grunty, tak by poszerzyć wielkość folwarków. W ten sposób powstawały ogromne **latyfundia magnackie**.

Po zniszczeniach wojennych z połowy XVII stulecia swój stan posiadania najszybciej odbudowali magnaci. Największe majątki magnackie znajdowały się w Wielkim Księstwie Litewskim i na ziemiach ruskich Korony. Dochody uzyskiwane z dóbr najmniej dotkniętych przez wojnę umożliwiły magnatom podnoszenie z ruiny pozostałych. Takiej szansy nie miała zazwyczaj średnia i drobna szlachta posiadająca jedną lub kilka wsi, których zniszczenie powodowało bankructwo i utratę całego dobytku. Efektem kryzysu gospodarczego było zatem olbrzymie **rozwarstwienie wśród stanu szlacheckiego**. Na jednym biegunie znalazły się opływająca w luksusy magnateria i bogata szlachta, a na drugim – posiadacze małych majątków i szlachta gołota w ogóle pozbawiona ziemi.

W XVII w. zmieniała się struktura własności. Wielkie posiadłości ziemskie stale się powiększały kosztem drobnych właścicieli, którzy często byli narażeni na utratę dobytku w związku z zadłużaniem i wykupywaniem ich ziemi. Tymczasem możni nie tylko wykupywali dobra słabszej ekonomicznie szlachty, lecz także przejmowali w posiadanie liczne królewszczyzny.

Pod wpływem zachodzących zmian społecznych i skupowania majątków przez magnatów poszerzyła się grupa szlachty nieposiadającej żadnych dochodów lub dysponującej jedynie niewielkimi dobrami. Stawała się ona zależna

SEJMY ZERWANE W DRUGIEJ POŁOWIE XVII WIEKU

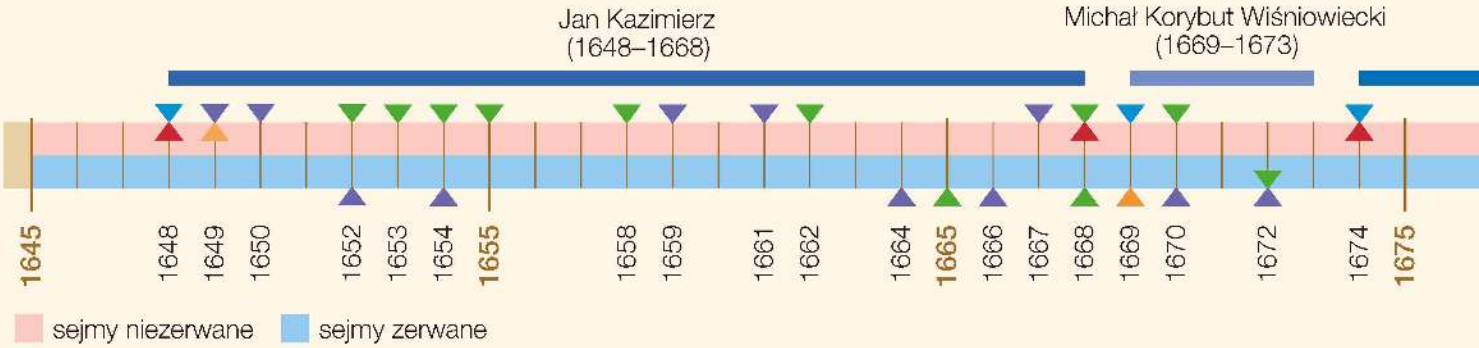

? Za panowania którego władcy zerwano największą liczbę sejmów?

MAGNACKA KLIENTELA

Magnaci nie tylko posiadali potężne majątki, lecz także otaczali się dworem na kształt królewskiego. Na dwór magnacki zjeżdżała okoliczna szlachta – i to nie jedynie biedna, szukająca protekcji i zajęcia. Tworzył się w ten sposób układ, w którym magnat był patronem, a związani z nim przedstawiciele rodów szlacheckich stawali się klientelą. Magnat gwarantował możliwość zrobienia kariery, biedniejsi służyli jako czeladź, bogatsi i zdolniejsi mogli zostać urzędnikami dworskimi lub zyskać poparcie przy obejmowaniu urzędów ziemskich. Z kolei możny oczekiwał od swoich klientów poparcia na sejmikach czy sejmach. Potężne majątki magnackie i system klientalny stanowiły zagrożenie dla jedności Rzeczypospolitej. Wielu magnatów prowadziło nawet samodzielną politykę zagraniczną, a ich klientela okazywała się skutecznym narzędziem uzyskiwania wpływu na poszczególne instytucje państwowe (sejm, sejmiki, sądy), w których funkcjonował szlachecki samorząd.

? Jakie były przyczyny wzrostu znaczenia magnaterii w drugiej połowie XVII w.?

Patron i jego klienci przedstawieni na rysunku Jana Norblina. Zniszczenia wojenne z połowy XVII w. uzależniły ekonomicznie średnią szlachtę od magnatów.

▪ *rysunek, Polska, XVIII w.*

od magnaterii, która ją utrzymywała i wykorzystywała do realizacji własnych celów politycznych. Szlachciców należących do tej grupy nazywano **klientami**.

PRZEMIANY USTROJOWE I SKARBOWOŚĆ

W XVII w. ustrój Rzeczypospolitej nie zmienił się znacząco, jednak większy wpływ na politykę miała magnateria. Z tego powodu system rządów po potopie szwedzkim historycy często nazywają **oligarchią magnacką**. Władza skupiła się w rękach kilkunastu najpotężniejszych rodzin magnackich.

Wcześniej magnateria miała możliwość kształtowania polityki dzięki zasiadaniu w senacie. W drugiej połowie XVII w. uzyskała także wpływ na izbę poselską – która jeszcze w XVI w. była przeciwwagą dla magnackich interesów. Zerwanie sejmu w 1652 r. za sprawą *liberum veto* jednego posła stało się w drugiej połowie XVII w. częstą praktyką.

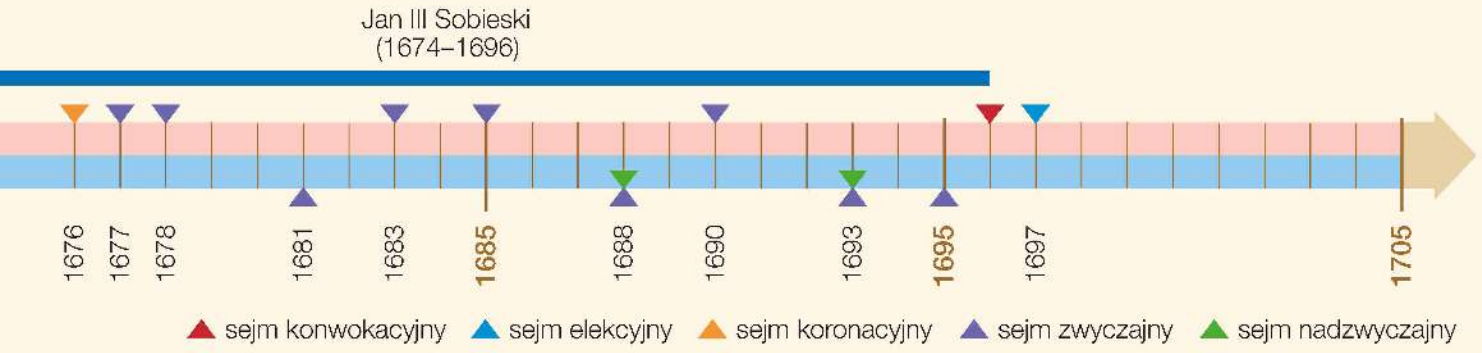

PODHORCE – REZYDENCJA MAGNACKA

Rezydencje polskich magnatów wznoszone w XVII w. były inspirowane włoską i francuską architekturą pałacową. Szczególnie powszechne stały się wówczas budowle typu *palazzo in fortezza* [czyt.: palacco in fortecca], które łączyły funkcje reprezentacyjne i obronne. Jedną z najbardziej imponujących rezydencji w tym stylu był zamek w Podhorcach (dzisiejsza Ukraina) zbudowany w latach 1637–1641 dla hetmana Stanisława Koniecpolskiego. Wzniesiono go z wielkim rozmachem jako pomnik godny wybitnego wodza. Na początku XVIII w. zamek przeszedł w ręce hetmana Wacława Rzewuskiego, który nadał budowli ostateczny kształt.

Zamek w Podhorcach wzniesiono na krawędzi wzgórza, którego zbocze zajmował dawniej ogród w stylu włoskim. Część mieszkalna została otoczona charakterystycznymi dla *palazzo in fortezza* fortyfikacjami bastionowymi na planie czworoboku.

2 Alkierze

1 Absydy

3 Dziedziniec

4 Bastiony

Panoplia to motywy dekoracyjne złożone z elementów uzbrojenia i chorągwi. Umieszczone nad wejściem do pałacu, symbolizowały męstwo wojenne Stanisława Koniecpolskiego.

1 **Trójścienne absydy** znajdują się pośrodku elewacji zarówno od strony ogrodu, jak i dziedzińca.

2 **Alkierze** przylegają do głównej bryły budynku na narożnikach od strony ogrodów.

3 **Dziedziniec** otaczają umieszczone w murach magazyny oraz mieszkania służby i załogi. Schodami wiodącymi wzdłuż ścian głównego budynku można było wejść na położone na bastionach tarasy.

4 **Bastiony** w narożnikach i poprzedzająca je sztuczna fosa stanowiły główne elementy obronne fortyfikacji.

Plan zamku w Podhorcach

Kawaliery – małe wieżyczki służące do obserwacji, a czasem również do obrony – usytuowano w narożnikach bastionów.

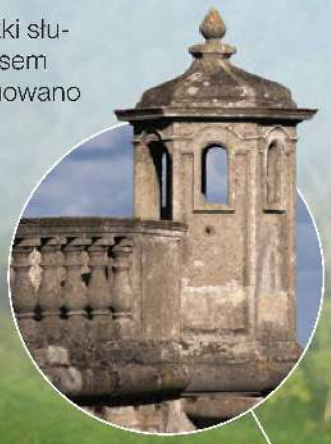

Brama wjazdowa, nad którą znajdował się herb Koniecpolskich 5, miała obronny charakter. Umieszczono na niej tablicę z napisem:

Owocem walki jest zwycięstwo, zwycięstwo prowadzi do chwały, chwała to zasłużony odpoczynek.

MAJĄTKI MAGNACKIE W RZECZYPOSPOLITEJ W XVII WIEKU

? 1. Odpowiedz, dlaczego wielka własność ziemska przeważała głównie na wschodzie kraju.

2. Wyjaśnij, jakie konsekwencje dla jedności państwa polsko-litewskiego miało istnienie rozległych majątków magnackich.

Posłowie zrywali sejmy na skutek instrukcji poszczególnych magnatów reprezentujących różne, zazwyczaj zwalczające się stronnictwa. Blokowanie prac sejmu doprowadziło do tego, że podstawowe decyzje w sprawie podatków i dysponowania nimi podejmowano na sejmikach ziemskich, gdzie magnackie wpływy były dużo mniejsze. System powstały w tym okresie określany jest jako **rządy sejmikowe**.

Jednym z największych problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej w XVII w. był wciąż pusty skarb. Niemal każdy projekt wprowadzający stałe podatki wywoływał długie debaty na sejmie, a często również oskarżanie króla o próby wzmocnienia władzy. Szlachta coraz częściej odwoływała się w sprawach uchwalenia podatków do sejmików, przez co cała procedura ogromnie się wydłużała. Ze względu na małe zaangażowanie w politykę bałtycką nie udało się też narzucić stałego poboru ceł morskich. Pomimo wielu trudności poczyniono jednak pewne zabiegi zmierzające

SEJMIKI SZLACHECKIE

Sejmiki były instytucjami samorządu szlacheckiego działającymi w ramach powiatów, ziem lub województw. Wyrosły one z dawnych wieców, w których brali udział wyżsi dostojnicy państwowi i kościelni, szlachta oraz przedstawiciele lokalnych miast. W XV w. tych ostatnich odsunięto od wpływu na rządy. Ważne znaczenie dla funkcjonowania sejmików w systemie prawnym Rzeczypospolitej miały przywileje cerekwicko-nieszawskie nadane w 1454 r. przez Kazimierza Jagiellończyka (więcej zob. s. 115), które uzależniały od zgody sejmików stanowienie nowych praw, podatków oraz zwoływanie pospolitego ruszenia. W sejmikach ziemskich uczestniczył ogół szlachty zamieszkującej daną jednostkę terytorialną. Posiadały one szerokie uprawnienia, a w zależności od celu, w jakim zbierało się dane zgromadzenie, określano je różnymi nazwami.

Typy sejmików szlacheckich

Nazwa sejmiku	Data powstania	Zakres działań
przedsejmowy	druga poł. XV w.	wysłuchanie legata królewskiego oraz wybór posłów na sejm walny i przygotowanie dla nich instrukcji
relacyjny	XVI w.	wysłuchanie relacji posłów z obrad sejmu walnego oraz podejmowanie uchwał związanych z wykonaniem ustaw sejmowych
elekcyjny	XV w.	wybór czterech kandydatów, spośród których król mianował jednego na sędziego ziemskiego
kapturowy	od 1572 r.	wybór władz konfederacji oraz sądu kapturowego dla danej ziemi na czas bezkrólewia
deputacki	od 1578 r.	coroczny wybór deputata do Trybunału Koronnego
gospodarski	początek XVII w.	decyzje o wyborze poborcy podatkowego i kontrola jego działalności

? Jakie uprawnienia miały sejmiki szlacheckie?

do zreformowania systemu skarbowego. W 1629 r., gdy Szwedzi okupowali Prusy Królewskie, sejm zdecydował o uchwaleniu **podatku podymnego**. Miał on być płacony przez miasta i wsie od tzw. kominów (dymów), czyli zamieszkanych budynków. Dochód z podymnego okazał się dwukrotnie wyższy niż z uchwalanych wcześniej podatków łanowych (płaconych od łanu uprawianej ziemi). Ponadto w drugiej połowie XVII w. nałożono **podatek pogłówny** – opłacany przez każdą osobę powyżej 10. roku życia. Zastosowano go tylko kilkakrotnie. Stanowił on przejaw zmian w systemie podatkowym – był pierwszym w kraju podatkiem bezpośrednim. Król pobierał także podatki z królewszczyzn: uchwalaną na wojnę tzw. kwartę, płaconą przez dzierżawców z ich dochodów, czy też łanowe, pobierane od chłopów z dóbr królewskich. Z królewszczyzn i dóbr kościelnych opłacano od 1649 r. również tzw. **hibernę** – podatek na rzecz stacjonującego wojska. Mimo to przychody skarbu okazywały się niewystarczające na utrzymanie silnej armii.

Tynfy były symbolem upadku gospodarczego Rzeczypospolitej. Wartość bitego w czasach Jana Kazimierza 1 tynfa wynosiła teoretycznie 30 groszy, jednak zwykle było to zaledwie 10–15 groszy ze względu na zaniżoną zawartość srebra.

- *moneta, Polska, XVIII w.*

SYTUACJA WYZNANIOWA W XVII WIEKU

Podjęte w czasach panowania Zygmunta III Wazy działania przeciwko reformacji przyniosły efekty w drugiej połowie XVII w. Szkolnictwo katolickie, które rozwinęli jezuici, wychowało wówczas nowe pokolenie polskiej szlachty. Jednocześnie grono innowierców malało oraz traciło swoich możnych protektorów. Magnaci ze względów politycznych przechodzili bowiem na katolicyzm i często wrogo odnosili się do swoich dawnych współwyznawców. Na początku XVII w. w dużych miastach, takich jak Kraków, Poznań, Lublin czy Wilno, zaczęło dochodzić do tumultów religijnych, wzniecanych zwykle przez uczniów kolegiów jezuickich. Ostatecznie w tych ośrodkach w pierwszej połowie XVII stulecia doprowadzono do zamknięcia zborów ewangelickich.

Wobec wrogich działań katolików ewangelicy domagali się respektowania konfederacji warszawskiej z 1573 r. i zachowania pokoju religijnego. W czasie bezkrólewia po śmierci Zygmunta III Wazy udało im się uzyskać na sejmie gwarancję tolerancji, ale katolicy przeforsowali zawarcie w zapisie formuły *z zachowaniem praw Kościoła katolickiego*, co w przyszłości umożliwiło ograniczanie praw **dysydentów**. Z inicjatywy Władysława IV podjęto jeszcze próbę pogodzenia skłóconych wyznań: katolickiego, augsburskiego i kalwińskiego. W 1645 r. odbyło się w Toruniu tzw. *Colloquium Charitativum* (czyt.: kollokujum charitatiwum, z łac. 'dobroczynna rozmowa'), które jednak nie zdołało osiągnąć porozumienia.

Struktura wyznaniowa Rzeczypospolitej w 1660 roku

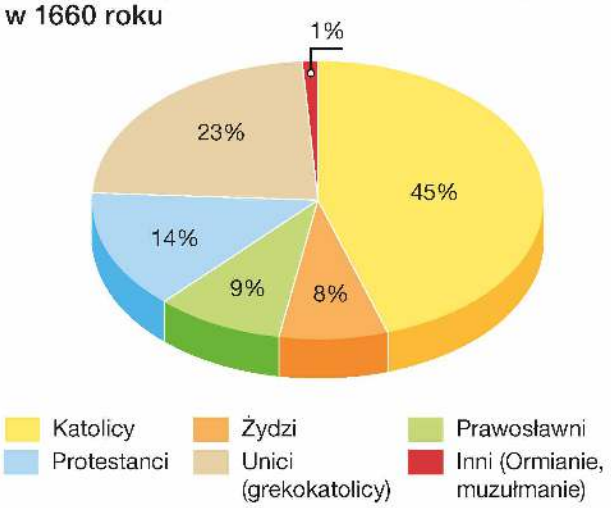

Sytuacja wyznaniowa w Rzeczypospolitej zaostrzyła się w czasach potopu szwedzkiego. Wielu dysydentów świadomie przyjęło Szwedów za swoich protektorów i zdecydowało popierać ich władzę. Katolicy uznali to za zdradę króla i państwa.

W pierwszej połowie XVII w. poważny problem religijny zaistniał także na wschodzie kraju, gdzie narastał konflikt między zwolennikami unii brzeskiej (unitami) a prawosławnymi (dyzunitami). Prawosławni domagali się przywrócenia zlikwidowanej przez unię brzeską hierarchii kościelnej. Zasługi w częściowym rozładowaniu tego konfliktu miał król Władysław IV. To dzięki niemu przywrócono formalnie pięć diecezji prawosławnych i możliwość odprawiania kultu przez dyzunitów. Nie powiodły się jednak plany władcy dążącego do zorganizowania wspólnego synodu wschodnich wyznań, na którym miano ustalić zasady połączenia ich w jeden Kościół.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację gospodarczą Rzeczypospolitej w XVII stuleciu.
2. Wyjaśnij, na czym opierała się magnacka dominacja w państwie polsko-litewskim w drugiej połowie XVII w.
3. Zreferuj, jaki wpływ na przemiany ustrojowe, gospodarcze, społeczne i wyznaniowe w Rzeczypospolitej miały wojny prowadzone w XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1986.

M. Nagielski, K. Kossarzecki, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015.

9 BAROK I SARMATYZM

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- rozwój baroku na ziemiach Rzeczypospolitej,
- przykłady i cechy architektury barokowej,
- literatura i oświata w epoce baroku,
- sarmatyzm i jego przejawy w polskiej kulturze.

POCZĄTKI BAROKU W POLSCE

W Rzeczypospolitej, tak jak i w innych krajach katolickich, narodziny baroku przypadają na koniec XVI w. i ściśle wiążą się z potrydencką reformą Kościoła. Ogromny wpływ na kulturę i naukę w tym okresie wywierała kontrreformacja. W szkolnictwie dużą rolę zaczęli odgrywać jezuici. Kościół zaczął wówczas stosować cenzurę – biskupi wydawali pozwolenia na druk książek. W Polsce na początku XVII w. wprowadzono też Indeks ksiąg zakazanych. Trafiły tam m.in. prace Andrzeja Frycza Modrzewskiego i Mikołaja Reja.

Kultura barokowa rozwijała się w Rzeczypospolitej szczególnie intensywnie w pierwszej połowie XVII w. Wynikało to przede wszystkim z dobrej koniunktury gospodarczej. Bogacąca się magnateria, szlachta i mieszczaństwo wykorzystywały sztukę do podkreślenia swojego prestiżu. Ponadto panujący wówczas Wazowie obejmowali mecenatem wielu artystów. Na wzór siedziby króla w Warszawie budowano i przebudowywano liczne rezydencje magnackie. Wszelkie nowinki z dziedziny kultury docierały do państwa polsko-litewskiego z zachodniej i południowej Europy. Przywozili je z sobą synowie magnaccy i szlacheccy, którzy wyjeżdżali na zagraniczne studia do Włoch, Francji czy Niderlandów. Na zaproszenie króla i magnatów do Polski przybywali także wybitni artyści propagujący nowe formy w sztuce.

Za koniec tej epoki uważa się połowę XVIII stulecia, gdy w Rzeczypospolitej zaczęło się rozwijać oświecenie.

ARCHITEKTURA BAROKOWA W POLSCE

Sztuka baroku w Polsce miała w dużej mierze charakter sakralny. Jej upowszechnianie wiązało się z działalnością nowych zakonów, takich jak jezuici, karmelici, kapucyni czy bernardyni. Nowe okazałe, bogato zdobione kościoły i klasztory fundowali najczęściej władcy i przedstawiciele magnaterii.

Barokowe formy architektoniczne pojawiły się w Rzeczypospolitej wraz z budową kościołów jezuitów, które naśladowały rzymską świątynię Il Gesù. **Kościół Świętych Piotra i Pawła w Krakowie** ufundowany dla jezuitów

Kościół Świętych Piotra i Pawła w Krakowie powstał w czasach panowania Zygmunta III Wazy dla zakonu jezuitów i był jedną z pierwszych budowli barokowych w Rzeczypospolitej. Jego fasada przypomina kościół Il Gesù w Rzymie, a w niszach na niej znajdują się rzeźby świętych jezuickich, m.in. Ignacego Loyoli oraz Franciszka Ksawerego.

- *fotografia współczesna, Kraków*

WARTO WIEDZIEĆ

Kalwaria Zebrzydowska

Ufundowane przez wojewodę krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego w 1600 r. sanktuarium i Droga Krzyżowa znajdujące się pod miejscowością Kalwaria Zebrzydowska w Małopolsce to najbardziej znana obecnie kalwaria w Polsce. Jako pierwszy powstał tam mały kościółek z kaplicą Grobu Pańskiego, a następnie według oryginalnego wzoru z Jerozolimy stworzono 12 kaplic Męki Pańskiej. Od tego czasu miejsce to nazywano polską Jerozolimą. Do kalwarii Zebrzydowski sprowadził bernardynów, którym ufundował klasztor. Mieli oni opiekować się przybywającymi tu pielgrzymami.

? Poszukaj informacji o innych znanych kalwariach powstałych w Polsce.

Sanktuarium w Kalwarii Zebrzydowskiej zostało wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO i jest jednym z najważniejszych zabytków architektury barokowej w Polsce.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

przez Zygmunta III Wazę stał się później wzorem dla wielu innych budowli w kraju. Zgodnie z zasadą barokowej różnorodności powstawały także odmienne typy budynków sakralnych, np. w Gostyniu kościół filipinów zbudowano na planie ośmioboku otoczonego wianuszkiem kaplic, kościół sakramentek na warszawskim Nowym Mieście na planie równoramiennego krzyża greckiego, a kościół klarysek na Starym Mieście był trójnawowy. Niekiedy w dobrach magnackich oprócz kościołów fundowano niezwykle kosztowne **kalwarie** ukazujące Drogę Krzyżową – na rozległym, często pagórkowatym terenie budowano w sporym oddaleniu od siebie ciąg kaplic Męki Pańskiej.

Oprócz architektury sakralnej rozwijało się również barokowe budownictwo świeckie. Zapoczątkował je Zygmunt III, z którego inicjatywy przebudowano krakowski zamek na Wawelu po pożarze pod koniec XVI w. i przystosowano do funkcji siedziby królewskiej zamek Piastów mazowieckich w Warszawie. Rozbudowę nowej rezydencji królewskiej z wielkim rozmachem kontynuował także Władysław IV Waza. Po zniszczeniach spowodowanych przez potop szwedzki stolica stała się najszybciej odbudowanym ośrodkiem. Na zlecenie króla Jana III Sobieskiego rozpoczęto przebudowę dworu wiejskiego w Milanowie. W latach 1677–1696 stał się on pałacem

Pałac w Wilanowie był najokazalszą rezydencją barokową w Rzeczypospolitej. W konstrukcji tej budowli zastosowano zarówno rozwiązania architektoniczne charakterystyczne dla pałaców zachodnioeuropejskich, jak i elementy rodzime, typowe dla polskich dworów szlacheckich. Jako jeden z nielicznych zabytków Warszawy pałac dotrwał do naszych czasów w stanie niezmienionym.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

królewskim otoczonym regularnie zaplanowanymi ogrodami, a nazwa miejscowości została zmieniona na **Wilanów** (od łac. *villa nova* – 'nowa rezydencja').

Elekcyjnym monarchom chcieli dorównać magnaci, dlatego zaczęli oni rozbudowywać lub przebudowywać w nowym stylu własne siedziby.

RZEŹBA I MALARSTWO

Głównym ośrodkiem kultury barokowej w pierwszej połowie XVII w. był w Rzeczypospolitej dwór Wazów. Polscy królowie zasłynęli także jako mecenasi malarstwa i rzeźby. Zygmunt III do swoich rezydencji w Warszawie, Krakowie czy Ujazdowie sprowadzał z Włoch i Niderlandów wiele znakomitych obrazów. Wspierał także artystów, np. wenecjanina **Tomasza Dolabellę**, autora m.in. przedstawienia bitwy pod Lepanto, całopostaciowego portretu Stanisława Tęczyńskiego oraz wystroju kościoła i klasztoru dominikanów w Krakowie. Z kolei na dworze Władysława IV tworzył **Peeter Danckers de Rij**, portretujący rodzinę królewską. W czasach Jana Kazimierza, Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego wybitne dzieła malował gdańszczanin **Daniel Schultz** [czyt.: szulc]. Spod jego pędzla wyszły m.in. portrety władców i magnatów, obrazy religijne i sceny rodzajowe z zastosowaniem charakterystycznego dla baroku światłocienia.

Kolumna Zygmunta w Warszawie ukazuje króla jako władcę katolickiego i rycerza – w jednej ręce dzierży on krzyż, a w drugiej szablę.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

Gdańska patrycjuszka Konstancja Schumann [czyt.: szuman] została uwieczniona przez Daniela Schultza w stroju w stylu francuskim i modnej fryzurze ułożonej w loki. Mieszkanki Rzeczypospolitej chętniej ubierały się na modłę zachodnią niż sarmacką. Trendy francuskie upowszechniły się szczególnie za sprawą królowych Ludwiki Marii Gonzagi i Marii Kazimiery.

▪ *obraz olejny, Gdańsk, ok. 1674 r.*

Wazowie traktowali sztukę również jako element propagandy politycznej, dlatego zlecali malarzom, autorom rycin czy literatom opiewanie sukcesów swojej dynastii. Oryginalnym przejawem mecenatu artystycznego, ale także chęci kształtowania pamięci o ojcu, było ufundowanie przez Władysława IV **kolumny Zygmunta** (1644 r.) przed Zamkiem Królewskim w Warszawie. Ponadto Władysław IV zasłynął jako mecenas teatru i opery.

W dziedzinie rzeźby wciąż najczęstsze były przedstawienia nagrobne. Magnateria i szlachta upamiętniały w świątyniach swoich zmarłych krewnych z wykorzystaniem nagrobków typowych dla renesansu – wyobrażeniami postaci leżących (z głową wspartą na ręku bądź z rękami złożonymi na piersi). W czasach baroku pojawiły się jednak nowe formy ukazujące klęczących zmarłych przed krucyfiksem (m.in. nagrobek wojewody poznańskiego Piotra Opalińskiego w Sierakowie) lub też popiersia osoby zmarłej.

POLSKA ARCHITEKTURA I RZEŹBA BAROKOWA

Pierwsze kościoły barokowe, wzorowane na rzymskim Il Gesù, pojawiły się w Rzeczypospolitej wraz z przybyciem jezuitów. W bogatych, pełnych przepychu wnętrzach świątyń dominowały motywy żarliwej religijności, co skłaniało wiernych do refleksji nad przemijaniem. Oprócz kościołów w nowym stylu budowano kaplice, klasztory, kalwarie, a także pałace i zamki. Wystawne fasady oraz wnętrza barokowych budowli wyróżniały się efektownymi dekoracjami i rozwiązaniami architektonicznymi.

Architektura polskiego baroku

Jednym z arcydzieł polskiej architektury późnobarokowej z pierwszej połowy XVIII w. jest **kościół Sióstr Wizytek w Warszawie**. Zastosowanie licznych zabiegów architektonicznych i zdobień pozwoliło uzyskać falistą, dynamiczną fasadę budowli, dającą efekt światłocienia.

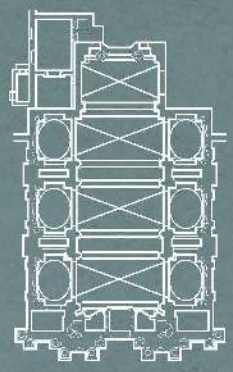

Plan kościoła Sióstr Wizytek w Warszawie

1 dekoracje rzeźbiarskie

2 elementy wklęsłe i wypukłe (nisze, łamane gzymsy)

3 podwójne kolumny (jedne cofnięte, inne – wysunięte do przodu)

Rzeźba barokowa

W dziedzinie rzeźby w baroku nadal najbardziej popularne były przedstawienia nagrobne. W przeciwieństwie do renesansu postacie zmarłych ukazywano nie w pozycji leżącej, lecz np. jako klęczące przed krucyfiksem. Na nagrobkach umieszczano także popiersia osoby zmarłej.

1. U góry nagrobka widnieje tarcza z herbem szlacheckim Nałęcz, którym pieczętował się zmarły.
2. Figura Najświętszej Marii Panny trzymającej na rękach Dzieciątko, przed którą klęczy arcybiskup.
3. Postać arcybiskupa została wykonana z alabastru, wyraźnie odznaczającego się na tle czarnego marmuru.
4. Tablica z inskrypcją zawiera informacje na temat zmarłego duchownego.

Nagrobek arcybiskupa Wawrzyńca Gembickiego (zm. 1624 r.) w katedrze gnieźnieńskiej

Wnętrza kościołów barokowych

Bogato zdobione wnętrza kościołów były charakterystyczne dla baroku. Jedną z najpiękniejszych świątyń barokowych w Polsce jest **kościół św. Anny w Krakowie**, zaprojektowany przez architekta Tylmana z Gameren. Budowla swoim przepychem miała przyćmić świątynie wznoszone przez jezuitów.

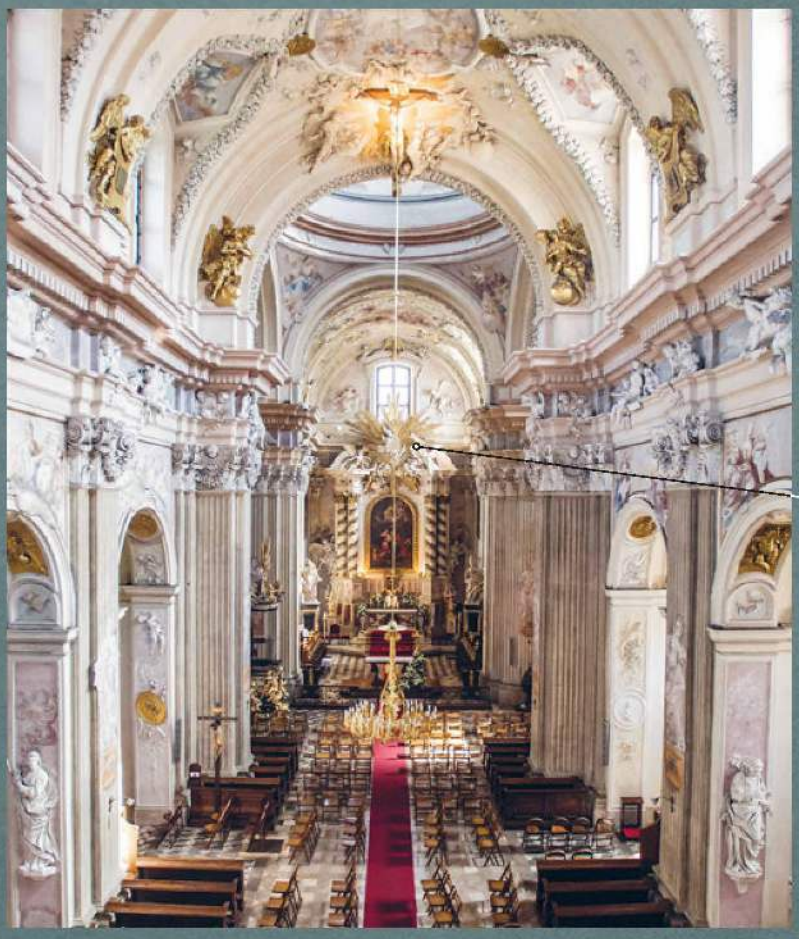

Sklepienie kościoła św. Anny zdobią freski i sztukaterie, czyli wypukłe dekoracje gipsowe popularne w okresie baroku. Za wystrój świątyni odpowiadał włoski sztukator Baltazar Fontana.

Ołtarz główny kościoła wykonał Baltazar Fontana. Uwagę zwraca zaczerpnięta ze sztuki rzymskiej gloria promienista (świetlisty krąg) z tronu św. Piotra w bazylice watykańskiej.

Krymski sokolnik króla Jana Kazimierza z rodziną to obraz Daniela Schultza, gdańskiego malarza uznawanego za jednego z najwybitniejszych XVII-wiecznych twórców w Rzeczypospolitej.

▪ *obraz, Polska, 1664 r.*

LITERATURA BAROKOWA

Dzieje literatury barokowej można podzielić na dwa okresy: przed potopem szwedzkim i po nim. W pierwszej połowie XVII w. polscy twórcy uczestniczyli w ogólnoeuropejskim nurcie literackim. Przejmowali wzory poezji, eksperymentowali z nowymi formami i tłumaczyli na język polski obcojęzyczną literaturę. Ich poezja była wydawana drukiem, często z pomocą mecenasów kultury. Ważne miejsce w historii polskiej literatury tego okresu zajmuje m.in. **Daniel Naborowski**. Wyróżnić należy także **Walentego Roździeńskiego**, autora poematu *Officina ferraria* [czyt.: ofic-ina feraria].

Po potopie szwedzkim utwory poetyckie zwykle krążyły w formie rękopisów. Zainteresowanie poezją było duże, zwłaszcza na magnackich dworach, ponieważ jej czytanie uznawano za zajęcie godne szlachcica. Pisania wierszy uczono również w kolegiach jezuickich. Wśród samych magnatów było kilku wybitnych poetów, jak np. **Jan Andrzej Morsztyn**.

W XVII w. modne były tzw. *silva rerum* (z łac. 'las rzeczy') – prywatne księgi, do których szlachcic wpisywał m.in. utwory literackie, fragmenty interesujących go pism politycznych, informacje dotyczące jego i jego rodziny, a nawet rubaszne historie czy przepisy kulinarne.

W polskiej literaturze barokowej pojawiają się utwory panegiryczne (pochwalne) i religijne. Do najpoczytniejszych twórców należeli **Wacław Potocki**, autor historycznego eposu *Wojna chocimska*, **Wespazjan Kochowski** i **Zbigniew Morsztyn**.

W okresie baroku rozwinęło się też pamiętnikarstwo. Wiele osób przedstawiało swoje życie na tle ówczesnych wydarzeń politycznych i społecznych. Te utwory, często różnej wartości literackiej, są cennym źródłem umożliwiającym poznanie ówczesnych obyczajów i mentalności. Najbardziej plastyczny i wartościowy literacko pamiętnik pozostawił niezbyt zamożny szlachcic, żołnierz **Jan Chryzostom Pasek**.

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsza polska poetka

W czasach baroku, pod koniec XVII w., tworzyła pierwsza polska autorka Anna Stanisławska. Wywodziła się ona z magnackiej rodziny i opisała wierszem dzieje swojego życia, zwłaszcza dramatyczne losy pierwszego małżeństwa. Poemat zatytułowany *Transakcyja* albo *Opisanie całego życia jednej sieroty* wydała drukiem w 1685 r. Już w XVIII w. w jej ślady poszły inne poetki, m.in. Elżbieta Drużbacka i Antonina Niemiryczowa.

Anna Stanisławska w autobiograficznym poemacie przedstawiła swoje burzliwe losy. Jej dzieło zawierało także wnikliwe obserwacje psychologiczne.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

? Poszukaj informacji na temat innych polskich poetek epoki baroku.

NAUKA W DOBIE BAROKU

Niski poziom nauczania w szkolnictwie wyższym szedł w parze z brakiem zaangażowania akademickiego środowiska Rzeczypospolitej w działalność naukową. Polacy pozostawali w tyle za rewolucyjnymi osiągnięciami nauki z zachodniej Europy. W Akademii Krakowskiej rozwijała się jedynie matematyka. Najwybitniejszym przedstawicielem tej dziedziny był Jan Brożek, zajmujący się teorią liczb i geometrią. W warszawskim kolegium jezuitów wykładał wybitny matematyk Adam Adamandy Kochański, wychowawca synów króla Jana Sobieskiego. Poza środowiskiem uniwersyteckim rozwijała się astronomia. Najbardziej znanym astronomem był gdański patrycjusz, piwowar Jan Heweliusz, odkrywca nowych konstelacji gwiazd i konstruktor długiego na 50 m teleskopu. W czasach baroku znaczenia nabrała też historiografia. Historycy byli zainteresowani nie tylko opisywaniem przeszłości, lecz także publikowaniem źródeł historycznych czy wcześniejszych opisów dziejów Polski. Jan Szczęsny Herburt zajął się wydawaniem dzieł Wincentego Kadłubka, Jana Długosza i Stanisława Orzechowskiego.

Jan Heweliusz w swoim rodzinnym Gdańsku został zapamiętany jako doskonały piwowar. Działalność browarniczą traktował jednak przede wszystkim jako źródło utrzymania, a jego główne zainteresowania dotyczyły badań naukowych.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

? Jakie dziedziny nauki rozwijały się w barokowej Rzeczypospolitej?

OŚWIATA

Pod koniec XVI w. sieć szkolnictwa parafialnego w państwie polsko-litewskim była bardzo gęsta i dorównywała zachodniej Europie. W połowie XVII w. spadła liczba szkół i obniżył się ich poziom. Brakowało wykształconych nauczycieli, a zniszczenia wojenne sprawiły, że mieszczanie i chłopi nie mieli środków na edukację dzieci w szkołach parafialnych.

Szkolnictwo średnie przeżywało największy rozwój pod koniec XVI w. Były to szkoły wyznaniowe, o które dbały społeczności zarówno katolików, jak i protestantów. Najwięcej było rozsianych po całej Rzeczypospolitej kolegiów jezuickich, które stały na wysokim poziomie. Uczyło tam wielu dobrze wykształconych nauczycieli, co przyciągało uczniów z kręgów szlacheckich i mieszczańskich. Propagowano w nich nowy program nauczania, w którym ograniczono zestaw dzieł autorów starożytnych – uznano bowiem, że to renesansowy humanizm wpłynął na wystąpienie reformacji. W zamian proponowano średniowieczne dzieła hagiograficzne oraz literaturę opisującą chrześcijańskie cuda. Systematycznie jednak spadał poziom nauczania tych szkół, głównie z powodu braku konkurencji ze strony szkół protestanckich, które w XVII w. systematycznie likwidowano.

Gorszy poziom nauczania prezentowały w XVII w. także polskie szkoły wyższe. **Akademia Krakowska** propagowała tradycyjną wiedzę i kładła nacisk przede wszystkim na teologię. Uczelnia była zamknięta na nowe trendy w nauce, a studia trwały w niej wyjątkowo długo, bo aż do siedmiu lat. **Akademia Wileńska** miała charakter wyznaniowy i stała się narzędziem w rękach jezuitów. Na początku XVII w. upadła **Akademia w Zamościu**, która przekształciła się w filię krakowskiego uniwersytetu. W **1658 r.** metropolita Piotr Mohyła zorganizował w Kijowie kolegium prawosławne wzorowane na kolegiach jezuickich, zwane **Akademią Mohylańską**. Coraz mniej

SIEĆ SZKÓŁ JEZUICKICH I RÓŻNOWIERCZYCH

? 1. Wskaż, w których regionach była największa sieć szkół jezuickich i różnowierczych w XVI–XVIII w.

2. Wymień miasta, w których funkcjonowały zarówno szkoły katolickie, jak i różnowiercze. Uzasadnij, dlaczego właśnie tam powstawały dwa rodzaje szkół.

Polaków studiowało też za granicą, ponieważ na wyjazd mogły pozwolić sobie jedynie magnateria lub bogata szlachta.

Rezultatem wychowania w szkołach zakonnych, gdzie wymagana była znajomość łaciny, był zwyczaj używania makaronizmów, czyli wplatania w język polski obcych, najczęściej łacińskich zwrotów lub form gramatycznych.

SARMATYZM

W XVI w. pojawiła się koncepcja, że szlachta polska pochodzi od starożytnego walecznego plemienia Sarmatów, które zajęło tereny Rzeczypospolitej. Propagowali ją m.in. historycy **Maciej Miechowita**, **Marcin Bielski** i **Stanisław Sarnicki**. Mit ten sprawił, że szlachta uznawała się za „naród polityczny", który ma prawo do panowania nad innymi stanami. Jednocześnie teoria o wspólnym pochodzeniu spajała w jeden „naród szlachecki" przedstawicieli tego stanu z Litwy, Polski i Rusi.

Przekonanie o wspólnym pochodzeniu szlachty i jej odrębnych korzeniach doprowadziło do ukształtowania się w XVII w. specyficznej dla tego stanu kultury określanej mianem **sarmatyzmu**. Termin „sarmatyzm" powstał dopiero w drugiej połowie XVIII w. i miał charakter negatywny – nazywano nim wszystkie wady polskiej szlachty, które doprowadziły do upadku Rzeczypospolitej. Jednak w XVI w. szlachecka

Dwór szlachecki w Pieczyskach został zbudowany ok. 1780 r. z bali modrzewiowych, które następnie otynkowano. Budowle tego typu często sytuowano na wzniesieniach, a drewnianą konstrukcję umieszczano na podmurówkach z kamienia lub cegły. Do wnętrza wchodziło się zazwyczaj z ganku krytego daszkiem opartym na słupach. W epoce klasycyzmu ganki wejściowe zastąpiono portykiem z tympanonem.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

ideologia obejmowała cechy pozytywne: patriotyzm, pracowitość i uczciwość. Przedstawiciele warstwy szlacheckiej czuli się silnie związani z rodziną, sąsiadami, parafią oraz cechowała ich prostota i oszczędność. Ich postawę porównywano do republikańskich Rzymian czy średniowiecznych rycerzy.

Zmiany w kulturze sarmackiej zaszły dopiero w XVII w. Podczas wojen umocniło się przeświadczenie, że szlachta została wybrana przez Boga, by walczyć za ojczyznę i za jedynie słuszną wiarę, czyli katolicyzm. Walki z luterańskimi Szwedami i Brandenburgią, kalwińskimi Węgrami, prawosławnymi Kozakami i Moskwą oraz muzułmańskimi Turkami i Tatarami ugruntowały to przekonanie. Rzeczpospolitą uznano za **przedmurze chrześcijaństwa** – miejsce, gdzie toczy się walka w obronie cywilizacji chrześcijańskiej przed ludami i państwami obcymi religijnie

WARTO WIEDZIEĆ

Castrum doloris i portrety trumienne

Charakterystycznym elementem kultury szlacheckiej było organizowanie słynących z przepychu uroczystości rodzinnych. Sarmackie uroczystości pogrzebowe trwały co najmniej kilka dni. Na tę okazję bogata szlachta budowała w kościołach tzw. *castrum doloris* (czyt.: kastrum doloris, z łac. 'zamek bólu'). Był to wystawiany na czas pogrzebu przed ołtarzem w kościele ozdobny katafalk przybierający czasami spore rozmiary. Znajdowały się na nim figury świętych, przedstawienia symboliczne, fragmenty fortyfikacji i herby przodków, a wszystko nakrywał obszerny baldachim. W czasie pogrzebu na katafalku umieszczano trumnę, a na jej czole przytwierdzano tzw. portret trumienny przedstawiający zmarłego, który miał być także „obecny" w czasie uroczystości pogrzebowych. Portret, malowany na blasze, przybierał formę z reguły sześcio- lub ośmioboku, dopasowaną kształtem do trumny. Zwyczaj umieszczania wizerunku zmarłego na portretach trumiennych występował jedynie w kręgu kultury sarmackiej i nie miał odpowiedników w innych rejonach Europy.

Portret trumienny szlachcianki i szlachcica, na których zostali oni przedstawieni w sposób realistyczny. Na wizerunku znajdował się również herb zmarłego, brakowało jednak imienia i nazwiska. Po uroczystościach pogrzebowych dzieła wieszano w kościołach parafialnych, do których przynależeli zmarli.

▪ *portret, Polska, XVII lub XVIII w.*

? O jakich cechach obyczajowości sarmackiej świadczył rozbudowany ceremoniał pogrzebowy?

WARTO WIEDZIEĆ

Szlachecki strój

Typowy ubiór szlachecki kształtował się w XVI i XVII w., a swój ostateczny tradycyjny wygląd zyskał w kolejnym stuleciu. Jego elementy zostały zapożyczone z mody węgierskiej i wschodniej, głównie tureckiej, tatarskiej, a nawet perskiej. Odróżniał on szlachcica od mieszczanina i chłopa. Wyróżniał się także na tle Europy swoim dostojeństwem, bogactwem i barwą. Szaty były kolorowe, nawet dość jaskrawe, wykonane często z drogiego materiału, uzupełniały je futra, a zdobiły klejnoty.

1 **Żupan** był spodnim strojem męskim o kroju sukni, z wąskimi rękawami, zapinanym na guziki.

2 **Kontusz** nakładano na żupan. Krojem przypominał długi płaszcz z charakterystycznymi łozciętymi rękawami.

3 **Pas kontuszowy** zazwyczaj wykonywano z jedwabiu lub bawełny. Opasywano nim trzykrotnie kontusz, a na końcu tworzono ozdobny węzeł. Najbardziej bogato zdobione i dwustronne pasy pochodziły z manufaktury ze Słucka, stąd nazywano je pasami słuckimi.

4 **Szabla** stanowiła nieodzowny element stroju szlacheckiego.

5 **Kołpak** to rodzaj czapki pochodzenia tureckiego noszonej zarówno przez kobiety, jak i mężczyzn. Wykonywano go z filcu lub sukna obszytego futrem wilczym, rysim lub lisim i ozdabiano piórami.

6 **Gorset** stanowił obowiązkową część stroju noszoną na sukni. Był szyty zazwyczaj z sukna, aksamitu lub jedwabiu i zdobiony haftami oraz złotymi pętlicami.

7 **Spódnice** były długie, pofałdowane, wykonywane z bawełnianego aksamitu i ozdobione haftem.

? Wskaż elementy stroju szlacheckiego zapożyczone ze Wschodu oraz te, które nawiązują do wzorców zachodnich.

bądź kulturowo (więcej zob. s. 250). Takie postrzeganie kraju w całej Europie dodatkowo utwierdziło szlachtę w poczuciu wyjątkowości i przeświadczeniu, że najlepsze są rodzime obyczaje i tradycje. Z tego powodu zaczęła rosnąć niechęć do tego, co obce, czyli **ksenofobia**. Krytykowano pochodzące z innych krajów nowości i uważano, że należy je odrzucić, a nawet zwalczać. Rezygnowano z kształcenia młodzieży za granicą i z niechęcią traktowano cudzoziemców, w tym przebywających na dworze królewskim – oskarżano ich o sprzyjanie wprowadzeniu w kraju monarchii absolutnej. Tak narodziło się przekonanie o wyższości polskiego systemu politycznego, na który składała się tzw. **złota wolność szlachecka** (swobody i przywileje szlachty), nad innymi, funkcjonującymi w Europie. Ideologia ta stała się swoistym hamulcem dla wszelkich reform i zmian ustrojowych.

Ważnym elementem kultury sarmackiej była jej **orientalizacja**. Wśród szlachty na ziemiach polskich upowszechniały się tureckie i tatarskie ubiory, broń i ozdoby, które stały się częścią szlacheckiego narodowego stroju polskiego. Niezwykłą popularnością cieszyły się także towary ze Wschodu. Mimo konfliktów z Tatarami i Turcją elementy ich kultury fascynowały bardziej niż te przychodzące z Zachodu.

Jednocześnie sarmatyzm gloryfikował życie na wsi, w tym dobre gospodarowanie, i wartości rodzinne. Tradycyjnie przedstawiał się

TEKST ŹRÓDŁOWY

POGRZEB HETMANA STANISŁAWA KONIECPOLSKIEGO

W czasach sarmackich pogrzeb szlachecki był żałobną uroczystością mającą godnie pożegnać zmarłego. Podobnie było podczas pochówku wybitnego wodza Stanisława Koniecpolskiego w 1646 r.

Szły naprzód kompanie dragońskie i piesze z pochylonymi na dół chorągwiami i muszkietami, za niemi cechy i procesje insze miejskie, kościelne i cerkiewne. Za temi sequebatur [czyt.: sekfebatur] numerus infinitus [postępowała liczba nieskończona] *zakonników różnych parami, z różnych klasztorów, na ten akt zaproszonych, których* agmen claudebat [czyt.: klaudebat – szereg zamykał] *JMX* [Jego Mość Xiądz] *Gembicki, biskup łucki,* pontificaliter [czyt.: pontifikaliter – w uroczysty strój] *ubrany,* cum toto clero [czyt.: kum toto klero – z całym duchowieństwem]. *Prowadzono potem koni dwanaście, to jest: po jednej stronie sześć koni, jeden za drugim, bardzo kosztownie po żołniersku w różne siedzenia ubrane* [...]. *Za temi jechało kilka konnych we zbrojach świetnych ubrani, z których jeden kopię grotem na dół, tuleją do góry obróconą, niósł, drugi miecz, trzeci to jest P*[an] *Piotr Komorowski, rotmistrz kozacki, kosztownie ubrany, reprezentował osobę świętej pamięci hetmana zmarłego. Następował potem wóz z sześcią końmi* [...]. *Na ten tedy wóz włożyliśmy trumnę z pomienionym ciałem, aksamitem karmazynowym srebrno-złocistymi ćwokami obitą, na której wierzchu insygnia żołnierskie i hetmańskie, to jest: buława, szabla, karwasze i szyszak wszystek diamantami przykryty, w głowie przy trumnie przybita była tablica srebrna z inskrypcją, wszystkie co przedniejsze zmarłego gesta* [czyny] *reprezentująca.*

Około wozu tego szło czterdzieści sług [...], *całun i świece lane trzymających. Za ciałem niesiono na koniu znak hetmański, to jest: magierkę* [czapka bez daszka] *z białemi strusiemi piórami na drzewce wetkniona, za którym konia bardzo kosztownie przybranego prowadzono.*

Źródło: *Stanisława Oświęcima diariusz 1643–1651*, Kraków 1907, s. 126–128.

? 1. Wskaż w opisie pogrzebu hetmana elementy kultury sarmackiej.
2. Odpowiedz, które z opisanych obyczajów pogrzebowych świadczą o religijności polskiej szlachty, a które – o nadmiernym przepychu.

podział ról w szlacheckim domu. O sprawach rodziny i majątku decydował mężczyzna, a obowiązkami kobiety były opieka nad małymi dziećmi i doglądanie gospodarstwa. Wycofywanie się z działalności publicznej i utworzenie centrum życia z domu rodzinnego spowodowało ukształtowanie się ideału szlachcica-sybaryty (człowieka korzystającego z życia). Wyprawiano trwające niekiedy tygodniami uczty, uroczystości rodzinne (m.in. weselne i pogrzebowe), dbano o rodowe siedziby i wyjątkową ozdobność strojów. Zwyczaje szlacheckie przejmowało także bogate mieszczaństwo.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw najważniejsze osiągnięcia polskiego baroku w dziedzinie architektury i sztuki.
2. Wyjaśnij rolę magnaterii w rozwoju kultury baroku w Polsce.
3. Omów wkład polskich artystów barokowych w rozwój kultury Europy.
4. Scharakteryzuj kulturę sarmatyzmu polskiej szlachty.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Bogucka, *Kultura sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2016.
J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit, upadek, relikty*, Poznań 1998.

Podsumowanie rozdziału IV
Wiek wojen

1 Rządy Zygmunta III Wazy

1. Po śmierci Stefana Batorego nowym władcą został Zygmunt Waza. W 1588 r. hetman Jan Zamojski pokonał pod Byczyną siły Maksymiliana Habsburga, który również był kandydatem do polskiego tronu.
2. W pierwszych latach rządów doszło do konfliktu Jana Zamojskiego z królem Zygmuntem III Wazą. Po stronie Zamojskiego stanęli tzw. popularyści. W czasie sejmu inkwizycyjnego król pojednał się z kanclerzem.
3. W 1592 r. polski władca odziedziczył koronę Szwecji. Z kolei w 1599 r. sejm szwedzki zdetronizował Zygmunta. Z tego powodu w latach 1600–1611 trwała wojna ze Szwedami.
4. W wyniku dążenia Zygmunta III Wazy do wzmocnienia swojej władzy doszło do wybuchu rokoszu Zebrzydowskiego. Ostatecznie król zrezygnował ze swoich reform.
5. Od 1617 r. wybuchały kolejne wojny ze Szwecją. W 1635 r. zawarto rozejm w Sztumskiej Wsi. Szwedzi wycofali się z Prus Królewskich, ale zatrzymali Inflanty.

2 Walki o koronę carów

1. Po śmierci Fiodora, syna Iwana IV Groźnego, władzę w państwie moskiewskim przejął bojar Borys Godunow. Rozpoczęło to w tym kraju okres zwany Wielką Smutą (1598–1613).
2. Sytuację wykorzystali polscy i litewscy magnaci, którzy popierali pretendentów podających się za syna Iwana IV Groźnego. Zbrojne interwencje w Carstwie Rosyjskim określono mianem dymitriad.
3. W 1609 r. nowy car Wasyl Szujski w celu walki z Rzecząpospolitą sprzymierzył się ze Szwecją. W czasie wojny siły polsko-litewskie odniosły zwycięstwo pod Kłuszynem i zdobyły Smoleńsk. Wówczas polski królewicz Władysław miał szanse zostać carem. W 1619 r. zawarto rozejm w Dywilinie, który oddawał Rzeczypospolitej ziemie smoleńską, siewierską i czernihowską.
4. W 1632 r. car Michał Romanow wykorzystał moment po śmierci Zygmunta III Wazy i zaatakował Rzeczpospolitą. Nowy król Polski Władysław IV poprowadził wyprawę pod Smoleńsk. W 1634 r. zawarto pokój w Polanowie. Rzeczpospolita utrzymała nabytki na wschodzie i uznała władzę Michała Romanowa jako cara.

3 Kozacy i konflikty z imperium osmańskim

1. W XVI w. relacje między Rzecząpospolitą a imperium osmańskim były dobre. Dopiero pod koniec tego wieku polscy magnaci zaczęli angażować się w walkę o wpływy w Mołdawii i Wołoszczyźnie, będących lennami tureckimi.
2. Na terenach Dzikich Pól, położonych na południu Ukrainy, osiedlali się Kozacy. Za panowania Zygmunta Augusta wprowadzono rejestr, który obejmował część Kozaków opieką państwową.
3. Przyczyną konfliktów polsko-tureckich stały się wyprawy zamieszkujących Ukrainę Kozaków na ziemie należące do imperium osmańskiego. Jednocześnie południowo-wschodnie ziemie Rzeczypospolitej najeżdżali Tatarzy, tureccy lennicy.
4. W 1620 r. pod Cecorą siły Rzeczypospolitej poniosły porażkę z wojskami tureckimi. Rok później Polska odparła atak turecki pod Chocimiem.
5. W latach 30. i 40. XVII w. Władysław IV zaczął planować wojnę z imperium osmańskim i Chanatem Krymskim. Pod naciskiem sejmu władca jednak zrezygnował z tego pomysłu.

4 Powstanie Chmielnickiego

1. Od lat 30. XVII w. Kozacy zaczęli domagać się legalizacji Kozaczyzny i nadania kozackiej starszyźnie takich samych przywilejów, jakie miała szlachta polska.
2. W 1648 r. wybuchło największe powstanie kozackie, pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Powodem powstania było m.in. traktowanie Kozaków jak chłopów i niespełniona obietnica podniesienia rejestru kozackiego.
3. W tym czasie wojska kozackie pokonały siły Rzeczypospolitej nad Żółtymi Wodami i pod Korsuniem. Zmarł również król Władysław IV Waza.
4. Nowy władca Jan Kazimierz przyczynił się w 1649 r. do zawarcia ugody zborowskiej z Kozakami. Mimo to wojna wybuchła ponownie w 1651 r. Trzy lata później Kozacy zawarli z Moskwą ugodę perejasławską. Wojska moskiewskie weszły na Ukrainę i zaatakowały Litwę. W 1656 r. car zatrzymał ofensywę.
5. W 1658 r. podpisano unię polsko-kozacką w Hadziaczu. Spowodowało to wznowienie wojny z Moskwą. W 1667 r. zawarto rozejm w Andruszowie.

5 Potop szwedzki

1. Po zakończeniu wojny trzydziestoletniej Szwecja dążyła do uzyskania całkowitej hegemonii w basenie Morza Bałtyckiego oraz zdobycia funduszy na utrzymanie swojej armii. Głównie z tych powodów ten kraj zdecydował się zaatakować Rzeczpospolitą.
2. W 1655 r. wojska szwedzkie zajęły dużą część Rzeczypospolitej, której wojska były osłabione wojnami z Kozakami i z Moskwą. Hetman wielki litewski Janusz Radziwiłł zawarł sojusz z królem Szwecji, oddając Litwę pod jej protektorat. Król polski Jan Kazimierz schronił się w państwie Habsburgów.
3. Rabunki, gwałty i profanacje religijne prowadzone przez najeźdźców spowodowały opór Polaków. Przyczyniło się to do powrotu Jana Kazimierza do Polski. Z kolei Szwecja zawarła sojusz z Siedmiogrodem i Kozakami. Pomocy Rzeczypospolitej udzielili Habsburgowie i Dania.
4. W 1657 r. od Szwedów odstąpiły Prusy Książęce (układy welawsko-bydgoskie). Do zakończenia wojny doszło w 1660 r. poprzez podpisanie pokoju w Oliwie.
5. Skutkiem potopu szwedzkiego było znaczne osłabienie Rzeczypospolitej.

6 Wojna domowa i król „Piast"

1. Wojny z Kozakami i Szwecją ukazały słabość państwa. Potrzebne były reformy społeczne i polityczne. Zarówno średnia szlachta, jak i magnateria były przeciwne jakimkolwiek zmianom. Sejm coraz częściej nie mógł podjąć decyzji z powodu zrywania jego obrad za pomocą *liberum veto*.
2. Po potopie szwedzkim Jan Kazimierz zamierzał przeprowadzić reformy skarbowe i usprawnić funkcjonowanie sejmu. Połączył je również ze wskazaniem następcy tronu, czemu szlachta była zdecydowanie przeciwna.
3. Do otwartego konfliktu między królem a szlachtą doszło w 1665 r. (rokosz Lubomirskiego). Po krwawej bitwie pod Mątwami władca zrezygnował z planów dotyczących reform państwa, a w 1668 r. abdykował.
4. W 1669 r. na nowej elekcji szlachta wybrała na króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Przeciwko nowemu królowi szybko zawiązała się opozycja (malkontenci).
5. W 1671 r. na Rzeczpospolitą najechały wojska kozacko-tatarskie, a w 1672 r. do wojny włączyło się imperium osmańskie. Konflikt zakończył się podpisaniem haniebnego dla Polaków pokoju w Buczaczu.

7 Panowanie Jana III Sobieskiego

1. W 1673 r. siły Rzeczypospolitej odniosły zwycięstwo nad Turkami pod Chocimiem. W 1674 r. nowym władcą został Jan III Sobieski, który kontynuował wojnę z imperium osmańskim. W 1676 r. zawarto rozejm.
2. Jan III Sobieski zawarł w 1675 r. sojusz z Francją, co miało mu pomóc w zdobyciu Prus Książęcych. Jednak do wojny nie doszło, co spowodowało, że władca zamierzał sprzymierzyć się z Habsburgami. W 1683 r. armia króla polskiego i siły cesarskie rozgromiły pod Wiedniem Turków.
3. W 1684 r. Rzeczpospolita przystąpiła do Ligi Świętej, skierowanej przeciwko Turkom. Sobieski w latach 1685–1686 i 1691 bezskutecznie próbował opanować Mołdawię. Ostatecznie wojna z imperium osmańskim zakończyła się podpisaniem w 1699 r. pokoju w Karłowicach. Z kolei w 1686 r. Rzeczpospolita zawarła z Carstwem Rosyjskim pokój Grzymułtowskiego.
4. Pod koniec panowania Jana III Sobieskiego powrócono do polityki profrancuskiej, która nie przyniosła żadnych korzyści. Ponadto doszło do pogorszenia sytuacji w państwie z powodu walk między fakcjami magnackimi.

Królewska chorągiew husarska przedstawiona na *Rolce sztokholmskiej*. Wraz z drugą chorągwią, prywatną wojewody poznańskiego, oddział ten otwierał ślubny orszak króla. Husarze zostali ukazani w szeregach po 10 jeźdźców. Każdy z nich ubrany jest w zbroję, na głowie ma szyszak, a w ręku dzierży kopię z proporcem. U boku mają węgierskie szable, a na plecach skóry lamparcie.

▪ *obraz, Polska, XVI w.*

8 Kryzys Rzeczypospolitej

1. Zniszczenia wojenne z połowy XVII w. doprowadziły do wielkiego kryzysu społecznego i ekonomicznego w Rzeczypospolitej. Konsekwencjami wojen były głód i choroby. Liczba mieszkańców państwa polsko-litewskiego w drugiej połowie XVII w. zmniejszyła się o ok. 25%.
2. Kryzys dotknął szczególnie rolnictwo, które było główną gałęzią gospodarki państwa. W handlu międzynarodowym polskie zboże było wypierane przez zachodnich producentów. Szlachta w celu ratowania swoich gospodarstw zwiększała obciążenia chłopom i pańszczyznę.
3. Produkcję zboża w Rzeczypospolitej zdominowały wielkie majątki magnackie zwane latyfundiami. To powodowało, że średnioszlacheckie dobra upadały. Średnia i drobna szlachta stawała się klientelą magnacką. W zamian za zatrudnienie i karierę na dworach magnackich była zobowiązana do popierania swoich patronów na sejmikach i sejmach.
4. Rządy w Rzeczypospolitej przypadające na drugą połowę XVII w. określa się jako oligarchię magnacką. W tym czasie władza była zarezerwowana jedynie dla rodzin magnackich posiadających największe wpływy. Z tego powodu w kraju dochodziło do częstego zrywania sejmów, a o sprawach podatkowych decydowały sejmiki szlacheckie zdominowane przez możnych.

9 Barok i sarmatyzm

1. Barok w Polsce rozwinął się w pierwszej połowie XVII w. Bogacący się wówczas magnaci wspierali artystów.
2. W dobie baroku rozwinęło się zwłaszcza budownictwo sakralne. Na ziemiach polskich pojawiły się nowe zakony, dla których budowano okazałe kościoły. W budownictwie świeckim wzorem dla magnaterii stały się obiekty wznoszone przez władców. Rzeźba i malarstwo (Tomasz Dolabella, Peeter Danckers de Rij, Daniel Schultz) rozwijały się głównie na dworze królewskim.
3. Najwybitniejszymi przedstawicielami epoki baroku w literaturze byli Daniel Naborowski i Jan Andrzej Morsztyn. W drugiej połowie XVII w. zasłynęli Wacław Potocki, Wespazjan Kochowski i Zbigniew Morsztyn. W tym okresie rozwinęło się także pamiętnikarstwo polskie (Jan Chryzostom Pasek).
4. W drugiej połowie XVII w. ukształtowała się kultura sarmacka. W jej ramach funkcjonował pogląd, że jedyną prawdziwą wiarą jest katolicyzm, a polski system demokracji szlacheckiej to najlepszy system polityczny.

Data	Wydarzenie
1587 r.	początek panowania Wazów w Polsce, elekcja Zygmunta III Wazy
1598–1613	Wielka Smuta w państwie moskiewskim
1600 r.	początek konfliktu ze Szwecją
1604–1606	pierwsza dymitriada
1605 r.	bitwa pod Kircholmem
1606–1609	rokosz Zebrzydowskiego
1607 r.	bitwa pod Guzowem
1607–1608	druga dymitriada
1610 r.	bitwa pod Kłuszynem, opanowanie Moskwy przez Polaków
1617 r.	wyprawa królewicza Władysława na Moskwę
1619 r.	rozejm w Dywilinie
1620 r.	bitwa pod Cecorą
1621 r.	bitwa pod Chocimiem
1626–1629	wojna ze Szwecją
1627 r.	bitwa pod Oliwą
1629 r.	bitwa pod Trzcianą, rozejm w Starym Targu (Altmarku)
1632–1634	wojna smoleńska
1632–1648	panowanie Władysława IV Wazy
1634 r.	pokój w Polanowie
1635 r.	rozejm w Sztumskiej Wsi
1648 r.	wybuch powstania Chmielnickiego, bitwa nad Żółtymi Wodami
1649 r.	ugoda zborowska
1651 r.	ugoda w Białej Cerkwi
1654 r.	ugoda perejasławska, atak wojsk rosyjskich na Litwę
1655–1660	potop szwedzki
1656 r.	traktat w Radnot
1657 r.	traktaty welawsko-bydgoskie
1658 r.	unia w Hadziaczu
1660 r.	pokój w Oliwie
1665–1666	rokosz Lubomirskiego
1666 r.	bitwa pod Mątwami
1667 r.	rozejm w Andruszowie
1672 r.	traktat w Buczaczu
1683 r.	bitwa pod Wiedniem
1686 r.	pokój Grzymułtowskiego
1699 r.	pokój w Karłowicach

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragment tablicy genealogicznej

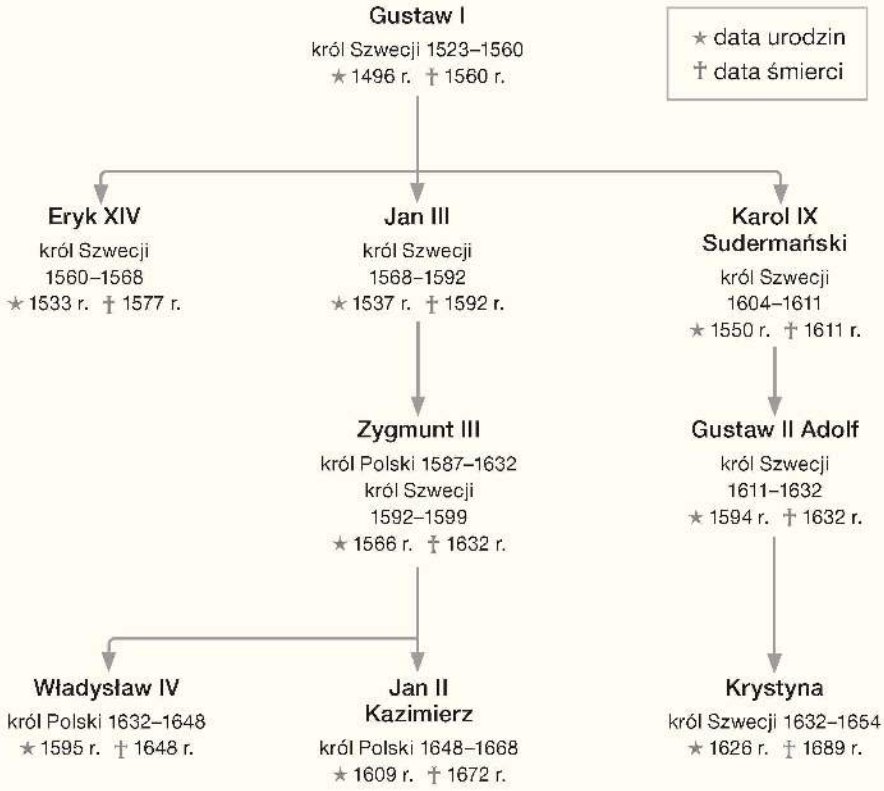

a) Podaj nazwę dynastii, której fragment tablicy genealogicznej ukazano w źródle.

b) Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Jan III został królem Szwecji po śmierci swojego brata Eryka XIV.	P	F
Pod koniec XVI w. istniała unia personalna między Polską i Szwecją.	P	F
Zygmunt III był bratankiem Karola IX Sudermańskiego.	P	F

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na to, że tablica genealogiczna zawiera informacje dotyczące państw, w których rządziły poszczególne osoby. Dodatkową podpowiedzią jest okres panowania tej dynastii w Polsce.

Podpunkt b)

Przyjrzyj się uważnie latom życia i panowania ukazanych postaci oraz strzałkom, które informują o stopniu pokrewieństwa między nimi.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Wazowie

Podpunkt b)

F, P, P.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Fragmenty życiorysu postaci historycznej

Fragment 1.: Bronił potem Krakowa, przed wojskami konkurenta Zygmunta, arcyksięcia Maksymiliana. W bitwie zaś pod Byczyną [...] poprowadził uderzenie jazdy polskiej na niemiecką jazdę Maksymiliana, przyczyniając się do zwycięstw wojsk polskich. Odniósł wówczas poważną ranę, która przypominała mu się potem do końca życia.

Fragment 2.: To, co sejm postanowi, miało być obowiązujące. Skoro zaś rokoszanie nie chcieli uznać postanowień sejmu, gdy następnie na zjazdach bezprawnie ogłosili detronizację króla, Żółkiewski nie miał żadnych wątpliwości co do tego, czy słusznie wybrał swe miejsce. Dnia 6 lipca, w bitwie pod Guzowem stoczonej między królem a rokoszanami, Żółkiewski dowodził lewym skrzydłem wojsk królewskich, przyczyniając się ponownie do sukcesu króla.

Fragment 3.: [...] wyjechał u boku Jana Zamoyskiego w gronie posłów polskich udających się do Paryża, by oficjalnie zawiadomić księcia Henryka Walezego, brata króla francuskiego, że został wybrany królem polskim. Niedługo potem słyszymy, że przebywał na dworze cesarza Maksymiliana II.

Fragment 4.: Czy hetman od razu myślał o stoczeniu z wojskami [tureckimi] Skinder baszy decydującej bitwy [...]. W każdym razie [...] stoczył z nimi dnia 18 i 19 bitwę pod Cecorą [...]. [...] Wojsko polskie, aczkolwiek nie rozbite, poniosło jednak porażkę [...]. [...] 29 września wyruszył z wojskiem i taborem na północ ku granicom polskim. [...] W tym ostatnim jednak dniu pochodu nieoczekiwanie doszło do rozprzężenia w obozie. [...] Tymczasem o rozprężeniu dowiedzieli się rychło przeciwnik i Tatarzy uderzyli na obóz polski, rozrywając go.

Źródło: *Życiorysy historyczne, literackie i legendarne*, red. Z. Stefanowska, J. Tazbir, Warszawa 1983, s. 109, 100, 112, 120–121.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę rokoszu opisanego we fragmencie 2.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Szereg, w którym zapisano właściwą kolejność wydarzeń opisanych w źródle, to

A. 1, 2, 4, 3.

B. 2, 3, 1, 4.

C. 4, 2, 3, 1.

D. 3, 1, 2, 4.

2 Źródło. Fragment deklaracji

Wzniosła Bogu Rodzico, Najświętsza Panno! – mówił. – Ja, Jan Kazimierz, z łaski twego syna, Króla Królów, Pana Mojego i z Twojego zmiłowania się król, padam do Twych stóp najświętszych i obieram Cię dziś moją Patronką a państw mych Królową, siebie, moje Królestwo Polskie, Księstwo Litewskie, Pruskie [...] i wszystkie me ludy Twej osobistej opiece i obronie polecam [...]. Uznając z wielką boleścią serca, że plagi zarazy, wojny i klęski inne Twój syn, sprawiedliwy sędzia [...] nasyła, przyrzekam i ślubuję wraz, że po odzyskaniu pokoju wszelkich starań ze wszystkiemi stanami dołożę, aby lud mojego Królestwa od niesprawiedliwych ciężarów i uciemiężenia uwolniony został.

Źródło: L. Podhorodecki, [...] *w Polsce*, Warszawa 1985, s. 386–387.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę deklaracji przedstawionej w źródle.

b) Wyjaśnij okoliczności i polityczny cel ogłoszenia przyrzeczenia przytoczonego w tekście.

3 Źródło. Mapa

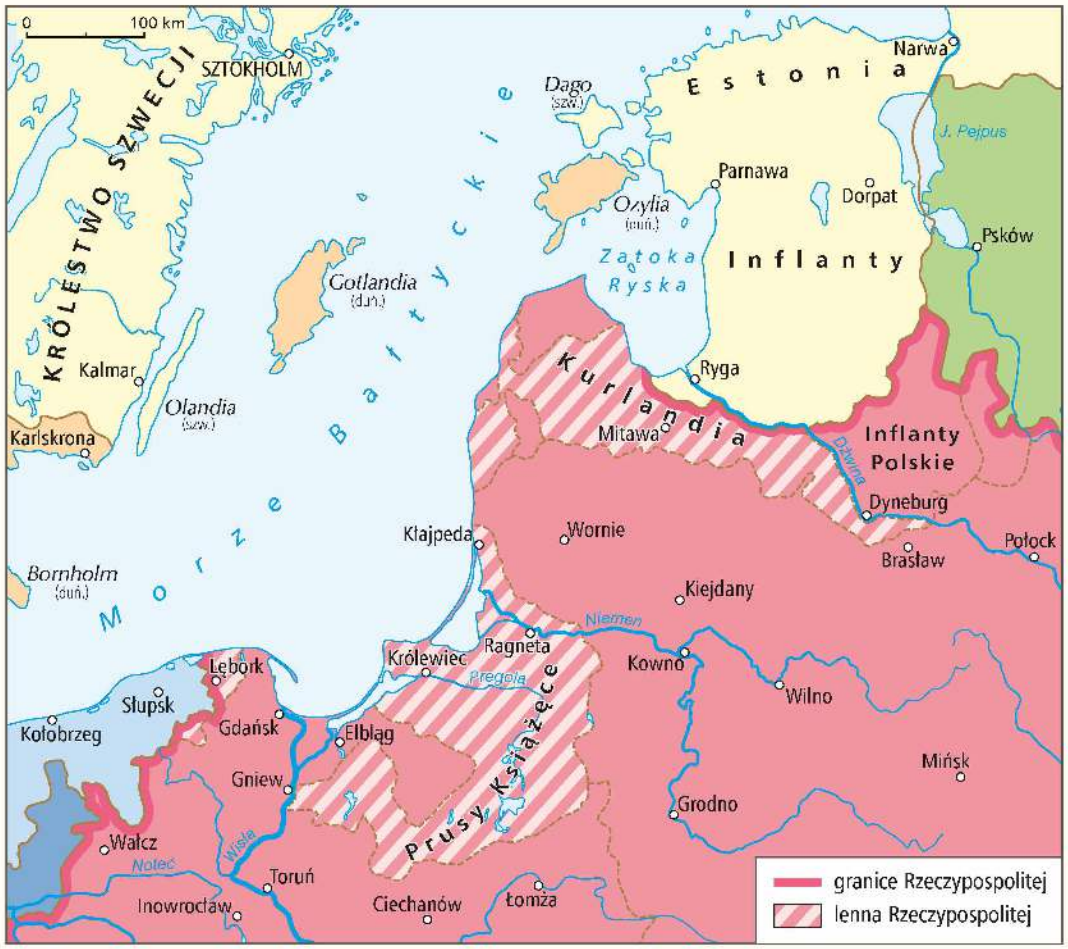

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Mapa ukazuje ziemie Rzeczypospolitej

A. na początku panowania Zygmunta III Wazy.
B. na początku panowania Władysława IV Wazy.
C. pod koniec panowania Jana II Kazimierza Wazy.
D. pod koniec panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego.

4 Źródło. Fragment dokumentu

2) Co rok Najjaśniejszy król polski przez posłów swoich Najjaśniejszej Porcie przesyłać będzie w upominku 22000 czerw. zł [czerwonych złotych] [...].

3) Podole wedle dawnych granic zostawać ma pod zwierzchnictwem Porty otomańskiej [...].

4) Załogi polskie będące na Podolu wyjdą ze swoimi sługami i dobrami ruchomymi, i własną bronią. Zaś Porta otomańska zatrzyma dla siebie zamki i miasta, które zostały wzięte lub poddały się [...].

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Rzeszów 1997, s. 94.

Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Tekst przedstawia główne założenia pokoju

A. w Polanowie.
B. w Oliwie.
C. w Buczaczu.
D. w Karłowicach.

5 Źródło 1. Plan bitwy

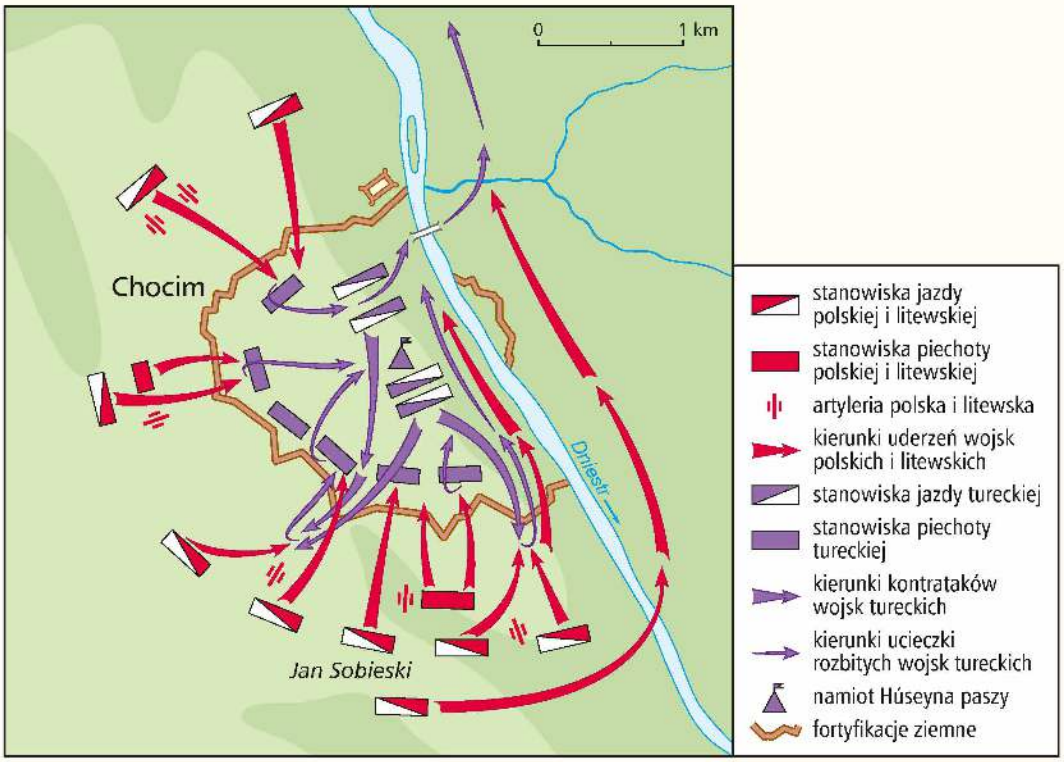

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

Naprzeciwko, w odległości mniej więcej pół mili, rozłożyła się na wzgórzach armia sułtańska. Lewe skrzydło nieprzyjacielskie zajmowali Tatarzy. Przybyłe pod Chocim wojska tureckie nie zaznały chwili wypoczynku. Popędliwy a niedoświadczony młodzik Osman II [sułtan] kazał natychmiast wszcząć bitwę i ruszyć do ataku. Powtarzał wciąż, że nic jeść nie będzie, dopóki jego wojownicy nie wyprawią do piekła giaurów[1], którzy zastąpili mu drogę. [...] Chwiejąca się dotąd szala zwycięstwa przechyliła się zdecydowanie na stronę polską. [...] Po stronie polskiej nad przebiegiem walki czuwał bez przerwy Chodkiewicz.

[1] giaur – nazwa nadawana przez muzułmanów chrześcijanom.

Źródło: J. Pajewski, *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen* [...], Warszawa 1983, s. 94–95.

Rozstrzygnij, czy oba źródła dotyczą tej samej bitwy. Uzasadnij odpowiedź za pomocą dwóch argumentów.

6 Wypowiedź argumentacyjna

a) *To walka Wazów o utracony szwedzki tron doprowadziła do upadku potęgi Rzeczypospolitej.* Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy, uwzględniając w swojej argumentacji aspekt polityczny, militarny i społeczno-gospodarczy.

b) *Magnateria odegrała jednoznacznie negatywną rolę w dziejach Rzeczypospolitej XVII w.* Odnieś się do podanej tezy, uwzględniając w swojej argumentacji aspekt polityczny, ekonomiczny i kulturowy.

▪ Anicet Charles Gabriel Lemonnier [czyt.: anise szarl gabriel lemońje], *Salon Madame Geoffrin* – obraz z XIX w.

V

EUROPA I ŚWIAT W OKRESIE OŚWIECENIA

1 Przemiany gospodarczo-społeczne w XVIII wieku

2 Oświecenie

3 Powstanie Imperium Rosyjskiego

4 Przemiany polityczne w Europie w XVIII wieku

5 Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki

6 Rewolucja we Francji

7 Republika Francuska

1 PRZEMIANY GOSPODARCZO-SPOŁECZNE W XVIII WIEKU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny eksplozji demograficznej w Europie,
- rewolucja agrarna i jej znaczenie,
- przebieg i skutki rewolucji przemysłowej w Anglii,
- nowe koncepcje ekonomiczne.

WZROST LICZBY LUDNOŚCI

W XVIII w. w Europie wystąpiło zjawisko **eksplozji demograficznej**, czyli szybkiego wzrostu liczby ludności. W niektórych krajach (Finlandia, Irlandia, Prusy) liczba mieszkańców wzrosła dwukrotnie, w pozostałych – o 50%. Ogółem ludność Europy zwiększyła się z ok. 120 mln w 1700 r. do blisko 190 mln w 1800 r.

Na przyrost naturalny wpłynął przede wszystkim spadek śmiertelności spowodowany większą dbałością o higienę, poprawą warunków sanitarnych w miastach, rozwojem medycyny i szerszym dostępem do opieki lekarskiej, zwłaszcza nad noworodkami. Istotne było także stosowanie środków, takich jak **kwarantanny**, **kordony sanitarne** czy wprowadzane od końca XVIII w. **szczepienia ochronne**, dzięki którym radzono sobie z rozprzestrzenianiem epidemii. Ponadto upowszechnianie upraw sprowadzonych z Ameryki ziemniaków (w Anglii i Irlandii) oraz kukurydzy (na południu Europy) pozwoliło ograniczyć klęski głodu. Zaopatrzenie w żywność poprawiło się

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsze szczepionki ochronne

Od XVI w. w Europie często występowały epidemie ospy, która wówczas była chorobą śmiertelną. W XVIII w. w niektórych krajach europejskich zaczęto stosować znaną w Afryce i Azji metodę walki z tą chorobą, polegającą na podawaniu osobom zdrowym materiału zakaźnego od chorych. Dzięki temu zarażony przechodził ospę w łagodny sposób, a następnie zyskiwał na nią odporność. To rozwiązanie udoskonalił angielski lekarz Edward Jenner [czyt. dżenner], który w 1796 r. wynalazł szczepionkę przeciw ospie. Zaobserwował on, że osoby, które zaraziły się niegroźną dla człowieka ospą zwierzęcą, nie chorowały na jej ludzką odmianę. Jenner wszczepiał zatem ludziom materiał zakaźny ospy zwierzęcej, dzięki czemu zyskiwali oni odporność na wirusy ospy prawdziwej. Opracowaną przez niego szczepionkę szybko zaczęto stosować w całej Europie.

? Jak odkrycie dokonane przez Edwarda Jennera wpłynęło na rozwój medycyny?

Edward Jenner był lekarzem, który dzięki wynalezieniu szczepionki przeciw ospie dokonał przełomu w rozwoju medycyny. Jego osiągnięcia stały się podstawą do badań nad szczepionkami przeciwko innym chorobom.

- *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

Wzrost liczby ludności w wybranych państwach w XVIII wieku

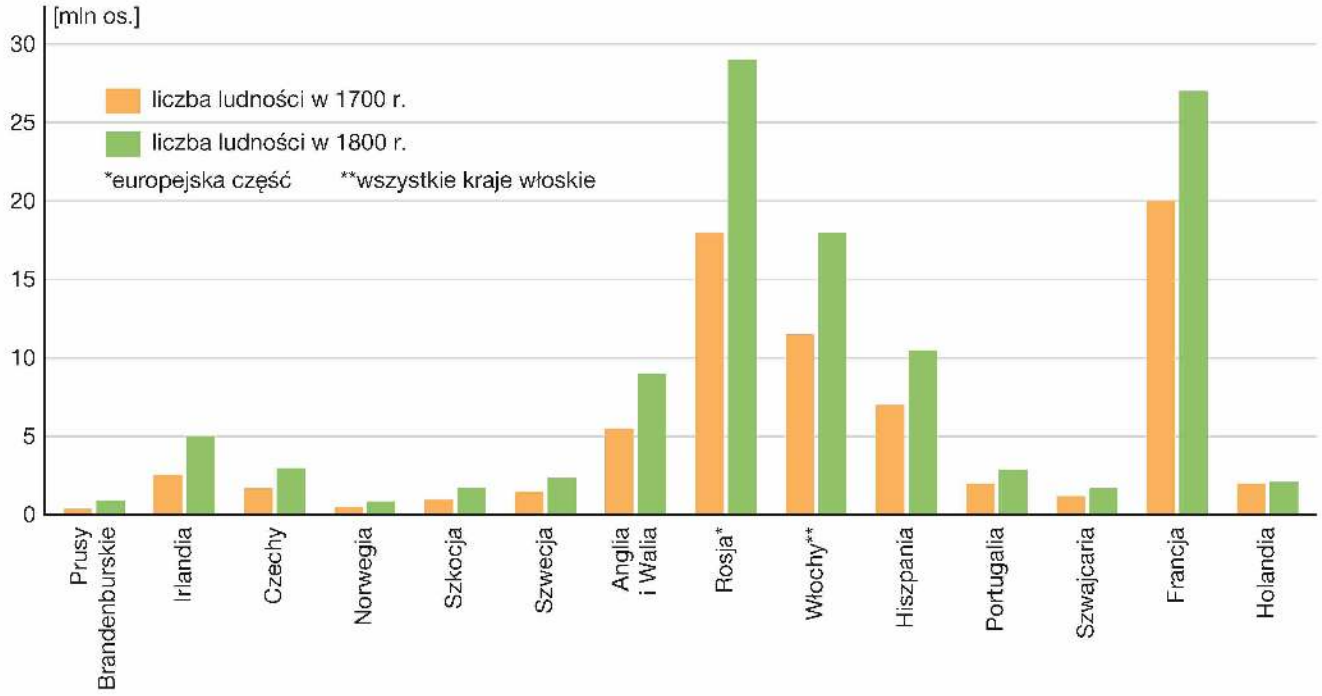

także wskutek rozwoju utwardzonych dróg, co ułatwiło wymianę handlową.

Przyrost naturalny był jeszcze większy wśród europejskiej ludności w zamorskich koloniach. W XVIII w. liczba potomków Europejczyków w Ameryce Północnej wzrosła z ok. 400 tys. do 4,3 mln, a liczba przybyszów z Holandii w Afryce Południowej zwiększyła się dziesięciokrotnie (z ok. 1500 do 15 tys. osób). Wpłynęła na to także imigracja z Europy. Ponadto szybko zwiększała się populacja ludności Azji. Od połowy XVII w. do początków XIX w. liczba mieszkańców Chin wzrosła dwukrotnie (do 220 mln), a Pekin stał się największym miastem świata.

REWOLUCJA AGRARNA

Rozwijająca się od średniowiecza trójpolówka w XVII w. w niektórych regionach Europy została zastąpiona przez **rolnictwo intensywne**. Wyższe plony osiągano poprzez stosowanie nowoczesnych narzędzi i dużego nakładu pracy. Taki typ rolnictwa zapoczątkowano w Niderlandach, gdzie ze względu na małą ilość ziemi uprawnej i dużą liczbę ludności intensywnie poszukiwano nowych możliwości rozwoju. Zaczęto także stosować **płodozmian**, czyli system gospodarczy, który polegał na zaplanowaniu na wiele lat kolejności upraw na wyznaczonych polach. W ten sposób co roku część pól obsiewano zbożem, a pozostałe – roślinami użyźniającymi glebę, wykorzystywanymi do karmienia zwierząt gospodarskich, np. koniczyną. Nauczono się również uprawiać rośliny okopowe: buraki, rzepę, marchew i ziemniaki, których wprowadzenie poprawiało strukturę gleby. Równocześnie zwiększano naturalne nawożenie ziemi, co było możliwe dzięki rozwojowi hodowli.

Na przełomie XVII i XVIII w. nowe sposoby gospodarowania upowszechniły się także w Anglii, gdzie dodatkowo je udoskonalono. W XVIII w. nasilił się tam **proces ogradzania**, czyli tworzenia dużych gospodarstw nastawionych nie tylko na hodowlę owiec i wełny, lecz także na produkcję zboża, mięsa i mleka. Unowocześniano w nich produkcję poprzez wprowadzanie nowych narzędzi rolniczych, hodowlę bardziej wydajnych ras bydła i owiec oraz intensywne nawożenie ziemi. Skutkiem tych zmian było zwiększenie w XVIII w. wydajności produkcji rolnej o ⅓, co przynosiło właścicielom ziemskim znaczne dochody. Jednocześnie chłopi, pozbawieni ziemi w wyniku ogradzania, zaczęli osiedlać się w miastach, gdzie podejmowali pracę w rozwijających się manufakturach, a następnie w fabrykach.

Wydajność pracy w rolnictwie w Europie w latach 1600–1800

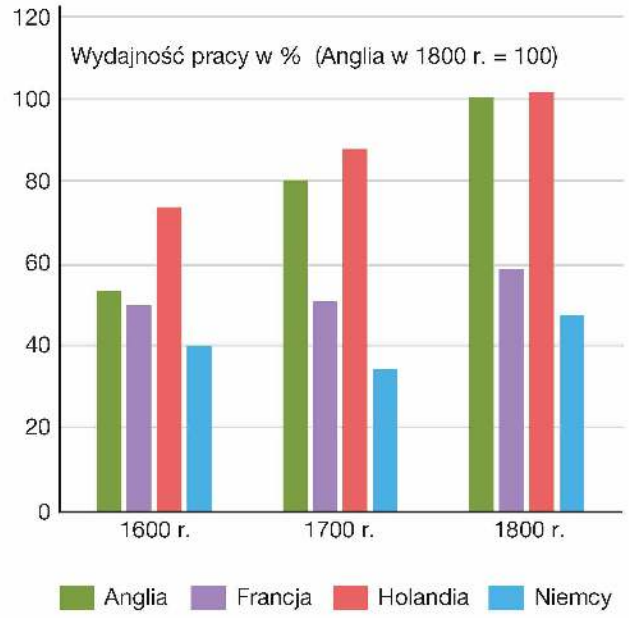

Szybkie przemiany w rolnictwie angielskim w XVIII w., nazywane **rewolucją agrarną**, wpłynęły korzystnie na rozwój tamtejszego przemysłu. Duże gospodarstwa dostarczały fabrykom niezbędnych surowców i zapewniały żywność ludności rozwijających się miast, a bogacący się **farmerzy** uzyskiwane środki inwestowali w produkcję przemysłową.

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA W ANGLII

Przyrost demograficzny i zmiany w rolnictwie stworzyły podstawy do szybkiego rozwoju przemysłu w XVIII-wiecznej Anglii. Przyczyną zmian w tamtejszym przemyśle stał się ogromny popyt na towary w angielskich koloniach. Jednocześnie w XVII w. na Wyspach Brytyjskich zniesiono wiele barier wewnętrznych (ceł, regulacji) utrudniających swobodną wymianę handlową. Rozbudowano także sieć utwardzanych dróg i kanałów rzecznych, co ułatwiało transport dużych ilości zboża, wełny i węgla.

W XVIII stuleciu w Anglii wprowadzono wiele nowych urządzeń ułatwiających pracę w gospodarce. Na początku tego wieku angielski agronom **Jethro Tull** [czyt.: dżetro tal] skonstruował siewnik do zboża, a w drugiej połowie stulecia wynaleziono młockarnię. Największa rewolucja nastąpiła jednak we włókiennictwie. Wynaleziono nowe maszyny przędzalnicze i tkackie, które zwiększyły tempo produkcji – to pozwalało zaspokoić duży popyt na towary sukiennicze. Początkowo maszyny te były napędzane kołem wodnym, co ograniczało ich użycie tylko do miejsc w pobliżu rzek. Problem ten rozwiązał angielski inżynier **James Watt** [czyt.: dżejms łot], który w **1769 r.** zbudował maszynę parową. Wykorzystał on mechanizm pompy parowej służącej do wypompowywania wody w kopalniach – wynalazku **Thomasa Newcomena** [czyt.: tomasa njukomena] z początku XVIII w. Innowacja Watta szybko znalazła zastosowanie w zakładach włókienniczych, kopalniach węgla, przemyśle metalurgicznym, a nawet w drukarniach. Ponadto w XIX w. maszynę parową wykorzystano do skonstruowania parowych statków i lokomotyw.

W drugiej połowie XVIII w. nastąpiły przemiany w hutnictwie i metalurgii. Do wytopu żelaza zaczęto powszechnie używać węgla, a nie jak dotąd – drewna i koksu, co zwiększyło wydajność produkcji. Ponadto wynaleziono nowe sposoby obróbki metalu, które umożliwiły

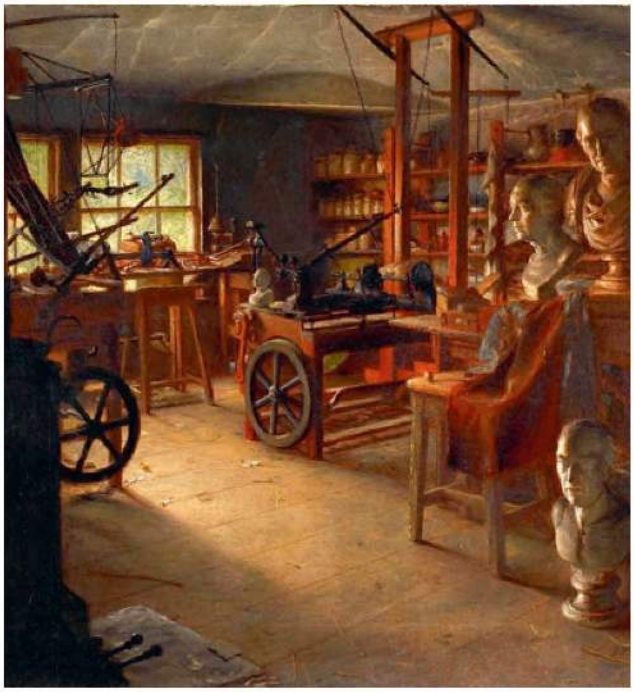

Pracownia Jamesa Watta, w której znany inżynier i wynalazca pracował m.in. nad udoskonalaniem maszyny parowej.

▪ *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

wykonywanie bardziej skomplikowanych i trwałych elementów. Na skutek rozwoju hutnictwa i metalurgii wzrosło zapotrzebowanie na węgiel, dlatego intensywnie rozwijały się też kopalnie.

Pod wpływem zastępowania pracy ręcznej przez maszyny oraz wykorzystywania znacznych ilości surowców zaczęły powstawać duże zmechanizowane zakłady wytwórcze produkujące na masową skalę. Te zmiany, rozpoczęte w Anglii w połowie XVIII stulecia, nazwano **rewolucją przemysłową**. W innych państwach europejskich nastąpiła ona dopiero w pierwszej połowie XIX w.

SKUTKI REWOLUCJI PRZEMYSŁOWEJ

Rewolucja przemysłowa w Wielkiej Brytanii przyniosła duże zmiany, zarówno gospodarcze, jak i społeczne.

- Dzięki rozwojowi przemysłu i handlu w XVIII w. państwo to stało się największą potęgą gospodarczą świata.
- Nowoczesne mieszczaństwo zaczęło współdziałać z właścicielami ziemskimi. Grupy te dysponowały kapitałem, który inwestowały w nowe przedsięwzięcia finansowe i produkcyjne. W ten sposób angielski system społeczno-gospodarczy coraz bardziej przypominał współczesny kapitalizm.
- Nastąpiła zmiana struktur społecznych w obrębie najbiedniejszych warstw – coraz więcej ludzi opuszczało wsie i przenosiło się do miast, gdzie znajdowało zatrudnienie w przemyśle.
- Rosła liczba robotników, często źle opłacanych i żyjących na krawędzi ubóstwa.
- Dynamicznie rozwijały się nowe ośrodki miejskie, w których koncentrował się przemysł metalurgiczny i włókienniczy, takie jak Birmingham [czyt.: birmingam], Leeds [czyt.: lids], Manchester [czyt.: manczester], oraz portowe, zwłaszcza Liverpool [czyt.: liwerpul], do którego prowadziła sieć wewnętrznych kanałów rzecznych.

NARODZINY KLASY ROBOTNICZEJ

Klasa robotnicza zaczęła się kształtować w XVIII stuleciu w Anglii wraz z rozwojem zakładów przemysłowych. Jej przedstawiciele rekrutowali się ze zubożałych rzemieślników, z ludności wiejskiej napływającej do miast i z ludzi luźnych. Liczebność robotników rosła bardzo szybko, a nadwyżki siły roboczej powodowały, że ich zarobki były niskie. W drugiej połowie XVIII w. pojawiły się pierwsze gwałtowne konflikty między właścicielami fabryk a pracownikami. Początkowo robotnicy przyczynę swojej złej sytuacji materialnej upatrywali w postępie technicznym i obawiali się, że dalsze unowocześnianie produkcji pozbawi ich pracy. W latach 80. XVIII w. zaczęli organizować akcje niszczenia maszyn w fabrykach. Od nazwiska przywódcy tego ruchu – Neda Ludda – nazywano ich luddystami.

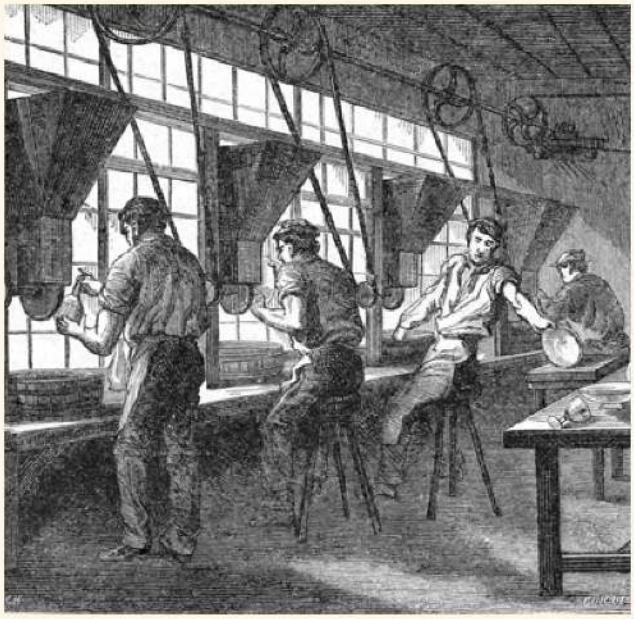

Robotnicy w XVIII-wiecznej angielskiej fabryce spędzali w pracy nawet 14–16 godzin dziennie. Dopiero w kolejnym stuleciu rozpoczęła się walka o prawa pracowników zatrudnionych w wielkich zakładach przemysłowych.

▪ *grafika, Anglia, XVIII w.*

? Jak formowała się klasa robotnicza w XVIII w.?

WYNALAZKI EPOKI OŚWIECENIA

W oświeceniu wskutek intensywnego rozwoju nauki dokonano wielu rewolucyjnych wynalazków. Jednym z ważniejszych z nich była maszyna parowa skonstruowana przez Jamesa Watta. Dzięki niej nastąpiło przyspieszenie pracy w przemyśle górniczym i hutniczym. W produkcji tkanin przełomowe było z kolei wynalezienie mechanicznego czółenka przez Johna Kaya [czyt.: dżona keja] oraz mechanicznego krosna przez Edmunda Cartwrighta [czyt.: kartrajta]. W przędzalnictwie James Hargreaves [czyt.: dżejms hargrifs] zbudował przędzarkę wózkową, nazwaną „Spinning Jenny" [czyt.: spinin dżeny – 'przędąca Joasia'].

Przędzarka mechaniczna

„Spinning Jenny" była pierwszą przędzarką mechaniczną wyposażoną w 16 wrzecion, dzięki czemu jednocześnie wytwarzała 16 nici. Początkowo była napędzana siłą ludzkich mięśni, jednak w 1769 r. Richard Arkwright [czyt.: riczard arkrajt] udoskonalił ją w wyniku zastosowania mechanicznego napędu wodnego.

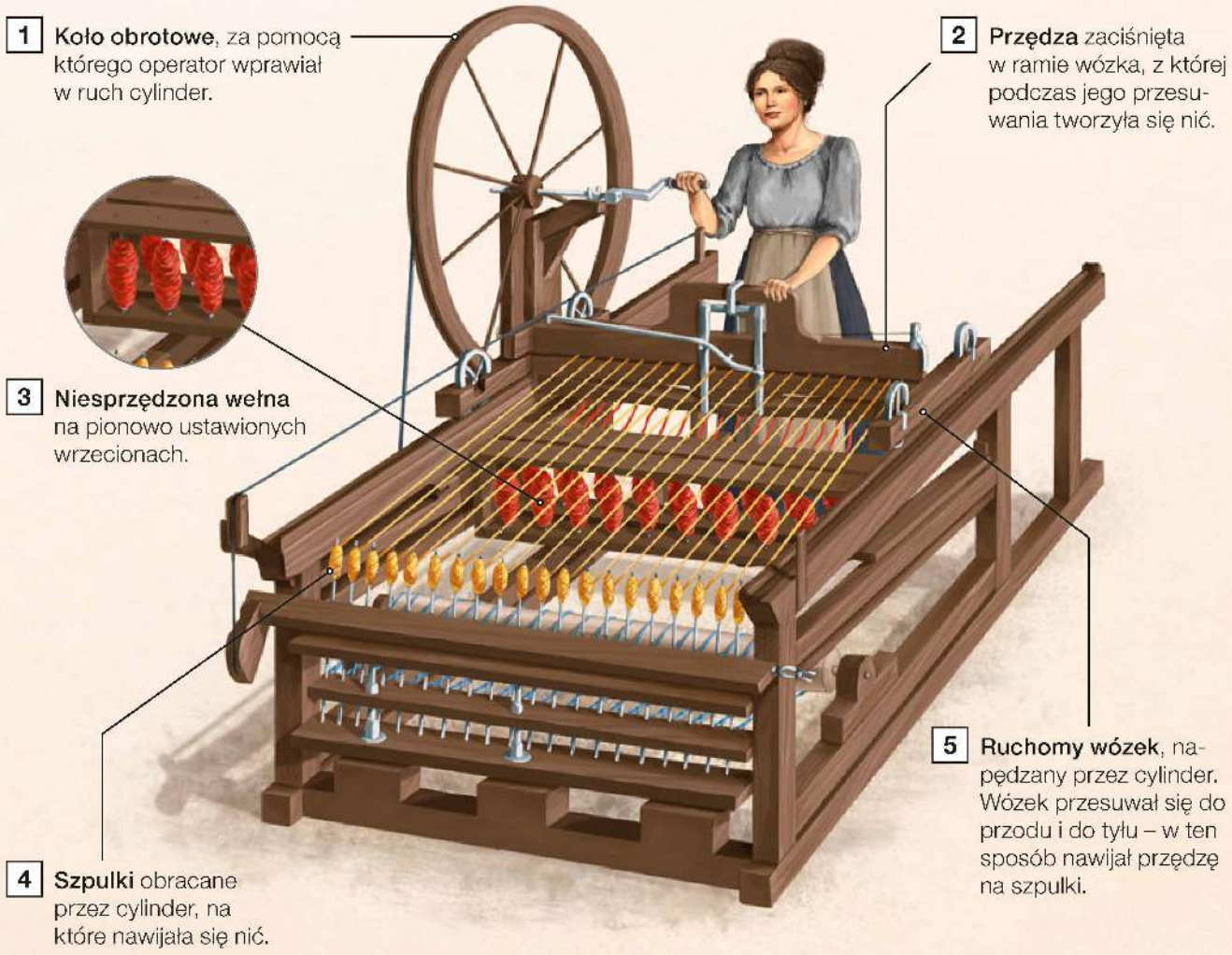

Maszyna parowa i jej wykorzystanie

Maszyna parowa skonstruowana przez Jamesa Watta była napędzana dzięki spalaniu drewna. Spowodowało to wzrost zapotrzebowania na ten surowiec i wykarczowanie w Anglii niemal 80% lasów. Dopiero później do opalania maszyn parowych zaczęto wykorzystywać węgiel.

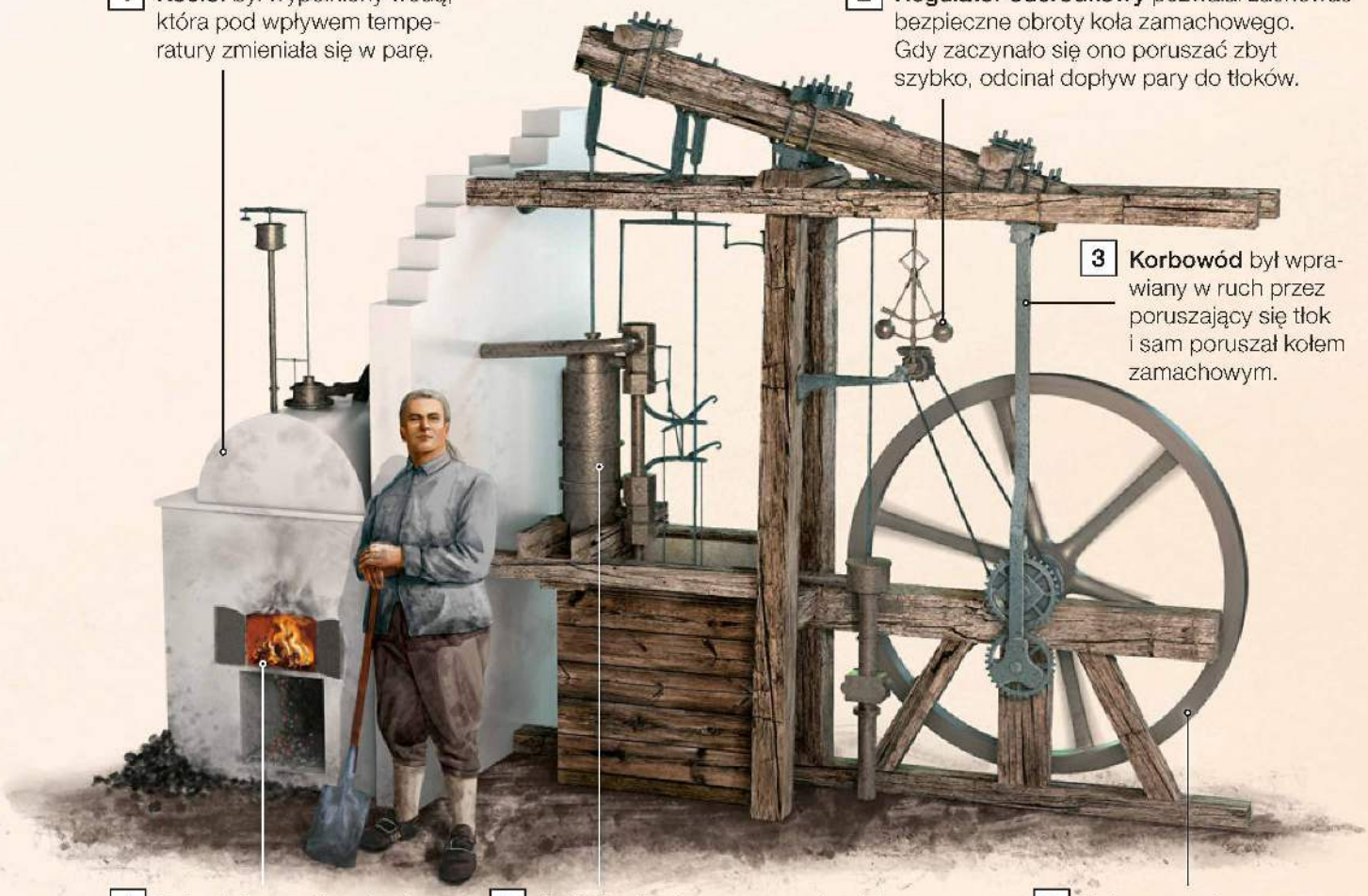

1 **Kocioł** był wypełniony wodą, która pod wpływem temperatury zmieniała się w parę.

2 **Regulator odśrodkowy** pozwalał zachować bezpieczne obroty koła zamachowego. Gdy zaczynało się ono poruszać zbyt szybko, odcinał dopływ pary do tłoków.

3 **Korbowód** był wprawiany w ruch przez poruszający się tłok i sam poruszał kołem zamachowym.

4 **Palenisko** znajdowało się pod kotłem i służyło do spalania drewna lub węgla.

5 **Cylinder** i umieszczony w nim tłok stanowiły najważniejszą część maszyny. Para docierała tam z kotła i była wprowadzana pod ciśnieniem raz z jednej, raz z drugiej strony tłoka (różnymi otworami cylindra), wprawiając go w ten sposób w naprzemienny ruch.

6 **Koło zamachowe** za pomocą pasów klinowych napędzało podłączaną do niego maszynę.

Ciągnik Nicolasa-Josepha Cugnota [czyt.: nikolasa żozefa kinjota] to pierwszy pojazd, w którym jako napęd wykorzystano maszynę parową. Docelowo miał zastąpić zaprzęgi konne do ciągnięcia największych armat, był jednak na tyle powolny (jedynie 4 km na godzinę), a przy tym niepraktyczny w obsłudze, że już po trzech latach zaprzestano jego używania.

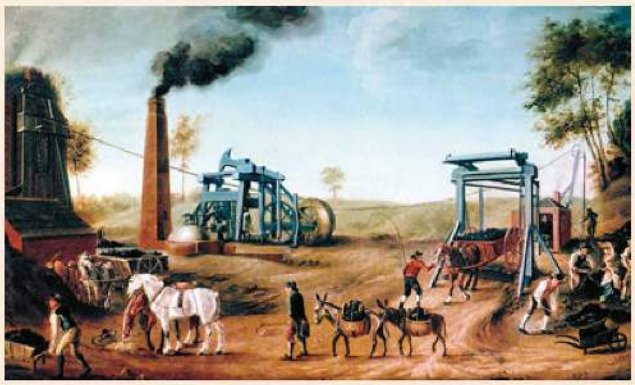

Maszyna parowa dość szybko została wykorzystana w przemyśle oraz przy wydobyciu węgla. W kopalniach przy zastosowaniu maszyn parowych wypompowywano wodę znajdującą się w podziemnych korytarzach.

NOWE KONCEPCJE EKONOMICZNE

W XVIII w. europejskie monarchie w dalszym ciągu realizowały doktrynę merkantylizmu (więcej zob. s. 176, 200, 205). We Francji doprowadziło to do trudności skarbowych i sprawiło, że rolnictwo pogrążyło się w kryzysie spowodowanym protekcjonizmem państwowym. Przeciwko merkantylistom wystąpili **fizjokraci** (gr. *physis* – 'natura', *kratos* – 'władza'), przedstawiciele nowej teorii ekonomicznej. Fizjokraci głosili, że podstawą bogactwa państwa i społeczeństwa jest produkcja rolna, dzięki której rozwijają się także handel i przemysł. Uważali, że najkorzystniejsze dla państwa są inwestycje w rolnictwo, ponieważ to ono wytwarza podstawowe produkty. Przemysł i handel – zdaniem fizjokratów – mają mniejsze znaczenie. Ponadto twierdzili oni, że należy zagwarantować nienaruszalność własności prywatnej i wolność osobistą, a także swobodę działalności gospodarczej i wolną konkurencję.

Idee liberalizmu gospodarczego rozwinął **Adam Smith** [czyt.: smys], twórca nowoczesnej ekonomii. Za najważniejszy czynnik rozwoju gospodarczego Smith uznał istnienie wolnego rynku i konkurencji. Jego zdaniem praca, produkcja i handel nie powinny być regulowane odgórnie przez państwo, lecz przez „niewidzialną rękę rynku". Skrytykował w ten sposób merkantylizm i system wewnętrznych ceł i zakazów gospodarczych. Smith stworzył podstawy gospodarki wolnorynkowej, w której decyzje ekonomiczne są podejmowane przez podmioty gospodarcze, kierujące się własnym interesem. Podkreślał także rolę rynku wewnętrznego (krajowego) dla rozwoju gospodarczego państwa.

Liberalizm gospodarczy szybko zyskał zwolenników, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Liberałowie dążyli do zniesienia ceł wewnętrznych, pozostałości struktur feudalnych, a także wszelkich form dominacji państwa w gospodarce, takich jak monopole i ograniczenia w produkcji. Idee wolnego rynku były szczególnie korzystne dla Wielkiej Brytanii, która mogła zalewać swoimi towarami zagraniczne rynki. W interesie krajów o mniejszym potencjale gospodarczym leżała zaś ochrona rodzimej produkcji przez państwo.

CIEKAWOSTKA

Leseferyzm

Termin „leseferyzm" został zaczerpnięty z hasła francuskich fizjokratów *Laissez faire!* (czyt.: lese fer, 'Pozwólcie działać!'). Głosili oni, że swoboda prowadzenia działalności ekonomicznej powinna być podstawą funkcjonowania gospodarki. Zasada leseferyzmu dała początek liberalizmowi gospodarczemu. Mimo dużej popularności w XVIII w. nie udało się jej jednak zrealizować w żadnym z państw. Dopiero w kolejnym stuleciu program wolności ekonomicznych oparty na zasadzie leseferyzmu został wprowadzony w Wielkiej Brytanii.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ADAM SMITH (1723–1790)

Szkocki filozof, etyk i wykładowca uniwersytecki, twórca podstaw ekonomii. Swoje poglądy gospodarcze zawarł w dziele *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, wydanym w 1776 r. Za czynnik hamujący wzrost zamożności społeczeństw uznawał prawa ograniczające swobodę prowadzenia działalności gospodarczej. Natomiast źródło wszelkiego bogactwa upatrywał w pracy. Jego zdaniem warunkiem wzrostu gospodarczego był podział pracy, co pozwalało zwiększyć wydajność. Smith uważał, że działalność ekonomiczna to naturalna skłonność każdej jednostki, nadana jej przez Boga. Poprzez podejmowanie pracy człowiek dąży do pomnożenia swojego bogactwa, a jednocześnie – przyczynia się do dobra całego społeczeństwa.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ADAM SMITH O MERKANTYLIZMIE

W swoim najważniejszym dziele, *Badaniach nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, Adam Smith skrytykował politykę merkantylizmu.

Sławny minister Ludwika XIV, Colbert, był człowiekiem wielkiej uczciwości, pracowitości i erudycji, człowiekiem doświadczonym i bystrym, gdy chodziło o kontrolę gospodarki skarbowej; posiadał on, słowem, zdolności, jakie są potrzebne do tego, by wprowadzić systematyczność i ład do gospodarki dochodami publicznymi. Niestety, ów minister przejął wszystkie przesądy systemu merkantylistycznego, który w swej naturze i istocie jest systemem ograniczeń i reglamentacji [regulacji]*; system ten przeto dogadza szczególnie pracowitemu, systematycznemu człowiekowi interesu, który przywykł do kierowania różnymi działami urzędów publicznych oraz ustanawiania koniecznych rozgraniczeń i form kontroli dla określenia właściwego zakresu ich działania. Dążył do tego, aby kierować handlem i przemysłem wielkiego kraju w ten sposób, jak kieruje się działami urzędu publicznego, a zamiast pozwolić każdemu na prowadzenie własnych interesów według własnego uznania, w oparciu o liberalną zasadę równości, wolności i sprawiedliwości przyznawał niektórym gałęziom przemysłu wyjątkowe przywileje, nakładając jednocześnie wyjątkowe ograniczenia na inne gałęzie. Nie dość, że podobnie jak inni ministrowie europejscy był skłonny popierać w większym stopniu przemysł miast niż działalność produkcyjną wsi, ale dla poparcia przemysłu, który rozwijał się w miastach, gotów był nawet osłabiać i utrzymywać na niskim poziomie działalność produkcyjną wsi. Aby zapewnić ludności miejskiej tanie zaopatrzenie w żywność i aby tym samym poprzeć przemysł i handel zagraniczny, zakazał całkowicie wywozu zboża i w ten sposób zamknął mieszkańcom wsi wszystkie rynki zagraniczne, na których mogliby zbywać najważniejszą i najistotniejszą część plonów swej pracy. Zakaz ten, jak również ograniczenia, jakie dawne prowincjonalne prawa francuskie nakładały na przewóz zboża z jednej prowincji do drugiej, a także arbitralne i gnębiące podatki, które nakładano na rolników we wszystkich niemal prowincjach, hamowały rozwój rolnictwa w tym kraju i utrzymywały je na znacznie niższym poziomie niż ten, który rolnictwo francuskie mogłoby osiągnąć, korzystając z tak żyznej gleby i tak bardzo sprzyjającego klimatu. Zahamowanie rozwoju i upadek rolnictwa odczuwano mniej lub więcej we wszystkich częściach kraju.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 354.

? 1. Omów zarzuty stawiane przez Adama Smitha polityce ekonomicznej Jeana-Baptiste'a Colberta.
2. Wyjaśnij, na jakich zasadach – zdaniem Smitha – powinien się opierać system ekonomiczny.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego w XVIII-wiecznej Anglii doszło do rewolucji przemysłowej.
2. Przedstaw najważniejsze wynalazki, które zmieniły oblicze przemysłu angielskiego. Wskaż pozytywne i negatywne skutki ich zastosowania.
3. Scharakteryzuj idee ekonomiczne, które narodziły się w XVIII w., i przedstaw ich twórców.
4. Omów konsekwencje przemian gospodarczo-społecznych w Europie w XVIII stuleciu.
5. Wyjaśnij, jakie były skutki wprowadzenia w przemyśle i górnictwie nowych wynalazków.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Black, *Europa XVIII wieku: 1700–1789*, tłum. J. Mikos, Warszawa 1997.
M. Kopczyński, *Ludzie i technika: szkice z dziejów cywilizacji przemysłowej*, Warszawa 2009.

2 OŚWIECENIE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- okoliczności narodzin nowej epoki,
- rozwój filozofii i myśli społeczno-politycznej w oświeceniu,
- zmiany w sztuce i architekturze,
- popularność „zastępczych religii".

WIEK XVIII – STULECIE ROZUMU

Idee racjonalizmu propagowane w XVII w. przez Kartezjusza znalazły szczególny oddźwięk w następnym stuleciu. Rozwijająca się nauka utwierdzała pogląd o nieograniczonych możliwościach poznawczych rozumu. Coraz bardziej widoczny był kryzys wartości głoszonych przez Kościoły chrześcijańskie. Ponadto upowszechniało się przekonanie, że istnieje tylko to, co można objąć rozumem. Z tego powodu podważano dogmaty religijne. Jednocześnie od XVII w. wśród coraz silniejszego mieszczaństwa narastał sprzeciw wobec dotychczasowej hierarchii społeczno-politycznej, czyli wobec systemu feudalnego i władzy absolutnej monarchów. Zaczęto uznawać, że porządek na świecie powinny kształtować przyrodzone każdemu człowiekowi **prawa naturalne**, m.in. do wolności i własności.

Już w XVIII w. nowy nurt umysłowy i okres w dziejach kultury nazwano **oświeceniem** lub **„wiekiem świateł"**. Te określenia oddają negatywne nastawienie wobec przeszłości i sugerują nadejście przełomowej epoki „światła", które miało symbolizować wiedzę, rozum i prawa natury.

Kult rozumu i odwoływanie się do praw naturalnych skutkowały odrzuceniem wierzeń religijnych i nauki Kościoła. Popularny stał się **deizm** głoszący, że Bóg istnieje, bo stworzył świat, ale nie ingeruje w sprawy ziemskie. Inni

POCZĄTKI OŚWIECENIA

Oświecenie jako nurt umysłowy rozpoczęło się w Anglii pod koniec XVII w. W 1688 r. za sprawą chwalebnej rewolucji mieszczaństwo angielskie przejęło władzę, a Anglia stała się monarchią konstytucyjną. Krótko potem angielski filozof i lekarz John Locke [czyt.: dżon lok] opublikował dwa traktaty filozoficzne: *List o tolerancji* i *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, w których wyłożył nowe idee.

We Francji za początek oświecenia uznaje się 1715 r., gdy zmarł Ludwik XIV. Francuscy filozofowie oświecenia głosili bardzo radykalne hasła i krytykowali absolutne rządy Burbonów. W tym czasie oświecenie pojawiło się także w Niemczech, głównie pod wpływem myśli Gottfrieda Wilhelma Leibniza [czyt.: gotfrida wilhelma lajbnica].

? Dlaczego idee oświeceniowe zaczęły się upowszechniać właśnie we wspomnianych państwach?

John Locke był twórcą teorii rządów demokratycznych, do której odwołali się amerykańscy koloniści podczas opracowywania Deklaracji niepodległości.

- *obraz, Anglia, XVII w.*

głosili potrzebę **tolerancji religijnej** – uznawali bowiem, że ten sam Bóg występuje w każdej kulturze, a różne są jedynie sposoby sprawowania jego kultu. Wśród myślicieli oświecenia pojawił się także pogląd, że Bóg nie istnieje nawet jako stwórca świata. **Ateizm** stanowił jednak tylko margines myśli oświeceniowej.

FILOZOFIA I MYŚL SPOŁECZNO-POLITYCZNA OŚWIECENIA

Zainteresowania najwybitniejszych filozofów oświeceniowych dotyczyły przede wszystkim kwestii społeczno-politycznych. Jednym z czołowych myślicieli epoki był Francuz Charles Montesquieu [czyt.: szarl monte**skie**] – **Monteskiusz**. Poddawał on krytyce rządy absolutne, którym przeciwstawiał **trójpodział władzy** na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą.

Wpływowym myślicielem francuskim był także Voltaire (Wolter, właśc. François-Marie Arouet, czyt.: fransu**ła** ma**ri** aru**e**). Krytykował on system społeczno-polityczny absolutystycznej Francji i nadużycia władzy, takie jak karanie więzieniem bez wyroku sądu czy nieustanny wzrost podatków. Domagał się zniesienia przywilejów stanowych. Za ważne zadanie państwa uznawał rozwijanie nowoczesnej edukacji.

Szerokie grono wybitnych filozofów oświecenia zaangażowało się w prace nad ***Wielką encyklopedią francuską***, ukazującą się w latach 1751–1780. Była ona oparta na ideach oświeceniowych i zawierała aktualne informacje o najważniejszych osiągnięciach z dziedziny nauki, techniki i filozofii. Największy wpływ na treść encyklopedii wywarł pisarz i filozof **Denis Diderot** [czyt.: de**ni** did**ro**]. Rozwinął on koncepcję wolności, która – jako dar natury – nie może zostać człowiekowi odebrana. Uważał, że tylko umowa społeczna zawarta między społeczeństwem a rządzącymi uprawnia tych ostatnich do sprawowania władzy. Z tych powodów odrzucał despotyzm i monarchię absolutną.

MONTESKIUSZOWSKI TRÓJPODZIAŁ WŁADZY

W swoim dziele *O duchu praw* Monteskiusz przedstawił wnikliwą krytykę ustrojów absolutystycznych jako sprzecznych z prawami naturalnymi. Uznał, że celem państwa powinny być ochrona interesów jednostki oraz zagwarantowanie jej naturalnych praw i wolności: osobistej, myśli, sumienia i słowa. Według myśliciela miał to zapewnić ustrój oparty na trójpodziale władzy. Teorie Monteskiusza wywarły znaczący wpływ na przeobrażenia ustrojowe na świecie. Już w XVIII w. w duchu tych idei spisano konstytucję Stanów Zjednoczonych, Konstytucję 3 maja i konstytucję rewolucyjnej Francji, a od XIX w. – przekształcano ustroje większości państw.

? Dlaczego podział władzy zaproponowany przez Monteskiusza stał się tak popularny w kolejnych stuleciach?

POSTAĆ HISTORYCZNA

WOLTER (1694–1778)

Francuski pisarz, filozof i historyk. Urodził się w Paryżu. Nauki pobierał w szkole jezuickiej, jednak później stał się zdeklarowanym deistą i antyklerykałem. Z powodu odważnych poglądów i krytyki francuskiej władzy musiał wiele lat spędzić na emigracji. Przebywał na dworze króla Prus Fryderyka II oraz utrzymywał kontakty z cesarzową Rosji Katarzyną II. Filozofię i poglądy Woltera cechowały racjonalizm, liberalizm i humanizm. W jego przekonaniu człowiek ma prawo do rozwoju i wolności, a na świecie powinny panować sprawiedliwość, tolerancja i wzajemny szacunek. Krytykował zarówno religię i Kościół, jak i ateizm.

Koncepcję **umowy społecznej** stworzył także inny pisarz i filozof – **Jean-Jacques Rousseau** [czyt.: żą żak russo]. Dowodził, że dawniej ludzie w ramach umowy powierzyli sprawowanie rządów określonej grupie w systemie monarchii, oligarchii lub demokracji. Tę ideę wypaczyły jednak absolutne rządy, które przywłaszczyły sobie pełną władzę i wprowadziły nierówności polityczne. Rousseau nawoływał zatem do powrotu do umowy społecznej w celu stworzenia równego i wolnego społeczeństwa. Jego odważne koncepcje znalazły wielu zwolenników i wywarły wpływ na francuskich rewolucjonistów w 1789 r.

Na innych zagadnieniach skupiał się niemiecki filozof **Immanuel Kant**. Jest on twórcą teorii poznania, w której połączył przeciwne sobie doktryny filozoficzne: racjonalizm (poznanie oparte na rozumie) i empiryzm (poznanie oparte na zmysłach). Kant stwierdził, że człowiek poznaje świat za pomocą rozumu i zmysłów, które wzajemnie się uzupełniają. Był również

WIELKA ENCYKLOPEDIA FRANCUSKA

Encyklopedia, której pełen tytuł brzmiał *Encyklopedia albo słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł*, została wydana w 35 tomach, które zawierały ponad 70 tys. haseł i blisko 3 tys. ilustracji. Jej twórcy, nazwani encyklopedystami, mieli zróżnicowane zainteresowania, jednak wszyscy reprezentowali światopogląd oświeceniowy. Pracami nad publikacją kierowali matematyk i fizyk Jean d'Alembert [czyt.: żą dalą**ber**] oraz Denis Diderot, a hasła przygotowywali m.in. Wolter, Monteskiusz, Rousseau, a także jedyny Polak w tym gronie – magnat Michał Kazimierz Ogiński. *Encyklopedia* wywarła ogromny wpływ na myśl społeczną i polityczną oświecenia. Kształtowała poglądy społeczeństwa francuskiego, a dzięki tłumaczeniom – także większości państw Europy. W samej Francji sprzedano aż 25 tys. jej kompletów. W *Encyklopedii* nie zabrakło wzmianek o Rzeczypospolitej. Krytyce poddano społeczno-ekonomiczne położenie chłopów oraz wady szlachty.

? Co świadczy o doniosłym znaczeniu *Wielkiej encyklopedii francuskiej* jako dzieła naukowego?

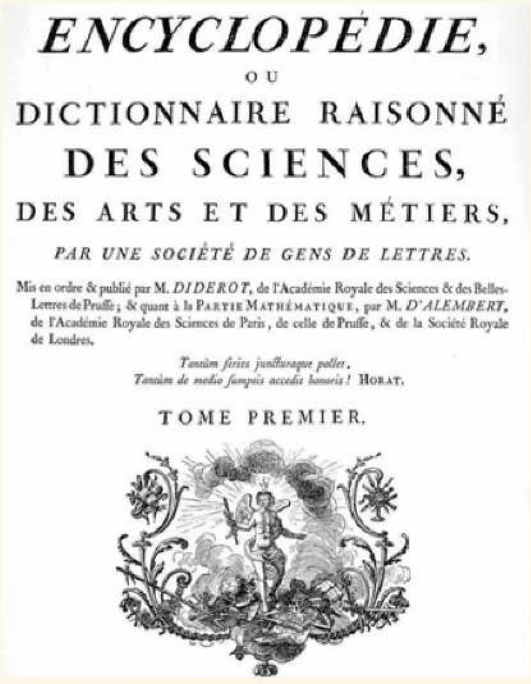
ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.
Mis en ordre & publié par M. DIDEROT, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. D'ALEMBERT, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.
Tantùm series juncturaque pollet,
Tantùm de medio sumptis accedit honoris! HORAT.
TOME PREMIER.

Karta tytułowa *Wielkiej encyklopedii francuskiej* pochodzi z jednego z pierwszych wydań tego dzieła. *Encyklopedia* powstawała w latach 1751–1766. Później ukazywały się jeszcze odpowiednie suplementy (tomy uzupełniające) i wydania poprawione.

▪ *Francja, XVIII w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

UMOWA SPOŁECZNA WEDŁUG JEANA-JACQUES'A ROUSSEAU

Umowa społeczna stanowiła jedną z podstawowych idei w czasach oświecenia. Uważano, że tylko dzięki niej można połączyć wolność jednostki ze sprawowaniem nad nią władzy zwierzchniej i zachowaniem porządku społecznego.

Znaleźć formę zrzeszenia, która by broniła i chroniła całą siłą wspólną osobę i dobra każdego członka i przy której każdy, łącząc się ze wszystkimi, słuchałby jednak tylko siebie i pozostał równie wolnym jak poprzednio. Oto jest problem zasadniczy, który rozwiązuje umowa społeczna.

Warunki tej umowy są tak określone przez naturę samego aktu, że najmniejsza ich zmiana spowodowałaby ich nieważność i bezskuteczność. Jakkolwiek więc może nie zostały nigdy wyraźnie wypowiedziane, pozostają one wszędzie takie same wszędzie milcząco przyjęte i uznane, tak dalece, że w razie złamania umowy społecznej każdy wraca do swoich praw pierwotnych i odzyskuje wolność naturalną, tracąc wolność umowną, dla której zrzekł się tamtej.

Warunki te, należycie rozumiane, sprowadzają się wszystkie do jednego, mianowicie: zupełne oddanie się każdego członka ze wszystkimi jego prawami całemu społeczeństwu; ponieważ każdy oddaje się w zupełności, sytuacja jest równa dla wszystkich; a skoro sytuacja jest jednakowa dla wszystkich, nikt nie ma interesu czynić ją uciążliwą dla innych. Jeżeli więc usuniemy z umowy społecznej to, co nie stanowi jej istoty, zobaczymy, że sprowadza się ona do następującej treści: każdy z nas społem [wspólnie] *oddaje swoją osobę i całą swą potęgę pod naczelne kierownictwo woli powszechnej i traktujemy każdego członka, jako część niepodzielną całości.*

Źródło: M. Stolarczyk, *Wybór tekstów źródłowych z historii powszechnej (do 1789 r.)*, wyd. II, Rzeszów 1984, s. 227.

? 1. Określ, jaki problem, zdaniem autora, rozwiązuje proponowana przez niego koncepcja umowy społecznej.

2. Wyjaśnij, jakie konsekwencje niesie złamanie umowy społecznej.

zwolennikiem krytycyzmu, zakładającego, że każde twierdzenie – nim zostanie zaakceptowane – musi zostać gruntownie sprawdzone.

W krajach katolickich (państwa włoskie, Austria czy Hiszpania) filozofię oświeceniową łączono z nauką Kościoła katolickiego. Nurt ten nazywano oświeceniem katolickim. Jego przedstawiciele głosili konieczność odnowy nauczania religijnego i lepszego wykształcenia duchownych oraz wykorzenienia zabobonów wśród wiernych.

ROZWÓJ EDUKACJI I OŚRODKÓW NAUKOWYCH

Oświeceniowe przemiany wiązały się ze zmianami w wychowaniu i nauczaniu. Pod koniec XVII w. John Locke nawoływał, by zauważać problemy dziecka i nie traktować go jak małego dorosłego. Głosił, że należy odejść od kar cielesnych, a w procesie edukacji dążyć

Filozof udzielający lekcji w planetarium to obraz namalowany w 1766 r. przez angielskiego malarza Josepha Wrighta [czyt.: dżozefa rajta]. Na płótnie przedstawiono urządzenie wykorzystane do wyjaśnienia teorii grawitacji opracowanej przez Izaaka Newtona.

▪ *obraz, Anglia, XVIII w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Odkrycia geograficzne w dobie oświecenia

W oświeceniu Europejczycy kontynuowali wielkie wyprawy, dzięki czemu odkryli wiele nieznanych wcześniej wysp i mórz. Duński żeglarz Vitus Bering przepłynął cieśninę (nazwaną później jego imieniem) między Azją i Ameryką Północną i udowodnił, że kontynenty te nie mają lądowego połączenia. Najsłynniejszym odkrywcą tego okresu był Anglik James Cook [czyt.: dżejms kuk]. Poprowadził on trzy wielkie ekspedycje naukowo-odkrywcze dookoła świata, które umożliwiły sporządzenie wielu map, zwłaszcza obszarów Pacyfiku. Podczas swoich wypraw odkrył wiele gatunków roślin i zwierząt oraz nowe plemiona i ludy, m.in. australijskich Aborygenów. Jego największym dokonaniem było dotarcie do Australii.

? Jakie znaczenie dla Europejczyków miały odkrycia Jamesa Cooka?

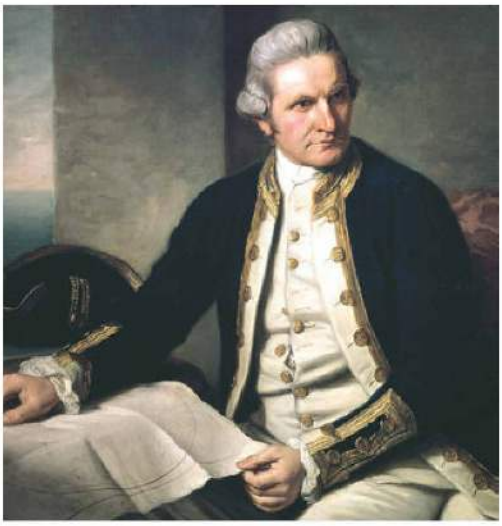

James Cook podczas swoich wypraw odkrył m.in. archipelag Hawajów na Pacyfiku.
▪ *obraz, Anglia, XVIII w.*

do zaciekawienia ucznia. Jednocześnie filozof zwracał uwagę na znaczenie rozwoju fizycznego dziecka. Te koncepcje rozwinął Jean-Jacques Rousseau w traktacie zatytułowanym *Emil, czyli o wychowaniu*.

W wielu państwach zreformowano system edukacji. W Prusach wprowadzono obowiązek szkolny dla chłopców i stworzono sieć świeckich szkół elementarnych. Podobne reformy, ale bez obowiązku szkolnego, wdrożono w Wielkiej Brytanii, we Francji i w Austrii. W szkołach zaczęto stosować język ojczysty jako wykładowy, a do programów nauczania włączano nauki ścisłe i przyrodnicze. W niektórych krajach kształcenie zostało podporządkowane państwu. Powstawały również szkoły specjalistyczne, jak kolegia nauczycielskie czy tzw. szkoły rycerskie (przeznaczone dla szlachty), które miały kształcić oficerów i pracowników administracji.

Zmiany zachodziły także na uniwersytetach, które otwierały się na nowe nauki i nastawiały

Osiągnięcia z zakresu nauk ścisłych i przyrodniczych w epoce oświecenia

Uczony	Dziedziny nauki	Osiągnięcia
Izaak Newton	fizyka i matematyka	sformułował zasady dynamiki, prawo grawitacji oraz wprowadził do matematyki rachunek różniczkowy i całkowy
Antoine Lavoisier [czyt.: antuan lawłazje]	chemia	objaśnił proces spalania i oddychania w organizmach żywych oraz określił rolę tlenu w związkach chemicznych
Karol Linneusz	biologia	dokonał klasyfikacji zwierząt i roślin według gatunków
Benjamin Franklin [czyt.: bendżamin franklin]	fizyka	wynalazł piorunochron
Alessandro Volta	fizyka	skonstruował kondensator i pierwszą baterię elektryczną, na jego cześć jednostkę napięcia elektrycznego nazwano później woltem
Joseph i Jacques Étienne Montgolfier [czyt.: żozef i żak etjen mągolfje]	inżynieria	skonstruowali w Paryżu wypełniony ogrzewanym powietrzem balon, którym w 1783 r. pierwszy człowiek wzbił się na wysokość kilkudziesięciu metrów

Pierwszy lot balonem wypełnionym gorącym powietrzem odbył się 21 listopada 1783 r. Wzięli w nim udział dwaj piloci (wcześniej przeprowadzano eksperymenty z udziałem zwierząt), którzy wzbili się na wysokość ok. 150 m, po czym przelecieli ponad 8 km. Sam lot trwał ok. 25 minut.

▪ *ilustracja, Francja, XVIII w.*

na kształcenie przyszłych urzędników. Powstawały wyższe uczelnie nowego typu, jak akademie wojskowe czy uczelnie techniczne. Ponadto zaczęto tworzyć akademie naukowe finansowane przez państwo, skupione głównie na rozwoju nauk ścisłych i przyrodniczych. Wymiana myśli oświeceniowej odbywała się też w salonach kulturalnych oraz lożach masońskich.

LITERATURA OŚWIECENIOWA

Głównym celem pisarzy oświeceniowych było propagowanie racjonalizmu oraz piętnowanie systemu feudalnego, ludzkiej ciemnoty i zabobonów. Ze swoim przekazem chcieli trafić do jak najszerszego grona odbiorców, dlatego sięgali do przystępnych w odbiorze form literackich: eseju, powieści, powiastki filozoficznej, dramatu czy relacji o charakterze prasowym. Również w poezji upowszechniły się nowe gatunki literackie, takie jak poemat heroikomiczny, bajka, oda czy satyra.

Popularnością cieszyły się angielskie powieści: *Przypadki Robinsona Crusoe* [czyt.: kru**so**] autorstwa **Daniela Defoe** [czyt.: de**foł**] i *Podróże Guliwera* **Jonathana Swifta** [czyt.: dżonatana słifta]. Autorzy ukazali w nich relacje międzyludzkie oraz dobre i złe strony życia społecznego z wykorzystaniem elementów przygodowych czy fantastycznych. Popularne były również powiastki filozoficzne, np. *Kubuś Fatalista i jego pan* Denisa Diderota. Wielu pisarzy, w tym np. Wolter, zajmowało się ponadto komentowaniem aktualnych wydarzeń i filozofią, a swoje poglądy propagowało w artykułach zamieszczanych w czasopismach oraz w bogatej korespondencji.

W drugiej połowie XVIII w. w literaturze oświeceniowej upowszechnił się nurt głoszący uczuciowość człowieka i powrót do natury – **sentymentalizm**. W tekstach literackich ukazywano ludzkie emocje, często smutek i melancholię. Wprowadzano także wątki ludowe i wychwalano życie w bliskim kontakcie z przyrodą. Głównymi formami literackimi sentymentalizmu były sielanka i powieść sentymentalna. Od tytułu jednej z takich powieści – *Podróż sentymentalna przez Francję i Włochy* autorstwa **Laurence'a Sterne'a** [czyt.: lorensa sterna] – nazwę wziął cały nurt.

Upowszechniane przez literaturę i sztukę wzorce do naśladowania miały za zadanie stworzenie „nowego człowieka", uformowanego przez oświeceniowe wartości i normy społeczne, co starano się wcielić w życie podczas rewolucji francuskiej (więcej zob. s. 380). Idea ta opierała się na przekonaniu, że człowieka można ukształtować przez wychowanie. Zainteresowanie problemem wychowania dzieci znalazło odzwierciedlenie m.in. w traktacie pedagogicznym Jeana-Jacques'a Rousseau *Emil, czyli o wychowaniu*.

EKSPANSJA „ZASTĘPCZYCH RELIGII"

Na początku XVIII w. w Anglii, a później w całej Europie i Ameryce, zaczęły powstawać tajne stowarzyszenia. Skupiały one zwolenników poglądów oświeceniowych, krytycznie

MODA EPOKI OŚWIECENIA

W XVIII w. moda kształtowała się głównie pod wpływem wzorców wyznaczanych na dworze w Wersalu. Ideał kobiety stanowiła markiza de Pompadour [czyt.: pompa**dur**] – wpływowa kochanka króla Ludwika XV, czarująca i elegancka. Modne suknie damskie były uszyte z drogich materiałów (jedwabie, bawełniane tkaniny indyjskie, atłasy) i bogato zdobione. Panowie nosili przeważnie trzyczęściowe stroje złożone z fraków, kamizelek i krótkich spodni, a na głowach peruki.

1 **Gorset** z fiszbinami mocno zwężał talię.

2 **Rogówka** była rodzajem stelażu, który służył do podtrzymania damskiej spódnicy i nadania jej kształtu (kopuły o średnicy 3,5 m lub elipsy o szerokości 3 m).

3 **Roba**, czyli suknia dworska, składała się ze sznurowanego stanika oraz upiętej po bokach wierzchniej warstwy, odsłaniającej spódnicę noszoną na rogówce.

4 **Szustokor** to rodzaj fraka bez klap. Miał długość do kolan, dość szerokie rękawy i często był zdobiony bogatymi haftami.

5 **Obcisłe krótkie spodnie**, do których noszono pończochy.

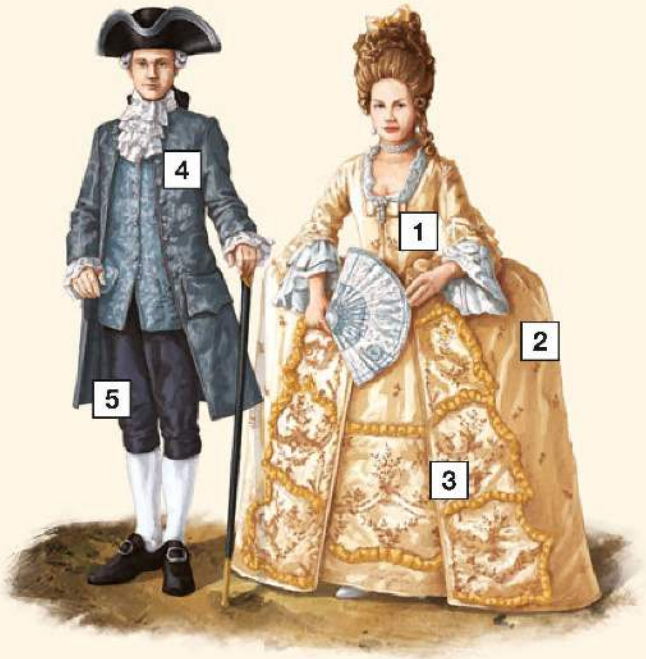

? Jakie zmiany zaszły w modzie oświeceniowej w porównaniu z czasami Ludwika XIV?

ustosunkowanych do nauki Kościoła, którzy za cel stawiali sobie rozwój intelektualny oraz działalność na rzecz powszechnego dobra ludzkości, pokoju i tolerancji. Ruch nazwano masonerią (wolnomularstwem). To określenie nawiązuje do tajnych średniowiecznych bractw zrzeszających budowniczych katedr (ang. *freemason* – 'wolny mularz/murarz'). Spotkania masonów, nazywane lożami, odbywały się w tzw. świeckich świątyniach budowanych na planie kwadratu. Masoni posługiwali się symbolami murarskimi, m.in. cyrklem, kielnią, węgielnicą (przyrząd do określania kątów prostych). Uznawali, że każdy mason to nieobrobiony kamień, który poprzez wiedzę musi zostać ukształtowany w odpowiedni sposób. W ramach organizacji istniało kilka stopni wtajemniczenia oraz hierarchia członków. Wielu masonów odwoływało się także do ideowego pokrewieństwa z działającymi w XV–XVII w. **różokrzyżowcami**. Poglądy głoszone przez różokrzyżowców były połączeniem nauk ścisłych i przyrodniczych z wiedzą tajemną (ezoteryczną), dostępną tylko dla wtajemniczonych. Ważną rolę w tym ruchu odgrywała alchemia, ponieważ możliwości zbawienia upatrywano w przemianie ołowiu (ziemska

Pieczęć zawierająca główne symbole masońskie: cyrkiel, węgielnicę oraz literę „G" w pięcioramiennej gwieździe, która to litera odnosiła się do słowa „wielki" w geometrii lub do wyrazu *gnosis* oznaczającego w języku greckim wiedzę.

▪ *pieczęć, XVIII w.*

natura) w złoto (boska natura). Teorie różokrzyżowców dotyczące budowy świata opierały się zarówno na wiedzy, jak i na niepopartych naukowo spekulacjach. Chętnie czerpali też oni z dzieł starożytnych myślicieli.

Tajne stowarzyszenia okazały się bardzo popularne w oświeceniu. W 1776 r. w Bawarii powstał zakon iluminatów, reprezentujący podobne poglądy społeczne co masoneria. Mimo że zakon nawiązywał do terminologii chrześcijańskich zgromadzeń, Kościół katolicki otwarcie go potępiał. Uznał poglądy iluminatów oraz masonów za szkodliwe nie tylko dla Kościoła, lecz także dla całego społeczeństwa.

ROKOKO I KLASYCYZM

Wpływ Ludwika XIV na sztuki plastyczne we Francji był tak wielki, że do końca jego życia w tym kraju utrzymywał się jednolity styl. Dopiero po śmierci Króla Słońce w 1715 r. pojawiły się nowe rozwiązania, które przeciwstawiały się barokowemu monumentalizmowi i przepychowi. Styl ten nazwano **rokokiem** – od muszli (fr. *rocaille*, czyt.: ro**kaj**) będącej typowym dla niego elementem zdobniczym (więcej zob. ramka poniżej).

W sztukach plastycznych w oświeceniu nie powstał nowy styl, który zdominowałby cały XVIII w. W połowie tego stulecia sztuka

ROKOKO

Rokoko było pomostem między barokiem a klasycyzmem. W sztuce tego okresu dominowały dekoracje wnętrz, ornamentyka, malarstwo i architektura. Były one delikatniejsze, bardziej wyrafinowane od barokowych. Jako elementy zdobnicze stosowano głównie drobne i asymetryczne muszle, gałązki oraz kwiaty, a bogatą ornamentykę nierzadko inspirowały motywy egzotyczne. Malarstwo rokokowe tematycznie i stylistycznie odbiegało od wzorców przyjętych w baroku. Obrazy odznaczały się lekkością formy i treści, w palecie barw dominowały pastelowe kolory. Podobnie jak w baroku inspirowano się treściami mitologicznymi, jednak natchnieniem dla malarzy nie byli „dostojni" Zeus, Hera czy Atena, lecz bardziej „frywolni": Afrodyta, Dionizos i Eros (czy utożsamiany z tym ostatnim – rzymski Kupidyn). W prezentujących zabawy i wydarzenia towarzyskie dziełach przeważała tematyka lekka, niestroniąca od erotycznych aluzji. Bohaterowie dzieł reprezentowali zarówno sfery dworskie, jak i plebejskie. Dużą popularnością cieszyło się malarstwo portretowe, zdominowane przez wizerunki kobiet.

Przerwany sen to obraz François Bouchera [czyt.: fransła buszera], przedstawiający scenę rodzajową. Tego typu lekka tematyka często była podejmowana przez autorów rokokowych dzieł.

▪ *obraz, Francja, 1755 r.*

Styl rokokowy objął także sztukę ogrodową, meblarstwo oraz modę. W literaturze, w przeciwieństwie do moralizatorskich dzieł z czasów Ludwika XIV, za cel stawiano sobie zabawę i rozrywkę, była ona także pełna sentymentalnych treści. W opinii wielu historyków sztuki rokoko stanowi schyłkową fazę baroku. Nie brakuje jednak głosów, że okres ten należy uznać za odrębną epokę w kulturze artystycznej Europy.

? Jakie były różnice między barokiem a stylem rokoko?

KLASYCYZM

W sztuce i architekturze XVIII w. zaczął dominować klasycyzm związany z powrotem do antyku. Dzieła klasycystyczne cechowały się proporcjonalnością, harmonią, spokojem i prostotą – w przeciwieństwie do dzieł barokowych, pełnych dynamiki, ekspresji i kontrastów. Głównym ośrodkiem klasycyzmu była Francja, gdzie – podobnie jak w Anglii – tendencje klasycyzujące w architekturze zaznaczyły się już w XVII w. Stamtąd nurt ten rozprzestrzenił się w Europie, dotarł też do Stanów Zjednoczonych.

Architektura klasycystyczna

W budownictwie klasycystycznym za wzorcowe uważano rozwiązania architektoniczne starożytnego Rzymu i Grecji, które czasami po prostu kopiowano. Obiekty wznoszono na zwartym planie koła (kościoły) lub prostokąta (głównie pałace). Dążono przy tym do uzyskania harmonii, symetrii i równowagi. W nowym stylu budowano także liczne obiekty publiczne: urzędy, teatry, banki i muzea.

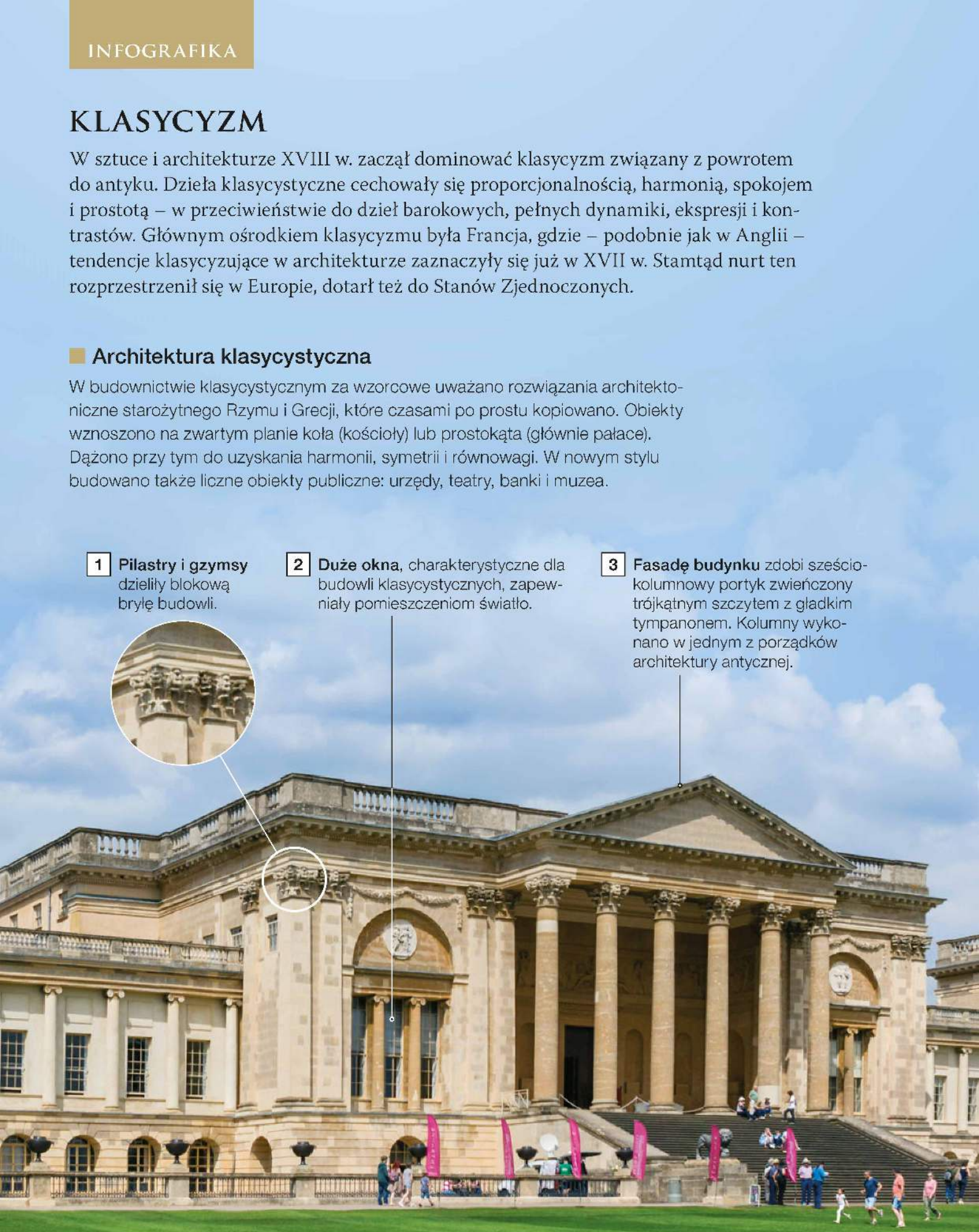

Pałac Stowe House [czyt.: stoł haus] stanowi przykład architektury klasycystycznej na Wyspach Brytyjskich. Budowlę otacza rozległy ogród w stylu angielskim.

Ogrody w stylu angielskim stały się w XVIII w. popularne w całej Europie. Sprawiały wrażenie naturalnych, w przeciwieństwie do geometrycznych ogrodów francuskich z epoki baroku. Ich krajobraz urozmaicały niewielkie obiekty naśladujące budowle antyczne.

4 **Dekoracje** umieszczane na budynkach klasycystycznych miały bardzo oszczędny charakter. Najczęściej wykorzystywano motywy nawiązujące do antyku, takie jak girlanda, liść palmowy, wieniec laurowy, lira, orzeł czy lew.

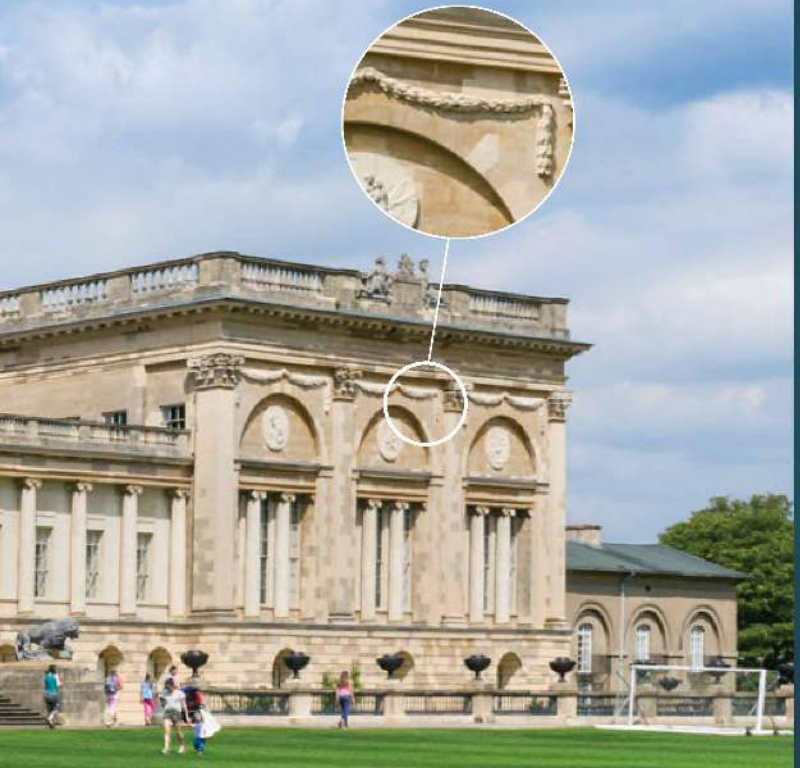

Malarstwo i rzeźba

W malarstwie i rzeźbie klasycyzmu dominowała tematyka historyczna, mitologiczna i biblijna. Artyści sławili cnoty obywatelskie i patriotyzm.

Śmierć Sokratesa to dzieło Jacques'a-Louisa Davida [czyt.: żaka luisa dawida], czołowego malarza klasycyzmu. Artysta ukazał filozofa we wzniosły i wyidealizowany sposób – na chwilę przed wypiciem trucizny, co było karą za głoszenie wśród młodzieży idei, które wielu Ateńczyków uznało za bezbożne. Sokrates spokojnie stawił czoła śmierci po udzieleniu swoim uczniom ostatniej lekcji o nieśmiertelności duszy.

Psyche budzona przez pocałunek Kupidyna to dzieło wybitnego rzeźbiarza klasycystycznego Antonia Canovy [czyt.: kanowy], nawiązujące do mitologii greckiej. Artysta przedstawił moment, w którym bożek miłości przywraca do życia ukochaną Psyche. Kompozycja dzieła jest harmonijna, a jej centralny punkt stanowią ramiona postaci, ułożone w krąg okalający ich twarze.

WARTO WIEDZIEĆ

Salony kulturalne

Rozwój kultury dokonywał się także za sprawą spotkań o charakterze literackim czy artystycznym, organizowanych przez bogatą arystokrację. Pojawiała się na nich elita intelektualna: muzycy i inni artyści, pisarze, filozofowie, a nawet uczeni. Najbardziej znane były salony odbywające się w Paryżu, często konkurujące ze sobą o przychylność wybitnych ludzi kultury. Wśród zaproszonych gości i inicjatorów salonów były kobiety, które w czasach oświecenia stały się mecenaskami kultury, organizatorkami życia artystycznego, a także artystkami. Do najpopularniejszych paryskich salonów zaliczano salon prowadzony przez Marie Thérèse Geoffrin [czyt.: mari terez żofrę] i salon Julie de Lespinasse [czyt.: żuli de lespinas], nazywanej muzą encyklopedystów.

Salon Madame Geoffrin w 1755 r. ukazany na obrazie z początku XIX w. Prowadzony przez Marie Thérèse Geoffrin salon literacki w Paryżu wywarł olbrzymi wpływ na rozwój francuskiej literatury i sztuki tego okresu.

▪ *obraz, Francja, 1812 r.*

? Jakie znaczenie w oświeceniu miały salony kultury?

baroku przerodziła się w rokoko, następnie – pod wpływem zainteresowania antykiem i rozwojem badań archeologicznych na terenie Włoch (m.in. odkrycie ruin starożytnych Pompejów) – powstał **klasycyzm**. W budownictwie i sztuce zaczęto odwoływać się do starożytnych form greckich i rzymskich. Budowle świeckie i kościelne uzyskiwały oszczędne w dekoracje fasady. Często wykorzystywano kolumnady i proste, trójkątne zwieńczenia budowli. Zdobiono je posągami starożytnych postaci. Klasycystyczne wnętrza, zwykle malowane na biało, miały płaskie sufity i duże, kwadratowe okna.

Przemiany zachodziły także w muzyce, która zyskała miano klasycznej. Kompozytorzy odeszli od tworzenia utworów wieloinstrumentalnych. Centrum muzyki stał się Wiedeń, gdzie działali najwybitniejsi kompozytorzy XVIII w.: **Joseph Haydn** [czyt.: jozef hajdn] i **Wolfgang Amadeusz Mozart** [czyt.: mocart]. W czasach oświecenia ważną rolę odgrywał też teatr, który realizował oświeceniowe idee realizmu i dydaktyzmu. W wielu państwach powstały wówczas teatry narodowe skierowane do szerokiego kręgu odbiorców.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj główne założenia filozofii oświecenia. Odnieś się przy tym do słów Immanuela Kanta: *Oświecenie to wyjście człowieka z niepełnoletności, w którą popadł z własnej winy. Niepełnoletność to niezdolność do posługiwania się własnym rozumem bez pomocy innych.*
2. Przedstaw poglądy najważniejszych myślicieli epoki oświecenia.
3. Wymień największe osiągnięcia nauki z końca XVII i w XVIII w.
4. Wskaż elementy wspólne i różnice w architekturze klasycyzmu i baroku.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Człowiek oświecenia, red. M. Vovelle, tłum. M. Gurgul, Warszawa 2001.
P. Matyaszewski, *Podróż Monteskiusza: biografia przestrzenna*, Lublin 2011.

3 POWSTANIE IMPERIUM ROSYJSKIEGO

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- reformy wprowadzone przez Piotra I,
- przebieg i skutki wielkiej wojny północnej,
- rozwój Imperium Rosyjskiego,
- wzrost potęgi Rosji w czasach Katarzyny II.

POCZĄTKI RZĄDÓW PIOTRA I

Pod koniec XVII w. Carstwo Moskiewskie obejmowało olbrzymi obszar, który na wschodzie sięgał Kamczatki i Cieśniny Beringa. W tym okresie, z powodu wojen z imperium osmańskim, Moskwa po raz pierwszy stała się partnerem politycznym dla krajów europejskich. Choć kupcy angielscy i holenderscy już wcześniej handlowali z carstwem, jedynym rosyjskim portem handlowym w Europie był Archangielsk nad Morzem Białym. Carowie rosyjscy zdawali sobie sprawę, że polityczne i handlowe znaczenie ich państwa wzrośnie po uzyskaniu dostępu do Bałtyku i Morza Czarnego. Ponadto w drugiej połowie XVII w. rosyjska kultura zaczęła stopniowo się zmieniać i otwierać na Zachód. Duży wpływ na to miało sąsiedztwo z Rzecząpospolitą. W tym czasie język polski stał się językiem najlepiej wykształconych Rosjan i carskiego dworu, a polska kultura – wzorem dla rosyjskiej arystokracji.

Po śmierci cara Fiodora w 1682 r. bojarzy wynieśli na tron rosyjski jego brata dziewięcioletniego **Piotra**. Samodzielne rządy Piotr przejął w **1689 r.** w wieku 17 lat. Car od wczesnego dzieciństwa był przygotowywany do

WARTO WIEDZIEĆ

Podróż Piotra I po Europie

Swój udział w poselstwie na Zachód w 1697 r. Piotr I traktował jako kolejny etap edukacji. Podróżował incognito, pod zmienionym nazwiskiem, uznał bowiem, że w ten sposób lepiej pozna cywilizację zachodniej Europy. Car był ciekawy świata i zdobyczy techniki, zwłaszcza dotyczącej budowy okrętów. Podejmował się różnych zajęć, m.in. zatrudnił się na krótko jako cieśla okrętowy w Holandii, zwiedzał też nietypowe dla władcy miejsca, jak choćby stocznię czy obserwatorium astronomiczne w Anglii. Udziału cara w misji nie udało się jednak do końca utrzymać w tajemnicy. W wielu miejscach został rozpoznany, zapewne za sprawą wysokiego wzrostu i atletycznej postury. Na dworach monarszych car, witany z wielkimi honorami, prowadził rozmowy z koronowanymi głowami Europy. W drodze powrotnej spotkał się m.in. z Augustem II – nowym królem Polski.

? Jakie korzyści wyniósł Piotr I z udziału w wielkim poselstwie?

Piotr I w czasie podróży po Europie Zachodniej przybrał nazwisko Piotr Michajłow.

- *obraz, Anglia, XVII w.*

objęcia władzy. Uczono go geometrii, sztuki dowodzenia armią, żeglugi oraz języków obcych. Znakomicie wykształcony zdawał sobie sprawę, jak ważne dla Rosji są kontakty z Europą. W pierwszych latach swoich rządów rozpoczął wojnę z imperium osmańskim. W 1696 r. Rosjanie opanowali Azow, port prowadzący do Morza Czarnego. Po tym sukcesie Piotr I postanowił ostatecznie pokonać Turków. W 1697 r. osobiście udał się do krajów europejskich z wielkim poselstwem, którego celem było utworzenie antytureckiej koalicji. Nie zdołał jednak nakłonić Prus i Anglii do swoich planów.

RZĄDY PIOTRA I

W czasie pobytu Piotra I na Zachodzie w Moskwie wybuchł bunt strzelców. Car szybko wrócił do Rosji, krwawo rozprawił się z buntownikami i przystąpił do reformowania państwa. Zmiany, które miały upodobnić Rosjan do społeczeństw Europy Zachodniej, objęły obyczaje, kulturę, armię, administrację i gospodarkę. Ze względu na radykalny charakter reform oraz sukcesy w polityce międzynarodowej władca zyskał przydomek **Wielki**.

Rządy Piotra I opierały się na samodzierżawiu, będącym specyficzną, rosyjską odmianą absolutyzmu. Władca przyjął w 1721 r. tytuł

Reformy Piotra I

Wojsko	• wprowadził pobór powszechny wśród chłopów – 1 poborowy z 75 gospodarstw, służba dożywotnia (pod koniec XVIII w. skrócona do 25 lat), • egzekwował obowiązek służby wojskowej szlachty, • stworzył nowe pułki i gwardię, • unowocześnił uzbrojenie (broń skałkowa i artyleria), upowszechnił używanie bagnetów do ataku, • stworzył rosyjską flotę
Administracja	• w 1711 r. zniósł Dumę Bojarską (przedstawicielstwo warstw uprzywilejowanych), a w jej miejsce powołał **Senat Rządzący**, złożony z dziewięciu wyznaczonych przez siebie osób – organ ten sprawował zwierzchnictwo nad administracją, przygotowywał projekty ustaw i był najwyższym sądem, • w miejsce dawnych prikazów (urzędów centralnych) powołał dziewięć kolegiów na wzór ministerstw, zajmujących się określonymi sprawami (m.in. polityką zagraniczną, wewnętrzną, skarbowością), • podzielił kraj na gubernie – początkowo na 8 (1708 r.), a potem na 50 (1719 r.); na ich czele stali gubernatorzy mianowani przez cara i podlegli senatowi; gubernie dzieliły się na ujezdy (powiaty) kierowane przez komisarzy, • na wzór zachodni wprowadził w miastach samorząd lokalny
Cerkiew	• objął kontrolę nad Cerkwią – w 1721 r. utworzył Świątobliwy Synod Rządzący złożony z duchownych wyznaczonych przez cara na czele ze świeckim urzędnikiem, • zajmował ziemie monasterów (klasztorów prawosławnych), • zakazał przechodzenia z prawosławia na inne wyznania
Podatki i gospodarka	• wprowadził podatek pogłówny, który obciążył głównie uboższą ludność kraju, • poszerzał monopole państwowe na wytwarzanie określonych towarów, • zezwolił mieszczanom inwestującym w przemysł kupować ziemię i wykorzystywać w swoich przedsiębiorstwach chłopów, w zamian za co mieli płacić podatki i organizować obronę miast, • rozwijał przemysł związany z obronnością, wspierał eksport
Obyczaje	• rozkazał wszystkim, oprócz duchownych i chłopów, zgolić brody uznawane za przejaw wschodniej kultury, • narzucił szlachcie zachodnią modę i tamtejsze obyczaje, m.in. palenie fajki
Kultura i oświata	• zmienił kalendarz – podobnie jak w Europie lata zaczęto liczyć od narodzenia Chrystusa, a nie jak dotąd od rzekomej daty stworzenia świata, • wprowadził przymus szkolny dla mężczyzn od 10. do 15. roku życia, • zreformował alfabet i wprowadził uproszczoną wersję cyrylicy, tzw. grażdankę

TEKST ŹRÓDŁOWY

RELACJA DYPLOMATY FRANCUSKIEGO O REFORMACH PIOTRA I

Osoba Piotra I i przeprowadzane przez niego reformy budziły wielkie zainteresowanie w Europie, gdzie stały się tematem dyskusji na dworach monarszych, korespondencji i analiz politycznych.

Car poznał w trakcie swych podróży, że władał ludem stworzonym na podobieństwo innych i tylko od niego zależy zrobić z niego ten sam użytek: przeto postanowił zmienić wszystkie zasady swych poprzedników, by dojść do zmiany obyczajów swego ludu. Podstawową zasadą carów moskiewskich było zapobiec osiedlaniu się cudzoziemców w ich państwie, jako też wyjazdom Moskali za granicę. Car Piotr zmusił swych poddanych do odbywania podróży i sam przepisał im rzeczy, których winni się uczyć: zarazem przez przywileje i nagrody ściągnął cudzoziemców do swego państwa.

Największą trudnością, jaką przyszło mu przezwyciężyć, było lenistwo ludu i pycha możnych, którzy usunięci z urzędów wojskowych na skutek polityki jego poprzedników, wyobrazili sobie, że są one poniżej ich godności.

By wywieść ich z błędu, car rozpoczął służbę od rangi dobosza i przez sześć miesięcy, w ciągu których pełnił te funkcje, utrzymywał się tylko z żołdu dobosza i sypiał w jego namiocie przy kompanii, w której służył. [...] zmusił całą szlachtę swego państwa, zdolną do noszenia broni, tak kniaziów, jak bojarów, do zaciągnięcia się w charakterze prostych żołnierzy i dragonów [...]. Ściągnąwszy w ten sposób do szeregów głównych panów swego carstwa, postanowił podnieść swą armię na stopę innych krajów europejskich. W tym celu ściągnął zewsząd zagranicznych oficerów. Spostrzegłszy zaś, że długie brody Moskali, ich kołpaki i długie stroje zniekształcają całkowicie oficerów i żołnierzy, wydał ogólny rozkaz, by wszyscy jego poddani golili się i nosili krótki ubiór na modłę francuską. By szybciej dojść do celu, ustanowił przy bramach głównych swych miast oddziały strażników, którzy ucinali nożycami ubrania i brody wszystkim wchodzącym i wychodzącym, którzy nie zastosowali się do rozkazu. Najstarsi magnaci nie mogli uwolnić się spod tego prawa, jak tylko przyczyniając się do utrzymania armii. Niektórzy dla zachowania długiej brody i szat płacili do trzydziestu tysięcy rubli. Zmiana ta, dotykająca cały naród, stała się przyczyną buntu, który car rychło uśmierzył, ucinając głowy tym, którzy nie chcieli się zgodzić na ucięcie im brody [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 379–380.

? 1. Wyjaśnij, jakie były cele reform wprowadzanych w Rosji.
2. Scharakteryzuj stosunek autora relacji do Piotra I.

imperatora (cesarza) Wszechrosji, czym podkreślił wielkomocarstwowe ambicje państwa. Zmieniła się jego oficjalna nazwa – Carstwo Rosyjskie (moskiewskie) zostało zastąpione przez **Imperium (Cesarstwo) Rosyjskie**. Ujednolicono stan szlachecki (zniesiono podział na bojarów i dworian), a majątki ziemskie na wzór zachodni miały być dziedziczne i niepodzielne. Piotr I wdrożył również obowiązkową służbę wojskową lub cywilną dla szlachty. Stworzono tzw. **tabelę rang** (osobno dla armii i urzędników cywilnych), która ustalała hierarchię wojskową i urzędniczą.

WIELKA WOJNA PÓŁNOCNA I JEJ SKUTKI

Gdy nie powiodły się próby stworzenia koalicji antytureckiej, Piotr I postanowił uzyskać dostęp do Bałtyku. W basenie Morza Bałtyckiego dominowała wówczas Szwecja. Pod koniec XVII w. Rosja utworzyła antyszwedzką koalicję z udziałem Saksonii, Brandenburgii i Danii. Wkrótce wojska saskie i rosyjskie wkroczyły do Inflant. Szwedzi jednak odparli atak i przeszli do ofensywy. Król szwedzki Karol XII pokonał Rosjan pod Narwą i wkroczył do Rzeczypospolitej, której władcą był elektor saski.

TABELA RANG

Wprowadzona w 1722 r. tabela rang ustanawiała 14 stopni w armii i administracji, które obowiązywały w służbie cara. W wojsku od najniższego stopnia chorążego można było awansować na najwyższy stopień feldmarszałka, z kolei w administracji – ścieżka prowadziła od urzędu rejestratora do kanclerza. Niezależnie od pochodzenia każdy zaczynał służbę od najniższych funkcji. Tabela rang umożliwiała także zdobycie szlachectwa – oficer lub urzędnik uzyskiwał je automatycznie, gdy przekroczył 11 stopień.

? Jakie cele – Twoim zdaniem – chciał osiągnąć Piotr I poprzez ustanowienie tabeli rang?

Tabela rang z XVIII w., uwzględniająca podział służby państwowej na cywilną i wojskową.

Piotr I zwiększył liczebność wojska i stworzył znakomitą artylerię. W 1702 r. Rosjanie odnieśli kilka ważnych zwycięstw na północy, m.in. opanowali ujście Newy, gdzie zaczęła powstawać nowa stolica państwa – **Petersburg**. Z kolei Szwedzi osiągali sukcesy w Rzeczypospolitej i Saksonii. Karol XII próbował rozprawić się z Rosją na jej terytorium, jednak w 1709 r. poniósł klęskę w **bitwie pod Połtawą**. Wówczas do wojny przeciwko Rosjanom włączyło się imperium osmańskie, które na kilka lat powstrzymało postępy wojsk rosyjskich. Dopiero od 1713 r. armia Piotra I zaczęła sukcesywnie powiększać swoje zdobycze na północy.

Sukcesy cara zaniepokoiły jego dotychczasowych sojuszników. Saksonia i Dania szukały osobnego porozumienia ze Szwecją, a w Europie snuto plany koalicji antyrosyjskiej. W tej sytuacji Piotr I zdecydował się na rozmowy pokojowe ze Szwedami, zakończone podpisaniem w 1721 r. **pokoju w Nystad**. Na jego mocy Rosja uzyskała położone nad Bałtykiem Estonię, Ingrię, część Karelii oraz Inflanty, których wbrew wcześniejszym zobowiązaniom nie oddała Rzeczypospolitej. Szwecja z kolei odzyskała Finlandię.

Na skutek wojny północnej Rosja stała się potęgą w całej Europie. Zdobycze terytorialne doprowadziły do dużych zmian gospodarczych i społecznych w państwie. W podbitej Łotwie i Estonii mieszkało wielu Niemców, których potencjał gospodarczo-kulturowy Piotr I potrafił znakomicie wykorzystać. Centrum państwa przesunęło się na zachód. Na rozkaz cara zbudowano sieć dróg wodnych prowadzących ze wschodu nad Bałtyk. W ten sposób powstało połączenie między kopalniami i hutami pod Uralem a nowymi bałtyckimi portami, które przynosiły Rosji ogromny zysk.

Bitwa pod Narwą w 1700 r. była pierwszym starciem rosyjsko-szwedzkim w czasie wielkiej wojny północnej. Zwycięstwo Karola XII dawało Szwedom nadzieje na szybkie i pomyślne zakończenie walk.

- *obraz, Szwecja, XVIII w.*

ROZWÓJ TERYTORIALNY ROSJI W XVIII WIEKU

1. Wskaż obszary w Europie zajęte przez Piotra I i Katarzynę II.
2. Określ, jakie znaczenie strategiczne dla Rosji miały jej europejskie podboje w XVIII w.

IMPERIUM PO ŚMIERCI PIOTRA I

Po śmierci Piotra I w 1725 r. w Rosji na krótko doszło do osłabienia władzy państwowej. Sytuację w kraju opanowały córki zmarłego cara – Anna i Elżbieta I. Za ich rządów umocnił się sojusz bojarów z władzą. Imperatorowe zgodziły się na umocnienie praw szlachty do ziemi i władzy nad chłopami, uprzywilejowanie w handlu oraz zwolnienie z obowiązkowej służby wojskowej.

Bezpotomna Elżbieta swoim następcą ogłosiła siostrzeńca, ostatniego z wnuków Piotra I Wielkiego – Piotra, władcę Holsztynu.

ROZWÓJ IMPERIUM ROSYJSKIEGO W XVII I XVIII WIEKU

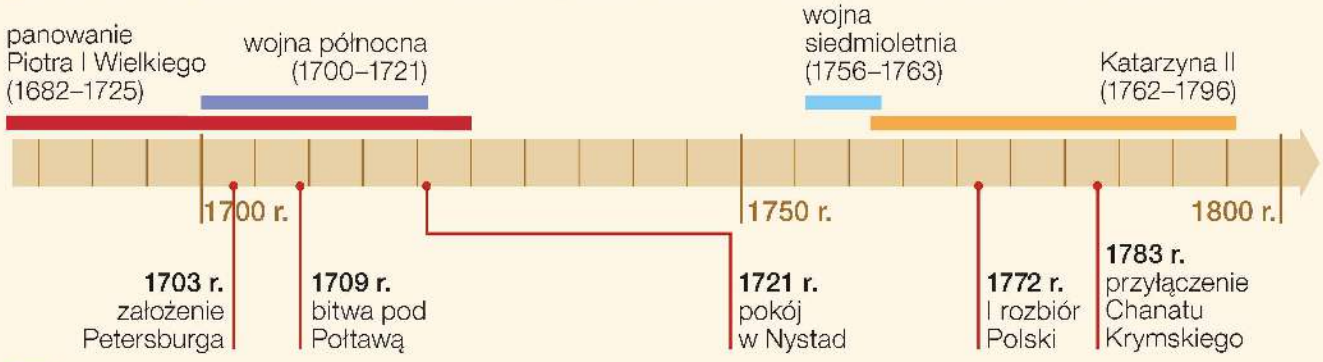

Ile lat trwały rządy cara Piotra I?

CIEKAWOSTKA

Wsie potiomkinowskie

Katarzyna II ogromną wagę przywiązywała do rozwoju gospodarczego kraju. Tego samego wymagała od swoich urzędników. Gdy w 1787 r. cesarzowa wybrała się w podróż Dnieprem, jej minister Grigorij Potiomkin, zarządzający tamtejszymi słabo zaludnionymi terenami, postanowił pokazać władczyni postępy akcji kolonizacyjnej. W tym celu nakazał utworzyć „przenośne wioski" i rozkładać je przy trasie podróży cesarzowej. Płynąca po Dnieprze Katarzyna II mogła więc z daleka obserwować grupy ludzi w pospiesznie zaaranżowanych, fikcyjnych osadach, nazwanych „wsiami potiomkinowskimi". To określenie weszło na stałe do języka jako symbol propagandy i manipulacji.

Był on niepopularny wśród prawosławnej szlachty. Sympatią cieszyła się jednak jego żona Katarzyna, także pochodząca z Niemiec. Gdy w 1762 r. zmarła Elżbieta i na tron wstąpił Piotr III, wojsko przeprowadziło zamach. Car został zamordowany, a władczynią ogłoszono wdowę po nim – Katarzynę. Cesarzowa wzmocniła swoją władzę. Wszystkie najważniejsze decyzje podejmowała osobiście lub w porozumieniu z powołaną przez siebie Radą Cesarską.

Na rozkaz Katarzyny II skonfiskowano majątki kościelne, a większość klasztorów – zlikwidowano. W efekcie tych działań upadła sieć szkół prowadzonych przez duchowieństwo. Władza wprowadziła bezpłatne szkoły podstawowe i średnie, jednak z braku pieniędzy powstało ich niewiele.

Katarzyna II swoje rządy oparła na szlachcie, która otrzymała liczne przywileje, m.in. zwolnienie z podatków osobistych. Wzrastał zaś ucisk chłopów, którzy zaczęli wzniecać bunty. Największe wybuchły w latach 1773–1774 pod przywództwem Jemieliana Pugaczowa. Po stłumieniu tego wystąpienia Katarzyna II zarządziła podział Rosji na 50 guberni tej samej wielkości, co miało ułatwić sprawowanie kontroli nad ludnością. System nadzoru przewidywał również zsyłanie przestępców na Syberię, do pracy w kopalniach i przy wyrębie lasów.

ROSYJSKIE MOCARSTWO

Imperatorowe Elżbieta i Katarzyna II zaangażowały się w walkę o hegemonię w Europie Środkowej. Podczas **wojny siedmioletniej** (1756–1763) Elżbieta stanęła po stronie Austrii, Francji, Saksonii i Szwecji przeciwko Prusom i Wielkiej Brytanii. Wojska rosyjskie zajęły większość terytorium Prus. Króla pruskiego uratowała śmierć cesarzowej Elżbiety

Zespół pałacowo-parkowy w Carskim Siole pod Petersburgiem to okazała rezydencja carska wzniesiona w stylu rosyjskiego baroku. Powstała ona z inicjatywy żony Piotra Wielkiego, Katarzyny I, która otrzymała te tereny w prezencie od swojego przyszłego męża. Jednak dopiero za panowania Elżbiety I w latach 1725–1727 pałac uległ gruntownej przebudowie. Jego upiększania podjęła się również Katarzyna II.

▪ *fotografia współczesna, Rosja*

POSTAĆ HISTORYCZNA

KATARZYNA II (1729–1796)

Nazywała się Zofia Fryderyka Augusta Anhalt-Zerbst [czyt.: cerbst]. Była córką księcia niemieckiego, dowódcy garnizonu pruskiego w Szczecinie. W wieku 16 lat wyszła za mąż za księcia holsztyńskiego, następcę tronu w Rosji. Przeszła na prawosławie i przyjęła imię Katarzyna. Jako cesarzowa dzięki zręcznej propagandzie zdołała pozyskać przychylność europejskich elit oświeceniowych. Tacy myśliciele jak Wolter, Diderot czy d'Alembert, hojnie wynagradzani przez Katarzynę, zachwycali się jej projektami unowocześnienia Rosji. Uznawali ją za „filozofa na tronie" i nazywali Semiramidą Północy – roztropną i potężną władczynią wielkiego państwa. Nie dostrzegali natomiast faktycznych działań cesarzowej, zupełnie odbiegających od oświeceniowych założeń. W okresie 30-letniego panowania Katarzyny II Rosja stała się prawdziwym mocarstwem.

i wstąpienie na tron w Rosji sympatyzującego z Prusami Piotra III, który nakazał odwrót rosyjskiej armii i wycofał się z koalicji.

Wojna siedmioletnia osłabiła zarówno Prusy, jak i walczące przeciwko nim Austrię i Francję. Wzmocniła się natomiast pozycja Rosji. Po zakończeniu tego konfliktu rozpoczął się okres hegemonii Imperium Rosyjskiego w Europie Środkowej. Celem polityki zagranicznej Katarzyny II było opanowanie terytorium swoich sąsiadów: Rzeczypospolitej i imperium osmańskiego. Imperatorowa zamierzała zdobyć przewagę nad Bałtykiem i Morzem Czarnym, dzięki czemu Rosja – jako potęga gospodarcza – zdominowałaby zarówno Austrię, jak i Prusy.

W 1764 r. Katarzyna II doprowadziła do wyboru na króla Polski swojego kandydata – Stanisława Augusta Poniatowskiego – i podporządkowała sobie politycznie Rzeczpospolitą (więcej zob. s. 403–405). Gdy w 1768 r. w Polsce wybuchła konfederacja barska skierowana przeciwko Rosji, wojnę wypowiedzieli jej także Turcy. Zaniepokojeni zwycięstwami Katarzyny II Austriacy postanowili wesprzeć Turków, jednak zrezygnowali z tego skuszeni rosyjską ofertą rozbioru Polski w 1772 r. Dwa lata później imperium osmańskie zostało ostatecznie pokonane, a Rosjanie otrzymali ważne strategicznie obszary na Krymie, u ujścia Dniepru i w okolicach Azowa. Sułtan musiał również zrzec się zwierzchnictwa nad Chanatem Krymskim, który w 1783 r. włączono do Rosji. W tym samym roku Katarzyna II podporządkowała sobie Gruzję, co stało się powodem nowej wojny z imperium osmańskim w latach 1787–1792. Rosyjskie zwycięstwa na lądzie i morzu spowodowały, że Turcy musieli uznać zdobycze przeciwnika, a dodatkowo oddać mu Jedysan nad Morzem Czarnym. W ten sposób pod koniec XVIII w. Imperium Rosyjskie stało się potęgą morską i handlową, kontrolującą całe północne wybrzeże Morza Czarnego.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj i porównaj cele polityki zagranicznej Piotra I i Katarzyny II.
2. Wyjaśnij, na czym polegała europeizacja Rosji.
3. Wskaż grupy społeczne, na których opierała się władza cesarska w Rosji. Przedstaw korzyści, jakie osiągnęły one w XVIII w.
4. Omów reformy Piotra I i Katarzyny II w kontekście idei oświecenia.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Andrusiewicz, *Katarzyna Wielka. Prawda i mit*, Warszawa 2012.
W. Serczyk, *Piotr Wielki*, Wrocław 2003.

4 PRZEMIANY POLITYCZNE W EUROPIE W XVIII WIEKU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny konfliktów europejskich w XVIII w.,
- narodziny absolutyzmu oświeconego,
- rozwój państwa pruskiego w XVIII stuleciu,
- reformy w Austrii za panowania Marii Teresy i Józefa II.

EUROPEJSKIE WOJNY O SUKCESJĘ

W 1700 r. zmarł bezpotomnie król Hiszpanii Karol II. Na mocy jego testamentu władzę w kraju miał objąć wnuk króla Francji Ludwika XIV – **Filip V Burbon**, którego babka pochodziła z rodu hiszpańskich Habsburgów. Połączenie Francji i Hiszpanii pod rządami jednej dynastii zagrażało jednak innym państwom europejskim. Aby tego uniknąć, Anglia i Republika Zjednoczonych Prowincji Niderlandów poparły prawa austriackiego cesarza do tronu hiszpańskiego. Tak wybuchła **wojna o sukcesję hiszpańską**. Walki pomiędzy Anglią, Holandią i Austrią a Francją i Hiszpanią toczyły się w latach **1701–1714**. Od początku przewagę zdobyła koalicja antyfrancuska, która miała silniejszą armię oraz lepszych dowódców. Ostatecznie konflikt przyniósł klęskę Francji oraz wzrost znaczenia cesarstwa. Wojnę zakończyły dwie międzynarodowe umowy podpisane w Utrechcie w 1713 r. i rok później w Rastatt [czyt.: rasztat]. Na hiszpańskim tronie pozostawiono Filipa V, którego jednak zmuszono do zrzeczenia się korony francuskiej – tak aby Hiszpania i Francja nigdy nie zostały połączone osobą jednego władcy. Wojna położyła ostateczny kres potędze hiszpańskiej. Hiszpania utraciła wiele posiadłości w Europie, m.in. Gibraltar i Minorkę, które przypadły Anglii, oraz Niderlandy Południowe (Belgię), Księstwo Mediolanu, Sardynię i Królestwo Neapolu – na rzecz Austrii.

Pomimo zwycięstwa austriackich Habsburgów w wojnie o sukcesję hiszpańską ich rywalizacja z francuskimi Burbonami trwała nadal. W latach 1733–1735 wybuchła **wojna o sukcesję polską**. Francja, popierająca króla Polski Stanisława Leszczyńskiego, z pomocą Hiszpanii wystąpiła zbrojnie przeciwko Austrii i Rosji, chcących osadzić na polskim tronie elektora saskiego. Walki toczyły się na kilku

Bitwa pod Fontenoy [czyt.: fontenła] została stoczona w 1745 r. podczas wojny o sukcesję austriacką na terenie dzisiejszej Belgii (wówczas cesarskie Niderlandy Południowe). Armia francuska dowodzona przez Maurycego Saskiego pokonała w niej połączone siły austriackie, angielskie i holenderskie.

- *obraz, XVIII w.*

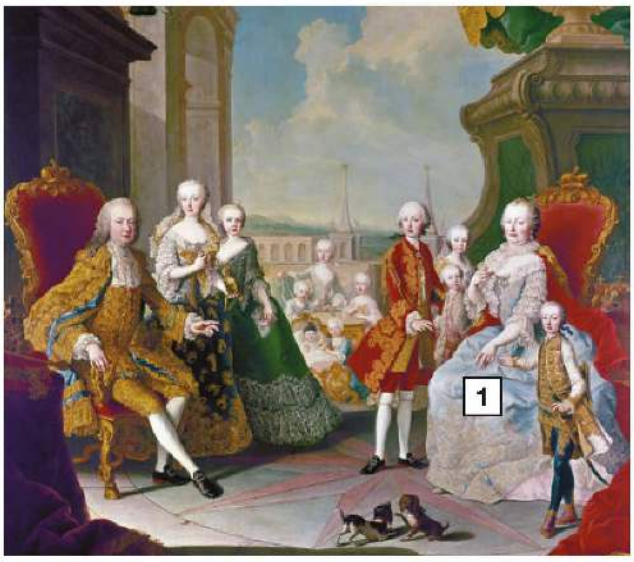

Maria Teresa 1 nie miała talentów politycznych, jednak dzięki umiejętnemu doborowi współpracowników udało jej się zreformować kraj i zyskać opinię wybitnej monarchini.

▪ *obraz, Austria, XVIII w.*

frontach. W Polsce stronnicy Leszczyńskiego zostali pokonani, natomiast w Niemczech i we Włoszech siły francusko-hiszpańskie zdołały zwyciężyć Austriaków. W wyniku wojny Hiszpania odzyskała Królestwo Neapolu i Sycylię, a Francja – Lotaryngię.

Przyczyną kolejnego konfliktu europejskiego także były pretensje do tronu w posiadłościach Habsburgów. W latach 1711–1740 cesarstwem i dziedzicznymi posiadłościami Habsburgów rządził **Karol VI**. Nie miał on jednak męskiego potomka, dlatego już na początku panowania, w 1713 r., wydał specjalny akt, zwany **sankcją pragmatyczną**. Na mocy tego dokumentu dopuszczono do dziedziczenia tronu również w linii żeńskiej, a z połączonych dotąd unią personalną krajów habsburskich – Austrii, Czech i Węgier – utworzono jednolite państwo. Sankcja pragmatyczna miała zagwarantować tron najstarszej córce Karola VI **Marii Teresie**. Cesarz zadbał też o to, aby władcy najważniejszych państw Europy potwierdzili ten dokument osobnymi traktatami międzynarodowymi.

Po śmierci Karola VI z pretensjami do tronu austriackiego wystąpili elektor bawarski Karol VII Bawarski oraz elektor saski Fryderyk August II (zasiadający na polskim tronie jako August III) – mężowie córek poprzedniego cesarza Józefa. Ich działania wsparły Francja z Hiszpanią oraz Prusy, usiłujące uzyskać nowe obszary kosztem Austrii. **Wojna o sukcesję austriacką** toczyła się w latach **1740–1748**. Najszybciej zareagował król Prus Fryderyk II, który już na początku 1741 r. zajął cały Śląsk. Groźniejsze okazały się plany rozbioru Austrii przez Francję, Saksonię i Bawarię. Za cenę oddania Śląska Prusom Maria Teresa mogła skupić się na prowadzeniu wojny na zachodzie. Ostatecznie udało się jej utrzymać władzę i jedność państwa habsburskiego.

ABSOLUTYZM OŚWIECONY

Na przełomie XVII i XVIII w. w wielu państwach europejskich panowały rządy absolutne. Filozofowie oświecenia nie akceptowali jednak takiej formy sprawowania władzy. Głosili wprawdzie, że państwo powinno być silne i sprawnie zarządzane, ale musi się opierać na umowie społecznej i przestrzeganiu praw poddanych. Propagowany przez nich system rządów nazwano **absolutyzmem oświeconym**. Zgodnie z jego założeniami na czele państwa powinien stać władca oświecony – człowiek

Gustaw III, król Szwecji, to przykład władcy oświeconego. Był miłośnikiem teatru oraz mecenasem sztuk pięknych, literatury i nauki. Założył Akademię Szwedzką, korespondował z Wolterem i Diderotem, napisał też dramat historyczny.

▪ *obraz, Szwecja, XVIII w.*

wykształcony, racjonalista, „król-filozof" wspierający uczonych. Miał on unowocześniać struktury administracyjne, gospodarcze i społeczne, zachować tolerancję religijną, dbać o szkolnictwo, a także zmieniać prawo zgodnie z filozofią oświecenia. Choć władza panującego pozostawała silna, a rządy – scentralizowane, monarchę postrzegano jako **„pierwszego sługę państwa"**, który zapewnia poddanym opiekę i warunki do rozwoju.

Idea absolutyzmu oświeconego wywarła duży wpływ na europejskich monarchów, którzy zaczęli w tym duchu przekształcać ustrój swoich państw. Nie zamierzali jednak zrzec się przywilejów i praw wobec poddanych. Zmiany wprowadzane przez absolutnych władców – takie jak **laicyzacja** państwa i społeczeństwa czy rozbudowa administracji – dawały im bowiem jeszcze większą władzę. Ponadto przejęcie majątków Kościoła służyło jako źródło finansowania potrzebnych reform.

BUDOWA POTĘGI PRUS

W 1657 r. Fryderyk Wilhelm uzyskał niezależność Prus Książęcych (więcej zob. s. 271). Dzięki temu mógł budować suwerenne, sprawnie zarządzane i rozwinięte ekonomicznie, nowoczesne państwo brandenbursko-pruskie. Następca Wielkiego Elektora za zgodą cesarza Leopolda I w 1701 r. koronował się na **króla Prus** (dosłownie: „w Prusach") jako **Fryderyk I**. Cesarz zastrzegł jednak, że ceremonia może się odbyć wyłącznie poza granicami cesarstwa – dlatego Hohenzollernowie zostali królami Prus, a nie Brandenburgii. Królewską koronę Hohenzollernów wkrótce uznały niemal wszystkie państwa europejskie. Sejm Rzeczypospolitej uczynił to dopiero w 1764 r.

Aktywność polityczna Fryderyka I przyniosła państwu nowe nabytki terytorialne. Prusy włączyły się do wojny północnej po stronie Rosji i Saksonii, a po pokonaniu Szwecji otrzymały część Pomorza ze Szczecinem oraz

ZNACZENIE KORONACJI FRYDERYKA I

Koronacja Fryderyka I w Królewcu w 1701 r. była niezwykle istotna dla Hohenzollernów jako elektorów cesarstwa i niezależnych monarchów. Pod koniec XVII w. wzrósł prestiż innych władców niemieckich: w 1697 r. elektor saski został królem Polski, a wcześniej książę Hanoweru otrzymał tytuł elektora. Dla Hohenzollernów, dotąd władców największego księstwa Rzeszy, oznaczało to spadek znaczenia. Uzyskanie tytułu królewskiego pozwalało im wynieść się ponad pozostałych władców niemieckich. Jednak zgodnie z wolą cesarza oficjalnie tytuł Fryderyka I brzmiał „król w Prusach", a jego panowanie nie mogło zostać rozciągnięte na ziemie wchodzące w skład Rzeszy. Koronacja Fryderyka I przyczyniła się do zjednoczenia oddzielonych od siebie Brandenburgii i Prus. Obydwie prowincje traktowano na równi, a stolicą pozostał Berlin. Fryderyk I przyjął też nowy herb państwa – czarnego orła w koronie z atrybutami królewskiej władzy w szponach.

Koronacja Fryderyka I była starannie przygotowaną i wytworną uroczystością. Aby pokryć jej koszty, władca Prus wprowadził specjalny podatek.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

? Na podstawie zdobytych informacji wyjaśnij, dlaczego koronacja Fryderyka I odbyła się w Królewcu.

ROZWÓJ TERYTORIALNY PRUS NA POCZĄTKU XVIII WIEKU

? 1. Wskaż i nazwij obszary włączone do Prus w pierwszej połowie XVIII w.
2. Wymień państwa Europy, które były zagrożone ekspansją terytorialną Prus.

wyspami Uznam i Wolin. Dzięki temu państwo pruskie zyskało dostęp do ujścia Odry – ważnego szlaku handlowego w tej części Europy.

Zaborczej polityki Fryderyka I nie kontynuował jego syn Fryderyk Wilhelm I, mimo że stworzył znakomitą armię, na którą przeznaczał blisko 70% dochodów państwa. Wśród żołnierzy panowała żelazna dyscyplina – za najdrobniejsze przewinienia groziły surowe kary. Ponadto w całym kraju wprowadzono pobór rekrutów z mieszczaństwa i chłopstwa. Stopnie oficerskie uzyskiwała tylko szlachta, jednak każdy żołnierz miał szansę na zrobienie kariery w wojsku, co często przywiązywało ich do służby na wiele lat. W ten sposób małe państwo liczące 2,5 mln mieszkańców dysponowało armią, która w okresie pokoju liczyła ponad 80 tys. żołnierzy, a w czasie wojny – kilka razy więcej. Fryderyk Wilhelm I przeprowadził także reformę administracji. Najmniejszymi jednostkami podziału terytorialnego były powiaty zarządzane przez landratów, którzy z kolei podlegali kamerom, kierującym prowincjami. Kontrolę nad kamerami sprawował organ centralny – Generalny Dyrektoriat Finansów, Wojny i Domen. Zlikwidowano jednocześnie organy samorządowe szlachty, a władza pruskiego monarchy oparła się na dwóch filarach: wojsku i administracji.

CIEKAWOSTKA

„Król-sierżant" i jego wojsko

Zainteresowanie Fryderyka Wilhelma I sprawami armii było wręcz anegdotyczne. Po Europie krążyło wiele żartów i opowieści o „królu-sierżancie". Zdziwienie budziło zwłaszcza utworzenie przez niego gwardii olbrzymów (w potocznym niem. *Lange Kerls* – 'długie chłopy'), reprezentacyjnego regimentu złożonego z żołnierzy o wzroście powyżej 190 cm. Fryderyk Wilhelm raczej „bawił się" w wojsko niż tworzył prawdziwą armię, której nigdy zresztą nie wykorzystał w konflikcie zbrojnym. Uczynił to dopiero jego syn – Fryderyk II.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRYDERYK II HOHENZOLLERN (1712–1786)

Król pruski w latach 1740–1786. Podobnie jak wielu władców zbudował potęgę swojego kraju kosztem sąsiednich państw. Niemcy obdarzyli go przydomkiem „Wielki", ponieważ to dzięki niemu wzrosło znaczenie Prus w Europie. Po zdobyciu Śląska w latach 1740–1745 uczynił z Prus europejskie mocarstwo. Dla Polaków stanowił uosobienie polityki zaborczej, która doprowadziła do upadku Rzeczypospolitej. Był to pierwszy w Europie „król-filozof", reformujący kraj w duchu światopoglądu oświecenia, osobiście zaangażowany w twórczość filozoficzną i artystyczną. Jego rządy upłynęły na wojnach prowadzonych głównie z największym rywalem Prus na terytorium Niemiec – cesarstwem austriackim. Sukcesy militarne oraz I rozbiór Polski w 1772 r. przyniosły Prusom ogromne nabytki terytorialne. Królestwo Prus w czasie panowania Fryderyka II powiększyło się niemal dwukrotnie.

ABSOLUTYZM OŚWIECONY FRYDERYKA II

W 1740 r. królem Prus został Fryderyk II, uznawany powszechnie za „króla-filozofa" i monarchę oświeconego. Władca rozbudował administrację centralną i utworzył kilka nowych ministerstw. Kontrolę nad nimi sprawował osobiście – tworzył instrukcje dla urzędników i analizował sporządzane przez nich raporty. Fryderyk II zreformował też sądownictwo: podniesiono kompetencje sędziów, uproszczono procedury, skodyfikowano prawo i zakazano stosowania tortur w postępowaniu sądowym. Ponadto powstało Ministerstwo Sprawiedliwości, które miało czuwać nad funkcjonowaniem sądów.

Fryderyk II zreformował także szkolnictwo. W 1763 r. wprowadził obowiązek szkolny

Rokokowy pałac w ogrodach tarasowych Sanssouci [czyt.: sąsusi] w Poczdamie, wzniesiony na rozkaz Fryderyka II, miał być początkowo jedynie letnią rezydencją władcy. Z czasem stał się główną siedzibą królewską. Obowiązki reprezentacyjne król spełniał w Pałacu Miejskim w Poczdamie (tam też mieszkał zimą), a w pałacu Sanssouci, gdzie przebywał latem, oddawał się sztuce i filozofii.

▪ *fotografia współczesna, Niemcy*

TEKST ŹRÓDŁOWY

IDEAŁ OŚWIECONEGO MONARCHY

Król pruski Fryderyk II w traktacie wydanym krótko po wstąpieniu na tron przedstawił zasady, którymi powinien kierować się oświecony władca.

Roz. I. Przestrzeganie prawa jest pierwszą powinnością monarchy. Ponad wszystko ma stawiać dobrobyt swych ludów. Winien być powiększycielem albo też twórcą ich powodzenia i szczęśliwości [...]. *Daleki od tego, by być nieograniczonym władcą swych poddanych, panujący jest tylko pierwszym ich sługą, narzędziem ich szczęścia* [...].

Roz. II. Książę winien myśleć, jak uszczęśliwić swój naród, takie jest moje zdanie! Naród zadowolony nie będzie nigdy myślał o buncie, naród szczęśliwy bardziej się lęka utraty swego władcy, będącego równocześnie jego dobroczyńcą, niż on sam postradania swej władzy.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 360–361.

? 1. Wymień zasady, którymi powinien się kierować oświecony monarcha.
2. Oceń, czy Fryderyk II jako król Prus wcielił w życie głoszone przez siebie postulaty.

dla wszystkich poddanych, co było nowym rozwiązaniem w skali Europy. Szkoły miały nauczać umiejętności praktycznych, m.in. w szkołach wiejskich duży nacisk kładziono na praktykę rolniczą. Z kolei uniwersytety miały kształcić prawników i urzędników. Dzięki tym zmianom ludność Prus pod koniec XVIII w. stanowiła najbardziej wykształcone społeczeństwo Europy.

Fryderyk II głosił konieczność tolerancji religijnej. Taka postawa wynikała jednak z jego niechęci do katolicyzmu i protestantyzmu, a nie z rzeczywistych przekonań dotyczących równości wyznań. Król prowadził **politykę laicyzacji** społeczeństwa i objął kontrolą organizacje kościelne. Kler katolicki został podporządkowany administracji, a majątki kościelne stopniowo przechodziły na własność państwa.

Król angażował się w rozwój gospodarczy kraju. Zgodnie z założeniami merkantylizmu za najważniejsze źródło dochodu uznano handel zagraniczny. Władca wspierał też rozwój manufaktur. Zakłady produkcyjne wytwarzały towary przede wszystkim na potrzeby armii. Ponadto w kraju doszło do zmian w rolnictwie. Wprowadzano nowe uprawy (np. ziemniaki) i maszyny rolnicze oraz kolonizowano nieużytki, m.in. poprzez osuszanie bagien. Rozwijała się również sieć dróg lądowych i wodnych.

PIERWSZE WOJNY ŚLĄSKIE

W latach **1740–1742** i **1744–1745** między Austrią a Prusami toczyły się tzw. **wojny śląskie** o należący do Habsburgów Śląsk. Ten najbardziej rozwinięty gospodarczo region Austrii stanowił atrakcyjny cel dla szybko rozwijającego się państwa pruskiego. Fryderyk II liczył także, że za przyłączeniem Śląska do jego państwa opowie się tamtejsza protestancka ludność, której trudno żyło się w katolickim kraju Habsburgów. Dla Prus wojna z Austrią była nowym rozdziałem w historii – po latach współpracy z cesarzem rozpoczynały bowiem walkę o dominację na terytorium Niemiec.

Armia pruska bez trudu opanowała Śląsk. W ciągu dwóch miesięcy siły Fryderyka II zdobyły niemal cały region, a następnie pokonały Austriaków w bitwie pod Małujowicami. Zagrożona w samym Wiedniu przez koalicję antyaustriacką Maria Teresa zdecydowała się na zawarcie z Prusami **pokoju we Wrocławiu w 1742 r.** Na mocy tego porozumienia Śląsk i ziemia kłodzka przeszły na własność Prus, a przy Austrii pozostały jedynie Śląsk Cieszyński, Karniowski i Opawski (dzisiaj terytorium czeskie).

W 1744 r. Fryderyk II ponownie uderzył na Austrię, która zdołała tymczasem odeprzeć wojska francuskie i bawarskie oraz sprzymierzyć się z Saksonią. Armia pruska dotarła aż do

I I II WOJNA ŚLĄSKA

1. Wymień najważniejsze bitwy stoczone podczas I wojny śląskiej.
2. Wskaż tereny, na których prowadzono walki podczas II wojny śląskiej.

Pragi. Austriacy chętnie podjęli walkę, liczyli bowiem na odzyskanie Śląska. W 1745 r. **pod Dobromierzem** siły austriackie znów jednak poniosły klęskę. Zwycięstwem Fryderyka II zakończyły się także walki z elektorem saskim (królem polskim Augustem III), który poparł Austriaków. Nowy pokój zawarty w tym samym roku w Dreźnie potwierdzał przynależność Śląska do Prus. Zdobycie przez Fryderyka II tej bogatej prowincji zmieniło układ sił w Europie. Prusy stały się odtąd piątym – obok Wielkiej Brytanii, Francji, Austrii i Rosji – europejskim mocarstwem.

WOJNA SIEDMIOLETNIA

Umocnienie Prus wzbudziło niepokój większości państw europejskich, które obawiały się naruszenia równowagi sił na kontynencie. Dla Austrii utrata Śląska była tak wielkim ciosem, że odzyskanie tego obszaru stało się głównym celem polityki Wiednia. Austriacy rozpoczęli tajne negocjacje z Francją, które doprowadziły do zawarcia przymierza. Wkrótce dołączyły do niego Saksonia, Rosja i Szwecja. Jedynym sojusznikiem Prus pozostała rywalizująca z Francją Wielka Brytania. Nowy układ sił w Europie został nazwany **odwróceniem przymierzy**.

KONFLIKTY W EUROPIE W XVIII WIEKU

Która z wojen toczonych w XVIII w. w Europie miała największy wpływ na sytuację polityczną na kontynencie?

Bitwa pod Lutynią rozegrała się podczas wojny siedmioletniej w trakcie rywalizacji Austrii z Prusami o Śląsk. Decydujące zwycięstwo Prus ostatecznie przesądziło o tym, że dzielnica ta pozostała pod kontrolą Fryderyka II. Było jednocześnie potwierdzeniem potęgi pruskiej piechoty.

▪ *obraz, Niemcy, koniec XIX w.*

Fryderyk II postanowił uprzedzić uderzenia antypruskiej koalicji i w 1756 r. zaatakował Saksonię. To zapoczątkowało wojnę, nazwaną później **wojną siedmioletnią (1756–1763)** bądź **III wojną śląską**. Armia pruska odparła atak austriacki i wkroczyła na teren Czech, jednak wówczas na Prusy uderzyły z zachodu wojska francuskie. Austriacy zaczęli odnosić sukcesy na Śląsku. Ponadto ze wschodu nadciągały wojska rosyjskie, które najpierw zajęły Prusy Książęce, a w 1762 r. opanowały Brandenburgię i wkroczyły do Berlina. Gdy wydawało się, że państwo pruskie całkowicie upadnie, nastąpiła zmiana na tronie rosyjskim, zwana **cudem domu brandenburskiego**. Po śmierci cesarzowej Elżbiety w 1762 r. władzę w Rosji przejął Piotr III, bliski stronnik Fryderyka II, który wycofał swoje wojska z Prus. Król pruski mógł teraz całe swoje siły rzucić przeciwko Austrii. Wkrótce z konfliktu wycofała się także Francja, a osamotnieni Austriacy nie byli w stanie samodzielnie kontynuować działań wojennych. W 1763 r. w **Hubertusburgu** Prusy zawarły pokój z Austrią i Saksonią. Fryderyk II zdołał utrzymać Śląsk, z kolei dla Austrii przegrana wojna oznaczała dotkliwą ruinę finansową.

Po stronie Prus w wojnie siedmioletniej uczestniczyła Wielka Brytania, jednak jej pomoc nie była duża. Brytyjczycy zaangażowali się jedynie w walkę w koloniach. Gdy osiągnęli zakładane zdobycze (m.in. opanowali francuską Kanadę i hiszpańską Florydę), podpisali z Francją i wspierającą ją Hiszpanią odrębny pokój w Paryżu w 1763 r.

REFORMY MARII TERESY I JÓZEFA II W AUSTRII

Klęski w wojnach z Prusami ukazały konieczność reform w monarchii habsburskiej. Zajmowała ona ogromne terytorium w centrum Europy i była zamieszkana przez wiele grup

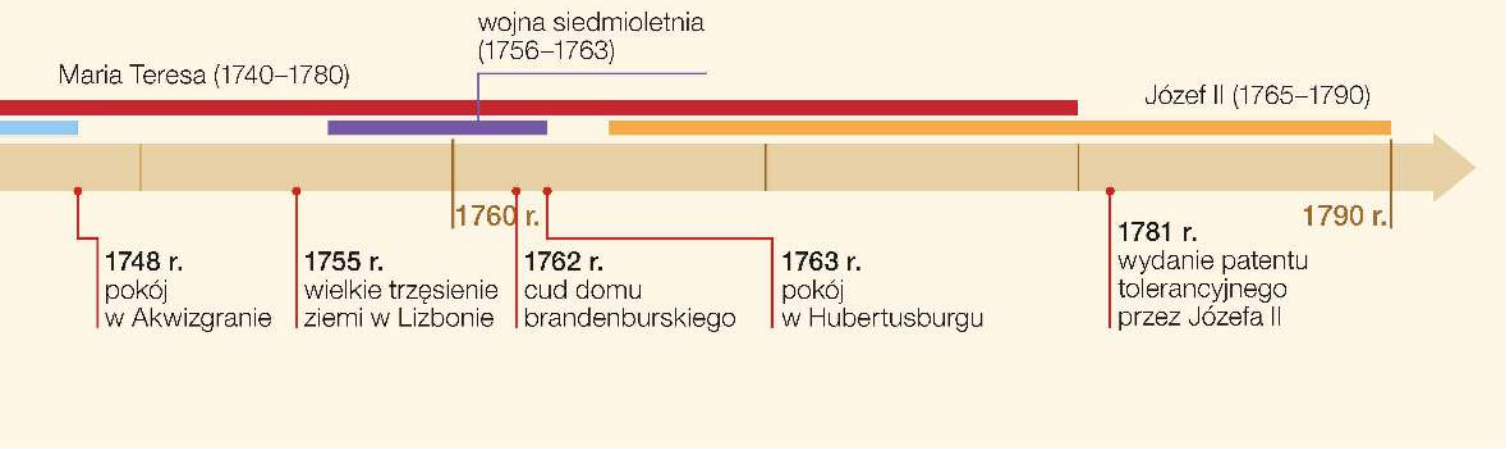

WARTO WIEDZIEĆ

Kolonizacja i konflikty kolonialne w XVIII wieku

W XVII i XVIII w. między państwami europejskimi rozgorzała rywalizacja o kolonie. Często wojny toczone na Starym Kontynencie znajdowały odzwierciedlenie w konfliktach prowadzonych w zamorskich posiadłościach. Dzięki silnej flocie potęgą kolonialną stała się Wielka Brytania. Na mocy pokoju paryskiego z 1763 r., kończącego wojnę siedmioletnią, Brytyjczycy otrzymali Nową Francję (obszar wschodniej Kanady i ogromny pas ziemi na wschodzie obecnych Stanów Zjednoczonych) i hiszpańską Florydę. Ponadto w drugiej połowie XVIII w. Wielka Brytania podporządkowała sobie większość Indii, a także odkryte wówczas Australię i Nową Zelandię (początkowo Australia służyła jako miejsce, do którego zsyłano przestępców). Silną pozycję w koloniach zajmowali również Holendrzy kontrolujący wiele wysp na Karaibach, Gujanę w Ameryce Południowej, Indonezję i południową Afrykę. Z kolei pod władzą Hiszpanii utrzymywały się obszary Ameryki Środkowej i Południowej, Filipiny oraz faktorie handlowe w północnej Afryce.

Śmierć generała Wolfe'a [czyt.: łolfa] podczas bitwy o Quebec [czyt.: ke**bek**], nazywanej też bitwą na Równinie Abrahama. Zwycięstwo Brytyjczyków i zdobycie przez nich miasta stanowiło przełomowy moment w walkach na kontynencie amerykańskim.

- *obraz, Anglia, XVIII w.*

? Które kraje dominowały w rywalizacji kolonialnej w XVI w., a które – dwa stulecia później?

Józef II Habsburg był władcą ceniącym kulturę. Za jego czasów Wiedeń stał się miejscem, gdzie tworzyli najwięksi artyści, tacy jak Wolfgang Amadeusz Mozart.

- *obraz, Austria, XVIII w.*

etnicznych. Władza w kraju została scentralizowana – ustanowiono **Radę Państwa**, która miała pomagać w zarządzaniu krajem, powołano też ministerstwa zajmujące się polityką zagraniczną, wewnętrzną, skarbem i wojskowością. Ponadto w całej monarchii ujednolicono system administracji terenowej. Reformy były jednak przeprowadzane stopniowo, tak aby nie dopuścić do protestów różnych grup etnicznych.

W 1780 r. następcą Marii Teresy został **Józef II**, który wprowadził daleko idące zmiany niemal we wszystkich obszarach życia społecznego. Cesarz rozdzielił administrację lokalną od sądownictwa. Zmienił także kodeks karny: ograniczył stosowanie kary śmierci, zniósł tortury w postępowaniu sądowym i ustanowił jednolite przepisy dla wszystkich stanów społecznych. Mimo tych pozytywnych reform monarchia józefińska stała się państwem policyjnym, w którym ograniczono wolność słowa i rozbudowano sieć tajnej policji.

PAŃSTWO HABSBURGÓW W XVIII WIEKU

1. Wskaż obszary, które zostały włączone do monarchii habsburskiej w pierwszej połowie XVIII w.
2. Wymień ziemie utracone przez Habsburgów w XVIII stuleciu.

Józef II wdrażał też reformy gospodarcze. W kraju powstało wiele nowych zakładów tekstylnych i metalurgicznych. Zniesiono cła i ograniczenia dotyczące handlu wewnętrznego. Jako zwolennik **merkantylizmu** cesarz jednak ściśle regulował handel zagraniczny. Ponadto zdecydował się poprawić sytuację chłopów, na których spoczywał ciężar państwa – zniósł poddaństwo i pańszczyznę, choć nie oddał chłopom ziemi na własność. Prawo o zniesieniu pańszczyzny po śmierci Józefa II zostało jednak odwołane.

Już za rządów Marii Teresy zaczęto likwidować klasztory, a ich rozległe dobra przejmowało państwo. W czasach Józefa II takie działania połączono z nową polityką wyznaniową, nazwaną od jego imienia **józefinizmem**. Cesarz zlikwidował zgromadzenia zakonne, uznane za nieużyteczne, pozostawił jedynie te, które niosły pomoc chorym i zajmowały się edukacją. Zmniejszono także liczbę księży w parafiach, a hierarchię kościelną podporządkowano państwu. W 1781 r. Józef II wydał **patent tolerancyjny**, który gwarantował swobodę wyznaniową. Likwidacji wpływów Kościoła towarzyszyła reforma systemu edukacji. Rozbudowano sieć świeckich szkół podstawowych i średnich oraz zreformowano uniwersytety.

PRZEMIANY POLITYCZNE W WIELKIEJ BRYTANII

W 1707 r. powstało oficjalnie Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii, łączące Anglię (wraz z Walią) i Szkocję w jedno państwo. Do tej pory oba kraje były związane unią personalną. Szkoci zrezygnowali z całkowitej samodzielności w zamian za wiele przywilejów gospodarczych. W 1801 r. do unii przystąpiła

WARTO WIEDZIEĆ

Kryzys państw Europy Południowej

Po zakończeniu wojny o sukcesję hiszpańską dominującą siłę na Półwyspie Apenińskim stanowiło cesarstwo austriackie. Niezależną politykę prowadziły jedynie Wenecja i Piemont. Italia była wówczas pogrążona w kryzysie ekonomicznym. Rolnictwo pozostawało słabo rozwinięte, a handlowi morskiemu zagrażali piraci.

W XVIII stuleciu Hiszpania spadła do pozycji państwa prowincjonalnego, nękanego problemami finansowymi. Wszelkie próby reform budziły sprzeciw szlachty i duchowieństwa, broniących swoich przywilejów. Dopiero w latach 70. zlikwidowano regulacje w handlu między hiszpańskimi portami, co spowodowało wzrost wymiany z koloniami. Skorzystał na tym przemysł tekstylny w Katalonii, który zaczął przynosić ogromne zyski, a stolica tego regionu, Barcelona, stała się drugim miastem w Hiszpanii.

Lizbona w wyniku trzęsienia ziemi w 1755 r. została niemal doszczętnie zrujnowana. Fale tsunami według badaczy sięgały wówczas 20 m, a tereny niezniszczone przez morze zostały objęte pożarami. W samym mieście mogło zginąć nawet 40 tys. mieszkańców.

▪ *ilustracja, Portugalia, XIX w.*

Trudności gospodarcze w tym okresie przeżywała także Portugalia. Złą sytuację ekonomiczną pogłębiło trzęsienie ziemi, które w 1755 r. zniszczyło większą część Lizbony. Próby reform nie przyniosły jednak oczekiwanych skutków.

? Jakie były przyczyny kryzysu państw Półwyspu Iberyjskiego?

też Irlandia, którą wcześniej traktowano jak terytorium podbite przez Anglików.

Na początku XVIII w. w Wielkiej Brytanii ukształtowały się **rządy parlamentarno-gabinetowe**. Faktyczną władzę w państwie miała rada ministrów, której przewodniczył tzw. **pierwszy minister** (ang. *prime minister*). Radę ministrów powoływało stronnictwo, które zdobyło większość głosów w wyborach do parlamentu. Wybierani posłowie do Izby Gmin pochodzili najczęściej spośród wielkich właścicieli ziemskich – to gwarantował choćby wysoki **cenzus majątkowy** kandydatów na posłów.

Ważnym wydarzeniem w dziejach Wielkiej Brytanii było zwycięstwo w rywalizacji kolonialnej z Francją podczas wojny siedmioletniej. W ten sposób rozpoczęła się ogólnoświatowa hegemonia imperium brytyjskiego, które zostało największą potęgą kolonialną i handlową.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij na przykładzie Fryderyka II, na czym polegał absolutyzm oświecony.
2. Opisz działania pruskich władców zmierzające do wzmocnienia ich państwa.
3. Scharakteryzuj I i II wojnę śląską oraz ich znaczenie dla rozwoju państwa pruskiego.
4. Przedstaw rolę Austrii w konfliktach zbrojnych w Europie w latach 1700–1763.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Europa i świat w epoce oświeconego absolutyzmu, red. J. Staszewski, Warszawa 1991.
F. Fejtö, *Józef II – Habsburg rewolucjonista*, tłum. A. Kołodziej, Warszawa 1993.
S. Salmonowicz, *Fryderyk Wielki*, Wrocław 2006.

5 POWSTANIE STANÓW ZJEDNOCZONYCH AMERYKI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- kolonizacja Ameryki Północnej,
- przyczyny konfliktu między Londynem a koloniami,
- wybuch i przebieg wojny o niepodległość,
- powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki i ich ustrój.

KOLONIZACJA AMERYKI PÓŁNOCNEJ

W okresie wielkich odkryć geograficznych Amerykę Środkową oraz Południową zajęli głównie Hiszpanie i Portugalczycy (Brazylia). Z kolei tereny Ameryki Północnej w XVII w. stały się celem kolonizacji dla Francuzów, Holendrów i Anglików. Ci pierwsi zajęli obszar nad Rzeką Świętego Wawrzyńca nazywany Nową Francją (dzisiejsza Kanada) oraz Luizjanę. Holendrzy zaś u ujścia rzeki Hudson założyli Nowe Niderlandy, które jednak już w połowie stulecia przejęli Anglicy. Władcy angielscy dążyli też do opanowania wschodnich wybrzeży Ameryki Północnej. Tamtejszy obszar nazwali Nową Anglią, a dawną holenderską osadę Nowy Amsterdam przemianowali na Nowy Jork. Na początku XVIII w. Ameryka Północna była podzielona między trzy mocarstwa kolonialne. Hiszpania podbiła Meksyk, dzisiejszy Teksas i Florydę, Francja władała wielkim pasem ziemi pośrodku Ameryki Północnej (od Luizjany do Kanady), a Wielka Brytania miała kolonie na całym wschodnim wybrzeżu kontynentu.

Podczas licznych wojen w Europie walki mocarstw przeniosły się także do ich zamorskich posiadłości. W Ameryce Północnej trwała głównie rywalizacja między Wielką Brytanią

WARTO WIEDZIEĆ

Rdzenni mieszkańcy Ameryki Północnej

W XVII–XVIII w. obszary Ameryki Północnej były zamieszkane przez liczne plemiona indiańskie. W rejonie Wielkich Jezior dominowali Irokezi i Huroni, a w głębi kontynentu żyli Dakoci (Siuksowie), Czejenowie, Komancze, Apacze i Nawaho. Liczebność Indian w Ameryce Północnej w tym okresie – ok. 10 mln – była znacznie wyższa niż białych osadników. Jednak koloniści umiejętnie wykorzystywali konflikty plemienne i siłą wypierali rdzennych mieszkańców Ameryki z ich ziemi. Część Indian przyjęła chrześcijaństwo i obyczaje białych, pozostali zostali całkowicie wytępieni przez osadników z Europy.

? Jaki los spotkał rdzennych mieszkańców kontynentu amerykańskiego?

Liczba mieszkańców kolonii angielskich w Ameryce

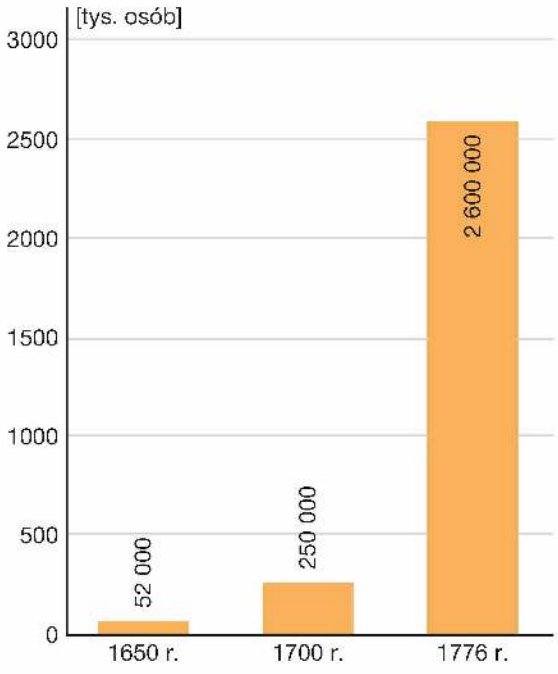

AMERYKA PÓŁNOCNA DO 1763 ROKU

1. Wymień nazwy pierwszych kolonii założonych przez europejskich osadników w Ameryce Północnej.
2. Wskaż rejon głównych walk z okresu wojny siedmioletniej.

i Francją. Walczyli tam ze sobą koloniści, wspomagani przez regularne oddziały wojska przysyłane przez **metropolie**. W konfliktach wykorzystywano również plemiona indiańskie. Słabsi liczebnie Francuzi podczas wojny siedmioletniej ostatecznie przegrali batalię o posiadłości amerykańskie. Wszystkie ich nabytki, poza Luizjaną, zajęli Brytyjczycy.

W koloniach brytyjskich intensywnie rozwijało się osadnictwo. Dużą część przybyszów stanowili purytanie, którzy w czasach Stuartów uciekali z Anglii przed represjami. Najsłynniejsza grupa (tzw. ojcowie pielgrzymi) przybyła do Ameryki w 1620 r. na pokładzie statku **Mayflower**. Purytanie przynieśli ze sobą nowe wartości, takie jak braterstwo, równość, prostotę i przedsiębiorczość.

Do połowy XVIII w. na kontynencie północnoamerykańskim powstało **13 kolonii** brytyjskich. Ich ludność różniła się jednak między sobą ze względu na: wyznanie (katolicy i protestanci), pochodzenie społeczne (biedota i ludzie zamożni) oraz narodowość (Anglicy, Szkoci, Walijczycy, Irlandczycy, Szwedzi, Niemcy i Holendrzy). Podstawą utrzymania kolonistów było rolnictwo. Na północy dominowały małe, rodzinne farmy. W koloniach południowych powstały z kolei wielkie plantacje bawełny i tytoniu, na których zaczęto wykorzystywać niewolników sprowadzanych z Afryki. Na południu silną pozycję zyskali plantatorzy, a na północy równość materialna społeczeństwa utrwaliła bardziej demokratyczne stosunki. Produkty rolnicze z amerykańskich plantacji wysyłano do Wielkiej Brytanii, skąd sprowadzano do kolonii gotowe towary włókiennicze, papier, przedmioty luksusowe i herbatę. Wymiana towarowa przyspieszyła rozwój amerykańskich miast, głównie portów.

SPÓR KOLONISTÓW Z METROPOLIĄ

Każda z 13 kolonii w Ameryce była zarządzana oddzielnie – przez gubernatora, którego wyznaczał brytyjski monarcha. Najważniejsze decyzje dotyczące kolonii zapadały w Londynie. W koloniach wprawdzie funkcjonowały parlamenty złożone z przedstawicieli lokalnych

elit, jednak te zgromadzenia podlegały gubernatorom. Stopniowo koloniści zaczęli dążyć do uzyskania jak największej niezależności od metropolii. Stało to jednak w sprzeczności z polityką władz brytyjskich, które zakładały całkowite podporządkowanie polityczne i gospodarcze swoich zamorskich posiadłości. Traktowano je wyłącznie jako źródło surowców i rynek zbytu dla brytyjskiego przemysłu.

W XVIII w. w Ameryce zaczęło osiedlać się coraz więcej przybyszów z Europy. Pod wpływem walki z Indianami, zagrożenia ze strony Francuzów oraz niechęci wobec rządu brytyjskiego, blokującego rozwój tych obszarów, wśród kolonistów wykształciło się poczucie wspólnoty i odrębności. Przyczyniły się do tego także idee oświeceniowe, głoszące wolność i równość wszystkich ludzi wobec prawa.

Współpraca między 13 koloniami zacieśniła się podczas wojny z Francją. Po podpisaniu pokoju władze w Londynie zdecydowały jednak, że kolonizacja ma się zatrzymać na zajętym już obszarze (na granicy gór Appalachów). To wywołało niezadowolenie kolonistów, którzy liczyli na opanowanie nowych terytoriów. Ponadto zostali oni obciążeni podatkami przeznaczonymi na spłatę długów wojennych Wielkiej Brytanii. W 1765 r. parlament brytyjski wprowadził w amerykańskich koloniach tzw. **uchwałę o opłatach stemplowych** (*Stamp Act*, czyt.: stam akt), pobieranych przy wystawianiu wszelkich urzędowych dokumentów. Zgromadzenia poszczególnych kolonii uznały to za wyzysk. Pod naciskiem kolonistów parlament brytyjski ostatecznie zrezygnował z opłaty stemplowej, lecz w 1767 r. uchwalił wyższe cła na towary przywożone do amerykańskich posiadłości (m.in. na herbatę i papier). W odpowiedzi koloniści ogłosili bojkot towarów sprowadzanych z metropolii do Ameryki.

Sytuacja stała się jeszcze bardziej napięta, gdy w 1773 r. Brytyjczycy wydali ustawę o herbacie. Odtąd tylko Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska miała wyłączność na

BOSTON – ZBUNTOWANE MIASTO KOLONIALNE

Wydarzenia w Bostonie z 1773 r. nie były jedynymi oznakami buntu tego miasta. Od XVII w. należało ono do najważniejszych portów kolonialnych i stanowiło centrum handlu północnoamerykańskiego. Bostończycy mieli zatem świadomość swoich praw, o które zdecydowali się walczyć. Tamtejsze zgromadzenie reprezentantów kolonii Massachusetts było wrogo nastawione do gubernatora prowincji i rządu brytyjskiego. Do poważnych konfliktów doszło już w 1768 r., gdy władze brytyjskie zatrzymały kilka statków bogatego bostońskiego przedsiębiorcy. Zamieszki spowodowały, że do miasta wkroczyło wojsko, a w 1770 r. wybuchły uliczne walki między żołnierzami i kolonistami. Od kul zginęło wówczas pięciu demonstrantów, a incydent ten został nazwany „masakrą w Bostonie". We wszystkich tych wydarzeniach uczestniczyli Synowie Wolności – członkowie tajnego stowarzyszenia kolonistów, którego celem było zwalczanie brytyjskiego przymusu podatkowego.

„Bostońskie picie herbaty" odbyło się w grudniu 1773 r. na pokładzie statku Dartmouth [czyt.: dartmef], zacumowanego w bostońskim porcie. Działacze organizacji Synowie Wolności wysypali wówczas do morza herbatę z 342 skrzyń.

▪ *rycina, Stany Zjednoczone, XVIII w.*

? Jak oceniasz działalność organizacji Synowie Wolności?

handel tym towarem, co uderzało w pośredników i producentów w Ameryce. Koloniści zaczęli protestować, a gdy do portu w Bostonie przybyły pierwsze brytyjskie statki z herbatą, grupa osadników przebrana za Indian zatopiła cały ładunek. Wydarzenie to przeszło do historii jako **„bostońskie picie herbaty"**. W odwecie parlament brytyjski uchwalił serię ustaw wymierzonych w Boston i całą kolonię Massachusetts. W 1774 r. inne kolonie postanowiły wesprzeć buntowników i w Filadelfii przedstawiciele 12 kolonii (bez Georgii) utworzyli **I Kongres Kontynentalny**. Uchwalono na nim deklarację wierności wobec króla Jerzego III, zobowiązano się do pokrycia strat Kompanii Wschodnioindyjskiej, ale jednocześnie potępiono ustawy represyjne i ogłoszono bojkot brytyjskich towarów. Na Kongresie zapadła także decyzja o utworzeniu zbrojnych oddziałów samoobrony, czyli milicji.

WOJNA O NIEPODLEGŁOŚĆ

W odpowiedzi na decyzje Kongresu Kontynentalnego londyńskie władze w marcu 1775 r. uchwaliły ustawę zakazującą koloniom handlu z innymi państwami niż Wielka Brytania. Sytuacja nieuchronnie zmierzała w kierunku konfliktu zbrojnego. Jako pierwsi uderzyli Brytyjczycy, których wojska wyruszyły z Bostonu w celu zajęcia magazynów z bronią należącą do kolonistów. Do walk doszło **pod Lexington** [czyt.: lekzinton]. Siły brytyjskie zwyciężyły, ale poniosły duże straty. Dalsze działania zbrojne toczyły się w okolicach Bostonu, który został ostatecznie zajęty przez kolonistów w 1776 r.

Jeszcze w trakcie pierwszych walk w **1775 r.** w Filadelfii zaczął obrady **II Kongres Kontynentalny**. Zdecydowano na nim o przekształceniu milicji w regularną **Armię Kontynentalną**, na której czele stanął **gen. Jerzy Waszyngton**. Początkowo Kongres usiłował

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny rewolucji amerykańskiej?

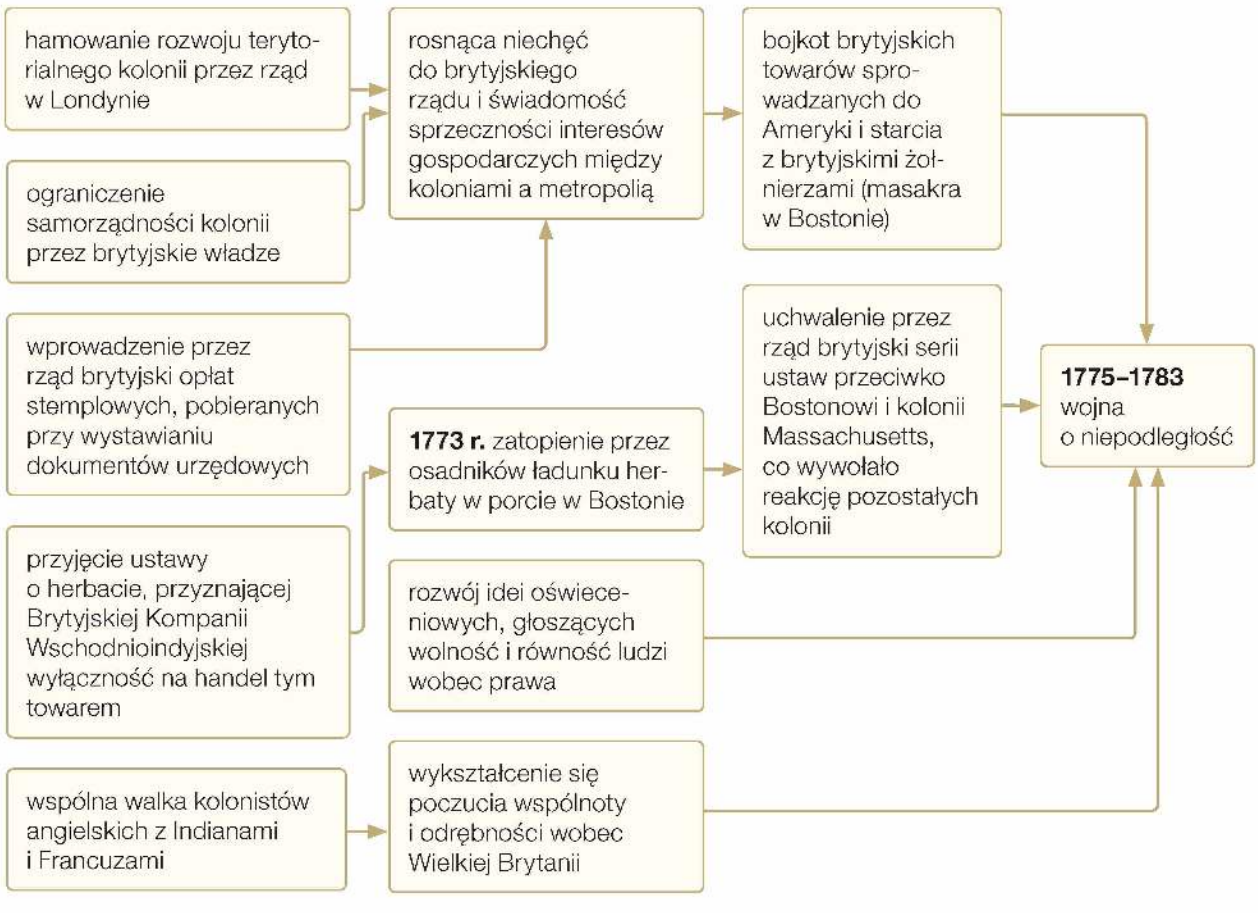

pokojowo rozstrzygnąć sporne kwestie, jednak król nie zamierzał negocjować z kolonistami. Ich samych do dalszej walki i decyzji oderwania się od Korony Brytyjskiej przekonały argumenty ekonomiczne. W 1776 r. publicysta Thomas Paine [czyt.: tomas pejn] udowodnił bowiem, że większe zyski przyniesie koloniom zerwanie z imperium brytyjskim niż dalsze pozostanie jego częścią.

Na wniosek Kongresu we wszystkich 13 koloniach usunięto królewskich urzędników, a władzę przejęły kongresy prowincjonalne. **4 lipca 1776 r.** Kongres Kontynentalny przyjął **Deklarację niepodległości** przygotowaną przez komisję na czele z **Thomasem Jeffersonem** [czyt.: tomasem dżefersonem]. Od tej pory 13 kolonii stawało się niezależnymi stanami (państwami), które w wyniku

ARMIE WALCZĄCYCH STRON

W czasach pokoju Brytyjczycy nie dysponowali silną armią lądową, dlatego do walki ze zbuntowanymi koloniami wysyłali głównie najemników rekrutowanych w niemieckiej Hesji. Byli to doświadczeni żołnierze, przeciwko którym osadnicy amerykańscy mogli początkowo wystawić jedynie oddziały ochotników. Mimo że koloniści byli zaprawieni w walkach z Indianami, pod względem wyszkolenia nie dorównywali regularnej armii. Dowódcy amerykańscy, świadomi tych ograniczeń, unikali otwartych bitew i stosowali działania partyzanckie poprzez atak z zaskoczenia. Taktyka okazała się niezwykle skuteczna – żołnierze w armii brytyjskiej, przyzwyczajeni do posłusznego wykonywania rozkazów i walki w równym szeregu, nie potrafili bowiem korzystać z osłon terenu. Utworzona przez Kongres Armia Kontynentalna była już szkolona na wzór europejski i mogła stanąć do otwartej walki z Brytyjczykami.

Żołnierze brytyjscy od czasów Cromwella nosili jednolite czerwone mundury. Znakomicie sprawdzali się w regularnych bitwach, ponieważ byli wyszkoleni do walki w liniach i oddawania salw na rozkaz. Na ich uzbrojenie składały się muszkiety skałkowe z nakładanymi na lufę bagnetami.

Strzelcy amerykańskiej milicji nie mieli jednolitego uzbrojenia ani umundurowania. Do walki często używali wykonywanych na zamówienie skałkowych strzelb, nazywanych Kentucky Rifle [czyt.: kentaki rajfl]. Ich zaletą była znakomita celność, natomiast wadę stanowił brak bagnetu, co sprawiało, że w starciu wręcz znajdowali się na przegranej pozycji.

? Dlaczego Amerykanie obawiali się starć w otwartych bitwach?

zjednoczenia miały stworzyć w przyszłości państwo federacyjne: **Stany Zjednoczone Ameryki** (United States of America, czyt.: junajted stejts of amerika). Na pamiątkę ogłoszenia Deklaracji Amerykanie obchodzą 4 lipca narodowe Święto Niepodległości.

W 1776 r. do ofensywy ruszyły przysłane z Europy wojska brytyjskie. Początkowo armia amerykańskich ochotników, słabiej uzbrojona i mniej wartościowa bojowo, ponosiła klęski, m.in. straciła Nowy Jork. Dopiero w 1777 r. oddziałom gen. Jerzego Waszyngtona udało się pokonać Brytyjczyków w bitwie **pod Saratogą**. Do walczących kolonistów dołączali liczni ochotnicy z Europy, będący często znakomitymi specjalistami wojskowymi. Znaleźli się

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA NIEPODLEGŁOŚCI Z 4 LIPCA 1776 ROKU

W dokumencie ogłoszonym przez II Kongres Kontynentalny 13 zjednoczonych kolonii uzasadniało powody zerwania z brytyjską władzą zwierzchnią i swoje prawo do samostanowienia.

Uważamy za niezbite i oczywiste następujące prawdy: że wszyscy ludzie stworzeni zostali równymi sobie; że Stwórca udzielił im pewnych praw niezbywalnych, w których rzędzie na pierwszym miejscu należy postawić prawo do życia, do wolności i do poszukiwania szczęścia; celem zapewnienia sobie tych praw ludzie ustanowili między sobą rządy, których władza wypływa ze zgody rządzonych; że ilekroć jakakolwiek forma rządu sprzeciwia się celowi, w jakim była ustanowiona, naród ma prawo zmienić ją lub znieść zupełnie i ustanowić rząd nowy na takich zasadach i na takiej organizacji władz oparty, jakie mu się wydadzą najodpowiedniejszymi do zapewnienia własnego bezpieczeństwa i pomyślności. Wprawdzie roztropność nakazuje nie zmieniać od dawna ustalonych rządów dla błahych i przemijających przyczyn [...]. *Lecz jeśli długi szereg nadużyć i przywłaszczeń* [...] *wykazuje jawny zamiar narzucenia dawnemu narodowi jarzma absolutnego despotyzmu, naród ten ma nie tylko prawo, lecz i obowiązek obalenia podobnego rządu i zawarowania* [zagwarantowania] *swego bezpieczeństwa na przyszłość za pomocą nowych rękojmi* [...]. *Dzieje panowania teraźniejszego króla W*[ielkicj] *Brytanii są jednym pasmem niesprawiedliwości i przywłaszczeń, dążących jawnie do rozciągnięcia nad tymi koloniami nieograniczonej tyranii.* [...]

Deklaracja niepodległości została ogłoszona 4 lipca 1776 r. w Filadelfii. Jej sygnatariusze zostali nazwani przez kolonistów ojcami założycielami Stanów Zjednoczonych. Autorami tego aktu byli Thomas Jefferson, John Adams [czyt.: dżon adams] i Benjamin Franklin.

- *obraz, Stany Zjednoczone, XIX w.*

Zgromadzeni na ogólny kongres [...] *ogłaszamy uroczyście w imieniu władzy dobrego ludu tych kolonii, iż te Zjednoczone Kolonie są i mają prawo być Państwami wolnymi i niepodległymi; że wyzwolone są od zależności w stosunku do korony brytyjskiej, że wszelki węzeł łączności politycznej między nimi i państwem W*[ielkiej] *Brytanii jest i powinien być ostatecznie zerwany i że jako Państwo wolne i niepodległe mają one pełne prawo prowadzić wojnę, zawierać pokój i przymierza, ustanawiać handel, tudzież podejmować to wszystko, co leży w granicach możności państw niezależnych.*

Źródło: M. Stolarski, *Wybór tekstów źródłowych z historii powszechnej (do 1789 r.)*, wyd. II, Rzeszów 1984, s. 239–242.

? 1. Odpowiedz, w jaki sposób koloniści argumentowali przyczyny wystąpienia przeciwko Wielkiej Brytanii.

2. Scharakteryzuj idee, do jakich odwoływali się autorzy Deklaracji niepodległości.

Kazimierz Pułaski w bitwie pod Savannah w 1779 r. przedstawiony na obrazie Stanisława Batowskiego-Kaczora. Polski generał, nazywany ojcem amerykańskiej kawalerii, zmarł tuż po zakończeniu starcia. Ze względu na swoje zasługi w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych jest uznany za bohatera USA.

▪ *obraz, Polska, XX w.*

wśród nich m.in. Polacy – Tadeusz Kościuszko i Kazimierz Pułaski – oraz Francuz, gen. Marie Joseph de La Fayette [czyt.: ma**ri** ż**ozef** de la fa**jet**]. Po stronie Stanów Zjednoczonych do wojny z Wielką Brytanią włączyły się też kraje europejskie: Francja, a następnie Hiszpania i Holandia. Jednak tylko Francuzi uznali niepodległość Stanów Zjednoczonych i wysłali do Ameryki korpus swoich wojsk. Zmuszona do walki na licznych frontach marynarka brytyjska zaczęła ponosić porażki, co pogorszyło zaopatrzenie wojsk brytyjskich w koloniach. Zaczęły one przegrywać z ponad dwukrotnie większą Armią Kontynentalną wspomaganą przez Francuzów. Ostatecznie główne siły brytyjskie zostały pokonane w **1781 r.** w bitwie **pod Yorktown** [czyt.: jorktałn]. Mimo to dopiero w **1783 r.** podpisano **pokój w Wersalu**. Brytyjczycy uznali niepodległość Stanów Zjednoczonych i przekazali im ogromny pas ziemi między Appalachami a Missisipi. Utracili też na rzecz Hiszpanii Florydę.

USTRÓJ STANÓW ZJEDNOCZONYCH

W czasie wojny każdy stan był osobnym państwem, prowadzącym niezależną politykę. W 1787 r. pod przywództwem Waszyngtona zebrał się Kongres, który miał określić relacje między stanami i powołać rząd federalny. W trakcie obrad ścierały się głosy zwolenników federacji, pragnących zacieśnić związek między stanami, oraz separatystów, uznających, że stany nadal powinny funkcjonować

POSTAĆ HISTORYCZNA

JERZY WASZYNGTON (1732–1799)

Amerykański generał i polityk, pierwszy prezydent Stanów Zjednoczonych, uważany za ojca narodu. Urodził się w kolonii Wirginia [czyt.: wirdżinia]. Doświadczenie wojskowe zdobył w armii brytyjskiej podczas wojny z Francją, co sprawiło, że Kongres powierzył mu dowództwo nad Armią Kontynentalną. Zdawał sobie sprawę z przewagi brytyjskich żołnierzy nad kolonistami, dlatego unikał wielkich bitew i koncentrował się na rozbijaniu mniejszych formacji przeciwnika. W 1789 r. Waszyngton został jednogłośnie wybrany na pierwszego prezydenta. Prowadził pokojową politykę, dzięki czemu Stany Zjednoczone mogły skupić się na rozwoju gospodarczym i umacnianiu swojego ustroju. Popierał budowę nowej stolicy państwa, miasta federalnego, które później nazwano na jego cześć Waszyngtonem. W 1796 r., po zakończeniu drugiej kadencji, ogłosił, że nie będzie więcej kandydował, czym wyznaczył niepisaną tradycję dwukadencyjności. Zmarł w 1799 r. w swojej posiadłości w Wirginii.

WALKI O NIEPODLEGŁOŚĆ STANÓW ZJEDNOCZONYCH

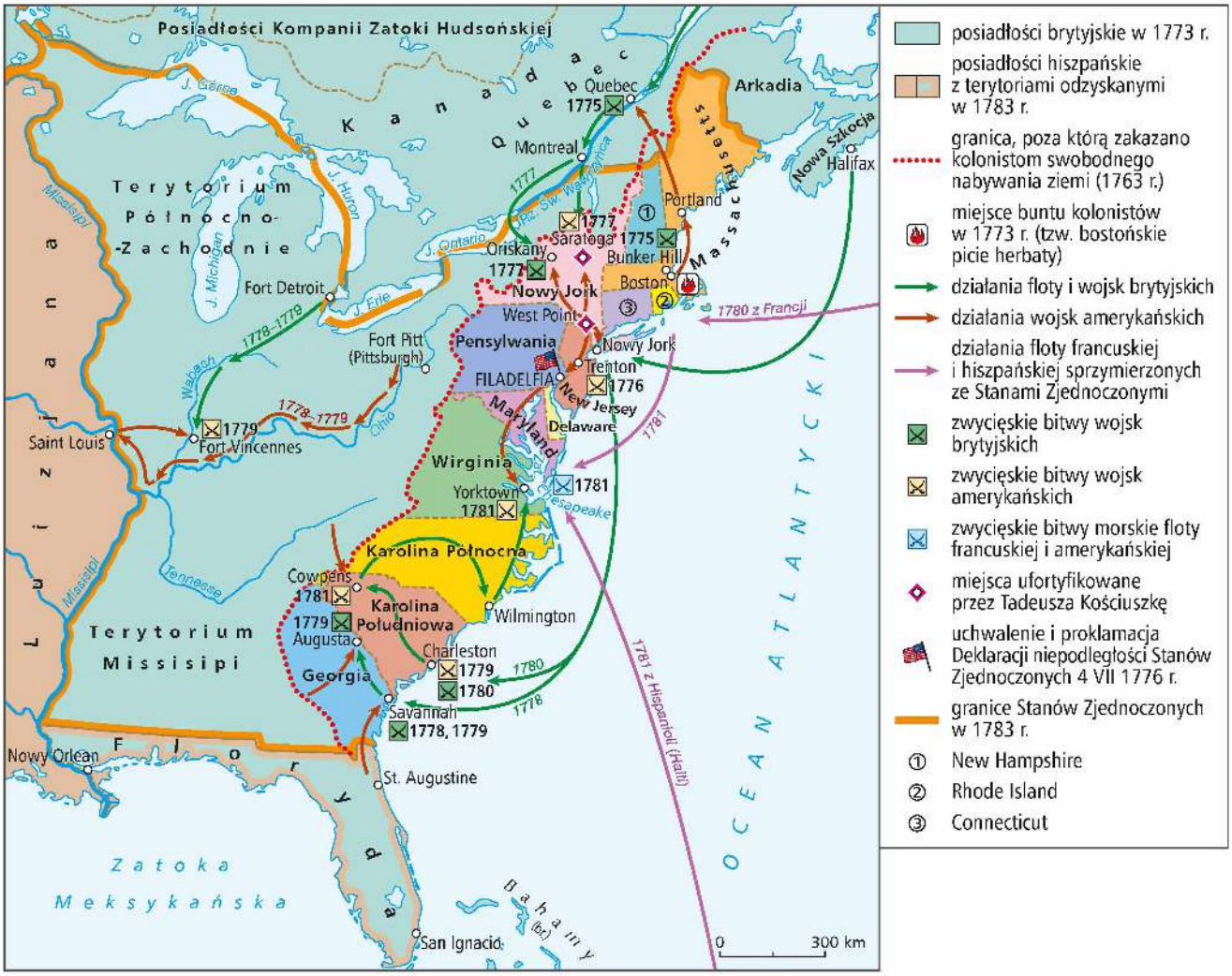

? 1. Wymień nazwy 13 stanów, które ogłosiły niepodległość.
2. Wskaż, gdzie toczyły się działania zbrojne podczas wojny o niepodległość USA.

jako oddzielne państwa. Ostatecznie przeważyła pierwsza opcja, reprezentowana przez Jerzego Waszyngtona i Benjamina Franklina.

17 września 1787 r. uchwalono **konstytucję Stanów Zjednoczonych** – pierwszą na świecie ustawę zasadniczą, określającą w pełni zasady ustroju państwa. Konstytucja głosiła, że Stany Zjednoczone są **państwem federacyjnym**, złożonym z poszczególnych stanów. Stany miały jednak zachować samorządność (odrębna administracja, prawo i polityka podatkowa).

Konstytucja wprowadzała trójpodział władzy zgodny z oświeceniową ideą Monteskiusza. Władzę ustawodawczą sprawował **Kongres**, złożony z **Izby Reprezentantów** i **Senatu**. W Senacie miało zasiadać po dwóch przedstawicieli z każdego stanu, a do Izby Reprezentantów każdy stan wybierał liczbę kongresmenów proporcjonalną do liczby ludności. Prawo wyborcze przysługiwało ludności o wymaganym cenzusie majątkowym. W ten sposób odrzucono zasady panujące w Europie, że prawo wyboru przedstawicieli mają tylko niektóre stany społeczne. Władzę wykonawczą sprawował wybierany na czteroletnią kadencję **prezydent**. Wybory na ten urząd miały się odbywać dwustopniowo – najpierw w głosowaniu powszechnym wybierano proporcjonalną dla każdego stanu liczbę elektorów, następnie to oni bezpośrednio wskazywali prezydenta. Prezydentowi nadano szerokie uprawnienia, m.in. był on zwierzchnikiem sił zbrojnych, sprawował funkcję szefa rządu (powoływał i odwoływał

CIEKAWOSTKA

Flaga i herb Stanów Zjednoczonych

W 1777 r. Kongres podjął decyzję o ustanowieniu narodowej flagi Stanów Zjednoczonych. Na cześć połączenia 13 stanów składała się ona z 13 pasów na przemian czerwonych i białych, a w lewym górnym rogu znalazło się niebieskie pole z 13 białymi pięcioramiennymi gwiazdami (stąd nazwa flagi *Stars and Stripes* – czyt.: stars end strajps, czyli 'gwiazdy i paski'). W miarę powiększania się Stanów Zjednoczonych o następne stany flagę zmieniano – dodawano do niej kolejne gwiazdy. Symboliczna liczba pierwszych stanów pojawia się ponadto w herbie kraju (wielkiej pieczęci). Przedstawia on orła bielika, mającego w każdym skrzydle 13 piór. Ptak trzyma w szponach gałązkę oliwną (symbol pokoju) z 13 liśćmi oraz 13 strzał (symbol wojny). Dziób ptaka jest skierowany w stronę gałązki oliwnej, co oznacza, że pokój w państwie stanowi nadrzędną wartość. U góry znajduje się nimb z 13 gwiazdami, podobnie jak na fladze. Nad orłem zamieszczono łaciński napis: *E pluribus unum* ('Z wielu jeden') wskazujący na jedność kraju.

Flaga Stanów Zjednoczonych

Herb Stanów Zjednoczonych

ministrów), mianował oficerów oraz sędziów najwyższych. Miał też prawo **weta** wobec uchwał Kongresu. Ponadto powołano **Sąd Najwyższy**, który rozstrzygał najważniejsze sprawy w państwie (zwłaszcza związane ze zgodnością prawa z konstytucją).

Ustrój Stanów Zjednoczonych stworzony w XVIII w. przetrwał z niewielkimi zmianami do dzisiaj. Jeszcze w 1791 r. Kongres wprowadził 10 nowych poprawek do konstytucji (tzw. Kartę Praw). Gwarantowały one podstawowe swobody obywatelskie: prawo do własności, wolność wyznania, sumienia, zgromadzeń, słowa i druku, bezpieczeństwo osobiste, a także prawo do posiadania broni.

Nowe państwo zostało zorganizowane jako federacja (łac. *foedus* – 'związek'). Oznaczało to, że stany jako części składowe kraju mają swoje prawa, sądy, administrację, a nawet władzę wykonawczą. Zachowują dużą autonomię, ale ponad nimi istnieje rząd federalny (centralny), który sprawuje rządy w imieniu wszystkich stanów w dziedzinach: polityki zagranicznej, bezpieczeństwa i finansów. Wspólna dla wszystkich stanów była też waluta – wprowadzony w 1785 r. dolar amerykański.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw, jak przebiegała kolonizacja Ameryki Północnej do XVIII w.
2. Wyjaśnij przyczyny konfliktu kolonistów amerykańskich z Wielką Brytanią w drugiej połowie XVIII w.
3. Opisz przebieg amerykańskiej walki o niepodległość.
4. Scharakteryzuj ustrój Stanów Zjednoczonych.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Jenkins, *Historia Stanów Zjednoczonych*, tłum. A. Oksiuta, Kraków 2009.
L. Pastusiak, *Prezydenci: Stany Zjednoczone od Jerzego Waszyngtona do Ronalda Reagana*, t. 1, Warszawa 1987.

6 REWOLUCJA WE FRANCJI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja we Francji za rządów Ludwika XV i Ludwika XVI,
- podział społeczeństwa francuskiego,
- zwołanie Stanów Generalnych i wybuch rewolucji,
- uchwalenie Deklaracji praw człowieka i obywatela.

FRANCJA W XVIII WIEKU

Od XVII w. Francja była największym i najludniejszym (27 mln mieszkańców) państwem Europy, uznawanym za jedno z mocarstw. Miała rozległe kolonie oraz dysponowała potężną armią lądową i flotą wojenną, które brały udział we wszystkich najważniejszych wojnach XVIII stulecia. Paryż, zaliczany do największych miast kontynentu, pełnił funkcję centrum europejskiej kultury.

W ostatnich latach rządów Ludwika XIV (zmarł w 1715 r.) doszło do kryzysu ekonomicznego spowodowanego zadłużeniem. Wciąż potrzeba było dodatkowych środków na pokrycie kosztów wojen, a dochody uzyskiwane z kolonii przestawały wystarczać. Sytuacji nie poprawiły reformy podejmowane przez **Ludwika XV**. Nie udało się spłacić długów i doprowadzić do ożywienia gospodarczego w kraju – głównie ze względu na sprzeciw szlachty i duchowieństwa na propozycję opodatkowania tych stanów. Ponadto po klęsce w wojnie siedmioletniej (1756–1763) Francja utraciła wiele posiadłości w Ameryce Północnej i Indiach.

Sytuacja ekonomiczna państwa pogorszyła się jeszcze bardziej za panowania **Ludwika XVI**. W latach 80. XVIII spadła produkcja rolna. Kryzys w przemyśle powodował obniżki pensji i zwolnienia wśród robotników. Ponadto w kraju zaczęły wybuchać epidemie dziesiątkujące ludność. W tych okolicznościach nowe podatki – na sfinansowanie udziału Francji w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych – spotęgowały i tak olbrzymie niezadowolenie społeczeństwa z rządów Burbonów.

SPOŁECZEŃSTWO FRANCJI

W XVIII w. we Francji nadal obowiązywał feudalny podział społeczeństwa na **trzy stany**. Pierwsze dwa, czyli **duchowieństwo** i **szlachta**,

POSTAĆ HISTORYCZNA

LUDWIK XVI (1754–1793)

Władca Francji z dynastii Burbonów, wnuk Ludwika XV i prawnuk króla Polski Stanisława Leszczyńskiego. Gdy objął tron w 1774 r., kraj borykał się z wieloma problemami gospodarczymi i finansowymi. W 1778 r. monarcha zaangażował się w walki kolonistów amerykańskich z ich metropolią, co wywołało kolejny konflikt z Wielką Brytanią. Pomimo zwycięstwa wojna doprowadziła Francję do ruiny finansowej. Aby ratować kraj, król w 1789 r. zwołał – po raz pierwszy od 175 lat – Stany Generalne. Po ich przekształceniu się w Zgromadzenie Narodowe próbował interweniować za pomocą armii, jednak ostatecznie zgodził się na wprowadzenie monarchii konstytucyjnej. Po przegranej w wojnie z Austrią w 1792 r. król został aresztowany, oskarżony o zdradę stanu i skazany na karę śmierci. Wyrok wykonano 21 stycznia 1793 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Maria Antonina – symbol ancien régime'u

Córka cesarzowej austriackiej Marii Teresy i żona króla Francji Ludwika XVI. Małżeństwo to, łączące dwa najpotężniejsze rody – Burbonów i Habsburgów, stało się gwarancją równowagi w Europie. Maria Antonina, w odróżnieniu od swojej matki, nie interesowała się polityką. Zraziła do siebie francuskie społeczeństwo tym, że wydawała ogromne sumy na dwór i trwoniła pieniądze na różne zachcianki. Do skrajnej niepopularności królowej doprowadziła tzw. afera naszyjnikowa. Bliska Marii Antoninie hrabina kupiła w jej imieniu (i z jej sfałszowanym podpisem) drogocenny naszyjnik z brylantami. Gdy bankierzy zwrócili się o zapłatę ogromnej sumy do władczyni, ta odmówiła. Dwór królewski udowodnił, że Maria Antonina rzeczywiście padła ofiarą oszustwa, lecz to nie przekonało opinii publicznej, która uznała, że wszystko działo się za zgodą królowej. Na Marii Antoninie skupiła się cała krytyka dworu monarszego i nieudolnej polityki królewskiej. Przypisywano jej wszystkie grzechy ancien régime'u (czyt.: ansję reżimu, czyli 'starych rządów'), jak później w czasach rewolucji nazywano okres władzy Burbonów.

? Dlaczego postępowanie królowej Marii Antoniny budziło takie oburzenie Francuzów?

Maria Antonina po śmierci Ludwika XVI została posądzona o spisek przeciwko Francji. W procesie ze wszystkich oskarżeń wychodziła obronną ręką, dlatego skazano ją na śmierć pod zarzutem naruszenia zasad moralnych.

▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

miały ogromne majątki ziemskie i korzystały ze specjalnych względów, m.in. były zwolnione z podatków i piastowały najważniejsze urzędy w administracji czy armii. Te uprzywilejowane warstwy obejmowały jednak zaledwie kilka procent wszystkich Francuzów. Ciężar państwa spoczywał na najliczniejszym **stanie trzecim**, złożonym z **chłopów** i **mieszczan**. Mimo że płacili podatki i utrzymywali pozostałe stany, nie posiadali oni żadnych praw politycznych. Kryzys ekonomiczny i nowe obciążenia podatkowe wywołały więc ogromne niezadowolenie tej części społeczeństwa.

W drugiej połowie XVIII w. pod wpływem idei oświeceniowych wśród stanu trzeciego wzrosła świadomość nierówności społecznych. Wykształceni przedstawiciele wolnych zawodów (lekarze, prawnicy) oraz **burżuazja**, prowadząca dochodowe interesy, ale pozbawiona praw politycznych i możliwości awansu, coraz częściej mówili o wolności jednostki i prawach naturalnych. **Drobnomieszczaństwo** i chłopi domagali się zmniejszenia podatków na rzecz szlachty, duchowieństwa i państwa. Ponadto rosła grupa robotników, którzy za ciężką pracę uzyskiwali niewielkie dochody. Wśród przedstawicieli uprzywilejowanych stanów także nie brakowało osób niezadowolonych z dotychczasowego ładu społecznego. Ubogie niższe duchowieństwo z zazdrością spoglądało na

Chłop niosący na swoich barkach duchownego i szlachcica to karykatura francuska z czasów rewolucji. Ukazywała los stanu trzeciego, który musiał ciężko pracować na rzecz grup uprzywilejowanych.

▪ *karykatura, Francja, 1789 r.*

Podział społeczeństwa Francji w XVIII wieku

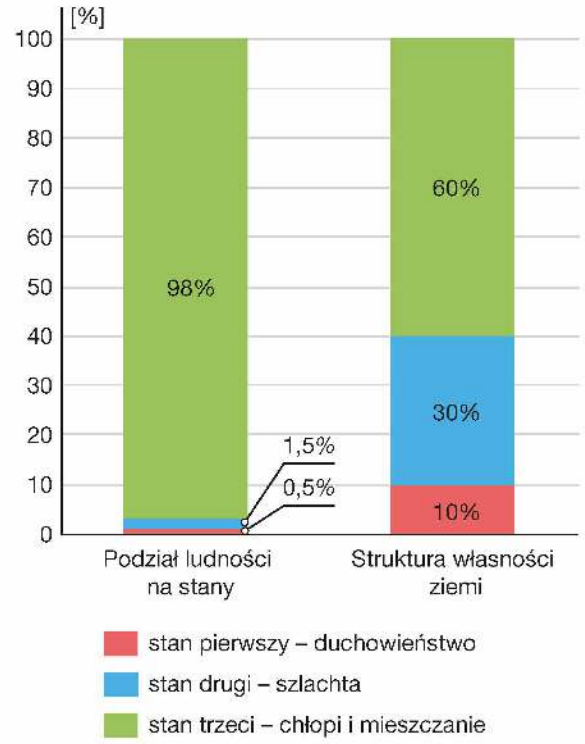

luksusowe życie biskupów. Przepaść dzieliła też niższą szlachtę od arystokracji, niezwykle bogatej i swobodnej w obyczajach.

Pogarszająca się sytuacja społeczna w kraju sprawiła, że coraz bardziej niepopularni stawali się Ludwik XVI i jego żona **Maria Antonina**. Ich wystawny dwór pochłaniał ogromne kwoty (ok. 15% dochodów kraju), co uznawano za jawne marnotrawstwo. Król był pozbawiony autorytetu i często zmieniał decyzje – pod naciskiem warstw uprzywilejowanych wycofał się m.in. z reformy skarbu. To przysparzało mu wrogów wśród grup oczekujących przemian.

Im bardziej jednak było widać nieudolność władcy i rządu, tym silniej przedstawiciele stanu trzeciego domagali się reform. W 1789 r. ksiądz **Emmanuel-Joseph Sieyès** [czyt.: emaniu-**el** żo**zef** s-i**je**] opublikował broszurę zatytułowaną *Co to jest stan trzeci?*. Ukazał w niej, że 96% ludności (w rzeczywistości 98%) pracuje na pozostałe dwa stany, broniące swoich przywilejów. Książeczka Sieyèsa stała się programem ideowym stanu trzeciego, który oczekiwał nadania mu praw politycznych, aby współdecydować o sprawach publicznych.

STANY GENERALNE

Ludwik XVI potrzebował pieniędzy, a jego próby opodatkowania stanów uprzywilejowanych skończyły się fiaskiem ze względu na sprzeciw arystokracji. Niepowodzenia polityki fiskalnej króla sprawiły, że społeczeństwo zaczęło nalegać na zwołanie **Stanów Generalnych**. To zgromadzenie złożone z delegatów wszystkich trzech stanów mogłoby – jako reprezentacja narodu – zdecydować o naprawie finansów państwa. Opór społeczeństwa i kryzys finansowy spowodowały, że pod koniec 1788 r. król zgodził się na zwołanie, pierwszy raz od 1614 r., Stanów Generalnych.

Szybko pojawił się problem dotyczący liczby delegatów. Szlachta i duchowieństwo chciały, aby tak jak poprzednio każdy stan reprezentowało tyle samo osób. Nie chcieli na to przystać przedstawiciele stanu trzeciego, którzy stanowili większość społeczeństwa i uważali, że w ich imieniu powinno wystąpić więcej posłów. Ostatecznie stan trzeci uzyskał przewagę, lecz kosztem skomplikowanego systemu wyborczego. Wybory do zgromadzenia

Przysięga w sali do gry w piłkę to obraz autorstwa Jacques'a-Louisa Davida. Malarz przedstawił moment, w którym członkowie Zgromadzenia Narodowego ogłaszają, że będą obradować do momentu uchwalenia konstytucji.

▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

SKŁAD STANÓW GENERALNYCH

W wybranych na wiosnę 1789 r. Stanach Generalnych zasiadało ponad tysiąc osób. Każdy stan miał obradować oddzielnie. Stan szlachecki liczył 270 deputowanych, a duchowieństwo było reprezentowane przez 291 posłów. O ile deputowani szlacheccy występowali jako jedność, o tyle wśród duchowieństwa zarysowały się podziały. W większości zasiadali tam proboszczowie z niewielkich parafii, często mający podobne poglądy jak lud Paryża czy mieszkańcy francuskiej prowincji. Przedstawicielami trzeciego stanu było 578 deputowanych. Zdecydowaną większość z nich stanowili ludzie majętni i wykształceni, należący do elit burżuazji francuskiej. Wśród nich nie znalazł się żaden chłop. Burżuazja była jednak zdecydowana walczyć o złamanie przywilejów dwóch pierwszych stanów i wpływ na rządy w kraju.

Otwarcie posiedzenia Stanów Generalnych w Wersalu w maju 1789 r. przez króla Ludwika XVI.
▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

? Jakie były powody podziału wśród przedstawicieli stanu duchownego?

odbyły się w napiętej atmosferze. Lud Paryża organizował zamieszki, tłumione przez wojska królewskie.

Ludwik XVI otworzył posiedzenie Stanów Generalnych w Wersalu **5 maja 1789 r.** Od samego początku wybuchły spory dotyczące głosowania. Stan trzeci zażądał głosowania wszystkich przedstawicieli w myśl zasady: jeden przedstawiciel – jeden głos. W przeszłości bowiem każdemu stanowi, które obradowały osobno, przysługiwał jeden głos – to umożliwiało szlachcie i duchowieństwu przegłosowanie stanu trzeciego i obciążanie go nowymi podatkami. Szlachta odmówiła, ale duchowieństwo się podzieliło i część jego przedstawicieli zaczęła uczestniczyć w obradach stanu trzeciego. Wówczas stan ten, którego deputowani stanowili reprezentację 96% francuskiego społeczeństwa, ogłosił się **Zgromadzeniem Narodowym**. Ostatecznie do zgromadzenia przyłączyła się większość duchownych oraz część szlachty. W ten sposób 9 lipca 1789 r. powstało **Zgromadzenie Konstytucyjne**, zwane **Konstytuantą**, które postawiło sobie za cel uchwalenie konstytucji.

REWOLUCJA LUDOWA

Po utworzeniu Zgromadzenia Konstytucyjnego Ludwik XVI zaczął koncentrować wokół Paryża i Wersalu oddziały wojska. Te wieści oburzyły ludność, która uwierzyła, że król zamierza zaatakować Konstytuantę i ostrzelać Paryż. Atmosfera stała się napięta, a w mieście zaczęto tworzyć oddziały milicji uzbrojone w karabiny i piki. Do protestów przyłączyła się część burżuazji, obawiająca się spisku ze strony króla wspieranego przez arystokrację. Powołano gwardię mieszczańską, która miała strzec porządku.

Po kilku dniach zamieszek **14 lipca 1789 r.** gwardia i lud Paryża ruszyły do arsenałów po broń, a następnie zaatakowały Bastylię – paryskie więzienie, uchodzące za symbol władzy absolutnej francuskich królów. Szturm na Bastylię uznaje się za **początek rewolucji**. Po krótkich walkach Paryż został przejęty przez rewolucjonistów. Przerażony sytuacją król obiecał wycofać wojsko spod stolicy i zalegalizować milicję jako Gwardię Narodową. Dowództwo nad nią przejął bohater wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych **gen. Marie Joseph de La Fayette**.

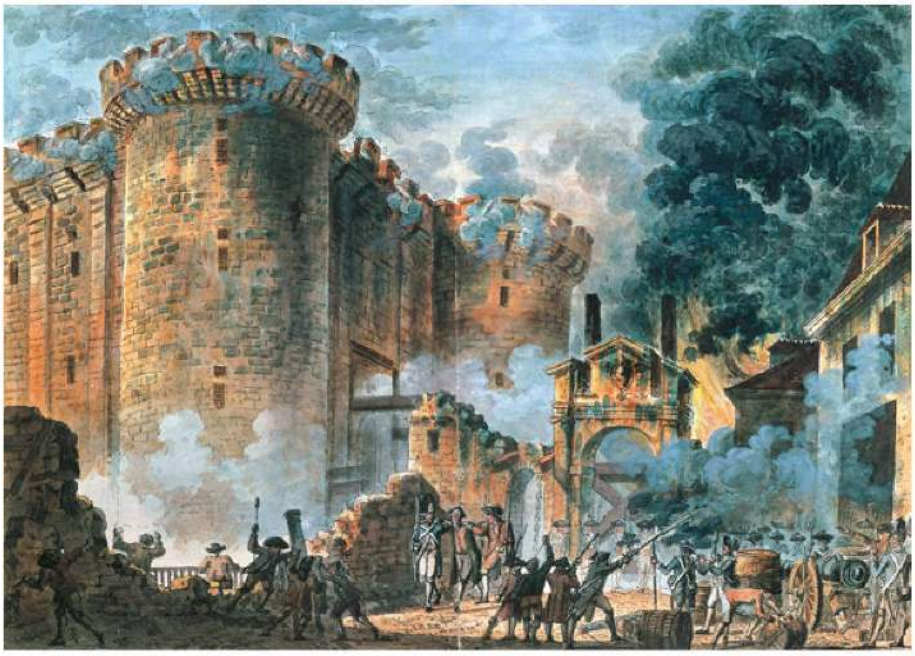

Szturm na Bastylię miał na celu uwolnienie skazańców politycznych. Jednak w momencie ataku znajdowało się tam tylko kilku więźniów. Zostali oni uwolnieni przez rewolucjonistów, a wszyscy strażnicy zabici. Buntownicy zburzyli również mury budowli – symbol absolutyzmu Burbonów.

▪ *rycina, Francja, XVIII w.*

W drugiej połowie lipca rewolucja wybuchła także w innych częściach Francji. Królewska administracja traciła kontrolę nad poszczególnymi miastami, w których władzę przejmowali mieszczanie. Na wsi przeciwko feudałom buntowali się chłopi. Arystokracja francuska uciekała za granicę, a wśród ludu podsycano wieści, że zamierza ona powrócić na czele obcych wojsk. Pod wpływem tych pogłosek na przełomie lipca i sierpnia wybuchło powstanie chłopskie, zwane **Wielką Trwogą**, podczas którego dopuszczono się wielu okrutnych zbrodni. Sprawą chłopów zajęło się wówczas Zgromadzenie Narodowe, które postanowiło znieść poddaństwo, świadczenia osobiste wobec pana oraz sądownictwo senioralne. Ograniczono też przywileje podatkowe szlachty i zlikwidowano dziesięcinę, płaconą na rzecz Kościoła.

ZMIANA USTROJU WE FRANCJI

Uczestnicy Zgromadzenia Konstytucyjnego zdawali sobie sprawę, że prace nad konstytucją potrwają długo. Z tego powodu już w sierpniu 1789 r. wzorem Stanów Zjednoczonych Konstytuanta uchwaliła **Deklarację praw człowieka i obywatela** – wstęp do przyszłej konstytucji. Deklaracja była oparta na ideach oświeceniowych, czyli prawach naturalnych, spośród których za najważniejsze uznano wolność, równość i własność. Zrywała z ustrojem feudalnym i przywilejami stanowymi, wprowadzała też równość obywateli wobec prawa. Po ogłoszeniu Deklaracji uchwalono ponadto kasatę zakonów i klasztorów oraz przejęcie ich majątku przez państwo. Księża mieli stać się urzędnikami państwowymi, którym wypłacano określone pensje.

Radykalne posunięcia Konstytuanty skłoniły Ludwika XVI do zebrania wojska i próby przejęcia kontroli w państwie. Na wieść o tym mieszczanie ruszyli na Wersal, gdzie przebywał monarcha, i zmusili go do przeniesienia się do Paryża. Odtąd król został zakładnikiem paryskiego ludu.

Prace nad konstytucją trwały nieprzerwanie przez cały 1790 r. Trudno było jednak dojść do porozumienia w sprawie jej ostatecznego kształtu. W obradach uczestniczyli bowiem zarówno arystokraci i wyżsi duchowni – przeciwnicy radykalnych zmian, którzy zasiadali po prawej stronie sali – jak i zwolennicy obalenia monarchii bądź pozostawienia króla wyłącznie jako urzędnika reprezentującego państwo, zasiadający po lewej. W ten sposób utrwalił się podział na konserwatywną prawicę i radykalną lewicę we wszystkich przyszłych parlamentach w Europie.

W czerwcu 1791 r. Ludwik XVI usiłował uciec z Paryża, został jednak zatrzymany

JAKOBINI I KORDELIERZY

Poglądy lewicowe reprezentowali we Francji działacze **Towarzystwa Przyjaciół Konstytucji**, określani popularnie mianem **jakobinów** (od siedziby w klasztorze dominikanów, we Francji nazywanych jakobinami) lub górali (od miejsca na górze, jakie zajmowali w Konstytuancie). W całej Francji zakładali oni filie swojego Towarzystwa, do którego przystąpiło blisko 400 tys. ludzi. Początkowo wśród jakobinów znajdowało się wielu zwolenników monarchii konstytucyjnej, m.in. La Fayette, Sieyès, Mirabeau [czyt.: mira**bo**], jednak wkrótce zaczęli oni głosić hasła demokratyczne. Przywódcą jakobinów został **Maximilien de Robespierre** [czyt.: maksimili**ę** de robes**pier**]. Drugim francuskim stronnictwem lewicowym byli **kordelierzy** (fr. *la corde*, czyt.: la kord – 'sznur', symbolizujący klasztor franciszkański, w którym się spotykali). Od początku byli oni zwolennikami wprowadzenia republiki i współpracowali z jakobinami. Na czele kordelierów stali **Georges Danton** [czyt.: żorż da**ntą**] i **Jean-Paul Marat** [czyt.: żą pol ma**ra**].

Zabójstwo Jeana-Paula Marata przedstawione na obrazie z 1880 r. Przywódcę kordelierów zabiła młoda kobieta, żyrondystka Charlotte Corday. Podczas śledztwa przyznała że chciała powstrzymać polityka, którego uważała za winnego wojny domowej i upadku kraju.

▪ *obraz, Francja, 1880 r.*

? Jakie były poglądy przedstawicieli ugrupowań lewicowych?

i zawieszony w pełnieniu obowiązków. We wrześniu 1791 r. uchwalono **konstytucję**, podpisaną przez władcę. Ustawa zasadnicza głosiła, że Francja jest **monarchią konstytucyjną**, w której król ma władzę dziedziczną. Wprowadzała też trójpodział władzy. Organem ustawodawczym było Zgromadzenie Prawodawcze (**Legislatywa**). Władzę wykonawczą powierzono władcy, którego kompetencje znacznie jednak ograniczono. Już sam tytuł „król Francuzów" zapowiadał, że jego pozycja zależy od woli narodu. Miał on sprawować rządy poprzez swoich sześciu ministrów, którzy odpowiadali przed Legislatywą. Monarchę pozbawiono prawa wypowiadania wojny i zawierania pokoju. Ustanowiono również niezależne i odrębne od innych władz sądy.

Ponadto zlikwidowano historyczny podział Francji na prowincje, a w zamian podzielono ją na 83 departamenty, mające swoje samorządy. Konstytucja – w nawiązaniu do Deklaracji praw człowieka i obywatela – zapowiadała ustrój społeczny oparty na wolności, równości i własności obywateli. Mimo to wiele zapisów łamało te hasła. Ustalono bowiem, że prawo wyborcze mają tylko osoby posiadające własność oraz podzielono właścicieli na cztery kategorie (ludziom zamożniejszym przyznano bezpośrednie prawo wyborcze i możliwość startu w wyborach). Wprowadzono też zakaz strajków. Burżuazja obawiała się bowiem radykalnych ruchów robotniczych i utraty rządów na rzecz coraz liczniejszych ubogich warstw ludności.

REWOLUCJA BURŻUAZYJNA

Wydarzenia zapoczątkowane we Francji w 1789 r. określamy mianem **rewolucji** (łac. *revolutio*, czyt.: rewolucjo – 'przewrót'). W ciągu dwóch lat (1789–1791) zlikwidowano system feudalny, ograniczono władzę królewską oraz wprowadzono nowy ustrój społeczny (bez podziału na stany) i polityczny (na czele

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA PRAW CZŁOWIEKA I OBYWATELA Z 1789 ROKU

Uchwalona 26 sierpnia 1789 r. Deklaracja stanowiła milowy krok w ustawodawstwie europejskim. Gwarancje wolności człowieka, równości wobec prawa oraz własności prywatnej stały się odtąd podstawowymi wartościami w życiu społecznym.

Przedstawiciele Ludu Francuskiego, występujący jako ZGROMADZENIE NARODOWE, uważając, iż jedyną przyczyną nieszczęść publicznych i nadużyć rządów jest nieznajomość, zapomnienie i lekceważenie praw człowieka, postanowili ogłosić w formie uroczystej deklaracji naturalne, niepozbywalne i święte prawa człowieka [...].

Art. 1. Ludzie rodzą się i pozostają wolni i równi z punktu widzenia prawa. Różnice społeczne mogą się opierać tylko na użyteczności wobec społeczeństwa.

Art. 2. Celem każdej organizacji politycznej jest utrzymanie naturalnych i nieprzedawnionych praw człowieka. Tymi prawami są: wolność, własność, bezpieczeństwo i opór przeciwko uciskowi. [...]

Art. 4. Wolność polega na czynieniu tego wszystkiego, co nie szkodzi drugiemu. W ten sposób nie ma innych granic dla używania praw naturalnych człowieka jak te, które zapewniają używanie tychże praw innym członkom społeczeństwa. Te granice może określić tylko ustawa. [...]

Art. 10. Nikt nie może być niepokojony z powodu swoich przekonań, również i religijnych, byle ich manifestowanie nie zakłócało porządku publicznego ustanowionego przez prawo.

Art. 11. Swobodna wymiana myśli i poglądów jest jednym z najcenniejszych praw człowieka. Każdy obywatel ma więc wolność słowa, pisma i druku i odpowiada tylko za nadużywanie tej wolności w wypadkach określonych przez ustawę. [...]

Art. 17. Własność jest prawem świętym i nietykalnym. Nikt nie może być go pozbawionym, z wyjątkiem wypadku, gdy tego wymaga w sposób oczywisty konieczność publiczna uznana przez prawo, wszelako pod warunkiem słusznego i z góry wypłaconego odszkodowania.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 487–489.

Deklaracja praw człowieka i obywatela została umieszczona na tablicach, które swoim wyglądem miały nawiązywać do biblijnego Dekalogu.

▪ *fotografia współczesna, Francja*

? 1. Przedstaw cele Deklaracji zawarte w jej preambule.
2. Wymień idee oświeceniowe, które zostały utrwalone w tym dokumencie.

z pochodzącym z wyboru Zgromadzeniem Prawodawczym). Ograniczono także rolę Kościoła i pozbawiono duchowieństwo przywilejów oraz części majątków. Jednak nie wszyscy przedstawiciele stanu trzeciego tak samo skorzystali z zachodzących zmian. Chociaż to atak ludu na Bastylię uznaje się za początek Wielkiej Rewolucji Francuskiej, jednak dalsze wydarzenia (do 1791 r.) należy określić mianem **rewolucji burżuazyjnej**. Mimo odwoływania się do oświeceniowych haseł wolności i równości burżuazja nie dopuściła bowiem robotników

WARTO WIEDZIEĆ

Symbole rewolucji

Zdobycie Bastylii 14 lipca 1789 r. jest uważane za jeden z symboli rewolucji. Aby upamiętnić to wydarzenie, co roku we Francji uroczyście obchodzi się ten dzień jako święto narodowe. Symbolem przemian stała się także trójkolorowa kokarda noszona przez lud Paryża, którą później uznano za narodowy symbol Francji. Na początku paryżanie nosili tylko niebiesko-czerwone kokardy – barwy flagi miasta. Jednak gdy król Ludwik XVI uznał rewolucyjne zmiany w stolicy, gen. La Fayette wprowadził też biel – kolor lilii Burbonów. Umieszczono ją między kolorami niebieskim i czerwonym, co miało oznaczać współpracę króla i narodu. Symbolem rewolucji francuskiej i związanego z nią wyzwolenia stała się też czapka frygijska, zwana czapką wolności, używana w XVIII w. przez galerników. W takiej czapce jest ukazywana także Marianne – młoda wojowniczka, ucieleśnienie wolności, do dziś będąca nieoficjalnym symbolem narodowym Republiki Francji. Ponadto do oznak rewolucjonistów należały długie spodnie, które – jako przeciwieństwo modnych wśród szlachty krótkich spodni spiętych nad kolanami – były noszone przez najbardziej radykalnych przedstawicieli ludu, zwanych sankiulotami (fr. *sans-culottes*, czyt.: są kjulot – 'bez spodni').

Sankiuloci ubrani w czapki frygijskie, do których mają przypięte trójkolorowe, rewolucyjne kokardy.

▪ *rycina, Francja, XVIII w.*

? Co symbolizowało zdobycie przez lud Bastylii?

i biedoty miejskiej do współdecydowania o państwie. Obywatelem Francji był ten, kto posiadał majątek. Burżuazja w pierwszych latach rewolucji osiągnęła swoje cele – uzyskała dostęp do władzy, zlikwidowała przywileje arystokracji i duchowieństwa oraz zniosła ograniczenia feudalne przeszkadzające jej w rozwoju ekonomicznym, m.in. pozostałości ustroju cechowego czy bariery celne. Dla niej rewolucja się skończyła – dalsze zmiany mogły być zbyt radykalne i tylko ją osłabić. Odtąd burżuazji i przedstawicielom ludu zaczęły przyświecać inne cele. Symbolem tego stała się manifestacja zorganizowana przez kordelierów w Paryżu w lipcu 1791 r., podczas której żądano detronizacji króla. Wówczas Gwardia Narodowa – znajdująca się w rękach burżuazji – krwawo rozpędziła demonstrantów. Dla ludu rewolucja trwała nadal.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację społeczną we Francji przed 1789 r.
2. Scharakteryzuj przyczyny wybuchu rewolucji.
3. Określ, jaki wpływ na wybuch rewolucji francuskiej miały idee oświeceniowe.
4. Opisz przebieg wydarzeń we Francji w latach 1789–1791.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI*, Wrocław 1985.
J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska 1789–1794: społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983.

7 REPUBLIKA FRANCUSKA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- ogłoszenie Francji republiką,
- wojny z koalicją państw europejskich i terror wewnętrzny,
- przyczyny przewrotu termidoriańskiego,
- znaczenie Wielkiej Rewolucji Francuskiej.

PROKLAMOWANIE REPUBLIKI

Rewolucja francuska wywarła duży wpływ na wydarzenia w całej Europie. W wielu krajach sympatyzowano ze zmianami we Francji. W Niderlandach Południowych (Belgia) wybuchło powstanie przeciwko władzy Habsburgów. Idee rewolucji stały się popularne także w Polsce w dobie Sejmu Czteroletniego. Rządy sąsiednich państw – z obawy przed rozprzestrzenieniem się haseł rewolucji – zwalczały tamtejszą publicystykę. Postanowiły też interweniować w sprawy Francji, aby przywrócić stary porządek. Wielu arystokratów

PODZIAŁ POLITYCZNY LEGISLATYWY

Scena polityczna Legislatywy pozostawała niezwykle zróżnicowana, a miejsca zajmowane w sali obrad przez poszczególne ugrupowania nie były przypadkowe. Po prawej stronie zasiadali przeciwnicy dalszych zmian, m.in. gen. La Fayette, a po lewej – zwolennicy dalszych rewolucyjnych posunięć. W skład Legislatywy wchodzili także monarchiści, liczący na przywrócenie ustroju sprzed 1789 r. Zdecydowaną większość stanowiły jednak ugrupowania o umiarkowanie lewicowym i skrajnie radykalnym programie, które dążyły do utrzymania zdobyczy rewolucji i rozszerzenia jej na inne kraje.

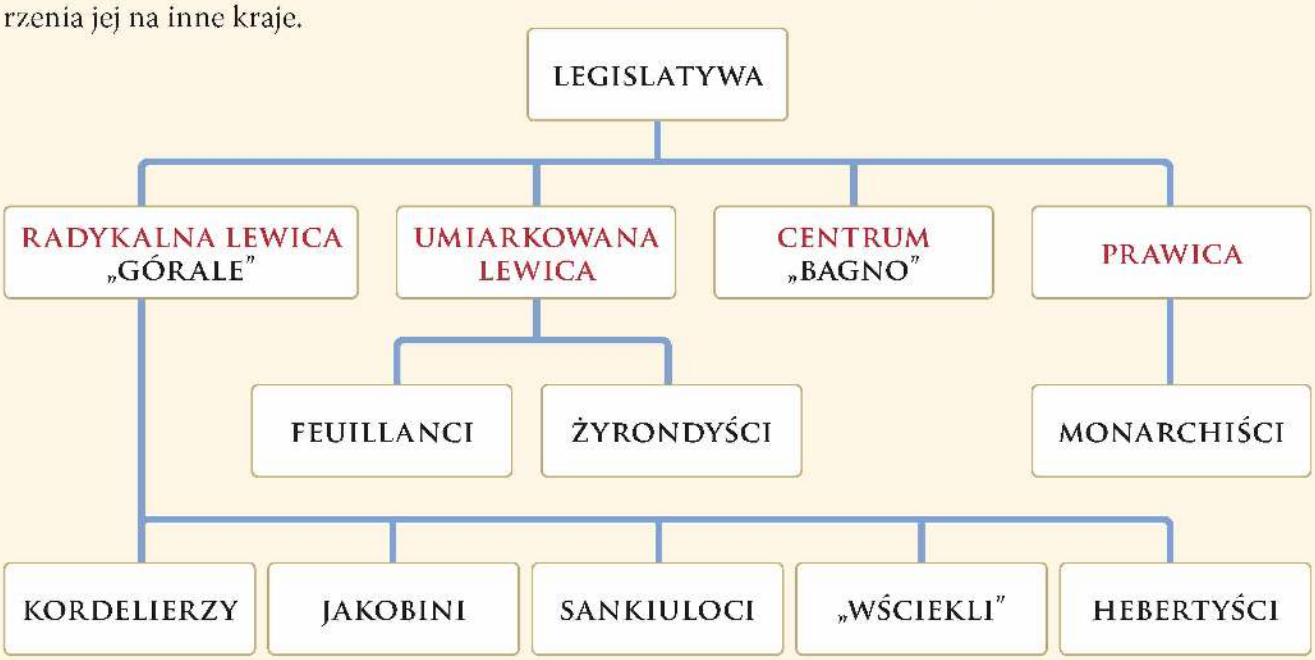

? Poszukaj w dostępnych Ci źródłach informacji na temat programów ugrupowań radykalnej lewicy podczas rewolucji we Francji.

REPUBLIKA FRANCUSKA W LATACH 1791–1794

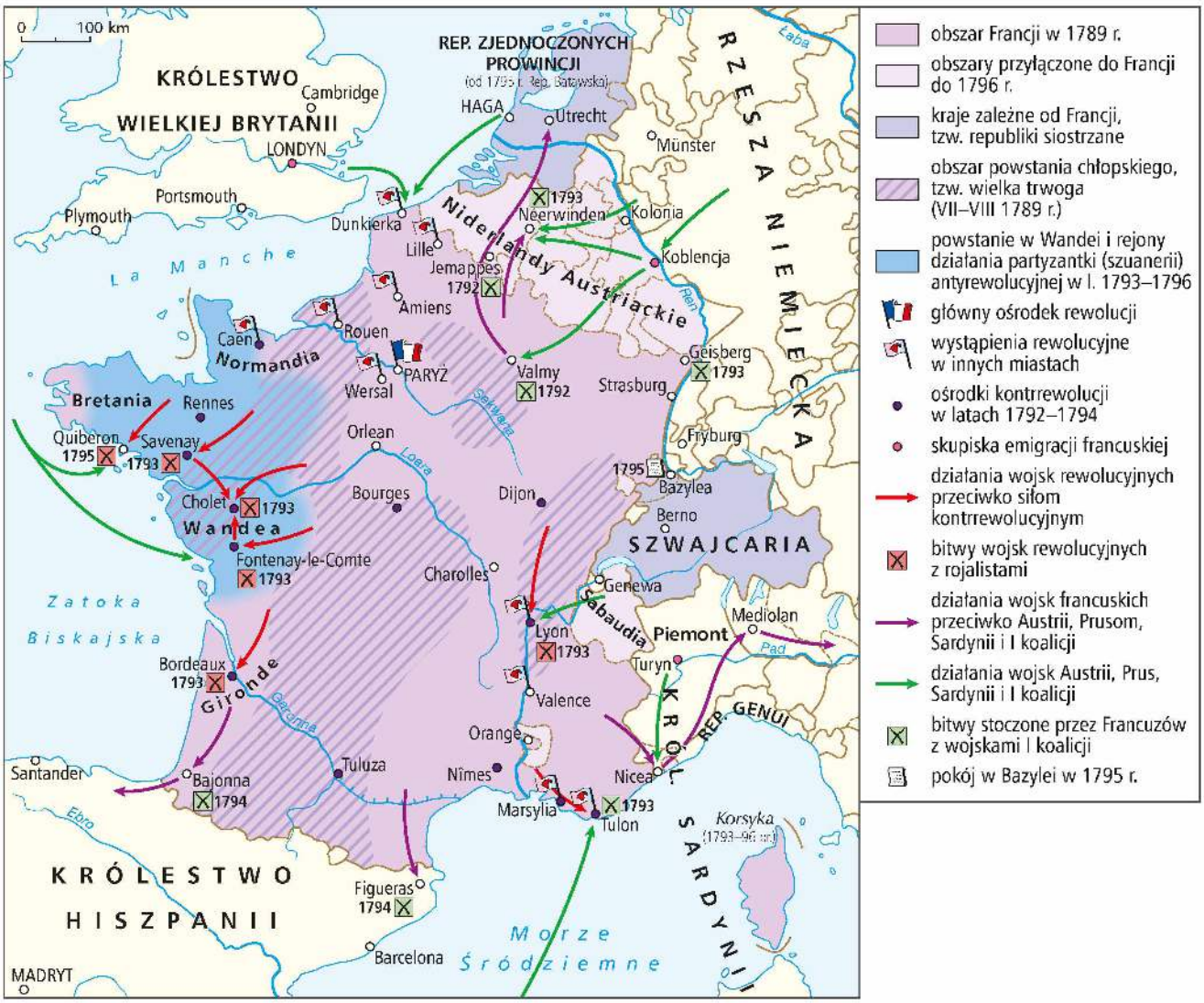

? 1. Wymień rejony Francji, w których doszło do największych wystąpień przeciwko rewolucji.
2. Wskaż kierunki działań wojennych wojsk rewolucyjnych przeciwko siłom koalicji.

francuskich schroniło się za granicą, głównie w Niemczech, gdzie usiłowało przekonać do podjęcia działań cesarza Józefa II i jego następcę Leopolda II.

Francuskie Zgromadzenie Prawodawcze uznało, że plany Habsburgów zagrażają bezpieczeństwu państwa, i wiosną 1792 r. wypowiedziało im wojnę. Za konfliktem zbrojnym opowiedziało się nie tylko mające większość w Legislatywie ugrupowanie żyrondystów (nazywane tak od departamentu Gironde – czyt.: ży**rond**, z którego pochodziła większość z nich), lecz także król Ludwik XVI. Władca liczył, że wojna stłumi rewolucję i umożliwi mu odzyskanie pełni władzy. Armia francuska wkroczyła do Niderlandów Austriackich, ale jej atak załamał się już po dwóch dniach. Zdarzało się, że oficerowie wywodzący się ze szlachty przechodzili na stronę wroga, a żołnierze popierający rewolucję kwestionowali rozkazy przełożonych. Poza tym Austriacy znali plany francuskich dowódców przekazane im przez królową Marię Antoninę. Po stronie Austrii do wojny włączyły się też Prusy. Armie tych państw szybko wkroczyły na teren Francji i ruszyły na Paryż. Wobec zagrożenia ogłoszono tam po raz pierwszy w Europie powszechny pobór do wojska.

Winą za klęski obarczano przeciwników rewolucji nazywanych kontrrewolucjonistami – króla, arystokrację oraz sympatyków monarchii. Sytuację postanowili wykorzystać

Austriacko-pruską ofensywę powstrzymano w bitwie pod Valmy, która dzięki skutecznej propagandzie urosła do rangi wielkiego zwycięstwa armii rewolucyjnej. W rzeczywistości Francuzi odnieśli sukces wskutek zmęczenia wojsk przeciwnika i panującej w jego szeregach epidemii.

▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

żyrondyści, którzy wcześniej poparli wojnę, ale nie chcieli brać na siebie odpowiedzialności za przegraną. Zmienili oni front i opowiedzieli się za obaleniem monarchii oraz za ustanowieniem republiki. W sierpniu 1792 r. w Paryżu zaczęto organizować manifestacje wspierane przez jakobinów i sankiulotów. Podczas jednej z nich uzbrojony tłum wdarł się do pałacu, gdzie przebywał Ludwik XVI, wymordował chroniących go gwardzistów i uwięził króla. We wrześniu 1792 r. Legislatywa zawiesiła sprawowanie rządów przez władcę i zwołała nowy parlament, który nazwano **Konwentem Narodowym**. Zniósł on monarchię i ogłosił Francję republiką. W tym samym czasie wojska francuskie powstrzymały prusko-austriacką ofensywę. Większość w Konwencie Narodowym zyskali jakobini, na których czele stanęli **Georges Danton**, **Jean-Paul Marat** i **Maximilien de Robespierre** – zwani **triumwiratem**. We Francji nastał okres terroru. Wykonano wyroki śmierci na wielu oskarżanych o zdradę arystokratach, a ich majątki skonfiskowano. Po ujawnieniu tajnej korespondencji z wrogami kraju do więzienia wtrącono samego króla. W styczniu 1793 r. wytoczono mu proces o zdradę państwa, **skazano na śmierć** i ścięto.

Szturm sankiulotów na pałac Tuileries [czyt.: tilieri], gdzie przebywał król wraz z rodziną, zakończył się uwięzieniem władcy w twierdzy Temple [czyt.: tąpl].

▪ *obraz, Francja, 1793 r.*

WOJNA I DYKTATURA JAKOBINÓW

Egzekucja Ludwika XVI wywołała reakcję dworów królewskich w całej Europie. Do wojny z Francją, oprócz Austrii i Prus, błyskawicznie przystąpiły również Wielka Brytania, Holandia, Hiszpania, Portugalia oraz kraje włoskie i niemieckie. Powstała wielka koalicja, a francuska armia musiała walczyć na wielu frontach, m.in. w Pirenejach, Belgii, Sabaudii i nad Renem. Koalicjanci nie uzgodnili jednak działań i nie skierowali przeciwko Francuzom wszystkich sił, dlatego zdołali oni uniknąć klęski.

STRACENIE KRÓLA

Osądzeniem Ludwika XVI zajął się Konwent Narodowy. Byłemu władcy przedstawiono poważne zarzuty, m.in. wykorzystywanie armii przeciwko ludności Paryża, kontakty z cesarzem austriackim, gdy Francja pozostawała w stanie wojny z Austrią, a także odpowiedzialność za masakrę ludności na Polach Marsowych w lipcu 1791 r. Ponad 95% członków Konwentu uznało króla za winnego. 21 stycznia 1793 r. na placu Rewolucji w Paryżu obywatel Ludwik Kapet (jak nazwano króla po detronizacji) został stracony. Narzędziem kary była gilotyna – wynalazek upowszechniony w czasach rewolucji, który pozwalał przeprowadzać egzekucje natychmiastowo. W tym samym roku postawiono pod sąd i skazano na śmierć byłą królową Marię Antoninę.

Egzekucja Ludwika XVI odbyła się na placu Rewolucji, w centrum Paryża. Król przed śmiercią miał powiedzieć: *Umieram niewinnie, przebaczam mym wrogom, pragnę, by moja krew przyniosła pożytek Francuzom i uśmierzyła gniew Boga.*

▪ *rycina, Francja, XVIII w.*

? W którym innym państwie doszło wcześniej do wykonania wyroku śmierci na władcy?

Wskutek wojny z państwami europejskimi Francja zmagała się też z problemami wewnętrznymi. Chłopi – którym rewolucja nie przyniosła większych korzyści – zaczęli coraz głośniej manifestować swoje niezadowolenie i wzniecać lokalne powstania. Największe i najdłuższe z nich (1793–1796) rozpętało się w **Wandei**, departamencie na zachodzie kraju. Do jego wybuchu doprowadziły prześladowania Kościoła i księży przez rewolucjonistów, wieści o śmierci króla oraz bezwzględny pobór do wojska. Powstańcy chłopscy, do których z czasem dołączyła szlachta, odnieśli szereg zwycięstw nad przeciwnikiem, a walki przybrały niezwykle brutalny charakter. W sierpniu 1793 r. Konwent wydał wojsku rozkaz eksterminacji buntowników i ich rodzin. Było to zgodne z powstałym w tym czasie rewolucyjnym hasłem ***Wolność, równość, braterstwo albo śmierć*** (które w skróconej formie ***Wolność, równość, braterstwo*** zostało później jednym z symboli narodowych Francji), zakładającym pozbawienie życia wszystkich przeciwników rewolucji. Ostatecznie siły powstańców zostały pokonane, a Konwent Narodowy zdecydował o pacyfikacji Wandei. Wysłano tam tzw. 12 kolumn piekielnych, które systematycznie niszczyły wsie i miasta oraz zabijały mieszkańców. Szacuje się, że siły rewolucyjne wymordowały wówczas ok. 300 tys. ludzi.

Po wprowadzeniu republiki największe znaczenie w państwie miały trzy stronnictwa: będący u władzy żyrondyści (reprezentowali zamożną i średniozamożną burżuazję), jakobini (popierani przez drobnomieszczaństwo) oraz sankiuloci (przedstawiciele ludu Paryża). W 1793 r. pod wpływem zagrożenia ze strony **rojalistów** i wojny z koalicją europejską powołano **Komitet Ocalenia Publicznego** – nowy rząd Francji. Większość w Komitecie uzyskali jakobini. Tak rozpoczęła się **dyktatura jakobinów**, którzy zaczęli usuwać swoich przeciwników politycznych i skazywać ich na śmierć. W 1793 r. jakobini przeforsowali w Konwencie uchwalenie nowej konstytucji, która wprowadzała znacznie bardziej demokratyczne zasady w państwie, m.in. prawo wyborcze dla wszystkich mężczyzn powyżej 21. roku życia, powszechny dostęp do oświaty oraz gwarancję pomocy dla ubogich i chorych obywateli.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MAXIMILIEN DE ROBESPIERRE (1758–1794)

Adwokat i mówca, jeden z głównych przywódców rewolucji francuskiej. Pochodził z Arras i w młodości odebrał staranną edukację. W 1789 r. został deputowanym stanu trzeciego do Stanów Generalnych. Następnie wszedł w skład Konstytuanty, a w 1792 r. został wybrany członkiem Konwentu Narodowego. Poglądy Robespierre'a ukształtowały się pod wpływem publicystyki oświeceniowej. Początkowo opowiadał się za monarchią konstytucyjną, jednak z czasem zaczął głosić potrzebę jej obalenia i wprowadzenia republiki. W 1793 r. stanął na czele Komitetu Ocalenia Publicznego, po czym w wyniku zamachu stanu wraz z innymi jakobinami przejął władzę dyktatorską. Wprowadził wówczas radykalne reformy i był odpowiedzialny za wielki terror. W 1794 r., po obaleniu jakobińskiej dyktatury, Robespierre został aresztowany i zgilotynowany.

Przeciwko jakobińskiej dyktaturze wybuchały liczne powstania wywoływane przez monarchistów i żyrondystów.

Jakobini zaczęli stosować powszechny terror. Powołali **Trybunał Rewolucyjny**, który sądził ich przeciwników politycznych i wszystkich oskarżonych o **kontrrewolucję**. Rozstrzygał on sprawy w trybie natychmiastowym, a jedynymi wyrokami były uniewinnienie lub śmierć. Organizator Trybunału Maximilien de Robespierre pozbył się w ten sposób także swoich konkurentów spośród jakobinów – w 1794 r. na jego wniosek został zgilotynowany Danton. W czasie trwającej ponad rok dyktatury jakobinów (1793–1794) ofiarą wielkiego terroru padło 30–40 tys. ludzi.

Rządy jakobinów były oparte na drobnomieszczaństwie. Ich zwolennicy otrzymywali majątki zabrane tym, którzy uciekli z kraju lub zostali skazani na śmierć w czasie terroru jakobińskiego. Robespierre zabiegał też o poparcie mas ludowych dzięki ustaleniu maksymalnych cen na żywność i rozdawaniu talonów na podstawowe produkty. Nie poprawiło to jednak sytuacji w kraju, gdzie panował głód spowodowany rozruchami na wsi i blokadą morską przez floty Hiszpanii i Wielkiej Brytanii.

PRZEWRÓT TERMIDORIAŃSKI

W 1794 r. armia francuska odniosła liczne sukcesy, zagrożenie dla republiki zniknęło i jakobiński terror nie miał dłużej uzasadnienia. W tej sytuacji zasiadający w Konwencie przedstawiciele burżuazji zorganizowali przewrót wymierzony przeciw jakobinom.

FRANCJA W OKRESIE REPUBLIKI

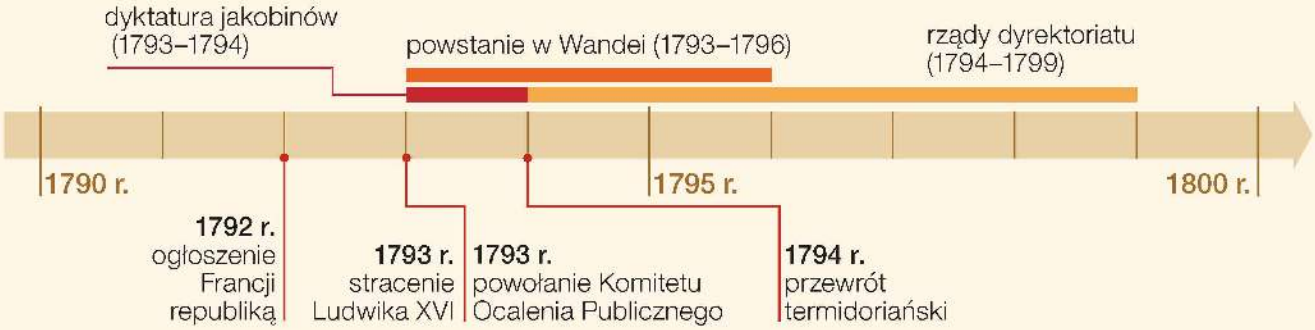

? Jakie były przyczyny wybuchu powstania w Wandei?

TEKST ŹRÓDŁOWY

REWOLUCJONISTA PRZECIWKO TERROROWI

Nie wszyscy rewolucjoniści popierali terror jakobinów. Jeden z najzdolniejszych publicystów tego okresu, Lucie Camille Desmoulins [czyt.: lusi ka**mij** demu**lę**], opublikował w grudniu 1793 r. artykuł, w którym sprzeciwiał się metodom stosowanym przez Robespierre'a i jego współpracowników.

Wolność, ta wolność, która zeszła z nieba, to nie żadna nimfa z opery, to nie czerwona czapka, to nie brudna koszula lub szmata. Wolność – to szczęście, to rozum, to równość, to sprawiedliwość, to deklaracja praw, to wasza wzniosła konstytucja. Czy chcecie, abym ją uznał, abym padł do jej stóp, abym przelał całą mą krew dla niej? Otwórzcie więc więzienia dla tych dwustu tysięcy obywateli, których nazywacie podejrzanymi, deklaracja praw nie wymienia bowiem powodów podejrzeń, a mówi tylko o powodach aresztowania. Tylko oskarżyciel publiczny stanowi o uwięzieniu, a nie podejrzenie. Nie ma żadnych podejrzanych, są tylko oskarżeni o przestępstwa ustalone przez prawo [...].

Nie zgadzam się absolutnie z tymi, którzy twierdzą, że należy postawić terror na porządku dziennym. Przeciwnie, wierzę, że wolność umocni się w Europie i zwycięży, kiedy wy zatwierdzicie komitet miłosierdzia. I właśnie ten komitet dokończy rewolucję, gdyż miłosierdzie – to też środek rewolucyjny, który prowadzi do najlepszych rezultatów.

Źródło: *Historia powszechna. Wybór tekstów źródłowych. Czasy nowożytne 1640–1870*, red. B. Krauze, Warszawa 1951, s. 312–313.

? 1. Przedstaw, czym dla autora artykułu jest wolność.

2. Wyjaśnij, dlaczego Lucie Camille Desmoulins domagał się uwolnienia osób przetrzymywanych w więzieniach.

Robespierre'a oraz jego współpracowników odsunięto od władzy i skazano na śmierć. Według rewolucyjnego kalendarza przewrót dokonał się 9 thermidora (27 lipca 1794 r.), stąd nosi nazwę termidoriańskiego, a nową władzę określa się mianem **termidorianów**.

Aresztowanie Robespierre'a odbyło się wskutek przewrotu termidoriańskiego. Dzień później przywódca jakobinów został zgilotynowany.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

Burżuazja, która ponownie przejęła rządy, zrezygnowała z radykalnych zasad wprowadzonych przez jakobinów. Wyrazem tego była uchwalona w 1795 r. tzw. konstytucja roku III. Nie zmieniła ona ustroju republiki, ale ustanowiła nowe instytucje. Władzę ustawodawczą miał sprawować dwuizbowy parlament (Rada Pięciuset i Rada Starszych), a wykonawczą – **dyrektoriat** złożony z pięciu dyrektorów, powoływanych przez parlament. Znaczącą zmianą było przyznanie prawa wyborczego wszystkim, którzy płacili podatki, a prawo kandydowania do parlamentu (bierne prawo wyborcze) – wyłącznie ludziom bogatym.

ZNACZENIE WIELKIEJ REWOLUCJI FRANCUSKIEJ

W ciągu pięciu lat od zdobycia Bastylii do przewrotu termidoriańskiego (1789–1794) we francuskim państwie i społeczeństwie zaszły znaczące przemiany. Obalono absolutną władzę króla, zniesiono podziały i przywileje

NOWY PORZĄDEK REWOLUCYJNEGO ŚWIATA

Święto Istoty Najwyższej w Paryżu zostało zaplanowane przez Robespierre'a. Podczas wystawnej ceremonii odsłonięto posąg Istoty Najwyższej oraz spalono figury Ateizmu, Ambicji Osobistej, Egoizmu i Fałszywej Skromności.

▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

Jakobini uznali, że wraz z rewolucją zaczęła się nowa era w historii. Zerwano ze starym porządkiem społecznym i politycznym. W ciągu kilku lat w kraju doszło do niemal całkowitej likwidacji pozostałości systemu feudalnego. Francuzi z poddanych króla stali się obywatelami, którzy przynajmniej teoretycznie byli wolni i równi. Rewolucjoniści nie chcieli powrotu dawnych porządków, dlatego szybko zaczęli prześladować wszystkich przeciwników, nazywanych kontrrewolucjonistami. Ponadto – aby zbudować całkowicie nowe państwo i społeczeństwo, tzw. „nową Francję" i „nowych Francuzów" – wprowadzano zmiany prawie w każdej dziedzinie życia. Ustanowiono nowy kalendarz republikański, w którym lata liczono od momentu ogłoszenia Francji republiką. Zmieniono także nazwy miesięcy – tworzono je od zjawisk przyrodniczych i prac gospodarczych (np. *brumaire*, czyt.: bri**mer** – 'miesiąc gęstej mgły' czy *vendémiaire*, czyt.: wąde**mier** – 'miesiąc winobrania'). Każdy dzień roku otrzymał własną nazwę powstałą od nazw zwierząt, roślin lub narzędzi pracy. Ponadto jakobini chcieli usunąć z życia społecznego chrześcijaństwo, uznane za relikt starych czasów i ostoję tradycji, którą starano się wykorzenić. Zaczęto prześladować księży, mimo że w pierwszej fazie rewolucji często stali oni ramię w ramię ze zwolennikami obalenia króla. Zlikwidowano święta kościelne, a zamiast nich ogłoszono nowe uroczystości państwowe, takie jak Dzień Zdobycia Bastylii. Na wniosek Robespierre'a wprowadzono też kult Istoty Najwyższej. Zgodnie z założeniami deizmu uznano, że Bóg istnieje, ale nie ingeruje w sprawy ziemskie. Kościoły przemianowano na świątynie Istoty Najwyższej i pozbyto się przedmiotów kultu. W Paryżu zorganizowano także obchody Święta Istoty Najwyższej.

Jednocześnie jakobini zlikwidowali tzw. kult Rozumu – ateistyczny kierunek, który rozwinął się podczas rewolucji i całkowicie odrzucał istnienie Boga. Zwolennicy tego nurtu chcieli usunąć wszelkie wpływy chrześcijaństwa we Francji (w tym celu niszczyli Kościoły i przedmioty sakralne), ponadto głosili pochwałę ludzkiego umysłu i rozwiązłość obyczajową. Robespierre jako przeciwnik wojującego ateizmu skazał jego zwolenników na gilotynę.

? Jakie zmiany wprowadzał nowy, rewolucyjny porządek?

stanowe, zlikwidowano feudalne struktury. Rewolucjoniści wcielali w życie oświeceniowe idee, a w kraju kształtowało się **społeczeństwo obywatelskie**, w którym o zajmowanym statusie nie przesądzało już pochodzenie. Wszyscy mieli być równi i wolni. Stworzono w ten sposób nowoczesne państwo, o którym decydowali jego obywatele jako wyborcy. Miało ono ustawę zasadniczą (konstytucję) określającą kompetencje organów władzy oraz prawa i obowiązki obywatela. Zgodnie z myślą Monteskiusza wprowadzono trójpodział władzy, tak by stworzyć zależność między instytucjami sprawującymi rządy. Zdecydowano się także na oddzielenie Kościoła od państwa. Wszystkie te zasady wykształcone w czasie

WARTO WIEDZIEĆ

Marsylianka

Na cześć wyruszającej na wojnę rewolucyjnej Armii Renu Claude Joseph Rouget de Lisle [czyt.: klod żozef ruże de lil] skomponował *Marsz wojenny Armii Renu*. Po raz pierwszy zaśpiewali go żołnierze z Marsylii – stąd nazwa *Marsylianka*. Jej tekst odpowiadał radykalnym ideom rewolucji i rozpoczynał się od słów:

I naprzód marsz, Ojczyzny dzieci,
Bo nadszedł chwały naszej dzień.
To tyran przeciw nam zawiesił
Zbroczony krwawo sztandar ten.

Pieśń zyskała popularność wśród francuskich rewolucjonistów i w 1795 r. została hymnem państwowym. W czasach Napoleona hymn zmieniono, a po powrocie Burbonów do władzy *Marsyliankę* zakazano wykonywać. Jako hymn państwowy przywrócono ją w 1870 r. – utwór pełni tę funkcję do dziś.

? Poszukaj informacji o tym, jakie inne pieśni pełniły funkcję hymnu Francji.

Claude Joseph Rouget de Lisle wykonujący po raz pierwszy skomponowaną przez siebie pieśń. Utwór ma siedem zwrotek, ale przy oficjalnych okazjach śpiewa się zwykle pierwszą i szóstą.

▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

rewolucji legły u podstaw demokratycznego państwa.

Działania rewolucjonistów francuskich stanowiły punkt odniesienia dla następnych pokoleń ideologów i polityków w XIX w. Formy ustrojowe funkcjonujące w czasie rewolucji były odtąd istotną częścią programu przeciwników absolutyzmu w całej Europie: burżuazja popierała monarchię konstytucyjną, a drobnomieszczaństwo i robotnicy opowiadali się za republiką. Rewolucja francuska po raz pierwszy ukazała jako siłę polityczną pracujący fizycznie lud i biedotę miejską.

Wydarzenia lat 1789–1794 przyniosły jednak również terror, prześladowania i okrutną walkę polityczną. Wydano kilkadziesiąt tysięcy wyroków śmierci na ludziach oskarżonych o zdradę rewolucji. W powstaniu w Wandei zginęło lub zostało zamordowanych ponad 100 tys. mieszkańców. Część przywódców rewolucji była odpowiedzialna także za prześladowanie Kościoła i próby całkowitego zniszczenia chrześcijaństwa we Francji, co poskutkowało laicyzacją mieszkańców miast i wsi. Masowo naruszano też prawa własności, zwłaszcza arystokracji i szlachty.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw stronnictwa polityczne w czasie Wielkiej Rewolucji Francuskiej.
2. Opisz przyczyny obalenia króla i wprowadzenia we Francji republiki.
3. Przedstaw pozytywne i negatywne skutki rewolucji we Francji.
4. Omów znaczenie Wielkiej Rewolucji Francuskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Ozouf, *Święto rewolucyjne 1789–1799*, tłum. A. Siemek, Warszawa 2008.
R. Scurr, *Robespierre: terror w imię cnoty*, tłum. B. Przybyłowska, Warszawa 2008.

Wiek oświecenia – epoka humanitaryzmu czy terroru?

Epoka oświecenia rozpropagowała idee odnoszące się do rozwoju społecznego i ekonomicznego jednostki, a prawa naturalne stawiała ponad wszelkimi zasadami. Ale czy zmieniła sposób myślenia rządzących o swoich poddanych? Czy spowodowała, że władza zaczęła traktować z większą pobłażliwością osoby myślące odmiennie lub będące w opozycji?

Zmiany oświeceniowe

Z pewnością w oświeceniu – w porównaniu z poprzednim okresem – osłabiono surowość sądów. W połowie XVIII w. wiele krajów (Szwecja, Królestwo Neapolu i Prusy) zdecydowało się ograniczyć lub znieść całkowicie tortury w toku śledztwa i tzw. kwalifikowane kary śmierci, które cechowało wyjątkowe okrucieństwo. Więziennictwo stało się częścią służby publicznej, zaś administracja państwowa dysponowała coraz większymi środkami na tworzenie nowych więzień. Myśliciele oświecenia domagali się bardziej humanitarnego traktowania uwięzionych. Wciąż wykorzystywano pracę fizyczną więźniów na galerach czy w kopalniach, ale zaczęto także powierzać im znacznie lżejszą pracę w różnego rodzaju manufakturach. W Hiszpanii w drugiej połowie XVIII w. ograniczono też działalność Świętej Inkwizycji, która paliła na stosie odstępców od wiary katolickiej. Władza zaczęła ingerować również w tzw. polowania na czarownice, czyli skazywanie na śmierć kobiet rzekomo parających się magią. Wiarę w czary uznano za zabobon. Spowodowało to, że liczba procesów w tych sprawach była zdecydowanie mniejsza, a w drugiej połowie XVIII w. – całkowicie one zanikły.

Fryderyk II Wielki podczas spotkania z Wolterem oraz innymi filozofami w pałacu Sanssouci pod Berlinem. Król pruski uchodził za wzór władcy oświeceniowego, co jednocześnie nie przeszkadzało mu bezwzględnie rozprawiać się ze swoimi przeciwnikami, zarówno wewnętrznymi, jak i zewnętrznymi.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

Traktowanie przeciwników politycznych

Humanitaryzm propagowany przez oświeceniowych myślicieli nie był jednak stosowany przez władzę państwową wobec przeciwników politycznych. W większości europejskich państw na tych, którzy odważyli się sprzeciwić władcy lub byli zagrożeniem dla rządzących, nadal spadały represje. Nie istniała wolność słowa, nakładano cenzurę i rozbudowywano tajną policję, także w monarchiach, w których panował absolutyzm oświecony. W drugiej połowie XVIII w. w Imperium Rosyjskim zaczęto wysyłać więźniów politycznych na Syberię, aby tam, w ekstremalnych warunkach, ciężko pracowali. Taki los spotkał ponad 10 tys. konfederatów barskich i ok. 20 tys. powstańców kościuszkowskich. Ponadto wciąż zdarzały się masakry ludności cywilnej, karanej za to, że sprzyja wrogim wojskom. Haniebnym przykładem takiego działania była rzeź Pragi w listopadzie 1794 r., gdy wkraczające do Warszawy wojska rosyjskie wymordowały ok. 20 tys. mieszkańców.

Hasła oświeceniowe a rewolucja we Francji

Najbardziej żądnymi zemsty na swoich przeciwnikach politycznych okazali się jednak rewolucjoniści francuscy. Ich postawę najlepiej oddaje hasło niesione na sztandarach podczas dyktatury jakobinów, rządzących Francją w latach 1793–1794: *Wolność, równość, braterstwo albo śmierć* (dopiero po upadku rządów jakobinów hasło skrócono do znanej współcześnie formy *Wolność, równość, braterstwo*). Trzy pierwsze człony odnosiły się jednak tylko do tych, którzy bezwzględnie podporządkowali się nowej władzy – dla wszystkich pozostałych pozostawała śmierć. W tym celu jakobini wprowadzili „dekret o podejrzanych", który powodował, że każdy potencjalny wróg rewolucji miał być sądzony przed Trybunałem Rewolucyjnym. Instytucja ta w trybie natychmiastowym wydawała tylko dwa wyroki: uniewinnienie lub śmierć. Skazanych zostało ok. 30–40 tys. ludzi. Karę jednak wykonywano w szybki i dość humanitarny sposób. Gilotyna, wynalazek z czasów rewolucji, pozbawiała życia natychmiastowo, bez żadnych dodatkowych cierpień. W ten sposób stracono także zdetronizowanego króla Ludwika XVI i jego żonę Marię Antoninę. Skazanie na śmierć pary królewskiej postawiło rewolucjonistów francuskich na równi z innymi królobójcami z poprzednich stuleci, którzy chcieli się w ten sposób pozbyć nie tylko przeciwników, lecz także potencjalnych rywali do objęcia władzy, gdy rewolucja osłabnie.

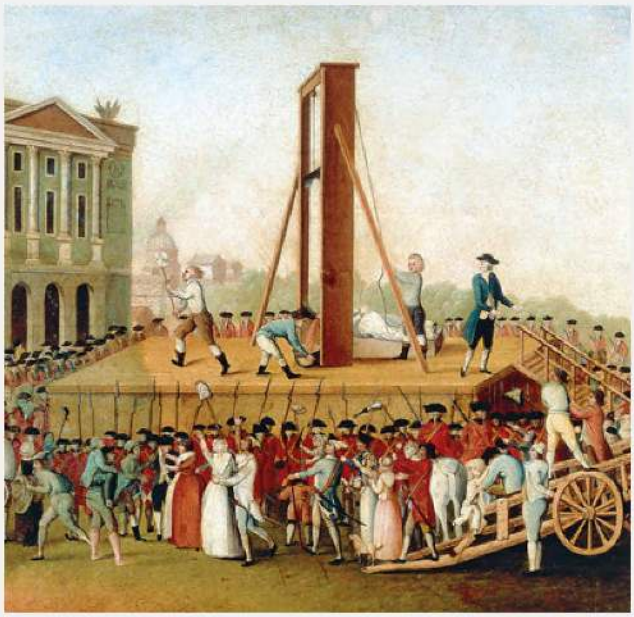

Egzekucja Marii Antoniny odbyła się 16 października 1793 r. Przed śmiercią władczyni była wielokrotnie poniżana przez rewolucjonistów.

▪ *obraz, Francja, koniec XVIII w.*

Topienie ludzi w Loarze w portowym mieście Nantes. Był to jeden z wymyślnych sposobów egzekucji stosowanych przez rewolucjonistów. W tym celu umieszczano skazanych na specjalnych barkach. Według szacunków mogło tak zginąć nawet ok. 10 tys. osób, które uznano za wrogów rewolucji.

▪ *rycina, Francja, XIX w.*

Podsumowanie rozdziału V
Europa i świat w okresie oświecenia

1 Przemiany gospodarczo-społeczne w XVIII wieku

1. W XVIII w. znacznie wzrosła liczba ludności na świecie. Było to możliwe m.in. dzięki postępowi w medycynie i poprawie warunków sanitarnych.
2. W niektórych regionach Europy upowszechniały się rolnictwo intensywne i płodozmian. Największe zmiany w rolnictwie zaszły w Anglii (rewolucja agrarna), co wpłynęło na rozwój tamtejszego przemysłu.
3. W XVIII-wiecznej Anglii powstały nowe urządzenia ułatwiające pracę, takie jak siewnik do zboża i maszyna parowa. Wskutek dynamicznego rozwoju przemysłu i handlu Anglia stała się największą potęgą gospodarczą świata, a tamtejszy system gospodarczy legł u podstaw współczesnego kapitalizmu.
4. W Europie rozwinęły się nowe koncepcje ekonomiczne. Fizjokraci twierdzili, że źródłem bogactwa państwa i społeczeństwa jest produkcja rolna. Głosili również konieczność zapewnienia wolności gospodarczej. Zwolennikiem liberalizmu gospodarczego był Adam Smith, twórca nowoczesnej ekonomii.

2 Oświecenie

1. W XVIII w. zaczęto kwestionować dotychczasowy porządek społeczny i dogmaty religijne. Jednocześnie rozwijało się przekonanie o nieograniczonych możliwościach rozumu, co dało początek epoce oświecenia.
2. Do najwybitniejszych myślicieli oświeceniowych należeli: Monteskiusz (twórca teorii trójpodziału władzy), Wolter, Immanuel Kant (twórca teorii poznania), Denis Diderot i Jean-Jacques Rousseau (autor koncepcji umowy społecznej).
3. W sztukach plastycznych początkowo dominowało rokoko, po którym popularność zyskał klasycyzm nawiązujący do antyku. W architekturze odwoływano się do starożytnych form greckich i rzymskich.
4. Centrum muzyki okresu oświecenia stał się Wiedeń, gdzie tworzyli kompozytorzy tacy jak Joseph Haydn i Wolfgang Amadeusz Mozart.
5. Na początku XVIII w. w Europie i Ameryce zaczęły powstawać tajne stowarzyszenia, takie jak masoneria czy zakon iluminatów. Ich członkowie dążyli do rozwoju intelektualnego i doskonalenia społeczeństwa.

3 Powstanie Imperium Rosyjskiego

1. W latach 1682–1725 rządy w Rosji sprawował Piotr I. Władca wprowadził liczne reformy i zachodnie wzorce w różnych dziedzinach życia. Ponadto usprawnił aparat administracyjny, m.in. powołał Senat Rządzący i kolegia pełniące funkcje ministerstw. W 1721 r. przyjął tytuł imperatora Wszechrosji.
2. W 1700 r. Piotr I doprowadził do wybuchu wielkiej wojny północnej. W czasie konfliktu przeniósł stolicę swojego państwa do Petersburga. Na mocy pokoju w Nystad z 1721 r. Rosja kosztem Szwecji zdobyła Estonię, Ingrię, część Karelii i Inflanty.
3. Po śmierci Piotra I w 1725 r. władzę w Rosji sprawowały m.in. jego córki, za których rządów umocnił się sojusz bojarów z władzą. Na skutek zamachu stanu w 1762 r. car Piotr III został obalony, a władzę przejęła jego żona Katarzyna II.
4. Katarzyna II znacząco umocniła pozycję Rosji w Europie. W wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej uzyskała duże obszary na zachodzie. Innym jej sukcesem było opanowanie ziem nad Morzem Czarnym i w Gruzji wskutek zwycięskich wojen z imperium osmańskim.

4 Przemiany polityczne w Europie w XVIII wieku

1. W XVIII-wiecznej Europie często wybuchały wojny o sukcesję, spowodowane m.in. rywalizacją między Habsburgami a Burbonami. W latach 1701–1714 toczyły się walki o tron hiszpański, w latach 1733–1735 – o sukcesję polską, a w 1740–1748 przedmiotem sporów była korona Austrii.
2. Na przełomie XVII i XVIII w. filozofowie oświecenia propagowali nową formę rządów – absolutyzm oświecony. Według ich założeń władca powinien mieć szeroki zakres władzy, ale jednocześnie przestrzegać praw podanych.
3. W 1657 r. Prusy Książęce zyskały niezależność od Rzeczypospolitej, co zapoczątkowało budowę silnego państwa brandenbursko-pruskiego. Dzięki udziałowi w wojnach Prusy powiększyły swoje terytorium i stały się jednym z mocarstw europejskich.
4. Po klęskach w wojnach z Prusami w monarchii habsburskiej przeprowadzono reformy. Cesarzowa Maria Teresa scentralizowała władzę, a jej następca Józef II usprawnił gospodarkę, a także zniósł poddaństwo i pańszczyznę.

5 Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki

1. Na początku XVIII w. Ameryka Północna była podzielona między trzy mocarstwa kolonialne: Hiszpanię, Francję i Anglię. W czasie wojny siedmioletniej Anglia zdobyła większość francuskich posiadłości (poza Luizjaną) i do połowy XVIII stulecia ustanowiła na wschodnim wybrzeżu 13 kolonii.
2. Ograniczona autonomia brytyjskich posiadłości w Ameryce budziła duże niezadowolenie tamtejszej ludności. Władze metropolii nakładały na mieszkańców kolonii nowe podatki i utrudniały im swobodny handel. Aby poprawić swoją sytuację, w 1774 r. przedstawiciele kolonii utworzyli I Kongres Kontynentalny.
3. W 1775 r. między kolonistami a Wielką Brytanią wybuchła wojna. Rok później II Kongres Kontynentalny uchwalił Deklarację niepodległości. Wojnę zakończył pokój w Wersalu podpisany w 1783 r. Na jego mocy Wielka Brytania uznała niepodległość Stanów Zjednoczonych.
4. W 1787 r. uchwalono konstytucję Stanów Zjednoczonych. Zgodnie z jej zapisami Stany Zjednoczone były państwem federacyjnym, złożonym z poszczególnych stanów. Władzę podzielono na ustawodawczą (Izba Reprezentantów i Senat), wykonawczą (prezydent) i sądowniczą (niezależne sądy).

6 Rewolucja we Francji

1. W XVIII w. Francja, jedno z najpotężniejszych państw Europy, przeżywała kryzys ekonomiczny. Sytuacja pogorszyła się jeszcze w czasie rządów Ludwika XVI.
2. Społeczeństwo francuskie było podzielone na trzy stany: szlachtę, duchowieństwo i stan trzeci, złożony z chłopów i mieszczan. Pierwsze dwa stany korzystały z licznych przywilejów i miały duże majątki. Koszty związane z funkcjonowaniem państwa ponosił stan trzeci, pozbawiony praw politycznych.
3. Z powodu złej sytuacji finansowej państwa i nacisków społeczeństwa Ludwik XVI w 1789 r. zwołał Stany Generalne. Podczas obrad utworzono Zgromadzenie Narodowe, które 9 lipca 1789 r. zostało przekształcone w Zgromadzenie Konstytucyjne (Konstytuantę).
4. W obawie przed siłowym rozwiązaniem Konstytuanty przez króla w Paryżu doszło do protestów, które poskutkowały wybuchem rewolucji. Jej symbolicznym początkiem było zdobycie Bastylii 14 lipca 1789 r. Wkrótce rewolucja rozprzestrzeniła się na inne części Francji. Na wsi wybuchło powstanie chłopskie.
5. W sierpniu 1789 r. Zgromadzenie Konstytucyjne ogłosiło Deklarację praw człowieka i obywatela. W 1791 r. uchwalono konstytucję, która wprowadzała we Francji monarchię konstytucyjną i trójpodział władzy.

Waszyngton forsuje rzekę Delaware [czyt.: delałe] to obraz ukazujący wydarzenia z grudnia 1776 r. Dzięki potajemnemu przekroczeniu rzeki Armia Kontynentalna odniosła swoje pierwsze zwycięstwo – pokonała wówczas przeciwnika w bitwie pod Trenton.

- *obraz, USA, 1851 r.*

7 Republika Francuska

1. W 1792 r. rewolucyjne władze Francji wypowiedziały wojnę Austrii. Wkrótce po stronie Austrii do konfliktu włączyły się też Prusy. Na skutek niepowodzeń armii francuskiej rozwiązano Legislatywę i powołano Konwent Narodowy, który ogłosił Francję republiką.
2. W styczniu 1793 r. oskarżony o zdradę Ludwik XVI został ścięty. Po tym wydarzeniu do koalicji antyfrancuskiej dołączyły inne państwa. Francja zdołała obronić niezależność, jednak w kraju wybuchły krwawo stłumione powstania chłopskie (m.in. w Wandei). Władzę przejął Komitet Ocalenia Publicznego złożony głównie z jakobinów, którzy zaprowadzili rządy terroru.
3. W 1794 r. armie koalicji przestały zagrażać Francji, co skłoniło burżuazję do przejęcia władzy (przewrót termidoriański). Termidorianie uchwalili nową konstytucję – na jej mocy we Francji zachowano ustrój republikański i wprowadzono dwuizbowy parlament oraz dyrektoriat (władza wykonawcza).
4. Rewolucja przyniosła znaczne zmiany w państwie i społeczeństwie francuskim. Obalono monarchię absolutną, zniesiono podziały i przywileje stanowe oraz ogłoszono równość wszystkich obywateli. Wprowadzono też konstytucję i trójpodział władzy, co legło u podstaw demokratycznego państwa.

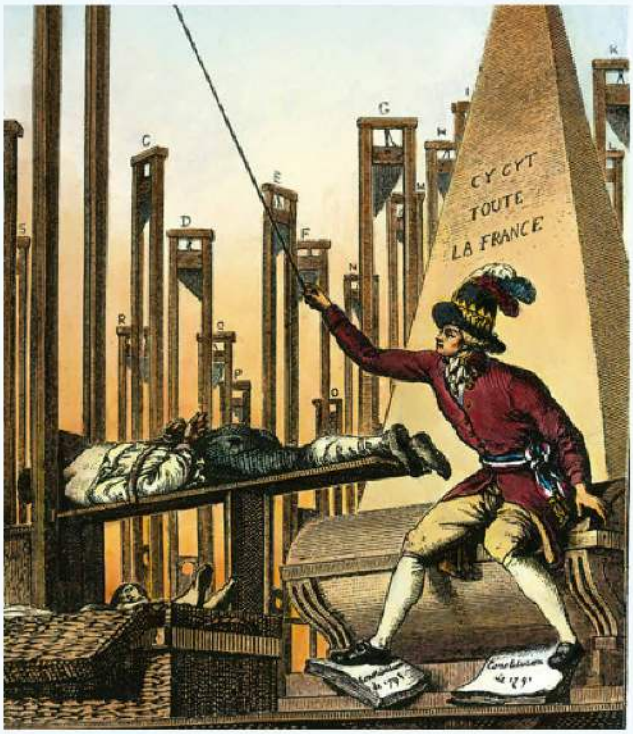

Robespierre gilotynuje całą Francję to karykatura ukazująca przywódcę jakobinów, który – stosując terror – ostatecznie zabija także kata.

▪ *rysunek, Francja, XVIII w.*

Data	Wydarzenie
1700–1721	wielka wojna północna
1701 r.	koronacja elektora Brandenburgii na władcę Prus („król w Prusach")
1701–1714	wojna o sukcesję hiszpańską
1707 r.	unia angielsko-szkocka, powstanie Wielkiej Brytanii
1709 r.	bitwa pod Połtawą
1713 r.	wydanie sankcji pragmatycznej przez cesarza Karola VI
1715 r.	śmierć Ludwika XIV, początek oświecenia we Francji
1721 r.	przyjęcie przez Piotra I tytułu imperatora Wszechrosji
1733–1735	wojna o sukcesję polską
1740–1786	panowanie Fryderyka II w Prusach
1740–1742	I wojna śląska
1740–1748	wojna o sukcesję austriacką
1744–1745	II wojna śląska
1751 r.	wydanie pierwszego tomu *Wielkiej encyklopedii francuskiej*
1756–1763	III wojna śląska – wojna siedmioletnia
1762–1796	panowanie Katarzyny II Wielkiej
1768–1774	wojna rosyjsko-turecka
1769 r.	wynalezienie maszyny parowej przez Jamesa Watta
1773 r.	tzw. bostońskie picie herbaty
1775–1783	wojna o niepodległość Stanów Zjednoczonych
1776 r.	ogłoszenie Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych
1781 r.	wydanie patentu tolerancyjnego przez cesarza Józefa II
1787 r.	uchwalenie konstytucji Stanów Zjednoczonych
1789 r.	zdobycie Bastylii, wybuch rewolucji francuskiej
1791 r.	uchwalenie konstytucji we Francji (3 września)
1792 r.	bitwa pod Valmy, Francja republiką
1792–1797	I koalicja antyfrancuska
1793 r.	ścięcie Ludwika XVI
1793–1796	powstanie w Wandei
1794 r.	przewrót termidoriański we Francji
1795 r.	początek dyrektoriatu we Francji

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło 1. Plan bitwy

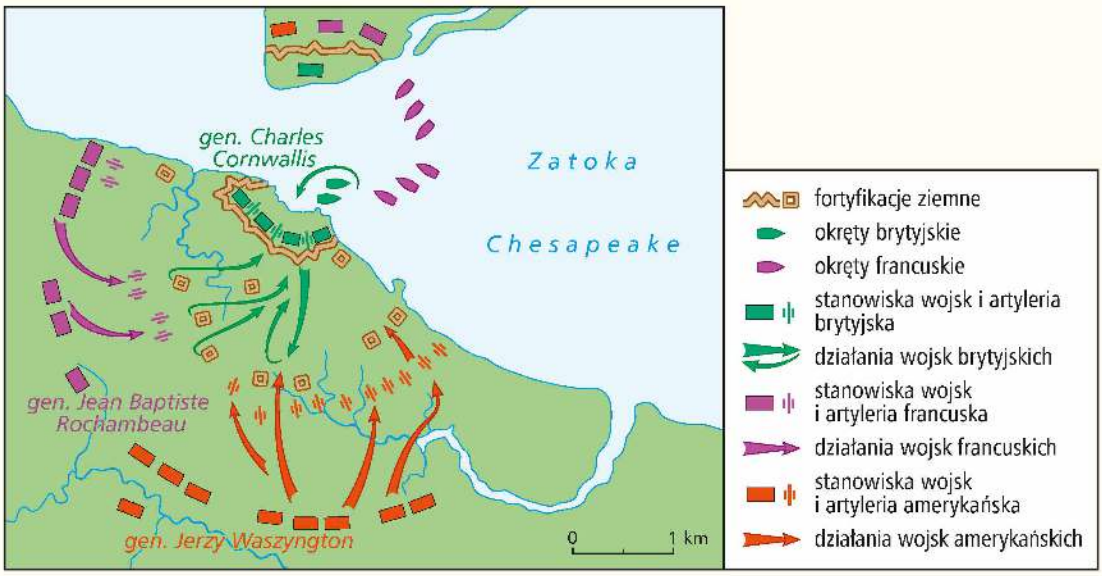

Źródło 2. Fragment dokumentu

Opłata stemplowa [pobierana] w wysokości 3 pensów w każdym sądzie na obszarze brytyjskich plantacji i kolonii w Ameryce, za każdy płat lub część papieru [...], na których będą napisane lub drukowane wszelkiego rodzaju deklaracje, skargi sądowe, odpowiedzi, odmowy lub sprzeciwy, lub inne prośby, jak również za jakikolwiek odpis z tych dokumentów.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 469.

a) Wyjaśnij, czego dotyczy akt prawny przedstawiony w źródle 2.

b) Rozstrzygnij, które źródło – 1 czy 2 – odnosi się do wydarzenia chronologicznie wcześniejszego. Uzasadnij odpowiedź.

Wskazówki

Podpunkt a)

Informacja o tym, czego dotyczy dokument, znajduje się na początku tekstu.

Podpunkt b)

1. Przypomnij sobie, w jaki sposób doszło do powstania Stanów Zjednoczonych Ameryki.
2. W uzasadnieniu odnieś się do aktu prawnego przedstawionego w tekście oraz walczących stron i amerykańskiego dowódcy w źródle 1.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Akt prawny dotyczy opłat stemplowych, które miały być pobierane przy wystawianiu różnych dokumentów urzędowych.

Podpunkt b)

Źródło 2. przedstawia wydarzenie wcześniejsze. Tekst dotyczy wydanej w 1765 r. uchwały o opłatach stemplowych, którymi mieli zostać obciążeni mieszkańcy kolonii amerykańskich podlegający władzy brytyjskiej. Z kolei źródło 2. ukazuje bitwę pod Yorktown z czasów wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych. W czasie tego starcia siły amerykańskie i francuskie pokonały wojsko brytyjskie. Ponadto na planie bitwy widnieje nazwisko dowódcy Armii Kontynentalnej Jerzego Waszyngtona.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 **Źródło. Fragment publikacji z XVIII w.**

III. Niech naród i panujący mają to zawsze na widoku, że ziemia jest jedynym źródłem bogactw i że pomnaża je rolnictwo. Albowiem zwiększenie bogactw zapewnia pomnożenie ludności; ludzie i bogactwa podnoszą rolnictwo, rozszerzają handel, ożywiają przemysł, przysparzają bogactw i utrwalają je. Od tego źródła obfitego zależy powodzenie w wszystkich działach administracji królestwa. [...]
VII. Niech całkowita suma dochodów wraca i wraca do obiegu rocznego i niech się obraca w całej swej masie; niech zgoła się nie tworzą zapasy pieniędzy [...]; inaczej bowiem powstrzymywałyby one podział części rocznego dochodu narodowego i uwięziły zasób pieniężny królestwa [...]. [...]
XII. Niech dzieci zamożnych dzierżawców osiadają po wsiach, by tam utrwalić stan rolniczy. Bo gdy jakiś ucisk każe im wieś opuszczać i zmusza je do osiedlenia się po miastach, przenoszą tam one dostatki rodziców, które były obracane na uprawę ziemi. Więcej bogactw niż ludzi należy ściągać na wieś, gdyż im więcej środków wkłada się w uprawę ziemi, tym mniej ludzi ona zajmuje, tym pomyślniej się rozwija i tym więcej daje dochodu. [...]
XIV. Trzeba popierać hodowlę bydła, gdyż ona właśnie dostarcza ziemi nawozu, który się przyczynia do bogatego plonu. [...]
XXV. Trzeba utrzymać całkowitą wolność handlu, bo zupełna swoboda współzawodnictwa jest najpoważniejszą, najściślejszą, najkorzystniejszą dla państwa i narodu rękojmią handlu zewnętrznego i wewnętrznego.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 355–357.

a) Podaj nazwę doktryny ekonomicznej opisanej w źródle.

b) Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Według autora tekstu podstawą bogactwa państwa jest ziemia i produkcja rolna.	P	F
Jedna z tez zawartych w źródle dotyczy tego, że uzyskane dochody powinny być przeznaczone na inwestycje.	P	F
W tekście jest mowa o dążeniu do monopolu w handlu.	P	F

2 **Źródło. Fragment traktatu filozoficznego**

W każdym państwie istnieją trzy rodzaje władzy: władza prawodawcza, władza wykonawcza, w sprawach zależnych od prawa narodów, oraz władza wykonawcza w sprawach zależnych od prawa cywilnego [...].
Gdzie w jednej osobie lub w jednym ciele urzędowym władza prawodawcza łączy się z władzą wykonawczą, tam nie masz wolności; albowiem istnieje obawa, że ten sam monarcha lub ten sam senat stanowić będzie prawa tyrańskie, by je wykonywać po tyrańsku.
Nie masz również wolności, skoro władza sądownicza nie jest oddzieloną od władzy prawodawczej i wykonawczej. Jeśli złączona jest z władzą prawodawczą, powstaje samowolność w stosunku do życia i wolności obywatela, albowiem sędzia będzie zarazem prawodawcą. Jeśli jest złączona z władzą wykonawczą, sędzia posiadać będzie siłę ujarzmiciela. Wszystko przepadnie, jeśli ten sam człowiek lub to samo ciało reprezentantów spośród szlachty lub ludu wykonywać będzie wszystkie trzy władze: stanowienia praw, wykonywania uchwał publicznych i sądzenia zbrodni lub sądzenia sporów prywatnych.

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Rzeszów 1997, s. 17.

a) Podaj imię i nazwisko autora traktatu filozoficznego przedstawionego w źródle.

b) Wyjaśnij, jak autor tekstu uzasadnił swoją koncepcję dotyczącą władzy.

3 Źródło. Fotografie XVIII-wiecznych wnętrz

A.

B.

Rozstrzygnij, które wnętrze zostało urządzone w stylu rokoko. Uzasadnij odpowiedź.

4 Źródło. Fragment relacji pruskiego polityka

Dla osiągnięcia pierwszego celu wybrał drogę najprostszą – rozwój górnictwa i budowę w państwie fabryk [...]. Jeszcze w czasie swojej pierwszej podróży do Holandii zaangażował wielu artystów i rzemieślników spośród różnego rodzaju rzemiosł [...], poza tym udzielał wielkiego poparcia tym spośród nich, którzy sami zechcieli wyjechać do Rosji i budować tam fabryki. Jakkolwiek rozpoczęta potem wojna szwedzka nie dała mu możności w pełni realizować tych planów, jednak nie spuszczał tych spraw z oka i nie tylko starał się ściągać do Rosji jak najwięcej ludzi tego rodzaju, ale również wysyłał swoich podanych do Anglii i Holandii, by się nauczyli produkcji fabrycznej [...]. [...] W czasie swojej podróży do Francji zdecydował ostatecznie założyć w Rosji fabryki bogatych tkanin jedwabnych [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 380–381.

Rozstrzygnij, czy autor przytoczonych rozważań był zwolennikiem ustroju panującego we Francji do 1789 r. Uzasadnij odpowiedź.

5 Źródło. Fragment dokumentu

My, naród Stanów Zjednoczonych, w celu stworzenia doskonalszej Unii, ustanowienia sprawiedliwości, zabezpieczenia spokoju w kraju, zapewnienia środków na wspólną obronę, stworzenia warunków sprzyjających ogólnemu dobrobytowi oraz zapewnienia nam i naszym potomnym dobrodziejstwa wolności, wprowadzamy i ustanawiamy dla Stanów Zjednoczonych Ameryki niniejszą Konstytucję.

Artykuł I
§ 1. Wszelka niniejszym przyznana władza ustawodawcza przysługuje Kongresowi Stanów Zjednoczonych, który składa się z Senatu i z Izby Reprezentantów. [...]

Artykuł II
§ 1. Władza wykonawcza należy do prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki. Urząd swój piastuje on przez okres lat czterech, a wraz z wiceprezydentem wybranym na ten sam okres [...]. [...]

Artykuł III
§ 1. Władzę sądową Stanów Zjednoczonych sprawuje jeden Sąd Najwyższy oraz takie sądy niższe, które Kongres może z biegiem czasu ustanowić i utworzyć. [...]

Źródło: https://photos.state.gov/libraries/adana/30145/publications-other-lang/The[...]pdf, s. 19, 25, 27 [dostęp: 28.12.2019].

a) Podaj rok uchwalenia dokumentu zawartego w źródle.

b) Rozstrzygnij, czy treści zawarte w dokumencie są zgodne z ideami politycznymi oświecenia.

6 Źródło. Francuski rysunek satyryczny

Napis: *Trzeba mieć nadzieję, że ta gra wkrótce się skończy.*

Wyjaśnij wymowę rysunku, interpretując jego elementy graficzne. W odpowiedzi uwzględnij kontekst historyczny.

7 Wypowiedź argumentacyjna

Idee filozofów oświecenia najpełniej wcielono w życie w monarchiach absolutnych.
Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy, uwzględniając w swojej argumentacji aspekt polityczno-ustrojowy, gospodarczy i kulturowy.

▪ Jan Bogumił Plersch [czyt.: plersz], *Tadeusz Kościuszko pada ranny w bitwie pod Maciejowicami* – fragment obrazu z XVIII w.

VI
KRYZYS I UPADEK RZECZYPOSPOLITEJ

1 Rzeczpospolita w czasach unii polsko-saskiej

2 Ostatnia wolna elekcja i I rozbiór Polski

3 Oświecenie w Rzeczypospolitej

4 Rzeczpospolita w dobie Sejmu Wielkiego

5 Konstytucja 3 maja i II rozbiór Polski

6 Powstanie kościuszkowskie

7 Upadek Rzeczypospolitej

1 RZECZPOSPOLITA W CZASACH UNII POLSKO-SASKIEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- okoliczności i skutki zawarcia unii polsko-saskiej,
- udział Rzeczypospolitej w wielkiej wojnie północnej,
- polityczna anarchia w kraju za rządów dynastii saskiej,
- próby reform Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVIII w.

PIERWSZE LATA UNII POLSKO-SASKIEJ

Po śmierci Jana III Sobieskiego w 1696 r. w Rzeczypospolitej zapanował chaos. Na Litwie rywalizacja między stronnictwami magnackimi doprowadziła do wystąpień zbrojnych szlachty przeciwko dominacji rodu Sapiehów. Z kolei w Koronie zawiązano konfederację wojskową, której celem było sparaliżowanie działań hetmana Stanisława Jabłonowskiego, wiernego królowej Marii Kazimierze. W tej atmosferze w 1697 r. zwołano kolejną wolną elekcję. Największe szanse miał kandydat francuski – książę **Ludwik Conti** [czyt.: kąti], choć sprzeciwiali się temu zwolennicy polityki prohabsburskiej. W Europie wciąż trwała rywalizacja Habsburgów z Burbonami, a wybór Francuza na króla Polski mógł poskutkować wystąpieniem Rzeczypospolitej z koalicji antytureckiej. Małe szanse na elekcję miał syn Jana III – Jakub Sobieski, niezbyt popularny wśród szlachty. Swoją kandydaturę do tronu zgłosił także elektor saski **Fryderyk August Wettin**, popierany przez Habsburgów.

Na polu elekcyjnym po raz kolejny doszło do podwójnej elekcji. Pod wpływem partii profrancuskiej prymas ogłosił wybór księcia Contiego, ale część szlachty opowiedziała się za elektorem saskim. Zwolennicy Fryderyka Augusta byli przekonani, że unia personalna z Saksonią przyniesie Polsce duże korzyści polityczno-gospodarcze. Elektor pozyskiwał zwolenników rozdawaniem pieniędzy, a ponadto zobowiązał się przejść z luteranizmu na katolicyzm. Ostatecznie o zwycięstwie Sasa zdecydowały poparcie szlachty oraz szybkość i skuteczność działania kandydata. Podczas gdy książę Conti dopiero rozpoczął

POSTAĆ HISTORYCZNA

AUGUST II MOCNY (1670–1733)

Elektor Saksonii od 1694 r. i król Polski. Urodził się w Dreźnie jako Fryderyk August, syn elektora saskiego z dynastii Wettinów. Brał udział w wojnach przeciwko Francji oraz walczył z Turkami na czele armii cesarsko-saskiej. Aby zdobyć polską koronę, przeszedł na katolicyzm. Po objęciu tronu w Polsce bez sukcesów próbował opanować Mołdawię i Wołoszczyznę. W 1700 r. jako elektor saski przystąpił do wojny przeciwko Szwecji. To spowodowało najazd szwedzki na Rzeczpospolitą i utratę przez Augusta II polskiej korony, którą odzyskał dopiero dzięki poparciu cara Piotra I. Konflikt monarchy ze szlachtą poskutkował zaangażowaniem się Rosji w sprawy polskie. W następnych latach panowania August II Mocny usiłował zerwać z kuratelą cara i zbudować antyrosyjską koalicję. Mimo braku sukcesów politycznych króla zapamiętano jako wybitnego mecenasa sztuki. Zmarł w Warszawie w 1733 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Saksonia na początku XVIII wieku

Na przełomie XVII i XVIII w. Saksonia prezentowała zupełnie inny stopień rozwoju społecznego, gospodarczego oraz politycznego niż Rzeczpospolita. W małej, liczącej 2 mln mieszkańców Saksonii silną pozycję zajmowało mieszczaństwo, a władza elektora była dziedziczna. Dobrze rozwinięty ekonomicznie kraj miał liczne kopalnie srebra i miedzi, a tamtejsze manufaktury słynęły w całej Europie z miśnieńskiej porcelany. Głównym źródłem bogactwa Saksonii był handel.

Pałac Zwinger [czyt.: cfinger] znajdujący się w Dreźnie jest najbardziej reprezentatywnym przykładem późnego baroku. Budowla powstała na polecenie elektora saskiego i króla Rzeczypospolitej Augusta II. Jej wzniesienie było przejawem mody na okazałe pałace, która zapanowała na ówczesnych dworach europejskich.

▪ *fotografia współczesna, Drezno*

? Jakie były różnice między Saksonią a Rzecząpospolitą na początku XVIII w.?

przygotowania do wyprawy po polską koronę, elektor ze swoim wojskiem szybko pojawił się w Krakowie, gdzie koronowano go na władcę Rzeczypospolitej. Przyjął imię **August II**, czym nawiązał do ostatniego Jagiellona na tronie Polski i Litwy.

Największą korzyść z unii polsko-saskiej odniósł August II, który stał się jednym z europejskich królów i uzyskał rangę wyższą od innych elektorów. Rzeczypospolitej i Saksonii nie przyniosło to jednak pożytku. Na przeszkodzie w przekształceniu unii personalnej w realną leżały brak wspólnej granicy oraz różnice społeczno-ekonomiczne między państwami. Najważniejszą konsekwencją unii było uwikłanie Polski w wielką wojnę północną, która doprowadziła kraj do ruiny ekonomicznej i utraty suwerenności na rzecz Rosji.

Sejm elekcyjny w 1697 r. został przedstawiony na obrazie włoskiego malarza Marcina Altomonte. Artysta ukazał moment, w którym siedzący pośrodku senatorowie oraz stojący w kole rycerskim posłowie słuchają delegata prezentującego jednego z kandydatów do tronu. W tle widać przybyłą na pole elekcyjne szlachtę oraz gmachy Warszawy z Zamkiem Królewskim.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

CIEKAWOSTKA

Nietypowy przydomek króla

August II zyskał przydomek „Mocny", co wiązało się z ponadprzeciętną siłą fizyczną monarchy. Według nielicznych przekazów potrafił on bez użycia narzędzi łamać żelazne podkowy i podnosić ciężkie działa. Swoją siłę lubił okazywać publicznie. Niektórzy historycy sądzą, że informacje o królu-osiłku upowszechnili przede wszystkim nieprzychylni Augustowi pruscy politycy – aby podkreślić, że był on silny wyłącznie pod względem fizycznym, nie należał jednak do najbystrzejszych.

RZECZPOSPOLITA W CZASIE WOJNY PÓŁNOCNEJ

Pierwsze lata panowania Augusta II nie zapowiadały późniejszych niepowodzeń. W **1699 r.** Liga Święta podpisała z imperium osmańskim **pokój w Karłowicach**. Na jego mocy Rzeczpospolita odzyskała utracone obszary na południowym wschodzie. Jeszcze w tym samym roku August II zawarł układ z Rosją, przewidujący wspólne wystąpienie przeciwko Szwecji. Plan wojny zakładał odzyskanie Inflant, z których król Polski chciał uczynić swoje dziedziczne księstwo.

W 1700 r. Rosja, Dania i Saksonia uderzyły na Szwecję. To dało początek **wielkiej wojnie północnej**, w której August II wziął udział jako elektor saski. Jednak król Szwecji Karol XII niespodziewanie szybko zdołał pokonać siły wrogiej mu koalicji. Choć państwo polsko-litewskie formalnie nie uczestniczyło w konflikcie, Karol XII wkroczył na Litwę i zażądał detronizacji Augusta II. Rzeczpospolita zupełnie nie była przygotowana do kolejnej wojny. Wojska szwedzkie wtargnęły do Korony i zajęły opuszczoną przez Augusta II Warszawę. W 1702 r. w **bitwie pod Kliszowem** Szwedzi pokonali wojska polsko-saskie i opanowali cały kraj.

W 1704 r. opozycyjna wobec Augusta II szlachta zawiązała **konfederację w Warszawie** i ogłosiła jego detronizację. Kilka miesięcy później pod naciskiem Szwedów niewielka część szlachty wybrała królem wojewodę poznańskiego **Stanisława Leszczyńskiego**. Stał się on narzędziem w rękach okupantów. Szlachta popierająca Augusta II zawiązała w obronie monarchy **konfederację sandomierską**. W 1704 r. jego zwolennicy podpisali traktat sojuszniczy z Rosją przeciwko Szwecji.

Bitwa pod Połtawą była jednym z najważniejszych starć w dziejach nowożytnej Europy. Na obrazie francuskiego malarza Pierre-Denisa Martina [czyt.: pier denisa martena] z XVIII w. na pierwszym planie ukazano cara Piotra I Wielkiego prowadzącego do walki swoich żołnierzy. W tle widać walczące oddziały i fortyfikacje Połtawy, której bronił rosyjski garnizon.

▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

POLSKA I SAKSONIA W CZASIE WOJNY PÓŁNOCNEJ

1. Na podstawie położenia geograficznego określ, jakie korzyści polityczne wynikały z unii polsko-saskiej dla Rzeczypospolitej i Saksonii.
2. Wskaż szlaki operacji zbrojnych wojsk szwedzkich i rosyjskich na obszarze Rzeczypospolitej.

Tym samym Rzeczpospolita formalnie przystąpiła do wojny północnej. Jednocześnie w kraju rozpętała się **wojna domowa**.

August II ponosił w tym czasie kolejne porażki. Wojska szwedzkie wkroczyły do Saksonii i złupiły ten kraj. Wettin był zmuszony przyjąć szwedzkie warunki i w 1706 r. zawrzeć traktat pokojowy w Altranstädt [czyt.: altransztet]. Na jego mocy elektor saski ustąpił z polskiego tronu na rzecz Stanisława Leszczyńskiego i zerwał sojusz z Rosją. Tymczasem w Rzeczypospolitej wciąż silni konfederaci sandomierscy oficjalnie zwrócili się o pomoc do Rosji. Konfederaci zdołali wprawdzie pokonać wojska Leszczyńskiego,

jednak to Rosjanie odegrali decydującą rolę w walkach. W 1709 r. wojska rosyjskie odniosły zwycięstwo nad armią Karola XII w **bitwie pod Połtawą**. To położyło kres szwedzkiej dominacji w Europie Środkowej – od tego momentu potęgą w regionie stała się Rosja.

KURATELA ROSYJSKA

Po zwycięskiej bitwie pod Połtawą wojska rosyjskie wkroczyły do Polski. Stanisław Leszczyński uciekł z kraju, a na tron powrócił August II. Musiał on jednak przyjąć warunki, które uzależniały go od cara, a Rzeczpospolitą przekształcały w rosyjski **protektorat**, czyli państwo podporządkowane. W Polsce stacjonowały tysiące rosyjskich wojsk, carscy agenci obejmowali najwyższe stanowiska, a uzależnieni od nich posłowie zrywali sejmy. Wojna północna zakończyła się dopiero w 1721 r., jednak Rzeczpospolita nie uczestniczyła w zawarciu pokoju ze Szwecją. Konflikt nie przyniósł państwu polsko-litewskiemu żadnych nabytków terytorialnych (Inflanty Rosjanie zachowali dla siebie) ani też odszkodowań za ogromne straty i zniszczenia całego kraju.

Po powrocie na tron August II podjął próby wzmocnienia swojej władzy. W 1710 r., pod pretekstem zagrożenia ze strony Turcji i Szwecji, wprowadził do Polski wojska saskie. Ich prawdziwym zadaniem było jednak pokonanie zwolenników Stanisława Leszczyńskiego. Obowiązek finansowania wojsk saskich spadł na polską szlachtę, co wywołało jej sprzeciw. W 1714 r. w poszczególnych województwach szlachta zaczęła organizować konfederacje przeciwko Sasom. Jednocześnie poprosiła o mediację rosyjskiego cara. W 1715 r. zawiązano **konfederację tarnogrodzką**, do której przyłączyła się część wojsk koronnych i litewskich. W kraju wybuchła trwająca rok wojna między konfederatami a siłami saskimi. Porozumienie zawarto dzięki pośrednictwu cara Piotra I dopiero pod koniec 1716 r. Zatwierdził je w 1717 r. **Sejm Niemy**, nazwany tak, ponieważ – z obawy przed zerwaniem obrad – do głosu nie dopuszczono żadnego posła ani senatora. Postanowienia Sejmu Niemego przekreśliły plan wzmocnienia władzy królewskiej przez Augusta II. Ponadto pokazały, że o wewnętrznych sprawach Rzeczypospolitej może

SEJM NIEMY

1 lutego 1717 r. odbyła się w Warszawie jednodniowa sesja sejmu Rzeczypospolitej. Posłowie i senatorowie zatwierdzili wówczas proponowany przez Piotra I układ kończący konflikt między królem i szlachtą. Porozumienie przyjęto w milczeniu, tak aby żaden z posłów nie zerwał obrad. Zagwarantowano jednak, że taki tryb procedowania sejmu ma charakter jednorazowy. Ustalono, że unia polsko-saska zachowa wyłącznie charakter personalny. Ministrowie z Saksonii nie mieli prawa ingerować w sprawy polskie, a decyzje dotyczące Rzeczypospolitej król musiał podejmować tylko na jej terytorium. Monarchę zobowiązano do pobytu w państwie polsko-litewskim przez większość roku, z kolei wojskom saskim nakazano opuścić Rzeczpospolitą. Podjęto również ważne decyzje w sprawach wewnętrznych. Uchwalono stałe podatki na utrzymanie wojska, którego liczba miała się zamknąć w 24 tys. Ponadto zmniejszono kompetencje hetmanów (m.in. zabroniono im prowadzenia własnej dyplomacji) oraz sejmików (pozbawiono je uprawnień podatkowych) i zakazano zawiązywania konfederacji.

? Które z postanowień Sejmu Niemego były korzystne dla państwa polsko-litewskiego?

Stanisław Ledóchowski był marszałkiem Sejmu Niemego w 1717 r. Dwa lata wcześniej stanął na czele konfederacji tarnogrodzkiej, zawiązanej przez szlachtę niezadowoloną z wprowadzenia do Rzeczypospolitej wojsk saskich.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

CZASY PANOWANIA AUGUSTA II MOCNEGO

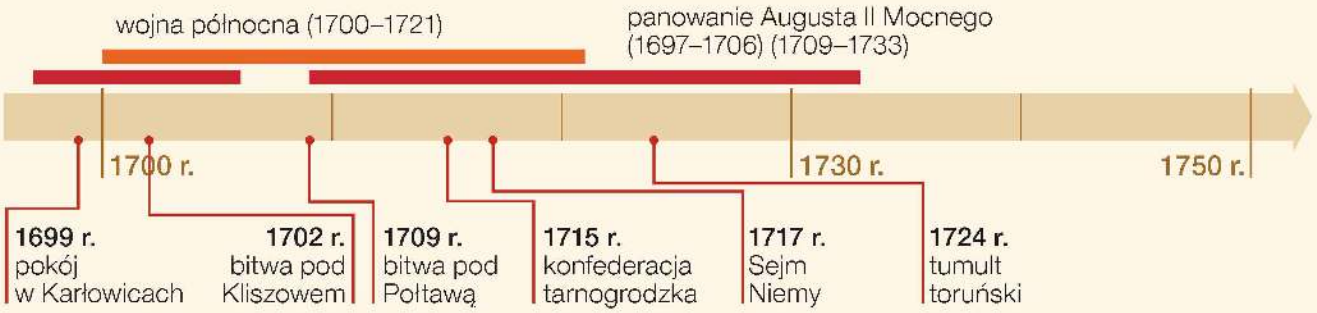

? Jak długo August II Mocny zasiadał na polskim tronie?

zdecydować bezpośrednia interwencja Rosji. Sejm Niemy przywrócił jednak pokój w państwie, z którego wkrótce wycofano obce wojska: najpierw saskie, a potem rosyjskie.

OSTATNIE LATA RZĄDÓW AUGUSTA II

Po Sejmie Niemym August II próbował zrzucić kuratelę rosyjską i zawarł sojusz z cesarstwem. Jednak sejm Rzeczypospolitej nie zgodził się na włączenie kraju do antyrosyjskiej koalicji z udziałem cesarstwa, Wielkiej Brytanii i Saksonii. Ta niewykorzystana szansa na wyeliminowanie wpływów rosyjskich miała się wkrótce zemścić. W 1724 r. w Toruniu doszło do zamieszek na tle religijnym. Tamtejsi protestanci napadli na jezuickie kolegium i sprofanowali katolickie przedmioty kultu. Za sprzyjanie rozruchom religijnym sąd królewski skazał wówczas na śmierć dziewięciu rajców miejskich oraz dwóch burmistrzów. Przeciwko takiemu wyrokowi ostro wystąpiły – jako obrońcy **dysydentów** – Prusy, Wielka Brytania i Rosja. Przed zbrojną interwencją uchroniła wówczas Polskę śmierć Piotra I, lecz **sprawa toruńska** była ważnym ostrzeżeniem na przyszłość – tym bardziej, że Rosja i Prusy w pierwszej połowie XVIII w. zawarły w sprawie Rzeczypospolitej pierwsze porozumienie (wielokrotnie potem odnawiane). Przewidywało ono współpracę na rzecz utrzymania elementów polskiego ustroju, które utrwalały kryzys w Rzeczypospolitej, jak *liberum veto*, słaba pozycja króla, wolna elekcja czy niedopuszczenie do wzmocnienia polskiej armii.

W ostatnich latach panowania Augusta II w kraju ukształtowały się dwa wpływowe stronnictwa polityczne. Pierwszym była tzw. **Familia**, na czele z braćmi Michałem Fryderykiem i Augustem Aleksandrem Czartoryskimi oraz ich szwagrem Stanisławem Poniatowskim (ojcem późniejszego króla). Familia

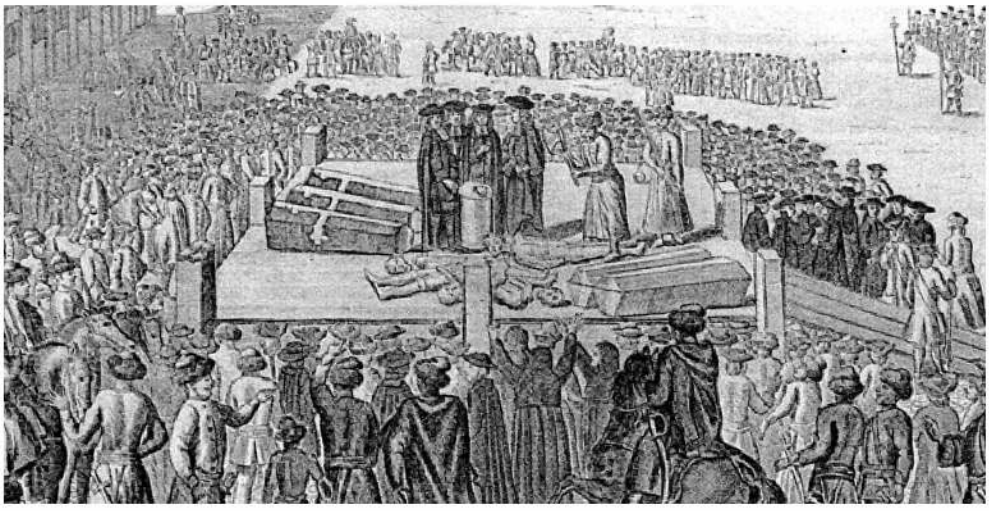

Egzekucja protestantów odbyła się w Toruniu po stłumieniu zamieszek wywołanych konfliktem między ludnością protestancką i katolicką w grudniu 1724 r. Stracono wówczas 10 z 11 osób skazanych na karę śmierci. Uniknął jej tylko burmistrz Zernecke [czyt.: cerneke], który został ułaskawiony.

▪ *grafika, Polska, XVIII w.*

cieszyła się poparciem Augusta II i dążyła do zreformowania ustroju Rzeczypospolitej. Drugim ugrupowaniem było stronnictwo Potockich, skupiające przede wszystkim magnaterię z ziem ruskich i litewskich. Nazywano ich **republikantami**, ponieważ – jak sami twierdzili – sprzeciwiali się projektom wzmacniającym władzę królewską i bronili republiki, rozumianej jako przeciwieństwo kraju rządzonego przez władcę absolutnego. Walka obu tych stronnictw toczyła się głównie podczas obrad sejmu i na sejmikach, które w tym okresie wielokrotnie zrywano.

WOJNA O POLSKĄ KORONĘ

W 1733 r. zmarł August II Mocny, a szlachta ponownie wybrała na władcę Stanisława Leszczyńskiego. Jako teść Ludwika XV miał on poparcie Francji i osobiście przybył do Warszawy. Nowego króla zaakceptowali zarówno członkowie Familii, jak i frakcja Potockich. Jednak przeciwko tej kandydaturze wystąpiły Austria i Rosja, które poparły elektora saskiego **Fryderyka Augusta**, syna Augusta II. Rosjanie wprowadzili do Rzeczypospolitej 35-tysięczny korpus wojska. Niewielka liczba magnatów (głównie litewskich) i ich klientów dokonała drugiej elekcji – elektora saskiego, który przyjął imię **August III**.

Po elekcji Augusta III wojsko rosyjskie zaczęło zwalczać zwolenników Leszczyńskiego. Praw Leszczyńskiego do korony broniła Francja, która wypowiedziała wojnę Austrii. Wybuchła tzw. **wojna o sukcesję polską**, która w rzeczywistości nie miała wiele wspólnego ze sprawami Rzeczypospolitej. Austria formalnie nie uczestniczyła w konflikcie wewnętrznym w Polsce, choć nie ukrywano, że cesarz popiera Augusta III. W 1734 r. wojska rosyjsko-saskie odniosły zwycięstwo nad oddziałami Leszczyńskiego. Popierająca go szlachta zawiązała konfederację w Dzikowie, w której nawoływała do walki o wolność Rzeczypospolitej przeciwko Rosji. Niewielkie siły konfederatów nie zdołały jednak pokonać Rosjan i Sasów. W dodatku król Francji w 1735 r. chciał zakończyć wojnę z Austrią, a warunkiem pokoju była abdykacja Leszczyńskiego. W tej sytuacji konfederaci dzikowscy złożyli broń. W 1736 r. odbył się sejm pacyfikacyjny, na którym August III został uznany za jedynego legalnego króla Polski.

POLITYCZNA ANARCHIA

W czasach Augusta III sejm Rzeczypospolitej przestał wypełniać swoje zadania. Jedynym, który zdołał przyjąć uchwały końcowe, był sejm pacyfikacyjny z 1736 r. Wszystkie inne albo zostały zerwane za sprawą *liberum veto*,

POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW LESZCZYŃSKI (1677–1766)

Król Polski w latach 1704–1709 i 1733–1736. Na początku swojej kariery politycznej popierał Augusta II. Jednak w 1701 r., gdy wojska szwedzkie wkroczyły do Polski, stanął po ich stronie. W 1704 r. król Szwecji zaproponował mu objęcie polskiego tronu. W pierwszym okresie swojego panowania Leszczyński był całkowicie zależny od Szwedów i po klęsce Karola XII pod Połtawą musiał uciekać z Polski. Po kilku latach osiadł we Francji, a francuski król Ludwik XV poślubił jego córkę, Marię. W 1733 r. Leszczyński, popierany przez Francuzów, zgłosił swoją kandydaturę do polskiego tronu. Został wybrany królem przez większość szlachty, lecz utracił koronę wskutek interwencji Rosji. Dzięki wsparciu swojego zięcia Ludwika XV uzyskał dożywotnio księstwo Lotaryngii, którym z powodzeniem rządził do swojej śmierci w 1766 r. W 1743 r. został opublikowany anonimowy traktat *Głos wolny wolność ubezpieczający*, uchodzący powszechnie za dzieło Leszczyńskiego. Zawierał on program reform, który stał się wzorem dla przyszłych reformatorów polskiego ustroju.

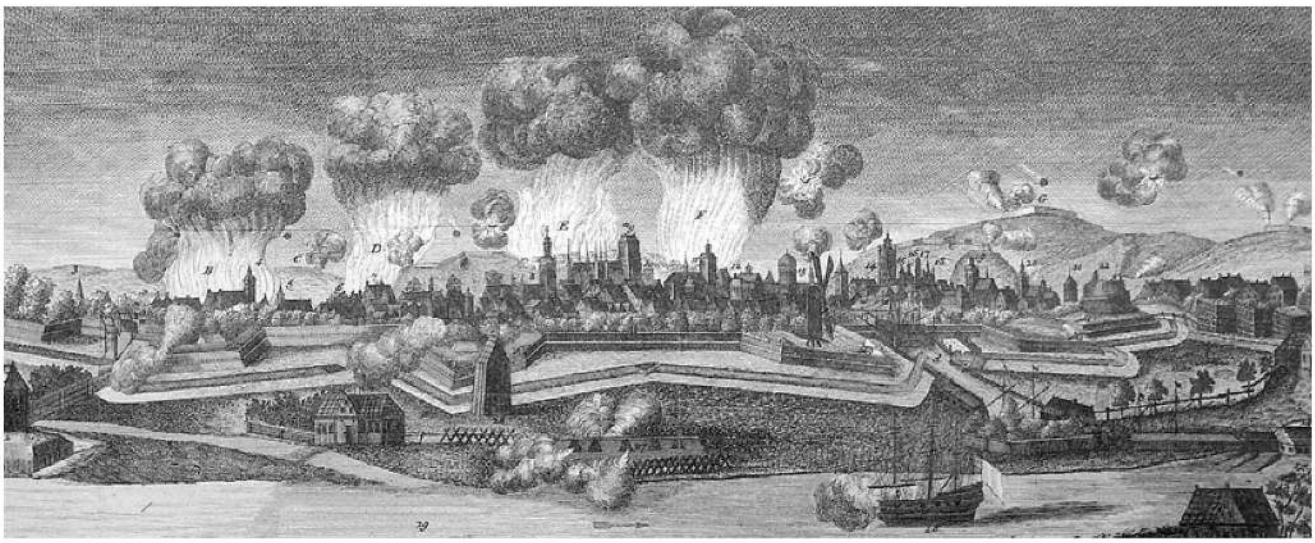

Oblężenie Gdańska rozpoczęło się w lutym 1734 r. i trwało 135 dni. Początkowo Rosjanie czynili niewielkie postępy, jednak w czerwcu udało im się zdobyć twierdzę Wisłoujście, co zapewniło im dostęp do gdańskiego portu.

▪ *grafika, Francja, XVIII w.*

albo rozchodziły się bez podjęcia żadnych decyzji. Pozbawiona sprawnie działającego sejmu Rzeczpospolita nie mogła dobrze funkcjonować, jego zgoda była bowiem konieczna do przeprowadzenia zmian ustrojowych. Poszczególne sejmiki również nie dochodziły do skutku z powodu walki stronnictw magnackich. Taka sytuacja łatwo mogła przerodzić się w anarchię – stan chaosu i bezprawia, podczas którego instytucje władzy politycznej przestałyby działać.

Odpowiedzialna za paraliż ustrojowy Rzeczypospolitej pozostawała głównie magnateria. Rywalizujące ze sobą frakcje magnackie nakazywały swoim klientom zrywanie sejmów i sejmików. Ponadto magnaci dysponowali prywatnymi wojskami i środkami finansowymi, które wykorzystywali do walki politycznej.

PRÓBY REFORM W CZASACH AUGUSTA III

W latach 30. i 40. XVIII w. najsilniejszym stronnictwem politycznym w Rzeczypospolitej była **Familia**. Czartoryscy i ich sojusznicy cieszyli się poparciem dworu, dzięki czemu uzyskiwali dla siebie i swoich klientów najważniejsze urzędy oraz królewszczyzny. Familia stworzyła też własny program reform, aby doprowadzić do zmian w systemie skarbowym i do zwiększenia liczby wojska. Te działania – poprzez zrywanie sejmów – uniemożliwiali ich rywale, Potoccy, którzy nie chcieli dopuścić do dalszego wzmocnienia Familii. August III popierał zmiany proponowane przez Czartoryskich. Kilkakrotnie usiłował doprowadzić do tego, by sejm obradował w ramach zawiązanej

August III Sas został sportretowany w stroju mundurowym Orderu Orła Białego, składającym się z białego żupana i czerwonego kontusza. Przedstawienie króla cudzoziemca w polskim stroju miało pokazać, że przyjmuje on prawa Rzeczypospolitej, a także szanuje szlacheckie zwyczaje.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZRYWANIE SEJMÓW W CZASACH AUGUSTA III

W *Opisie obyczajów za panowania Augusta III* Jędrzej Kitowicz ukazał wiele problemów życia politycznego i społecznego Rzeczypospolitej w połowie XVIII w. Krytyce poddał także działalność polskiego sejmu, który wymagał reformy.

Dom Czartoryskich, zakrawając z daleka na detronizacją Augusta [...], *zrywał sejmy przez subordynowane osoby, zwalając winę na króla, utyskując na jego nieszczęśliwe panowanie, że nie masz w kraju żadnego rządu, że król jak bałwan bez znajomości interesów publicznych o niczym nie wie, na niczym się nie zna* [...].

Do zerwania sejmu nie zażywano osób rozumem i miłością dobra publicznego obdarzonych, bo też tego i nie potrzeba było. Lada poseł ciemny jak noc, utrzymany tym końcem na sejmiku posłem przez partią Czartoryskich, nie szukając pozornych przyczyn, odezwał się w poselskiej izbie: „Nie ma zgody na sejm!" – i to było dosyć do odebrania wszystkim mocy sejmowania. A gdy go marszałek spytał: „Co za racja?" – odpowiedział krótko: „Jestem poseł, nie pozwalam" – i to powiedziawszy usiadł jak niemy diabeł, na wszystkie prośby i nalegania innych posłów o danie przyczyny zatamowanego sejmu nic więcej nie odpowiadając, tylko to jedno: „Jestem poseł".

Przyczyny używane do zerwania sejmu bywały czasem pozorne, jaka była natenczas, kiedy Moskwa, wojując z królem pruskim, rozpościerała się po całej Polszcze. Zrywacze sejmu użyli pretekstu tego, iż pod bronią obcego żołnierza wolność jest przyciśniona, a zatem sejm wolny być nie może, więc żaden być nie powinien. [...]

I posłowie na takową zbrodnią, jaką było zrywanie sejmu, nigdy by się nie odważyli dla postronnej fakcyi, gdyby wiedzieli, że wszyscy a wszyscy magnaci sejmu pragną, gdyż w takowym razie zrywacz sejmu nie mający protektora, byłby nie puszczony z miejsca obrady i Bóg wie, jak prześladowany i batogami zbity i zabity na śmierć, tak jak się nie raz trafiało [...]; *trudno było ścigać* [jednak] *albo prześladować* [...] *sejmu zrywacza, mającego pewną i mocną protekcyją pod pozorem obrony wolności, bo to było hasłem powszechnem, a na tym zasadzali wolność, że szlachcic na sejmiku, a poseł na sejmie z głosu swego nikomu sprawiać się nie powinien.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 341–343.

? 1. Wyjaśnij, kogo Jędrzej Kitowicz oskarżał o zrywanie sejmów w czasach panowania Augusta III.
2. Przedstaw mechanizm zrywania sejmów w połowie XVIII w.

SEJMY W CZASACH AUGUSTA II I AUGUSTA III

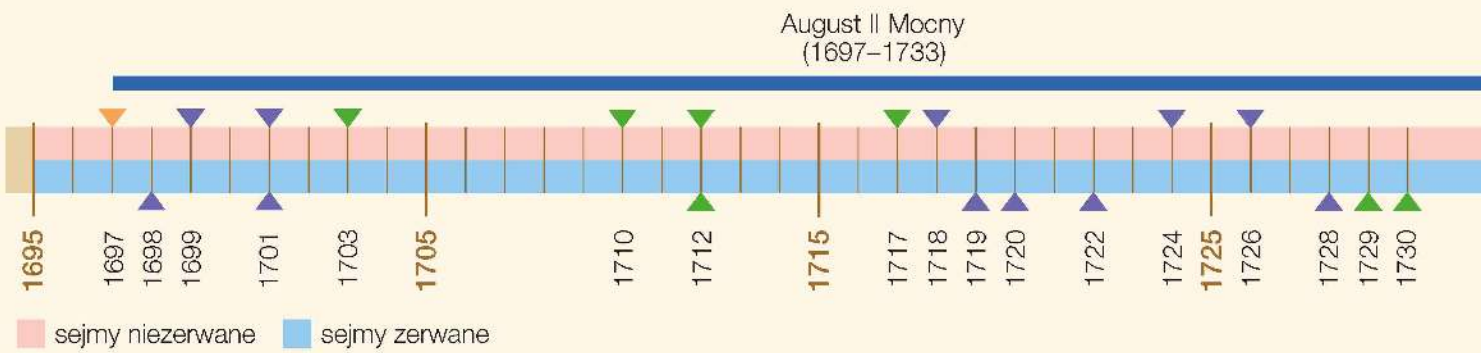

? Jak wpływ na stan państwa miała tak duża liczba zrywanych sejmów?

konfederacji (wtedy nie miało zastosowania *liberum veto*), jednak Rosja na to nie pozwalała. W pogotowiu obok wojsk rosyjskich były także oddziały pruskie. Wobec militarnej słabości państwa ani Czartoryscy, ani August III nie odważyli się narazić kraju na wojnę z Rosją i Prusami. W latach 50. XVIII w. Familia przeszła do opozycji, a stronnictwem dworskim stali się Potoccy. Wówczas temat reform został zarzucony.

Dyskusja o potrzebie reform toczyła się nie tylko na scenie politycznej, lecz także na polu publicystyki. W czasach Augusta III ukazało się kilka ważnych publikacji poświęconych temu problemowi, m.in. program polityczny *Głos wolny wolność ubezpieczający* króla Stanisława Leszczyńskiego, *List ziemianina do pewnego przyjaciela z innego województwa* Stanisława Poniatowskiego związanego z Familią oraz *Anatomia Rzeczypospolitej Polskiej* autorstwa wojewody poznańskiego Stefana Garczyńskiego. Najwybitniejszy program naprawy Rzeczypospolitej zawierało czterotomowe dzieło Stanisława Konarskiego *O skutecznym rad sposobie*. Autor zwracał w nim uwagę na konieczność reorganizacji i częstszego zwoływania sejmu, zniesienia *liberum veto* oraz instrukcji wiążących posłów. Uważał, że szlachcie niemającej ziemi (gołocie) należy odebrać prawo głosu na sejmikach, ponieważ z reguły realizuje ona jedynie wolę magnatów. Postulował także stworzenie silnej władzy wykonawczej oraz powstanie banku narodowego.

Collegium Nobilium [czyt.: kolegium nobilium] było pierwszą szkołą w Rzeczypospolitej, która odpowiadała standardom oświeceniowym. Nauka w tej pięcioklasowej placówce trwała osiem lat.

▪ *ilustracja, Polska, XVIII w.*

REFORMY OŚWIATY I OŻYWIENIE GOSPODARCZE

Żadnych reform w państwie nie dało się wprowadzić bez akceptacji ze strony szlachty. By przekonać ją do koniecznych zmian, należało przedtem wdrożyć nowy sposób kształcenia, zgodny z duchem myśli oświeceniowej. Przykładem takiej placówki było **Collegium Nobilium** – nowoczesna szkoła średnia założona w 1740 r. w Warszawie przez Stanisława Konarskiego. Program nauczania różnił się od tego realizowanego w popularnych dotąd szkołach jezuickich, a zajęcia prowadzono w języku polskim. W Collegium większy nacisk położono na nauczanie przyrody, matematyki i języków nowożytnych. Uczniów kształciła

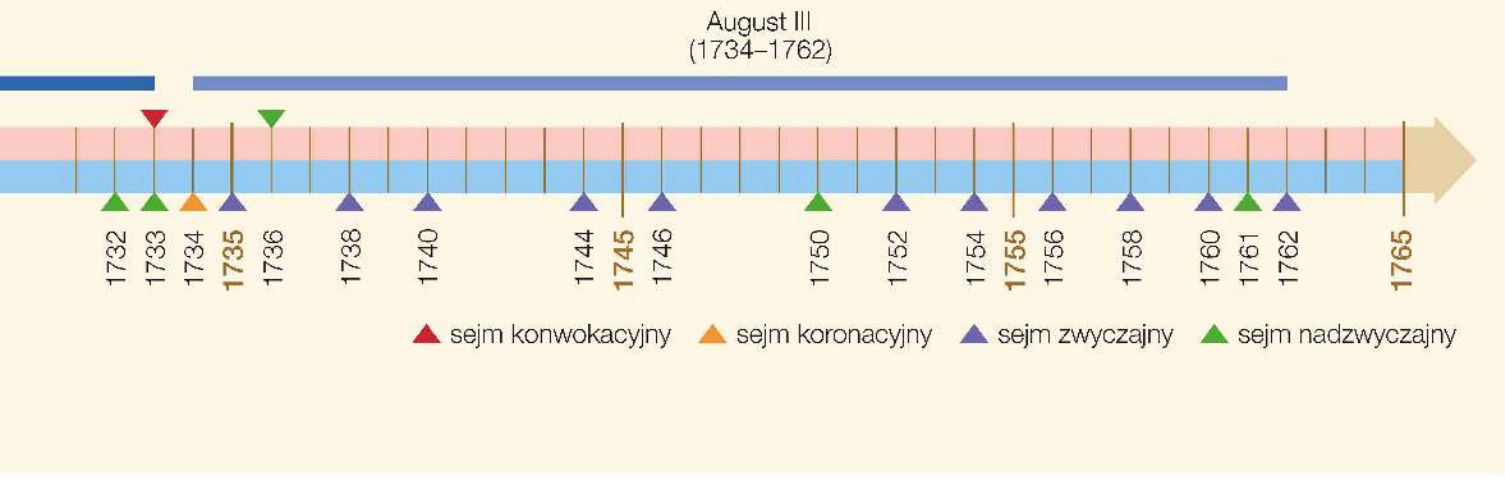

POLSKA POLITYKA ZAGRANICZNA W CZASACH AUGUSTA III

August III aktywnie uczestniczył w europejskiej polityce, lecz reprezentował wyłącznie interesy Saksonii, a nie Polski. Zaangażował się w wojnę o sukcesję austriacką, ale w II wojnie śląskiej poniósł dotkliwą porażkę – musiał zawrzeć z Prusami osobny pokój i wypłacić im ogromną kontrybucję. W czasie wojny siedmioletniej nie odegrał już znaczącej roli w sojuszach europejskich. Polska polityka zagraniczna opierała się wówczas na zasadzie zachowania neutralności.

Podczas II wojny śląskiej August III i Familia dążyli do wypowiedzenia wojny Prusom, co mogło przynieść Polsce duże korzyści, ale opozycja zablokowała te plany. Polacy szczycili się tym, że nie uczestniczą w konfliktach toczonych w Europie – był to jednak wynik słabości Rzeczypospolitej, której w tym okresie nie traktowano jak liczącego się partnera politycznego.

? Jakie były skutki słabości wewnętrznej Rzeczypospolitej w polityce zagranicznej?

Henryk von Brühl [czyt.: brul] był najbliższym współpracownikiem Augusta III i głównym twórcą jego polityki zagranicznej.

▪ *obraz, Niemcy, XVIII w.*

dobrze przygotowana kadra nauczycielska. Dużo czasu poświęcano również nowoczesnemu wychowaniu obywatelskiemu, co miało w przyszłości zaowocować uformowaniem nowego pokolenia ludzi, świadomych potrzeby zmian w Rzeczypospolitej. Wkrótce podobny model kształcenia wdrożono też w kolegiach prowadzonych przez **pijarów** i **jezuitów**. Gdy w 1773 r. zakon uległ kasacie, byli jezuici stali się częścią kadry nauczycielskiej utworzonej wówczas Komisji Edukacji Narodowej.

Pod koniec epoki saskiej w Polsce nastąpiło ożywienie kulturalne i gospodarcze. W 1747 r. w Warszawie powstała pierwsza biblioteka publiczna – **Biblioteka Załuskich**, a rok później – pierwsza opera. Dobrze prosperowało wiele drukarni. Magnaci budowali okazałe pałace, co przyczyniało się do rozwoju nowych miejscowości. Niektórzy z nich zakładali w swoich dobrach manufaktury, produkujące głównie towary luksusowe. Lata pokoju za panowania Augusta III sprawiły, że kraj zaczynał się odbudowywać, choć – ze względu na słaby rozwój miast – wciąż daleko mu było do wchodzących w okres rewolucji technicznej państw Europy Zachodniej.

ĆWICZENIA

1. Omów, jakie skutki dla Rzeczypospolitej miało zaangażowanie Augusta II w wojnę północną.
2. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach Polska popadła w zależność od Rosji.
3. Przedstaw rolę Stanisława Leszczyńskiego w dziejach Polski pierwszej połowy XVIII w.
4. Opisz reformy w Rzeczypospolitej podejmowane za panowania Augusta III.

DLA ZAINTERESOWANYCH

E. Cieślak, *Stanisław Leszczyński*, Wrocław 1994.
J. Gierowski, *W cieniu ligi północnej*, Wrocław 1971.
J. Staszewski, *Wettynowie*, Olsztyn 2005.

2 OSTATNIA WOLNA ELEKCJA I I ROZBIÓR POLSKI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- okoliczności elekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego,
- reformy wprowadzone przez nowego władcę,
- przyczyny konfederacji barskiej i jej skutki,
- okoliczności I rozbioru Polski.

ELEKCJA STANISŁAWA AUGUSTA PONIATOWSKIEGO

W 1763 r. w Dreźnie zmarł król August III. Do przejęcia władzy w Rzeczypospolitej od dawna przygotowywała się Familia. Czartoryscy chcieli przeprowadzić głębokie reformy, które miały uratować kraj przed anarchią i zaborczą polityką pruskiego króla. Władca ten planował zagarnąć polskie Pomorze i połączyć w ten sposób obie części swojego państwa: Prusy i Brandenburgię. Familia szukała oparcia w Rosji, w której na tron wstąpiła cesarzowa Katarzyna II. Kandydatem imperatorowej do tronu polskiego był Stanisław August Poniatowski, krewny Czartoryskich i syn działacza Familii. Czartoryscy liczyli na to, że rosyjska władczyni zgodzi się na ograniczone reformy w Rzeczypospolitej, by zyskać w ten sposób sojusznika dysponującego pewną siłą. W interesie Imperium Rosyjskiego nie leżało jednak wzmocnienie polskiego państwa.

W czasie bezkrólewia Familia zawiązała konfederację finansowaną przez Rosję i wspieraną jej wojskami, które po wojnie siedmioletniej pozostały w Rzeczypospolitej. Na żądanie imperatorowej konfederacja Czartoryskich oficjalnie poprosiła ją o dalsze wsparcie militarne, by – jak to uzasadniano – zapewnić pokój w czasie elekcji. W ten sposób Katarzyna II demonstrowała Europie, że działa na prośbę Rzeczypospolitej. Imperatorowa zdecydowała się poprzeć kandydaturę do polskiego tronu stolnika litewskiego Stanisława Poniatowskiego. Znała go dobrze – gdy ten jako młody szlachcic przebywał na misji dyplomatycznej w Petersburgu, władczyni – wówczas wielka księżna – wdała się z nim w romans. Poniatowski w zamyśle Katarzyny II miał się stać posłusznym narzędziem, by całkowicie uzależnić Rzeczpospolitą od Rosji. Zgodnie z wolą cesarzowej w 1764 r. zebrana na polach pod Warszawą szlachta wybrała Stanisława

Elekcja Stanisława Augusta Poniatowskiego została przedstawiona na obrazie Bernarda Bellotta, zwanego Canalettem [czyt.: kanalettem].

- *obraz, Polska, XVIII w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Familia Czartoryskich

W pierwszej połowie XVIII w. magnacki ród Czartoryskich oraz spokrewnione z nim rodziny (m.in. Poniatowscy) utworzyli stronnictwo polityczne nazywane Familią. Podczas elekcji w 1733 r. poparło ono Stanisława Leszczyńskiego, jednak po jego porażce zawarło porozumienie z nowym władcą Augustem III. Od 1754 r. ugrupowanie przeszło do opozycji wobec króla. W polityce zagranicznej prezentowało orientację prorosyjską, wynikającą z przekonania, że tylko Rosja może uchronić dysponującą niewielką armią Rzeczpospolitą przed zaborczą polityką Prus. W 1764 r. Familia z pomocą Rosji zdominowała scenę polityczną i doprowadziła do osadzenia na polskim tronie Stanisława Augusta Poniatowskiego. W okresie Sejmu Czteroletniego członkowie Familii wzięli czynny udział w jego obradach.

? Które państwo było największym wrogiem Rzeczypospolitej według Familii?

Michał Fryderyk Czartoryski był jednym z najpotężniejszych magnatów w Rzeczypospolitej. Należał do grona założycieli i przywódców Familii.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

Poniatowskiego na króla Polski. Jego koronacja odbyła się nie w Krakowie, ale – po raz pierwszy – w Warszawie, co miało symbolizować początek nowej epoki w dziejach kraju.

PIERWSZE REFORMY

Już na sejmie konwokacyjnym w czasie bezkrólewia w Rzeczypospolitej wprowadzono pewne reformy:

- uchwalono nowy regulamin sejmu oraz wyłączono *liberum veto* w sprawach skarbowych;
- powołano Komisję Skarbową i Komisję Wojskową (osobne dla Korony i Litwy), aby ograniczyć władzę podskarbich i hetmanów;
- zdecydowano, że na sejmikach uchwały będą podejmowane większością głosów, a instrukcje, w które wyposażano posłów na sejm, przestaną mieć charakter obowiązujący;
- uporządkowano system celny w celu rozwoju handlu;
- zarządzono lustrację dóbr królewskich, aby pozyskać nowe dochody,

Kolejne reformy ustrojowe planowano przeprowadzić na sejmie elekcyjnym i koronacyjnym. Wówczas jednak zdecydowany sprzeciw wyraziła Rosja, która w porozumieniu z Prusami zamierzała utrzymać Rzeczpospolitą w stanie słabości.

POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW AUGUST PONIATOWSKI

(1732–1798)

Ostatni władca Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Urodził się w szlacheckiej rodzinie, a jego matka pochodziła z Czartoryskich. Rodzice zadbali o jego staranne wykształcenie. Odbył liczne podróże po Europie, podczas których poznał funkcjonowanie innych państw i przekonał się o zacofaniu Rzeczypospolitej. W latach 1755–1758 przebywał w Petersburgu, gdzie wdał się w romans z księżną Katarzyną Aleksiejewną, późniejszą cesarzową Katarzyną II. W 1764 r. to właśnie jej wsparcie i obecność wojsk rosyjskich sprawiły, że jako kandydat Familii Czartoryskich został królem Rzeczypospolitej. Podczas swoich rządów monarcha wspierał rozwój sztuki, literatury i nauki. Wprowadził szereg reform mających na celu modernizację kraju. Przyczynił się także do uchwalenia Konstytucji 3 maja. Przez historyków jest krytykowany jako król niestały w swoich decyzjach, który doprowadził do upadku kraju.

OSTATNIA „WOLNA" ELEKCJA

Katarzyna II w liście do rosyjskiego ambasadora w Polsce opisała Poniatowskiego jako *Piasta dla nas dogodnego, użytecznego dla naszych rzeczywistych interesów, [...] człowieka, który by wyłącznie nam zawdzięczał swoje wyniesienie.* Faktycznie Stanisław Poniatowski, niedysponujący wielkim majątkiem i wpływami takimi jak Czartoryscy, najlepiej nadawał się na rosyjskiego protegowanego. Żaden inny kandydat do tronu nie był brany poważnie pod uwagę.

Szlachta wiedziała, że szansę na wybór ma jedynie Poniatowski. Nikt nie chciał stać się celem stojących pod Warszawą wojsk rosyjskich. Cofnęły się one o 3 mile od stolicy – prawo głosiło bowiem, że żadne oddziały zbrojne nie mogą podejść bliżej pola elekcyjnego. Na miejscu zjawiło się ponad 5 tys. szlachty (w XVI i XVII w. na elekcje przybywało od kilku tysięcy do ponad 30 tys. wyborców). Zgromadzeni zagłosowali jednogłośnie, bez żadnej dyskusji nad kandydaturą Poniatowskiego. Tego jednak można się było spodziewać po szlachcicach należących do klienteli magnackiej członków Familii.

? Dlaczego elekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego nie można nazwać wolną elekcją?

Portret Stanisława Augusta Poniatowskiego w stroju koronacyjnym to obraz Marcella Bacciarellego [czyt.: marczella baczczjarelliego].

▪ *obraz, Polska 1768 r.*

W pierwszych latach panowania nowy monarcha, który przyjął imiona **Stanisław August**, i jego zwolennicy podjęli wytężone działania, by zreformować kraj. Za najważniejsze uznali pozyskanie dodatkowych dochodów dla skarbu i uregulowanie sytuacji w państwie. W tym celu m.in.:

- ustanowiono cło generalne;
- uporządkowano system monetarny;
- powołano do istnienia mennicę królewską;
- wprowadzono jednolity system miar i wag;
- zaczęto zakładać nowe manufaktury;
- w miastach powołano tzw. komisje dobrego porządku, które rozpoczęły prace nad uporządkowaniem i unowocześnieniem przestrzeni, m.in. brukowano ulice, budowano kanały.

Ponadto z inicjatywy króla w 1765 r. powstała **Szkoła Rycerska** (korpus kadetów) – pierwsza świecka szkoła w Polsce. Miała ona kształcić synów szlacheckich w duchu oświecenia i przygotowywać ich do służby w wojsku oraz administracji państwowej.

SPRAWA DYSYDENTÓW I PRAWA KARDYNALNE

Od początku przeciwni reformom w Polsce byli Prusacy. Fryderyk II interweniował nawet w tej sprawie u Katarzyny II. Z podobnymi zastrzeżeniami do cesarzowej zwracali się także magnaci, niezadowoleni z rządów Familii. Byli to liderzy dawnego stronnictwa Potockich, odsunięci przez Czartoryskich i nowego króla od wpływu na politykę.

Pretekstem do ingerencji Rosji w sprawy Rzeczypospolitej stały się **problemy polskich dysydentów**. Innowiercy domagali się przywrócenia praw, które odebrano im w czasach saskich, m.in. możliwości kandydowania do sejmu i sprawowania urzędów. Katarzyna II poparła ich żądania, dostrzegła bowiem możliwość kontrolowania polskiego sejmu z pomocą dysydenckich posłów. Jednocześnie w oczach europejskich elit oświeceniowych stawała się obrończynią tolerancji religijnej, a w opinii Rosjan – opiekunką coraz mniej licznej w Rzeczypospolitej grupy prawosławnych. Wobec

POCZĄTKI PANOWANIA STANISŁAWA AUGUSTA

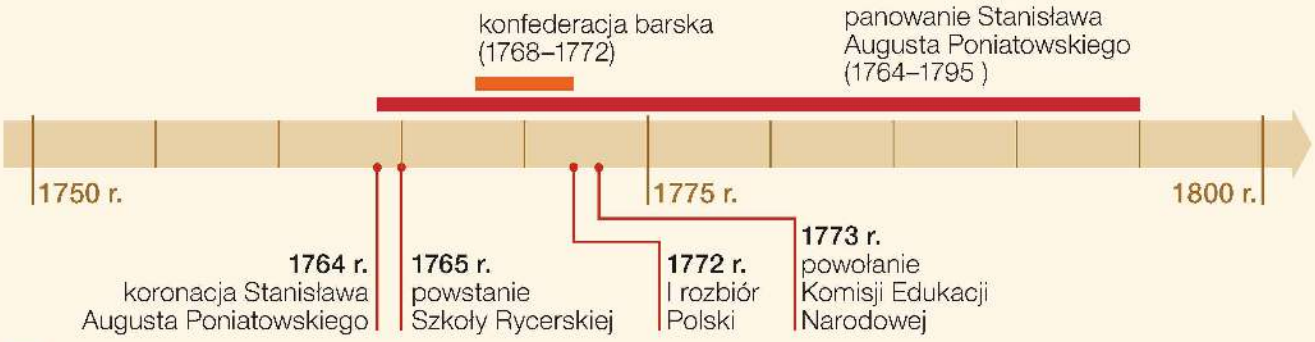

? Ile lat trwała konfederacja barska?

nacisków ambasadorów Prus i Rosji Stanisław August przystał na przywrócenie dysydentom praw wyznaniowych, ale nie chciał się zgodzić na nadanie im praw politycznych. W 1766 r. opozycja na czele z biskupem krakowskim Kajetanem Sołtykiem dowiedziała się o obietnicach króla i na sejmie oskarżyła go o działania na rzecz prawosławnej Rosji.

Ponieważ sejm nie spełnił żądań Katarzyny II w sprawie dysydentów, imperatorowa w **1767 r.** wprowadziła do Rzeczypospolitej kolejne dziesiątki tysięcy rosyjskich wojsk. Pod ich osłoną dysydencka szlachta zawiązała dwie konfederacje: w **Toruniu** w Koronie i **Słucku** na Litwie, domagając się przywrócenia praw politycznych. Rosjanie w tajemnicy pomogli także zawiązać **konfederację szlachty katolickiej w Radomiu**, która miała wystąpić przeciwko królowi i Familii, uznanych przez Katarzynę II za wrogów. Konfederaci radomscy, dowodzeni przez przywódców dawnego stronnictwa Potockich, na żądanie ambasadora rosyjskiego **Mikołaja Repnina** zwrócili się do Rosji o pomoc w przywróceniu w Polsce ustroju sprzed reform Stanisława Augusta. Domagali się też detronizacji króla.

W 1767 r. zebrał się sejm, który zgodnie z wolą Katarzyny II miał przyznać dysydentom

WARTO WIEDZIEĆ

Aresztowanie opozycji

Działania ambasadora rosyjskiego Repnina podczas sejmu z lat 1767–1768 ujawniły, jak bardzo Polska jest uzależniona od Rosji. Najlepszym przykładem była decyzja o porwaniu i aresztowaniu najznakomitszych postaci polskiej sceny politycznej: biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka, biskupa kijowskiego Józefa Andrzeja Załuskiego oraz hetmana Wacława Rzewuskiego i jego syna Seweryna. Ponieważ nie zgadzali się oni na rosyjską dominację, zostali odesłani do Kaługi w Rosji, a do Polski powrócili dopiero w 1773 r., po I rozbiorze. Śmiałe działania Repnina zastraszyły cały polski sejm. Posłowie i senatorowie milczeli, nie chcieli bowiem podzielić losu aresztowanych. W ten sposób decyzją sejmu repninowskiego oficjalnie wprowadzono w Polsce dyktat rosyjski.

? Jakie były skutki aresztowania opozycji podczas sejmu z lat 1767–1768?

Mikołaj Repnin przez cztery lata pełnił funkcję carskiego ambasadora w Warszawie.

▪ *obraz, Rosja, XVIII w.*

równe prawa. Zdecydowanie zaprotestowali przeciwko temu katoliccy przywódcy konfederacji radomskiej. W odpowiedzi Repnin nakazał aresztować najgłośniejszych oponentów. Sejm z lat 1767–1768, zwany repninowskim, miał charakter **sejmu delegacyjnego** – na polecenie ambasadora Rosji wybrano tylko kilkudziesięciu zaufanych posłów, aby głosowali w imieniu pozostałych. Sterroryzowany sejm, w większości posłuszny Rosjanom, na początku 1768 r. przyznał dysydentom prawa polityczne. Ponadto Repnin doprowadził do zawarcia traktatu polsko-rosyjskiego potwierdzającego ich obowiązywanie. W 1768 r. sejm uchwalił także **prawa kardynalne**, czyli nienaruszalne zasady ustrojowe. Należały do nich m.in. wolna elekcja, unia z Litwą, *liberum veto* i prawo wypowiadania posłuszeństwa królowi. Gwarantem praw kardynalnych miała być Rosja, co oznaczało, że ich zmiana mogła nastąpić tylko za jej zgodą. W ten sposób rosyjska dominacja w Rzeczypospolitej została potwierdzona prawnie. Państwo polsko-litewskie od tej chwili formalnie przestało być suwerenne.

KONFEDERACJA BARSKA

W 1768 r., jeszcze w trakcie obrad sejmu, szlachta domagająca się przywrócenia dawnych praw i oburzona postawą Rosjan w sprawie równouprawnienia dysydentów i działań Repnina zawiązała **konfederację w Barze** na Podolu. Na jej czele stanął **Michał Krasiński**. Pod hasłem obrony wiary katolickiej i wolności szlacheckiej konfederaci wystąpili zbrojnie przeciwko okupującym kraj Rosjanom i polskiemu królowi, w którym widzieli rosyjskiego agenta. Do konfederatów przyłączyła się część polskiej armii i prywatne wojska Potockich. Walczący liczyli na pomoc Austrii, Turcji, Francji i Saksonii.

WARTO WIEDZIEĆ

Porwanie Stanisława Augusta Poniatowskiego

W październiku 1771 r. grupa konfederatów, wśród których był późniejszy bohater walk o wolność Stanów Zjednoczonych Kazimierz Pułaski, postanowiła porwać Stanisława Augusta (Pułaski nie wziął udziału w samym porwaniu). Wracający wieczorem do zamku powóz króla został ostrzelany na ulicach Warszawy. Napastnikom udało się pokonać niewielką eskortę i uprowadzić monarchę. Zamach był jednak źle przygotowany. Porywacze pogubili się na ulicach miasta i ostatecznie tylko kilku z nich przetransportowało króla na przedmieścia, gdzie został ukryty. Straż przy władcy sprawował jeden spiskowiec, którego Stanisław August przekonał, by go uwolnił. Król wydostał się z niewoli i powrócił do zamku. Większość spiskowców została zatrzymana i skazana na śmierć za próbę królobójstwa. Kilku z nich udało się zbiec za granicę. Monarcha ułaskawił tylko jednego porywacza – tego, który go uwolnił. Porwanie i nawoływanie do królobójstwa ostatecznie pogrzebały sprawę konfederatów w oczach społeczeństwa.

Porwanie króla Stanisława Augusta odbyło się 2 listopada 1771 r. na ul. Miodowej w centrum Warszawy. Po zatrzymaniu władca miał być przewieziony do twierdzy na Jasnej Górze. W przygotowaniach planu pochwycenia króla brał udział m.in. nuncjusz apostolski w Rzeczypospolitej.

▪ *rycina, Polska, XVIII w.*

? Jakie skutki miała próba porwania Stanisława Augusta przez konfederatów barskich?

Oddziały konfederatów szybko zostały rozbite na Podolu przez wojska rosyjskie. Do klęski przyczyniły się powstania prawosławnych chłopów podburzanych przez Rosjan. Chłopi dopuścili się masowych mordów na polskiej szlachcie i mieszczanach, ale także na Żydach i grekokatolikach na Ukrainie. Największego pogromu ludności dokonano w Humaniu. Wydarzenia te nazwano **koliszczyzną**.

Po klęsce konfederatów na południowym wschodzie Rzeczypospolitej przeciwko Rosjanom wystąpiła szlachta małopolska i wielkopolska, a następnie litewska. Zaczęto stosować walkę partyzancką, liczono przy tym na pomoc z zagranicy. W 1768 r. wojnę Rosji wypowiedziała Turcja, co spowodowało, że Rosjanie nie mogli skierować większych sił do Polski. Działania ruchu wsparła także Francja. W latach 1769–1771 konfederaci odnieśli kilka znaczących sukcesów, m.in. zdobyli Częstochowę. W 1769 r. powołali **Generalność**, naczelny organ polityczny i wojskowy, który ogłosił detronizację króla i wezwał do jego zgładzenia. W 1771 r. podjęto nawet próbę porwania Stanisława Augusta, jednak zdołał on uciec. Te radykalne działania konfederatów barskich spowodowały, że odwróciła się od nich znaczna część polskiej opinii publicznej. W 1772 r. Rosjanie rozbili ostatnie oddziały konfederackie.

Kazimierz Pułaski podczas walk pod Częstochową ukazany na obrazie Juliusza Kossaka. Pułaski był jednym z przywódców konfederacji barskiej i za udział w spisku mającym na celu porwanie króla groziła mu kara śmierci. Z tego powodu po zakończeniu walk zbiegł za granicę.

▪ *akwarela, Polska, XIX w.*

I ROZBIÓR POLSKI

Do momentu konfederacji barskiej Rosja była zainteresowana utrzymywaniem Rzeczypospolitej w swojej wyłącznej zależności. Z tego powodu od czasów Piotra I nie zgadzała się na składane przez Prusy propozycje rozbioru ziem Polski. Jednocześnie od połowy XVIII stulecia politycy rosyjscy coraz głośniej mówili o oderwaniu od Rzeczypospolitej dużej partii Ukrainy i Rusi Białej (wschodnie tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego). Katarzyna II początkowo nie popierała tych dążeń, ale ostatecznie zmieniła zdanie w tej sprawie. Wpływ na to miały nie tylko bunt konfederatów, lecz także postawa Stanisława Augusta Poniatowskiego oraz Czartoryskich, którzy chcieli przeprowadzać reformy oraz szukali mediacji Francji. Karą dla Polski miał być zatem rozbiór.

Decyzja o rozbiorze zapadła w Petersburgu najpóźniej jesienią 1770 r. Pod koniec tego roku Katarzyna II zaprosiła do współudziału Prusy i Austrię. 5 sierpnia 1772 r. w Petersburgu Rosja podpisała z Prusami i Austrią traktaty rozbiorowe, które każdemu z trzech krajów przyznawały część ziem Rzeczypospolitej. Rosja zagarnęła jej północno-wschodnie obszary, a granicę oparła o Dźwinę, Druć i Dniepr. Austria zajęła południową część Polski po rzekę Zbrucz, bez Krakowa, ale z takimi miastami jak Lwów, Zamość, Halicz, a także ważne z ekonomicznego punktu widzenia kopalnie soli w Wieliczce i Bochni. Prusy zaanektowały Pomorze Gdańskie (bez Gdańska) i Warmię (obszar Prus Królewskich) oraz część Wielkopolski i Kujaw. W ten sposób zyskały połączenie między dwiema częściami swojego kraju, o co Hohenzollernowie zabiegali od dawna. Wszystkie trzy państwa uzasadniały decyzję

KONFEDERACJA BARSKA ORAZ I ROZBIÓR POLSKI

? 1. Wskaż i nazwij obszary zajęte przez Rosję, Prusy i Austrię w 1772 r.

2. Oceń wartość tych ziem dla Polski z punktu widzenia integralności państwa oraz jego sytuacji politycznej i ekonomicznej.

o rozbiorze rozkładem ustroju Rzeczypospolitej oraz rzekomymi prawami historycznymi do zagarniętych ziem. W rzeczywistości dopuszczały się bezprzykładnej grabieży. Ponadto Katarzyna II – dzięki zaspokojeniu kosztem Polski roszczeń Prus i Austrii – zagwarantowała sobie, że nie wystąpią one zbrojnie przeciwko niej.

SEJM ROZBIOROWY

Ambasadorowie Rosji, Austrii i Prus w Rzeczypospolitej zażądali, by traktat rozbiorowy został zatwierdzony przez polski sejm. Zwołano go w 1773 r. w Warszawie, a jego obrady trwały dwa lata. Dyplomaci państw zaborczych opłacili niektórych polskich posłów, którzy

zawiązali na sejmie konfederację. W ten sposób nie można było zastosować zasady *liberum veto*. Marszałkiem sejmu został Adam Poniński, będący na usługach Rosji. W dniu rozpoczęcia obrad **Tadeusz Rejtan**, poseł z województwa nowogrodzkiego, wyraził sprzeciw wobec zawiązanej konfederacji i próbował ją zablokować. Protest jego i kilku innych posłów nie odniósł jednak skutku.

W czasie obrad sejmu zatwierdzono I rozbiór Rzeczypospolitej. Zawarto także traktaty handlowe z państwami zaborczymi, niekorzystne dla Polski. Ponadto wprowadzono nowe rozwiązania ustrojowe, które miały zagwarantować Rosji utrzymanie kontroli nad Rzecząpospolitą. Od tej pory król nie miał bezpośredniego prawa powoływania ministrów, senatorów i oficerów.

W 1775 r. ustanowiono najwyższą władzę wykonawczą w Rzeczypospolitej – **Radę Nieustającą**, na której czele stanął król. Według planów rosyjskich miała ona kontrolować władcę. Składała się z 36 członków wybieranych przez obie izby polskiego sejmu ze swojego grona (18 senatorów i 18 posłów). W Radzie funkcjonowało pięć departamentów: Interesów Cudzoziemskich (dyplomacja i polityka zagraniczna), Skarbowy (podatki i rozwój przemysłu), Sprawiedliwości (nadzór nad sądami), Wojskowy (kontrola nad wojskiem) oraz Policji (sprawy bezpieczeństwa i infrastruktury w miastach). Ministrowie odpowiedzialni za poszczególne departamenty mieli składać sprawozdania przed sejmem. Wbrew intencjom zaborców Rada stała się jednak instytucją sprawnie działającą w zakresie władzy wykonawczej, zwłaszcza administracyjnej i podatkowej, a monarcha umiejętnie nią kierował.

Pod wpływem szantażu rosyjskiego posła, grożącego całkowitym rozbiorem państwa, Stanisław August zgodził się na I rozbiór Polski. Wcześniej jednak król wysłał do rządów europejskich noty z prośbą o interwencję i sprzeciw wobec pogwałcenia praw Rzeczypospolitej. Sejm rozbiorowy uchwalił też stały podatek. Z kolei Rada Nieustająca ograniczyła dotychczasową władzę magnatów-ministrów, co sprawiło, że potężni magnaci, zwłaszcza hetmani, stali się negatywnie nastawieni do tego organu.

Sukcesem króla Stanisława Augusta Poniatowskiego było uzyskanie zgody na powołanie w 1773 r. **Komisji Edukacji Narodowej** (KEN), pierwszego polskiego ministerstwa edukacji, instytucji zależnej tylko od władcy. Komisja miała zająć się administrowaniem

Rejtan – Upadek Polski to obraz Jana Matejki, na którym malarz ukazał samotność protestującego posła Tadeusza Rejtana [1], który własnym ciałem zastawił wejście do sali sejmowej, usiłując zatrzymać proces zatwierdzenia rozbioru Polski. Głównemu bohaterowi artysta przeciwstawił grupę magnatów [2]. Całej sytuacji przygląda się bezsilny król Stanisław August [3]. Na płótnie znalazły się także symbole dominacji rosyjskiej – w loży zasiada ambasador carski Repnin [4], na ścianie wisi portret Katarzyny II [5], a w drzwiach widać cienie rosyjskich żołnierzy [6].

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

UZASADNIENIE I ROZBIORU POLSKI

Rozbiór Polski był wydarzeniem bez precedensu, dlatego polityka zaborców wymagała uzasadnienia w oczach opinii publicznej. Zawierała je deklaracja Katarzyny II z 7 września 1772 r.

Mocarstwa sąsiadujące z Polską były tak często wciągane w zaburzenia wywołane przez bezkrólewia w tym państwie, że doświadczenia przeszłości zmusiły je do zajęcia się poważnie sprawami tego państwa, w czasie, gdy po śmierci Augusta III tron wakował [był pusty]. *W tym celu dwór w Petersburgu pośpieszył wpłynąć na uspokojenie umysłów i doprowadził do zgody na rzecz kandydata najgodniejszego tronu i najbardziej odpowiedniego zarazem tak dla obywateli, jak i sąsiadów. Równocześnie też przyczynił się do zmodyfikowania kilku niewłaściwości ustrojowych w tym państwie.* [...]

Wszystko zwiastowało Polsce i jej sąsiadom stały pokój na przyszłość. Niestety jednak, podczas gdy można było oczekiwać jak najpomyślniejszego rozwoju, właśnie w tym czasie duch niezgody, zawładnąwszy częścią narodu, zniszczył w jednej chwili wszystkie te nadzieje. Obywatele powstali jedni przeciw drugim. Frakcje uzurpowały sobie legalną władzę i nadużywały jej wbrew prawom i bezpieczeństwu publicznemu. Wszystko zostało zniszczone, prawo, porządek, handel, a nawet rolnictwo [...].

Tyle więc powodów o ogromnym znaczeniu nie pozwalają JKM [Jego Królewskiej Mości] *Królowi pruskiemu i JCW* [Jej Cesarskiej Wysokości] *Cesarzowej i Królowej Węgier i Czech oraz JCW* [Jej Cesarskiej Wysokości] *Cesarzowej Wszechrosji zwlekać dłużej w zajęciu zdecydowanego stanowiska w tych krytycznych okolicznościach. Te potęgi ustaliły zgodnie, że należy działać niezwłocznie, by doprowadzić do pokoju i porządku w Polsce i utrwalić na solidnych podstawach dawne konstytucje tego państwa i wolności jego narodu* [...].

Zapobiegając w tej chwili ruinie i rozkładowi tego państwa [...] *mają równocześnie poważne pretensje do niektórych posiadłości Rzeczypospolitej. Nie mogą więc ich zaniedbać i zdać na los wydarzeń. Uzgodnili więc i postanowili między sobą, by ujawnić ich zadawnione pretensje i ich słuszne prawa do tych części Rzeczypospolitej, które każdy z nich gotów jest udowodnić.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 412–413.

? 1. Wyjaśnij, jak cesarzowa tłumaczyła zaangażowanie Rosji w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej.
2. Porównaj rzeczywiste powody rozbiorów z przedstawionymi przez Katarzynę II.

majątku zakonu jezuitów, rozwiązanego przez papieża. Sieć dawnych kolegiów jezuickich planowano przekształcić w szkoły świeckie. W ten sposób zaczęto budować nowoczesny system szkolny, oparty na filozofii oświeceniowej. Rosjanie nie ingerowali w politykę KEN, którą uznali z politycznego punktu widzenia za nieszkodliwą.

ĆWICZENIA

1. Omów okoliczności wyboru Stanisława Poniatowskiego na króla Polski.
2. Porównaj programy polityczne stronnictwa królewskiego i konfederatów barskich.
3. Wyjaśnij przyczyny I rozbioru Polski.
4. Przedstaw reformy sejmu rozbiorowego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Borucki, *W kręgu króla Stanisława*, Warszawa 1998.
W. Konopczyński, *Konfederacja barska*, t. 1–2, Warszawa 1991.

Konfederacja barska – ostatni rokosz czy pierwsze polskie powstanie narodowe?

W polskiej historiografii dominuje pogląd, że konfederaci barscy nie mieli żadnego programu naprawy Rzeczypospolitej, szanse powodzenia ich zrywu były niewielkie, a skutki okazały się tragiczne. Rodzi się jednak pytanie, czy tak jednostronna ocena jest uprawniona.

I przeciw Rosji, i przeciw królowi

Konfederaci barscy jako pierwsi wystąpili zbrojnie przeciwko Rosji, narzucającej Polsce swoją wolę. Konfederacja była zatem walką o przywrócenie państwu suwerenności. Tragizm konfederatów polegał jednak na tym, że utożsamili oni wolność ojczyzny z *liberum veto* i innymi anachronicznymi rozwiązaniami ustrojowymi. Stali na gruncie nienaruszalności zasad demokracji szlacheckiej, a ostrze zrywu zbrojnego wymierzyli także w króla, zabiegającego o unowocześnienie państwa. Oskarżany o sprzyjanie Rosji polski monarcha był ucieleśnieniem dążeń modernizacyjnych, których podjęcie miało uratować resztki suwerenności. Tego konfederaci nie rozumieli lub nie chcieli zrozumieć.

Program i metody działania

Programem ideowym konfederatów była walka w obronie wiary katolickiej i swobód szlachty oraz jej wpływu na władzę. Katolicyzm stanowił dla większości „narodu szlacheckiego" nieodłączny element tożsamości. Gdy więc Rosjanie zażądali praw dla innowierców w Polsce, celowo uderzyli w najważniejsze dla szlachty wartości, ponieważ wrogowie Rzeczypospolitej najczęściej byli innych wyznań i religii. Trudniejsze do oceny jest wystąpienie konfederatów przeciwko Stanisławowi Augustowi. Król w warunkach ograniczonej suwerenności dążył nie tylko do przebudowy ustroju, lecz także do zmiany świadomości mas szlacheckich. Monarcha chciał, by wychowani w sarmackim duchu szlachcice zrozumieli, że *liberum veto* nie jest miarą wolności, a jedynie skutecznym narzędziem hamowania inicjatyw reformatorskich, a Komisja Skarbowa czy Wojskowa nie są przejawem absolutyzmu, tylko próbą uporządkowania finansów i unowocześnienia armii, bez których trudno mówić o niepodległości. W przeciwieństwie do konfederatów Stanisław August zmierzał do uniezależnienia się od Rosji stopniowo i z uwzględnieniem realiów geopolitycznych. Takie działania szlachecka opinia publiczna postrzegała jako bezwzględne posłuszeństwo wobec cesarzowej, stąd występowała również przeciwko monarsze.

Modlitwa konfederatów barskich przed bitwą pod Lanckoroną to obraz Artura Grottgera. W maju 1771 r. wojska rosyjskie rozbiły siły konfederatów w jednej z największych bitew tego okresu. Klęska konfederatów przekreśliła ich szanse na podjęcie ofensywy w Małopolsce.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Pułaski w Barze pędzla Kornelego Szlegla to dzieło przedstawiające moment zawiązania konfederacji 29 lutego 1768 r. Naczelnym hasłem konfederatów były słowa biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka: *Wiara i wolność*.

- *obraz, Polska, XIX w.*

Konfederaci mieli nadzieję, że zwycięstwo przyniesie im walka partyzancka. Ponadto, świadomi przewagi wojsk rosyjskich, podejmowali działania w celu pozyskania sojuszników za granicą. Zakończyły się one tylko częściowym sukcesem. Politycznie konfederację reprezentowało wiele światłych i wpływowych postaci, jak choćby biskup kamieniecki Adam Krasiński. Nie należy więc traktować konfederatów jako ludzi działających nieodpowiedzialnie, bez programu politycznego i jakiegokolwiek planu.

Skutki konfederacji

Powszechnie uznaje się, że konfederacja była główną przyczyną I rozbioru Polski. Tak też stawiają sprawę traktaty rozbiorowe. Jest to jednak propaganda zaborców, mająca zdjąć z nich winę za rozbiorowy gwałt. Współczesna historiografia podkreśla – wbrew dawniejszym twierdzeniom, obciążającym winą za rozbiór przede wszystkim Prusy i Austrię – że decyzja należała do Rosji. Ograniczony dostęp do rosyjskich archiwów sprawia jednak, że rola Imperium Rosyjskiego w rozbiorach Polski nie została dotąd w pełni zbadana przez historyków.

Stosunek króla do konfederacji barskiej pozostawał niejednoznaczny. Stanisław August krytycznie oceniał jej przywódców, ale jednocześnie był przekonany o szczerych intencjach mas szlacheckich, występujących w obronie wiary i wolności. Problem tkwił w tym, że widziały one w królu stronnika Rosji, choć na carskim dworze w tym czasie oceniano go jako zdecydowanego wroga. Stanisław August szczerze żałował straty ludzi, którzy oddali życie w wyniku konfederacji. W trakcie walk zginęły dziesiątki tysięcy konfederatów, a ponad 10 tys. zostało zesłanych na Syberię, co rozpoczęło historię polskiej martyrologii.

Konsekwencje konfederacji barskiej nie były jednak wyłącznie negatywne. Narodowy zryw polskiej szlachty oznaczał wzięcie przez nią odpowiedzialności za państwo. Do takich wydarzeń ostatni raz w historii Polski doszło w okresie potopu szwedzkiego. Za sprawą konfederacji barskiej szlachta wraz z królem dojrzała do tego, by zaangażować się w dzieło odnowy Rzeczypospolitej, co znalazło swój wyraz w czasie Sejmu Wielkiego i insurekcji kościuszkowskiej. Do tradycji konfederacji barskiej odwoływali się także XIX-wieczni romantycy i spiskowcy.

Kazimierz Pułaski pod Częstochową to obraz Józefa Chełmońskiego z 1875 r. Od września 1770 r. aż do upadku konfederatów klasztor na Jasnej Górze był ich główną bazą, której obroną dowodził Kazimierz Pułaski [1]. Pod jego komendą wojska wielokrotnie dokonywały zbrojnych wypadów i zadawały Rosjanom poważne straty.

- *obraz, Polska, XIX w.*

3 OŚWIECENIE W RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- wpływ mecenatu króla na rozwój oświecenia w Polsce,
- zmiany w polskiej architekturze i sztuce,
- cele literatury oświeceniowej,
- reformy edukacji i nauki.

POCZĄTKI OŚWIECENIA W POLSCE

Kiedy w Europie Zachodniej na początku XVIII w. rozpoczęło się oświecenie, w Rzeczypospolitej dominowały jeszcze barok i sarmatyzm. Dopiero w latach 30. XVIII w. nowe idee dotarły do Polski. Początkowo rozpowszechniły się głównie wśród protestanckich mieszczan Gdańska i Torunia, a następnie wśród magnaterii, utrzymującej kontakty z oświeconymi środowiskami na zachodzie Europy. Dużą rolę w propagowaniu oświeceniowej myśli odegrały loże masońskie zakładane w czasach Augusta III. W tym okresie najważniejszy ośrodek polskiej kultury stanowiła Warszawa, gdzie w 1740 r. powstało m.in. Collegium Nobilium. W 1747 r. katoliccy biskupi i mecenasi kultury założyli Bibliotekę Załuskich. Gromadziła ona i udostępniała książki, ale stała się także centrum życia kulturalnego i naukowego Warszawy.

Przełomem dla polskiej kultury było wstąpienie na tron Stanisława Augusta Poniatowskiego. Nowy król postawił sobie za cel przemianę polskiego społeczeństwa z sarmackiego na nowoczesne, wyznające oświeceniowe ideały. Z jego inicjatywy powołano **„Monitor"** – pierwsze w Polsce regularnie publikowane czasopismo, które propagowało oświeceniowe poglądy. Wydawano je w drukarni królewskiej,

WARTO WIEDZIEĆ

Oświecenie katolickie

Oświecenie w Polsce nie miało charakteru świeckiego jak na zachodzie Europy. Najwybitniejszymi działaczami i twórcami oświeceniowymi byli katoliccy księża i biskupi: Stanisław Konarski, bracia Józef i Andrzej Załuscy, Ignacy Krasicki, Franciszek Bohomolec, Adam Naruszewicz i Hugo Kołłątaj. W Polsce osoby duchowne stały nie tylko na szczycie hierarchii społecznej, lecz także były najlepiej wykształcone i jako pierwsze mogły czerpać wiedzę o nowych prądach intelektualnych. Z uwagi na rolę ludzi Kościoła w oświeceniu w Polsce i niektórych krajach katolickich część uczonych określa je niekiedy mianem oświecenia katolickiego.

Adam Naruszewicz wstąpił do zakonu jezuitów w wieku 15 lat. W 1748 r. został wysłany na 10 lat za granicę. W tym czasie prawdopodobnie pobierał nauki w jezuickiej szkole w Lyonie [czyt.: ljonie]. Po powrocie Naruszewicza do kraju jego mecenasem został Fryderyk Michał Czartoryski.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

? Jakie znaczenie miał fakt, że wśród najważniejszych postaci polskiego oświecenia znalazły się osoby związane z Kościołem?

MONITOR.

No. I.

Audendo dicere verum quid vetat :
HORATIUS.

Pisać, niepisać, trwałem czas niejaki w tey rozdwojoney myśli, odważam się pisać, y puszczam się na wszystkie niebezpieczeństwa, krytyki. Tych, wielu nawet, ktorzy y bez przeczytania ganić będą. Jak

Pismo „Monitor" ukazywało się w latach 1765–1785. W tym czasie wydawano zwykle dwa numery tygodniowo. Każdy z nich liczył osiem stron.

▪ *czasopismo, Polska, XVIII w.*

a jego przygotowaniem zajmowali się księża Ignacy Krasicki i Franciszek Bohomolec. Na łamach „Monitora" krytykowano obyczaje sarmackie epoki saskiej, którym przeciwstawiano nowy wzorzec oświeconego obywatela. Pismo miało na celu pozyskać zwolenników reform planowanych przez króla.

MECENAT KRÓLA

Największy wpływ na propagowanie oświecenia w Polsce miał mecenat króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Z tego powodu okres rozwoju kultury i sztuki przypadający na 30 lat jego panowania jest nazywany **oświeceniem stanisławowskim**. Na dworze królewskim przebywało wielu wybitnych zagranicznych artystów, którzy zaszczepiali w Polsce nowe formy w sztuce – wśród nich m.in. malarze **Marcello Bacciarelli** i **Bernardo Bellotto**, zwany **Canaletto**, architekt **Domenico Merlini** [czyt.: domeniko merlini] i rzeźbiarz **Franciszek Pinck** [czyt.: pink]. Król fundował także stypendia polskim twórcom, np. malarzom **Franciszkowi Smuglewiczowi** i **Zygmuntowi Voglowi** [czyt.: foglowi]. Sam też interesował się sztuką.

Ze wsparcia monarchy korzystali liczni pisarze: Stanisław Trembecki, Franciszek Salezy Jezierski i Franciszek Bohomolec. Z królewskiej inicjatywy dokonywano przekładów na polski z łaciny i francuskiego, m.in. dzieł Tacyta, Horacego, Seneki i Monteskiusza. Co tydzień władca spotykał się z pisarzami na **obiadach czwartkowych** – organizowanych przez siebie spotkaniach, które miały charakter towarzysko-literackiego salonu.

Stanisław August doprowadził także do przebudowy swoich rezydencji w nowym stylu. Najwcześniej rozpoczęto prace na Zamku Królewskim w Warszawie, którego wnętrza poddano gruntownej przemianie. Na zlecenie króla powstała tu m.in. słynna Sala Rycerska ozdobiona portretami i rzeźbami przedstawiającymi wybitnych Polaków. W Łazienkach, zespole parkowo-architektonicznym pod Warszawą zakupionym od Lubomirskich, król stworzył swoją prywatną rezydencję.

Dwór Stanisława Augusta Poniatowskiego został przedstawiony przez Jana Matejkę na obrazie zaliczanym do cyklu *Z dziejów cywilizacji*.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

OBIADY CZWARTKOWE

Stanisław August na wzór paryskich salonów literackich organizował w Zamku Królewskim lub w Łazienkach cotygodniowe spotkania, zwane obiadami czwartkowymi lub „mądrymi obiadami". Była to okazja do tego, by przy stole dyskutować o sztuce, nauce, literaturze, polityce czy reformach.

Pod wpływem spotkań czwartkowych powstawało wiele utworów literackich, które drukowano następnie w tygodniku „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne". Wśród stale zapraszanych biesiadników byli m.in. Franciszek Bohomolec, Hugo Kołłątaj, Ignacy Krasicki, Adam Naruszewicz i Stanisław Trembecki. Obiady czwartkowe odbywały się co tydzień przez siedem lat, począwszy od 1770 r. Także i później monarcha starał się spotykać z literatami.

? Scharakteryzuj grono uczestników obiadów czwartkowych.

Stanisław Konarski, jeden z uczestników obiadów czwartkowych, należał do zakonu pijarów i był zaangażowany w reformowanie systemu edukacji.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

ARCHITEKTURA I SZTUKI PLASTYCZNE

Mecenat artystyczny Stanisława Augusta naśladowało wielu arystokratów, którzy wznosili dla siebie nowe pałace w stylu klasycystycznym. Budowle te były ozdabiane kolumnadami i miały symetryczną bryłę. W stylu klasycystycznym wznoszono także kościoły i budowle miejskie: kamienice, domy handlowe czy urzędy użyteczności publicznej. Najwięcej tego typu obiektów powstawało w Warszawie.

Widok Krakowskiego Przedmieścia od strony Bramy Krakowskiej to jedna z najsłynniejszych wedut (obrazów lub rysunków przedstawiających miasto) autorstwa Canaletta. Artysta ukazał na niej wiele cennych szczegółów związanych z życiem warszawskich mieszczan w XVIII w.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

Klasycyzm w malarstwie reprezentowali zwłaszcza dwaj królewscy malarze pochodzący z Włoch: Marcello Bacciarelli i Canaletto. Pierwszy malował głównie portrety, m.in. Stanisława Augusta, a także sceny z historii Polski. Jest on również autorem pocztu królów Polski zdobiącego wnętrza Zamku Królewskiego. Canaletto stworzył wiele obrazów przedstawiających widoki ówczesnej Warszawy. Malował też wydarzenia z historii Polski oraz wyobrażenia Rzymu w czasach antycznych. Na swoich obrazach oddawał szczegóły ukazywanych obiektów, mimo że malowidła te są niewielkich rozmiarów. Do grona wybitnych malarzy klasycystycznych należał także Francuz **Jan Piotr Norblin**. Na swoich drobiazgowo dopracowanych obrazach przedstawiał sceny z historii Polski lub współczesne mu wydarzenia, np. uchwalenie Konstytucji 3 maja.

LITERATURA OŚWIECENIOWA

Pisarstwo z kręgu oświeceniowego miało przede wszystkim przekonywać do nowych idei, napominać społeczeństwo i krytykować stary porządek. W literaturze często sięgano po antyczne formy, przede wszystkim dramat, komedię, bajkę czy satyrę. W ten sposób w polskiej literaturze pojawił się nurt klasycystyczny.

Znakomite komedie tworzył **Franciszek Bohomolec**, który ośmieszał w nich nadmierne przywiązanie do tradycji sarmackich, przejawiające się m.in. nadużywaniem łaciny, ale także przestrzegał przed zachłyśnięciem się cudzoziemszczyzną, zwłaszcza bezkrytycznym naśladownictwem obyczajów francuskich. Inny pisarz z otoczenia Stanisława Augusta, **Stanisław Trembecki**, pisał zarówno bajki, jak i poematy polityczne sławiące politykę króla. Duża wszechstronność cechowała **Adama Naruszewicza**, znanego jako autor przekładów dzieł łacińskich i jako poeta. W swoich odach i satyrach głosił kult rozumu i krytykował sarmatyzm, ale jednocześnie zachowywał kwiecisty styl charakterystyczny jeszcze dla literatury baroku. Naruszewicz zajmował się również historią. W dziele *Historia narodu polskiego* opisał w duchu oświeceniowym dzieje Polski i przyczyny jej upadku pod koniec XVIII w.

Najwybitniejszym i najbardziej nowoczesnym pisarzem epoki stanisławowskiej był **biskup warmiński Ignacy Krasicki**. Przedstawiał problemy ówczesnej Rzeczypospolitej, a jako moralista dbał o dydaktyczny wymiar swojej poezji. W czasie Sejmu Wielkiego zaangażowane politycznie utwory publikował **Julian Ursyn Niemcewicz**. W dramacie *Powrót posła* stworzył nowy wzór bohatera – szlachcica przekonanego do reform w Polsce.

Drugim nurtem w polskiej literaturze okresu oświecenia był **sentymentalizm**, rozpropagowany w latach 80. XVIII w. Jego przedstawiciele na pierwszym planie stawili ludzkie uczucia, a nie rozum, jak twórcy klasycystyczni. Literatura sentymentalna nie podejmowała aktualnych kwestii polityczno-społecznych. Najbardziej znanym spośród polskich sentymentalistów był **Franciszek Karpiński**, autor sielanek, m.in. *Laura i Filon*, oraz popularnych do dziś pieśni religijnych i kolęd. Karpiński i inni reprezentanci tego nurtu skupili się wokół rodu Czartoryskich oraz ich siedziby w Puławach, gdzie księżna Izabela Czartoryska gromadziła pamiątki związane z historią Polski, tworząc ośrodek patriotyzmu i życia artystycznego.

Literatura oświeceniowa rozwijała się dzięki łatwemu dostępowi do drukarni. Przestała już obowiązywać cenzura kościelna, ograniczająca wydawanie różnego rodzaju publikacji. W przeciwieństwie do epoki baroku publikowano więcej dzieł świeckich niż religijnych.

Duży wpływ na rozwój literatury i światopoglądu polskiego oświecenia miało powołanie w 1765 r. **Teatru Narodowego** w Warszawie. Z inicjatywy króla Stanisława Augusta powstała grupa teatralna, która odgrywała spektakle wyłącznie po polsku i wyłącznie polskich autorów. W przedstawianych na scenie komediach i dramatach, krytykujących oraz ośmieszających najgorsze sarmackie obyczaje

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY KRASICKI (1735–1801)

Biskup warmiński, a od 1795 r. arcybiskup gnieźnieński, jeden z najwybitniejszych pisarzy polskiego oświecenia. Pochodził z rodziny magnackiej, a swoją karierę zawdzięczał w dużej mierze królowi Stanisławowi Augustowi, z którym był zaprzyjaźniony. Dzięki władcy w wieku 31 lat został biskupem warmińskim. W czasie I rozbioru Polski Krasicki ostro sprzeciwiał się inkorporacji Warmii do Prus, później jednak wypełniał swoje obowiązki wobec króla Fryderyka II. Jako poeta zadebiutował w wieku ok. 40 lat. Jego pierwszym opublikowanym utworem był *Hymn do miłości ojczyzny*, który długo uznawano za polski hymn narodowy. Krasicki tworzył m.in. poematy heroikomiczne, satyry, bajki, poematy epickie. Angażował swoje pisarstwo w batalię polityczną o nowy kształt Rzeczypospolitej. Był przede wszystkim moralizatorem, dydaktykiem piętnującym wady obyczajowe oraz nawołującym do pracy nad sobą i odrzucenia złych zachowań.

ARCHITEKTURA KLASYCYSTYCZNA W POLSCE

Architektura i sztuka klasycystyczna rozpowszechniały się w Rzeczypospolitej od ok. 1760 r. Początkowy okres tego nurtu wiązał się z działalnością króla Stanisława Augusta, dlatego też jest nazywany stylem stanisławowskim lub – ze względu na najważniejszy ośrodek – klasycyzmem warszawskim. Poza stolicą styl ten rozwijał się także w Puławach i Wilnie. Po 1795 r. mecenat państwowy został zastąpiony przez mecenasów z rodów magnackich: Czartoryskich, Potockich czy Lubomirskich.

Łazienki Królewskie w Warszawie

W zakupionej w 1764 r. posiadłości Lubomirskich król Stanisław August Poniatowski urządził swoją letnią rezydencję – zespół pałacowo-parkowy nazwany Łazienkami Królewskimi. Został on zaprojektowany przez słynnych architektów. Jego głównym obiektem był pałac Na Wodzie, a wśród alejek parkowych znalazły się także inne klasycystyczne budowle.

A Stara Pomarańczarnia

B Amfiteatr

C **Pałac Na Wodzie**, nazywany też pałacem Na Wyspie, powstał z przebudowy dawnego barokowego gmachu Łaźni (stąd nazwa kompleksu). W jego wnętrzach odbywały się organizowane przez Stanisława Augusta obiady czwartkowe.

Plan Łazienek Królewskich

Świątynia Sybilli w Puławach

Ta budowla ogrodowa powstała w 1801 r. na polecenie Izabeli Czartoryskiej, jako miejsce przechowywania kolekcjonowanych przez nią pamiątek narodowych. Wzorowana była na świątyni Westy w Tivoli pod Rzymem. Mająca kształt rotundy budowla została wzniesiona na stromej skarpie wiślanej. Składa się z dwóch okrągłych sal: górnej, widocznej na zdjęciu, i dolnej, do której wchodzi się od strony skarpy.

Dach świątyni stanowi kopuła z umieszczonym pośrodku świetlikiem i zmniejszającymi się ku górze kasetonami. Tuż pod nią biegnie fryz z popularnymi antycznymi motywami girland i gryfów.

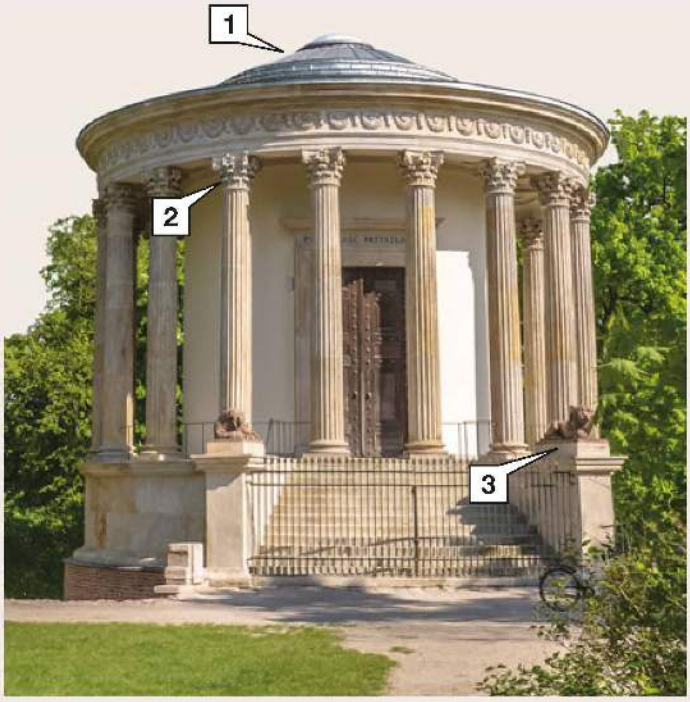

1 **Niska kopuła ze świetlikiem**

2 **Kolumnada** w porządku korynckim

3 **Lwy** strzegące wejścia

SZKOŁA RYCERSKA

Powołana w 1765 r. Akademia Szlacheckiego Korpusu Jego Królewskiej Mości i Rzeczypospolitej, zwana Szkołą Rycerską, była utrzymywana przez państwo. Zorganizowano ją na wzór podobnych placówek we Francji i w Prusach, gdzie kształcono pracowników administracji i oficerów armii. Program szkoły przewidywał naukę przez pięć lat. W pierwszych trzech latach kadetów uczono języków obcych, matematyki, historii, prawa. Później przygotowywano ich do służby w administracji państwowej albo w wojsku poprzez naukę m.in. fechtunku, jazdy konnej, inżynierii wojskowej, a także muzyki i tańca. Nauczycielami byli głównie pochodzący z zagranicy oficerowie, choć z czasem wśród kadry pojawiało się coraz więcej Polaków. Szkołą kierował książę Adam Kazimierz Czartoryski. Wśród jej absolwentów znaleźli się m.in. Tadeusz Kościuszko i Julian Ursyn Niemcewicz.

Szkoła Rycerska znajdowała się w Pałacu Kazimierzowskim, wzniesionym w pierwszej połowie XVII w. i początkowo będącym prywatną własnością rodu Wazów. Obecnie jest to siedziba rektoratu Uniwersytetu Warszawskiego.

akwarela, Polska, XVIII w.

? W jaki sposób Szkoła Rycerska mogła przysłużyć się polskiej armii i administracji?

i postawy, propagowano nowy wzór oświeconego obywatela. Był nim szlachcic pielęgnujący dawne tradycje, jednak widzący przyszłość Polski jako nowoczesnego, zreformowanego państwa. Sztuki patriotyczne reżyserował dyrektor teatru Wojciech Bogusławski. On też stał za wystawieniem w 1794 r. pierwszej opery narodowej *Krakowiacy i górale*.

EDUKACJA I NAUKA

Wielkim osiągnięciem polskiego oświecenia była reforma szkolnictwa. Jej początki wiążą się z założonym przez Stanisława Konarskiego Collegium Nobilium, mającym kształcić nowe elity polityczne. Konarski zreformował także wszystkie kolegia pijarskie w Polsce. Wkrótce podobne zmiany w swoich szkołach zaczęli wprowadzać polscy jezuici (do czasu kasaty tego zakonu). Z kolei w 1765 r. z inicjatywy króla powstała **Szkoła Rycerska**, która kształciła kadrę oficerską i urzędniczą.

Państwową reformę szkolnictwa miała przeprowadzić **Komisja Edukacji Narodowej** powołana w **1773 r.** Przejęła ona majątek skasowanego przez papieża zakonu jezuitów i zarządzała wszystkimi szkołami w kraju (oprócz seminariów duchownych i Szkoły Rycerskiej). Celem Komisji było podniesienie poziomu nauczania w Polsce, ale przede wszystkim ukierunkowanie go na kształcenie oświeconych obywateli, gotowych wziąć udział w reformowaniu kraju. W pracę Komisji zaangażowało się wielu wybitnych przedstawicieli epoki stanisławowskiej, m.in. Adam Kazimierz Czartoryski, Ignacy Potocki i Hugo Kołłątaj. Powołane przez KEN **Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych** przygotowało nowy program nauczania oraz wydawało podręczniki dla uczniów i poradniki dla nauczycieli. Komisja stworzyła również nowy system szkolny. Dwa uniwersytety (w Krakowie i Wilnie) miały nadzorować szkoły wydziałowe, a te z kolei – szkoły podwydziałowe, które wspólnie tworzyły szkolnictwo średnie. Szkołom podwydziałowym podporządkowano zaś szkoły parafialne jako podstawowy stopień

SZKOLNICTWO I KULTURA POLSKIEGO OŚWIECENIA

Rzeczpospolita i jej lenna po I rozbiorze
granica Rzeczypospolitej przed 1772 r.
imperium osmańskie i jego lenna
Ziemie zabrane Rzeczypospolitej w wyniku I rozbioru przez:
Prusy
Rosję
Austrię
Ośrodki ze szkołami wyższymi przed 1772 r.:
Kraków akademie
Biała kolonie akademii
ośrodki z kolegiami jezuickimi w 1772 r.
SR Szkoła Rycerska

Szkolnictwo podlegające Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773–1794:
szkoły wyższe
szkoły wydziałowe
Szkoły podwydziałowe średnie niższego szczebla:
świeckie
pijarskie
innych zakonów rzymskokatolickich
bazylianów – greckokatolickie
Wilno ośrodki oświecenia w Rzeczypospolitej
ośrodki z architekturą klasycystyczną
klasycystyczne kościoły
teatry, opery
teatry w rezydencjach magnackich

? 1. Wymień najważniejsze ośrodki szkolnictwa w Polsce w XVIII w.
2. Uzasadnij, że w okresie oświecenia Warszawa stanowiła centrum kulturalne kraju.

nauczania. We wszystkich szkołach obowiązywała nauka w języku polskim, a nauczycielami były osoby świeckie opłacane przez państwo. Zmniejszono także liczbę szkół zakonnych w Polsce. Stworzony przez KEN nowoczesny model świeckiego szkolnictwa stał się wzorem dla innych państw, m.in. Rosji i Prus.

Oświecenie było również czasem rozwoju nauki w Polsce. Do programu nauczania uniwersyteckiego włączono teorię kopernikańską,

TEKST ŹRÓDŁOWY

HISTORIA JAKO ELEMENT NOWOCZESNEJ EDUKACJI

W 1787 r. Stanisław Staszic w pracy *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* przedstawił program reform, które miały zapobiec upadkowi polskiej państwowości.

Moralnej nauki poręką jest historyja krajowa. Tę każdy obywatel najpierwej umieć powinien. Dziecię, które najpierwszy raz otwiera swoje oczy, nic innego widzieć nie powinno nad ojczyznę, dla której samej tylko zamknąć je niekiedy obowiązek będzie miało. Pierwszą książką, którą w rękę weźmie, niech będą dzieje tych ludzi, z którymi żyć mu trzeba. Ono jest nieczułe i głuche na los Asyryjczyków i Medów, z którymi nie ma związku żadnego, ale o swoich pradziadach, o swoim ojcu posłucha ciekawie i zawsze mu te powieści miłe będą. Wielki jest błąd w tych wszystkich edukacyjach, które najpierwej historyi czasów odległych uczyć się każą. Osobliwie my, Polacy, przyznajmy się z wstydem, że najmniej siebie samych znamy. U nas te wszystkie matki, które najpierwszych obywatelów chowają, historyi swojego narodu nie umieją. [...] *Taki obywatel obrany za senatora lub ministra, za posła prawodawcę, cóż zaradzi o losie swojej Ojczyzny, kiedy on tylko o Francyi myślał, a Polski stanu nie zna. Kiedy pracować należy, dopiero uczyć się zaczyna.*

Taka jest natura człowieka, tak wyciąga szczęśliwość jego, aby poznał najpierw, co się wkoło niego dzieje. Historyja narodowa najpierw być uczona powinna. [...] *Potem uczyć trzeba historyi państw sąsiedzkich, to jest z własnym krajem stykających się. Dopiero na końcu – i to niekoniecznie wszyscy – niechaj czytają historyją czasów i państw odległych.*

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 2, oprac. S. Ochmann, K. Matwijowski, Wrocław 1981, s. 125–126.

? 1. Wyjaśnij, jaką rolę w edukacji młodych ludzi Staszic przypisywał historii.
2. Przedstaw, jak według autora tekstu powinno być zorganizowane nauczanie historii w szkołach.

której Kościół już nie zakazywał. Na uczelniach w Krakowie i Wilnie rozwinęły się badania z zakresu nauk ścisłych: matematyki, fizyki i chemii. Opracowano do nich także nowe podręczniki. Do wybitnych badaczy należeli chemik Jędrzej Śniadecki, matematycy Jan Śniadecki (brat Jędrzeja) i Marcin Poczobutt-Odlanicki oraz fizyk Samuel Chróścikowski. Podwaliny pod polskie badania geologiczne położył Stanisław Staszic. Naukami przyrodniczymi zajmował się ksiądz Krzysztof Kluk, który opublikował pracę opisującą polskie rośliny według systematyki Linneusza.

W historii nowatorskie metody badawcze stosował Adam Naruszewicz. Jego twierdzenie, że historyk w swojej pracy powinien opierać się tylko na wiarygodnych źródłach i odrzucić wszelkie legendy czy podania nieznajdujące źródłowego potwierdzenia, legło u podstaw nowoczesnych badań historycznych.

ĆWICZENIA

1. Omów początki oświecenia w Polsce.
2. Przedstaw rolę króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w propagowaniu myśli i kultury oświeceniowej w Polsce.
3. Scharakteryzuj polską literaturę oświecenia – jej problematykę i głównych twórców.
4. Przedstaw znaczenie reform edukacyjnych w Polsce w XVIII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Rizzi, *Canaletto w Warszawie*, tłum. K. Jursz-Salvadori, Warszawa 2007.
J. Snopek, *Oświecenie. Szkic do portretu epoki*, Warszawa 1999.

4 RZECZPOSPOLITA W DOBIE SEJMU WIELKIEGO

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja Rzeczypospolitej po I rozbiorze,
- okoliczności zwołania Sejmu Wielkiego,
- plany sojuszu z Prusami,
- reformy wprowadzone przez Sejm Wielki.

PRZEMIANY GOSPODARCZE I SPOŁECZNE PO I ROZBIORZE

Zapoczątkowany jeszcze w czasach saskich rozwój gospodarczy Rzeczypospolitej nie został zahamowany przez I rozbiór. Duża była tu zasługa króla Stanisława Augusta. Jednocześnie słabość polityczna Rzeczypospolitej i brak możliwości przeprowadzenia reform ustrojowych spowodowały, że nowe pokolenie szlachty dostrzegło szansę w rozwoju ekonomicznym. Uznano, że dzięki niemu Polska może stać się silnym, niezależnym państwem. Zachęciło to wielu młodych magnatów do nowoczesnych przedsięwzięć gospodarczych. Wzory przychodziły z Zachodu, gdzie zaangażowanie szlachty w działalność przemysłową i handlową było od dawna widoczne.

W Polsce zaczęły powstawać nowe manufaktury włókiennicze, mebli, broni i porcelany, huty szkła. Rozbudowywano także kopalnie, a w dobrach szlacheckich stawiano coraz więcej młynów, browarów, cegielni. Brat króla Michał Poniatowski otworzył Fabrykę Krajową Płócienną, która miała charakter towarzystwa kredytowego. Inicjatywa ta odniosła spory sukces. Ponadto w wyniku blokady pruskiej na polskie towary zaczęto rozwijać sprzedaż na rynek południowy. W tym celu powołano **Kompanię Handlu Czarnomorskiego**, zarządzaną przez Prota Potockiego. Sukcesy w uprzemysławianiu okolic Grodna odniósł także podskarbi litewski Antoni Tyzenhauz, który zbudował blisko 50 manufaktur królewskich (płóciennych i produkcji powozów).

Ponadto unowocześniono w Rzeczypospolitej stare szlaki komunikacyjne i zaczęto otwierać nowe, m.in. hetman wielki litewski Michał Kazimierz Ogiński rozpoczął budowę ponad 50-kilometrowego kanału łączącego Dniepr z Niemnem (tzw. Kanał Ogińskiego), a z inicjatywy królewskiej podjęto prace nad kanałem łączącym Prypeć z Bugiem (tzw. **Kanał Królewski**).

Wraz ze zmianą podejścia szlachty do ekonomii zmieniał się stosunek do poddanych i organizacji ich pracy. Część właścicieli ziemskich zaczęła rozumieć potrzebę przejścia z pańszczyzny na czynsz. Z jednej strony było to podyktowane rachunkiem ekonomicznym – można by zorganizować wówczas majątek ziemski jako

Manufaktury w Rzeczypospolitej

Manufaktury		
królewskie	**magnackie**	**mieszczańskie**
rusznikarskie (Kozienice, Korona), produkujące karety, jedwab, sukno, płótno (Litwa)	tkackie (Potoccy), wytwórnie szkła (Radziwiłłowie), sukiennicze (Poniatowscy)	sukiennicze (Wielkopolska), kapelusznicze, wytwórnie wyrobów fajansowych oraz powozów (Warszawa)
pracownicy: cudzoziemcy, specjaliści, chłopi pańszczyźniani		pracownicy: ludzie luźni, robotnicy najemni

firmę produkcyjną. Z drugiej strony, coraz bardziej popularna w Polsce filozofia oświecenia odwoływała się do praw naturalnych – a więc głosiła również hasła wolności osobistej. Ideą tą kierował się magnat Andrzej Zamojski, który w drugiej połowie XVIII w. dał wolność osobistą chłopom w swoich dobrach i zamienił im pańszczyznę na corocznie opłacany czynsz. Podobnie postąpił inny możny – kanonik wileński Paweł Ksawery Brzostowski, który nadał także chłopom samorząd i nowe ustawy. Jego majątek zwano **Rzeczpospolitą Pawłowską** (od głównych dóbr – Pawłowa), ponieważ dobra te funkcjonowały niemal jako państwo w państwie – posiadały swój ustrój, prawo, a nawet oddziały wojska. W 1794 r. żołnierze Pawłowskiego walczyli jako osobny oddział z Rosjanami w trakcie powstania kościuszkowskiego.

KRÓLEWSKIE PLANY REFORM

Rządy panujące w Polsce po sejmie rozbiorowym można określić jako rządy królewsko-ambasadorskie. Władzę sprawował król Stanisław August, lecz wszystkie decyzje musiał konsultować z rosyjskim ambasadorem. Po 1772 r. monarcha doszedł do przekonania, że reform w Polsce nie uda się przeprowadzić bez zgody Rosji. Liczył jednak na to, że w obliczu ewentualnej wojny turecko-rosyjskiej Rosja będzie skłonna do kompromisu w sprawie Rzeczypospolitej – tak żeby nie powtórzyły się antyrosyjskie protesty w rodzaju konfederacji barskiej. W razie wybuchu wojny król chciał zaproponować Katarzynie II przymierze. W zamian za udział cenionej polskiej konnicy w walkach z Turkami Polska miałaby otrzymać zgodę na reformy. Z kolei działania Polaków na

STRONNICTWA POLITYCZNE

Po I rozbiorze nastąpił rozłam między rządzoną już przez nowe pokolenie Familią a królem. Spowodowało to, że monarcha, pozbawiony dawnego wsparcia Czartoryskich, musiał stworzyć własne stronnictwo. Próbował wzmocnić swoją władzę poprzez wcielenie do Rady Nieustającej oddanych mu polityków. Rosjanie pozwalali na wzmocnienie obozu królewskiego, ale jednocześnie dbali o to, aby antykrólewska opozycja nie była od niego znacząco słabsza. Zasadę utrzymywania równowagi sił między tymi dwoma obozami w Rzeczypospolitej oraz podtrzymywania ich rywalizacji Rosja wypróbowała już w czasach saskich. Gwarantowało to niemoc sejmów i pozwalało pokrzyżować reformatorskie zamierzenia króla. Cała opozycja, określająca się mianem **„patriotów”** lub „republikantów”, występowała solidarnie przeciwko środowisku skupionemu wokół monarchy. Z tego powodu nie powiodły się próby reform, nawet tak koniecznych, jak zaproponowany przez Andrzeja Zamojskiego projekt kodyfikacji praw.

Stronnictwo	Przywódcy	Informacje
Stronnictwo dworskie	król Stanisław August Poniatowski	Utworzone wokół władcy po przejściu do opozycji Familii, dzięki poparciu średniej szlachty. Miało zapewnić przeprowadzenie reform planowanych przez króla. Chciało zawarcia sojuszu z Rosją.
Familia Czartoryskich	Adam Kazimierz Czartoryski, Ignacy Potocki	Sprzeciwiała się wzmocnieniu władzy króla i kierowanej przez niego Rady Nieustającej. Przywódcy Familii popierali plany reform, ale dopiero po uzyskaniu przewagi nad Stanisławem Augustem. Stronnictwo dążyło do przymierza z przeciwnikami Rosji.
Obóz hetmański	hetman wielki koronny Ksawery Branicki, hetman polny koronny Seweryn Rzewuski	Nastawiona konserwatywnie opozycja przeciwna wzmocnieniu władzy królewskiej i reformom ustroju. Przywódcy tego obozu starali się odzyskać wpływy, które odebrała im Rada Nieustająca.

? Które stronnictwo w najmniejszym stopniu było zainteresowane reformami wzmacniającymi władzę królewską w Polsce?

Odjazd Katarzyny II z Kaniowa w 1787 r. to obraz Jana Bogumiła Plerscha. Spotkanie Stanisława Augusta Poniatowskiego i cesarzowej Katarzyny było jedynym, w którym uczestniczyli jako monarchowie.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

froncie tureckim zabezpieczyłyby Petersburg przed ewentualnymi antyrosyjskimi wystąpieniami w Rzeczypospolitej.

Rzeczywiście, po I rozbiorze Polski Katarzyna II skierowała uwagę w stronę słabnącego państwa osmańskiego, aby zagarnąć część jego europejskich posiadłości. Na początku 1787 r. imperatorowa wybrała się w podróż po obszarach zdobytych w wojnie z Turkami w latach 1768–1774 i na zagarnięty w 1783 r. Krym. Turcy uznali tę podróż za prowokację, a w Stambule pojawiły się nastroje rewanżu i dążenia do wywołania nowego konfliktu z Rosją.

Możliwą wojnę z Turkami zarówno polski król, jak i opozycja uznały za szansę. W maju 1787 r. Stanisław August spotkał się z Katarzyną II w Kaniowie na Ukrainie i przedłożył jej memoriał z propozycją sojuszu i reform. Gdy Turcy wypowiedzieli wojnę Rosji (sierpień 1787 r.), polski monarcha przesłał do Petersburga szczegółowy projekt przymierza. Zawierał on m.in. ofertę dostarczenia Rosji 45-tysięcznego korpusu konnicy, propozycje reform politycznych, a także prośbę o zgodę na powiększenie liczby wojska (tzw. aukcję wojska, od łac. *augere* – 'powiększać') i rosyjskie subsydia na wojsko. Wszystko to miał zatwierdzić sejm polski pod węzłem konfederacji, którego nie można było zerwać (nie stosowano na nim *liberum veto*), a decyzje podejmowano większością głosów. Odpowiedź na ten projekt sojuszu Stanisław August otrzymał dopiero latem 1788 r., po dziewięciu miesiącach oczekiwania. Przez zwłokę Katarzyna II chciała opóźnić aktywność Rzeczypospolitej i króla. Cesarzowa obawiała się reformatorskich dążeń polskiego monarchy. Przystała wprawdzie na przymierze i kontyngent konnicy (pomniejszony do 12 tys.), odmawiała jednak zgody na nabytki terytorialne Polski i propozycje reform (poza aukcją wojska). Imperatorowa zaaprobowała jednocześnie zwołanie sejmu skonfederowanego.

Wielomiesięczne oczekiwanie na odpowiedź Katarzyny II zmieniło sytuację króla. Społeczeństwo w wybuchu wojny rosyjsko-tureckiej widziało szansę na osłabienie rosyjskiego protektoratu nad Rzecząpospolitą i domagało się od Stanisława Augusta Poniatowskiego zdecydowanych działań. Polacy, nieświadomi prowadzonych w tajemnicy negocjacji, uważali, że król marnuje ważną dla państwa okazję. W kraju wzmagały się nastroje antyrosyjskie, które osiągnęły apogeum w przededniu przewidzianego na październik 1788 r. sejmu. Stały się one tak silne, że Stanisław August nie był pewien, czy zdoła na sejmie przeforsować planowane przez siebie porozumienie polsko-rosyjskie. Dylemat ten rozstrzygnęła Katarzyna II, która w ostatniej chwili wycofała projekt przymierza z powodu pogorszenia stosunków między Rosją a Prusami.

ZWOŁANIE SEJMU WIELKIEGO

W październiku 1788 r. zebrał się w Warszawie sejm. Oczekiwania społeczeństwa związane z jego obradami były ogromne. Świadczyła o tym publicystyka pojawiająca się jeszcze przed rozpoczęciem prac i towarzysząca im przez następne lata. Duże oddziaływanie miały

KODEKS ZAMOJSKIEGO

Na sejmie z 1776 r. powołano specjalną komisję pod kierownictwem Andrzeja Zamojskiego, która miała doprowadzić do kodyfikacji całego prawa ziemskiego (szlacheckiego) w Rzeczypospolitej. Do tej pory w Polsce nie było jednolitego kodeksu, który zbierałby przepisy z wszystkich ziem państwa i ułatwiał ich stosowanie oraz interpretację. Sądy wydawały wyroki na podstawie dawnych statutów królewskich, konstytucji sejmowych, a także zasad prawa zwyczajowego. Taka sytuacja utrudniała działanie wymiaru sprawiedliwości, ułatwiała zaś obronę oskarżonym. Z tego powodu prawo należało jak najszybciej skodyfikować, a przy okazji chciano je także zmienić zgodnie z myślą oświeceniową.

W kodeksie wprowadzono zasady uwolnienia od poddaństwa niektórych kategorii chłopstwa, ustalano kontraktowe stosunki między szlachtą a chłopami i odebrano szlachcie jurysdykcję sądową nad dotychczasowymi poddanymi. Ponadto zaproponowano ważne ulgi dla miast i mieszczaństwa. Istotne były również zapisy dotyczące współdziałania państwa i Kościoła, a także ograniczające zależność polskiego Kościoła od Stolicy Apostolskiej i zakres działania sądów kościelnych. Przeciwko kodeksowi ostro wystąpił papież. Podobnie niezadowolona z reform sądownictwa i stosunków społecznych była Katarzyna II. Głosami skorumpowanej przez nią szlachty projekt Zamojskiego odrzucono w 1780 r. Jednak ustalenia wypracowane przez tę komisję przyświecały później reformatorom z czasów Sejmu Wielkiego.

? Na podstawie posiadanej wiedzy odpowiedz, dlaczego Katarzyna II sprzeciwiała się wprowadzeniu w Rzeczypospolitej Kodeksu Zamojskiego.

zwłaszcza *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* Stanisława Staszica oraz pisma polityczne **Hugona Kołłątaja**. Nad losem kraju i planowanymi reformami dyskutowało już nowe pokolenie szlachty – wychowane w duchu oświeceniowym w zreformowanym przez KEN systemie szkolnym czy kształcące się w Szkole Rycerskiej. Coraz częściej głos zabierali także mieszczanie.

Sejm Wielki jest niekiedy nazywany Sejmem Czteroletnim, ponieważ obradował w latach 1788–1792. Rozpoczął prace od zawiązania konfederacji i wyboru jej marszałków. Marszałkiem konfederacji Korony Królestwa

POSTAĆ HISTORYCZNA

HUGO KOŁŁĄTAJ (1750–1812)

Polski polityk, duchowny, publicysta oświeceniowy, pisarz i jeden z najbardziej wpływowych działaczy Sejmu Wielkiego. Urodził się w szlacheckiej rodzinie egzulantów i kształcił na Akademii Krakowskiej, a później także w Wiedniu i Rzymie. W latach 1777–1786 z ramienia KEN zreformował Akademię. Jako publicysta reprezentował myśl oświeceniową i głośno krytykował stosunki społeczne w Rzeczypospolitej. W czasie obrad Sejmu Wielkiego zgromadził wokół siebie grupę wybitnych polityków, literatów, publicystów o poglądach reformatorskich, których nazwano Kuźnicą Kołłątajowską. Odegrał także wielką rolę w tworzeniu Konstytucji 3 maja. Gdy w obliczu przegrywanej wojny polsko-rosyjskiej 1792 r. Katarzyna II zażądała od Stanisława Augusta przystąpienia do konfederacji targowickiej, Kołłątaj uznał, że król powinien się do niej przyłączyć, gdyż jest to jedyna szansa uratowania części postanowień konstytucji. Aktywnie uczestniczył w powstaniu kościuszkowskim, a po jego upadku został uwięziony na osiem lat przez Austriaków.

Polskiego został **Stanisław Małachowski**, natomiast konfederacji Wielkiego Księstwa Litewskiego – **Kazimierz Nestor Sapieha**. Posłowie zdawali sobie sprawę, że sejm jest szansą na wzmocnienie polityczne Rzeczypospolitej i zmniejszenie rosyjskiej kurateli. Każde stronnictwo miało jednak inny plan. Stanisław August i jego stronnicy, w obawie przed Rosją, reformy chcieli przeprowadzić wyłącznie za jej zgodą.

PLANY SOJUSZU Z PRUSAMI

Plany Polaków zniweczyło jednak działanie króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II. Prusy liczyły na kolejny rozbiór Rzeczypospolitej, a sojusz polsko-rosyjski miał utrzymać państwo polskie w jego granicach. Dodatkowo w 1788 r. Rosja nie odnowiła z Prusami trwającego od dziesięcioleci sojuszu i oba mocarstwa znalazły się we wrogich układach politycznych. Król pruski zdecydowanie sprzeciwił się porozumieniu polsko-rosyjskiemu. Pod wpływem tych działań Katarzyna II wycofała się z idei sojuszu z Polską. Nie mogła pozwolić sobie na konflikt z Prusami w trakcie wojny z Turkami i Szwecją. Jednocześnie Fryderyk Wilhelm II chciał wykorzystać rosnącą falę nastrojów antyrosyjskich w Polsce i strach Polaków przed wojną turecką. Wystosował deklarację do polskich obywateli, odczytaną w sejmie tydzień po otwarciu obrad. Przedstawiała ona Prusy jako państwo sprzyjające Rzeczypospolitej, ostrzegała przed konfliktem z Turcją i otwarcie proponowała jako alternatywę dla Rzeczypospolitej przymierze z Prusami. Pismo to wywołało w sejmie entuzjazm. Przyjazny ton deklaracji i perspektywa sojuszu z potężnymi Prusami zostały przez posłów przyjęte jako zabezpieczenie przed Rosją.

W większości młodzi posłowie, pozbawieni doświadczenia dyplomatycznego, nie zdawali sobie sprawy, że prawdziwą intencją Prus było skierowanie sejmu przeciwko Rosji. W ten sposób Fryderyk Wilhelm II chciał przekonać Katarzynę II, że bez sojuszu z Prusami nie może ona liczyć na spokój w Polsce. Nagrodą za pojednanie z Petersburgiem miał być dla Berlina kolejny rozbiór.

W sejmie większość uzyskali posłowie na czele z Ignacym Potockim, którzy opowiadali się za sojuszem z Prusami przeciwko Rosji. Byli oni przekonani o słuszności takiego stanowiska – Katarzyna II bowiem nie reagowała, co sprawiało wrażenie, że pogodziła się z utratą dominacji nad Polską. W rzeczywistości imperatorowa tylko udawała obojętność

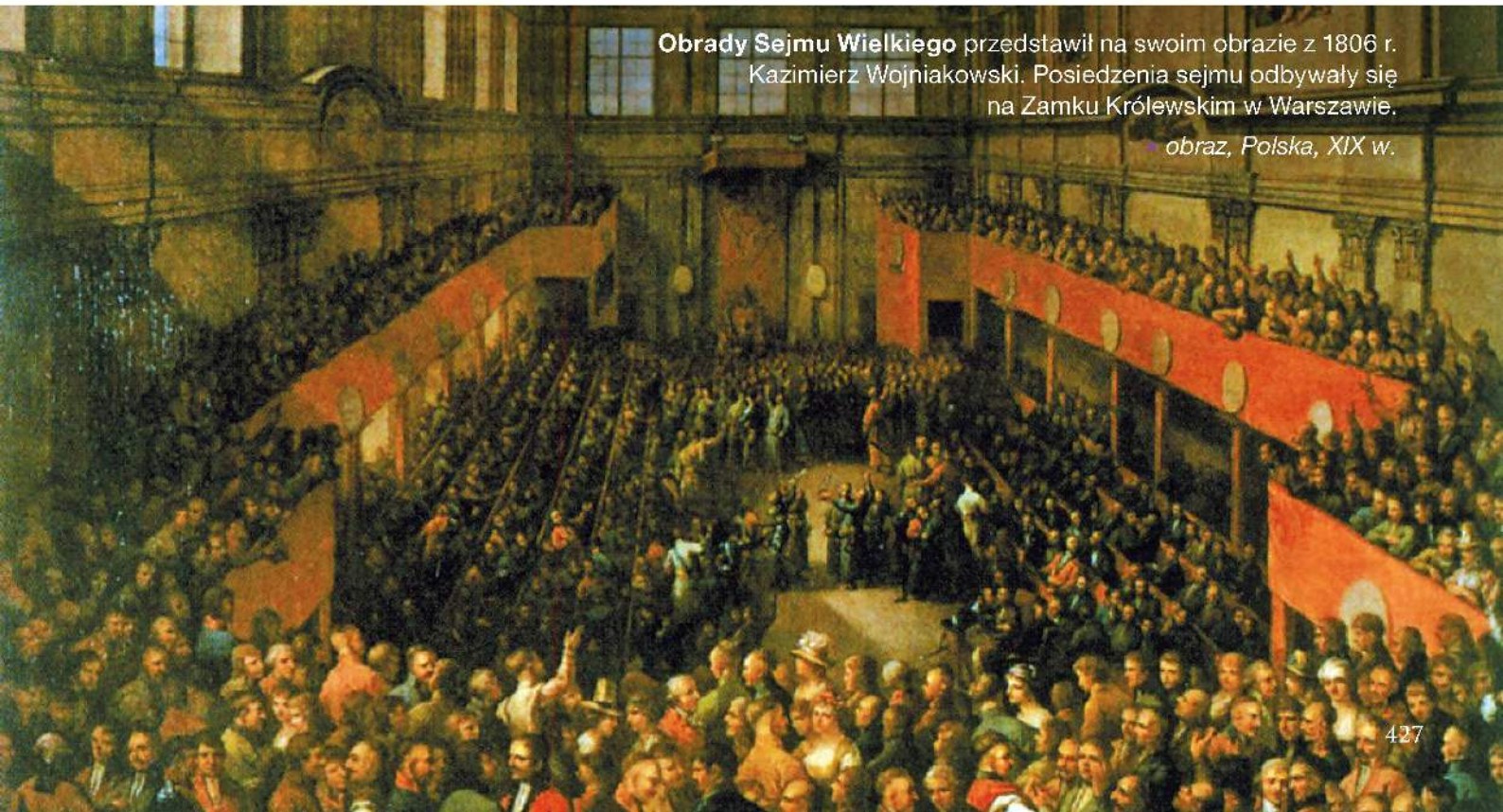

Obrady Sejmu Wielkiego przedstawił na swoim obrazie z 1806 r. Kazimierz Wojniakowski. Posiedzenia sejmu odbywały się na Zamku Królewskim w Warszawie.

• *obraz, Polska, XIX w.*

Kazimierz Nestor Sapieha niekiedy błędnie uważany jest za marszałka Sejmu Wielkiego. Był wychowankiem Szkoły Rycerskiej, a w późniejszym okresie zwolennikiem wojny z Rosją i przeciwnikiem przystąpienia króla Stanisława Autusta Poniatowskiego do konfederacji targowickiej.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

Stanisław Małachowski był posłem sandomierskim na Sejm Wielki. Jako marszałek popierał współpracę szlachty z mieszczaństwem oraz dążenia miast do rozszerzenia ich praw politycznych. Na obrazie został pokazany w stroju zachodnim i z peruką na głowie, w barwach uznawanych za narodowe.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

– postanowiła rozprawić się z Rzecząpospolitą po zakończeniu wojny z Turcją.

Stanisław August, który ostrzegał posłów przed konsekwencjami antyrosyjskich poczynań, stał się bardzo niepopularny i stracił na rzecz opozycji posiadaną początkowo większość w sejmie. Opuściło go wielu zwolenników, szczerze wierzących, że pruska orientacja stanowi szansę odrodzenia państwa. Mimo to monarcha odrzucił żądanie Rosji, by opuścić sejm i zawiązać przeciw niemu nową, prorosyjską konfederację.

REFORMY SEJMU WIELKIEGO

Jedna z pierwszych decyzji Sejmu Wielkiego dotyczyła podwyższenia liczebności wojska do 100 tys. (tzw. aukcja wojska). W styczniu 1789 r. zlikwidowano Radę Nieustającą, której kompetencje przejął sejm. W ten sposób oprócz władzy ustawodawczej sprawował on także władzę wykonawczą. Rada stanowiła symbol uzależnienia od Rosji, a społeczeństwo przyjęło jej obalenie z wielką aprobatą. Aby utrzymać dużą armię, przeprowadzono ważne reformy skarbu. Wiosną 1789 r. posłowie ustanowili stały podatek, którym obłożono szlachtę i duchowieństwo. Szlachta miała płacić podatek w wysokości 10% (nazywany ofiarą 10 grosza), a duchowieństwo (jako stan niewalczący) – 20% dochodów z majątków ziemskich. Uchwalono także lustrację królewszczyzn, które obłożono większym podatkiem. Ponadto wprowadzono nowe podatki w miastach i przejęto na własność skarbu państwa dobra biskupa krakowskiego. Problemem w kwestii podatków było to, że szlachta sama deklarowała wysokość swoich dochodów i nie istniała możliwość ich skontrolowania. To sprawiło, że do skarbu wpłynęły środki mniejsze niż oczekiwano, które nie wystarczyły na utrzymanie 100-tysięcznej armii. Z tego powodu sejm musiał zredukować jej liczbę do 65 tys. żołnierzy.

W marcu 1791 r. sejm przegłosował Ustawę o sejmikach. Przewidywała ona m.in., że szlachta nieposiadająca ziemi (tzw. gołota) nie będzie mogła uczestniczyć w sejmikach, co

TEKST ŹRÓDŁOWY

USTAWA O MIASTACH

Jedną z ważniejszych reform przeprowadzonych podczas Sejmu Wielkiego była wydana 21 kwietnia 1791 r. Ustawa o miastach, która zmieniała znacząco pozycję polityczną polskich mieszczan.

O miastach
1. Miasta wszystkie królewskie w krajach Rzpltej [Rzeczypospolitej] *za wolne uznajemy.*
2. Obywatelów takowych miast jako ludzi wolnych, ziemię przez nich w miastach osiadłą, ich domy, wsie i territoria, gdzie jakie do których miast prawnie teraz należą, własnością ich dziedziczną być przyznajemy [...].
7. Jako dla wszystkich miast jedno jest prawo, tak mieszczanin któregokolwiek miasta równych przywilejów z prawa teraźniejszego używać będzie. [...]
11. Tak z urodzenia szlachcie, jak i obywatelom stanu miejskiego tym, którzy potem do zaszczytu szlachectwa przypuszczeni zostaną, przyjęcie obywatelstwa miejskiego, w nim znajdowanie się, sprawowanie urzędów, prowadzenie wszelkiego handlu, utrzymywanie jakichkolwiek rękodzieł, nic bynajmniej odtąd szkodzić ani uwłaczać będzie im samym, ani ich następcą w tymże zaszczycie szlachectwa i prerogatyw do nich przywiązanych. [...]
13. Wszyscy zatem obywatele miasta, którzy są zapisani w księgę miejską, a mają dziedziczną posesję [własność], *mogą obierać i być obranymi do wszystkich urzędów miejskich większością zdań.*

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Toruń 1994, s. 105–106.

? 1. Wymień prawa, jakie przyznano mieszczaństwu dzięki Ustawie o miastach.
2. Wyjaśnij, co oznaczały zmiany dotyczące mieszczan wprowadzane w Rzeczypospolitej przez Sejm Wielki.

ograniczało wpływ magnaterii na te instytucje. Nowe prawo było krytykowane i wywoływało opór. W kwietniu 1791 r. uchwalono Prawo o miastach królewskich, nawiązujące do petycji z 1789 r. Mieszczanie uzyskali prawa, które dotąd były zagwarantowane tylko dla szlachty: nietykalność osobistą i majątkową, prawo nabywania dóbr ziemskich, piastowania urzędów, funkcji oficerskich i wysokich godności kościelnych. Uproszczono także zasady **nobilitacji** oraz ustalono, że szlachta może się zajmować handlem i rzemiosłem. Mieszczanom przyznano ograniczone prawa polityczne. Mogli wybierać 24 plenipotentów, czyli przedstawicieli do Komisji Skarbowych, Komisji Policji oraz Asesorii, i za ich pośrednictwem przedstawiać postulaty w sejmie. Oznaczało to realny wpływ na projekty ustaw dotyczące spraw skarbowych i finansowych, handlu, rzemiosła i administracji w miastach. Prawo o miastach królewskich stanowiło najdonioślejszą reformę społeczną Sejmu Wielkiego.

STRONNICTWA NA SEJMIE

W trakcie prac sejmu uwidoczniły się różnice poglądów jednolitej początkowo opozycji. Po obaleniu Rady Nieustającej nie przywrócono dawnej władzy hetmanów, co rozczarowało ich stronników. Rozłam wśród opozycji nastąpił w 1790 r., gdy toczyły się batalie sejmowe o wprowadzenie monarchii dziedzicznej. Konserwatyści związani z hetmanami byli jej zdecydowanie przeciwni.

Choć król domyślał się prawdziwych intencji Fryderyka Wilhelma II i ostrzegał przed nimi sejm, to gdy w marcu 1790 r. posłowie zdecydowali o przymierzu z Prusami, polski władca je podpisał. Przymierze to miało prowadzić do wspólnej z Prusami wojny przeciwko Austrii, co wiązało się z nadzieją, że Rzeczpospolita odzyska utraconą w I rozbiorze Galicję. Latem 1790 r. plany wojny jednak upadły – Prusy porozumiały się z Austrią, która przyjęła ich ultimatum, aby uniknąć wojny. Jednocześnie król pruski oficjalnie odsłonił swoje zaborcze dążenia wobec Gdańska i Torunia. Zażądał tych

CZARNA PROCESJA

Gdy na Sejmie Czteroletnim rozpoczęła się gorąca dyskusja o nowym ustroju Rzeczypospolitej, przedstawiciele miast królewskich na czele z prezydentem Starej Warszawy **Janem Dekertem** zorganizowali pod koniec 1789 r. – z inicjatywy Hugona Kołłątaja – pochód na ulicach miasta. Biorący w nim udział mieszczanie przywdziali czarne stroje, dlatego wystąpienie zostało nazwane **czarną procesją**. Jej uczestnicy zmierzali do Zamku Królewskiego, gdzie przedłożyli królowi petycję. Domagali się jako stan podobnych praw, jakie miała szlachta – pełnienia urzędów, praw politycznych, wprowadzenia podobnego prawa spadkowego oraz przywileju nietykalności osobistej i majątkowej. Mieszczanie chcieli także zniesienia w miastach tzw. jurydyk – szlacheckich własności, niepodlegających prawu miejskiemu. Wzór dla swoich działań czerpali z rewolucyjnej Francji.

Jan Dekert na czele czarnej procesji wkracza na Zamek Królewski w Warszawie. W manifestacji wzięli udział przedstawiciele ponad 140 miast królewskich.
▪ *akwarela, Polska, XX w.*

? Jaki był cel zorganizowania czarnej procesji?

miast w zamian za przymierze, lecz sejm we wrześniu 1790 r. zdecydowanie odrzucił pruskie roszczenia.

Gdy Prusy ujawniły prawdziwe intencje, wzrósł autorytet Stanisława Augusta. Posłowie docenili rozeznanie polityczne króla i jego trafną ocenę polityki pruskiej. W sejmie nastąpiło porozumienie części dawnej opozycji na czele z Ignacym Potockim (Familia) oraz obozu królewskiego. Oba stronnictwa chciały przeprowadzić reformy, przeciwstawiały się konserwatystom i jednocześnie były rozczarowane postawą Prus. Przeciwko zjednoczonemu obozowi reformatorskiemu występowało silne stronnictwo hetmańskie i płatni agenci Rosji, którzy chcieli zahamować jakiekolwiek reformy. Od lata 1790 r. realizowano hasło: *Król z narodem, naród z królem*, zaś patriotą zaczęto nazywać zwolennika reform, a nie konserwatystę pragnącego zachować dawne przywileje.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację w Rzeczypospolitej po I rozbiorze.
2. Opisz, w jakich okolicznościach doszło do zwołania Sejmu Wielkiego w 1788 r.
3. Scharakteryzuj główne stronnictwa polityczne w czasie Sejmu Czteroletniego.
4. Przedstaw rolę Stanisława Augusta w pracach Sejmu Wielkiego.
5. Omów reformy przeprowadzone w kraju przez Sejm Czteroletni.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Cat-Mackiewicz, *Stanisław August*, Kraków 2009.
W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t. 1–2, Warszawa 1991.

5 KONSTYTUCJA 3 MAJA I II ROZBIÓR POLSKI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- okoliczności uchwalenia Konstytucji 3 maja,
- zmiany wprowadzone przez konstytucję i jej znaczenie,
- reakcja Rosji na próby reform w Rzeczypospolitej,
- przebieg i skutki wojny w obronie konstytucji.

UCHWALENIE KONSTYTUCJI 3 MAJA

Stanisław August i część dawnej opozycji od 1790 r. pracowali wspólnie nad określeniem nowego ustroju Rzeczypospolitej. Działania te prowadzono w tajemnicy przed stronnictwem hetmańskim, zdecydowanie przeciwnym jakimkolwiek reformom. Pierwotną wersję ustawy zasadniczej opracował Stanisław August, a w dyskusji nad nią brali udział: Ignacy Potocki, Hugo Kołłątaj (sekretarz marszałka Małachowskiego) i sekretarz monarchy, Włoch Scipione [czyt.: szipione] Piattoli. Cała czwórka uważana jest za autorów konstytucji.

Gdy projekt konstytucji był gotowy, należało uzyskać dla niej poparcie większości posłów. Wiadomo było, że opozycja hetmańska będzie głosowała przeciwko zmianom. Z tego powodu reformatorzy ustalili, że ustawa zostanie przedstawiona sejmowi podczas ferii wielkanocnych, a głosowanie nad nią odbędzie się jednego dnia, z pominięciem dyskusji nad poszczególnymi punktami. Konstytucję uchwalono **3 maja 1791 r.** Był to zamach stanu, ponieważ nie uwzględniono obowiązujących procedur, a głosowanie przeprowadzono przy niepełnym składzie poselskim. Ponadto król nakazał, aby w czasie obrad Zamek Królewski otoczyła

Uchwalenie Konstytucji 3 maja przedstawił na swoim słynnym obrazie Jan Matejko. Dzieło zostało namalowane dla uczczenia setnej rocznicy powstania pierwszej polskiej konstytucji. Artysta ukazał uroczysty pochód idący z Zamku Królewskiego do katedry św. Jana. Centralną postacią obrazu jest marszałek Stanisław Małachowski [1], wznoszący egzemplarz ustawy. Oprócz niego w pochodzie uczestniczą m.in. Hugo Kołłątaj [2], Stanisław August Poniatowski [3], Ignacy Potocki [4], Tadeusz Kościuszko [5] i bratanek króla – książę Józef Poniatowski [6].

- *obraz, Polska, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

USTAWA RZĄDOWA Z 3 MAJA 1791 ROKU

Konstytucja 3 maja wprowadzała nowe zasady polityczne i społeczne. Polska – objęta niedowładem politycznym i anarchią – miała stać się nowocześnie zarządzanym, sprawnie funkcjonującym państwem.

W imię Boga, w Trójcy Świętej Jedynego.
Stanisław August z Bożej łaski i woli Narodu Król Polski, Wielki Książę Litewski [...] wraz ze stanami skonfederowanymi, w liczbie podwójnej Naród Polski reprezentującymi.
Uznając, iż los nas wszystkich od ugruntowania i wydoskonalenia konstytucyi narodowej jedynie zawisł, długim doświadczeniem poznawszy zadawnione rządu naszego wady, a chcąc korzystać z pory, w jakiej się Europa znajduje i z tej dogorywającej chwili, która nas samym sobie wróciła, wolni od hańbiących obcej przemocy nakazów, ceniąc drożej nad życie, nad szczęśliwość osobistą – egzystencyją polityczną, niepodległość zewnętrzną i wolność wewnętrzną narodu, którego los w ręce nasze jest powierzony, chcąc oraz na błogosławieństwo, na wdzięczność współczesnych i przyszłych pokoleń zasłużyć, mimo przeszkód, które w nas namiętności sprawować mogą dla dobra powszechnego, dla ugruntowania wolności, dla ocalenia Ojczyzny naszej i jej granic z największą stałością ducha, niniejszą konstytucyją uchwalamy i tę całkowicie za świętą, za niewzruszoną deklarujemy, dopóki by naród w czasie prawem przepisanym, wyraźną wolą swoją nie uznał potrzeby odmienienia w niej jakiego artykułu. Do której to konstytucyi dalsze ustawy sejmu teraźniejszego we wszystkim stosować się mają.

USTAWA RZĄDOWA
W IMIĘ BOGA W TROYCY
SWIĘTEY JEDYNEGO.
STANISŁAW AUGUST
z Bożey Łaski i woli Narodu
KRÓL POLSKI,
WIELKI XIĘ LITEWSKI, RUSKI, PRUSKI, MAZOWIECKI, ŻMUDZKI, KIIOWSKI, WOŁYNSKI, PODOLSKI, PODLASKI, INFLANTSKI, SMOLENSKI, SIEWIERSKI, Y CZERNIECHOWSKI,
wraz
z STANAMI SKONFEDEROWANEMI
w Liczbie podwoyney,
NAROD POLSKI REPREZENTUIĄCEMI.

Konstytucja 3 maja w ciągu pierwszego roku od uchwalenia miała ponad 14 wydań. Łącznie wydrukowano ponad 20 tys. egzemplarzy. Autorom ustawy bardzo zależało, aby dotarła ona do jak największej liczby odbiorców.

▪ *starodruk, Polska, XVIII w.*

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 1, oprac. S. Ochmann, K. Matwijowski, Wrocław 1980, s. 22.

? 1. Odpowiedz, o jakich wydarzeniach politycznych w Europie jest mowa w stwierdzeniu o dogodnej porze uchwalenia konstytucji.

2. Wymień wartości, na które powołał się wystawca dokumentu, gdy wymieniał przyczyny jego uchwalenia.

gwardia, która miała pilnować porządku i reagować na każdy sprzeciw wobec przygotowywanych zmian. Uchwalona konstytucja uzyskała jednak powszechną aprobatę na sejmikach w lutym 1792 r., co dowiodło jej legalności.

Uchwalona **Ustawa rządowa** („rząd" znaczyło: ustrój) stawała się odtąd najważniejszym dokumentem w państwie, regulującym jego system polityczny i społeczny. Od tej pory Polska była **monarchią konstytucyjną**, czyli państwem z silną pozycją króla ograniczoną zapisami konstytucji. Zniesiono wolną elekcję i wprowadzono dziedziczny tron. Ustalono, że po Stanisławie Auguście koronę przejmie saska dynastia Wettinów.

Władzę w państwie rozdzielono według monteskiuszowskiej zasady trójpodziału na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą

CZASY SEJMU WIELKIEGO

? W którym roku obrad Sejmu Wielkiego uchwalono Konstytucję 3 maja?

(więcej zob. s. 329). Organem ustawodawczym był sejm, składający się z senatu i izby poselskiej, który podejmował uchwały większością głosów. W ten sposób **zniesiono *liberum veto***, niepotrzebne (i zakazane) stały się też **konfederacje**. Władzę wykonawczą miał sprawować dziedziczny król i powoływany przez niego rząd – **Straż Praw**. Tworzyło ją pięciu ministrów zajmujących się: edukacją, sprawami wewnętrznymi, dyplomacją, wojskiem i skarbem. Poszczególni ministrowie odpowiadali przed sejmem, który miał prawo ich odwołać. Sądy nadal pozostały stanowe (odrębne dla każdego stanu), ale niezależne od pozostałych władz. Jako części składowe weszły do konstytucji Prawo o sejmikach i Prawo o miastach królewskich.

Konstytucja 3 maja zmieniła też **pojęcie narodu**, który przestano utożsamiać tylko ze szlachtą. W konstytucji zapisano, zgodnie z ideą oświeceniową, że to *naród jest źródłem władzy*. Niewiele jednak konstytucja mówiła o stanie chłopskim i poprawie jego losu. Fragment o chłopach przewidywał jedynie, że państwo bierze ich *pod opiekę prawa i rządu krajowego*. Nie zmieniało to wprawdzie położenia prawnego i społecznego tej grupy, lecz na przyszłość dawało państwu możliwość ingerowania w spory między szlachcicami i ich poddanymi. Konstytucja nie wprowadzała także równości wszystkich wobec prawa. Ustalono, że uprzywilejowaną religią w państwie jest katolicyzm (choć innym wyznaniom zagwarantowano tolerancję).

W październiku 1791 r. Sejm Czteroletni uchwalił **Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów**. Były to przepisy wykonawcze do Konstytucji 3 maja, które zawierały niesformułowane w niej regulacje dotyczące unii polsko-litewskiej. Na ich mocy powołano m.in. wspólny zarząd na wojskiem i skarbem, złożony z takiej samej liczby przedstawicieli Korony i Litwy. Zaręczenie – włączone do *pacta conventa* – miało odtąd obowiązywać Stanisława Augusta Poniatowskiego i każdego kolejnego monarchę.

ZNACZENIE KONSTYTUCJI 3 MAJA

Konstytucja 3 maja zapoczątkowała proces reformowania państwa, który w intencji jej twórców miał być kontynuowany. Choć z powodu rosyjskiej interwencji zbrojnej z 1792 r. przepisy konstytucji nigdy nie weszły w życie, jej znaczenie symboliczne było ogromne. Nowy ustrój został pozbawiony tego wszystkiego, co w zeszłych dziesięcioleciach powodowało anarchię w Rzeczypospolitej i stawało się pretekstem do obcej interwencji. Był to milowy krok w uzdrowieniu ustroju państwa, w którym od tej pory miały funkcjonować sprawna władza ustawodawcza i odpowiedzialni za swoje decyzje przed sejmem ministrowie.

Ustawa zasadnicza stanowiła nowoczesny dokument, w którym zawarto główne idee polskiego oświecenia. Była pierwszą ustawą rządową w Europie, a drugą na świecie – po

amerykańskiej. Znacząco zwiększyła autorytet Rzeczypospolitej, a ponadto dowiodła samym Polakom, że potrafią przezwyciężyć *zadawnione rządu naszego wady* i czerpać inspirację do przemian zarówno z myśli oświeceniowej, jak i z własnej demokratycznej tradycji politycznej. Ta świadomość pozwoliła Polakom odzyskać szacunek dla siebie jako narodu i dla swojej spuścizny historycznej. Uchwalenie konstytucji pokazało, że można reformować państwo nie przez rewolucyjne zmiany (jak w tym czasie we Francji), lecz za sprawą wykorzystania dostępnych środków i przekonania do swoich racji społeczeństwa. Po upadku Polski konstytucja stała się inspiracją dla wielu patriotów walczących o wolność kraju, a 3 maja – dzień jej uchwalenia – po 1918 r. został ogłoszony świętem państwowym.

KONFEDERACJA TARGOWICKA

Gdy uchwalano Konstytucję 3 maja, sytuacja w Europie zaczęła się zmieniać na niekorzyść Polski. Katarzyna II nie zamierzała zaakceptować wzmocnienia Rzeczypospolitej i planowała interwencję zbrojną, kiedy tylko skończy się wojna z państwem osmańskim. Prusy oficjalnie poparły zmiany w Rzeczypospolitej, jednak tajne instrukcje władz pruskich dla ambasadora w Warszawie informowały o wielkim niezadowoleniu z wprowadzenia konstytucji. Przeciwne reformom w Rzeczypospolitej Rosja i Prusy znów zbliżyły się do siebie. Jednocześnie Katarzyna II chciała skłonić Prusy do interwencji w rewolucyjnej Francji i z tego powodu była gotowa powrócić do przymierza z nimi.

Stanisław Szczęsny Potocki ze względu na swój ogromny majątek i wpływy we wschodniej Rzeczypospolitej był nazywany „małym królem na Rusi".

▪ *portret, Polska, XVIII w.*

Aby unieważnić reformy podjęte w Polsce, dla celów propagandowych Katarzyna II postanowiła wykorzystać polską opozycję. Na jej czele stanęli magnaci Szczęsny Potocki oraz hetmani Ksawery Branicki i Seweryn Rzewuski. Gdy okazało się, że w lutym 1792 r. większość sejmików poparła Ustawę rządową, wrodzy wobec niej magnaci zwrócili się do Rosji o pomoc w przywróceniu dawnego ustroju. W styczniu 1792 r. Rosja zawarła pokój z Turcją i mogła przystąpić do interwencji w Polsce. Wiosną w Petersburgu Katarzyna II i polscy magnaci uzgodnili zasady współpracy i manifest konfederacji. Po wkroczeniu wojsk rosyjskich do Polski ogłosili z wcześniejszą datą zawiązanie konfederacji w nadgranicznym miasteczku **Targowica** w polskiej części Ukrainy. W ten sposób nie chcieli przyznać, że związek powstał w Petersburgu, co czyniłoby go w świetle polskiego prawa nielegalnym. Konfederaci oficjalnie wystąpili do Rosji z prośbą o pomoc w przywróceniu w Rzeczypospolitej dawnego porządku. Ta propagandowa oprawa miał przykryć brutalną rosyjską interwencję przeciwko Polsce i stworzyć pozory, że Katarzyna II nie rozpoczynała z nią wojny, a jedynie wspierała „prawdziwych patriotów", targowiczan.

WOJNA W OBRONIE KONSTYTUCJI

Do walki przeciwko Rosjanom Rzeczpospolita mogła wystawić tylko 40 tys. żołnierzy. Wojska rosyjskie liczyły 100 tys. żołnierzy i były zdecydowanie lepiej uzbrojone. W momencie ich wkroczenia Prusy odmówiły wsparcia Rzeczypospolitej, choć miały taki obowiązek zgodnie z zawartym dwa lata wcześniej sojuszem. Stanisław August, podobnie jak inni polscy politycy, traktował opór wobec Rosji głównie jako rodzaj militarnej manifestacji, która umożliwi negocjacje w sprawie ocalenia przynajmniej części reform Sejmu Wielkiego.

Mimo kilku polskich sukcesów, m.in. odniesionych przez ks. Józefa Poniatowskiego w **bitwie pod Zieleńcami** w czerwcu 1792 r. i Tadeusza Kościuszkę w walkach **pod Dubienką**

ORDER VIRTUTI MILITARI

Po zwycięskiej bitwie z Rosjanami pod Zieleńcami w czerwcu 1792 r. król Stanisław August ustanowił nowe polskie odznaczenie wojskowe – Order Virtuti Militari (łac. 'męstwu wojskowemu'), przyznawany za odwagę na polu bitwy. Odznaczenie miało podnieść morale armii i uhonorować bohaterów wojny. Już w czerwcu 1792 r. wręczono kilkadziesiąt orderów. Po zakończeniu wojny z Rosją targowiczanie zakazali przyznawania i noszenia tego odznaczenia, a od żołnierzy, którzy je otrzymali, zażądano jego zwrotu. W czasach Księstwa Warszawskiego order przywrócono – jako Order Wojskowy Księstwa Warszawskiego. Po raz kolejny został on zniesiony po powstaniu listopadowym w 1832 r. przez cara Mikołaja I. Ustanowiono go ponownie dopiero w 1919 r., po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Do dziś Order Virtuti Militari jest najwyższym odznaczeniem wojskowym w państwie.

Krzyż Orderu Virtuti Militari zastąpił przyznawany wcześniej order już w sierpniu 1792 r., po opracowaniu przez księcia Józefa Poniatowskiego statutu orderu, który nazwano wówczas Orderem Krzyża Wojskowego. Od tamtego czasu miał on także dzielić się na pięć klas.

▪ *medal, Polska, 1792 r.*

Order Virtuti Militari w pierwotnej wersji był skromnym srebrnym lub złotym medalem z napisem *Virtuti Militari* z jednej strony [1] oraz inicjałami królewskimi na odwrocie [2]. Odznaczenie początkowo przyznawano w dwóch klasach: złotej (nadawanej generałom i oficerom) oraz srebrnej (przeznaczonej dla podoficerów i szeregowców).

▪ *medal, Polska, 1792 r.*

? W jakim celu ustanowiono Order Virtuti Militari?

w lipcu tego samego roku, w obliczu spodziewanej klęski król poprosił o rozejm. Jego przyjęcie Katarzyna II uzależniła od przystąpienia monarchy do konfederacji targowickiej. Pod naciskiem cesarzowej oraz nuncjusza apostolskiego Stanisław August skapitulował – postanowił zaprzestać walki i przystąpić do konfederacji. Liczył, że dzięki temu uda się uratować chociaż część zmian ustrojowych i uchronić państwo przed kolejnym rozbiorem. Swoją decyzję poddał pod głosowanie na zebraniu ministrów Rzeczypospolitej, na którym zamiar monarchy zyskał aprobatę stosunkiem głosów 7:5 (poparł go m.in. Hugo Kołłątaj). Rosjanie jednak rozpoczęli brutalną okupację zajętych ziem, a władzę w kraju powierzyli targowiczanom. Katarzyna II zamierzała znacząco osłabić Rzeczpospolitą i pogłębić jej zależność od Rosji. W tej sytuacji wielu twórców Konstytucji 3 maja udało się na emigrację, aby uciec przed rosyjskimi prześladowaniami.

II ROZBIÓR POLSKI

Początkowo Rosjanie byli zdecydowani przywrócić protektorat nad Polską, bez aneksji polskiego terytorium. Jednak król pruski przekonał cesarzową Rosji do **II rozbioru Polski**. Walcząca w tym czasie z Francją koalicja

II ROZBIÓR POLSKI

? 1. Wskaż miejsca najważniejszych bitew stoczonych podczas wojny w obronie Konstytucji 3 maja.

2. Oceń wartość dla Polski ziem zagarniętych w wyniku II rozbioru przez Prusy i Rosję.

austriacko-pruska załamywała się, a całej Europie, w tym Katarzynie II, zależało na pokonaniu rewolucyjnej Francji. Prusy zapowiedziały, że dalszą walkę z Francją będą kontynuowały w zamian za nabytki terytorialne kosztem Polski.

23 stycznia 1793 r. w Petersburgu podpisano nowy układ rozbiorowy między Rosją i Prusami. W rozbiorze nie uczestniczyła Austria, która w zamian chciała uzyskać nabytki terytorialne w postaci ziem krajów niemieckich (ostatecznie tego planu nie zrealizowano). Rozbiór ogłoszono oficjalnie w kwietniu 1793 r. W jego wyniku Rzeczpospolita straciła na rzecz Rosji bardzo ważne pod względem gospodarczym tereny – żyzne ziemie Ukrainy, Podole po rzekę Zbrucz, wschodnią część Wołynia i wschodnią Białoruś. W sumie było to ponad 240 tys. km^2 i ok. 3 mln mieszkańców. Prusy przejęły dobrze rozwinięte tereny

ARMIA POLSKA

W momencie wybuchu wojny z Rosją polska armia, która miała według założeń liczyć 100 tys. żołnierzy, z trudem osiągnęła stan ok. 70 tys. Składała się w większości z niedoświadczonych rekrutów, a jej reorganizacja i przebudowa przebiegały bardzo powoli. Na froncie znalazło się początkowo ok. 40 tys. wojska. Ich podstawę stanowiła piechota, którą tworzono z rekrutów wcielanych do armii na okres od sześciu do ośmiu lat. Natomiast w kawalerii służyli głównie ochotnicy wybierani spośród szlachty. Artyleria polska składała się w tym czasie z ok. 200 dział o różnym kalibrze.

? Poszukaj informacji na temat tego, jakie zmiany w kawalerii polskiej zaszły w XVIII w.

Towarzysz kawalerii narodowej był uzbrojony w szablę [1] i dwa pistolety, ubrany w granatowy mundur [2] wprowadzony w 1791 r., z amarantowymi wyłogami i lampasami. Kawaleria narodowa powstała po zlikwidowaniu chorągwi husarskich i pancernych.

Wielkopolski i Kujaw oraz bogate polskie miasta – Gdańsk i Toruń, łącznie prawie 60 tys. km^2 i ponad 1,1 mln ludzi.

Pozostałe państwo polskie, mniejsze niż obszar zagarnięty w rozbiorze przez Rosję, nie było ekonomicznie zdolne do samodzielnego bytu. Na polecenie ambasadora rosyjskiego II rozbiór Polski (podobnie jak pierwszy) miał zostać zatwierdzony przez sejm. Obradował on w Grodnie od czerwca do listopada 1793 r. w asyście wojsk rosyjskich i pruskich. Ambasador rosyjski groził, że jeśli cesje terytorialne na rzecz Rosji nie zostaną szybko zaakceptowane, wojsko pruskie zajmie kolejne polskie ziemie. Pod taką presją sejm zatwierdził zabór rosyjski oraz „sojusz" z Rosją, całkowicie pozbawiający Polskę suwerenności. Rosjanie mieli decydować o polityce zagranicznej Rzeczypospolitej, sprawach ustrojowych, a w razie wojny na czele wojsk miał stanąć dowódca wyznaczony przez Petersburg. Większe wątpliwości i sprzeciw Polaków budziło uchwalenie traktatu rozbiorowego z Prusami. Polscy posłowie liczyli, że ścisłe podporządkowanie się Rosji da możliwość odzyskania ziem utraconych na rzecz Prus. Ostatecznie zabór ziem zagarniętych przez Prusy także został zatwierdzony.

Na sejmie ustanowiono nowe prawa kardynalne. Tron znów miał być elekcyjny, na sejmie obowiązywało ponownie *liberum veto* (choć ograniczone do najważniejszych spraw). Na czele władzy wykonawczej stanęła jak wcześniej Rada Nieustająca. Udało się jednak zachować część reform zapisanych w Konstytucji 3 maja, m.in. trójpodział władzy oraz prawa mieszczan.

ĆWICZENIA

1. Omów okoliczności uchwalenia Konstytucji 3 maja.
2. Przedstaw zmiany ustrojowe, które wprowadzała przyjęta ustawa zasadnicza.
3. Oceń szansę Polaków na utrzymanie reform Sejmu Wielkiego i Konstytucji 3 maja.
4. Opisz przebieg wojny w obronie Konstytucji 3 maja.
5. Scharakteryzuj postanowienia II rozbioru Polski.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Łojek, *Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja: polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787–1792*, Lublin 1986.
A. Wolański, *Wojna polsko-rosyjska 1792 r.*, Warszawa 1995.

6 POWSTANIE KOŚCIUSZKOWSKIE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja Rzeczypospolitej po II rozbiorze kraju,
- przyczyny wybuchu powstania kościuszkowskiego,
- przebieg walk powstańczych,
- skutki insurekcji kościuszkowskiej.

RZECZPOSPOLITA PO II ROZBIORZE

Po II rozbiorze w Rzeczypospolitej zdawano sobie sprawę, że działania Rosji i Prus prowadzą do zagarnięcia wszystkich ziem polskich. Okrojony terytorialnie kraj znalazł się w trudnym położeniu gospodarczym, ponieważ zostały zerwane wewnętrzne powiązania ekonomiczne. Wielu właścicieli ziemskich stało się obywatelami państw zaborczych, a ich majątki leżały niekiedy w kilku państwach – w tej sytuacji bardziej interesowało ich utrzymanie swoich dóbr niż szukanie sposobu na przywrócenie ojczyźnie suwerenności.

W obawie przed represjami wielu działaczy Sejmu Wielkiego udało się na emigrację. Część zrezygnowała z działalności, inni starali się na nowo organizować polskie życie polityczne. Silny polski ośrodek powstał w Saksonii pod przywództwem Ignacego Potockiego i Hugona Kołłątaja. Emigranci uznali, że jedynym sposobem na odzyskanie suwerenności jest ogólnonarodowe powstanie przeciwko Rosji. Zdawano sobie sprawę, że pokonanie Rosji i Prus będzie możliwe tylko z pomocą innych państw. Wsparcia szukano we Francji, w Austrii i państwie osmańskim. Rewolucyjna Francja, sama prowadząca wojnę, nie mogła jednak zaangażować się w nowy konflikt. Z kolei Austria raczej domagała się od Rosji nowych nabytków terytorialnych kosztem Polski i nie chciała stawać w obronie upadającej Rzeczypospolitej. Tylko Turcy, zachęcani przez Francję, szykowali się do kolejnej wojny z Rosją.

POSTAĆ HISTORYCZNA

TADEUSZ KOŚCIUSZKO (1746–1817)

Polski i amerykański generał, przywódca powstania przeciwko Rosji i Prusom w 1794 r. Urodził się w polskiej rodzinie szlacheckiej na Polesiu. Uczęszczał do Szkoły Rycerskiej, a po jej ukończeniu otrzymał stypendium we Francji. Po powrocie w kraju nie znalazł zatrudnienia w zredukowanej armii, dlatego w poszukiwaniu zajęcia wyruszył do Ameryki. Tam służył w szeregach Armii Kontynentalnej. Za swoje zasługi otrzymał od Amerykanów stopień generalski oraz majątek ziemski. Mimo to w 1784 r. wrócił do kraju. W czasie Sejmu Wielkiego król mianował go generałem. Jako dowódca jednej z dywizji brał udział w wojnie w obronie Konstytucji 3 maja, walczył m.in. pod Zieleńcami i Dubienką. Został dyktatorem insurekcji, a po klęsce w bitwie pod Maciejowicami trafił do rosyjskiej niewoli. Zwolniony z więzienia w 1796 r. przez nowego cara Pawła I udał się na emigrację. Był przeciwny wiązaniu przyszłości państwa z Napoleonem, w którego dobre intencje wobec Polski nie wierzył. Zmarł w 1817 r. w Szwajcarii. Rok później pochowano go na Wawelu.

PRZYGOTOWANIA DO POWSTANIA

Polscy politycy emigracyjni oraz członkowie zawiązanego w Warszawie sprzysiężenia pod przywództwem Ignacego Działyńskiego uznali, że najlepszym kandydatem na wodza powstania jest **Tadeusz Kościuszko**. Po objęciu tej funkcji zabiegał on o poparcie Francji, dlatego w 1793 r. udał się do Paryża w celu pozyskania pieniędzy na walkę z Rosjanami. Później przybył do Polski, by przygotować wystąpienie zbrojne.

Początkowo Kościuszko sądził, że szanse na pokonanie Rosji są niewielkie. Jednak sytuacja zmieniła się, kiedy władze rosyjskie wycofały swoje wojska z terenów Rzeczypospolitej i przeniosły je nad granicę z Turcją. W tej sytuacji uznano, że należy przyspieszyć termin wybuchu powstania, zwłaszcza że rosyjski ambasador w Warszawie nakazał Radzie Nieustającej ograniczenie armii polskiej do zaledwie 15 tys. żołnierzy. To groziło rozwiązaniem większości oddziałów, na które liczył Kościuszko. Ponadto Rosjanie stworzyli w Polsce tajną policję, która mogłaby szybko odkryć plany patriotów przygotowujących powstanie.

PIERWSZE WALKI

Sygnał do rozpoczęcia powstania dał **gen. Antoni Madaliński**, który na czele kawalerii liczącej 1200 ludzi ruszył z Ostrołęki do Krakowa. Po drodze atakował pruskie garnizony przy granicy. Dwanaście dni po wystąpieniu gen. Madalińskiego, **24 marca 1794 r.**, Tadeusz Kościuszko ogłosił akt insurekcji (powstania) oraz złożył na Rynku Głównym w Krakowie przysięgę jako naczelnik, któremu przyznano władzę dyktatorską.

Cele powstania określone w akcie insurekcji:

- uwolnienie Polski od obcych wojsk;
- przywrócenie i zabezpieczenie całości jej granic;
- wytępienie wszelkiej przemocy i uzurpacji, tak obcej, jak i domowej;
- ugruntowanie wolności narodowej i niepodległości Rzeczypospolitej.

Kościuszko jako naczelnik dowodził polskim wojskiem i miał prawo mianowania oficerów. Za sprawy polityczne i organizacyjne odpowiadała **Najwyższa Rada Narodowa**. Do jej zadań należały także kontrola sądownictwa oraz utrzymanie bezpieczeństwa wewnętrznego. W akcie insurekcji zastrzeżono jednak,

PRZYSIĘGA KOŚCIUSZKI

Insurekcja rozpoczęła się 24 marca 1794 r., gdy na Rynku Głównym w Krakowie uroczyście odczytano akt powstania, przygotowany przez Tadeusza Kościuszkę i Hugona Kołłątaja. Mianowany najwyższym naczelnikiem powstania Kościuszko złożył następnie przysięgę: *Ja, Tadeusz Kościuszko, przysięgam w obliczu Boga całemu Narodowi Polskiemu, iż powierzonej mi władzy na niczyj prywatny ucisk nie użyję, lecz jedynie jej dla obrony całości granic, odzyskania samowładności Narodu i ugruntowania powszechnej wolności używać będę. Tak mi Panie Boże dopomóż i niewinna męka Syna Jego.* Wszystko odbyło się zarówno w obecności dowodzonego przez naczelnika krakowskiego garnizonu, jak i wielkiej rzeszy ludności cywilnej.

Przysięga Tadeusza Kościuszki została złożona w otoczeniu wojsk piechoty i artylerii, a także bractw cechowych. Na sztandarach zgromadzonych oddziałów widniały hasła: *Równość i zwycięstwo* oraz *Za Kraków i Ojczyznę*.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

? Do czego zobowiązywał się Kościuszko w swojej przysiędze?

że władze powstańcze nie mają prawa przeprowadzać zmian w ustroju państwa. W przyszłości miał się tym zająć sejm.

Po ogłoszeniu powstania Kościuszko wyruszył z Krakowa do Warszawy, aby połączyć siły z oddziałem Madalińskiego. 4 kwietnia 1794 r. doszło do **bitwy pod Racławicami** z korpusem rosyjskim zakończonej sukcesem Polaków. Starcie miało niewielkie znaczenie strategiczne, ale podbudowało morale wojsk polskich i dało czas na przygotowanie do walki kolejnych oddziałów. Kościuszko liczył, że będzie miał do dyspozycji 30 tys. żołnierzy z regularnej, jeszcze nierozwiązanej polskiej armii oraz rezerw. Chciał także zwołania szlacheckiego pospolitego ruszenia i stworzenia armii ludowej na wzór rewolucyjnych oddziałów we Francji.

Wieść o zwycięstwie pod Racławicami wpłynęła na rozszerzenie powstania. W połowie kwietnia rozpoczęły się walki na Żmudzi i w Warszawie. W stolicy przeciwko wojskom rosyjskim wystąpiły regularne oddziały polskiej armii (ok. 3 tys. ludzi) oraz ludność cywilna (ok. 2,5 tys. walczących). Siły Rosjan liczące w Warszawie prawie 8 tys. żołnierzy zostały całkowicie zaskoczone. W ciągu dwóch dni, **17 i 18 kwietnia 1794 r.**, powstańcom udało się rozbić i wyprzeć przeciwnika z miasta, zadając mu poważne straty (ok. 3 tys. zabitych i 2 tys. wziętych do niewoli). Dużą rolę w **insurekcji warszawskiej** odegrał szewc **Jan Kiliński**. Na Litwie siły dowodzone przez wychowanka Szkoły Rycerskiej **Jakuba Jasińskiego 23 kwietnia 1794 r.** zajęły Wilno.

Jakub Jasiński pochodził ze szlacheckiej rodziny, a edukację wojskową odbył w Szkole Rycerskiej. Brał udział w wojnie polsko-rosyjskiej w 1792 r., a potem w insurekcji kościuszkowskiej. Zginął podczas szturmu rosyjskiego na Pragę, podczas obrony jednego z bastionów.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

Chorągiew grenadierów krakowskich z dewizą *Żywią y Bronią* nadana kosynierom przez Tadeusza Kościuszkę.

▪ *sztandar, Polska, XVIII w.*

PRZEBIEG POWSTANIA

Wśród przybywających z emigracji do Warszawy polityków było wielu zwolenników radykalnych idei odwołujących się do rewolucyjnej Francji. W maju 1794 r. działacze Kuźnicy Kołłątajowskiej zawiązali tzw. klub polskich jakobinów. Domagali się reform społecznych i chcieli nakłonić do walki powstańczej ludność Warszawy. Głosili zniesienie w Polsce feudalnych przywilejów, a nawet wprowadzenie ustroju republikańskiego. Zorganizowali w stolicy zamieszki, podczas których powołano sąd, skazujący w trybie natychmiastowym na śmierć współpracujących z Rosją polityków (byłych targowiczan).

Armia Kościuszki przebiła się do Warszawy. Naczelnik zatrzymał wojsko w ufortyfikowanym obozie pod Połańcem nad Wisłą. Liczył, że insurekcję poprą wszystkie stany Rzeczypospolitej, w czym utwierdzała go postawa kosynierów oraz działania mieszczan w Warszawie i Wilnie. Aby zachęcić chłopów do masowego przyłączania się do powstania, Kościuszko **7 maja 1794 r.** wydał skierowany do nich uniwersał (od miejsca wydania zwany **Uniwersałem połanieckim**). Dokument przyznawał chłopom wolność osobistą i gwarantował nieusuwalność z ziemi. Obiecywał zmniejszenie

POWSTANIE KOŚCIUSZKOWSKIE

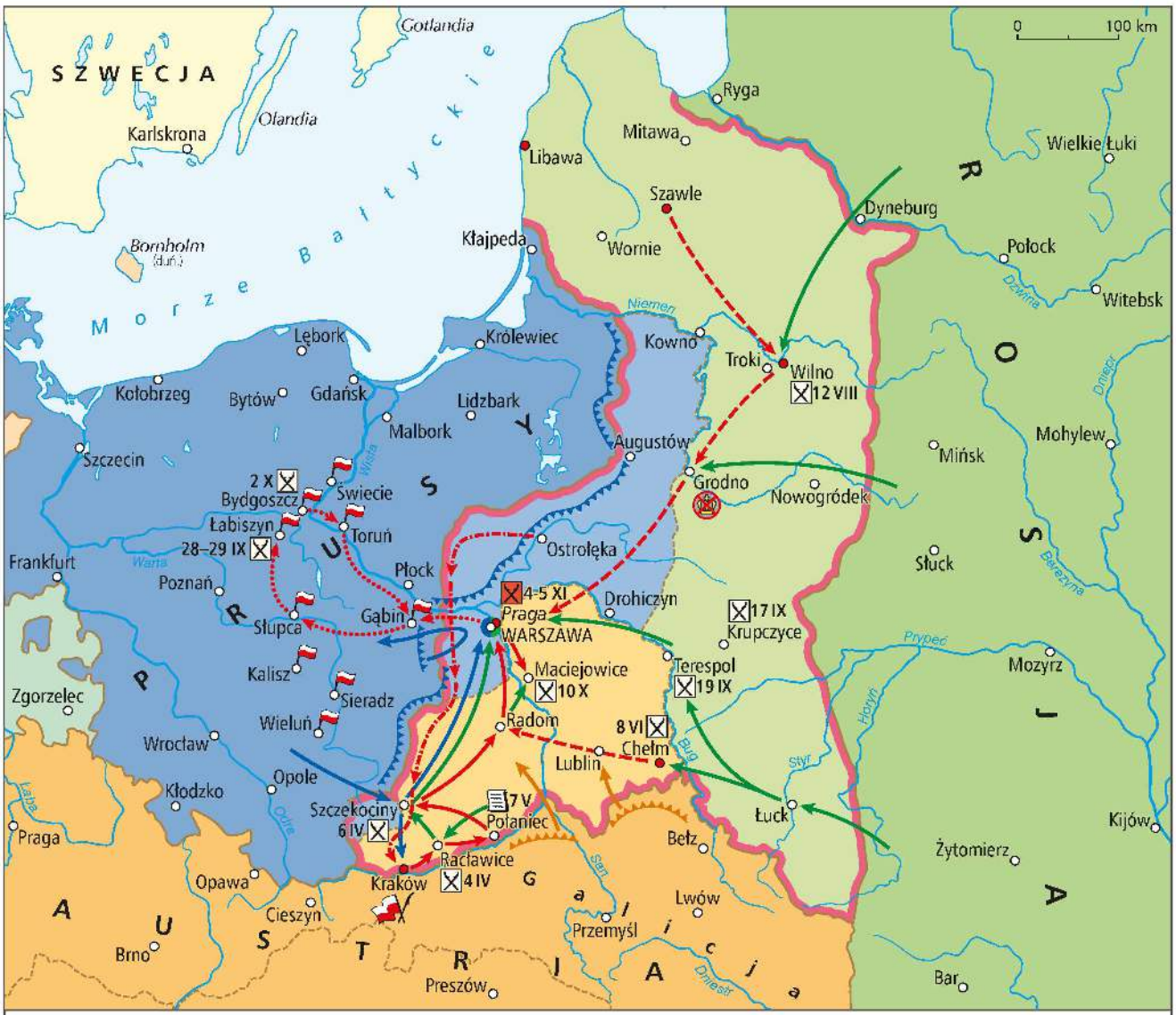

granice państw w 1794 r.
granice Rzeczypospolitej w 1794 r.
lenna imperium osmańskiego
ośrodki przygotowania i wybuchu powstania
miejsce przysięgi Tadeusza Kościuszki (24 III 1794 r.)
kierunek marszu brygady gen. Antoniego Madalińskiego w marcu 1794 r.
główne kierunki działań wojsk gen. Tadeusza Kościuszki
główne kierunki działań wojsk innych generałów polskich
kordon wojsk pruskich
kordon wojsk austriackich

Główne kierunki działania wojsk:
rosyjskich
pruskich
austriackich
ogłoszenie Uniwersału połanieckiego (7 V 1794 r.)
ważniejsze bitwy powstania kościuszkowskiego
oblężenie Warszawy przez wojska pruskie i rosyjskie (IX–X 1794 r.)
ośrodki powstania w Wielkopolsce (VIII–X 1794 r.)
wyprawa Henryka Dąbrowskiego na pomoc powstańcom wielkopolskim (IX–X 1794 r.)
rzeź Pragi i kapitulacja Warszawy (4–5 XI 1794 r.)
Ziemie zabrane Rzeczypospolitej w 1795 r. w wyniku III rozbioru przez:
Prusy
Rosję
Austrię
abdykacja króla (25 XI 1795 r.)

? 1. Wymień obszary, na których toczyły się walki podczas insurekcji kościuszkowskiej.
2. Wskaż trasę przemarszu brygady gen. Antoniego Madalińskiego.

wymiaru pańszczyzny nawet o połowę. Ponadto chłopom powołanym do wojska zawieszano pańszczyznę całkowicie. Uniwersał odwoływał się także do poczucia patriotyzmu, choć świadomość narodowa chłopów dopiero się rodziła. Nowe regulacje prawne weszły w życie jedynie w niewielkim zakresie. Szlachta nie zamierzała rezygnować ze swoich przywilejów, a Kościuszko, by utrzymać jej poparcie dla powstania, musiał szukać kompromisów.

PANORAMA RACŁAWICKA

Wygrana bitwa pod Racławicami, mimo niewielkiego znaczenia militarnego, dała powstańcom nadzieję na zwycięstwo insurekcji. Jednak powodem, dla którego to starcie tak mocno utrwaliło się w świadomości narodowej Polaków, był udział chłopów w walkach. W drugiej połowie XIX w. narodził się mit racławicki, a kosynierzy stali się symbolem patriotyzmu. Podkreślano znaczenie zaangażowania chłopów w walkę o niepodległość oraz zasługi Kościuszki dla sprawy chłopskiej. Właśnie takie było przesłanie *Panoramy Racławickiej*, namalowanej przez zespół artystów pracujących pod kierunkiem Jana Styki i Wojciecha Kossaka.

Jan Styka

Wojciech Kossak

1 Oddział lekkiej piechoty rosyjskiej (tzw. jegrzy) zmierzający do walki.

2 Kosynierzy biegnący do ataku, którymi dowodzi trzymający szablę w ręku Jan Ślaski. Powiewa nad nimi sztandar z napisem: *Żywią y Bronią*.

Atak kosynierów na rosyjskie działa to scena, którą twórcy celowo umieścili w centrum kompozycji. W ten sposób chcieli umocnić w chłopach poczucie przynależności do narodu polskiego i zachęcić ich do ponownego poświęcenia się dla ojczyzny, jeśli zajdzie taka potrzeba.

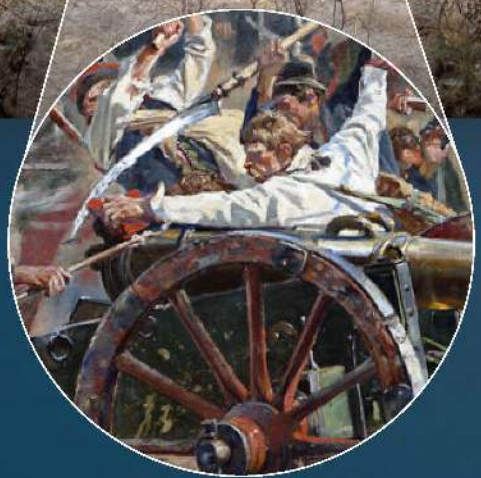

5 **Wojciech Bartosz** (od 1794 r. z nazwiskiem Głowacki), chłop z Rzędowic, gasi czapką krakuską lont nabitego działa. W ten sposób zapobiegł wystrzałowi i ocalił swoich towarzyszy. W nagrodę został mianowany przez Tadeusza Kościuszkę chorążym grenadierów krakowskich.

Wystawianie obrazu

Prace nad *Panoramą Racławicką* trwały rok. Po raz pierwszy dzieło zostało wystawione w 1894 r., w setną rocznicę insurekcji kościuszkowskiej, we lwowskim parku Stryjskim w specjalnie zbudowanej rotundzie. Po II wojnie światowej trafiło do Polski, ale dopiero w 1985 r. we Wrocławiu powstał budynek, w którym możemy je podziwiać do dziś.

Panorama Racławicka wewnątrz rotundy we Wrocławiu, która umożliwia dokładne podziwianie dzieła.

3 **Gen. Antoni Madaliński**, który przybył do Krakowa z Ostrołęki wraz ze swoją brygadą kawalerii, z grupą oficerów podąża za Kościuszką.

4 Kolumna kosynierów ruszająca do ataku z chorągwią Matki Boskiej Częstochowskiej.

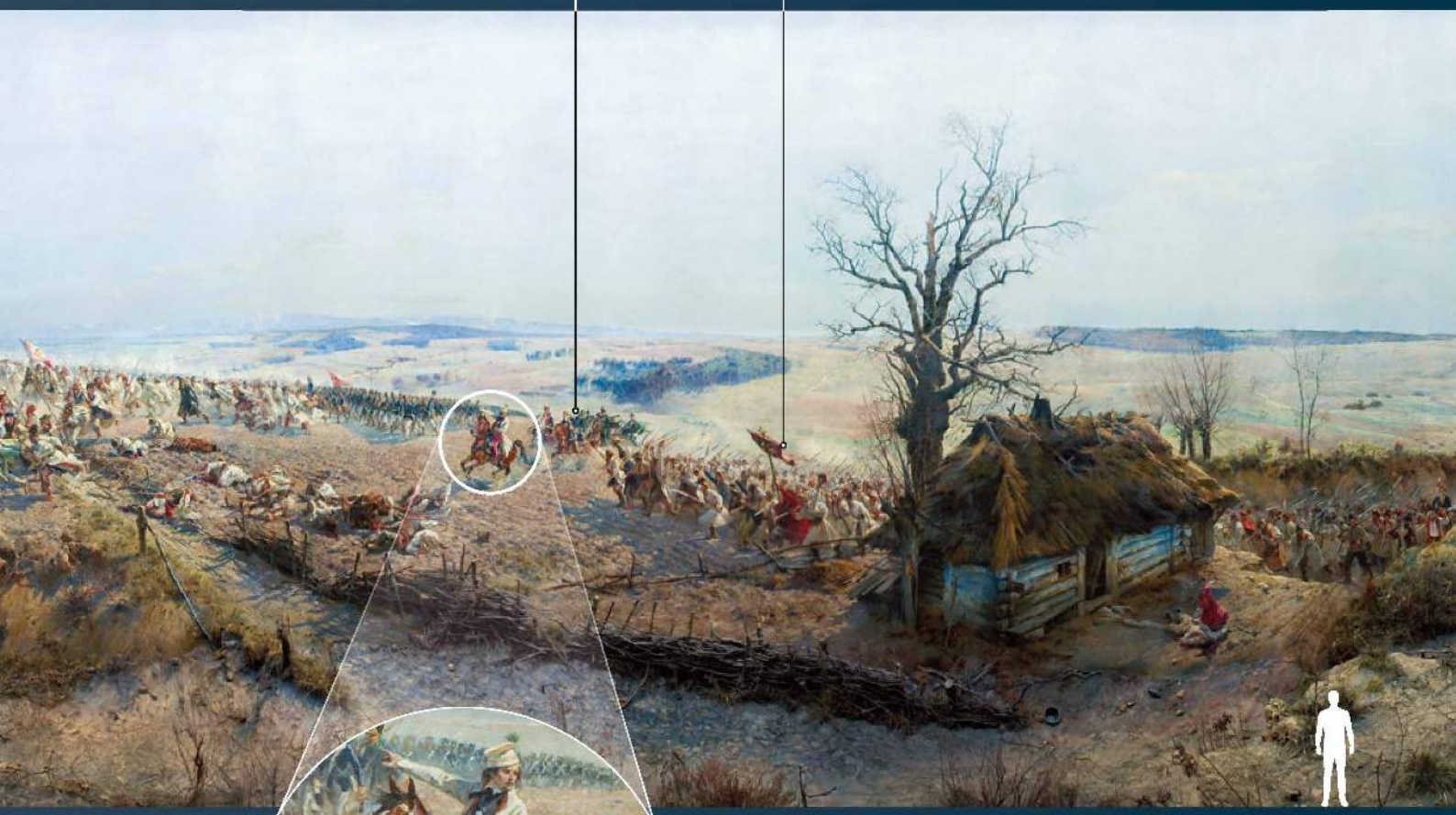

6 **Tadeusz Kościuszko**, ubrany w chłopską sukmanę, ukazany na koniu z szablą w dłoni, wskazuje drugiej kolumnie kosynierów cel ataku.

Sylwetka człowieka na tle *Panoramy Racławickiej* w proporcjonalnym zestawieniu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

UNIWERSAŁ POŁANIECKI

Wydany przez Kościuszkę uniwersał nawiązywał do zapisów Konstytucji 3 maja. Najważniejsze było jednak to, że stosunki między właścicielem ziemi a chłopem miało odtąd regulować i zabezpieczać państwo.

[...] *Zalecam przeto Komisjom Porządkowym Województw i Ziem w całym kraju, aby następujące urządzenie do wszystkich dziedziców, posesorów* [właścicieli ziemskich] *wydały:*
1-mo [primo]. *Ogłosi ludowi, iż podług prawa zostaje pod opieką Rządu Krajowego.*
2-do [secundo, czyt.: sekundo]. *Że osoba wszelkiego włościanina jest wolna i że mu wolno przenieść się, gdzie chce, byleby oświadczył Komisji Porządkowej swego województwa, gdzie się przenosi i byleby długi winne oraz podatki krajowe opłacił.*
3-tio [tertio, czyt.: tercjo]. *Że lud ma ulżenie w robociznach tak, iże ten, który robił dni 5 lub 6 w tygodniu, ma mieć dwa opuszczone w tygodniu. Który robił dni 3 lub 4 w tygodniu, ma mieć opuszczony dzień jeden, kto robił dwa, ma mieć opuszczony dzień jeden.* [...]
4-to [quarto, czyt.: kwarto]. *Zwierzchności miejscowe starać się będą, aby tych, którzy zostają w wojsku Rzeczypospolitej, gospodarstwo nie upadło i żeby ziemia, która jest źródłem bogactw naszych, odłogiem nie leżała, do czego równie dwory, jako i gromady przykładać się powinny* [...].
8-vo [octavo, czyt.: octawo]. *Gdyby dziedzice (czego się nie spodziewam) nakazywali lub popełniali podobne uciski, jako przeciwni celowi powstania, do odpowiedzi pociągnięci będą.* [...]
14-to [quarto decimo, czyt.: kwarto dec-imo]. *Duchowni obojga obrządków niniejsze urządzenie ogłaszać będą z ambon po kościołach i cerkwiach ciągle przez niedziel cztery, prócz tego Komisja Porządkowe z grona swego lub obywatelów gorliwych o dobro Ojczyzny wyznaczą osoby, które objeżdżać będą gromady po wsiach i parafiach i onym też urządzenie głośno czytać z zachęceniem ich, aby wdzięczni tak wielkiego dobrodziejstwa, Rzeczypospolitej szczerą ochotą w jej obronie wypłacali się.*

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Toruń 1994, s. 112–113.

? 1. Przedstaw zmiany prawne w położeniu chłopów po wydaniu Uniwersału połanieckiego.
2. Porównaj postanowienia Uniwersału połanieckiego i Konstytucji 3 maja w sprawie chłopskiej. Które zapisy uniwersału stwarzały możliwość zdecydowanej poprawy losu włościan?

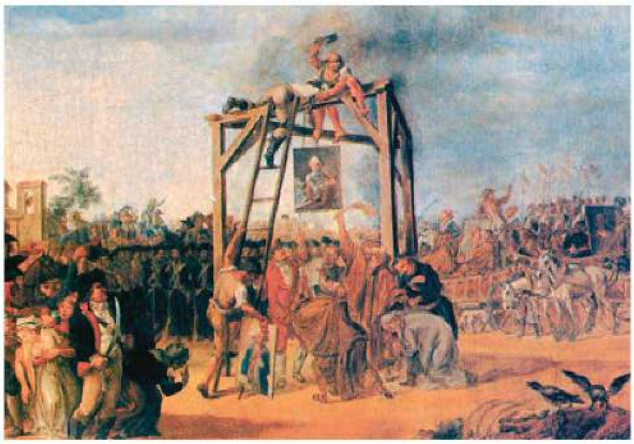

Wieszanie portretów zdrajców 29 września 1794 r. to obraz Jana Piotra Norblina. Uczestnicy konfederacji targowickiej zostali skazani przez sąd powstańczy. Egzekucje przyprowadzano w sposób symboliczny – na szubienicy wieszano portrety lub tablice z nazwiskami.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

Z tego powodu ogłoszenie Uniwersału połanieckiego nie spowodowało napłynięcia do oddziałów powstańczych dużej liczby chłopów.

Z upływem czasu sytuacja militarna zmieniała się na niekorzyść powstańców. Do walki z insurekcją przystąpiły również Prusy. Połączone wojska rosyjskie i pruskie **6 czerwca 1794 r.** zaatakowały armię Kościuszki **pod Szczekocinami**. Polskie oddziały poniosły klęskę. W Warszawie na wieść o porażce Kościuszki wybuchła kolejna fala radykalnych działań. Pod wpływem jakobinów pod koniec czerwca 1794 r. doszło do samosądów na członkach konfederacji targowickiej. Na śmierć skazywano wówczas także ludzi niewinnych. Sytuację opanował dopiero Kościuszko.

WARTO WIEDZIEĆ

Finis Poloniae

Według tradycji podczas przegranej przez Polaków bitwy pod Maciejowicami Tadeusz Kościuszko miał krzyknąć tuż przed wzięciem go do niewoli: *Finis Poloniae!* (czyt.: finis polonie, z łac. 'Koniec Polski!'). Chociaż źródła polskie i rosyjskie nie potwierdzają tych słów, o wydarzeniu tuż po bitwie szeroko rozpisywała się prasa pruska. Z pewnością był to element pruskiej propagandy, usprawiedliwiającej zagarnięcie części ziem Polski przez Prusy. Przypisane naczelnikowi słowa miały w pewien sposób oskarżać o utratę niepodległości samych Polaków.

? Jakim celom służyło przypisanie Kościuszce słów: *Finis Poloniae*?

Upadek Tadeusza Kościuszki w bitwie pod Maciejowicami został przedstawiony na obrazie Jana Bogumiła Plerscha. W namalowanej scenie naczelnik powstania jest atakowany przez rosyjską konną formację – kozaków.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

KLĘSKA INSUREKCJI

W lipcu 1794 r. Warszawę zaczęły oblegać oddziały rosyjskie i pruskie. Powstańcy otoczyli stolicę fortyfikacjami. Wojsko wspierane przez mieszczan przez dwa miesiące odpierało szturmy nieprzyjaciela. W sierpniu 1794 r. insurekcja wybuchła też w Wielkopolsce, a Prusacy musieli się wycofać spod Warszawy. Jednak wojska rosyjskie, którym na pomoc przyszli Austriacy, skutecznie tłumiły działania powstańców.

Upadły też nadzieje na wojnę rosyjsko-turecką, co pozwoliło władzom rosyjskim na przeniesienie części oddziałów do Polski. Na ich czele stanął **gen. Aleksander Suworow**. Kościuszko, aby nie dopuścić do połączenia armii Suworowa z wojskami oblegającymi stolicę, ruszył przeciwko Rosjanom. **10 października 1794 r.** doszło do **bitwy pod Maciejowicami**. Po siedmiu godzinach walk bitwa zakończyła się klęską Polaków, a ranny Kościuszko trafił do rosyjskiej niewoli.

Nowym naczelnikiem powstania został Tomasz Wawrzecki, który próbował zorganizować dalszą obronę Warszawy. **4 listopada** armia rosyjska rozpoczęła szturm na Pragę. Mimo bohaterstwa obrońców Rosjanie zdobyli umocnienia i wdarli się do miasta, gdzie rozpoczęli rzeź ludności cywilnej. W walkach poległo ok. 6 tys. polskich żołnierzy, a rosyjskie wojska wymordowały nawet 20 tys. mieszkańców Pragi. **Rzeź Pragi** spowodowała panikę wśród mieszkańców i doprowadziła do kapitulacji stolicy bez walki. Był to koniec powstania. W listopadzie 1794 r. cały kraj znalazł się pod okupacją wojsk rosyjskich, pruskich i austriackich.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij genezę powstania kościuszkowskiego.
2. Przedstaw przebieg insurekcji kościuszkowskiej.
3. Oceń szansę utrzymania niepodległości przez Rzeczpospolitą po II rozbiorze.
4. Omów znaczenie bitwy pod Racławicami i symbolikę obrazu *Panorama Racławicka*.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Storozynski, *Kościuszko. Książę chłopów*, tłum. J. Mikos, Warszawa 2011.
A. Śliwiński, *Powstanie kościuszkowskie*, Warszawa 2004.

7 UPADEK RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- III rozbiór Polski i jego skutki,
- stosunek państw europejskich do rozbiorów,
- różne opinie na temat przyczyn upadku Rzeczypospolitej,
- dylematy wokół kwestii, czy można było uniknąć rozbiorów.

III ROZBIÓR POLSKI

Konsekwencją insurekcji kościuszkowskiej był III rozbiór Polski. Tuż po wybuchu powstania w Warszawie Katarzyna II zwróciła się do Prus o wsparcie w jego stłumieniu. Równocześnie możliwość przystąpienia do walki z Polakami zgłosiła Austria – w obawie, że Prusy uzyskają znacznie większe korzyści. Już w maju 1794 r. w Petersburgu został zarysowany plan przyszłego rozbioru, a w czerwcu Katarzyna II zadeklarowała gotowość podzielenia się z Prusami i Austrią obszarami Rzeczypospolitej. Rosja zdecydowała tym razem o ograniczeniu roszczeń Prus i zwiększyła część przeznaczoną dla Austrii, dzięki czemu utrzymała równowagę sił między niemieckimi mocarstwami. Wobec niezadowolenia Berlina **3 stycznia 1795 r.** Rosja i Austria podpisały umowę dzielącą terytorium Rzeczypospolitej. Prusy pogodziły się z tym dyktatem znacznie później i dopiero 24 października 1795 r. przystąpiły do układu. Zawarto wówczas **III traktat rozbiorowy**. Miesiąc później Stanisław August Poniatowski abdykował, uznając w ten sposób ostatni rozbiór ojczyzny. Państwo polskie przestało istnieć.

Ponad rok później, 26 stycznia 1797 r., zaborcy podpisali konwencję, w której m.in. ustalono sprawę spłaty długów zaciągniętych przez Stanisława Augusta. Zobowiązania finansowe były wynikiem ciągłych niedoborów polskiego

LUDNOŚĆ WSCHODNIEJ CZĘŚCI RZECZYPOSPOLITEJ A ROZBIORY

Z pewnością rozbiory Rzeczypospolitej wpłynęły na zwiększenie świadomości narodowej Litwinów, Białorusinów i Ukraińców. Ludność posługująca się językiem litewskim i ruskim po upadku państwa polsko-litewskiego została poddanymi ogromnego, wieloetnicznego mocarstwa. Mimo prób władz rosyjskich w XIX w. nie zdołano jednak zrusyfikować tych grup etnicznych. Nawet ta sama tradycja Kościoła wschodniego nie spowodowała, że Białorusini i Ukraińcy stali się Rosjanami. Zaważyła na tym odrębność nie tylko językowa, lecz także kulturowa.

Kilka stuleci wspólnego egzystowania Polaków, Litwinów i Rusinów doprowadziło do powstania na wschodnich obszarach Rzeczypospolitej odrębnej kultury, łączącej wpływy wschodnie i zachodnie. Z tego powodu obecnie nie tylko Litwini, lecz także Białorusini kultywują tradycję Wielkiego Księstwa Litewskiego jako jego spadkobiercy, a Ukraińcy budują swoją tożsamość etniczną i kult wolności na dziejach Kozaków i ich walce o uzyskanie odrębnego państwa. Zatem tak samo jak wszyscy oni odczuwali w czasach Rzeczypospolitej kulturową odrębność wobec Polaków, tak też w czasach zaborów uważali się za innych od Rosjan.

? Jakie znaczenie dla tożsamości narodowej Litwinów, Białorusinów i Ukraińców miało zamieszkiwanie przez nich Rzeczypospolitej Obojga Narodów?

WARTO WIEDZIEĆ

Ostatnie lata życia Stanisława Augusta

Po klęsce insurekcji kościuszkowskiej z rozkazu Katarzyny II Stanisław August opuścił Warszawę i pod strażą rosyjskich żołnierzy udał się do Grodna. Tam w listopadzie 1795 r. ogłosił swoją abdykację i był przez dwa lata pilnowany przez Rosjan. Po śmierci Katarzyny II jej następca Paweł I zaprosił Poniatowskiego do Petersburga, gdzie podarował mu pałac Marmurowy jako dożywotnią rezydencję. Były król spędził ostatnie chwile życia w otoczeniu najwierniejszych przyjaciół i dworzan. 66-letni Stanisław August zmarł 12 lutego 1798 r. w swojej posiadłości. Nie brakowało opinii, że monarcha został otruty. Paweł I wyprawił byłemu królowi Polski wystawny pogrzeb w Petersburgu. Ciało Poniatowskiego spoczywało tam aż do 1938 r., gdy przeniesiono je do Wołczyna, dawnych dóbr rodziny Poniatowskich. W 1995 r. szczątki Stanisława Augusta złożono w krypcie archikatedry pw. św. Jana w Warszawie.

Stanisław August Poniatowski w Petersburgu to obraz Jana Czesława Moniuszki. Dzieło ukazuje zdetronizowanego króla, który z rozżaleniem wpatruje się w obraz przedstawiający pałac Na Wodzie w Łazienkach Królewskich. Z portretu wiszącego nad kominkiem spogląda na Poniatowskiego cesarzowa Katarzyna II.

▪ *obraz, Polska, XIX/XX w.*

? Jak spędził końcowe lata życia ostatni król Rzeczypospolitej Obojga Narodów?

skarbu i kosztów działalności reformatorskiej. W tajnym protokole państwa zaborcze zobowiązały się, że żaden z ich władców nie będzie wymieniał w swojej tytulaturze nazwy Królestwa Polskiego, tak aby ślad po nim zaginął na zawsze. Wcześniej, jeszcze w 1794 r., Prusacy wywieźli z Krakowa polskie insygnia koronacyjne, które w czasach wojen napoleońskich zniszczyli, aby pozyskać z nich kruszec.

PAŃSTWA EUROPEJSKIE A ROZBIORY

W historii nowożytnej Europy nie zdarzyło się, by przez zabór ziem jakiegoś państwa usunąć je z mapy. Zdarzały się aneksje różnych terytoriów, przejmowanie władzy w jednym kraju przez monarchę innego państwa, lecz nigdy nie na zasadach inkorporacji. Rozbiór Polski był tym bardziej dotkliwy i trwały, że przeprowadziły go trzy potęgi europejskie. Każdemu z państw zaborczych zależało na utrzymaniu równowagi w Europie Środkowej i zachowaniu podległości poszczególnych polskich ziem. Rosja, Prusy i Austria uzyskały kosztem Rzeczypospolitej obszary, które nigdy nie wchodziły w ich skład i nie należały do ich strefy wpływów. Mimo to zaborcy wysuwali wobec Polski historyczne żądania terytorialne krajów, których uznawali się spadkobiercami. Prusy przedstawiały się jako sukcesor państwa zakonnego, Austria zaś twierdziła, że realizuje dawną politykę Węgier dla pozyskania tzw. Galicji i Lodomerii (tereny Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, na którego tronie kiedyś

Kołacz królewski Nicolasa Noëla Le Mire'a [czyt.: nikolasa noela le mira] to słynny rysunek symbolicznie nawiązujący do I rozbioru Polski. Scena ukazuje króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, który podtrzymuje ręką koronę zsuwającą mu się z głowy, a także władców sąsiednich państw dzielących między siebie ziemie Rzeczypospolitej. Ponad głowami monarchów unosi się Fama – rzymska bogini wieści i plotki.

▪ *ilustracja, Francja, XVIII w.*

zasiadał król węgierski). W rzeczywistości jednak Prusy zagarnęły nie tylko obszary dawnych Prus Królewskich i Pomorza, lecz także należące od wieków do Rzeczypospolitej Wielkopolskę i część Mazowsza. Podobnie Austria zajęła całą Małopolskę oraz przyłączone za Kazimierza Wielkiego ziemie ruskie. Rosja z kolei zaanektowała obszary całej Litwy, Ukrainy i dawnego państwa kawalerów mieczowych, które nigdy nie miały związku z księstwem moskiewskim i imperium carów.

Rozbiory spowodowały wzmocnienie trzech zaborczych państw zarówno pod względem politycznym, jak i gospodarczym. Podział Polski legitymizował na stałe przemoc mocarstw w stosunku do słabszych politycznie krajów. Rozbiory zniszczyły istniejące więzi gospodarcze i połączyły obszary państwa polsko-litewskiego z nowymi rynkami. Jednocześnie spowodowały, że kilka milionów Polaków, Litwinów, Rusinów i innych grup etnicznych na wiele lat stało się poddanymi obcych kulturowo narodów: Rosjan i Niemców.

Pozostałe mocarstwa europejskie zachowały całkowitą bierność wobec rozbiorów Polski. Żaden rząd Europy nie sprzeciwił się stłumieniu insurekcji kościuszkowskiej i wymazaniu z mapy Rzeczypospolitej. Mimo to opinia społeczna na zachodzie naszego kontynentu uznała rozbiory za akt barbarzyństwa dokonany na polskim narodzie. Wybitny niemiecki filozof Immanuel Kant pod wpływem rozbiorów Polski w 1795 r. opracował tzw. *Projekt wieczystego pokoju*, w którym zapewne na przykładzie aneksji Rzeczypospolitej głosił, że żadne państwo nie powinno angażować się w poprawę ustroju innego państwa, a zawłaszczanie obszarów jednego kraju przez drugi jest niedopuszczalne. Nie wszyscy oświeceniowi filozofowie podzielali jednak te poglądy. Uważany za obrońcę wolności Wolter przyklaskiwał interwencjom Katarzyny II i Fryderyka II w sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej i podziałom jej ziem w 1772 r. – uznał to za przejaw obrony uciśnionych mniejszości religijnych w Polsce.

Z pewnością jednak w Europie zdawano sobie sprawę z tego, że przykład kierowania się przez mocarstwa prawem siły może być groźny także dla innych państw. W swojej późniejszej walce o wolność Polacy często odwoływali się do pomocy krajów Zachodu i stanowiska tamtejszych społeczeństw.

CZY ROZBIORÓW MOŻNA BYŁO UNIKNĄĆ?

Słabość polityczna i militarna Rzeczypospolitej w XVIII w., anarchia szlachecka, niechęć do jakichkolwiek zmian ustrojowych i społecznych to z pewnością przyczyny upadku Polski. Na wewnętrzne motywy jako najistotniejsze wskazywali zwłaszcza historycy krakowscy z końca XIX w. Z pewnością można było temu zapobiec – takie próby czynili reformatorzy

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny upadku I Rzeczypospolitej?

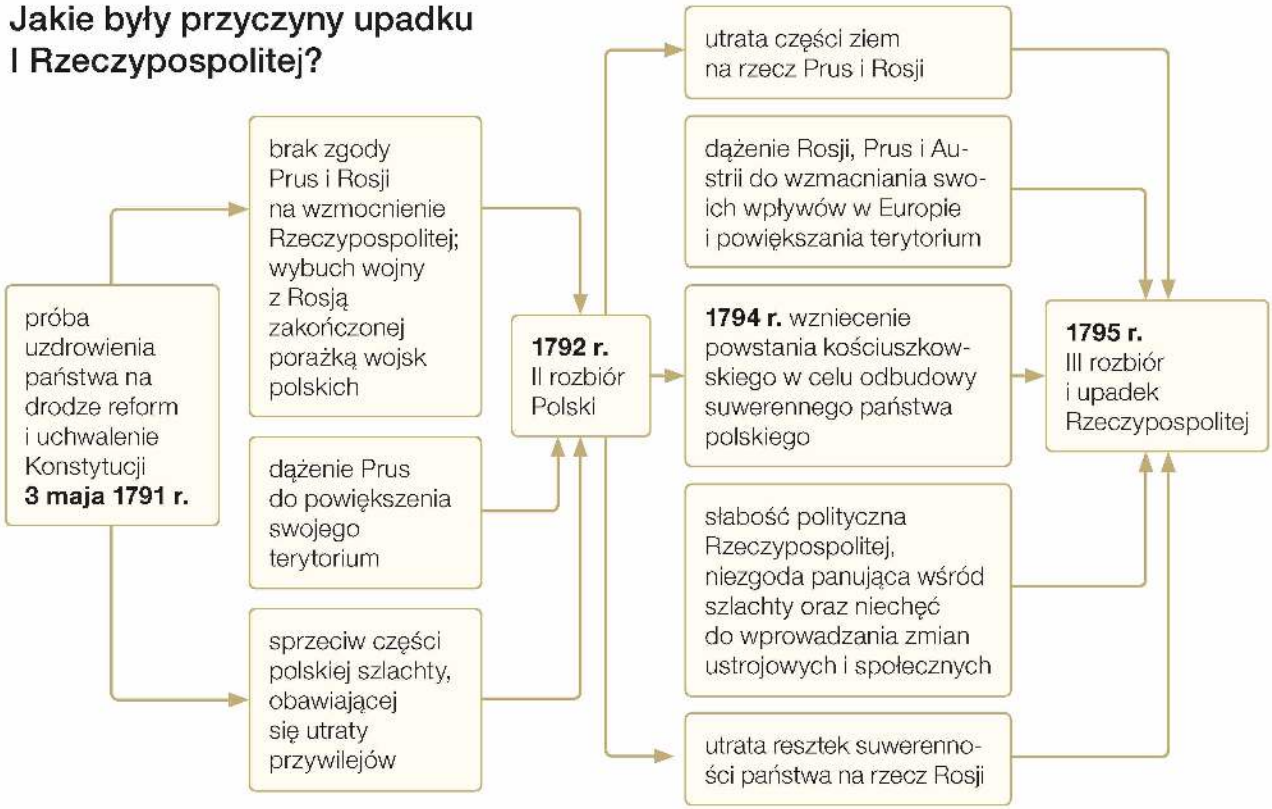

z czasów Sejmu Wielkiego, którzy jednoczyli się w imię wzmocnienia władzy wykonawczej, ograniczenia samowoli szlacheckiej i odzyskania suwerenności.

Jednak nie tylko brak reform i słabość Rzeczypospolitej były powodem rozbiorów. Zagrożeniem dla Polski okazała się także **zaborcza polityka państw sąsiednich**. Imperium Rosyjskie chciało zagwarantować sobie dominację w Europie Środkowej, w tym protektorat nad Rzecząpospolitą. Takich planów nie mogły zaakceptować ani Prusy, ani Austria, uznające **równowagę sił** za najważniejszą zasadę europejskiej dyplomacji. Zgodnie z tą regułą wzmocnieniu jednego państwa powinno towarzyszyć przybranie na sile innego mocarstwa. Ponadto Prusy prowadziły w tym okresie politykę rozszerzania swojego terytorium – dążyły zwłaszcza do połączenia dwóch części państwa poprzez aneksję polskiego Pomorza i Prus Królewskich.

Grób ojczyzny to obraz Franciszka Smuglewicza. Dzieło przedstawia alegorycznie sytuację Rzeczypospolitej w 1794 r. Ojczyznę ukazano jako kobietę prowadzoną przez zdrajców do grobu. Ich pochód powstrzymuje Tadeusz Kościuszko, który wskazuje na swój pomnik stojący w głębi. Z monumentu spadają królewskie insygnia, anioł zaś odgania czarne orły symbolizujące godła zaborców.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

ROZBIORY RZECZYPOSPOLITEJ

Osłabienie Rzeczypospolitej Obojga Narodów wojnami toczonymi w XVII w. oraz problemami wewnętrznymi w kolejnym stuleciu wykorzystali jej sąsiedzi, aby zagarnąć terytorium Polski i podzielić je między siebie. W ciągu 23 lat między 1772 a 1795 r. za sprawą przegranej wojny lub pod groźbą użycia siły Rosja, Austria i Prusy wymusiły na władzach państwa polsko-litewskiego, aby te dokonały cesji (zrzekły się) swojego terytorium na ich rzecz.

Rzeczpospolita a państwa zaborcze

Słabość Rzeczypospolitej w XVIII w. była widoczna nie tylko w braku stabilności politycznej i podatności na ingerencję w sprawy wewnętrzne przez państwa trzecie, lecz także w jej potencjale. Dotyczyło to zarówno zasobności skarbu i liczebności wojsk, jak i liczby ludności. Podczas gdy sąsiedzi przeżywali intensywny okres rozwoju, nasz kraj pogrążał się w marazmie.

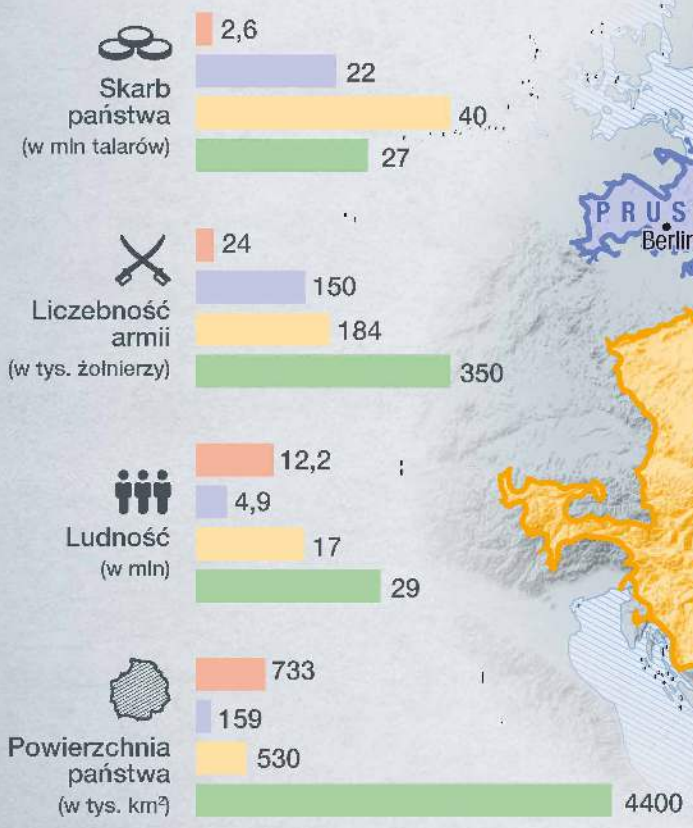

I rozbiór Rzeczypospolitej
5 VIII 1772 r.

1764 r. wstąpienie na tron Stanisława Augusta Poniatowskiego

1768–1772 konfederacja barska

6 X 1788–29 V 1792 r. obrady Sejmu Wielkiego

3 V 1791 r. uchwalenie Konstytucji 3 maja

Inicjatorzy zaborów

Największą rolę w rozbiorach Rzeczypospolitej odegrali cesarzowa Rosji Katarzyna II oraz król Prus Fryderyk II Wielki. Władczyni Rosji początkowo zależało na utrzymaniu całości Rzeczypospolitej – ale jako swojego protektoratu. Niepowodzenie tych planów skłoniło ją jednak do rozbiorów ziem Polski. Z kolei pruski monarcha dążył do powiększenia terytorium swojego kraju kosztem państwa polsko-litewskiego.

Katarzyna II
władała Rosją przez 34 lata i brała udział we wszystkich trzech rozbiorach Rzeczypospolitej. Władczyni zmarła rok po ostatnim z nich.

Fryderyk II Wielki
przez całe swoje rządy dążył do pogorszenia sytuacji wewnętrznej Rzeczypospolitej, czemu służyły m.in. fałszerstwa monetarne na jej szkodę.

Franciszek II Habsburg
wstąpił na tron cesarski w 1792 r. Zajęty wojną z Francją nie wziął udziału w II rozbiorze Rzeczypospolitej, ale chętnie przystąpił do ostatniego.

I rozbiór Rzeczypospolitej

Państwo zaborcze	Zagrabiony obszar km²	Ludność
Rosja	92 000	1 300 000
Prusy	36 000	580 000
Austria	83 000	2 650 000

II rozbiór Rzeczypospolitej

Państwo zaborcze	Zagrabiony obszar km²	Ludność
Rosja	240 000	3 000 000
Prusy	60 000	1 100 000

III rozbiór Rzeczypospolitej

Państwo zaborcze	Zagrabiony obszar km²	Ludność
Rosja	130 000	1 200 000
Prusy	45 000	920 000
Austria	47 000	1 550 000

granice Rzeczypospolitej przed rozbiorami w 1772 r. | terytorium Rzeczypospolitej | zabór pruski | zabór austriacki | zabór rosyjski

II rozbiór Rzeczypospolitej
23 I 1793 r.

III rozbiór Rzeczypospolitej
24 X 1795 r.

14 V 1792 r.
zawiązanie konfederacji w Targowicy

18 V–26 VII 1792 r.
wojna polsko-rosyjska

24 III–16 XI 1794 r.
powstanie kościuszkowskie

25 XI 1795 r.
abdykacja Stanisława Augusta Poniatowskiego

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZYCZYNY UPADKU RZECZYPOSPOLITEJ

Polscy historycy z przełomu XIX i XX w. różnili się w swoich ocenach przyczyn rozbiorów Rzeczypospolitej. Michał Bobrzyński, przedstawiciel krakowskiej szkoły historycznej, opisał ten problem w swojej pracy.

Wszakże wielu historyków, patrząc na błędy i grzechy nasze otwartymi oczyma, ostateczną przyczynę nieszczęścia, utratę politycznego bytu, zwalają przecież na przemoc zewnętrzną, na przewrotność sąsiadów! [...] *Nie było państwa w Europie, na które by w nowszych czasach, w ogólnej walce o byt, nie sprzysięgli się sąsiedzi* [...], *a jednak drobne nawet stosunkowo narody zdołały się utrzymać i wyjść z tej walki zwycięsko, bo przeciw sile fizycznej postawiły siłę swoją moralną, siłę wewnętrznego swego skupienia, ofiarności, porządku i zgody. Myśmy, kiedy nas rozbili sąsiedzi, od żadnego z nich ani obszarem kraju, ani liczbą ludności, ani dostatkiem, ani inteligencją nie byli niestosunkowo słabsi, każdego nawet jeśli nie w jednym, to w drugim przewyższaliśmy kierunku, a jednak myśmy jedni i to bez walki, bez walki prawdziwej, na jaką by nas stać było, upadli.* [...] *Nad zbudowaniem tej władzy pracowały inne spółczesne narody i dopięły tego zadania ostatecznie wśród wielkich przewrotów, wśród krwawych walk religijnych i społecznych. Tak mocnem, tak powszechnem było u nich przeczucie zbliżających się niebezpieczeństw, tak głębokie przekonanie, że bez silnego rządu nie stawią im czoła, że narody te dla zbudowania władzy poświęciły na długie lata drugi pierwiastek szczęścia ludzkiego na ziemi – wolność obywatelską.* [...] *U nas tylko jedynych brakło tego uzdrawiającego czynnika, brakło rządu, któryby w chwili stanowczej siły, chociaż stargane, około siebie skupił i jednolity kierunek im nadał. Jeżeli więc, przetrwawszy zwycięsko tyle wieków, z końcem XVIII-go nie mogliśmy stawić czoła niebezpieczeństwu przychodzącemu z zewnątrz, to przyczyna tego jedyna tkwiła w naszym wewnętrznym nieładzie.* [...] *Kiedy też w przededniu ostatecznej katastrofy przyszło nareszcie do zbudzenia się z wiekowej anarchii, to ten zwrot ku lepszemu był jedynie częściowym, całego narodu nie ogarnął, wszystkich objawów złego od dawna zakorzenionego nie usunął, wszystkich jego następstw nie był w stanie odwrócić i udaremnić.* [...] *Nie granice i nie sąsiedzi, tylko nieład wewnętrzny przyprawił nas o utratę politycznego bytu.* [...] *Z dziejów upadku wynosimy na koniec jedną jeszcze, najważniejszą zapewne naukę. Upadliśmy wskutek tego, żeśmy się sądzili wyższymi ponad prawa rządzące ludzkością. Zdawało nam się, że nam jednym wolno istnieć bez tego, o co inne narody krwawym dobijają się trudem* [czyli silnej scentralizowanej władzy państwowej].

Źródło: M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, t. 2, Kraków 1881, s. 333–336, 346.

Odmienne zdanie na ten temat miał Władysław Smoleński, reprezentujący poglądy warszawskiej szkoły historycznej.

Niewątpliwie, że w Polsce istniała anarchia, że panował w niej fanatyzm katolicki i ucisk włościan. [...] *Anarchia w pewnych okresach czasu istniała w każdym z państw europejskich* [...]. *Nie przeszkadzało to jednak tym państwom istnieć i rozwijać się* [...]. *Historia beztendencyjna musi stwierdzić, że upadek państwowości polskiej spowodowało nie co innego, jak zaborczość silniejszych fizycznie mocarstw sąsiednich. Winą było Polski, że nie posiadała dość sił do zwalczenia tej zaborczości. Słabość Polski, jako państwa, wypływała z dwóch źródeł: z ułomnych urządzeń politycznych i z wadliwej organizacji społecznej. Jedyny organ centralny rządu polskiego – król, skutkiem elekcyjności tronu, ogołocony został z prerogatyw* [uprawnień], *niezbędnych dla utrzymania w państwie spójni wewnętrznej i siły. Stracił również powagę centralny organ władzy prawodawczej – sejm, gdy od połowy w. XVII nastał zwyczaj zrywania obrad przez protest (liberum veto) nawet jednego posła. Z powodu częstego zrywania sejmów lub rozchodzenia się ich bez uchwał, atrybucje*

[obowiązki] *niefunkcjonującego organu prawodawczego przywłaszczyły sobie zjazdy szlacheckie prowincjonalne, zwane sejmikami. Rządy sejmikowe były wyrazem doprowadzonej do ostateczności decentralizacji, rozbiciem jedności sił państwowych. Usunięcie mieszczan od udziału w sejmie i od obejmowania urzędów państwowych pociągnęło za sobą zanik stanu trzeciego, tak potężnego na zachodzie Europy. Pozbawienie chłopów wolności osobistej, własności gruntów i opieki państwowej hamowało rozwój sił moralnych masy ludowej i osłabiało jej wytwórczość ekonomiczną.* [...] *Podczas najwyższego poniżenia Polski, za panowania narzuconego jej przez Rosję króla Augusta III Wettina* [...], *występują najprzód jednostki, następnie grupy społeczne i podejmują zabiegi około dźwigania sprawy publicznej. Budzi się ruch umysłowy, publicystyka głosi krytykę istniejącego porządku, organizuje się stronnictwo polityczne, dążące do przekształcenia Polski w państwo rządne* [dobrze zarządzane] *i silne.* [...] *Pod wrażeniem katastrofy rozbiorowej naród podjął zabiegi nad wzmocnieniem swych sił umysłowo-moralnych i materialnych. Pracy umysłowo-moralnej przewodniczyła ustanowiona w r. 1773 Komisja Edukacyjna, najwcześniejsze w Europie ministerium* [ministerstwo] *oświecenia. Wybitniejsi obywatele podejmowali bez przymusu prawnego reformy stosunków włościańskich. Zabiegano około podniesienia miast i stworzenia przemysłu krajowego.* [...] *Na sesji sejmowej 3 maja r. 1791 bez zachowania zwykłych formalności obradowych przeprowadzoną została nowa konstytucja.* [...] *Wtedy, gdy Polska usiłowała wyjść z anarchji i wzmocnić się, związek czarnych orłów nie dopuścił do uzdrowienia jej organizmu. Rosja wszelkimi sposobami podtrzymywała niemoc Polski* [...]. *Nie pozwalała na nic, co mogło wzmocnić Polskę.*

Źródło: W. Smoleński, *Przyczyny upadku państwa polskiego*, Warszawa 1921, s. 3–5, 9–10, 13.

? 1. Wskaż różnice w opiniach historyków na temat przyczyn upadku Rzeczypospolitej.
2. Wytłumacz, co decydowało – zdaniem Michała Bobrzyńskiego – o istnieniu państwa.
3. Wyjaśnij, dlaczego Władysław Smoleński krytycznie ocenił ustrój Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.

Rozbiory to więc efekt porozumienia trzech silnych państw, które zdecydowały o losach nienależącego do nich terytorium. Ta umowa okazała się korzystna dla zaborczych mocarstw – każde z nich zaanektowało bowiem nowe ziemie. Takiej sile trudno było Polakom się przeciwstawić, co pokazała insurekcja kościuszkowska.

Z pewnością utrzymanie suwerenności Rzeczypospolitej w tym czasie nie było możliwe. Upadek reform w Polsce i klęska insurekcji kościuszkowskiej dowiodły, że Polacy własnymi siłami nie zdołają odzyskać utraconych ziem i wzmocnić państwa. Pozostawała jeszcze możliwość poddania się rosyjskiemu protektoratowi, co groziło jednak powolnemu włączaniu obszarów polskich w granice Rosji. Podjęta walka o reformy i niepodległość była ważną przesłanką na przyszłość – ukształtowała bowiem polską tożsamość i kulturę następnych pokoleń.

ĆWICZENIA

1. Oceń postawę króla Stanisława Augusta w ostatnich latach istnienia Rzeczypospolitej.
2. Zreferuj przyczyny i konsekwencje trzech rozbiorów Polski.
3. Określ, czy w dziejach świata można wskazać wydarzenie podobne do rozbiorów Rzeczypospolitej.
4. Przedstaw opinie historyków na temat przyczyn upadku państwa polsko-litewskiego w XVIII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Cegielski, Ł. Kądziela, *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, Warszawa 1995.
Pamiętniki króla Stanisława Augusta. Antologia, tłum. W. Brzozowski, Warszawa 2013.

Podsumowanie rozdziału VI
Kryzys i upadek Rzeczypospolitej

1 Rzeczpospolita w czasach unii polsko-saskiej

1. W 1697 r. w Rzeczypospolitej doszło do podwójnej elekcji: Fryderyka Augusta Wettina i Ludwika Contiego. Ostatecznie na polskim tronie zasiadł elektor saski – jako August II.
2. Na skutek unii polsko-saskiej Rzeczpospolita została uwikłana w wielką wojnę północną ze Szwecją. W rezultacie część szlachty w 1704 r. ogłosiła detronizację monarchy, a nowym królem wybrała Stanisława Leszczyńskiego.
3. W 1709 r. August II dzięki pomocy Rosji odzyskał polską koronę. Po śmierci króla wybuchła wojna o sukcesję polską – w wyniku tego konfliktu władzę przejął August III. Za jego czasów sejmy były zrywane z powodu ciągłych walk między stronnictwami magnackimi.
4. W latach 30. i 40. XVIII w. Familia usiłowała przeprowadzić niezbędne reformy, jednak przeciwstawiały się temu krajowa opozycja oraz Rosja i Prusy. Pod koniec epoki saskiej w Rzeczypospolitej starano się podnieść poziom szkolnictwa, a także rozwijać kulturę i gospodarkę.

2 Ostatnia wolna elekcja i I rozbiór Polski

1. Po śmierci Augusta III do przejęcia władzy w kraju dążyła Familia. Czartoryscy wysunęli kandydaturę Stanisława Augusta Poniatowskiego, który dzięki poparciu rosyjskiej cesarzowej Katarzyny II w 1764 r. zasiadł na polskim tronie.
2. Jeszcze w okresie bezkrólewia w kraju zaczęto wprowadzać istotne reformy, m.in. wyłączono *liberum veto* w sprawach skarbowych. Za rządów Stanisława Augusta zwiększono dochody państwa, uregulowano system monetarny, celny, miar i wag, a w 1765 r. założono Szkołę Rycerską.
3. Rosja i Prusy, przeciwne wzmocnieniu Polski, poparły żądania dysydentów dotyczące przywrócenia im praw politycznych w Rzeczypospolitej. W 1768 r. pod naciskiem Katarzyny II uchwalono prawa kardynalne.
4. W 1768 r. szlachta przeciwna Rosji zawiązała konfederację barską w celu obrony wiary katolickiej i wolności szlacheckiej.
5. Po klęsce konfederatów w 1772 r. doszło do I rozbioru Rzeczypospolitej. Mimo trudnej sytuacji w kraju udało się powołać Komisję Edukacji Narodowej (1773 r.) i Radę Nieustającą (1775 r.).

3 Oświecenie w Rzeczypospolitej

1. Oświecenie w Polsce rozpoczęło się w latach 30. XVIII w. Ogromną rolę w propagowaniu nowych idei odegrał król Stanisław August Poniatowski, który rozwinął mecenat artystyczny poprzez wspieranie zdolnych artystów.
2. Za rządów Stanisława Augusta w kraju powstały liczne budowle w stylu klasycystycznym. W malarstwie klasycyzm prezentowali pochodzący z Włoch królewscy malarze Marcello Bacciarelli i Canaletto, a także Francuz Jan Piotr Norblin.
3. Głównym celem polskiej literatury oświeceniowej stało się propagowanie nowych idei i krytyka zacofania polskiej szlachty. Do grona wybitnych pisarzy tego okresu zalicza się biskupa warmińskiego Ignacego Krasickiego i Juliana Ursyna Niemcewicza. Drugim nurtem w literaturze był sentymentalizm.
4. W epoce stanisławowskiej wprowadzono zmiany w szkolnictwie polegające m.in. na wdrożeniu nowego programu nauczania i systemu szkolnego. W szkołach wyższych podnoszono poziom wiedzy z zakresu nauk ścisłych i historii.

4 Rzeczpospolita w dobie Sejmu Wielkiego

1. Za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego szlachta zaangażowała się w działalność przemysłową i handlową. Niektórzy właściciele ziemscy, pod wpływem idei oświeceniowych, dawali chłopom wolność i zmieniali pańszczyznę na czynsz.
2. Po I rozbiorze Rzeczypospolitej wszystkie ważne decyzje w kraju musiały zyskać akceptację Rosji. Wybuch wojny rosyjsko-tureckiej w 1787 r. był okazją do wprowadzenia w Polsce pewnych reform. W tym czasie cesarzowa Katarzyna II zgodziła się na zwołanie sejmu w Warszawie.
3. W celu osłabienia rosyjskich wpływów część szlachty dążyła do nawiązania sojuszu z Prusami. W 1790 r. zawarto przymierze polsko-pruskie, które nie przyniosło jednak Polsce żadnych korzyści.
4. W latach 1788–1792 trwały obrady Sejmu Wielkiego. Zapadły na nim decyzje dotyczące m.in. podwyższenia liczebności wojska do 100 tys., zlikwidowania Rady Nieustającej, a także wprowadzenia stałego podatku dla szlachty, duchowieństwa i miast.

5 Konstytucja 3 maja i II rozbiór Polski

1. Największym osiągnięciem Sejmu Wielkiego było uchwalenie Konstytucji 3 maja w 1791 r. Prace nad dokumentem prowadzono w tajemnicy. Ustawa zasadnicza została przegłosowana z pominięciem procedur, przy niepełnym składzie sejmu.
2. Zgodnie z Konstytucją 3 maja Rzeczpospolita stała się monarchią konstytucyjną, w której tron pozostawał dziedziczny. Wprowadzono też trójpodział władzy. Sejm miał podejmować decyzje większością głosów, a władzę wykonawczą sprawowała Straż Praw. Dokument, bazujący na ideach oświeceniowych, służył zapoczątkowaniu reform w państwie.
3. Zmiany w Polsce wywołały niezadowolenie cesarzowej Katarzyny II, która chciała przywrócić wcześniejszy porządek. W tym celu postanowiła wykorzystać polską opozycję. W 1792 r. jej przedstawiciele zawiązali konfederację targowicką i wystąpili do Rosji z prośbą o zbrojną interwencję.
4. Wojna z Rosją w obronie Konstytucji 3 maja trwała zaledwie kilka miesięcy i zakończyła się klęską Polaków. Pod wpływem Prus Katarzyna II zdecydowała się w 1793 r. na II rozbiór Rzeczypospolitej. Polski sejm pod naciskiem Rosji ustalił nowe prawa kardynalne – przywrócił elekcyjny tron, *liberum veto* i Radę Nieustającą.

6 Powstanie kościuszkowskie

1. Po II rozbiorze Polski wielu patriotów związanych z Sejmem Wielkim udało się na emigrację. Uznano, że jedynym sposobem na przywrócenie pełnej niezależności jest wywołanie ogólnonarodowego powstania. Aby osiągnąć ten cel, emigranci zabiegali o wsparcie innych państw.
2. Na przywódcę powstania wybrano Tadeusza Kościuszkę, który udał się do Francji, aby prosić o pomoc w walce przeciwko Rosjanom. O rozpoczęciu działań przesądziło wycofanie się wojsk rosyjskich z Polski. Wybuch insurekcji nastąpił za sprawą gen. Antoniego Madalińskiego, który wraz ze swoim oddziałem wyruszył z Ostrołęki do Krakowa.
3. 24 marca 1794 r. Tadeusz Kościuszko ogłosił akt insurekcji i na Rynku Głównym w Krakowie złożył przysięgę jako naczelnik powstania. W kwietniu 1794 r. w bitwie pod Racławicami Polacy odnieśli zwycięstwo nad wojskami rosyjskimi. W celu zachęcenia chłopów do udziału w powstaniu Kościuszko ogłosił 7 maja 1794 r. Uniwersał połaniecki.
4. Sytuację powstańców pogorszyło zaangażowanie się w konflikt Prus. W bitwie pod Maciejowicami Polacy ponieśli porażkę, a Kościuszko trafił do niewoli. Na początku listopada 1794 r. Rosjanie zdobyli Warszawę. W tym czasie cały kraj został opanowany przez siły rosyjskie, pruskie i austriackie.

Rzeź Pragi została dokonana przez oddziały rosyjskie 4 listopada 1794 r. Armia gen. Suworowa przed rozpoczęciem ataków na szańce obrońców liczyła 26 tys. żołnierzy. Rosjanie uformowali z nich siedem kolumn, które po krótkiej walce przerwały umocnienia. Po zakończeniu bitwy oddziały rosyjskie wymordowały ludność cywilną Pragi.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

7 Upadek Rzeczypospolitej

1. Klęska powstania kościuszkowskiego doprowadziła do III rozbioru Polski w 1795 r. Wkrótce po tym Stanisław August Poniatowski abdykował. Zaborcy zobowiązali się do spłaty długów byłego króla i postanowili, że ich władcy nie będą używać w swojej tytulaturze nazwy Królestwa Polskiego.
2. Żaden kraj uczestniczący w rozbiorach nie miał praw do ziem Rzeczypospolitej. Mimo to zaborcy, aby usprawiedliwić swoje działania, odwoływali się do dawnych roszczeń terytorialnych innych państw względem Polski.
3. Głównymi wewnętrznymi przyczynami rozbiorów były panująca przez długi okres anarchia polityczna Rzeczypospolitej oraz zaniechanie reform ustrojowych i społecznych. Część historyków uważa, że rozbiorom mogły zapobiec zjednoczenie się szlachty, wzmocnienie władzy królewskiej i wprowadzenie niezbędnych reform.
4. Do przyczyn zewnętrznych zaborów należała agresywna polityka państw ościennych – Rosja dążyła do hegemonii w Europie Środkowej, a Prusy i Austria pragnęły zachować równowagę sił pomiędzy mocarstwami tego regionu. Mimo prób zreformowania państwa i wywołania powstania Polacy nie byli w stanie przeciwstawić się trzem zjednoczonym potęgom europejskim.

Sytuacja w Polsce w 1773 r. to rycina zamówiona przez władców państw zaborczych jako odpowiedź na *Kołacz królewski*. W przeciwieństwie do pierwotnej wersji Stanisław August nie przytrzymuje kurczowo korony na swojej głowie, a z pełną powagą wskazuje na dokumenty zawieszone nad jego głową, które mają świadczyć o legalności rozbiorów. Z kolei Fryderyk II został ukazany bez szpady – na dowód swoich pokojowych zamiarów.

▪ *rycina, Niemcy, XVIII w.*

Data	Wydarzenie
1697–1733	panowanie Augusta II Mocnego
1699 r.	pokój w Karłowicach
1700–1721	wielka wojna północna
1702 r.	bitwa pod Kliszowem
1704 r.	ogłoszenie Stanisława Leszczyńskiego królem Polski
1706 r.	abdykacja Augusta II w Altranstädt
1709 r.	bitwa pod Połtawą, August II ponownie królem Polski
1715–1717	konfederacja tarnogrodzka
1717 r.	Sejm Niemy
1724 r.	tumult toruński
1733 r.	podwójna elekcja: Leszczyńskiego i Augusta III
1734 r.	konfederacja dzikowska
1736 r.	abdykacja Stanisława Leszczyńskiego, sejm pacyfikacyjny
1740 r.	założenie Collegium Nobilium
1747 r.	otwarcie przez braci Załuskich pierwszej biblioteki publicznej w Warszawie
1764 r.	reformy sejmu konwokacyjnego
1764–1795	panowanie Stanisława Augusta Poniatowskiego
1765 r.	założenie Szkoły Rycerskiej
1767 r.	konfederacja radomska
1767–1768	sejm repninowski
1768–1772	konfederacja barska
1772 r.	I rozbiór Polski
1773 r.	powołanie Komisji Edukacji Narodowej
1773–1775	sejm rozbiorowy
1775 r.	powołanie Rady Nieustającej
1788–1792	obrady Sejmu Wielkiego
1790 r.	zawarcie przymierza polsko-pruskiego
1791 r.	uchwalenie Konstytucji 3 maja
1792 r.	konfederacja targowicka, interwencja Rosji w Rzeczypospolitej
1793 r.	II rozbiór Polski
1794 r.	powstanie kościuszkowskie, bitwy pod Racławicami i Maciejowicami
1795 r.	III rozbiór Polski, abdykacja Stanisława Augusta Poniatowskiego

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Mapa

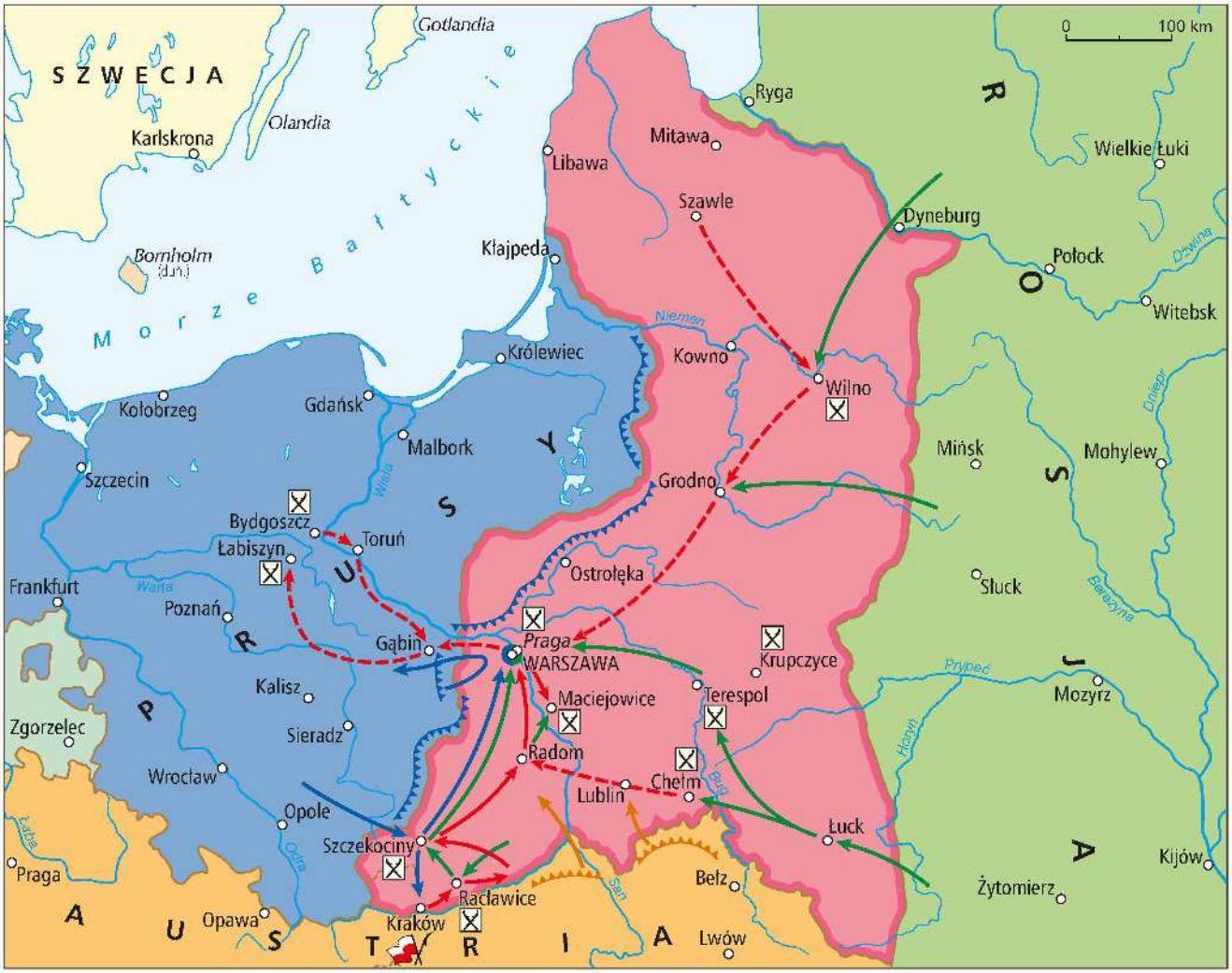

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę konfliktu przedstawionego w źródle.

b) Wymień dwa skutki polityczne działań wojennych ukazanych na mapie.

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na miejsca stoczonych bitew oraz kierunki działań wojsk ukazanych na mapie.

Podpunkt b)

Przypomnij sobie, dlaczego Rzeczpospolita przedstawiona na mapie miała tak niewielki obszar. Zastanów się, czy działania wojenne widoczne w źródle pozytywnie wpłynęły na sytuację polityczną Polski w tym czasie.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Powstanie kościuszkowskie [Insurekcja kościuszkowska]

Podpunkt b)

Przeprowadzenie III rozbioru Rzeczypospolitej przez Rosję, Prusy i Austrię [Utrata niepodległości przez Polskę]. Abdykacja króla Polski Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło 1. Fragment relacji Erazma Otwinowskiego

Roku tego nastąpiła elekcyja królewska pod Warszawą [...]. Między ośmnastą [osiemnastoma] kandydatami był też książę de Conti, synowiec króla francuskiego Ludwika XIV [...]. Lecz hetman koronny Stanisław Jabłonowski [...] chciał koniecznie dom królewski [Sobieskich] utrzymać [...]. [...] na dzień czyli na dwa przed wyjściem czasu elekcyi wszczął się nowy kandydat na królestwo Fridericus [Fryderyk August Wettin], elektor książę saski [...]. [...] Prymas nominował książęcia de Conti, a biskup kujawski Stanisław Dąbski [...] nominował elektora saskiego. Stąd przychodziło między prywatnymi osobami do zabójstwa, bo jeden drugiego potkawszy [spotkawszy] pytał, kogo trzyma, a gdy jeden Niemca, a drugi powiedział, że się Francuza trzyma, zabijali się po drogach, ulicach i namiotach. [...] I tak po nominacyi dwóch królów rozjechali się z pola elektoralnego w wielkim zamieszaniu, a że bliżej polskich granic leży Saksonia niż Francyja, [...] nowy elektor saski [...] poprzysiągłszy *pacta conventa* [...] i rewokował [zmienił wyznanie], gdzie przy wyznaniu wiary katolickiej Augustusem mianowany był nowy elekt.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 331–332.

Źródło 2. Fragment relacji Jędrzeja Kitowicza

Sejm tedy *electionis* [czyt.: elekcjonis] zaczął się dnia 27 sierpnia roku 1764 [...]. Materia tego sejmu była obranie króla, nie innego, tylko Polaka, i ceremonia, jaką miało być odbyte to obranie. Wiedzieli od sejmu konwokacyjnego wszyscy dobrze, iż nie kto inny, tylko Poniatowski będzie królem, bo nicht prócz niego konkurentem jawnym i mocnym do korony nie pokazał się. Lecz dla uformalizowania wolnej elekcji wszystko tak robili, jak być było powinno, gdyby w samej rzeczy naród wolnie, nie z przymusu, nie pod harmatą [armatą] moskiewską króla sobie obierał. A że Moskwa temu sejmowi asystowała, stojąc na pogotowiu pod Warszawą, przeto nie było nikogo, który by się propozycji podanej od prymasa, aby Stanisława Poniatowskiego, stolnika litewskiego, obrać i narodowi ogłosić za kandydata do tronu, sprzeciwił.

Źródło: J. Kitowicz, *Pamiętniki czyli Historia polska*, Warszawa 2005, s. 143–144.

a) Podaj rok, w którym doszło do wydarzeń przedstawionych w źródle 1.

b) Porównaj przebieg elekcji opisanych w źródle 1. i 2. – podaj jedno podobieństwo i jedną różnicę między nimi.

2 Źródło. Fragment opracowania historycznego

Ten od urodzenia desygnowany król polski nie raczył się nigdy nauczyć języka przyszłych poddanych, poprzez magnatów nigdy nie spróbował podać ręki zdrowszym żywiołom szlacheckim ani mieszczańskim. Z ładnego, pulchnego młodzieńca zrobiła się ciężka bryła mięsa i tłuszczu, z każdym rokiem coraz bardziej apatyczniejsza i bezmyślniejsza. W końcu dojdzie do tego, że król elektor całe dni spędzać będzie na strzyżeniu papieru, strzelaniu do psów lub policzkowaniu błaznów, w najlepszym razie – na polowaniach [...]. Jedyną namiętność szlachetniejszą zachował [...] – upodobanie do klasycznego malarstwa: dowodem nabyta przezeń dla Galerii Drezdeńskiej *Madonna Sykstyńska*; jedno uczucie wywrze wpływ na jego politykę – uczucie niczym nie usprawiedliwionej dumy. [...] Sprawy państwowe przeszły w ręce niepowołane. Niewielki wpływ wywierała na nie pobożna królowa: większy zdobył sprzedajny spowiednik, jezuita [...], do spraw wojskowych mieszali się bracia naturalni króla [...]. Największą i wprost nieograniczoną władzę posiedli kolejno nad królem dwaj faworyci: [Józef] Sułkowski i [Henryk] Brühl.

Źródło: W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa 2003, s. 556.

a) Rozpoznaj monarchę opisanego w tekście. Uzasadnij odpowiedź.

b) Wyjaśnij, odwołując się do źródła, jak autor tekstu ocenił polskiego władcę.

3 Źródło. Fragment aktu konfederacji

My, rady dygnitarze, szlachta i obywatele Korony Polskiej, prowincji, województw, ziem i powiatów, na ratunek Ojczyzny, wiary i wolności, praw i swobód narodowych, do upadku nachylonych, podźwignienia zgromadzeni. [...] Postępki i gwałt, od wieków w tym królestwie nie praktykowane [...] wojskiem pomienionym rosyjskim wykonane [...]. [...] tegoż sejmu zniszczeniu i zerwaniu przez zaszłe kontradycje [sprzeciwy] i opozycje tegoż sejmu, *sine activitate* [czyt.: s-ine aktiwitate – bez aktywności] będącego, z naznaczeniem *favore* [czyt.: fawore – na korzyść] dysydentów niezwyczajnej komisji zalimitowanie [odroczenie] i nie będących w Warszawie osób niektórych na tę nową formę rady wyznaczenie i pod konwojem moskiewskiego żołnierza [...] sprowadzenie i do podpisu traktatów najgorszych i najszkodliwszych z dysydentami na obelgę i poniżenie wiary św. katolickiej rzymskiej przymuszenie [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 407–408.

Rozstrzygnij, czy tekst jest aktem konfederacji barskiej, czy targowickiej. Uzasadnij odpowiedź.

4 Źródło. Mapa

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Mapa przedstawia Rzeczpospolitą z okresu

A. przed wybuchem wielkiej wojny północnej.
B. między zakończeniem III wojny śląskiej a powstaniem konfederacji barskiej.
C. między powołaniem Komisji Edukacji Narodowej a uchwaleniem Konstytucji 3 maja.
D. po abdykacji Stanisława Augusta Poniatowskiego.

5 Źródło 1. Fragment opracowania historycznego

Wspierany ogniem ciężkich, dalekonośnych dział, na który jednak polska artyleria skutecznie odpowiadała, nieprzyjaciel postępował naprzód. Około południa Prusacy wyparli nasz batalion z Wywli i dowodzący osobiście całością wojsk [rosyjsko-pruskich] nieprzyjacielskich Fryderyk Wilhelm, król pruski, kazał batalionom swej pierwszej linii natrzeć na lewe skrzydło wojsk Kościuszki. Ale natarcie to uprzedzone zostało z naszej strony: grenadierzy krakowscy ze swym pułkownikiem Krzyckim zerwali się z miejsca i wściekłym atakiem wpadli na wroga. [...] Zmieszały się szyki nieprzyjaciela. Już zagwożdżono jedno z dział pruskich, zasypano piaskiem zapały kilku innych; pod kosami chłopów i bagnetami piechurów chwieją się bataliony pruskie, cofają się.

Źródło: K. Koźmiński, *Kościuszko*, Warszawa 1958, s. 174.

Źródło 2. Ilustracja

a) Rozstrzygnij, czy w źródle 1. opisano bitwę pod Racławicami. Uzasadnij odpowiedź.

b) Rozstrzygnij, czy formacja wojskowa przedstawiona w źródle 2. brała udział w bitwie opisanej w źródle 1. Uzasadnij odpowiedź.

6 Wypowiedź argumentacyjna

a) *Pięknie fosforyzująca (błyszcząca) kupa próchna.* Zajmij stanowisko wobec powyższej oceny kondycji Rzeczypospolitej w czasach saskich, uwzględniając w swojej argumentacji aspekty ustrojowy, ekonomiczny i kulturowy.

b) *Wielkim był Stanisław August jako artysta* [...], *zbrodniarzem jako polityk.* Zajmij stanowisko wobec takiej oceny ostatniego króla Polski, uwzględniając w swojej argumentacji jego działania na polu reform ustrojowych, polityki kulturalnej i polityki zewnętrznej.

▪ Jean-Louis-Ernest Meissonier [czyt.: żą lu-i **ernest** mesonie], *Frydland* – obraz z 1875 r.

VII
EPOKA NAPOLEOŃSKA

1 Początki rządów Napoleona
2 Ekspansja napoleońskiej Francji
3 Klęska Napoleona
4 Legiony Polskie we Włoszech
5 Księstwo Warszawskie

1 POCZĄTKI RZĄDÓW NAPOLEONA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- rządy dyrektoriatu,
- przebieg walk z I koalicją antyfrancuską,
- skutki wyprawy francuskiej do Egiptu,
- stopniowe przejmowanie władzy przez Napoleona.

RZĄDY DYREKTORIATU

Dyrektoriat, który objął władzę po obaleniu Robespierre'a, składał się z pięciu dyrektorów wybieranych przez Radę Starszych. Dysponowali oni olbrzymią władzą: mianowali ministrów oraz kontrolowali podlegającą im policję, wojsko, a także kierowali polityką zagraniczną kraju. Aby zapobiec ich dyktatorskiej władzy, co roku jeden z nich ustępował, po czym wybierano następnego.

W okresie dyrektoriatu we Francji pojawiło się ogromne niezadowolenie społeczne. Brakowało podstawowych artykułów żywnościowych, a w kraju zapanowała nędza. Tymczasem burżuazja będąca u władzy dysponowała ogromnymi majątkami, zaś protesty ludu Paryża były przez nią krwawo tłumione. W tej sytuacji coraz bardziej popularne stawały się idee jakobińskie i monarchistyczne. Jesienią 1795 r. bunt przeciwko dyrektoriatowi próbowali podnieść monarchiści. Tłumienie paryskiej rebelii i dowództwo nad paryskimi wojskami powierzono wówczas młodemu **gen. Napoleonowi Bonapartemu**, który nie wahał się wydać rozkazu o strzelaniu do protestujących. Jednocześnie nowa władza nie cofała się przed represjami, włącznie z konfiskatą majątku i skazywaniem na śmierć swoich przeciwników politycznych.

WALKI Z I KOALICJĄ ANTYFRANCUSKĄ

W czasach rządów dyrektoriatu Francuzi nadal musieli toczyć walkę z antyfrancuską koalicją państw europejskich. Jednak w 1795 r. z wojny wycofały się Prusy i Hiszpania, a pokonane Niderlandy stały się sojuszniczą wobec Francji **Republiką Batawską**. W koalicji

POSTAĆ HISTORYCZNA

NAPOLEON BONAPARTE (1769–1821)

Znakomity dowódca i strateg, pierwszy konsul Republiki Francuskiej (1799–1804) oraz cesarz Francuzów (1804–1814 i 1815). Urodził się na Korsyce w wielodzietnej rodzinie szlacheckiej włoskiego pochodzenia. Ukończył szkołę oficerską artylerii i rozpoczął służbę w armii królewskiej. W czasie rewolucji związał się z jakobinami. Po przewrocie termidoriańskim na krótko został aresztowany. Przychylność dyrektoriatu zyskał dzięki stłumieniu paryskiego powstania monarchistów. Po powrocie do Francji z nieudanej wyprawy do Egiptu przeprowadził zamach stanu. W latach 1799–1804 sprawował faktyczną władzę jako pierwszy konsul. W 1804 r. koronował się na cesarza Francuzów. Przez całe swoje rządy prowadził wojny. W 1814 r. został zmuszony do abdykacji. Do władzy powrócił w 1815 r. Po klęsce w bitwie pod Waterloo [czyt.: **wa**terlo] został zesłany na Wyspę Świętej Heleny, gdzie zmarł w 1821 r.

antyfrancuskiej pozostały Wielka Brytania, Austria i Królestwo Sardynii (Piemont). Główny ciężar wojny wzięła wówczas na siebie Austria. Anglicy ograniczyli się jedynie do wspierania finansowego opozycji we Francji.

Wojna z Austrią toczyła się na terenie Niemiec i Włoch. Na froncie niemieckim dowodzili generałowie **Jean Jourdan** [czyt.: żą żur**dą**] i **Jean Moreau** [czyt.: żą mo**ro**], a dowództwo we Włoszech w 1796 r. przejął Napoleon Bonaparte, najmłodszy generał armii francuskiej.

W 1796 r. Francuzi podjęli ofensywę, aby wkroczyć do Tyrolu i uderzyć na Wiedeń. Jednak walki na froncie niemieckim toczyły się ze zmiennym szczęściem i w wyniku porażek armie musiały ponownie wycofać się za Ren. Tymczasem we Włoszech Bonaparte odnosił same sukcesy. Doprowadził do rozdzielenia armii austriackiej i sardyńskiej, a następnie pokonał siły Królestwa Sardynii **pod Mondovi** [czyt.: mondo**wi**]. Zmusił tym króla Sardynii do zawarcia pokoju, na mocy którego Nicea i Sabaudia zostały włączone do Francji. Następnie **pod Lodi** pokonał armię austriacką i opanował Lombardię. Walki ujawniły talent strategiczny i wiedzę młodego generała.

Napoleon Bonaparte podczas bitwy pod Rivoli [czyt.: **ri**woli], zakończonej porażką Austriaków, którzy stracili 14 tys. żołnierzy. To zwycięstwo umożliwiło Francuzom zajęcie całej doliny Padu.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

Po tych zwycięstwach Bonaparte obległ Mediolan i Mantuę, które udało mu się zająć dzięki pokonaniu spieszących z odsieczą Austriaków. Sukcesy te umożliwiły mu wyprawę do Tyrolu.

Na obszarach wyzwolonych spod władzy austriackiej w północnych Włoszech Bonaparte utworzył podporządkowaną mu **Republikę Cisalpińską**. W 1797 r. generał zgodził się, aby utworzyć z jeńców wojennych narodowości polskiej i polskich imigrantów – przy

REPUBLIKA CISALPIŃSKA

Już w 1796 r. Napoleon Bonaparte podporządkował sobie północne Włochy. W Italii zapanowała wówczas atmosfera rewolucyjna. Obalano monarchie i proklamowano pojedyncze republiki na północy regionu. W 1797 r., po podpisaniu francusko-austriackiego zawieszenia broni, z inicjatywy Bonapartego zjednoczono włoskie republiki w jedną Republikę Cisalpińską ('cisalpińska' oznacza 'położona za Alpami, na południe od Alp'), obejmującą północne Włochy. Dostrzegano w tym początek zjednoczenia całych Włoch. Republika, choć zależna od Francji, miała swój własny dyrektoriat, powołany na wzór francuski, oraz armię. Władzę sprawowały w niej środowiska burżuazyjne. Używana przez republikę flaga o barwach zielono-biało-czerwonych była odtąd uważana za flagę całych Włoch.

? Jakie znaczenie dla Włoch miało utworzenie Republiki Cisalpińskiej?

Zebranie władz Republiki Cisalpińskiej, podczas którego zdecydowano o zmianie nazwy państwa na Republika Włoska. Upamiętniona przez malarza uroczystość odbyła się w Lyonie 26 stycznia 1802 r.

▪ *obraz, Francja, 1808 r.*

WOJNY FRANCJI W LATACH 1796–1804

? 1. Wymień republiki siostrzane stworzone przez Francuzów w Europie Zachodniej.
2. Wskaż miejsca głównych bitew stoczonych podczas walk Francji z II koalicją.

zorganizowanej armii Republiki – ochotnicze **Legiony Polskie** (więcej zob. s. 494–495).

Atak Bonapartego na Tyrol i nowa francuska ofensywa nad Renem zmusiły Austrię w kwietniu 1797 r. do podpisania zawieszenia broni. Silna pozycja Bonapartego i poparcie udzielane mu przez armię spowodowały, że generał bez konsultacji z dyrektoriatem jeszcze tego samego roku zawarł z Austrią pokój w **Campo Formio** [czyt.: kampo formio] (1797 r.). Francja uzyskała Niderlandy Austriackie (Belgię), wyspy na Morzu Adriatyckim, a Austriacy otrzymali część Republiki Weneckiej oraz uznali istnienie włoskich republik podporządkowanych Paryżowi. Koalicja antyfrancuska ostatecznie przestała istnieć.

NIEUDANA WYPRAWA DO EGIPTU

Po zawarciu pokoju w Campo Formio jedynym wrogiem Francji pozostała Wielka Brytania. Francuzi mieli zbyt słabą flotę, aby pokonać

nieprzyjaciela na morzu, stworzyli więc plan opanowania Egiptu, co zagroziłoby brytyjskiemu handlowi i żegludze.

Wiosną 1798 r. prawie 40 tys. żołnierzy francuskich wyruszyło na okrętach z Tulonu. Ekspedycję zorganizowano w tajemnicy, aby uniknąć floty brytyjskiej. Po drodze Francuzi opanowali Maltę, ważną bazę morską. W **lipcu 1798 r.** wojska francuskie dotarły do Egiptu i bez trudu pokonały oddziały mameluków (egipskich konnych wojowników) w **bitwie pod piramidami**. Dzięki temu większość kraju znalazła się pod panowaniem Francji.

Mimo to flota brytyjska w bitwie morskiej **pod Abu Kir** (1798 r.) rozbiła marynarkę francuską. W ten sposób Francuska Armia Wschodu została odcięta od kraju. Wojnę Francji wypowiedziała wówczas także Turcja, sprawująca zarząd nad Egiptem. Francuzi wkroczyli do Palestyny i Syrii, gdzie Bonaparte odniósł zwycięstwo nad Turkami w bitwie pod górą Tabor (1799 r.). Jednak brak zaopatrzenia i podjazdowa wojna nieprzyjaciela zmusiły Armię Wschodu do odwrotu do Egiptu. W Egipcie Francuzi zdołali jeszcze w lądowej bitwie pod Abu Kir pokonać 20-tysięczną armię turecką, jednak zmieniająca się sytuacja polityczna w Europie i brak perspektyw na całkowite opanowanie i utrzymanie Egiptu skłoniły Bonapartego do powrotu do Francji. Generał wziął ze sobą tylko kilkuset ludzi, reszta Armii Wschodu została w Egipcie, gdzie broniła się aż do kapitulacji w 1801 r.

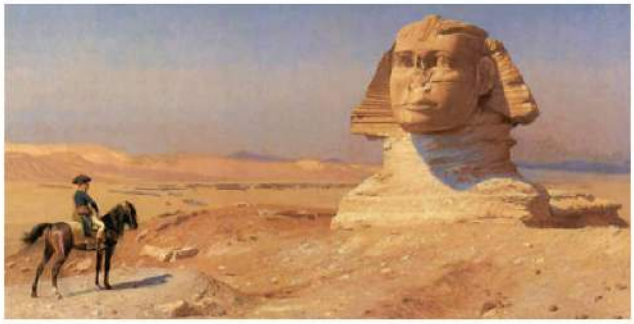

Napoleon u stóp Sfinksa to obraz, na którym Jean-Léon Gérôme [czyt.: żą leą żerom] przedstawił przyszłego cesarza Francuzów podziwiającego jeden z najsłynniejszych starożytnych zabytków. Według relacji młody generał był pod wielkim wrażeniem egipskich budowli i miał nawet spędzić samotnie noc w piramidzie Cheopsa.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Uczeni francuscy w Egipcie

W wyprawie Bonapartego do Egiptu wzięło udział ponad 160 uczonych, artystów i literatów. Byli to przedstawiciele wielu dziedzin wiedzy i sztuki: inżynierowie i matematycy, rysownicy i malarze, kartografowie i geolodzy, przyrodnicy i chemicy, a także historycy i architekci. Francuzi planowali na stałe zająć Egipt, dlatego uznano za istotne, by przedstawiciele różnych zawodów pomagali m.in. w opracowywaniu map czy budowie mostów. Zapewne najważniejszym dokonaniem uczonych francuskich w Egipcie było odnalezienie Kamienia z Rosetty – tablicy, na której ten sam tekst został napisany w języku egipskim i greckim. Dzięki temu znalezisku kilkanaście lat później francuski badacz Jean-François Champollion [czyt.: żą fran**sła** szą**pol**ją] odczytał po raz pierwszy pismo hieroglificzne. Wyprawa egipska Bonapartego przyczyniła się zatem do rozwoju badań nad starożytnymi dziejami i kulturą Bliskiego Wschodu.

? Jakie były skutki badań europejskich uczonych nad zabytkami starożytnego Egiptu?

Dzieło *Opisanie Egiptu* to wszechstronny naukowy opis starożytnego i nowożytnego Egiptu, będący wynikiem pracy licznych uczonych oraz rysowników biorących udział w wyprawie Napoleona.

▪ *rysunek, Francja, 1808 r.*

ZAMACH STANU 18 BRUMAIRE'A

Społeczeństwo francuskie było coraz bardziej niezadowolone z nieudolnych rządów skorumpowanego dyrektoriatu oraz zmęczone wyczerpującą wojną z II koalicją. Nastroje społeczne coraz bardziej się radykalizowały. Pojawiły się wówczas głosy, że lekarstwem na pogarszającą się sytuację może być ustrój zbliżony do monarchicznego – z silną władzą, która powstrzyma zarówno korupcję czy bandytyzm, jak i radykalne ruchy polityczne, a jednocześnie zagwarantuje zachowanie obecnego systemu społecznego. Z tego powodu poszukiwano przywódcy, który byłby w stanie spełnić te oczekiwania.

Plan zamachu stanu poparli dwaj członkowie dyrektoriatu: ksiądz Emmanuel-Joseph Sieyès i Roger Ducos [czyt.: ro**że** di**ko**]. Politycy wysunęli kandydaturę gen. Bonapartego jako przywódcy, ponieważ cieszył się on ogromnym poparciem armii i społeczeństwa.

18 brumaire'a VIII roku republiki (9 listopada 1799 r.) Rada Starszych powierzyła Bonapartemu dowództwo nad armią w Paryżu – pod wpływem plotki, że istnieje zagrożenie spiskiem jakobińskim. Wtajemniczeni w przewrót zmusili dyrektoriat do samorozwiązania, a następnego dnia Rada Pięciuset została otoczona przez wojsko Bonapartego i rozpędzona. Z kolei Rada Starszych pod presją wojska powołała zamiast dyrektoriatu komisję złożoną z trzech konsulów, której przekazała władzę. Konsulami zostali mianowani Sieyès, Ducos i Bonaparte. Jeszcze w 1799 r. zmieniono dwóch konsulów i ogłoszono kolejną francuską konstytucję (konstytucja roku VIII), która zapewniała im ogromną władzę. Ustalono, że będą oni powoływani na 10 lat, a pierwszy konsul będzie sprawował władzę wykonawczą oraz posiadał inicjatywę ustawodawczą. Pierwszym konsulem mianowano gen. Bonapartego, a główne stanowiska państwowe objęli jego stronnicy. Skomplikowany system kompetencji poszczególnych organów państwa doprowadził do tego, że niemal cała władza znajdowała się w ręku Bonapartego. W ten sposób doszło do wprowadzenia ustroju dyktatorskiego.

WALKI Z II KOALICJĄ ANTYFRANCUSKĄ

Działania Wielkiej Brytanii i Turcji przeciwko Francuzom zachęciły także inne kraje do wypowiedzenia im wojny. Wkrótce rozpoczęły się walki Francji z II koalicją antyfrancuską (1798–

KONIEC REWOLUCJI FRANCUSKIEJ

Przewrót z 18 brumaire'a i wprowadzenie konsulatu we Francji uznaje się za ostateczny koniec rewolucji francuskiej. Choć nie przywrócono monarchii, zdecydowano się powierzyć konsulom tak dużą władzę, jaką dysponowali wówczas europejscy monarchowie. Rządy trzech konsulów szybko okazały się fikcją. Władza znalazła się w rękach jednego człowieka – Napoleona Bonapartego. Znaczące było to, że ta sama burżuazja, która doprowadziła do wybuchu rewolucji w 1789 r., po 10 latach zdecydowała się na przywrócenie dyktatury.

? Dlaczego zamach z 1799 r. uważa się za koniec rewolucji francuskiej?

Trzej konsulowie – Jean-Jacques de Cambacérès [czyt.: żą żak kambase**re**] 1, Napoleon Bonaparte 2 oraz Charles-François Lebrun [czyt.: szarl fran**sła** le**brą**] 3, którzy formalnie wspólnie sprawowali władzę we Francji w latach 1799–1804.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

1802), w której skład wchodziły: Wielka Brytania, Austria, Rosja, Turcja, Neapol i Sardynia.

W 1799 r. armie austriacka i rosyjska wtargnęły do Włoch, gdzie zagroziły niedawnym zdobyczom Paryża. Francuska Armia Włoch nie mogła poradzić sobie z przeważającym liczebnie przeciwnikiem. Pomimo sukcesu odniesionego w Szwajcarii, gdzie w dwóch bitwach pod Zurychem został pokonany rosyjski korpus ekspedycyjny wspierający armię austriacką, jej sytuacja była ciężka.

Po objęciu władzy jako konsul Napoleon Bonaparte skierował całą uwagę na wojnę z II koalicją. W **1800 r.** jego wojska wkroczyły do północnych Włoch i rozbiły Austriaków w bitwie **pod Marengo**. Francuzi podjęli także ofensywę w krajach niemieckich na północ od Alp, gdzie w grudniu 1800 r. rozbili nieprzyjaciela w bitwie **pod Hohenlinden** [czyt.: hoenlinden]. Pokonana Austria została zmuszona do zawarcia **pokoju w Lunéville** [czyt.: **li**newil] w lutym 1801 r. Jego warunki były podobne do poprzedniego, podpisanego w Campo Formio, z tą zmianą, że granica Francji i Rzeszy Niemieckiej miała przebiegać na Renie. Pokój z Francją zawarły też Neapol i Rosja. W 1802 r. doszło także do zakończenia walk i podpisania **pokoju w Amiens** [czyt.: amję] z Wielką Brytanią. Na jego mocy Brytyjczycy uzyskiwali kolonie zagarnięte Hiszpanii i Holandii (Trynidad, Cejlon i Afrykę Południową) oraz zgadzali się na powrót armii francuskiej z Egiptu.

OD KONSULATU DO CESARSTWA

Zwycięstwa Napoleona i zakończenie działań wojennych poskutkowały wzrostem jego popularności. Konsul wykorzystał nastroje społeczne i zorganizował plebiscyty, w których obywatele mieli wyrazić swój stosunek do niego. W plebiscycie z 1800 r. społeczeństwo francuskie wyraziło wolę istnienia konsulatu, a dwa lata później powierzyło Bonapartemu dożywotni urząd konsula z prawem wyboru następcy. W ten sposób w ramach ustroju republikańskiego Francja uzyskała niekoronowanego władcę. Dyktatura Bonapartego nie była krwawa. Opozycjonistów zmuszano przede wszystkim do emigracji – nie stosowano wobec nich ciężkiego więzienia i kary śmierci jak w czasach jakobińskich. Aparat policyjny jednak działał w imieniu dyktatury. Cenzurowano publikacje i kontrolowano korespondencję. Sądy zachowywały pozory niezależności, lecz sędziowie byli mianowani bezpośrednio przez Napoleona.

Bitwa pod Marengo została stoczona w czerwcu 1800 r. Napoleon w drodze do Włoch przekroczył Przełęcz Świętego Bernarda w Alpach, przez którą nie przechodziły żadne wojska od czasów Hannibala. Mimo mniejszych sił odniósł wspaniałe zwycięstwo nad wojskami austriackimi.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

CESARZ FRANCUZÓW

Napoleon I koronował się na cesarza Francuzów, a nie – cesarza Francji. Ten symboliczny tytuł miał wskazywać, że został władcą z woli narodu i rządzi Francuzami jako wolnymi ludźmi. Korona cesarska stawiała Napoleona na równi z najpotężniejszymi władcami Europy: imperatorem Rosji i Habsburgiem zasiadającym na tronie cesarza rzymskiego. Bonaparte był jednak cesarzem dziedzicznym w przeciwieństwie do wybieranego w wyniku elekcji cesarza rzymskiego. Napoleon nie chciał przywracać monarchii francuskiej, dlatego nie przybrał tytułu królewskiego, który kojarzył się ze znienawidzonymi Burbonami. Poza tym dzięki koronie cesarskiej zyskiwał większe znaczenie w Europie. Symboliczny był też przebieg ceremonii – Napoleon odebrał z rąk papieża koronę cesarską i sam nałożył ją sobie na głowę.

Koronacja Napoleona to obraz namalowany na zamówienie cesarza Francuzów, mający uwiecznić ceremonię, która odbyła się w paryskiej katedrze Notre Dame. W trakcie uroczystości autor dzieła Jacques-Louis David sporządzał szkice, które następnie posłużyły mu do stworzenia obrazu. Artysta ukazał moment, gdy Napoleon, już z koroną na głowie, koronuje swoją małżonkę Józefinę.

- *obraz, Francja, XIX w.*

? Jakie były skutki przyjęcia przez Napoleona tytułu cesarza?

Napoleon Bonaparte znakomicie zarządzał działalnością państwa. Jego celem było ustabilizowanie sytuacji wewnętrznej we Francji. Ogłosił amnestię i zgodę na powrót emigrantów. Przeprowadził reformy finansów kraju, utworzył Bank Francji i powstrzymał drożyznę artykułów spożywczych. Wdrożył także reformę administracyjną. Prefekci sprawujący władzę w departamentach, podprefekci kierujący powiatami i merowie w miastach byli mianowani przez głowę państwa. Napoleon rozpoczął ponadto skuteczną walkę z korupcją.

Pierwszy konsul zezwolił również na funkcjonowanie kościołów zamkniętych w czasach jakobińskich, co z radością przyjęli mieszkańcy wsi. W 1801 r. zdecydował się na podpisanie z papiestwem **konkordatu**, regulującego stosunki państwa i Kościoła. Na mocy tej umowy zakończono walkę z religią katolicką we Francji, ale zagwarantowano najwyższemu

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONKORDAT ZE STOLICĄ APOSTOLSKĄ

Konsul Napoleon Bonaparte zadbał nie tylko o utrzymanie swobody obywateli Francji, lecz także przywrócił dobre relacje państwa z Kościołem katolickim.

Rząd Republiki uznaje, że religia katolicka, apostolska i rzymska jest religią znacznej większości obywateli francuskich [...].
1. Religia katolicka, apostolska i rzymska będzie swobodnie wyznawana we Francji. Jej nabożeństwa będą publiczne przy zastosowaniu się do przepisów policyjnych, które rząd uzna za konieczne dla bezpieczeństwa powszechnego. [...].
4. Pierwszy Konsul w przeciągu 3 miesięcy po ogłoszeniu bulli Jego Świętobliwości zamianuje arcybiskupów i biskupów w nowych diecezjach. J[ego] *Ś*[więtobliwość] *nada im ustanowienie kanoniczne w formie ustalonej w stosunku do Francji przed zmianą rządu.* [...]
6. Biskupi przed objęciem urzędu złożą bezpośrednio w ręce Pierwszego Konsula przysięgę wierności, jaka była w użyciu przed zmianą rządu. [...]
10. Biskupi będą mianować proboszczów. Wybór ich będzie mógł paść jedynie na osoby, na które zgodzi się rząd. [...]
13. J[ego] *Ś*[więtobliwość] *dla dobra pokoju i szczęśliwego przywrócenia religii katolickiej oświadcza, że ani sam, ani jego następcy nie będą niepokoić żadnym sposobem nabywców dóbr kościelnych sprzedanych* [...].
14. Rząd zapewni odpowiednie płace biskupom i proboszczom, których diecezje i parafie będą objęte nowym podziałem. [...]

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 25.

? 1. Opisz wpływ władz państwowych na działalność Kościoła we Francji.
2. Przedstaw, w jaki sposób konkordat rozstrzygał kwestię dóbr kościelnych skonfiskowanych w czasie rewolucji francuskiej.

przedstawicielowi władzy publicznej wpływ na wybór biskupów i proboszczów, którzy musieli składać przysięgę na wierność państwu.

Za sprawą Napoleona dokonały się także zmiany w szkolnictwie. Wprowadzono powszechną, obowiązkową i nieodpłatną naukę w szkołach podstawowych. Szkoły wyższego szczebla – licea – miały też charakter państwowy. Wielkie znaczenie miało również uchwalenie w 1801 r. **kodeksu cywilnego** Francuzów, w którym zatwierdzono główne zdobycze rewolucji francuskiej: likwidację systemu feudalnego, nietykalność majątku prywatnego, swobody gospodarcze, wolność wyznania, a także śluby cywilne.

Reformy utrwaliły władzę Bonapartego we Francji i przyniosły mu jeszcze większą popularność. Pierwszy konsul wykorzystał to i pod wpływem swoich doradców zdecydował się na przyjęcie korony cesarskiej. W 1804 r. w paryskiej katedrze Notre Dame, w obecności papieża Piusa VII Bonaparte, konsul I Republiki Francuskiej, został ogłoszony cesarzem Francuzów, Napoleonem I. Francja znów stała się monarchią absolutną. Rok później Napoleon koronował się także na króla Włoch.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij przyczyny przejęcia władzy przez Napoleona we Francji.
2. Scharakteryzuj karierę polityczną i wojskową Napoleona Bonapartego.
3. Opisz reformy wprowadzone we Francji za rządów Napoleona.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Bret, *Egipt w czasach Napoleona*, tłum. R. Wilgosiewicz-Skutecka, Poznań 2002.
M. Kujawski, *Wojska Francji w wojnach Rewolucji i Cesarstwa 1789–1815*, Warszawa 2007.

2 EKSPANSJA NAPOLEOŃSKIEJ FRANCJI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- konflikt francusko-brytyjski,
- skutki wojny z III koalicją,
- przebieg wojny z IV koalicją,
- blokada kontynentalna Wielkiej Brytanii.

WOJNA Z WIELKĄ BRYTANIĄ

Nieprzejednanym wrogiem Francji w okresie rewolucji i w czasach napoleońskich była Wielka Brytania. Z jednej strony wojna z Francją przynosiła Brytyjczykom wymierne korzyści w postaci usuwania Francuzów z poszczególnych kolonii oraz dominację w handlu zamorskim. Z drugiej zaś władze w Londynie nie chciały dopuścić do rozprzestrzenienia się idei rewolucji na kontynencie europejskim i Wyspach Brytyjskich, a także nie mogły pozwolić na hegemonię francuską w Europie. Z tych powodów pokój francusko-brytyjski w Amiens już w następnym roku został zerwany.

Napoleon zdawał sobie sprawę, że bez pokonania Wielkiej Brytanii nie uda mu się podbić Europy. Już w 1804 r. zaczął przygotowania do inwazji na Wyspy Brytyjskie – skoncentrował nad kanałem La Manche blisko 200 tys. żołnierzy, nazwanych później **Wielką Armią**. Brytyjczycy nie obawiali się jednak potężnych oddziałów francuskich, wiedzieli bowiem, że chronią ich położenie geograficzne i silna flota wojenna. Napoleon planował zniszczenie okrętów nieprzyjaciela i desant na Wielką Brytanię. Aby wzmocnić swoją siłę na morzach, zawarł sojusz z Hiszpanią, która była przeciwna brytyjskiej dominacji w koloniach. W celu odciągnięcia okrętów brytyjskich, które blokowały francuskie porty w kanale La Manche, Napoleon polecił wysłanie połączonej floty hiszpańsko-francuskiej na Antyle, a potem jej szybki powrót do Europy. Rozkaz ten wykonano, lecz okręty po powrocie zostały zablokowane przez Brytyjczyków w porcie w Kadyksie. Gdy Napoleon nakazał flocie płynąć do Neapolu, w październiku **1805 r.** doszło do bitwy **pod Trafalgarem**, zakończonej pogromem sił francusko-hiszpańskich. Porażka ta przekreśliła plany inwazji Napoleona na Wyspy Brytyjskie.

Bitwa pod Trafalgarem rozegrała się w Zatoce Kadyksu na Oceanie Atlantyckim. Okrętami brytyjskimi dowodził adm. Horatio Nelson, który pomimo mniejszych sił odniósł wspaniałe zwycięstwo nad przeciwnikiem. Flota francusko-hiszpańska straciła 22 okręty liniowe i ponad 3 tys. marynarzy. W bitwie nie zatonął żaden okręt brytyjski, ale śmierć poniósł sam dowódca, adm. Nelson.

- *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Koronowane głowy z kręgu Napoleona

Strefa wpływów Francji w Europie była olbrzymia. Z podbitych państw Napoleon początkowo starał się tworzyć republiki na wzór francuskiej. W okresie cesarstwa uznał jednak, że lepszym rozwiązaniem będzie wprowadzenie w tych państwach rządów monarchicznych z dziedziczną dynastią – i to najlepiej spośród jego krewnych. Po tym, jak w 1805 r. Napoleon koronował się na króla Włoch i zawarł w 1806 r. pokój z Austrią, wyznaczył swoich braci na monarchów innych państw: Józef został królem Neapolu, Ludwik – królem Holandii (wcześniej Republiki Batawskiej), a Hieronim – królem niemieckiej Westfalii. Z kolei siostra Napoleona, Eliza, otrzymała władzę nad małym księstwem Lukki i Piombino. Wierni Napoleonowi politycy i wojskowi także mogli liczyć na książęce przywileje. Na dawnych ziemiach papieskich utworzono księstwo Benewentu i Pontecorvo [czyt.: pontekorwo]. Objęli je minister spraw zagranicznych Napoleona Charles de Talleyrand [czyt.: szarl de talej**rand**] oraz jeden z dowódców wojskowych, marsz. Jean-Baptiste Bernadotte [czyt.: żą ba**tist** berna**dot**]. Z kolei z ziem szwajcarskich powstało księstwo Neuchâtel [czyt.: noszat**el**], w którym rządy sprawował marsz. Louis Alexandre Berthier [czyt.: lu-**i** alek**sądr** ber**tje**].

? Jaką politykę prowadził Napoleon w krajach znajdujących się we francuskiej strefie wpływów?

Józef Bonaparte był starszym bratem cesarza Francuzów, któremu ten w 1806 r. przekazał koronę Królestwa Neapolu. Dwa lata później przejął ją Joachim Murat, marszałek Francji i szwagier Napoleona I, a Józef został królem Hiszpanii.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

WOJNA FRANCJI Z III KOALICJĄ

Pomimo zwycięstwa na morzu Brytyjczycy nie dysponowali armią lądową zdolną pokonać Francuzów. Cały czas szukali więc sojuszników na kontynencie, którym udzielali hojnej pomocy finansowej. W sierpniu 1805 r. powstała kolejna, już III antyfrancuska koalicja (sierpień–grudzień 1805 r.), złożona z Wielkiej Brytanii, Rosji, Austrii, a także Królestwa Neapolu, Szwecji i Portugalii. Po stronie Napoleona stanęły Hiszpania i wiele państw niemieckich, uznających, że to idealny moment, aby uniezależnić się od władzy austriackiej. Neutralne pozostały Prusy.

Gdy tylko doszło do zawiązania koalicji antyfrancuskiej, Napoleon postanowił błyskawicznie uderzyć na Austrię. Przerzucił francuskie wojska znad kanału La Manche do Niemiec, gdzie w **bitwie pod Ulm** pokonał broniącą linii Renu armię austriacką. Po klęsce Austriaków zdobył pozbawiony obrony Wiedeń, a następnie jego wojska ruszyły w kierunku miejsca koncentracji wojsk austriackich i rosyjskich w Czechach. Tam **2 grudnia 1805 r. pod Austerlitz** (czyt.: ałster**lic**, obecnie Slavkov koło Brna) doszło do decydującej bitwy Francuzów z połączonymi siłami Austrii i Rosji. Starcie zakończyło się zwycięstwem oddziałów francuskich.

Po klęsce cesarz austriacki zdecydował się na zawarcie pokoju. Traktat podpisano pod koniec 1805 r. w **Preszburgu** (obecnie Bratysława). Austria nie tylko wystąpiła z III koalicji, lecz także musiała się zgodzić na oddanie Napoleonowi posiadłości nadadriatyckich (Wenecji, Istrii i Dalmacji). Jeszcze większe znaczenie miała jednak dominacja Napoleona w Niemczech. W połowie 1806 r. kraje niemieckie sympatyzujące z Napoleonem wystąpiły z Rzeszy Niemieckiej, która przez to przestała istnieć. W ten sposób zmuszono Franciszka II Habsburga, aby zrzekł się tytułu cesarza rzymskiego narodu niemieckiego. Odtąd mógł się tytułować tylko

„BITWA TRZECH CESARZY"

Przewaga liczebna przed bitwą była po stronie wojsk austriacko-rosyjskich, które liczyły ponad 90 tys. żołnierzy, podczas gdy Napoleon miał do dyspozycji jedynie 71 tys. wojska. Zdawał on sobie jednak sprawę, że wkrótce przybędą kolejne francuskie korpusy. Bitwa stoczona pod Austerlitz 2 grudnia 1805 r. zakończyła się zwycięstwem wojsk napoleońskich i określona została później jako jeden z największych sukcesów taktycznych w historii. Nazywana jest także „bitwą trzech cesarzy", choć na polu walki byli obecni tylko Napoleon I i Aleksander I.

I faza bitwy

Bitwę rozpoczął atak wojsk rosyjskich [1] na prawe skrzydło armii francuskiej [2], które zostało celowo osłabione przez Napoleona. W wyniku uderzenia wroga siły marsz. Louisa Davouta [czyt.: luisa dawuta] na prawym skrzydle zaczęły się cofać, ale wytrzymały napór. Jednak Austriacy i Rosjanie uznali, że to początek odwrotu nieprzyjaciela, dlatego rzucali tam do natarcia coraz więcej żołnierzy. Atakujące wojska nieprzyjaciela nie zauważyły oddziałów francuskich, które przypuściły natarcie w centrum [3].

II faza bitwy

Atak oddziałów marsz. Nicolas-Jeana Soulta [czyt.: nikola żą sulta] doprowadził do opanowania przez Francuzów wzgórz w centrum linii wroga [4], a jednocześnie odcięcia prawego skrzydła wojsk koalicji [5]. Car Aleksander I próbował jeszcze natarciem swoich najlepszych sił ratować sytuację [6], ale jego armia została rozbita. Wojska koalicji zaczęły wycofywać się w nieładzie.

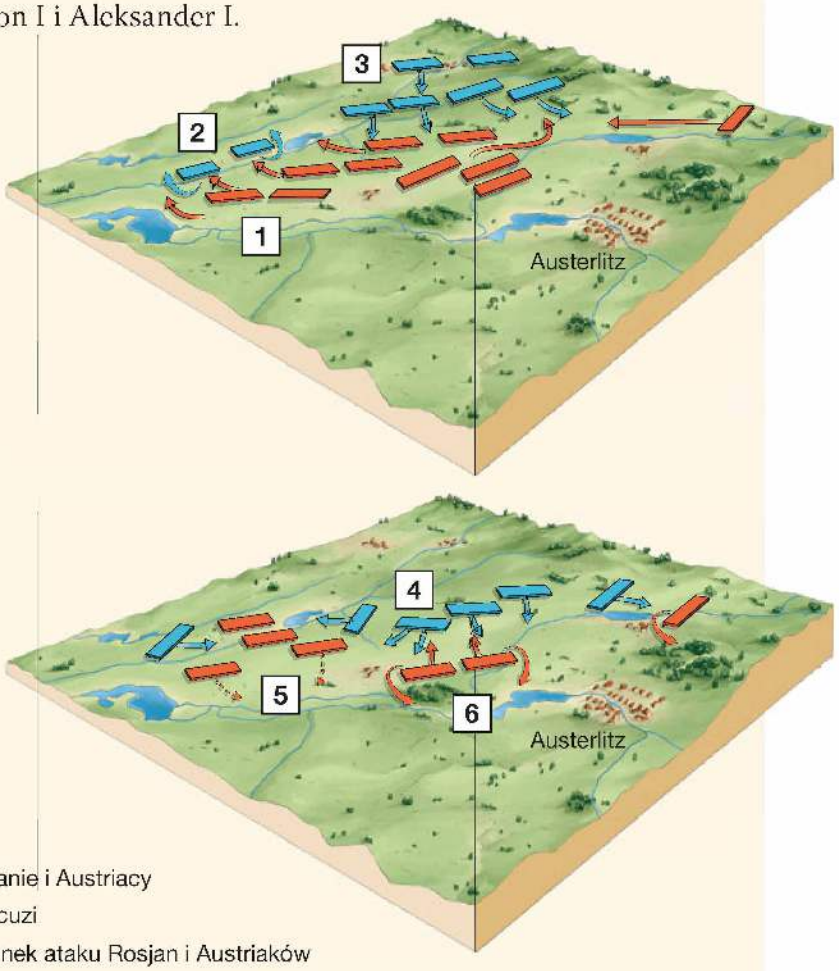

? Jakie czynniki zdecydowały o klęsce wojsk austriacko-rosyjskich pod Austerlitz?

Bitwa pod Austerlitz przez historyków wojskowości jest uznawana za arcydzieło taktyki – drugie po bitwie pod Kannami stoczonej przez Hannibala. To zwycięstwo ugruntowało przydomek Napoleona, nazywanego „bogiem wojny".

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

EKSPANSJA NAPOLEOŃSKIEJ FRANCJI

? 1. Wymień obszary, na których toczyły się wojny Francji z III i IV koalicją.

2. Opisz i wskaż na mapie zmiany terytorialne po traktacie w Tylży w 1807 r.

cesarzem austriackim, na którego koronował się jako Franciszek I w 1804 r. Tak zakończyło się ponad 900-letnie istnienie Rzeszy Niemieckiej, w której miejsce powołano **Związek Reński**, całkowicie zależny od Napoleona.

WOJNA Z PRUSAMI I ROSJĄ

Zwycięstwo Napoleona nad wojskami austriackimi i rosyjskimi oraz pokój z Austrią dawały nadzieje na zahamowanie działań wojennych i stabilizację w Europie. Jednak Wielka

ARMIA NAPOLEONA

Od połowy 1805 r. główne siły Napoleona zaczęto określać mianem Wielkiej Armii. Jej podstawę stanowiła liczna i znakomicie wyszkolona piechota liniowa, wspierana przez kawalerię oraz nowoczesną artylerię. Podczas kampanii wojennych armia dzieliła się na korpusy, złożone ze wszystkich rodzajów wojsk, dzięki czemu mogły samodzielnie prowadzić działania bojowe.

Grenadierzy stanowili elitę każdego batalionu i wyróżniali się umiejętnością walki na bagnety.

Woltyżerowie byli najlepszymi strzelcami, których szkolono do walki w tyralierze (luźnym, rozproszonym szyku), działań rozpoznawczych i ostrzału z ukrycia.

Fizylierzy to żołnierze piechoty liniowej, stanowiący najliczniejszą część każdego batalionu.

Taktyka walki batalionu piechoty

Od 1808 r. batalion piechoty liniowej w amii napoleońskiej składał się z sześciu kompanii liczących po 140 żołnierzy – woltyżerskiej, grenadierskiej oraz czterech kompanii fizylierów. Podczas strzelania żołnierze ustawiali się w trzech szeregach, co w teorii umożliwiało wszystkim oddawanie strzałów (w praktyce trzecia linia nabijała muszkiety dla dwóch pierwszych). Zazwyczaj batalion walczył za pomocą jednej z trzech taktyk.

Atak dywizjonami odbywał się w kolumnach, o froncie szerokości dwóch kompanii. Na przedzie maszerowały kompanie woltyżerska i grenadierska, a za nimi cztery kompanie fizylierów.

Sztandar 1 Pułku Gwardii Cesarskiej

Gwardia Cesarska

W elitarnej Gwardii Cesarskiej służyli najlepsi żołnierze, wyróżniający się lojalnością i odwagą. Jednostka ta miała strzec cesarza i jednocześnie stanowiła siły rezerwowe Wielkiej Armii. Żołnierzem najwyższej rangą Starej Gwardii, którym przysługiwał większy żołd i duży prestiż, można było zostać dopiero po 10 latach służby.

Kirasjer
Kawalerzysta jazdy ciężkiej, ubrany w pancerz i hełm, podczas walki posługiwał się pałaszem oraz krótkim pistoletem. Z żołnierzy tej formacji oraz jazdy liniowej formowano korpusy kawalerii rezerwowej, które – zgodnie z taktyką przyjętą przez Napoleona – wykorzystywano do decydujących uderzeń i przełamywania szyków wroga.

Artyleria
Napoleon, który sam był artylerzystą, doceniał znaczenie tego rodzaju broni i wyposażył ją w unowocześnione armaty. Istniały trzy rodzaje artylerii: ciężka (wykorzystywana przy obleganiu twierdz) oraz piesza i konna, które przydzielano do poszczególnych dywizji piechoty. Najczęściej oddziały artylerii były zorganizowane w baterie złożone z sześciu dział. Ustawiano je zazwyczaj przed atakującą piechotą, aby swoim ostrzałem osłabiały przeciwnika.

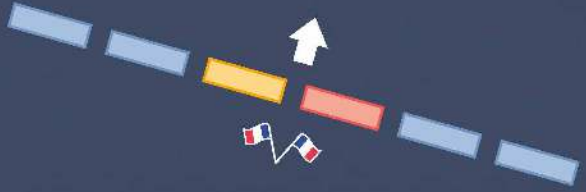

Szyk liniowy umożliwiał jednoczesne prowadzenie ognia całemu batalionowi. Żołnierze ustawiali się frontem o szerokości ok. 270 m i głębokości trzech linii. W takim szyku dużym zagrożeniem był atak kawalerii.

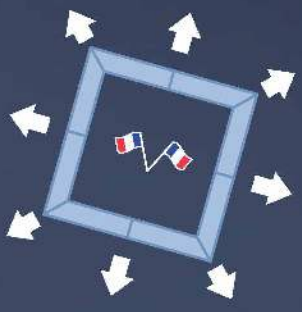

Trzyszeregowy czworobok piechota tworzyła w obliczu zagrożenia ze strony jazdy nieprzyjaciela. Najeżony bagnetami i prowadzący ostrzał czworobok mógł z powodzeniem stawiać opór wrogiej kawalerii.

Brytania nie chciała zaakceptować dominacji francuskiej na kontynencie i z całych sił starała się stworzyć kolejną koalicję przeciwko Napoleonowi. Wzrost znaczenia Francji zaniepokoił również władcę Prus, który zdecydował się wesprzeć Brytyjczyków w walce przeciwko Napoleonowi. Latem 1806 r. powstała **IV koalicja antyfrancuska (1806–1807)**, do której oprócz Wielkiej Brytanii i Prus wstąpiły także Rosja i Szwecja. Główną siłę w kolejnej wojnie z Napoleonem miało stanowić wojsko pruskie, które uznawano wówczas za niezwykle skuteczne, słynące z sukcesów w wojnie siedmioletniej toczonej pół wieku wcześniej.

1 października 1806 r. król pruski Fryderyk Wilhelm III ogłosił ultimatum, w którym zażądał od Napoleona, aby ten wycofał swoje wojska za Ren. W odpowiedzi armia napoleońska 8 października wkroczyła do sprzymierzonej z Prusami Saksonii i rozpoczęła szybki marsz na Berlin. 14 października doszło jednocześnie do dwóch bitew: **pod Jeną** i **Auerstedt** [czyt.: ałersztet], które zakończyły się całkowitą klęską wojsk pruskich. Francuzi błyskawicznie zajęli Berlin i rozpoczęli zdobywanie wschodnich terenów królestwa pruskiego. Klęska uznawanej dotąd za znakomitą armii pruskiej spowodowała utratę ducha przez jej żołnierzy, którzy masowo poddawali się Francuzom. W ciągu ponad miesiąca armia pruska przestała istnieć: 60 tys. żołnierzy poległo, a ok. 140 tys. trafiło

BLOKADA KONTYNENTALNA

Ogłoszona przez Napoleona 21 listopada 1806 r. blokada kontynentalna była pierwszym w dziejach przypadkiem sięgnięcia w wojnie na dużą skalę po broń gospodarczą. Była wymierzona przeciwko Wielkiej Brytanii – miała odciąć ten kraj od rynków zbytu towarów oraz źródeł surowców. Napoleon chciał w ten sposób zmusić Brytyjczyków do ustępstw poprzez złamanie ich gospodarki. Mimo restrykcji od samego początku blokada była nieszczelna, ponieważ przynosiła straty krajom z kontynentu. Zostały odcięte one m.in. od dostaw towarów z kolonii (Hiszpania i Portugalia), straciły rynki zbytu na zboże (Rosja) lub źródła zaopatrzenia w wełnę (Francja). Jednocześnie zaczęto poszukiwać możliwości zamiany towarów kolonialnych na te produkowane na miejscu, m.in. rozwinęło się pozyskiwanie cukru z buraków cukrowych, którym próbowano zastąpić cukier z trzciny cukrowej. Ostatecznie blokada kontynentalna okazała się gorsza w skutkach dla państw kontynentalnych niż dla Wielkiej Brytanii i została zniesiona w 1814 r.

? Jaki był cel ogłoszonej przez Napoleona blokady kontynentalnej?

Bitwa pod Iławą Pruską (dziś Bagrationowsk na granicy polsko-rosyjskiej) rozegrała się w dniach 7–8 lutego 1807 r. Walki prowadzono podczas zawiei śnieżnej i przy kilkunastostopniowym mrozie. W ich trakcie doszło do największej szarży kawaleryjskiej w dziejach. Była to jedna z najkrwawszych bitew z okresu wojen napoleońskich, w której zginęło blisko 40 tys. żołnierzy z obu stron.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

TAJNA CZĘŚĆ TRAKTATU TYLŻYCKIEGO

Oprócz postanowień pokojowych władcy Francji i Rosji zdecydowali się zawrzeć tajne przymierze.

J.C.M. [Jego Cesarska Mość] *Cesarz Wszechrosji i J.C.M. Cesarz Francuzów, król Włoch, Protektor Związku Reńskiego, mając szczególnie na sercu przywrócenie pokoju powszechnego w Europie na trwałych i, o ile to możliwe, nienaruszonych podstawach, postanowili w tym celu zawrzeć przymierze zaczepno-odporne* [...].

Art. 1. J.C.M. Cesarz Wszechrosji i J.C.M. Cesarz Francuzów, król Włoch, zobowiązują się do współdziałania na lądzie lub na morzu, albo też na lądzie i na morzu w każdej wojnie, którą Rosja lub Francja będą musiały wszcząć czy prowadzić przeciw jakiemukolwiek państwu europejskiemu. [...]

Art. 3. Wszystkie wspólne operacje wojenne będą prowadzone w porozumieniu i ani jedna, ani też druga strona spośród układających się nie będzie mogła w żadnym wypadku prowadzić układów pokojowych bez udziału i udziału drugiej strony. [...]

Art. 6. Obie wysokie układające się strony będą również zgodnie działały i domagały się usilnie od Dworu Wiedeńskiego, by [...] *zamknął swe porty przed Anglikami, odwołał z Londynu swego ambasadora i wypowiedział wojnę Anglii.* [...]

Art. 9. Traktat niniejszy ma charakter tajny i nie może być ogłaszany publicznie ani podany do wiadomości żadnemu z gabinetów przez jedną z układających się stron bez zgody drugiej [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 39.

? 1. Opisz postanowienia tajnego porozumienia między Napoleonem i Aleksandrem I.
2. Oceń, dlaczego ta część traktatu została zawarta w tajemnicy.

do niewoli. Wojska francuskie wkroczyły także do Wielkopolski, gdzie wcześniej Polacy wznieciły powstanie przeciwko Prusakom. Napoleon, który docenił tę walkę, złożył wówczas obietnicę utworzenia państwa polskiego.

Gdy Napoleon uporał się z armią pruską, postanowił uderzyć w Wielką Brytanię. Zdawał sobie sprawę, że nie uda mu się pokonać Brytyjczyków ani na morzu, ani na lądzie, dlatego w listopadzie 1806 r. ogłosił **blokadę kontynentalną** Wysp Brytyjskich. Wszystkie państwa podporządkowane Francji lub z nią sprzymierzone miały zaprzestać handlu z Wielką Brytanią.

Wojna jednak trwała dalej. Mimo że Prusy zostały pokonane, Rosja kontynuowała walkę. W lutym 1807 r. w ciężkich zimowych warunkach stoczono **pod Iławą Pruską** krwawą bitwę, która jednak pozostała nierozstrzygnięta. Działania wojenne wznowiono dopiero latem 1807 r. Armia Napoleona, która ruszyła wówczas na północ, w czerwcu pokonała Rosjan **pod Frydlandem**. Klęska zmusiła zarówno króla pruskiego, jak i cara Aleksandra I do podjęcia negocjacji z Napoleonem.

Cesarz Francuzów i imperator Rosji spotkali się na tratwie na rzece Niemen w Tylży, gdzie **7 lipca 1807 r.** podpisano pokój francusko-rosyjski, a dwa dni później francusko-pruski.

Bitwa pod Frydlandem była jedną z najważniejszych bitew wojen napoleońskich. Rozegrała się nad rzeką Łyną 43 km od Królewca. Po 23 godzinach walk Francuzi odnieśli decydujące zwycięstwo, które zmusiło Rosjan do chaotycznej ucieczki.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

SKUTKI TRAKTATU W TYLŻY

Spotkanie Napoleona z Aleksandrem I w 1807 r. i podpisany wówczas traktat pokojowy przyniosły decyzje dotyczące nie tylko Prus, lecz także podziału stref wpływów w Europie. Obaj władcy przesądzili również o losach państwa osmańskiego, krajów basenu Morza Bałtyckiego i wyspach na Morzu Śródziemnym. Rosja uzyskała kontrolę nad Mołdawią i Wołoszczyzną, które formalnie były tureckie. Z kolei Napoleonowi zależało na przekonaniu władców Danii i Szwecji do udziału w blokadzie kontynentalnej. O ile król duński skłaniał się ku sojuszowi z Francją, o tyle władca Szwecji kategorycznie odrzucał taką ewentualność, uznawał bowiem rewolucję francuską i rządy Napoleona za łamanie wszelkich praw. Nieprzystąpienie Szwecji do sojuszu przeciwko Wielkiej Brytanii posłużyło Rosji jako pretekst do wypowiedzenia Szwedom wojny. Aleksandrowi I zależało przede wszystkim na odsunięciu granicy ze Szwecją od Petersburga. W 1809 r. Rosjanie opanowali szwedzką Finlandię, której nadali autonomię w ramach imperium carskiego. Na Morzu Śródziemnym Rosjanie zrzekli się zaś na rzecz Francji Wysp Jońskich i Kotoru w Dalmacji. Pokój w Tylży poskutkował zatem podziałem stref wpływów dwóch sprzymierzonych europejskich mocarstw: Francji i Rosji.

Tratwa zacumowana na Niemnie, na której odbywały się rozmowy między carem Aleksandrem I a cesarzem Napoleonem.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

? Jakie były skutki zawarcia rosyjsko-francuskiego pokoju w Tylży?

Na jego mocy Prusy straciły połowę swojego państwa, m.in. Westfalię (gdzie utworzono królestwo rządzone przez brata Napoleona), Gdańsk (przemianowany na wolne miasto pod protektoratem cesarza) oraz ziemie polskie II i III rozbioru (z których powstało Księstwo Warszawskie). Napoleon zdecydował się na współdziałanie z Rosją. Nie tylko oddał jej okręg białostocki, wcześniej należący do Prus, lecz także zgodził się na propozycję Aleksandra I, żeby państwo obiecane Polakom nosiło nazwę Księstwa Warszawskiego, a nie „polskiego". W ten sposób chciał przekonać Rosję do udziału w blokadzie kontynentalnej Wielkiej Brytanii.

WOJNA W HISZPANII

Do blokady kontynentalnej dołączyła większość państw europejskich, m.in. Prusy i Austria. Udziału w niej odmówiły jedynie Portugalia i Szwecja. Napoleon, który chciał całkowicie uniemożliwić handel Wielkiej Brytanii z resztą Europy, został zmuszony do kolejnej wojny. Jesienią 1807 r. wojska francuskie, za zgodą sprzymierzonej Hiszpanii, wkroczyły do Portugalii, aby „uszczelnić" blokadę. Król Jan nie poddał się jednak cesarzowi i uciekł do Brazylii. Następnie Napoleon postanowił zająć także Hiszpanię. W tym czasie władał nią Karol IV Burbon, ale rzeczywistą władzę w państwie

Rozstrzelanie powstańców madryckich Francisco Goya [czyt.: fransisko goja] namalował w 1814 r., sześć lat po krwawym stłumieniu przez wojska francuskie powstania ludności stolicy przeciwko najeźdźcom.

▪ *obraz, Hiszpania, XIX w.*

dzierżyła jego żona Maria Luiza i jej kochanek Manuel de Godoy [czyt.: go**doj**], awansowany na premiera. Ponadto w kraju trwał spór o tron pomiędzy królem i jego synem, Ferdynandem. Napoleon zmusił do rezygnacji obu pretendentów do korony hiszpańskiej, którą w 1808 r. oddał swojemu bratu, **Józefowi**, dotychczasowemu władcy Neapolu. Nowy król rozpoczął swoje panowanie od wprowadzenia gruntownej reformy państwa – wzorem Francji zniósł ciężary feudalne i przywileje stanowe oraz ogłosił konstytucję. Jednak konserwatywne i katolickie społeczeństwo hiszpańskie sprzeciwiło się tym zmianom. Kraj ogarnęło powstanie ludowe kierowane przez duchowieństwo i szlachtę, a wspierane finansowo i militarnie przez Wielką Brytanię. W imieniu Ferdynanda VII ogłoszono „świętą wojnę" przeciwko Napoleonowi. Partyzanci atakowali posterunki i patrole francuskie, na co żołnierze odpowiadali bezlitosnym traktowaniem wszystkich podejrzanych o udział w ruchu oporu. Z obydwu stron narastało okrucieństwo. W różnych regionach Hiszpanii powstawały lokalne rady wojenne, tak zwane *junty* [czyt.: hunty], kierujące walką z najeźdźcą. Powstanie wybuchło również w Portugalii, gdzie wylądowały wojska brytyjskie, które wyparły stamtąd armię francuską.

Z powodu wypędzenia króla Józefa z Madrytu jesienią 1808 r. Napoleon zaatakował Hiszpanię. Drogę do hiszpańskiej stolicy otworzyła mu słynna szarża polskich kawalerzystów (pułk szwoleżerów gwardii) **pod Somosierrą** (1809 r.). Cesarz pokonał armie przeciwnika w otwartych bitwach, wówczas jednak Hiszpanie przeszli do działań partyzanckich (hiszp. *guerrilla*, czyt.: gerilja). Walki w tym regionie trwały aż do 1814 r., co angażowało znaczne siły francuskie.

ĆWICZENIA

1. Opisz przyczyny konfliktów Napoleona z państwami europejskimi w latach 1803–1807.
2. Wyjaśnij, dlaczego 1807 r. uważa się za moment hegemonii Francji w Europie.
3. Przedstaw skutki wojen napoleońskich do 1807 r.
4. Omów uzbrojenie i taktykę walki piechoty francuskiej w epoce Napoleona.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Bielecki, *Wielka Armia*, Warszawa 1995.
P. Malicki, *Wielka Armia Napoleona na Śląsku 1806–1808*, Wrocław 2008.

Napoleon Bonaparte – reformator i twórca wolnego świata czy despota z wielkimi ambicjami?

Cesarz Francuzów budzi do dziś ogromne kontrowersje i jest postrzegany jako władca pełen sprzeczności. Z jednej strony, kojarzy się z burzeniem starego systemu feudalnego i rozbudzeniem świadomości narodowej wśród ludów europejskich, z drugiej – z niepohamowanym dążeniem do podporządkowania sobie całej Europy.

Człowiek przełomu epok

Bonaparte bez wątpienia jest dzieckiem przełomowej epoki, w której rozpoczął się proces przechodzenia od społeczeństwa feudalnego do nowoczesnego. W nowym świecie o pozycji społecznej miało decydować nie dziedzictwo po bogatych przodkach i pochodzenie, ale m.in. talent. Napoleon, mimo iż nie dysponował dużym majątkiem i świetnymi rodzinnymi koneksjami, to dzięki swoim dowódczym zdolnościom już w wieku 26 lat został generałem. Uzyskał ogromną popularność wśród Francuzów, co spowodowało, że objął władzę w okresie konsulatu, a po kilku latach z woli ludności Francji koronował się na cesarza. Miał ogromny talent wojskowy i polityczny oraz charyzmę. Jego śmiałe decyzje na polach bitwy i odważne pochody w głąb Europy dawały poczucie służącym pod nim żołnierzom, że jest niepokonany. Wierzono, że Napoleon obali europejski stary porządek i wprowadzi nowy, oparty na zasadach głoszonych podczas rewolucji francuskiej. Napoleon był również znakomitym reformatorem. Wprowadził kodeks cywilny i nowy system administracyjny oraz uporządkował stosunki państwa z Kościołem, co stało się wzorem dla późniejszych nowoczesnych państw europejskich. Rozwijał także francuskie szkolnictwo i przemysł. Ponadto miał ogromny talent do dobierania sobie współpracowników, którzy okazywali się wybitnymi politykami czy dowódcami.

Napoleon przekraczający Przełęcz Świętego Bernarda to obraz ulubionego malarza cesarza, Jacques'a-Louisa Davida. Przedstawia wydarzenie z 1800 r., do którego doszło podczas kampanii wojennej przeciwko Austriakom w północnych Włoszech.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

Ambitny władca

Jednak już za życia Napoleona nie szczędzono mu krytyki. Ambicja ostatecznego rozprawienia się ze wszystkimi wrogami oraz chęć nowych podbojów doprowadziły do tego, że cesarz Francuzów rozpętał serię krwawych wojen, w których zginęły setki tysięcy, a nawet miliony żołnierzy. W największych bitwach śmierć poniosła ogromna liczba jego podwładnych: pod Austerlitz ok. 25 tys. walczących, pod Lipskiem – 130 tys., a pod Waterloo – 47 tys. Budowanie Wielkiej Armii wymagało zarówno talentu dowódczego, jak i politycznego. Napoleon, roztaczający iluzję równości i wolności narodów europejskich, starał się wcielić do służby wojskowej nie tylko Francuzów, lecz także m.in. Niemców, Włochów, Holendrów, Duńczyków i Polaków. W krajach, które opanował, wdrażano zmiany na wzór francuski (dostosowane do warunków lokalnych) – nadawano konstytucje i wprowadzano kodeks cywilny.

Hasła wolności były jednak jawnie przez cesarza łamane, choćby poprzez tłumienie powstania na Haiti czy pacyfikowanie Hiszpanii. Kontrowersyjne było również powierzanie przez niego swoim krewnym czy współpracownikom władzy w poszczególnych państwach. Napoleon chciał mieć pewność, że rządy jego popleczników będą gwarancją sojuszu z cesarstwem, choć z pewnością był to krok do podporządkowania cesarzowi większości Europy. Nie należy zapominać, że napoleońskie wojny przyczyniły się także do ogromnych zniszczeń na terenie całego kontynentu i regresu gospodarczego.

Napoleon a sprawa polska

Również sprawa polska w czasach napoleońskich jawi się kontrowersyjnie. Odtworzenie polskiego państwa jako Księstwa Warszawskiego dawało Polakom tylko namiastkę wolności, choć warto pamiętać, że miało to ogromne znaczenie dla odbudowania polskiej armii, administracji, szkolnictwa, życia politycznego i kulturalnego. Mimo to powołane przez Napoleona Księstwo Warszawskie było przede wszystkim bazą wypadową wojsk cesarskich na Moskwę, obszarem, z którego czerpano ogromne podatki na utrzymanie napoleońskiej Wielkiej Armii. Po Napoleonie pozostała jednak podtrzymywana przez pokolenia legenda. Społeczeństwa dążące do wyzwolenia się spod władzy autorytarnej, pragnące swobód społecznych i gospodarczych, odwoływały się do dziejów wojen napoleońskich – uznawanych za czas, w którym świat na chwilę stał się wolny, a tyrani musieli obawiać się o swoją władzę. Wierzono – jak pisał w roku śmierci Napoleona wybitny rosyjski poeta Aleksander Puszkin – że cesarz Francuzów *za przykład staje świata panom i ludziom wolność śle z wygnania*. Jednak czy Bonaparte sam nie stawał w szeregu tych panów i tyranów, ubrany jedynie w nieco inne szaty?

Napoleon podczas zamachu stanu w 1799 r. na sali posiedzeń Rady Pięciuset próbował wygłosić przemówienie zawierające wniosek o ustanowienie konsulatu. Deputowani na to nie pozwolili i próbowali go zasztyletować. Ostatecznie do sali wtargnęli żołnierze, którzy rozpędzili posłów.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

Napoleon opuszcza Elbę w asyście 800 żołnierzy gwardii cesarskiej, w której szeregach znajdował się również szwadron polskich szwoleżerów pod dowództwem mjr. Jana Pawła Jerzmanowskiego. Cesarz wrócił na kontynent 1 marca 1815 r. Dotarł wówczas do zatoki Juan [czyt.: żuą] na francuskiej Riwierze.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

3 KLĘSKA NAPOLEONA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- wojna Francji z V koalicją,
- przebieg wyprawy na Moskwę,
- klęska Napoleona,
- znaczenie epoki napoleońskiej.

HEGEMONIA FRANCJI W EUROPIE

Najazd wojsk francuskich na Hiszpanię i zaangażowanie armii Napoleona w walki na Półwyspie Iberyjskim skłoniły Austrię do podjęcia kolejnej próby wystąpienia przeciwko cesarzowi Francuzów. W 1809 r. doszło do zawiązania **V koalicji antyfrancuskiej**, złożonej z Wielkiej Brytanii, Austrii, Hiszpanii i Portugalii. Austriacy rzucili swoją armię na kraje Związku Reńskiego, a ich mniejsze oddziały ruszyły także na kraje włoskie i Księstwo Warszawskie. Klęska Austriaków w Bawarii spowodowała, że wojska Napoleona wkroczyły do Wiednia. Jednak tym razem armia austriacka stawiła zacięty opór. Wojska francuskie poniosły porażkę w **bitwie pod Aspern-Essling** [czyt.: aspern eslin], ale po wzmocnieniu armii Napoleon zwyciężył w lipcu 1809 r. **pod Wagram** [czyt.: wa**gram**]. Jednocześnie książę Józef Poniatowski powstrzymał austriacką armię pod Raszynem. Cesarz austriacki kolejny raz został zmuszony do zawarcia pokoju. Jesienią w **Schönbrunn** pod Wiedniem podpisano

WARTO WIEDZIEĆ

Wpływ Napoleona na kulturę

Napoleon zdawał sobie sprawę ze znaczenia sztuki jako nośnika propagandy politycznej, mimo że sam nie miał zbyt wyrobionego zmysłu artystycznego. Pod wpływem Bonapartego w latach 1800–1815 we Francji rozwinął się styl empire [czyt.: ą**pir**], czyli styl cesarstwa, stanowiący odmianę klasycyzmu. Objął on malarstwo, architekturę, sztukę użytkową i modę. Dzieła tworzone według jego zasad nawiązywały do monumentalnych form antyku (np. łuku triumfalnego) i miały ukazywać wielkość Francji oraz zwycięstw Napoleona. We wnętrzach stosowano złocenia, drogocenne drewno, bogate zdobnictwo, w którym wykorzystywano starożytne symbole władzy (np. sfinksy, orły, liście laurowe). Wraz z podbojami Napoleona styl empire dotarł do innych krajów Europy, a także do Stanów Zjednoczonych.

? Do jakich zmian w ubiorze doszło w epoce napoleońskiej w stosunku do wcześniejszej mody na dworach europejskich?

Styl empire w modzie wywarł wpływ przede wszystkim na ubiór kobiecy. Panie nosiły skromne, zwiewne, często białe suknie z wysokim stanem sięgającym linii biustu, wzorowane na antycznych tunikach. W ubiorze męskim dominowały wzorce brytyjskie. Składały się na niego koszula z wysokim kołnierzem i apaszką, kamizelka, frak i obcisłe spodnie.

traktat, który dość łagodnie potraktował Cesarstwo Austriackie. Austria musiała oddać część Galicji Księstwu Warszawskiemu, przekazać Francji kolejne posiadłości w północnej Italii (Triest) oraz wypłacić kontrybucję wojenną. Klęska V koalicji była momentem największej potęgi Francji. W 1810 r. Napoleon włączył do Francji także Królestwo Niderlandów i całe wybrzeże niemieckie aż do granicy z Danią. W ten sposób cesarz Francuzów chciał w bardziej zdecydowany sposób egzekwować blokadę kontynentalną wymierzoną przeciwko Wielkiej Brytanii.

WYPRAWA NA MOSKWĘ

Mimo sojuszu zawartego między Francją a Rosją w tajnym traktacie z Tylży z 1807 r. stosunki między obu państwami były nieufne. Aleksander I uważał, że Napoleon jest uzurpatorem, a w dodatku czuł się upokorzony wcześniejszymi klęskami i nie zamierzał ułatwiać Napoleonowi utrzymania hegemonii w Europie. Z tego powodu w 1809 r. nie wsparł Francuzów podczas wojny z Austrią. Ponadto Rosjanie ponosili duże straty ekonomiczne wskutek blokady kontynentalnej. W 1811 r. otworzyli swoje porty dla statków brytyjskich, czym złamali zobowiązania wobec Francji. Wojna była zatem nieunikniona.

Napoleon przez kilka lat przygotowywał się do starcia z Rosją. Wiosną 1812 r. cesarz zebrał Wielką Armię, złożoną z Polaków, Niemców, Włochów, Szwajcarów, Belgów, Holendrów i Duńczyków wspieranych przez wojska Austrii i Prus. Siły te miały wyruszyć z Księstwa Warszawskiego. Aby uzyskać poparcie Polaków, Napoleon ogłosił tę kampanię „drugą wojną polską" i obiecał stworzenie państwa polskiego.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODEZWY NAPOLEONA I ORAZ ALEKSANDRA I

Zarówno cesarz Francuzów, jak i rosyjski imperator – aby zachęcić swoich żołnierzy do walki – przekonywali ich o zdradzie i niegodziwościach przeciwnika.

Odezwa Napoleona I

Żołnierze! Druga wojna polska zaczęta. Pierwsza skończyła się pod Frydlandem i Tylżą; w Tylży Rosja poprzysięgła wieczne z Francją przymierze i wojnę z Anglią. Dziś łamie swe przysięgi. [...] *Rosja idzie tam, gdzie ją ciągnie fatalność, jej przeznaczenie musi się wypełnić. Czyż sądzi, że ulegliśmy zwyrodnieniu? Czyż przestaliśmy być żołnierzami spod Austerlitz? Stawia nas między hańbą a wojną. Wybór nie może dla nas ulegać wątpliwości; marsz więc naprzód! Przejdźmy Niemen! Przenieśmy na jej obszary wojnę! Druga polska wojna przyniesie taką dla oręża francuskiego sławę, jak pierwsza, lecz pokój, który zawrzemy, będzie na silnych podstawach oparty i położy kres owemu butnemu wpływowi, jaki Rosja od 50 lat zaczęła wywierać na sprawy europejskie.*

Odezwa Aleksandra I

Od dłuższego już czasu zaczęliśmy ze strony cesarza Francuzów doznawać postępowania, które dowodziło nieprzyjaznych jego względem Rosji zamiarów; atoli spodziewaliśmy się, że zmienimy je, posługując się łagodnymi i pokojowymi środkami. Skorośmy w końcu spostrzegli, że powtarzają się bezustanne najbardziej jawne obelgi, zostaliśmy mimo Naszych pokojowych chęci zmuszeni do uzupełniania i skupienia Naszych armii. [...] *Cesarz Francuzów wypowiedział Nam pierwszy wojnę, atakując nagle Nasze wojsko pod Kownem.* [...] *Zbędne jest przypominać komendantom korpusów, szefom i żołnierzom ich obowiązki i wzywać do dzielności. Krew walecznych Słowian płynie w naszych żyłach. Wojownicy! Brońcie religii, ojczyzny i niepodległości! Będę z wami! Bóg jest przeciw napastnikowi!*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 53.

? 1. Przedstaw argumenty cesarza Francuzów i imperatora Rosji.
2. Oceń, która odezwa jest Twoim zdaniem bardziej przekonująca.

WYPRAWA NA MOSKWĘ

Wielka Armia wkroczyła do Rosji 24 czerwca 1812 r. Napoleon liczył na szybkie rozstrzygnięcie wojny w kilku decydujących bitwach, które – tak jak w jego poprzednich kampaniach – doprowadziłyby przeciwnika do kapitulacji. Rosjanie, dysponujący słabszą armią, unikali jednak walnego starcia. Mimo sprzeciwu części dowódców zdecydowali się wciągnąć wroga w głąb kraju. Ta taktyka, w połączeniu z surowym klimatem, przyniosła Rosji zwycięstwo.

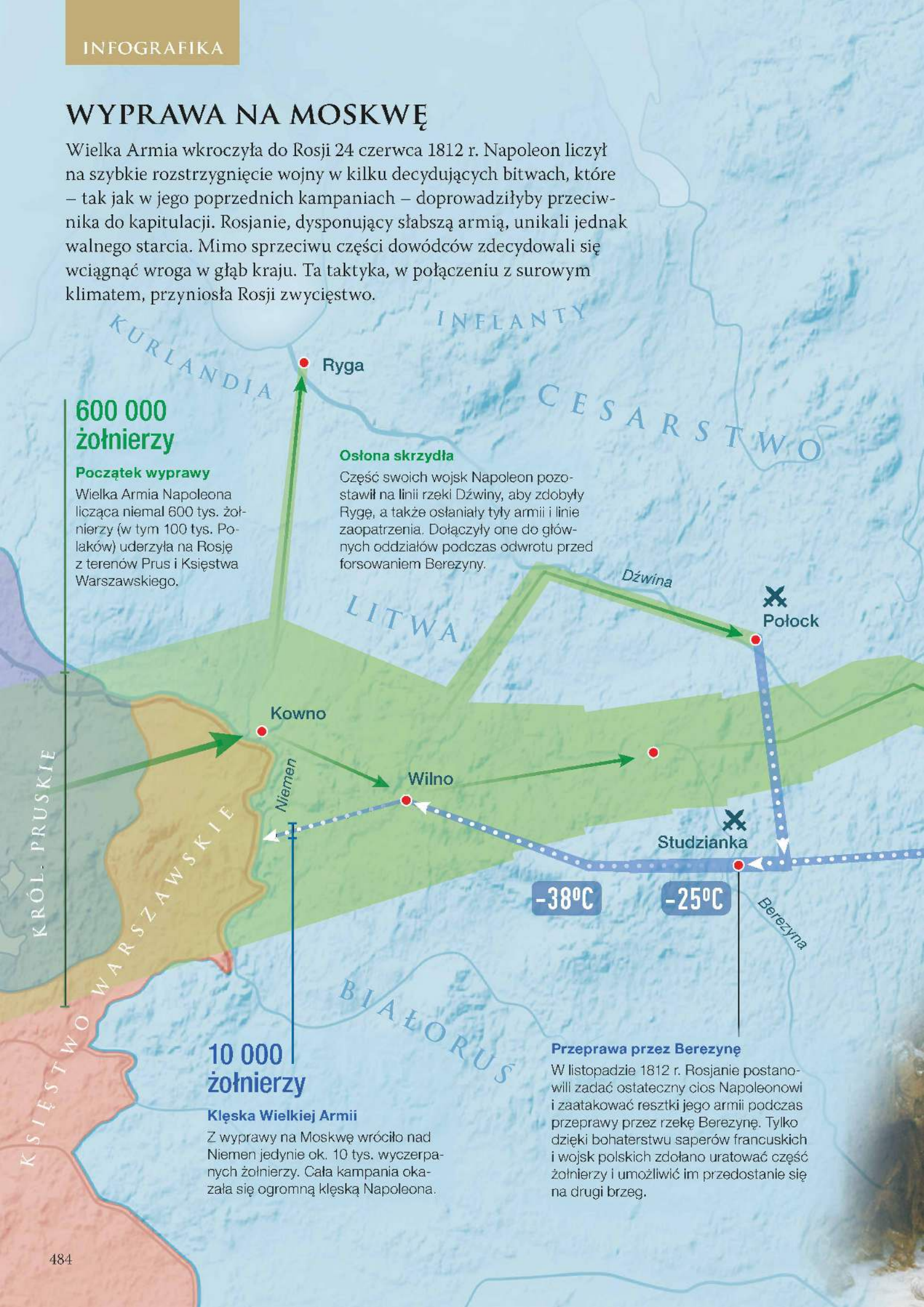

BITWA POD BORODINO

5–7 września 1812 r.

Gdy Wielka Armia podeszła pod Moskwę, rosyjscy dowódcy zdecydowali się na otwarte starcie. Trzydniowa bitwa była niezwykle krwawa. Zakończyła się taktycznym zwycięstwem Napoleona i odwrotem Rosjan, jednak nie przyniosła decydującego rozstrzygnięcia wojny.

Cesarz Napoleon Bonaparte

FRANCUZI:		ROSJANIE:
126 000	ŻOŁNIERZE	130 000
587	ARMATY	640
35 000	STRATY	55 000

Marszałek Michaił Kutuzow

ROSYJSKIE

Bitwa o Smoleńsk

Walki stoczone w sierpniu 1812 r. przez Polaków i Francuzów pozwoliły im wyprzeć Rosjan z miasta. Po przegranej zaczęli oni stosować taktykę spalonej ziemi – unikali bitew i niszczyli zapasy pożywienia oraz mosty i przeprawy.

Borodino

MOSKWA

0°C

Smoleńsk

Dniepr

-26°C

-11°C

Krasne

Małojarosławiec

Bitwa pod Małojarosławcem

Stoczona 24 października bitwa, wobec zaciętego oporu Rosjan, zmusiła Napoleona do skierowania swojej armii ponownie na spustoszony szlak smoleński, a nie na pozbawione lasów tereny południowe.

100 000 żołnierzy

Zajęcie Moskwy

Napoleon wkroczył do opuszczonej i pozbawionej żywności Moskwy 14 września 1812 r. Po miesiącu, 18 października, gdy upadły nadzieje na rokowania pokojowe z carem, cesarz zarządził odwrót.

W czerwcu 1812 r. Wielka Armia wkroczyła do Rosji. Napoleon liczył na szybkie rozstrzygnięcie wojny w kilku decydujących bitwach, które spowodowałyby kapitulację przeciwnika. Rosjanie unikali jednak walki i wciągali przeciwnika w głąb kraju. Aby zaś utrudnić mu zaopatrzenie, na drodze przemarszu Wielkiej Armii niszczyli wsie i zapasy żywności. Stosowali także wojnę partyzancką i podjazdową, czym stale zagrażali Francuzom.

Po stoczeniu nierozstrzygniętych bitew **pod Smoleńskiem** i **Borodino** Napoleon zajął Moskwę. Car Aleksander I nie podjął jednak rokowań i Francuzi musieli rozpocząć odwrót. Manewr ten okazał się katastrofalny dla Wielkiej Armii – nieprzyjaciel, choroby i surowy klimat zdziesiątkowały bowiem jej szeregi. Cała kampania moskiewska zakończyła się ogromną klęską Napoleona, który stracił ok. 400 tys. żołnierzy. Podążający za wycofującymi się Francuzami Rosjanie wkroczyli do Księstwa Warszawskiego.

WOJNA Z WIELKĄ KOALICJĄ

Wiosną 1813 r. do wojny przeciwko napoleońskiej Francji włączyły się Prusy, które powołały pod broń aż 280 tys. ludzi. Armia rosyjsko-pruska dotarła do Łaby. Napoleonowi udało się zebrać we Francji 150 tys. żołnierzy i rozbić wojska przeciwników pod Lützen i **pod Budziszynem**. Przez kilka miesięcy trwało zawieszenie broni potrzebne obu stronom do sformowania większych armii.

W tym czasie powstawała już VI koalicja antyfrancuska (1812–1814). Wojnę jak wcześniej finansowała Wielka Brytania, a do koalicji weszły jeszcze Rosja, Prusy, Szwecja i latem 1813 r. – także Austria, która uznała, że większe korzyści przyniesie jej klęska Napoleona. Dodatkowym osłabieniem była porażka Francuzów w Hiszpanii w wojnie z armią brytyjsko-hiszpańską, którą dowodził **gen. Arthur Wellington** [czyt.: artur łelington]. Cesarz Francuzów zebrał 250 tys. żołnierzy, wśród których byli Francuzi, Włosi, Niemcy, Holendrzy i Polacy. Koalicja dysponowała dwukrotnie większą armią, a jej żołnierze szli do walki z zapałem – w przeciwieństwie do żołnierzy napoleońskich, zmęczonych wieloletnimi wojnami. Wrogie armie spotkały się w październiku 1813 r. **pod Lipskiem**, gdzie doszło do trzydniowej batalii zwanej **„bitwą narodów"**. Armia Napoleona przegrała, a sam cesarz musiał wycofać się z pola bitwy.

Pomimo klęski Napoleona w bitwie pod Lipskiem wojna trwała nadal. Austriacy atakowali bronioną przez Włochów północną Italię, wojska pruskie zajęły Holandię, z kolei połączone siły koalicji wkroczyły do Francji. Francuzi nie chcieli dłużej walczyć, a monarchiści w kraju wzywali do poparcia wojsk koalicji. Ostatecznie napór armii koalicji doprowadził do całkowitej klęski Francuzów. Wiosną 1814 r. antyfrancuskie siły wkroczyły do Paryża. W kwietniu Napoleon został zmuszony do abdykacji, a królem Francuzów

WOJNY EPOKI NAPOLEOŃSKIEJ

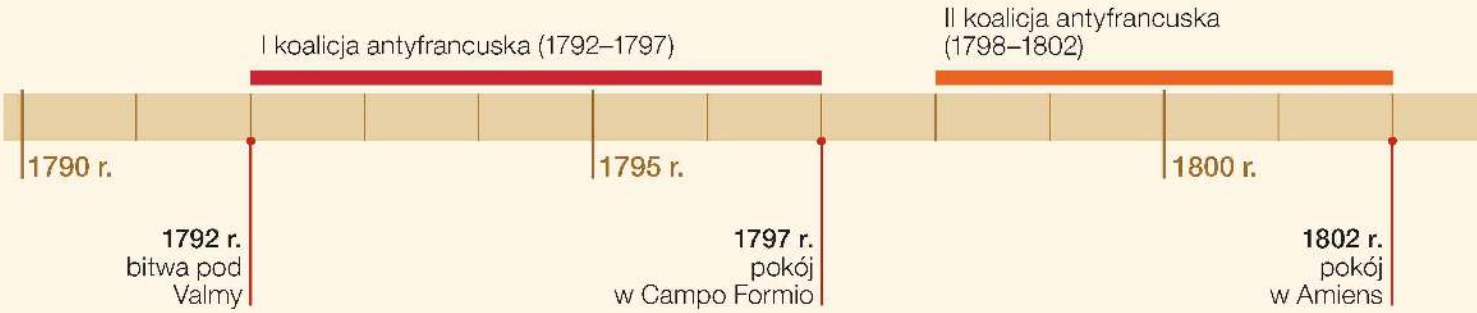

? Z którą koalicją antyfrancuską wojska Napoleona walczyły najdłużej?

„BITWA NARODÓW" POD LIPSKIEM

Bitwa pod Lipskiem, stoczona w dniach 16–19 października 1813 r., jest nazywana „bitwą narodów", w której wzięły udział armie aż siedmiu państw.

- *obraz, Niemcy, XIX w.*

Bitwa pod Lipskiem w październiku 1813 r. była największą stoczoną przez Napoleona i zarazem jego największą porażką. Pod Lipsk, gdzie stacjonowały wojska napoleońskie, nadciągnęły trzy armie z różnych stron: rosyjsko-pruska, austriacko-bawarska i szwedzka. Przeciwko siłom koalicjantów liczącym ok. 360 tys. cesarz wystawił armię o połowę mniejszą, jedynie 175 tys. żołnierzy. Trzy dni zmagań doprowadziły do całkowitej klęski wojsk napoleońskich. W czasie walki na stronę wroga przeszła armia saska, co było dodatkowym ciosem dla cesarza. Do końca bitwy po stronie Napoleona walczyli Polacy pod wodzą księcia Józefa Poniatowskiego. Sam Napoleon z 70 tys. żołnierzy z trudem przebił się przez armię austriacko-bawarską i wycofał z pola bitwy. W walkach brali udział przedstawiciele ponad 20 narodów europejskich, dlatego w historii starcie to jest nazywane „bitwą narodów".

? Jakie czynniki zadecydowały o klęsce Napoleona pod Lipskiem?

ogłoszono **Ludwika XVIII**, brata obalonego w czasie rewolucji Ludwika XVI. Koalicja zgodziła się jednak na to, aby Napoleon zachował tytuł cesarski i zamieszkał dożywotnio na włoskiej wyspie Elbie. Dodatkowo otrzymał pensję 2 mln franków rocznie i straż przyboczną. Natomiast Francja na mocy pokoju zawartego w Paryżu w maju 1814 r. miała powrócić do granic z 1792 r.

„STO DNI" NAPOLEONA

Już we wrześniu 1814 r. rozpoczął się w Wiedniu kongres pokojowy, który miał uporządkować stosunki w Europie po epoce napoleońskiej. We Francji nowy król Ludwik XVIII okazał się bardzo niepopularny. Sytuację i nastroje społeczne wykorzystał Napoleon, który w lutym 1815 r. przybył z Elby do kraju na czele tysiąca żołnierzy. Cesarz był witany przez

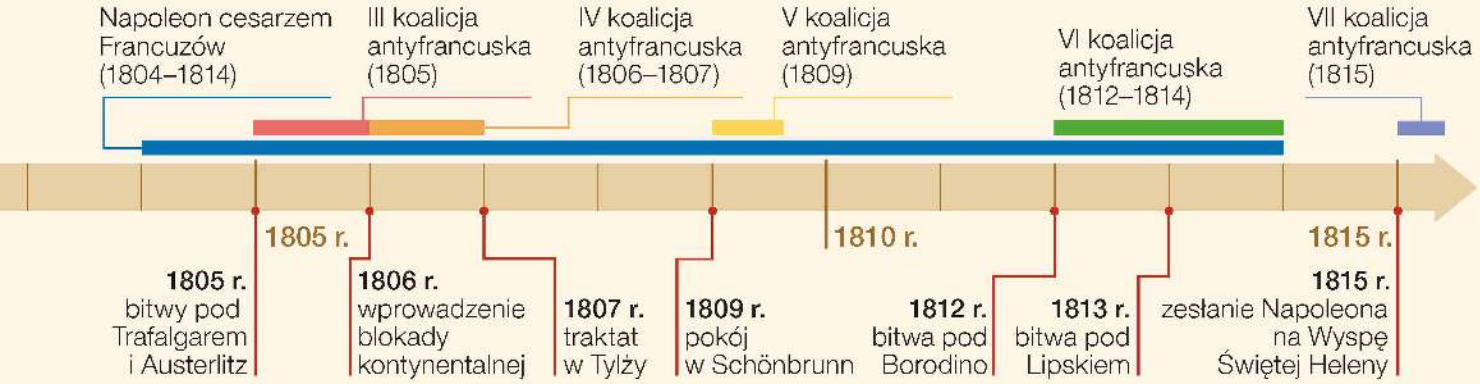

UPADEK NAPOLEOŃSKIEJ FRANCJI

? 1. Wymień główne miejsca bitew napoleońskich w latach 1812–1815.

2. Wskaż kraje sprzymierzone z napoleońską Francją oraz prowadzące z nią wojnę.

ludność z entuzjazmem. Kolejne oddziały wojska wysyłane przeciwko Napoleonowi przez nowego władcę przechodziły na stronę cesarza bez walki. Dzięki temu szybko opanował on Paryż i przejął władzę.

Na wieść o powrocie Napoleona do Francji bardzo szybko zawiązała się VII koalicja antyfrancuska (1815 r.), złożona z wielu państw europejskich na czele z Wielką Brytanią. Wojska koalicyjne nie zdemobilizowały swoich oddziałów, dlatego wkrótce na terenie Belgii uformowała się brytyjska armia gen. Wellingtona i pruska marsz. Blüchera [czyt.: blisiera]. W czerwcu 1815 r. Napoleon wyruszył przeciwko wojskom pruskim do Belgii. Tam **pod Waterloo** doszło do decydującej bitwy, która okazała się całkowitą klęską armii francuskiej. Już w lipcu 1815 r. Brytyjczycy i Prusacy ponownie wkroczyli do Paryża.

Po ponad stu dniach rządów Napoleon po raz kolejny został zmuszony do abdykacji. Tym razem jednak koalicja potraktowała go znacznie bardziej surowo. Musiał zrzec się tytułu

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie skutki przyniosła epoka napoleońska?

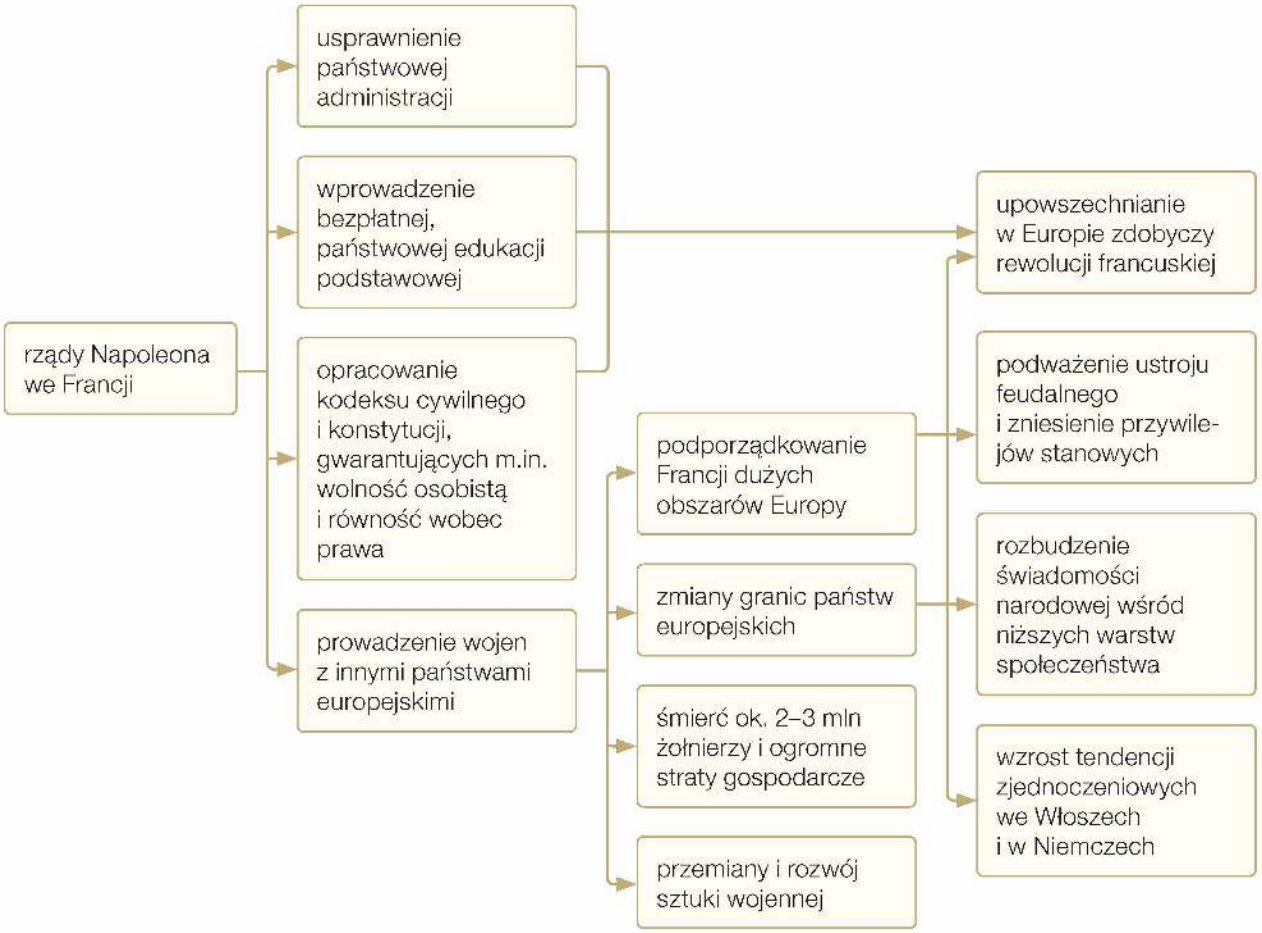

cesarskiego i jako więzień brytyjski został osadzony na Wyspie Świętej Heleny, leżącej na Atlantyku, w odległości ok. 1800 km od wybrzeży Afryki. Po kilku latach spędzonych w niewoli, w 1821 r., Napoleon Bonaparte zmarł wśród kilku swoich najbliższych przyjaciół.

SKUTKI EPOKI NAPOLEOŃSKIEJ

Epoka napoleońska odcisnęła niezatarte piętno na dziejach nowożytnej Europy i miała ogromny wpływ na przeobrażenia polityczne, społeczne i kulturowe. W trakcie kilkunastu lat dynamicznie zmieniały się granice różnych państw – powstawały nowe, terytorium innych zostało zaś nieco okrojone. Z pewnością w czasach napoleońskich została rozbudzona świadomość wielu europejskich narodów. Polacy domagali się odbudowy swojego niezależnego państwa, Niemcy i Włosi coraz głośniej mówili o zjednoczeniu poszczególnych małych państw w jedno silne państwo narodowe. Z kolei południowi Słowianie (zwłaszcza Słoweńcy) zaczęli domagać się autonomii. Mimo że granice Francji w 1815 r. przywrócono do tych z czasu rewolucji francuskiej, to jednak zmiany polityczne w Europie były wciąż dostrzegalne. Zwłaszcza dotkliwy okazał się upadek Republiki Weneckiej, która została włączona do Cesarstwa Austriackiego.

Epoka napoleońska utrwaliła także zdobycze rewolucji francuskiej i rozniosła je po całej Europie:

- w wielu krajach na wzór Francji tworzono nowoczesny aparat państwowy;
- podboje napoleońskie podważyły w wielu regionach ustrój feudalny, co poskutkowało m.in. zniesieniem przywilejów stanowych;

Piechota brytyjska odpierająca atak kawalerii francuskiej podczas bitwy pod Waterloo. Szarża Francuzów zakończyła się niepowodzeniem, ponieważ Brytyjczycy w porę sformowali swoje oddziały w czworoboki, które wytrzymały atak kilku tysięcy jeźdźców.

▪ *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

- we Francji i na terytoriach sprzymierzonych z Napoleonem wprowadzono konstytucje oraz kodeks cywilny, który utrwalił nowe zasady społeczne;
- zapoczątkowane we Francji reformy szkolnictwa, które podporządkowywały cały aparat edukacji państwu, stały się wzorem dla rozwiązań w innych krajach.

Jednak działania Napoleona miały również wiele negatywnych skutków dla kontynentu europejskiego:

- na polach bitew w wojnach napoleońskich zginęło ok. 2–3 mln ludzi;
- wielu żołnierzy na skutek odniesionych ran stało się kalekami;
- gospodarki poszczególnych obszarów przez kolejne lata odczuwały dotkliwe skutki przemarszów wojsk i konieczności utrzymania walczących armii;
- blokada kontynentalna nałożona przez Napoleona na Wielką Brytanię spowodowała dotkliwe straty w tamtejszym przemyśle oraz negatywnie odbiła się na finansach państw, które w tej blokadzie uczestniczyły.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij przyczyny wojny francusko-rosyjskiej z 1812 r.
2. Oceń, jakie błędy popełnił Napoleon w polityce europejskiej.
3. Opowiedz, dlaczego postać Napoleona Bonapartego w wielu krajach europejskich owiana jest legendą.
4. Scharakteryzuj skutki polityczne i społeczne epoki napoleońskiej dla Europy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Bordonove, *Napoleon Bonaparte*, tłum. G. Majcher, Warszawa 2010.
Europa i świat w epoce napoleońskiej, red. M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1988.
M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1–2, Poznań 1999.

4 LEGIONY POLSKIE WE WŁOSZECH

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja na ziemiach polskich pod zaborami,
- różne wizje odzyskania niepodległości,
- szlak bojowy Legionów,
- znaczenie Legionów Polskich.

ZIEMIE POLSKIE POD ZABORAMI

Rozbiory doprowadziły do zerwania połączeń gospodarczych pomiędzy poszczególnymi ziemiami dawnego państwa polsko-litewskiego. Wywołało to kryzys ekonomiczny na tych obszarach, który pogłębiała polityka eksploatacji wdrożona przez zaborców.

Obszary zajęte przez Rosję zostały podzielone na gubernie, którymi zarządzali carscy urzędnicy. Władze zastosowały wiele represji wobec uczestników insurekcji kościuszkowskiej. Szlachcie odbierano majątki, które otrzymali urzędnicy wierni carowi, a ok. 20 tys. osób zesłano na Syberię. Pozbawiono także przywilejów szlachtę zaściankową i niebędącą właścicielami ziemskimi. Na Wołyniu i Podolu zwalczano kościół greckokatolicki (unicki) i wprowadzano tam prawosławie. Po śmierci Katarzyny II w 1796 r. szlachta polsko-litewska wystosowała petycję do nowego cara Pawła I o przywrócenie języka polskiego jako urzędowego, powoływanie polskich urzędników i powstrzymanie prześladowania unitów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Władca ten uwolnił z więzienia Tadeusza Kościuszkę, Juliana Ursyna Niemcewicza i innych działaczy patriotycznych oraz zezwolił na częściową odbudowę

TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK

W 1800 r. w pruskiej Warszawie grupa polskich działaczy i uczonych powołała do życia Towarzystwo Przyjaciół Nauk, instytucję zrzeszającą polskich literatów i przedstawicieli nauki. Wśród nich było wielu działaczy Sejmu Wielkiego, którzy po klęsce insurekcji kościuszkowskiej i upadku państwa polsko-litewskiego uznali, że najlepszą formą walki o polskość jest wspieranie polskiej kultury i nauki. Głównym ideologiem towarzystwa został Stanisław Staszic, który jednak wkrótce wycofał się z polityki i zajął geologią oraz górnictwem. Towarzystwo podzielono na pięć wydziałów. Każdy z nich, złożony nie więcej niż z 60 członków, zajmował się poszczególną dziedziną nauki. W pracach towarzystwa udział brali m.in. Samuel Bogumił Linde – autor pierwszego *Słownika języka polskiego*, Onufry Kopczyński – autor pierwszego podręcznika do gramatyki języka polskiego, Jan Śniadecki – matematyk, astronom i filozof, poeta Franciszek Karpiński czy historyk Julian Ursyn Niemcewicz. Towarzystwo Przyjaciół Nauk funkcjonowało również w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego.

? W jakim celu powołano Towarzystwo Przyjaciół Nauk?

Samuel Bogumił Linde po klęsce powstania kościuszkowskiego wyjechał do Wiednia, gdzie został bibliotekarzem. Podczas tej pracy zebrał materiały do dzieła swojego życia.

- *obraz, Polska, XIX w.*

Uniwersytet Wileński po III rozbiorze utracił prestiż i działał jako Szkoła Główna Wileńska. Swój statut odzyskał w 1803 r. za zgodą cara Aleksandra I – od tej pory funkcjonował jako Carski Uniwersytet Wileński.

▪ *obraz, Wilno, XIX w.*

samorządu szlacheckiego. Polacy w zaborze rosyjskim zdecydowali się wówczas zrezygnować z walki zbrojnej, a rozwijać polskie szkolnictwo i gospodarkę. Miało to umożliwić przyszłym pokoleniom nie tylko utrzymanie dziedzictwa Rzeczypospolitej, lecz także stworzenie podstaw nowoczesnego społeczeństwa, które w sprzyjających warunkach politycznych mogłoby odbudować państwo polsko-litewskie. W 1803 r. wznowiono działalność uniwersytetu w Wilnie, a dwa lata później otwarto polskie liceum w Krzemieńcu na Wołyniu.

Z polskich obszarów wcielonych do Prus utworzono cztery nowe prowincje, które z kolei dzieliły się na departamenty. Władzę policyjną, wojskową i skarbową pełniły tam tzw. kamery, a sądowniczą – rejencje. Na ich czele stali niemieccy urzędnicy, podobnie jak w najmniejszych jednostkach administracyjnych – powiatach, w których władzę pełnili landraci (radcy ziemscy). Ustawą z 1797 r. utrzymano poddaństwo i pańszczyznę chłopów, a władzę sądową w prywatnych majątkach mieli specjalni urzędnicy – justycjariusze. Na ziemiach dawnych królewszczyzn władze pruskie osiedlały niemieckich kolonistów. Całkowicie zlikwidowano polskie szkolnictwo – uznano, że młodzież szlachecka ma się kształcić po niemiecku.

Ziemie wcielone przez Austrię nazwano Królestwem Galicji i Lodomerii, a obszary zagarnięte w 1795 r. uznano za Nową Galicję. Prowincją zarządzał gubernator urzędujący we Lwowie. Dzieliła się ona na cyrkuły administrowane przez starostów, z reguły pochodzących z Austrii. Szlachta uzyskała możliwość zasiadania w Sejmie Stanowym zbierającym się we Lwowie, ale miał on tylko doradczy głos w sprawach prowincji. Władze państwowe wprowadziły prawo do ustalania zasad powinności chłopów wobec szlachty w majątkach prywatnych i rozstrzygania w nich sporów. Podjęto germanizację polskiego szkolnictwa, także w Akademii Krakowskiej. Ponadto wdrożono surową kontrolę policyjną i cenzurę.

SYTUACJA SPOŁECZNA

Zaborcy, prowadzący na terenach dawnej Rzeczypospolitej politykę eksploatacji, nałożyli na ludność nowe podatki i zobowiązania. Szczególnie dotkliwy okazał się przede wszystkim pobór do armii państw zaborczych, zwłaszcza w okresie wojen z rewolucyjną Francją. Mimo że sytuacja ludności wyglądała nieco odmiennie pod rządami różnych władz zaborczych, wszystkie zdecydowały się ograniczyć prawa i przywileje szlachty, m.in. poprzez nakładanie na nią podatków, wcielanie do armii i pozbawianie prawa do nietykalności osobistej.

Do nowej sytuacji najszybciej przystosowały się arystokracja i bogata szlachta. Zaborczych władz nie akceptowała zaś szlachta średnia i drobna, która najbardziej odczuła utratę przywilejów. Jednak po ogromnym wstrząsie, jakim był upadek Rzeczypospolitej, i ta grupa powoli godziła się z rozbiorami. Do zmian bez trudu przywykli także chłopi – ich położenie właściwie niczym się nie różniło od wcześniejszego (a w józefińskiej Austrii mieli nawet lepsze warunki życia). Nastawione patriotycznie było za to polskie mieszczaństwo.

POLITYKA I KONSPIRACJA

Tuż po upadku Rzeczypospolitej okazało się, że między Rosją, Prusami i Austrią nie ma solidarności w sprawie polskiej. Król pruski zastanawiał się, czy nie przyjąć polskiej korony i nie odbudować państwa polskiego, a w Rosji za cara Pawła I doszło do złagodzenia polityki wobec Polaków. Powodowało to napięcia między zaborcami. To z kolei dawało nadzieję Polakom, którzy nie porzucili marzeń o niepodległości.

Wśród działaczy politycznych zarysowało się kilka pomysłów na walkę o niezależność. Pierwszym sposobem miało być ogólnonarodowe powstanie, w którym wzięliby udział także chłopi. Temu pomysłowi patronował Tadeusz Kościuszko. Jednak wielu Polaków w zaborze rosyjskim, na czele z księciem Adamem Jerzym Czartoryskim, uznało, że polskie państwo można odbudować również przy ścisłej współpracy z Rosją. Z kolei środowiska emigracyjne twierdziły, że jedyną drogą jest szukanie wsparcia w rewolucyjnej Francji, która prowadzi wojnę z Rosją, Prusami i Austrią.

Na ziemiach polskich tuż po rozbiorach pojawiały się grupy konspiracyjne pragnące walczyć o niepodległość. W Galicji w 1796 r. grupa zamożnej szlachty z **Walerianem Dzieduszyckim** na czele, wspierająca wcześniej insurekcję kościuszkowską, powołała organizację nazwaną **Centralizacją**. Zakładała ona powstanie zbrojne przy jednoczesnej pomocy Francji i Turcji w wojnie z Austrią i skłonienie tej ostatniej do wojny z Rosją. Plany te upadły, gdy oddziały szlachcica Joachima Deniski stacjonujące w mołdawskiej Bukowinie wkroczyły do Galicji. Zostały one szybko rozbite, a ich członkowie aresztowani przez władze cesarskie.

Aresztem zakończyła się także działalność **Franciszka Gorzkowskiego** w zaborze austriackim, który wzywał chłopów do walki o niepodległość i stworzenia państwa na wzór

WARTO WIEDZIEĆ

Kościuszko i Napoleon

W 1796 r. Tadeusz Kościuszko został zwolniony z więzienia carskiego i w 1798 r. przybył do Paryża. Wielu działaczy emigracyjnych chciało, aby stanął na czele formujących się w tym czasie Legionów Polskich. Naczelnik uznał jednak, że wiązanie sprawy polskiej z Francją nie doprowadzi do odzyskania niepodległości. W 1799 r. do idei Legionów Kościuszkę chciał przekonać sam Napoleon, lecz Naczelnik nie ufał Bonapartemu. Gdy przyszły cesarz obalił dyrektoriat, Kościuszko całkowicie wycofał się z poparcia dla francusko-polskiej współpracy wojskowej. Głosił niezmiennie, że polski naród musi sam wywalczyć niepodległość. Pomysł współpracy Napoleona i Kościuszki wrócił w 1806 r., gdy Francuzi wkroczyli na ziemie polskie. Naczelnik zażądał wówczas od cesarza gwarancji odbudowy Polski w granicach przedrozbiorowych, z ustrojem monarchii konstytucyjnej, oraz zniesienia poddaństwa chłopów i ich uwłaszczenia. Napoleon nie chciał jednak podejmować żadnych zobowiązań, co ostatecznie skłoniło Kościuszkę do zaniechania współpracy z cesarzem.

Car Paweł I Romanow uwalnia z niewoli Tadeusza Kościuszkę. Ceną za wolność własną i 20 tys. Polaków było złożenie przez naczelnika powstania wiernopoddańczej przysięgi carowi oraz przyrzeczenia, że nigdy nie wróci do Polski.

▪ *obraz, Petersburg, XIX w.*

? Jakie stanowisko wobec współpracy z Napoleonem reprezentował Tadeusz Kościuszko?

jakobińskiej Francji. Z kolei w Warszawie leżącej wówczas w zaborze pruskim założono tajne **Towarzystwo Republikanów Polskich**, ściśle współpracujące z emigracyjnymi środowiskami patriotycznymi. Ideą organizacji było przygotowanie podstaw do walki o niepodległość, głównie przeciwko Prusom, i pośrednictwo w wysyłaniu rekrutów do Legionów Polskich powstałych we Włoszech. Republikanie opowiadali się za utworzeniem państwa wzorowanego na rewolucyjnej Francji z okresu dyrektoriatu. Towarzystwo Republikanów Polskich rozwiązano na początku XIX stulecia.

POWSTANIE LEGIONÓW POLSKICH WE WŁOSZECH

Po upadku Rzeczypospolitej w Paryżu wśród polskich emigrantów pojawiły się dwie organizacje polityczne. Powstała jeszcze w okresie powstania kościuszkowskiego **Agencja** pod kierownictwem **Franciszka Barssa** przeciwstawiała się akcji zbrojnej i rewolucyjnej Polaków i głosiła dość umiarkowane cele. Przeciwko Agencji występowała **Deputacja Polska** na czele z **Franciszkiem Dmochowskim** i **Józefem Sułkowskim**. Wspierała ona działalność konspiracyjną na ziemiach polskich i domagała się budowania przyszłej Polski na wzór jakobińskiej Francji, w której wszystkie stany będą równe.

Mimo sporów politycznych emigracji paryskiej większość przebywających tam Polaków była zdania, że walkę o przyszłą Polskę należy połączyć z rewolucyjną Francją. Już w 1795 r. powstawały pomysły stworzenia polskich wojsk. Początkowo dyrektoriat był zdania, że sprawą Polski nie należy drażnić Rosji, ale gdy Francuzi potrzebowali żołnierzy w wojnie z Austrią, plan powołania oddziałów polskich odżył. Organizacją polskich wojsk zajęła się Agencja, z którą współpracował **gen. Jan Henryk Dąbrowski**, bohater insurekcji kościuszkowskiej. Dyrektoriat zezwolił jednak na powołanie polskich oddziałów nie we Francji, lecz w Republice Lombardzkiej we Włoszech, dzięki czemu nie musiał podejmować żadnych zobowiązań w sprawie polskiej.

Umowę o stworzeniu Legionów podpisano w **styczniu 1797 r.** między rządem Republiki Lombardzkiej a gen. Janem Henrykiem Dąbrowskim. Legiony Polskie miały wspierać wojska lombardzkie, lecz faktycznie służyły pod dowództwem francuskim. Już od stycznia 1797 r. do Legionów zaczęło wstępować wielu Polaków – zwłaszcza jeńców i dezerterów z wojsk austriackich, a także rodaków przebywających na emigracji.

Legiony Polskie we Włoszech przedstawiały wysoką wartość bojową. Przypadki dezercji i nieposłuszeństwa legionistów zdarzały się

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN HENRYK DĄBROWSKI (1755–1818)

Polski generał, uczestnik wojny w obronie Konstytucji 3 maja i insurekcji kościuszkowskiej, twórca Legionów Polskich we Włoszech. Wychowywał się w Niemczech, dlatego słabo znał język polski. Tak jak przodkowie wybrał służbę wojskową i wstąpił do armii saskiej. Do Rzeczypospolitej powrócił w 1792 r., by objąć stanowisko w kawalerii. Pod wpływem króla Stanisława Augusta Poniatowskiego przystąpił do konfederacji targowickiej, jednak wkrótce uznał, że należy walczyć o Polskę i wziął udział w insurekcji kościuszkowskiej. Po klęsce powstania udał się na emigrację do Paryża. Tam podjął się stworzenia Legionów Polskich, nad którymi objął dowództwo. W 1806 r. zaproponował cesarzowi powołanie oddziałów zbrojnych w Wielkopolsce. W armii Księstwa Warszawskiego walczył w kampaniach z lat 1809, 1812 i 1813. Po śmierci księcia Józefa Poniatowskiego objął naczelne dowództwo wojsk polskich. W 1815 r. powrócił do kraju, gdzie spędził ostatnie lata życia.

TEKST ŹRÓDŁOWY

MEMORIAŁ GENERAŁA JANA HENRYKA DĄBROWSKIEGO

Gen. Jan Henryk Dąbrowski podjął się utworzenia z pomocą Francji polskich wojsk. Aby przekonać Francuzów do tej idei, ogłosił memoriał opisujący najważniejsze cele planowanego przedsięwzięcia.

Chodziłoby o formację paru legionów franko-polskich przy armii Rzplitej nad Renem i we Włoszech [...]. *Te legiony służyłyby za środek i szkołę dla przyszłej armii polskiej* [...]. *Składałyby się z niektórych jenerałów polskich, którzy z odznaczeniem odbyli dwie ostatnie kampanie w Polsce* [...], *z oficerów podkomendnych* [...], *którzy działając w duchu narodowym, odmówili prawie wszyscy przyjęcia służby, jaką im mocarstwa współdzielące się Polską ofiarowały i Galicjanów gwałtownie wepchniętych w służbę cesarstwa austriackiego* [...]. *Te legiony służyłyby jako korpusy ochotników przy* [...] *Armii Rzplitej Francuskiej* [...]. *Wykonanie tego projektu [zapewni] Francji* [...]: *1) Wprowadzono by w nieład armię austriacką* [...]; *2)* [...] *można by* [...] *przyspieszyć zdecydowanie się sprzymierzeńców Rzplitej Francuskiej przeciw Moskwie i Austrii; 3)* [...] *wojskowi polscy* [...] *przejęliby się zasadami republikańskimi i wnieśliby je do swojej ojczyzny z uczuciem pewnej dumy, że je nabyli w szkole armii francuskiej jako jej towarzysze broni. Co do korzyści, jakie odnieść by mogła Polska, oto* [...]: *1) Umieszczono by zaszczytnie wojskowych polskich, pozbawionych dziś sposobu utrzymania a zdolnych walczyć za wspólną sprawę; 2) wojskowi polscy nabywaliby dalej nauki* [...]; *3) gdy to jądro armii zorganizowałoby się, a okoliczności pozwoliły użyć jej w Polsce, byłoby właściwe powiększyć ją przez rekrutację* [...]; *4) to ziarno armii polskiej* [...] *pracowałoby* [...] *nad utrzymaniem usposobienia patriotów wewnątrz Polski do gotowości powstania przeciw rządom nieprzyjaznym systemowi Rzplitej Francuskiej; 5)* [...] *starano by się* [...] *zgromadzić emigrantów polskich do prowincji pod panowaniem otomańskim, by tam przygotować oddział.*

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Toruń 1994, s. 117–118.

? 1. Opisz, jak według gen. Dąbrowskiego miały być zorganizowane Legiony Polskie.
2. Przedstaw argumenty twórcy Legionów mające przekonać Francuzów do idei stworzenia polskiego wojska.

niezmiernie rzadko. Były to oddziały świadome tego, o co walczą, wierne idei powołania państwa polskiego jako republiki ze wszystkimi obywatelami równymi wobec prawa. Odzwierciedlała to organizacja samych Legionów, gdzie o awansach nie decydowały majątek i dobre urodzenie, lecz wiedza wojskowa i wartość bojowa. Nie uznawano kar cielesnych, a także zwalczano zwyczaje pojedynkowania się i pijaństwa. Jednocześnie starano się kształcić żołnierzy, uczono ich pisać i czytać oraz pielęgnowano postawy patriotyczne.

KONIEC IDEI LEGIONÓW

W 1801 r. Napoleon zawarł w Lunéville pokój z Austrią. Polskie oddziały wojskowe przestały być potrzebne Francji, a nawet stały się dla niej problemem. Wspieranie sprawy polskiej

Wjazd gen. Jana Henryka Dąbrowskiego do Rzymu przedstawiony na obrazie Januarego Suchodolskiego.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

SZLAK BOJOWY LEGIONÓW POLSKICH WE WŁOSZECH

Z ochotników wstępujących do Legionów Polskich utworzono dwie legie (pułki) piechoty, batalion artylerii i pułk jazdy. Umundurowanie i organizacja tych oddziałów były zbliżone do dawnego wojska polskiego. Do walki Polacy ruszyli już w kwietniu 1797 r. w bitwie pod Rimini. Legioniści liczyli na pokonanie Austriaków, dlatego z rozżaleniem przyjęli pokój Francji z Austrią w Campo Formio. Po nim Legiony zostały przekształcone w Korpus Posiłkowy Republiki Cisalpińskiej powstałej z przekształcenia Republiki Lombardzkiej. W kolejnych latach Polacy ponownie wsparli Francuzów w walkach z II koalicją antynapoleońską.

I Legia dowodzona przez gen. Dąbrowskiego w krwawych bitwach nad rzeką Trebią i pod Novi straciła trzy bataliony z pięciu, a zdolnych do walki zostało jedynie ok. 800 żołnierzy.

Walki pod Magnano [czyt.: mańjano] **i wcześniejsza bitwa pod Legnano** [czyt.: leńjano] toczone z armią austriacką przyniosły olbrzymie straty II Legii, łącznie ze śmiercią jej dowódcy gen. Rymkiewicza.

Bitwa pod Civita Castellana [czyt.: cziwita kastelana] stoczona przez wojska francusko-polskie z siłami Królestwa Neapolu umożliwiła zajęcie stolicy tego państwa i ustanowienie tam republiki.

- miejsce koncentracji Legionów Polskich we Włoszech
- wyekspediowanie legionistów na Santo Domingo
- ważniejsze bitwy
- ważniejsze traktaty

Udział Legionów Polskich w działaniach:
- I kampanii w 1797 r.
- II kampanii w 1798 r.
- III kampanii w latach 1798–1799

17 V 1797 r. – organizacja z polskich ochotników dwóch Legii

9 I 1797 r. – podpisanie przez gen. Dąbrowskiego konwencji z władzami Republiki Lombardzkiej o utworzeniu Legionów Polskich

17 X 1797 r. – pokój w Campo Formio

3 V 1798 r. – wznowienie wojny, wkroczenie I Legii do Rzymu

4 XII 1798 r. – udział Polaków w bitwie pod Civita Castellana

VII–VIII 1799 r. – udział Legionów Polskich w walkach z siłami II koalicji antyfrancuskiej

Żołnierz piechoty Legionów Polskich

Oddziały polskie stworzone u boku Napoleona składały się głównie z piechoty. Podczas walk w 1799 r. liczyły one ok. 8 tys. żołnierzy podzielonych na dwie Legie. Kolejne 6 tys. Polaków służyło w Legii Naddunajskiej.

1 **Czapka rogatywka**, do której przypinano kokardy w barwach rewolucyjnej Francji.

2 **Karabiny** używane przez legionistów pochodziły ze zdobycznych magazynów austriackich.

3 **Bagnet** mocowany na lufie karabinu służył do walki wręcz, w której szczególnie odznaczali się żołnierze kompanii grenadierskich.

4 **Tasak bojowy** znajdował się na wyposażeniu tylko części żołnierzy piechoty.

Jan Henryk Dąbrowski (1755–1818) był polskim generałem, uczestnikiem wojny w obronie Konstytucji 3 maja i insurekcji kościuszkowskiej, twórcą Legionów Polskich we Włoszech.

8 IX 1799 r.
utworzenie Legii Naddunajskiej

kapitulacja Mantui, uwięzienie żołnierzy II Legii
30 VII 1799 r.

pokój francusko-austriacki w Lunéville
9 II 1801 r.

V 1802 r.
wysłanie oddziałów polskich na Santo Domingo w celu stłumienia antyfrancuskiego powstania

WARTO WIEDZIEĆ

Legia Naddunajska

Podczas walk z II koalicją antynapoleońską, potrzebujący posiłków Francuzi zezwolili na zorganizowanie w Republice Batawskiej przez gen. Karola Kniaziewicza **Legii Naddunajskiej**. Jej żołnierze w 1800 r. walczyli z armią austriacko-bawarską **pod Hohenlinden** – udział Polaków w dużej mierze przyczynił się do francuskiego zwycięstwa. Po zawarciu przez Francuzów pokoju w Lunéville wielu legionistów na znak protestu podało się do dymisji. Pozostałych wysłano na Santo Domingo.

? Poszukaj informacji na temat dalszych losów gen. Kniaziewicza.

Bitwa pod Hohenlinden odbyła się 3 grudnia 1800 r. W starciu uczestniczyła Legia Naddunajska, której kawaleria, atakująca z boku główną kolumnę nieprzyjaciela, znacząco przyczyniła się do zwycięstwa Francuzów.

▪ *grafika, Francja, XIX w.*

przeciwko Austrii było sprzeczne z francuską **racją stanu**. Z tego powodu zapadła decyzja, aby ok. 6 tys. polskich żołnierzy podzielić na dwie półbrygady i skierować w 1802 r. na wyspę Santo Domingo (obecnie Haiti). Polacy byli częścią korpusu ekspedycyjnego, który miał za zadanie stłumić powstanie na wyspie przeciwko Francji. Mieszkańcy Santo Domingo chcieli wyzwolić się spod francuskich rządów i stworzyć wolne państwo. Walka przeciwko ludziom pragnącym wolności kłóciła się z ideą legionistów – przecież każdy z polskich żołnierzy miał wyszyte na naramienniku: *Wszyscy ludzie wolni są braćmi*. Ostatecznie siły francuskie skapitulowały w 1803 r., a mieszkańcy wyspy ogłosili niepodległość. Wielu polskich żołnierzy zginęło w walce lub zmarło z powodu chorób. Tylko kilkuset z nich wróciło do Europy. Liczni wojskowi zrezygnowali ze służby i osiedlili się na wyspie.

Trzecia półbrygada polska została wysłana na służbę państw włoskich. Polscy żołnierze przestali jednak wierzyć w sens dalszej służby. Skoro nie mogli pomóc w odbudowaniu ojczyzny, walka stawała się bezcelowa. Wielu opuściło wówczas szeregi armii, choć trzon Legionów pozostał. W latach 1805–1806 legioniści wzięli udział w kolejnych walkach, podczas których wykazali się dużą wartością bojową.

ZNACZENIE LEGIONÓW POLSKICH

Legiony Polskie nie stanowiły znaczącej siły u boku Napoleona. W walkach przeciwko Austrii uczestniczyło wiele formacji złożonych z ochotników różnej narodowości. Jednak legioniści zdecydowanie rozsławili waleczność Polaków oraz sprawili, że sprawa polska wciąż była obecna na arenie międzynarodowej, a zwłaszcza

Polscy legioniści podczas walk z powstańcami na Santo Domingo. Polacy, nieprzyzwyczajeni do warunków panujących w tropikach, ginęli nie tylko z rąk wroga, lecz także z powodu upałów i różnych chorób.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

PIEŚŃ LEGIONÓW

W 1797 r. z wizytą do obozu Legionów Polskich we Włoszech przybył Józef Wybicki, pisarz i polityk z czasów stanisławowskich, bliski współpracownik gen. Dąbrowskiego. Wzruszony widokiem polskich wojsk Wybicki napisał słowa *Pieśni Legionów Polskich we Włoszech* i miał ją odśpiewać wśród żołnierzy 16 lipca 1797 r. w Reggio [czyt.: redżjo] nell'Emilia na melodię ludowego mazurka. Pieśń stała się popularna wśród legionistów. Śpiewano ją w momentach patriotycznych uroczystości, m.in. w rocznicę zburzenia Bastylii. W następnych latach legioniści traktowali utwór Wybickiego jako pieśń bojową i manifest walki o niepodległość ojczyzny. Nieco zapomniana za czasów Królestwa Polskiego *Pieśń Legionów* odzyskała popularność w czasie powstania listopadowego i po raz pierwszy zaczęła być postrzegana jako hymn. Po upadku zrywu została zakazana, a za jej wykonanie groziła nawet zsyłka na Syberię. Utwór stał się sposobem manifestacji polskości zarówno w kraju, jak i na emigracji. Po odzyskaniu niepodległości, w 1927 r., uchwałą sejmu *Mazurek Dąbrowskiego* stał się hymnem narodowym.

? Poszukaj informacji na temat innych pieśni, które odgrywały rolę hymnu Polski.

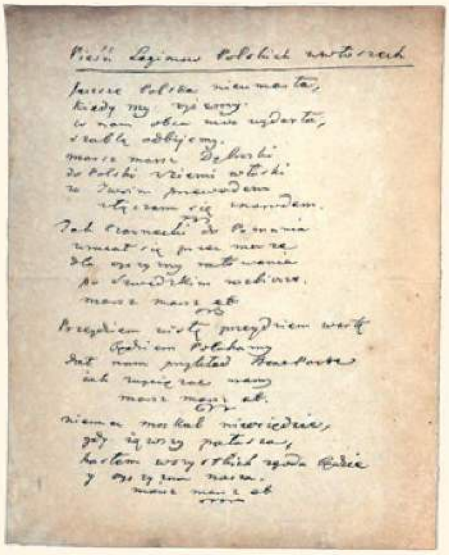

Kopia rękopisu Józefa Wybickiego z tekstem *Mazurka Dąbrowskiego* ze zbiorów Muzeum Hymnu Narodowego w Będominie. Oryginał zaginął podczas II wojny światowej.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

we Francji. Legiony wyrażały zdecydowany sprzeciw Polaków wobec rozbiorów, stały się także szkołą kształtującą postawy obywatelskie, patriotyczne i demokratyczne polskich żołnierzy. Dzięki służbie w Legionach wykształciła się znakomita kadra oficerska, która była gotowa tworzyć polską armię kilka lat później, w okresie Księstwa Warszawskiego. Należy jednak pamiętać, że w wojnach prowadzonych przez Francję zginęło blisko 20 tys. legionistów spośród wszystkich 35 tys. walczących.

Politycznie idea Legionów poniosła klęskę. Brak jednoznacznych kroków Napoleona w sprawie polskiej oraz udział polskich żołnierzy w tłumieniu powstania na Haiti czy walk wolnościowych we Włoszech spowodowały, że zarówno na emigracji, jak i na ziemiach polskich działacze patriotyczni rezygnowali z pomysłu odzyskania niepodległości z pomocą Francji. Coraz bardziej żywa stawała się idea Tadeusza Kościuszki, że Polacy powinni sami wyzwolić się spod panowania zaborców. Idea powstańczej walki została dobitnie wyrażona w broszurze *Czy Polacy mogą się wybić na niepodległość?*, napisanej przez Józefa Pawlikowskiego, współpracownika Kościuszki.

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację na ziemiach polskich po III rozbiorze.
2. Przedstaw idee zmierzające do odzyskania przez Polskę niepodległości.
3. Scharakteryzuj okoliczności powstania i wartość bojową Legionów.
4. Oceń znaczenie Legionów Polskich we Włoszech.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*, Poznań 1996.
P. Wandycz, *Pod zaborami 1795–1918*, Warszawa 1994.

5 KSIĘSTWO WARSZAWSKIE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- plany sojuszu z Rosją,
- geneza i ustrój Księstwa Warszawskiego,
- udział Księstwa Warszawskiego w wojnach napoleońskich,
- znaczenie Księstwa Warszawskiego.

Z ROSJĄ CZY Z NAPOLEONEM?

Idea Legionów i pomocy rewolucyjnej Francji w odzyskaniu niepodległości traciła zwolenników, zniechęconych bierną postawą Napoleona wobec sprawy polskiej. Tymczasem wśród Polaków w zaborze rosyjskim umacniał się pomysł odbudowy ich państwa przy pomocy Rosji. Za rządów imperatora Pawła I i jego syna Aleksandra I (car od 1801 r.) zelżał ucisk w zaborze rosyjskim, odradzało się życie kulturalne i gospodarcze. Wielu Polaków uznało to za dogodny moment do podjęcia współpracy polsko-rosyjskiej. Zwłaszcza bogata szlachta i arystokracja doszły do wniosku, że perspektywa sojuszu z Rosją jest znacznie korzystniejsza niż zwycięstwo Francji i powrót z emigracji „polskich jakobinów", co mogłoby doprowadzić w ojczyźnie do zmian w duchu rewolucyjnym.

Książę Adam Jerzy Czartoryski w 1791 r. był członkiem Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji Rządowej, a rok później jako ochotnik wstąpił do armii litewskiej i brał udział w wojnie polsko-rosyjskiej.

- *obraz, Francja, XIX w.*

Orędownikiem przymierza Polaków z Rosją był książę **Adam Jerzy Czartoryski**, który tuż po upadku Rzeczypospolitej trafił do Rosji jako zakładnik gwarantujący podporządkowanie się wpływowej rodziny Czartoryskich władzy carskiej. Młody książę zdobył zaufanie i stał się przyjacielem następcy tronu carskiego Aleksandra. Gdy ten został imperatorem, mianował Czartoryskiego ministrem spraw zagranicznych, przez co Polak uzyskał ogromny wpływ na politykę Imperium Rosyjskiego. Książę opracował własną koncepcję polityczną, zwaną (od jego siedziby w Puławach) „planem puławskim". Polska miała zostać odbudowana z ziem zaboru pruskiego i austriackiego przy jednoczesnej unii dynastycznej z Rosją. Czartoryski był także orędownikiem sojuszu Rosji z Anglią, wymierzonego przeciwko Prusom. Właśnie w wojnie Rosji z Prusami książę upatrywał możliwości odzyskania ziem polskich.

Początkowo Aleksander I był nastawiony pozytywnie do tego planu, lecz w Petersburgu dużym poparciem cieszyła się propruska polityka. Gdy wybuchła wojna III koalicji (m.in. Rosji i Austrii) przeciwko Francji, a Prusy pozostawały neutralne, wydawało się, że wojna rosyjsko-pruska jest bliska. W 1805 r. Aleksander I przybył na ziemie polskie i część Polaków liczyła, że koronuje się wówczas na króla Polski. Jednak władca Rosji ominął Warszawę i udał się prosto do Berlina, aby podpisać sojusz antyfrancuski z Prusami. Całkowicie rozwiało to marzenie o odbudowaniu Polski w sojuszu z Rosją.

NAPOLEON NA ZIEMIACH POLSKICH

W latach 1805–1806 środowiska Polaków liczące na współpracę z Francuzami zaczęły wierzyć, że przyniesie ona w końcu realne korzyści. Po koronacji cesarskiej Napoleon prowadził z sukcesami wojny ze wszystkimi zaborcami Polski. W 1805 r. pokonał wojska austriacko-rosyjskie pod Austerlitz, a w październiku 1806 r. odniósł znakomite zwycięstwo pod Jeną i Auerstedt nad Prusami. Tuż potem zajął Berlin, a jego armia zbliżyła się do granic Rzeczypospolitej. Na ziemiach polskich zaboru pruskiego odżyły wówczas nadzieje na niepodległość. W listopadzie 1806 r. Napoleon polecił Józefowi Wybickiemu opublikować odezwę do Wielkopolan, w której nawoływał ich do walki z Prusakami. W jej wyniku zaczęły powstawać oddziały powstańcze, które rozpoczęły usuwanie zaborców z terenu Wielkopolski. Dzięki temu Francuzi z łatwością wkroczyli do Warszawy, entuzjastycznie witani przez Polaków.

Nie wszystkie środowiska popierały jednak francusko-polską współpracę. Napoleon zdecydował się pozyskać wówczas dla swojej sprawy polską arystokrację. Już w styczniu 1807 r. powołał w Warszawie **Komisję Rządzącą** jako tymczasowy polski rząd. Na jej czele stanął Stanisław Małachowski, marszałek Sejmu Czteroletniego, a jedno z pięciu ministerstw (resortów), zajmujące się wojskiem, powierzono **księciu Józefowi Poniatowskiemu**. Głównym zadaniem Komisji była organizacja wojska i zaopatrzenia dla armii francuskiej. W krótkim czasie Poniatowski powołał pod broń 3 legie, liczące ponad 30 tys. ludzi.

Triumfalny wjazd Napoleona do zdobytego Gdańska nastąpił 1 czerwca 1807 r. Miasto było oblegane od początku marca przez wojska francuskie i wspierające je oddziały polskie.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

KSIĄŻĘ JÓZEF PONIATOWSKI (1763–1813)

Bratanek króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, dowódca naczelny armii Księstwa Warszawskiego i marszałek Francji. Urodził się w Wiedniu, gdzie jego ojciec, gen. Andrzej Poniatowski, brat polskiego króla, służył w wojsku. Jako młodzieniec wstąpił do armii habsburskiej. Szybko uzyskał stopień pułkownika i stanowisko adiutanta cesarza Józefa II. Na życzenie Stanisława Augusta opuścił Wiedeń i wstąpił do polskiego wojska. Podczas wojny z Rosją w 1792 r. dał się poznać jako znakomity dowódca i odważny żołnierz. Po upadku powstania kościuszkowskiego odmówił przyjęcia posady w armii carskiej. Na wiele lat zrezygnował ze służby w wojsku aż do momentu, gdy zaczęto organizować armię Księstwa Warszawskiego. Przyjął stanowisko naczelnego wodza wojska polskiego. Doskonale sprawdził się w zwycięskiej kampanii 1809 r., a podczas wojny z Rosją wielokrotnie wyróżniał się w szeregach V Korpusu Wielkiej Armii. Jako dowódca polskich oddziałów uczestniczył w kampanii 1813 r. Poległ podczas bitwy pod Lipskiem, w trakcie której został mianowany marszałkiem Francji.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jaka była geneza Księstwa Warszawskiego?

POWSTANIE KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Ostatecznie o losach Polaków miała zdecydować wojna Napoleona z Rosją, która toczyła się na ziemiach pruskich. Po krwawych bitwach pod Iławą Pruską i Frydlandem Rosjanie zdecydowali się na pokój. Podpisany w Tylży układ między Napoleonem i Aleksandrem I zawierał także punkty dotyczące ziem polskich. Uzgodniono w nim, że z ziem zaboru pruskiego powstanie **Księstwo Warszawskie**, które miało zostać połączone unią personalną z Królestwem Saksonii.

Nowe państwo stało się jedynie namiastką niepodległej Polski. Zostało stworzone tylko z obszarów II i III zaboru pruskiego, dlatego obejmowało zaledwie 104 tys. km^2 i 2,6 mln ludności. Powstało na skutek kompromisu wypracowanego pomiędzy Napoleonem a carem. Aleksander I nie chciał, aby nowe państwo polskie, zależne od Francji, stanowiło zagrożenie dla Rosji, podobnie cesarz Francuzów nie był zainteresowany odzyskaniem pełnej niepodległości przez Polskę. Małe Księstwo Warszawskie, pozbawione dostępu do morza, jawiło się jako kraj słaby pod względem gospodarczym. Ponadto nie było w stanie utworzyć dużej armii z powodu niewielkiej liczby mieszkańców.

O zależności Księstwa Warszawskiego od Francji świadczy to, że sam Napoleon podyktował konstytucję tego państwa. Na czele

Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona 22 lipca 1807 r. przedstawione na obrazie Marcella Bacciarellego. Scena jest wytworem wyobraźni artysty, cesarz nie wręczył bowiem uroczyście aktu Komisji Rządzącej, a jedynie go podpisał.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

KSIĘSTWO WARSZAWSKIE

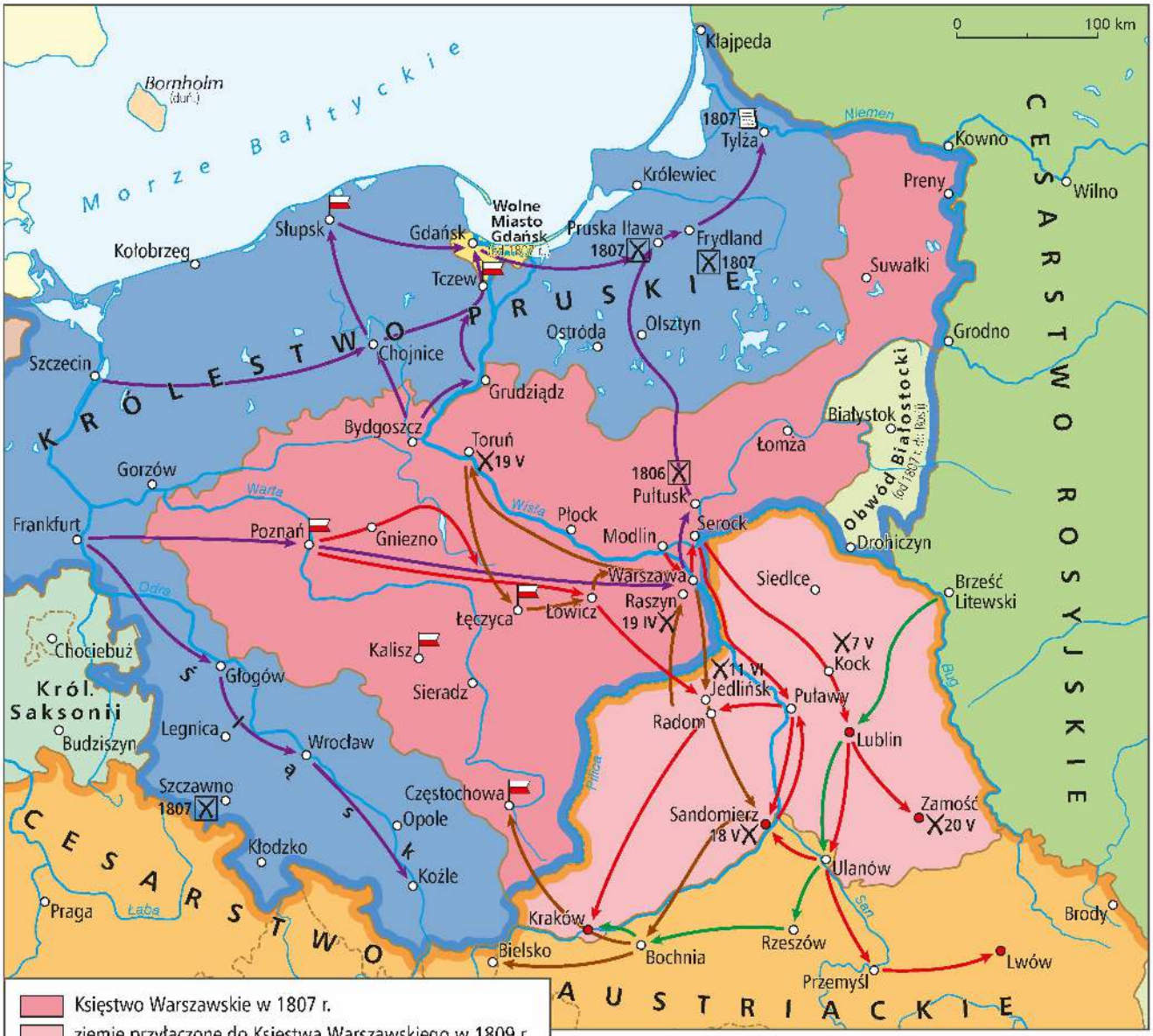

Księstwa stanął król Saksonii **Fryderyk August I** (wnuk Augusta III). **22 lipca 1807 r.** Napoleon nadał Księstwu Warszawskiemu konstytucję, która była wzorowana na francuskiej i wprowadzała ograniczony trójpodział władzy.

? 1. Opisz, z jakich ziem utworzono Księstwo Warszawskie.

2. Porównaj obszar Księstwa Warszawskiego ze współczesną Polską.

Zgodnie z nową ustawą zasadniczą książę miał władzę wykonawczą i ustawodawczą. Mógł wydawać dekrety uzupełniające konstytucję. Ograniczone kompetencje miał sejm, składający się z izby poselskiej (60 posłów wybierały sejmiki szlacheckie, a 40 zgromadzenia gminne) i senatu (6 biskupów rzymskokatolickich, 6 wojewodów i 6 kasztelanów). Przed sejmem książę mianował swoich ministrów, a posłowie mogli wprowadzać zmiany do prawa podatkowego, cywilnego i karnego. Książę mianował również Radę Ministrów, sprawującą władzę

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONSTYTUCJA KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Nadana Księstwu Warszawskiemu konstytucja wpisywała się w nowoczesne ustawy rządowe przełomu XVIII i XIX w.

TYTUŁ III. O rządzie
Artykuł 5
Korona książęca warszawska jest dziedziczną w osobie Króla Saskiego, jego potomków, dziedziców i następców w porządku następstwa ustanowionego w domu saskim.
Artykuł 6
Rząd jest w osobie króla. On sprawuje w całej swojej zupełności urzędowanie władzy wykonawczej. Od niego wychodzą projekta do praw. [...]
Artykuł 8
Jeśli nie osądzi za rzecz potrzebną mianować wicekróla, wyznaczy prezesa Rady Ministrów. W tym przypadku interesa rozmaitych ministrów będą roztrząsane na radzie, a potem oddane królowi do potwierdzenia.
Artykuł 9
Król zwołuje, przedłuża i odracza zgromadzenia głównego sejmu. Zwołuje także sejmiki, czyli zgromadzenia powiatowe, i zgromadzenia gminne. Prezyduje w senacie, gdy to przyzwoitym osądzi.

TYTUŁ IV
Artykuł 19
Sejm Główny składa się z 2 izb, to jest z Izby pierwszej, czyli Senatorskiej, i z drugiej Izby, czyli Poselskiej.
Artykuł 20
Sejm Główny zgromadza się co 2 lata w Warszawie, i to w czasie oznaczonym aktem zwołującym, wydanym przez króla. Posiedzenie nie trwa dłużej jak dni 15.
Artykuł 21
Działaniami jego są: naradzanie się nad prawem podatkowym, czyli urządzeniem skarbowym, i nad prawami tyczącymi się odmian, które uczynić wypada bądź w prawodawstwie cywilnym, bądź też w systemie bicia pieniędzy.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 39–41.

? 1. Opisz, jak został zrealizowany trójpodział władzy w Księstwie Warszawskim.
2. Przedstaw kompetencje poszczególnych organów państwowych.

wykonawczą w Księstwie. Językiem urzędowym był język polski, a kraj podzielono na sześć departamentów. Księstwo Warszawskie nie było jednak suwerennym państwem. Decyzje w polityce zagranicznej i sprawach wojskowych musiały być akceptowane przez urzędującego w Warszawie rezydenta cesarskiego.

Zgodnie z konstytucją oraz kolejnymi aktami prawnymi (dekretem grudniowym z 1807 r. i napoleońskim kodeksem cywilnym z 1808 r.) zniesiono poddaństwo chłopów, ale utrzymano pańszczyznę, ogłoszono wszystkich obywateli wolnymi oraz nadano mieszczanom wolność ekonomiczną (prawo zakupu ziemi) i polityczną (prawo pełnienia urzędów). Mimo to prawa wyborcze były wyłącznie przywilejem szlachty i bogatego mieszczaństwa, najważniejsze urzędy obsadzono arystokracją, a radykalnych jakobinów odsuwano od władzy.

Najważniejszymi problemami Księstwa były mobilizacja wojskowa i ogromne wydatki ponoszone na zaopatrzenie wojska polskiego i francuskiego. W dodatku na mocy układu z 1808 r. skarb Księstwa Warszawskiego był winny ogromną sumę Napoleonowi, co wywołało kryzys ekonomiczny w państwie. Na obszarze Księstwa rozbudowano jednak polskie szkolnictwo, zakładano profesjonalne szkoły zawodowe: Szkołę Prawa i Szkołę Lekarską. Znakomicie rozwijały się badania naukowe podejmowane w ramach Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Przejawem doskonałego stanu polskiej kultury stał się odrodzony teatr warszawski pod kierownictwem Wojciecha Bogusławskiego.

Bateria artylerii Księstwa Warszawskiego w czasie bitwy pod Raszynem została przedstawiona na obrazie Wojciecha Kossaka.

▪ *obraz, Polska, XX w.*

WOJNA Z AUSTRIĄ

W 1809 r. wybuchła wojna francusko-austriacka. W tym konflikcie według Austriaków Księstwo Warszawskie miało stać się łatwym celem dla ich wojsk. Austriacy uderzyli na Warszawę 30-tysięczną armią. Książę Józef Poniatowski dysponował siłami o połowę mniejszymi. Po kilku dniach wojny doszło do nierozstrzygniętej **bitwy pod Raszynem**, po której Austriacy zajęli Warszawę. Poniatowski jednak, zamiast dalej walczyć z armią austriacką, sam zaatakował tereny Galicji, które zaczął wyzwalać. W rezultacie Austriacy wycofali się z Warszawy. Ostatecznie zwycięstwo Napoleona pod Wagram zmusiło Wiedeń do zawarcia pokoju.

Dzięki działaniom zbrojnym w Galicji w zapisach pokoju w Schönbrunn w 1809 r. Księstwo Warszawskie zostało powiększone o cztery departamenty: krakowski, lubelski, radomski i siedlecki. Terytorium Księstwa wzrosło do 157 tys. km^2, a liczba ludności do 4,3 mln. W Księstwie poszerzono skład sejmu i podwojono liczebność armii.

CIEKAWOSTKA

Bajońskie sumy

Po rozbiorach pruskie państwo chętnie udzielało kredytów mieszkańcom ziem przejętych po Rzeczypospolitej. Gdy Napoleon pokonał Prusy, uznał się za spadkobiercę tych wierzytelności, wynoszących łącznie ok. 40 mln franków. Cesarz postanowił przekazać zobowiązania finansowe rządowi Księstwa Warszawskiego, w zamian za wypłacenie 20 mln franków. Umowę podpisano w 1808 r. we francuskiej miejscowości Bayonne (czyt.: bajon, stąd nazwa „bajońskie sumy"). Pozornie Napoleon podarował Księstwu 20 mln – jednak w rzeczywistości rząd musiał szybko spłacić ogromny dług Francuzom, co spowodowało wielkie problemy skarbu Księstwa Warszawskiego. Zadłużenie osób prywatnych z czasów pruskich, które miało finansować spłatę Napoleona, było niezwykle trudne do wyegzekwowania i ostatecznie nigdy nie zostało odebrane. Określenie „bajońskie sumy" weszło na stałe do języka jako synonim bardzo wysokich, nieosiągalnych wręcz kwot pieniędzy.

WOJNA 1812 ROKU I JEJ SKUTKI

Wojna z Austrią pokazała, że Aleksander I nie zamierza wypełniać zobowiązań sojuszniczych wobec Napoleona. W tej sytuacji Francja i Rosja szykowały się do wojny. Napoleon w czerwcu 1812 r. ogłosił, że wojna z Rosją jest **„drugą wojną polską"**. Przed 1812 r. na ziemiach polskich zapanowała euforia związana z możliwością odbudowy niepodległego Królestwa Polskiego. Do Księstwa Warszawskiego przybywali ochotnicy z innych zaborów, gotowi walczyć za Polskę u boku cesarza Francuzów.

Do Księstwa Warszawskiego dotarła półmilionowa armia francuska. Siły zbrojne

Palenie sztandarów to fragment panoramy *Berezyna* autorstwa Wojciecha Kossaka. Gdy wracającym spod Moskwy wojskom napoleońskim groziło okrążenie podczas przeprawy przez rzekę Berezynę, cesarz nakazał zniszczyć sztandary pułkowe, aby nie dostały się one w ręce nieprzyjaciela. Dla wielu żołnierzy było to trudne przeżycie, ponieważ znaki rozpoznawcze jednostek traktowano jak świętość.

- *obraz, Polska, XIX w.*

Księstwa powiększono do 100 tys. żołnierzy, którzy razem z Wielką Armią ruszyli na Rosję. Pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego pozostało zaś 35 tys. żołnierzy. W Warszawie zawiązano konfederację generalną, która 26 czerwca 1812 r. ogłosiła przywrócenie Królestwa Polskiego. Polacy walczyli we wszystkich najważniejszych bitwach, a także jako pierwsi wkroczyli do Moskwy. W trakcie odwrotu Napoleon powierzał Polakom najważniejsze zadania. Spowodowało to, że z kampanii moskiewskiej wróciło zaledwie 24 tys. polskich żołnierzy.

Śmierć księcia Józefa Poniatowskiego pod Lipskiem przedstawiona na obrazie Januarego Suchodolskiego. Dowódca wojsk polskich zginął w trakcie osłaniania odwrotu wojsk napoleońskich, gdy po zniszczeniu mostu próbował wpław pokonać rzekę Elsterę.

- *obraz, Polska, XIX w.*

W lutym 1813 r. wojska rosyjskie zajęły Warszawę, a władzę przejęła Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego, złożona z dwóch Rosjan, dwóch Polaków i Niemca, której najważniejszym zadaniem było ściągnięcie kontrybucji wojennej. Przy Napoleonie pozostał jednak książę Józef Poniatowski z kilkunastoma tysiącami Polaków pod swoją komendą. Wraz z wojskami francuskimi wycofali się oni do Saksonii, gdzie wzięli udział w trzydniowej bitwie pod Lipskiem. Podczas odwrotu zginął dopiero co mianowany marszałkiem Francji książę Poniatowski. Reszta polskich oddziałów kontynuowała walkę u boku cesarza Francuzów aż do jego abdykacji.

ZNACZENIE KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Formalnie Księstwo Warszawskie istniało do obrad kongresu zwołanego w Wiedniu w latach 1814–1815. Mimo nacisków Austrii i Prus, by ziemie Księstwa Warszawskiego weszły w skład Imperium Rosyjskiego, car Aleksander I zdecydował się na utworzenie z większości ziem

SPÓR O ROLĘ NAPOLEONA W DZIEJACH POLSKI

Stosunek Napoleona do sprawy odrodzenia państwa polskiego budzi duże kontrowersje. Część historyków uważa, że cesarz Francuzów był gotowy porzucić kwestię polską za cenę ustępstw ze strony Aleksandra I, a sami Polacy byli potrzebni Francuzom jako odważni i waleczni żołnierze. Z tego powodu Napoleon nie wahał się wysyłać polskie oddziały na Haiti czy do Hiszpanii. Niektórzy historycy uznają jednak, że to dzięki Napoleonowi podtrzymano walkę o niepodległość Polski. Cesarz zgodził się na powstanie Legionów i utworzenie Księstwa Warszawskiego, a w końcu ogłosił „drugą wojnę polską" w 1812 r. Mimo że Napoleon kierował się francuską racją stanu, z pewnością jednak zrobił więcej w sprawie polskiej niż inni monarchowie ówczesnej Europy. Wiadomo też, że cenił Polaków za ich patriotyzm, honor i odwagę.

? Jakie zarzuty można postawić Napoleonowi wobec jego działań w sprawie Polski?

W szarży w wąwozie Somosierra (1809 r.) wzięło udział 125 żołnierzy trzeciego szwadronu 1 Lekkokonnego Pułku Gwardii Cesarskiej i kilku ochotników z innych oddziałów pod dowództwem Jana Kozietulskiego. Polacy atakowali na drodze o szerokości 8 m. Na odcinku 2,5 km udało im się zdobyć 16 dział nieprzyjaciela.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Księstwa zależnego od Rosji Królestwa Polskiego. Wielu Polaków walczących w armii francuskiej wróciło na ziemie polskie, by wstąpić w szeregi nowo formowanej armii Królestwa.

Krótka historia Księstwa Warszawskiego dała nadzieję Polakom, że zainteresowanie ich sprawą ze strony europejskich państw może pozwolić na odbudowanie państwa polskiego. Mimo to zdawano sobie sprawę z tego, że nigdy nie odrodzi się Rzeczpospolita w dawnych granicach. Jednocześnie utworzenie Księstwa przekreśliło traktaty zaborcze, a na kongresie wiedeńskim nie zdecydowano się powrócić do granic z 1795 r. W Księstwie Warszawskim odnowiono polskie instytucje państwowe, rozwinęło się polskie szkolnictwo oraz życie kulturalne i naukowe. Wciąż żywe były świadomość narodowa i patriotyzm. Legenda napoleońska weszła na trwałe do polskiej tradycji narodowej, mimo iż dziesiątki tysięcy Polaków przypłaciło życiem udział w wojnach napoleońskich. Dzięki zniesieniu poddaństwa i wprowadzeniu w Księstwie Kodeksu Napoleona Polacy stawali się nowoczesnym społeczeństwem. Była to prosta droga do likwidacji ostatnich przejawów systemu feudalnego.

ĆWICZENIA

1. Opisz okoliczności powstania Księstwa Warszawskiego.
2. Scharakteryzuj ustrój Księstwa Warszawskiego.
3. Oceń możliwości utrzymania polskiej państwowości na początku XIX w.
4. Przedstaw zaangażowanie Polaków w walkę o niepodległość w okresie wojen napoleońskich.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Czubaty, *Księstwo Warszawskie (1807–1815)*, Warszawa 2011.
A. Nieuważny, *My z Napoleonem*, Wrocław 1999.
J. Tulard, *Napoleon – mit zbawcy*, tłum. K. Dunin, Warszawa 2003.

Podsumowanie rozdziału VII
Epoka napoleońska

1 Początki rządów Napoleona

1. Po obaleniu dyktatury Robespierre'a władzę we Francji sprawował pięcioosobowy dyrektoriat. W kraju zapanowały nędza i korupcja. Dochodziło do protestów ludności, krwawo tłumionych przez wojsko.
2. Dyrektoriat musiał prowadzić wojnę z koalicją antyfrancuską państw europejskich. Walki toczyły się na frontach niemieckim i włoskim. W 1796 r. dowództwo we Włoszech przejął gen. Napoleon Bonaparte, który zaczął odnosić spektakularne sukcesy. Zmusiło to Austrię do zawarcia w 1797 r. pokoju w Campo Formio.
3. Jedynym państwem walczącym z Francją pozostała Wielka Brytania. Aby zagrozić brytyjskiemu handlowi i żegludze, w 1798 r. Francuzi zaatakowali Egipt. Ekspedycja Napoleona zakończyła się jednak porażką.
4. Niezadowolenie społeczne we Francji sprawiło, że 18 brumaire'a 1799 r. doszło do przewrotu. Władzę przejął popularny wśród Francuzów gen. Bonaparte. Powierzono ją następnie trzem konsulom, z których największy wpływ miał Bonaparte. W 1804 r. koronował się on na cesarza Francuzów.

2 Ekspansja napoleońskiej Francji

1. W 1803 r. ponownie doszło do wybuchu wojny francusko-angielskiej. Napoleon przygotowywał się do inwazji na Wyspy Brytyjskie, jednak połączona flota francusko-hiszpańska została pokonana przez Brytyjczyków w bitwie pod Trafalgarem w 1805 r.
2. Do wojny przeciwko Francji przystąpiły także Rosja, Austria, Królestwo Neapolu, Szwecja i Portugalia. Napoleon podczas błyskawicznej kampanii rozbił w grudniu 1805 r. pod Austerlitz wojska austriacko-rosyjskie. W połowie 1806 r. kraje niemieckie sympatyzujące z Napoleonem powołały Związek Reński zależny od Francji.
3. Jesienią tego roku powstała IV koalicja antyfrancuska. Wzięły w niej udział Prusy, jednak ich wojska zostały rozbite w bitwach pod Jeną i Auerstedt. Wsparcia Prusom udzieliła Rosja. Walki toczone w 1807 r. zakończyły się porażką Rosjan pod Frydlandem. Imperator Rosji i król Prus zawarli wówczas z Francją pokój w Tylży. Na jego mocy utworzono Księstwo Warszawskie.
4. W listopadzie 1806 r. Napoleon ogłosił blokadę kontynentalną Wielkiej Brytanii, co miało doprowadzić do upadku brytyjskiej gospodarki.

Cesarz Napoleon przyjmuje kapitulację armii austriackiej po bitwie pod Ulm w 1805 r. W wyniku nieudolnego dowodzenia i niezdecydowania Austriacy musieli poddać się nacierającym Francuzom. W walkach poległo lub zostało rannych ok. 12 tys. żołnierzy austriackich, a kolejne 35 tys. dostało się do niewoli.

▪ *obraz, Francja, ok. 1806–1815 r.*

3 Klęska Napoleona

1. W 1809 r. Wielka Brytania, Austria, Hiszpania i Portugalia zawiązały V koalicję antyfrancuską. Napoleon pokonał siły przeciwnika w bitwie pod Wagram i zmusił cesarza austriackiego do podpisania pokoju, co wzmocniło silną pozycję Francji w Europie.
2. W 1811 r. car Aleksander I odstąpił od blokady kontynentalnej towarów brytyjskich. Napoleon zebrał wówczas 600 tys. żołnierzy i w 1812 r. ruszył na Rosję. Rosjanie unikali decydującej bitwy i wciągali wojska napoleońskie w głąb Rosji. Wyprawa zakończyła się klęską Napoleona.
3. W październiku 1813 r. wojska VI koalicji pokonały Napoleona w „bitwie narodów" pod Lipskiem. Cesarz został zmuszony do abdykacji. Nieudolne rządy nowego króla doprowadziły w lutym 1815 r. do powrotu Napoleona, który ponownie przejął władzę. W czerwcu 1815 r. jego armia poniosła klęskę w bitwie pod Waterloo, co zakończyło „sto dni" Napoleona.
4. Epoka napoleońska przyczyniła się do rozbudzenia świadomości narodowej wielu narodów europejskich i upowszechnienia na kontynencie zdobyczy rewolucji francuskiej. Do negatywnych skutków działań Napoleona należały śmierć 2–3 mln ludzi i straty gospodarcze.

4 Legiony Polskie we Włoszech

1. Po rozbiorach nowe władze starały się jak najbardziej eksploatować zajęte obszary: przejęto na własność państwa królewszczyzny, wprowadzono nowe podatki, rozpoczęto masowy pobór do armii. Zaborcy ograniczyli też przywileje szlacheckie.
2. Polacy nie porzucili jednak nadziei na niepodległość. Niektórzy uznali, że należy ponownie doprowadzić do powstania narodowego. Inni, na czele z księciem Adamem Jerzym Czartoryskim, postawili na współpracę z Rosją. Z kolei działacze emigracyjni byli zdecydowani na walkę przeciwko Rosji, Prusom i Austrii u boku Francji.
3. W styczniu 1797 r. gen. Jan Henryk Dąbrowski zorganizował pierwsze Legiony Polskie w Republice Lombardzkiej. W 1797 r. walczyły one w północnych Włoszech, a w 1798 r. w wojnie przeciwko Królestwu Neapolu. W 1802 r. Francuzi skierowali większość polskich oddziałów na wyspę Santo Domingo (Haiti), gdzie Polacy musieli tłumić antyfrancuskie powstanie.
4. Choć Legiony Polskie nie doprowadziły do odzyskania przez Polskę niepodległości, pozwoliły na utrwalenie tradycji patriotycznych i idei demokratycznych, a także wykształciły znakomitą kadrę oficerską.

Cesarz Napoleon Bonaparte oraz książę Józef Poniatowski podczas bitwy pod Smoleńskiem w trakcie wyprawy na Moskwę. Było to pierwsze większe starcie armii francuskiej z Rosjanami, którzy wcześniej cały czas cofali się przez przeciwnikiem. Nie doszło jednak do rozstrzygającej bitwy, na którą liczył cesarz Francuzów.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

5 Księstwo Warszawskie

1. Za rządów Pawła I i jego syna Aleksandra I część polskich środowisk uważała, że możliwe jest odzyskanie choćby namiastki państwa polskiego przy współpracy z Rosją. Książę Adam Jerzy Czartoryski opracował plan odbudowy państwa polskiego podporządkowanego carom Rosji. Jednak w 1805 r. Aleksander I wybrał sojusz z Prusami przeciwko Francji.
2. Podczas wojny Napoleona z Prusami w 1806 r. Polacy w Wielkopolsce własnymi siłami usunęli Prusaków. Napoleon wkroczył do Warszawy i powołał Komisję Rządzącą jako tymczasowy rząd polski, a książę Józef Poniatowski miał zająć się formowaniem polskiej armii.
3. W podpisanym w Tylży pokoju francusko-rosyjskim uzgodniono powstanie z ziem zaboru pruskiego Księstwa Warszawskiego. Miało ono być połączone unią personalną z Królestwem Saksonii. Księstwo było całkowicie zależne od Francji i słabe gospodarczo. Konstytucja nadana przez Napoleona likwidowała poddaństwo, lecz prawa wyborcze przysługiwały tylko szlachcie i mieszczanom.
4. W 1809 r. armia Księstwa wzięła udział w wojnie francusko-austriackiej, a w 1812 r. w wojnie z Rosją. Księstwo wystawiło armię liczącą 100 tys. żołnierzy, jednak z Rosji powróciło zaledwie 24 tys. z nich. Klęska Napoleona poskutkowała wkroczeniem wojsk rosyjskich do Księstwa Warszawskiego.
5. Choć Księstwo Warszawskie formalnie istniało tylko kilka lat (1807–1815), przyczyniło się do unowocześnienia społeczeństwa, rozwoju szkolnictwa, wzmocnienia świadomości narodowej, a także odrodzenia polskiej kultury i nauki. Ponadto przekreśliło ustalenia traktatów zaborczych i utorowało drogę do utworzenia Królestwa Polskiego.

Fryderyk August, elektor saski, a od 1806 r. król Saksonii, został zgodnie z zapisami Konstytucji 3 maja dziedzicznym księciem warszawskim.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

Data	Wydarzenie
9 I 1797 r.	powstanie Legionów Polskich we Włoszech
17 X 1797 r.	pokój francusko-austriacki w Campo Formio
1798 r.	wyprawa Napoleona do Egiptu
9 XI 1799 r.	przewrót 18 brumaire'a
14 VI 1800 r.	bitwa pod Marengo
3 XII 1800 r.	bitwa pod Hohenlinden
9 II 1801 r.	pokój francusko-austriacki w Lunéville
25 III 1802 r.	pokój francusko-angielski w Amiens
11 VIII 1804 r.	przyjęcie przez Franciszka II Habsburga tytułu cesarza Austrii (jako Franciszek I)
2 XII 1804 r.	koronacja Napoleona na cesarza Francuzów
9 VIII 1805 r.	zawiązanie III koalicji antyfrancuskiej
2 XII 1805 r.	bitwa pod Austerlitz
26 XII 1805 r.	pokój w Preszburgu
12 VII 1806 r.	utworzenie Związku Reńskiego
6 VIII 1806 r.	abdykacja Franciszka II Habsburga z godności cesarza rzymskiego
14 X 1806 r.	zwycięstwo Napoleona w bitwach pod Jeną i Auerstedt
7–8 II 1807 r.	bitwa pod Iławą Pruską
15 VI 1807 r.	bitwa pod Frydlandem
7 VII 1807 r.	zawarcie pokoju francusko-rosyjskiego w Tylży
1808 r.	wybuch antyfrancuskiego powstania w Hiszpanii
1809 r.	wojna francusko-austriacka
1812 r.	atak Napoleona na Rosję
16–19 X 1813 r.	klęska Napoleona pod Lipskiem
6 IV 1814 r.	abdykacja Napoleona
1 III 1815 r.	powrót Napoleona do Francji z Elby, początek „stu dni" Napoleona
18 VI 1815 r.	klęska Napoleona pod Waterloo
22 VI 1815 r.	druga abdykacja Napoleona
5 V 1821 r.	śmierć Napoleona Bonapartego

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragmenty opracowania

Fragment 1.: Przemierzywszy pół Europy, [...] dnia 2 grudnia [...] odnosi świetne zwycięstwo nad połączonymi siłami austriacko-rosyjskimi [...]. „Żołnierze! – oznajmia następnego dnia – jestem z was zadowolony. Chrzcijcie moim imieniem wasze dzieci [...]". [...] Nowo wybrany cesarz Francuzów przyjmie dziedzicznego cesarza austriackiego w starym młynie [...]. Pokój z Austrią może dopomóc do zrealizowania niespełnionych jeszcze ambicji.

Fragment 2.: Powróciwszy do głównej kwatery [...] o jakieś trzy kilometry na południe od La Haye Sainte [czyt.: la e sąt], cesarz [Napoleon] obserwuje swoje oddziały, z trudem gramolące się pod górę. Grouchy [czyt.: gru**szi**] przesyła mu wiadomość, że chyba nie wszystkie wojska Blüchera [czyt.: blusiera] idą drogą do Liège [czyt.: ljeż]; znaczna ich część kieruje się w stronę pozycji angielskich. Napoleon ignoruje tę wiadomość i nie uważa za potrzebne poinformować marszałka Grouchy, że Wellington bez wątpienia staje do bitwy. [...] Wreszcie, po śniadaniu, Napoleon dyktuje rozkazy rozmieszczenia oddziałów do bitwy.

Fragment 3.: [...] Napoleon wypływa z Tulonu z czterystu okrętami, trzydziestu czterema tysiącami żołnierzy i szesnastu tysiącami marynarzy i piechoty morskiej w otoczeniu świty generałów [...]. Ale nie tylko generałów. Zastęp sławnych uczonych, matematyków, geologów, antykwariuszy, chemików płynie również [...]. [...] Wymknąwszy się brytyjskiej flocie pod dowództwem Nelsona na Morzu Śródziemnym, francuski konwój wpływa dnia 1 lipca do Aleksandrii [...]. Napoleon maszeruje prosto pod Kair [...].

Fragment 4.: [...] Napoleon spotyka się w czerwcu [...] z carem Aleksandrem na wielkiej tratwie, zakotwiczonej pośrodku rzeki Niemna w pobliżu Tylży. Na wyścielonej dywanami tratwie rozbito wspaniały namiot. Na zachodnim brzegu mienią się wszystkimi barwami szeregi gwardii cesarskiej, na wschodnim – lśnią mundury rosyjskie. [...] Podpisano traktat [...]. Cesarz i car pokroili Europę i podzielili ją między siebie.

Źródło: G. Bidwell, *Ten zły wódz Wellington*, Katowice 1968, s. 53–54, 97–98, 108, 308.

a) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Szereg, w którym zapisano właściwą kolejność wydarzeń opisanych w źródle, to

A. 4, 3, 1, 2. B. 2, 3, 1, 4. C. 1, 2, 4, 3. D. 3, 1, 4, 2.

b) Podaj nazwę, jaką określono bitwę wspomnianą we fragmencie 1.

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na to, że fragmenty tekstu dotyczą różnych etapów życia Napoleona. W pierwszym jest mowa o zwycięskiej bitwie cesarza Francuzów i zawarciu pokoju z Austrią. Drugi opisuje jego przygotowania do starcia, w którym udział wzięli dowódca brytyjski gen. Wellington i pruski marsz. Blücher. Kolejny fragment dotyczy wyprawy do Egiptu zorganizowanej przez Napoleona. Ostatnia część tekstu przedstawia porozumienie zawarte między francuskim władcą a rosyjskim carem.

Podpunkt b)

Zastanów się, jaki wpływ na nadanie nazwy bitwie miał udział walczących stron. Weź również pod uwagę to, jak tytułowani byli władcy, których armie uczestniczyły w tym starciu.

Odpowiedź

Podpunkt a)

D. 3, 1, 4, 2.

Podpunkt b)

„Bitwa trzech cesarzy"

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Fragment odezwy

Do współobywateli! Wierny ojczyźnie mojej do ostatniego momentu, walczyłem za jej wolność [...]. Upadła ona przed przemocą i nie zostaje nam, jak pocieszające wspomnienie, żeśmy krew przelewali za ziemie przodków naszych, żeśmy widzieli nasze chorągwie zwycięskie pod Dubienką, Racławicami, Warszawą i Wilnem. Polacy, nadzieja powstaje [...], Francja zwycięża, ona się bije za sprawę narodów, starajmy się osłabić jej nieprzyjaciół. Francja pozwala nam schronienia, czekając lepszych losów dla kraju naszego, idźmy pod jej chorągwie, te są oznaką honoru i zwycięstwa [...]. Legiony Polskie formują się we Włoszech, na tej ziemi, niegdyś świątyni wolności. [...] Triumfy Rzptej [Rzeczypospolitej – w znaczeniu: Republiki] Francuskiej są naszą jedyną nadzieją; za jej pomocą i jej aliantów może zobaczymy jeszcze domy nasze, któreśmy z rozrzewnieniem porzucili.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 22–23.

b) Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

W źródle znajduje się odwołanie do bitew z czasów powstania kościuszkowskiego.	P	F
Tekst odezwy powstał po koronacji Napoleona na cesarza Francuzów.	P	F
Na czele oddziałów, o których formowaniu wspomina źródło, stał gen. Jan Henryk Dąbrowski.	P	F

c) Wyjaśnij, jaki był cel wydania odezwy zawartej w źródle.

2 Źródło 1. Fragment dekretu

Art. I. Wszelki handel i wszelka korespondencja z Wyspami Brytyjskimi są wzbronione [...].

Art. III. Każdy poddany angielski wszelkiego stanu i zawodu, którego w krajach opanowanych zastaną nasze wojska albo naszych sojuszników, stanie się jeńcem wojennym. [...]

Art. V. Handel towarami angielskimi jest zakazany i wszelki towar należący do Anglii albo pochodzący z jej fabryk i jej kolonii uznaje się za podlegający zajęciu.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 34.

Źródło 2. Relacja z epoki

Dzienniki, gazety i pisma publiczne niczym nie są napełnione, jak okropnymi autodofami [autodafé; czyt.: otoda**fe**], czyli paleniem z rozkazu Napoleona wszystkich towarów angielskich. Po wszystkich królestwach i państwach, gdzie tylko wpływ jego zachodzi, wszędzie niezmierne stosy palą się, obracają w dym roboty tysiąca rąk bez najmniejszego dla nikogo pożytku, bez szkody dla Anglików, co było zamiarem, ze stratą i upadkiem licznych familii kupieckich. Dziś u nas w Warszawie podobnież stosy z farfur [fajansów], rydlów, motyk, wielu rolniczych narzędzi etc. Przed pałacem rządowym palą się, co gorzej nie są to nowo sprowadzone towary, były jeszcze za czasów pruskich, opłacili już od nich kupcy [...] Francuzom. Dziś po tej opłacie całkiem je tracą. [...] W dziejach gwałtu i tyranii nic podobnego nie widziano jeszcze.

Źródło: *Źródła i materiały do nauczania historii*, red. S. Sierpowski, Poznań 1998, s. 153.

a) Podaj rok wydania dekretu, którego fragment został przedstawiony w źródle 1.

b) Udowodnij, że obydwa teksty dotyczą tej samej decyzji Napoleona. W odpowiedzi odwołaj się do obu źródeł.

c) Wyjaśnij, jak autor źródła 2. ocenia rozkaz wydany przez Napoleona. Uzasadnij odpowiedź.

3 Źródło. Fragment deklaracji

My [...], z Bożej łaski wybrany cesarz rzymski, każdego czasu pomnożyciel cesarstwa, dziedziczny cesarz Austrii [...]. [...] I choć pozostawała nadzieja, że po radykalnym usunięciu powikłań zaszłych w polityce może przyjdzie zmiana stanu rzeczy, to jednak żywione przez nas oczekiwanie zniweczyło zupełnie podpisane 12 lipca w Paryżu i przyjęte później przez odnośne strony porozumienie wielu znakomitych stanów, w kierunku zupełnego oddzielenia się od Rzeszy i połączenia się w osobny związek. Przekonawszy się w ten sposób całkowicie o zupełnej niemożności wypełniania nadal obowiązków naszego cesarskiego urzędu, zmuszeni jesteśmy wobec naszych zasad i naszej godności zrezygnować z korony [...]. Ogłaszamy tedy niniejszym, że uważamy węzeł, który nas łączył aż dotąd z organizmem państwowym Rzeszy, za rozwiązany [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 32–33.

Podaj polityczną przyczynę ogłoszenia deklaracji zawartej w źródle.

4 Źródło. Fragment satyry

W Księstwie panuje król Niemiec [...]
Żołnierz polski, pieniądz pruski,
Rząd [tu: ustrój], prawo, kodeks francuski.
Różna w kraju mieszanina,
Co dzień to insza nowina.
Z majątków każdy wyzuty,
Szlachcica piszą w rekruty,
Żydzi, chłopi i mieszczanie
Kładną się w równości stanie.
Rolnik wolny, ale goły,
Żołnierz bezpłatny wesoły [...]

Źródło: G. Chomicki, L. Śliwa, *Wiek XIX. Teksty źródłowe. Tematy lekcji i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 2001, s. 158.

Wyjaśnij znaczenie wersów podkreślonych w utworze.

5 Źródło. Mapy

A.

B.

Rozstrzygnij, która z map ukazuje Księstwo Warszawskie w latach 1809–1812. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do faktów historycznych.

6 Źródło 1. Karykatura ukazująca różne etapy życia Napoleona Bonapartego

Źródło 2. Fragment opracowania historycznego

O losie ostatnich kampanii [...] przesądziły w tej samej mierze wojenna logistyka[1], co waleczność żołnierzy. Chociaż siły Napoleona poniosły przytłaczającą klęskę w trwającej trzy dni „bitwie narodów", stoczonej w pobliżu Lipska [...], nadal zwyciężał on w przeważającej liczbie kolejnych starć. Ale stał w obliczu zbiorowej woli ludów, których poczucie narodowe sam pomagał rozbudzać, a także w obliczu determinacji dynastów [władców] zdecydowanych walczyć o przywrócenie własnej supremacji [dominacji]. Pochodu Rosjan, Prusaków i Austriaków ze wschodu oraz wojsk Wellingtona z południa nie dało się zatrzymać. [...] W ciągu tych ostatnich dwóch lat Napoleon stracił ponad milion żołnierzy, mimo że nawet nie udało mu się złapać swoich przeciwników w pułapkę kolejnego skoordynowanego starcia. Nadszedł moment, w którym cesarzowi oświadczono, że jego żołnierze już nie będą walczyć.

[1] logistyka – działania mające na celu zapewnienie odpowiedniego zaopatrzenia.

Źródło: N. Davies, *Europa. Rozprawa historyka z historią*, Kraków 2007, s. 795–796.

a) Wyjaśnij, jakie wydarzenie autor karykatury uznał za największy sukces Napoleona Bonapartego.

b) Wyjaśnij, co według autora opracowania zadecydowało o ostatecznej klęsce Napoleona.

c) Rozstrzygnij, które spośród oznaczonych numerami przedstawień dotyczy wspomnianego w tekście okresu „dwóch lat". Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do obu źródeł.

7 Wypowiedź argumentacyjna

a) *Gdyby nie Wellington i Waterloo, imperium Napoleona by przetrwało.* Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy, uwzględniając w swojej argumentacji aspekty polityczny, militarny i kulturowy.

b) *Napoleon cynicznie wykorzystywał Polaków do swoich celów politycznych.* Odnieś się do tej tezy, uwzględniając w swojej odpowiedzi trzy wybrane decyzje Napoleona związane ze sprawą polską.

Słowniczek

A

Akcja – papier wartościowy będący dokumentem świadczącym o udziale w spółce.

Akt nawigacyjny – akt wydany w 1651 r., na mocy którego transport towarów do Anglii miał się odbywać wyłącznie za pośrednictwem statków angielskich lub kraju, z którego dany towar pochodził.

Ameryka Łacińska – obszar Ameryk: Środkowej i Południowej, na którym po podbojach wprowadzono jako urzędowe języki romańskie (hiszpański, portugalski oraz francuski).

Armator – osoba, która na własny koszt wynajmowała i uzbrajała statek oraz załogę w celu wysłania ich w podróż morską; także zajmujące się tym przedsiębiorstwo.

B

Bojarzy – wielcy właściciele ziemscy (magnateria) na Rusi. Bojarzy należący do Dumy Bojarskiej (zgromadzenia przypominającego senat) współrządzili krajem z księciem.

Burżuazja (fr. *bourgeoisie*, czyt.: burżua**zi**) – określenie przedsiębiorców i osób zamożnych wywodzących się spośród mieszczaństwa.

C

Car – słowiańskie określenie cesarza bizantyjskiego, przejęte później przez władców Bułgarii i Serbii. W 1547 r. zaczął się tak tytułować Iwan IV Groźny, który uważał się za spadkobiercę cesarzy bizantyjskich. Po nim tytuł ten przyjmowali kolejni władcy Rosji. Pierwszym monarchą, który przyjął tytuł imperatora (cesarza) jako władcy o wyższej randze niż król, był Piotr I (w 1721 r.).

Cenzus majątkowy (łac. *census* – 'opłata', także: 'szacowanie majątku') – przyznanie praw wyborczych ludziom o określonym majątku lub płacącym podatki określonej wysokości.

Czopowe – podatek od produkcji, importu oraz dystrybucji wyrobów alkoholowych funkcjonujący w Polsce od XV w.

Czynsz – w okresie feudalizmu stałe świadczenie wnoszone przez chłopa na rzecz właściciela gruntów w zamian za ich użytkowanie. Mogło być uiszczane w pieniądzach lub produktach.

D

Demokracja szlachecka – ustrój polityczny obowiązujący w XV i XVI w. w Królestwie Polskim, a następnie w Rzeczypospolitej, w którym szlachta miała decydujący udział w rządzeniu państwem. Wiązało się to zarówno z ograniczeniem władzy monarszej, jak i wpływów możnowładztwa oraz duchowieństwa.

Dogmat – twierdzenie lub pogląd, przeważnie religijny, przyjęty bezwarunkowo i niepodlegający dyskusji.

Drobnomieszczaństwo – warstwa średnich i drobnych przedsiębiorców zamieszkujących miasta, z reguły zatrudniających niewielu pracowników i posiadających niewielką własność.

Dualizm gospodarczy – dwutorowy rozwój gospodarczy nowożytnej Europy; polegał na powstaniu w krajach leżących na wschód od rzeki Łaby gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, a na zachód – zaczątków gospodarki kapitalistycznej. Początki tego procesu sięgają XVI w.

Dworianie – kategoria rosyjskiej szlachty, która w odróżnieniu od bojarów dysponowała własnością ziemską dożywotnią, nadawaną w zamian za służbę władcy.

Dyktatura wojskowa – system rządów, w których wojskowi łączą funkcje dowódcze w armii z głównymi funkcjami w aparacie państwowym, a oparciem dla ich rządów jest wojsko przy jednoczesnym zmniejszeniu roli partii politycznych lub ich całkowitej likwidacji.

Dymitriady – zbrojne interwencje w państwie moskiewskim wojsk polskich i litewskich magnatów, organizowane przy poparciu Zygmunta III w latach 1604–1610 pod pretekstem osadzenia na tronie pretendentów do carskiego tronu.

Dyrektoriat – system władzy w republice francuskiej od 1795 r. Nazwę swoją wziął od rządzącej krajem instytucji składającej się z pięciu dyrektorów.

Dysydenci – nazwa, którą określano w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. wyznawców chrześcijaństwa nienależących do Kościoła katolickiego.

E

Edykt nantejski – traktat pokojowy kończący wieloletnią wojnę religijną we Francji. Wprowadził równouprawnienie hugenotów względem katolików oraz gwarantował wolność wyznania.

Egzekucja dóbr – wysuwane przez polską średnią szlachtę w latach 60. XVI w. postulaty rewindykacji (odzyskania) z rąk magnatów dóbr ziemskich należących do króla (królewszczyzn); były częścią programu egzekucji praw (zob. **egzekucja praw**).

Egzekucja praw – program polityczny polskiej średniej szlachty w XVI w. wysuwany pod adresem władzy królewskiej; jego celem było przeprowadzenie reform w dziedzinie skarbu, sądownictwa, wojska i odebranie bezprawnie zajętych królewszczyzn (egzekucja dóbr); reformy zmierzały do umocnienia państwa i ograniczenia wpływów magnaterii i duchowieństwa (zob. **ruch egzekucyjny**).

Ekskomunika (klątwa) – kara kościelna wykluczająca obłożoną nią osobę z życia wspólnoty religijnej.

Eksplozja demograficzna – szybki wzrost liczby ludności na określonym obszarze.

Eksterminacja – celowe wyniszczenie narodów, grup etnicznych lub rasowych (albo ich części).

Empiryzm – kierunek filozoficzny, który zakłada, że prawdziwe poznanie rzeczywistości przez człowieka możliwe jest wyłącznie przez doświadczenie i zmysły, zaś wszelkie idee i teorie są w stosunku do nich wtórne.

Encomienda – system niewolniczego gospodarowania ziemiami zajętymi przez Hiszpanów w Ameryce, który zaistniał na początku XVI w.

F

Fakcja – staropolskie określenie magnackiego stronnictwa politycznego.

Faktoria handlowa – placówka założona w kolonii lub na terytorium zamorskim w celu prowadzenia wymiany handlowej z miejscową ludnością.

Farmer – w krajach anglosaskich właściciel lub dzierżawca gospodarstwa rolnego.

Fizjokratyzm – doktryna ekonomiczna, która powstała w XVIII w. Zgodnie z jej zasadami podstawą bogactwa każdego państwa i społeczeństwa jest głównie produkcja rolna.

Fronda – ruch polityczny dążący do wprowadzenia większych swobód obywatelskich i osłabienia władzy centralnej.

G

Galeon – okręt wojenny lub handlowy z XVI–XVIII w., o sporym tonażu i trzech lub czterech masztach, uzbrojony w ciężkie działa. Dzięki wysokim burtom i nadbudówce na rufie był trudny do zdobycia na morzu.

Gentry – nowa szlachta angielska złożona z ziemiaństwa oraz przedstawicieli mieszczaństwa, żyjąca na dość wysokim poziomie majątkowym, ale nieposiadająca tytułów szlacheckich.

Giełda – miejsce zawierania transakcji kupna oraz sprzedaży papierów wartościowych (m.in. weksle, akcje) i towarów.

Gubernia – najwyższa jednostka podziału administracyjnego obowiązująca w Rosji do 1929 r.

H

Handel lewantyński – handel średniowieczny i nowożytny, który był prowadzony przez Morze Śródziemne z państwami Bliskiego i Dalekiego Wschodu.

Hegemonia – dominacja polityczna jednego państwa nad innymi.

Hetman – w Polsce i na Litwie od końca XV w. najwyższy dowódca wojsk zaciężnych, początkowo powoływany tylko na czas wojny, od 1581 r. – godność sprawowana dożywotnio. W końcu XVI w. funkcja ta została rozdzielona między hetmana wielkiego oraz hetmana polnego (osobnych dla Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego).

Hetmański pokój – zob. **pokój hetmański**

Hiberna (łac. *hiberna* – 'zima') – podatek opłacany z dóbr duchownych i królewskich na czas zimowego zakwaterowania armii.

Hospodar – w językach wschodniosłowiańskich słowo oznaczające władcę. W ten sposób w XV–XVIII w. określano w Polsce władców Mołdawii i Wołoszczyzny.

Hugenoci – inaczej francuscy kalwiniści.

Humanizm (łac. *humanus* – 'ludzki') – prąd umysłowy i kulturalny okresu renesansu, stawiający w centrum zainteresowania człowieka oraz życie ziemskie, w przeciwieństwie do średniowiecznego światopoglądu teocentrycznego.

I

Infamia – kara stosowana wobec szlachty, polegająca na pozbawieniu skazanego czci i dobrego imienia.

Infant – tytuł przysługujący dzieciom królewskim w Hiszpanii i Portugalii.

Inflacja – wzrost cen wywołujący spadek siły nabywczej.

Inkwizycja (łac. *inquisitio* – 'śledztwo') – potoczna nazwa systemu sądowniczego funkcjonującego od XIII do XIX w. w Kościele katolickim, który miał służyć nawracaniu i karaniu odstępców od wiary.

Interrex – tytuł osoby sprawującej rządy podczas bezkrólewia, w Rzeczypospolitej przypadający prymasowi Polski.

Insurekcja (łac. *insurrectio* – 'powstanie') – w czasach staropolskich zbrojne wystąpienie ludności przeciwko władzy lub niewoli. Obecnie używa się nazwy „powstanie".

J

Jakobini – lewicowy klub polityczny, zwany oficjalnie Towarzystwem Przyjaciół Konstytucji, działający podczas rewolucji francuskiej i posiadający w tym okresie czasową władzę we Francji. Głównym przedstawicielem tego ugrupowania był Maximilien Robespierre.

Janczarzy – elitarne oddziały piechoty tureckiej w XV–XIX w., uzbrojone w szable, włócznie, sztylety i muszkiety. Początkowo do tych oddziałów wcielano synów chrześcijan z opanowanych terenów (tzw. brańców), których nawracano na islam i wychowywano na fanatycznych obrońców sułtana.

Jansenizm – ruch teologiczno-duchowy zapoczątkowany przez biskupa Kornela Ottona Jansena i rozwijający się na przełomie XVII i XVIII w. Jego zwolennicy głosili kontrowersyjną koncepcję łaski, zgodnie z którą Bóg całkowicie określa przyszłe życie człowieka i tylko nielicznych obdarza łaską. Jednym z zaleceń nauki tego ruchu było rzadkie, ale starannie przygotowane przystępowanie do komunii.

Jasyr – niewola tatarska lub turecka. Słowo wywodzi się od tureckiego *jesir* – 'jeniec'.

Jezuici – zakon, którego celami były przeciwstawienie się reformacji oraz prowadzenie misji katolickich w różnych częściach świata. Słynący z gruntownego wykształcenia jezuici byli ściśle podporządkowani władzy papieskiej.

K

Kalwaria – zakładany z reguły na wzgórzach zespół kaplic lub kościółków symbolizujący Drogę Krzyżową; słowo wywodzi się z łacińskiego określenia wzgórza nad Jerozolimą, na którym ukrzyżowano Chrystusa (*Calvaria*, czyli 'miejsce czaszki').

Kantata – utwór wokalno-instrumentalny o nastroju uroczystym, złożony z wielu elementów.

Kanton – kraj związkowy wchodzący w skład Szwajcarii. W XVI w. kantony były samodzielnie rządzącymi się państwami szwajcarskiej konfederacji.

Kapitalizm (ang. *capital* – 'kapitał') – system społeczno-gospodarczy oparty na własności prywatnej, wolności osobistej jednostek, swobodzie konkurencji i ograniczonej ingerencji państwa w gospodarkę.

Karawela – jednopokładowy europejski żaglowiec, rozpowszechniony w XV–XVII w. Ten typ jednostki morskiej wykorzystywano podczas pierwszych odkryć geograficznych.

Klan – podstawowa kategoria podziału plemienia; grupa rodzin wywodzących się od jednego przodka, prowadząca wspólną politykę.

Klasycyzm – kierunek w muzyce, sztuce, literaturze i architekturze, który ukształtował się w XVII i XVIII w., odwołujący się do kultury starożytnych Rzymian i Greków. W sztukach plastycznych za główne cechy klasycyzmu uważa się harmonię, symetrię i rytm, wywołujące wrażenie ładu, spokoju, równowagi i powagi.

Kodeks cywilny – zbiór usystematyzowanych reguł prawnych odnoszących się do prawa cywilnego.

Kondominium – terytorium zarządzane wspólnie przez dwa państwa lub ich większą liczbę.

Konfederacja – związek osób lub partii mających do osiągnięcia określone cele, przeważnie polityczne.

Konkordat – traktat lub umowa normujące stosunek między państwem a Kościołem.

Konkwista (hiszp. *conquista* – 'podbój') – podboje hiszpańskie i portugalskie na terenach Ameryk, Azji oraz Afryki, dokonane w XV i XVI w.

Konkwistadorzy (hiszp. *conquistador* – 'zdobywca') – uczestnicy zbrojnych ekspedycji organizowanych przez Hiszpanów oraz Portugalczyków w XV i XVI w., które miały na celu podbój nowych obszarów na odkrytych kontynentach.

Konstytuanta – specjalny organ powołany do opracowania konstytucji.

Konstytucja (od łac. *constituere* – 'postanowić') – najważniejsza ustawa w państwie (ustawa zasadnicza) określająca jego zasady ustrojowe; w Rzeczypospolitej przedrozbiorowej: uchwała sejmowa; w Kościele katolickim dokument sygnowany przez synod lub papieża.

Kontrrewolucja – działania mające na celu walkę z rewolucją i powrót do wcześniejszej sytuacji polityczno-społecznej.

Kordelierzy – lewicowy klub polityczny, który współpracował z jakobinami podczas rewolucji francuskiej. Głównymi przedstawicielami tego ugrupowania byli Georges Danton i Jean-Paul Marat.

Kordon sanitarny – sieć posterunków administracyjnych lub wojskowych ustawionych wokół obszaru, na którym rozprzestrzeniają się choroby zakaźne. Jego zadaniem jest ograniczenie kontaktów mieszkańców tego obszaru z pozostałą częścią ludności, co ma zapobiec szerzeniu się epidemii.

Kozacy rejestrowi – oddziały wojskowe składające się z Kozaków pozostających na żołdzie Rzeczypospolitej.

Królewszczyzny – w dawnej Polsce dobra będące własnością monarchy, czasowo nadawane możnym. Składały się z majątków ziemskich i miast we wszystkich dzielnicach kraju; od końca XVI w. część z nich stanowiła dobra państwowe.

Ksenofobia (od gr. *ksenos* – 'obcy', *phobos* – 'strach') – lęk przed obcymi (cudzoziemcami), łączony z wrogością i wyrażaniem niechęci do nich.

Księgi grodzkie – księgi sądów szlacheckich tworzonych w Rzeczypospolitej. Składały się z zapisów dotyczących przeważnie wyroków w sprawach karnych i rejestrowały wydane dokumenty prawne.

Kwarantanna – przymusowe, czasowe odosobnienie ludzi, którzy mogą być nosicielami choroby zakaźnej.

Kwarta (łac. *quarta pars* – 'czwarta część') – podatek opłacany przez dzierżawców dóbr królewskich na utrzymanie wojska (stąd wojsko kwarciane).

L

Laicyzacja – proces eliminowania wpływów religii z życia politycznego i społecznego.

Legislatywa – inaczej organ władzy ustawodawczej (prawodawczej).

Liberalizm gospodarczy – doktryna postulująca wolność jednostki w prowadzeniu działalności gospodarczej i ograniczenie do niezbędnego minimum roli państwa w tej sferze życia społecznego.

Liberum veto – zob. **weto**

M

Malkontenci (fr. *malcontent* – 'niezadowolony') – opozycja, przeciwnicy aktualnej polityki króla, stronnictwo magnackie w okresie panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego, dążące do jego obalenia; najbardziej wpływową osobą w tym środowisku był hetman wielki Jan Sobieski.

Manieryzm – nazwa stylu w sztuce europejskiej występującego w okresie od ok. 1527 r. do końca XVI w. i charakteryzującego się dążeniem do doskonałości formalnej i technicznej dzieła, wyszukanymi inwencjami tematycznymi oraz wyrafinowaniem.

Manufaktura – zakład rzemieślniczy, w którym dzięki odpowiedniemu podziałowi pracy wśród robotników produkowano towary na masową skalę.

Marszałek wielki – najwyższy dostojnik państwowy w państwie polsko-litewskim od XV do XVIII w., po unii lubelskiej oddzielny dla Korony i Litwy. Do jego kompetencji należało dbanie o bezpieczeństwo osobiste władcy, bycie pełnomocnikiem króla i wielkiego księcia w kontaktach z otoczeniem oraz przełożonym wszystkich dworzan, nad którymi sprawował jurysdykcję sądową. Wraz ze swoim zastępcą – marszałkiem nadwornym – zasiadał w radzie królewskiej, a następnie w senacie.

Merkantylizm – doktryna ekonomiczno-polityczna, która rozwijała się od końca XVI w. Zgodnie z jej zasadami posiadanie kruszców szlachetnych oznaczało bogactwo kraju, a środkiem do ich zdobycia miał być dodatni bilans handlu zagranicznego (eksport towarów przewyższający ich import).

Metropolia – państwo będące centrum imperium kolonialnego w czasach nowożytnych.

Metys – potomek Indianina i białej kobiety lub białego mężczyzny i Indianki.

Migracja – przemieszczanie się ludności mające na celu trwałą zmianę miejsc pobytu.

Monarchia absolutna – forma rządów, w której monarcha ma pełnię władzy i stoi ponad prawem. Inaczej niż w przypadku rządów despotycznych władca szanował pewne ustalone przez tradycję zasadnicze prawa, np. we Francji były to tzw. prawa fundamentalne, o niepodzielności domeny królewskiej i porządku dziedziczenia tronu.

Monarchia konstytucyjna – w czasach nowożytnych kraj z silną władzą królewską, której ramy zakreśla konstytucja; taką monarchią była Polska w świetle Konstytucji 3 maja, a w praktyce także Anglia po sławetnej rewolucji, choć ustrój angielski ewoluował w kierunku osłabienia pozycji monarchy i przewagi parlamentu (zob. **monarchia parlamentarna**). Obecnie monarchia konstytucyjna jest utożsamiana z monarchią parlamentarną.

Monarchia parlamentarna – ustrój polityczny, w którym głowa państwa (monarcha) współdecyduje w sprawach kraju wraz z parlamentem, przed którym jest odpowiedzialny za podejmowane decyzje. O podziale kompetencji między obydwoma ośrodkami władzy rozstrzygają ściśle prawa krajowe, często w formie konstytucji. Wówczas mamy do czynienia z odmianą monarchii parlamentarnej – monarchią konstytucyjną (zob. **monarchia konstytucyjna**). Z czasem (w Anglii ten proces rozpoczął się już w XVIII w.) w monarchii parlamentarnej funkcja króla została ograniczona do sprawowania funkcji reprezentacyjnych.

N

Naczelnik – najwyższy dowódca wojskowy w czasie insurekcji w 1794 r.

Nobilitacja – nadanie szlachectwa przez władcę osobie należącej do niższego stanu oraz jej potomkom.

Nowy Świat – nazwa, którą Europejczycy nadali kontynentom amerykańskim: Ameryce Północnej i Ameryce Południowej. Stosowano ją już w czasie wielkich wypraw geograficznych w celu odróżnienia odkrytych terenów od Starego Świata, czyli obszarów Europy, Azji i Afryki, znanych od starożytności.

O

Ojcowie Kościoła – żyjący w pierwszych wiekach chrześcijaństwa teologowie, których pisma wywarły istotny wpływ na kształtowanie się nauki i liturgii Kościoła katolickiego.

Opłaty stemplowe – opłaty pobierane przy wystawianiu dokumentów urzędowych.

Oratorium – pierwotnie prezentowany w kościele utwór wokalno-instrumentalny o tematyce religijnej, wykonywany przez dużą liczbę muzyków i śpiewaków.

Orientalizacja – przyjmowanie orientalnych wzorów ze Wschodu (m.in. z kultury tureckiej czy perskiej).

P

Państwo federacyjne – państwo składające się z poszczególnych obszarów (stanów, prowincji, kantonów, landów), które mają autonomię w sprawach wewnętrznych, ale podlegają władzy centralnej w sprawach zagranicznych oraz w dziedzinie obronności. Państwa federacyjne mają wspólną walutę.

Pasja (łac. *passio* – 'męka, cierpienie') – utwór muzyczny, którego tematem jest męka i śmierć Chrystusa.

Patent (łac. *patens* – 'jawny') – w krajach niemieckich dokument państwowy wprowadzający nowe porządki i regulacje (zob. też: **uniwersał**).

Patrioci (łac. *patria* – 'ojczyzna') – określenie stronników opozycji, uważających siebie za rzeczników ojczyzny, utożsamianej z wolnością, w przeciwieństwie do króla pomawianego o dążenie do absolutyzmu. Wcześniej (XVII w. i początek XVIII w.) określali siebie mianem „republikantów". W trakcie Sejmu Czteroletniego (od przełomu lat 1789–1790) termin „patriota" nabrał dzisiejszego znaczenia.

Perspektywa – sposób przedstawienia trójwymiarowych obiektów i przestrzeni na płaszczyźnie.

Pijarzy – zakon założony na początku XVII w. w Rzymie w celu prowadzenia działalności wychowawczej i edukacyjnej. Do Polski pijarów sprowadził Władysław IV.

Podaż – liczba towarów znajdujących się na rynku w określonym czasie.

Pokój hetmański – traktat pokojowy zawarty przez hetmana dowodzącego wojskiem, układ ten jednak wymagał późniejszego potwierdzenia przez sejm.

Popyt – liczba towarów, które nabywcy chcą lub mogą kupić w określonym czasie po stałej cenie.

Predestynacja – pogląd religijny głoszący, że życie każdego człowieka jest z góry określone przez Boga, co wiązało się z potępieniem lub zbawieniem.

Proces grodzenia – działania polegające na przejmowaniu przez właścicieli ziemskich w Anglii i Irlandii ziemi od chłopów, a następnie tworzeniu na ich obszarze głównie pastwisk dla owiec. Proces ten znacznie się nasilił w XVIII–XIX w.

Protektorat – forma zależności politycznej, w której państwo silniejsze (protektor) sprawuje władzę nad innym, słabszym państwem (protegowanym), zachowującym niektóre swoje instytucje, rząd i administrację. Protektor kieruje m.in. polityką zagraniczną i gospodarczą protektoratu.

R

Racja stanu – interes państwa, który jest nadrzędny w stosunku do innych norm i interesów.

Racjonalizm – kierunek filozoficzny przeciwstawny empiryzmowi, zakładający możliwość poznania prawdy dzięki rozumowi, z pominięciem doświadczenia.

Reformacja – ruch społeczno-religijny zapoczątkowany w 1517 r. przez Marcina Lutra, mający na celu odnowę chrześcijaństwa, który doprowadził do rozłamu w Kościele rzymskokatolickim i powstania nowych wyznań.

Regaliści – zob. **rojaliści**

Regent – osoba sprawująca władzę w imieniu monarchy, gdy z różnych przyczyn nie może on sprawować jej osobiście.

Regimentarz – dowódca wydzielonej grupy wojsk mianowany przez hetmana, sejm lub króla; sprawował swoją funkcję okresowo, gdy obowiązków nie mogli pełnić hetmani; zastępca hetmana.

Rejestr – zob. **Kozacy rejestrowi**

Renesans – epoka w historii kultury europejskiej obejmująca głównie XV i XVI w., mająca swój początek we Włoszech. Charakteryzowała się powrotem do ideałów świata antycznego oraz zainteresowaniem wszystkimi przejawami życia człowieka z uznaniem jego roli w świecie, co szczególnie przejawiało się w sztuce i kulturze.

Republikanci (republikanie) – określenie opozycji antykrólewskiej, uważającej siebie za obrońców rzeczypospolitej, czyli ustroju wolnościowego, w którym społeczeństwo samo decyduje o sobie, przed królem pomawianym o dążenie do absolutyzmu; w drugiej poł. XVIII w. używano raczej terminu „patrioci" niż „republikanci".

Rewolucja – radykalna zmiana zachodząca w bardzo krótkim czasie. W historii zazwyczaj pojęcie to dotyczy szybkich i często dramatycznych przemian ustrojowych, choć rewolucja może mieć również charakter przemian społecznych lub przewrotu kulturowego i ekonomicznego.

Rewolucja agrarna – proces przemian technicznych i społeczno-gospodarczych w rolnictwie, który wpłynął na zwiększenie jego wydajności.

Rewolucja cen – nagły wzrost cen usług i towarów, który na początku XVI w. opanował całą Europę.

Rewolucja przemysłowa – ogół przemian technicznych, ekonomicznych i społecznych, zapoczątkowany w drugiej poł. XVIII w. w Anglii i Szkocji, związany z nowymi wynalazkami technicznymi i przejściem od gospodarki opartej na rolnictwie, produkcji rzemieślniczej i manufakturowej do produkcji mechanicznej; doprowadził do powstania wielkiego przemysłu fabrycznego i nowoczesnej cywilizacji przemysłowej.

Rojaliści (inaczej: **regaliści**) – zwolennicy króla i monarchii lub członkowie stronnictwa królewskiego.

Rokosz – bunt lub zbrojne powstanie szlachty skierowane przeciwko królowi.

Ruch egzekucyjny – ruch polityczny powstały w pierwszej poł. XVI w., reprezentowany przez polską szlachtę domagającą się egzekucji dóbr i praw.

S

Samodzierżawie – odmiana rządów absolutnych używana na określenie władzy carów w Rosji.

Sankcja pragmatyczna – dokument wydany przez monarchę w sprawach o szczególnym znaczeniu dla państwa. Nazwy tej najczęściej używa się w stosunku do aktu cesarza Karola VI z 1713 r., ustanawiającego zasady sukcesji w państwie habsburskim.

Sarmatyzm – powstały w XVI w. pogląd o rzekomym pochodzeniu polskiej szlachty od żyjącego w starożytności plemienia Sarmatów. W XVII i XVIII w. stał się prądem kulturowym i ideologią polityczno-społeczną znacznej części szlachty.

Sejm walny – zgromadzenie powszechne zwoływane w Polsce od XIV w. przez monarchów w sprawach wagi państwowej; od końca XV w. składał się z trzech stanów sejmujących: króla, senatu i izby poselskiej.

Sejmiki ziemskie – lokalne zgromadzenia szlachty, zwoływane na ziemiach polskich od XIV w. w każdym województwie, zajmujące się sprawami administracji lokalnej oraz prawem. Do ich kompetencji należał również wybór przedstawicieli (posłów) na sejm walny i przekazanie im instrukcji.

Sekularyzacja (inaczej: zeświecczenie, od łac. *saecularis* – 'świecki') – przejęcie przez władzę świecką kościelnego majątku lub określonej sfery życia publicznego.

Sentymentalizm – kierunek umysłowy i literacki w Europie w drugiej poł. XVIII w. stawiający na pierwszym planie uczuciowość i powrót do natury.

Sobór – w Kościele katolickim zgromadzenie biskupów pod przewodnictwem papieża obradujące w celu wprowadzenia zmian organizacyjnych lub doktrynalnych.

Społeczeństwo obywatelskie – społeczeństwo świadome swoich potrzeb i praw, cechujące się aktywnością obywatelską i zdolnością do samoorganizacji, realizujące określone cele niezależnie od instytucji państwowych, a nawet – jeśli ustrój stoi w sprzeczności z wolą społeczeństwa – wbrew nim.

Stany Generalne – zgromadzenie składające się z przedstawicieli trzech stanów: duchowieństwa, szlachty i stanu trzeciego (reprezentującego pozostałą część społeczeństwa francuskiego), zwoływane jako organ doradczy króla Francji.

Strzelcy – formacja wojskowa w Rosji, będąca od końca XVI do końca XVII w. podstawą jej sił zbrojnych. Służba w niej była dożywotnia i dziedziczna. Została rozwiązana przez Piotra I.

Symonia – inaczej: świętokupstwo; handel godnościami, dobrami i urzędami kościelnymi.

Synod – w Kościele katolickim zebranie przedstawicieli duchowieństwa i osób świeckich na poziomie diecezji, metropolii lub kraju. Istnieje też synod biskupów – instytucja doradzająca papieżowi.

System nakładczy (chałupnictwo) – sposób pozacechowej organizacji produkcji z początku epoki nowożytnej polegający na wytwarzaniu określonych produktów przez rzemieślników niemających własnych narzędzi, najczęściej we własnym domu (stąd nazwa). Korzystali oni z narzędzi i surowców dostarczanych przez bogatych kupców (nakładców).

Ś

Światłocień – sposób prezentowania form przestrzennych za pomocą odpowiedniego rozłożenia światła i cienia na obrazach.

T

Tabor – przenośne obozowisko przemieszczające się razem z armią, w którym przewożono zaopatrzenie i wyposażenie dla wojska. Wraz z taborem przemieszczały się warsztaty naprawcze, kuchnie oraz lazarety (szpitale polowe). W razie zagrożenia ze spiętych łańcuchami wozów taborowych tworzono fortyfikacje.

Termidorianie – uczestnicy przewrotu dokonanego w 1794 r. przeciwko dyktaturze jakobinów we Francji, a następnie członkowie nowego rządu. Nazwa pochodzi od nazwy miesiąca w kalendarzu rewolucyjnym, podczas którego doszło do zmiany władzy.

Tradycja – wierzenia, obyczaje, zwyczaje i normy społeczne przekazywane z pokolenia na pokolenie.

Triumwirat (łac. *triumviri* – 'trzech mężów') – system władzy opierający się na rządach sprawowanych przez trzy osoby.

Trybunał Koronny – najwyższy sąd apelacyjny dla ziem koronnych Rzeczypospolitej; powstał w 1578 r.: dla prowincji wielkopolskiej – w Piotrkowie Trybunalskim, a dla prowincji małopolskiej – w Lublinie.

Trybunał Litewski – powstały w 1581 r. na wzór Trybunału Koronnego (zob. **Trybunał Koronny**) najwyższy sąd apelacyjny dla ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego; jego sesje odbywały się w Wilnie oraz na przemian w Mińsku i Nowogródku.

Trybunał Rewolucyjny – forma sądu doraźnego powołana podczas rewolucji francuskiej do walki z kontrrewolucjonistami.

U

Umowa społeczna – pogląd zakładający, że społeczeństwo i państwo powstały w wyniku porozumienia zawartego między jednostkami, na mocy którego część swoich naturalnych uprawnień przekazały one władzy zwierzchniej.

Uniwersał (łac. *universum* – 'ogół, całość') – w dawnej Polsce publicznie odczytywany akt prawny, odezwa króla, wojewody, hetmana lub innego przedstawiciela władz państwowych głosząca doniosłe ustalenia w zakresie działań politycznych, militarnych lub ekonomicznych (zob. **patent**).

Utopia – obraz wyidealizowanego, nierealnego świata, w którym panują sprawiedliwość i równość między wszystkimi członkami społeczeństwa.

W

Weksel – papier wartościowy poświadczający zobowiązanie jego wystawcy do zapłaty odbiorcy określonej sumy.

Weto (łac. *veto* – 'nie pozwalam') – oficjalne wyrażenie sprzeciwu wobec jakiejś decyzji władz.

Wielka Armada – potężna flota władcy Hiszpanii Filipa II, która miała dokonać inwazji na Anglię w 1588 r.; atak ten ostatecznie zakończył się klęską i rozbiciem Wielkiej Armady.

Wielka Smuta – okres anarchii w Rosji w latach 1598–1613, wywołany brakiem silnej władzy po śmierci Iwana IV Groźnego

Wielki wezyr – najważniejszy dostojnik w państwie tureckim, który w pewnych okresach (zwłaszcza w drugiej poł. XVII w.) miał większą władzę niż sułtan.

Wojna dewolucyjna – konflikt zbrojny w latach 1667–1668 między Francją a Hiszpanią, którego przyczyną stały się roszczenia Burbonów do tronu madryckiego. Nazwa „dewolucja" pochodzi od *jus devolutionis* [czyt.: jus dewolucjonis], czyli flamandzkiego prawa spadkowego, uznającego pierwszeństwo do sukcesji tronu córek z pierwszego małżeństwa przed synami z drugiego.

Wojna podjazdowa – działania zbrojne prowadzone z reguły przez słabszą stronę konfliktu, polegające na unikaniu rozstrzygającej bitwy i bezustannym atakowaniu małych oddziałów wroga i jego taborów.

Z

Zdrada stanu – przestępstwo godzące w podstawowe interesy państwa, np. współpraca z wrogami ojczyzny.

Zgromadzenie Narodowe – ustanowione przez wyborców przedstawicielstwo obywateli mające podjąć ważne decyzje w państwie. W Polsce współczesnej określa się tak wspólne obrady sejmu i senatu.

Złota Orda – historyczne państwo mongolskie istniejące w latach 1240–1502.

Związek Szmalkaldzki – sojusz książąt niemieckich popierających reformację zawiązany w 1531 r., skierowany przeciwko katolicyzmowi i cesarzowi.

Indeks

I bezkrólewie w Polsce 149
I Kongres Kontynentalny 360
I rozbiór Polski 408, 451
I wojna północna 88
I wojna szmalkaldzka 59
II bezkrólewie w Polsce 228
II Kongres Kontynentalny 360
II rozbiór Polski 435, 451
II wojna polska 505
II wojna szmalkaldzka 59
III rozbiór Polski 446, 451

A
absolutyzm oświecony 347
Agencja 494
Akademia
  Krakowska 307
  Mohylańska 307
  Rakowska 144
  w Zamościu 307
  Wileńska 147, 307
Akt
  konfederacji warszawskiej 146
  nawigacyjny 181
  supremacji 62
  tolerancyjny 183
Albrecht Hohenzollern 129, 133
Aleksander I Romanow 472, 477, 483
Aleksander Jagiellończyk 117, 119, 123
Aleksander VI, papież 55
Alighieri Dante zob. Dante Alighieri
ancien régime 367
antytrynitaryzm 144
arianie 144
Armia Nowego Wzoru 179, 182
Artykuły henrykowskie 152
ataman 247
ateizm 329
August II Wettin (Mocny) 392
August III Wettin 499
Aztekowie 12

B
Bacciarelli Marcello 415
Bach Jan Sebastian 219
Bacon Francis 217
barok 211
Barss Franciszek 494
Bellotto Bernardo (Canaletto) 415
Berrecci Bartolomeo 160, 162
Bernadotte Jean-Baptiste 471
Bernini Giovanni Lorenzo 211, 215
Biblioteka Załuskich 402, 414
Bielski Marcin 127, 167, 308
Biernat z Lublina 165
„bitwa narodów" zob. bitwa pod Lipskiem
„bitwa trzech cesarzy" zob. bitwa pod Austerlitz
bitwa
  nad Żółtymi Wodami 259
  pod Austerlitz („bitwa trzech cesarzy") 472
  pod Batohem 261
  pod Beresteczkiem 261
  pod Białą Cerkwią 261
  pod Białą Górą 188
  pod Borodino 485, 486
  pod Breitenfeld 190
  pod Cecorą 251
  pod Chocimiem (1621 r.) 251, 252
  pod Chocimiem (1673 r.) 296
  pod Dobromierzem 352
  pod Dubienką 434
  pod Frydlandem 477
  pod Hohenlinden 467, 498
  pod Kircholmem 232, 235
  pod Kliszowem 394
  pod Kłuszynem 240
  pod Korsuniem 259
  pod Lepanto 85
  pod Lipskiem („bitwa narodów") 486, 487
  pod Lützen 191
  pod Maciejowicami 445
  pod Marengo 467
  pod Mątwami 277
  pod Mohaczem 83, 125
  pod Naseby 179
  pod Nördlingen 191
  pod Obertynem 127
  pod Oliwą 236
  pod Orszą 123, 124
  pod Pawią 73
  pod Piławcami 259
  pod Połtawą 342
  pod Iławą Pruską 477
  pod Racławicami 440, 442
  pod Rocroi 192
  pod Somosierrą 479
  pod Trafalgarem 470
  pod Ulm 471
  pod Wagram 482
  pod Waterloo 488, 490
  pod Wiedniem 223, 302
  pod Zieleńcami 434
blokada kontynentalna 476
Boccaccio Giovanni 48
Bodin Jean 48
Bohomolec Franciszek 417

bojarzy 87
Boleyn Anna 62, 80
Bona Sforza zob. Sforza Bona
Bonaparte Napoleon zob. Napoleon I
Borys Godunow 238
bostońskie picie herbaty 360
bracia polscy 153
Branicki Franciszek Ksawery 434
Bruegel Jan Młodszy 213
Bruegel Pieter Starszy 53
Buonaccorsi Filippo zob. Kallimach
Buonarroti Michelangelo zob. Michał Anioł
burżuazja 184, 367, 369, 372, 462

C
Cabot John 21
Cabral Pedro Álvares 23
Canaletto zob. Bellotto Bernardo
Caravaggio (właśc. Michelangelo Merisi da Caravaggio) 213
Castiglione Baltazar 166
centralizacja 493
Cervantes Miguel de 49
chałupnictwo (system nakładczy) 40
Chmielnicki Bohdan 259
Chodkiewicz Jan Karol 233, 252
Colbert Jean-Baptiste 200
Collegium Nobilium 401, 414
Cook James 332
Cortés Hernán 30
Cromwell Oliver 180
cud domu brandenburskiego 353
czarna procesja 430
Czarniecki Stefan 269
Czartoryski Adam Jerzy 500
Czartoryski Adam Kazimierz 424, 442

D
Danckers de Rij Peeter 303
Dante Alighieri 48
Danton Georges 376
Dąbrowski Jan Henryk 494
defenestracja praska 187
deizm 328
Dekert Jan 430
Deklaracja niepodległości 361, 362
Deklaracja praw człowieka i obywatela 370, 372
demokracja szlachecka 115
Dias Bartolomeu 19
Diderot Denis 329
Dolabella Tomasz 303
Donatello 53
Doroszenko Piotr 279
dualizm gospodarczy 44
dwanaście artykułów 58
Dyck Antoon van 213, 216
Dymitr Rurykowicz 238
Dymitr I Samowaniec 238
Dymitr II Samozwaniec 240
dymitriady 238
dyrektoriat 379, 462
dysydenci 300, 405
Dzieduszycki Walerian 493
Dzikie Pola (Zaporoże) 247

E
Edykt
  nantejski 76, 197
  łaski 194
  restytucyjny 189
  tolerancyjny 74
egzulanci 294
egzekucja
  dóbr 121
  praw 121
elekcja
  vivente rege 119, 277
  viritim 150
El Greco (właśc. Dominikos Theotokopulos) 210
Eleonora Habsburżanka 279
Elżbieta I Tudor 80
empiryzm 217
Erazm z Rotterdamu 46
Eyck Jan van 53

F
Familia 397, 399, 403
federacja (państwo federacyjne) 364
Ferdynand II Habsburg 188
Ferdynand Aragoński 20
Filip II Habsburg 71, 77, 81
Filip V Burbon 346
Fiodor Rurykowicz 238
fizjokraci 326
folwarki 44, 105
Franciszek Florentczyk 160
Franciszek I Walezjusz 73
Franklin Benjamin 332, 364
fronda 195
Frycz Modrzewski Andrzej zob. Modrzewski Frycz Andrzej
Fryderyk I Hohenzollern 348
Fryderyk II Hohenzollern 350
Fryderyk V Wittelsbach 158, 200
Fryderyk Wilhelm I 348
Fryderyk Wilhelm 205, 271, 348
Fuggerowie 42

G
Galileusz 54, 217
Gama Vasco da 21
gentry 176
giełdy 42
gospodarka
  folwarczno-pańszczyźniana 105
  wolnorynkowa 40

Górnicki Łukasz 166
Gucci Santi 161
Gustaw I Waza 89
Gustaw II Adolf 190, 206, 236
Gutenberg Jan 47
Gwizjusze 74, 76

H
Habeas Corpus Act 182
Habsburgowie 70, 71, 124, 208
Haendel Georg Friedrich 219
handel lewantyński 18
Haydn Joseph 338
Henryk VIII Tudor 61
Henryk Walezjusz (Walezy) 151, 153
Henryk Żeglarz 19, 20
Heweliusz Jan 307
hiberna 299
hołd pruski 128, 132
Hozjusz Stanisław 147
hugenoci 74
humanizm 46
husaria 232, 234

I
Indeks ksiąg zakazanych 65
indepedenci 177
inflacja 43
Inkowie 13
inkwizycja 65
intendenci 196
interrex 149, 154
Iwan III Srogi 86
Iwan IV Groźny 86, 88
Iwan Sulima 255
izba poselska 116

J
Jabłonowski Stanisław 282
jakobini 371, 376
Jakub I Stuart 177
Jakub II Stuart 182
Jan III Sobieski 279, 282
Jan Kazimierz Waza 260, 266, 274
Jan Olbracht 116, 127
Jan z Kolna 26
Jefferson Thomas 361
Jenner Edward 320
Jerzy II Rakoczy 271
jezuici (Towarzystwo Jezusowe) zob. zakony
Józef II Habsburg 354
Juliusz II, papież 55

K
Kallimach (właśc. Filippo Buonaccorsi) 159
Kalwin Jan 60
Kant Immanuel 330
kantony 60
kapitalizm 40
kaptury (sądy kapturowe) 149
Karaimi 100, 143
Karol V Habsburg 72
Karol I Stuart 177
Karol II Stuart 181
Karol IX Sudermański 231
Karol VIII Walezjusz 73
Karol X Gustaw 207, 266
Karol XII 342, 394
Karpiński Franciszek 417
Karta Praw 365
Kartezjusz (właśc. René Descartes) 217, 218
Katarzyna Aragońska 62
Katarzyna II Wielka 345, 403, 425, 451
Katarzyna Medycejska 74
Kay John 324
Kepler Johannes 217
Kettler Gotthard 130
klasa robotnicza 323
klasycyzm 336, 338, 416, 418
koalicje antyfrancuskie
  I koalicja 462
  II koalicja 466
  III koalicja 471
  IV koalicja 476
  V koalicja 482
  VI koalicja 486
  VII koalicja 488
Kochanowski Jan 165, 170
Kochowski Wespazjan 306
Kodeks
  Napoleona 469, 507
  Zamojskiego 426
kolbertyzm 201
koliszczyzna 408
Kolumb Krzysztof 8, 21
Kołłątaj Hugo 426
Komisja
  Edukacji Narodowej 410, 420
  Morska 130
  Rządząca 501
Komitet Ocalenia Publicznego 377
komornicy 104
kompanie handlowe 200
Konarski Stanisław 416
Konaszewicz-Sahajdaczny Piotr 248
Kondeusz Wielki, książę de Condé zob. Ludwik Burbon
konfederacja
  barska 407
  generalna (1812 r.) 506
  radomska 406
  sandomierska 394
  tarnogrodzka 396
  targowicka 434
  tyszowiecka 269
  w Łańcucie 269

konfederacje szlacheckie 150
Kongres 364
Koniecpolski Stanisław 254
Konstytucja
  3 maja 431
  Nihil novi 117
  roku III 379
  roku VIII 466
  Stanów Zjednoczonych 364
konsulat 466
kontrreformacja 64
Konwent Narodowy 376
Kopernik Mikołaj 53, 167
kordelierzy 374
kosynierzy 460
Kościół
  anglikański 62
  ewangelicko-augsburski (luterański) 56
  ewangelicko-reformowany (kalwiński) 61
  kalwiński (ewangelicko-reformowany) 61
  luterański (ewangelicko-augsburski) 56
  prawosławny 148
Kościuszko Tadeusz 363, 434, 438, 493
Kozacy 246, 255
Krasicki Ignacy 417
Kromer Marcin 167
księgi grodzkie 119
Księstwo Warszawskie 500, 502
Kuźnica Kołłątajowska 426

L
La Fayette Marie Joseph de 369
Lavoisier Antoine 332
Legia Naddunajska 498
Legiony Polskie we Włoszech 491, 496
Leonardo da Vinci zob. Vinci Leonardo da
Leszczyński Rafał 120
liberalizm gospodarczy 326
libertynizm 218
liberum veto 274
Liga
  Augsburska 202
  Katolicka 186
  Święta 287
Linde Samuel Bogumił 491
Linneusz Karol (właśc. Carl von Linné) 332
lisowczycy 239
list majestatyczny 187
Locke John 328
lord protektor 181
Loyola Ignacy 66
Lubomirski Jerzy Sebastian 276
Ludwik XIII Burbon 194
Ludwik XIV Burbon 195
Ludwik XVI Burbon 366
Ludwik Burbon, książę de Condé
  (Wielki Kondeusz) 281
Ludwika Maria Gonzaga 275
Luter Marcin 56

Ł
Łaski Jan 145

M
Machiavelli Niccolò 47
Maciej z Miechowa 166
Madaliński Antoni 439
Magellan Ferdynand 21, 24
magnateria 102
Majowie 8
makiawelizm 48
Maksymilian I Habsburg 70
malkontenci 279
mała epoka lodowcowa 44
Małachowski Stanisław 427, 428
manieryzm 53
  północny 161
manufaktury 40
Marat Jean-Paul 376
Maria Antonina 367
Maria Stuart 80
Maria Teresa 347
Maria Tudor 62
Maryna Mniszchówna 239
masoneria (wolnomularstwo) 334
Mazarin Jules 195
Mazurek Dąbrowskiego 499
mecenat artystyczny 45
Medyceusze 45
merkantylizm 176
Michał Anioł (właśc. Michelangelo Buonarroti) 53
Michał Korybut Wiśniowiecki 278, 280
Michał Romanow 241
Mohyła Jeremi 246
Mohyła Szymon 246
Modrzewski Frycz Andrzej 164
Molier (właśc. Jean-Baptiste Poquelin) 219
monarchia
  absolutna 48, 196
  parlamentarna w Anglii 183
Montgolfier Joseph i Jacques Étienne 332
„Monitor" 414
Monteskiusz Karol (właśc. Charles
  de Montesquieu) 329
Monteverdi Claudio 219
More Thomas 47
Morsztyn Jan Andrzej 306
Morsztyn Zbigniew 306
moryskowie 203
Mozart Wolfgang Amadeusz 338
Münzer Thomas 58

N
Naborowski Daniel 306
Napoleon I 462, 465, 466, 468, 472, 477, 480, 487
Naruszewicz Adam 414

nepotyzm 55
Newton Izaak 217, 332
Niemcewicz Julian Ursyn 417
niewolnictwo 35
noc św. Bartłomieja 76
Norblin Jan Piotr 417

O
obiady czwartkowe 415
obrona
  Jasnej Góry 268
  potoczna 128
  Zbaraża 260
odpusty 55
olędrzy 100
oligarchia magnacka 295
Olmekowie 8
opricznina 86
Orzechowski Stanisław 164
Ossoliński Hieronim 120
oświecenie 328
  stanisławowskie 415
  w Polsce 414

P
pacta conventa 152
pacyfikacja gandawska 79
Paine Thomas 361
Parlament Kadłubowy 180
Pascal Blaise 218
Pasek Jan Chryzostom 306
Paweł III, papież 64
Pawluk Paweł 256
perspektywa linearna 49
piechota wybraniecka 155
Piotr I Wielki 339
Piotr z Goniądza 144
Pizarro Francisco 32
podwójna elekcja 154, 228
pokój
  augsburski 60
  Grzymułtowskiego 287
  w Akwizgranie 201
  w Campo Formio 464, 496
  w Cateau-Cambrésis 74
  w Karłowicach 290
  w Lubece 189
  w Lunéville 467, 496, 497
  w Polanowie 244
  w Pradze 191
  w Preszburgu 471
  w Schönbrunn 482, 505
  w Stołbowie 241
  w Tylży 477, 478, 502
  w Wersalu 363
  we Wrocławiu 351
  westfalski 192
Poniatowski Józef 434, 501, 506
popularyści 230
Potocki Ignacy 424
Potocki Szczęsny Stanisław 434
Potocki Wacław 306
potop szwedzki 266
powstanie
  Chmielnickiego 255
  kościuszkowskie 438
  kozackie 248
  w Wandei 377
prawa kardynalne 405, 407
prawo ziemskie 115
predestynacja 61
prezbiterianie 177
protestanci 59
przedmurze chrześcijaństwa 250
przewrót termidoriański 378
przywilej
  czerwiński 115
  koszycki 115
  mielnicki 125
  Neminem captivabimus 115
przywileje
  jedlnieńsko-krakowskie 115
  cerekwicko-nieszawskie 115
purytanie 177

R
Rabelais François 48
Racine Jean-Baptiste 219
racjonalizm 217
Rada Nieustająca 410
Radziejowski Hieronim 266, 267
Radziwiłł Janusz 267
Radziwiłłówna Barbara 120, 135
Rafael zob. Santi Rafael
reformacja 56
  w Polsce 142
regaliści 233
rekonkwista 18
Rej Mikołaj 165
Rejtan Tadeusz 410
renesans 46
reuniony 202
Repnin Mikołaj 406
republikanci 398
rewolucja
  agrarna 322
  angielska 185
  cen 43
  chwalebna (sławetna) 182
  przemysłowa w Anglii 323
Richelieu Armand Jean du Plessis de 194
Rembrandt (właśc. Rembrandt van Rijn) 213
Riksdag 89
Robespierre Maximilien de 371, 378
rojaliści 179
rokoko 335

rokosz
  Lubomirskiego 276
  Zebrzydowskiego 233
Rousseau Jean-Jacques 330
Royal Society 217
rozejm
  w Altmarku zob. w Starym Targu
  w Andruszowie 263
  w Dywilinie 242
  w Jamie Zapolskim 156
  w Karłowicach 222
  w Starym Targu 236
  w Sztumskiej Wsi 237
Rubens Peter Paul 213
ruch egzekucyjny 120
Rzewuski Seweryn 434
rzeź Pragi 445

S
sacco di Roma 74
salony 338
samodzierżawie 87
Samostrzelnik Stanisław 161
sankcja pragmatyczna 347
sankiuloci 373
Santi Rafael 53
Sapieha Kazimierz Nestor 427, 428
Sarmaci 166
sarmatyzm 308
Schultz Daniel 303
sejm
  inkwizycyjny 230
  konwokacyjny 150
  nadzwyczajny (ekstraordynaryjny) 117
  Niemy 396
  rozbiorowy 409
  w Grodnie 437
  w Piotrkowie 117
  walny 116, 118, 119
  Wielki 426
  zwykły 117
sejmiki 116, 119
sekularyzacja 130
Senat Rządzący 340
sentymentalizm 417
Servet Miguel 53
Sędziwój Michał 167
Sforza Bona 108, 119, 160
Siciński Władysław 274
Sicz 247
Sienicki Mikołaj 120, 149
Shakespeare William zob. Szekspir William
Skarga Piotr 147, 148
Smith Adam 326
Smuglewicz Franciszek 415
sobór trydencki 64
sołtysi 106
Stanisław August Poniatowski 404
Stanisław Leszczyński 394, 398
Stanisławska Anna 306
Stany Generalne 368
starszyzna kozacka 248
Staszic Stanisław 422
statuty Karnkowskiego 131
Stefan Batory 154
Stefan Wielki 127
Sterne Laurence 333
„sto dni" Napoleona 487
Straż Praw 433
stronnictwo hetmańskie 430
Sulejman II Wspaniały 82
Sułkowski Józef 494
sumy bajońskie 505
Swift Jonathan 333
symonia 55
system nakładczy (chałupnictwo) 40
Szekspir William (właśc. William Shakespeare) 48, 218
Szkoła Rycerska 404
szlachta
  gołota 103
  średnia 102
  urzędnicza 196
  zagrodowa (zaściankowa) 103
szwoleżerowie 479

Ś
śluby lwowskie 269
Śniadecki Jan 422
Śniadecki Jędrzej 422
światłocień 213
Święte Oficjum 65

T
Tarnowski Jan 127
Tatarzy krymscy 245
Tilly Johann von 189
Toltekowie 9, 12
torysi 182
Towarzystwo
  do Ksiąg Elementarnych 420
  Jezusowe (jezuici) zob. zakony
  Przyjaciół Nauk 491
  Republikanów Polskich 494
Tuhaj-bej 258
traktat
  w Amiens 467
  w Buczaczu 279
  w Nijmegen 202
  w Radnot 270
  w Rijswijk 202
  z Tordesillas 28
trójpodział władzy 329
Trybunał Koronny 156

U
Uchański Jakub 149

ugoda
kurukowska 255
sandomierska 146
w Perejasławiu 261
zborowska 260
układ w Kiejdanach 268
układy welawsko-bydgoskie 271
umowa społeczna 344
unia
brzeska 148
hadziacka 263, 264
krakowsko-wileńska 134
lubelska 136
polsko-saksońska 492
Unia Protestancka 186
Uniwersał połaniecki 440, 444
Ustawa
o inkompatibiliach 117
o prawach 182

V
Velázquez Diego 213
Vespucci Amerigo 21
Vinci Leonardo da 52
Vivaldi Antonio 219
Vogel Zygmunt 415

W
Wallenstein Albrecht von 189, 190
Wapowski Bernard 160, 167
Wasyl Szujski 239
Waszyngton Jerzy 363
Watt James 322, 324
Wazowie 229
Wielka Armada 81
Wielka encyklopedia francuska 329, 330
Wielka remonstracja 179
Wielka Rewolucja Francuska 371
Wielka Trwoga 370
wielka wojna północna 341, 394
wigowie 182
Wilhelm III Orański 182
Wilhelm Orański 77
Wiśniowiecki Jeremi 259
Władysław IV Waza 242, 254
Władysław Jagiellończyk 124
wojna
chłopska 58
dewolucyjna 201
kokosza 120
o Inflanty 155
o niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki 360
o sukcesję austriacką 347
o sukcesję hiszpańską 346
o sukcesję polską 346
polsko-moskiewska (1578–1581) 155
polsko-moskiewska (1609–1634) 240
polsko-rosyjska (1792 r.) 434
polsko-turecka (1620–1621) 250
polsko-turecka (1672–1676) 279, 282
popia 128
siedmioletnia 352
smoleńska 242
„trzech Henryków" 76
trzydziestoletnia 187
z Gdańskiem 154
z Moskwą 155
wojny
holendersko-angielskie 204
o Mołdawię 127
polsko-szwedzkie 231, 236
śląskie 351
włoskie 73
wojska komputowe 267
wojsko
kwarciane 122
zaporoskie 256
wolna elekcja 150, 403, 405
wolnomularstwo (masoneria) 334
Wolter (właśc. François-Marie Arouet) 330
Wyhowski Iwan 263, 265

Z
zakony
bonifratrzy 66
jezuici 66
pijarzy 402, 420
urszulanki 66
wizytki 66
zamach stanu 18 brumaire'a 466
Zamojski Andrzej 426
Zamojski Jan 149, 150, 229
Zápolya Jan 82, 125
Zaporoże (Dzikie Pola) 247
Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów 433
Zborowski Samuel 158
zdobycie Bastylii 369
Zebrzydowski Mikołaj 233
Zgromadzenie
Konstytucyjne 369
Narodowe 369
Prawodawcze 371
zjazd w Wiedniu 125
Związek
Reński 473
Szmalkaldzki 59
Zwingli Ulrich 60
Zygmunt I Stary 119, 128
Zygmunt II August 120, 130, 135, 136
Zygmunt III Waza 228, 231, 240

Ż
Żółkiewski Stanisław 240, 251
żyrondyści 374, 375

Autorzy ilustracji:

Ewelina Baran: 155, 191, 310, 437, 472, 482; **Elżbieta Buczkowska:** 37, 50, 108, 166, 214, 215, 300, 321; **Rafał Buczkowski:** 233, 325; **Marta Długokęcka:** 29, 70, 102–103, 155, 182, 191, 197, 234–235, 245, 247, 252–253, 256, 285, 310, 334, 361, 437, 474–475, 482; **Wioleta Herczyńska:** 10–11, 12–13, 60, 66, 155, 182, 191, 197, 214, 245, 252–253, 256, 294–295, 324–325, 334, 400–401, 472, 474–475, 482; **Ifingersudios:** 198–199; **Arkadiusz Ignaciuk:** 325; **Adam Król:** 98, 128–129, 291, 322, 357, 368; **Laura Maziewska:** 111; **Aleksandra Michalska-Szwagierczak:** 10–11; **Krzysztof Mrawiński:** 80, 117, 188, 231, 252–253, 282, 288–289, 343, 353, 378, 397, 406, 433, 486–487; **Marek Nawrocki:** 102–103; **Marcin Oleksak:** 22–23, 234–235, 496–497; **Joanna Ptak:** 252–253; **Ewa Sowulewska:** 50, 51, 198–199, 297, 304, 418.

Projekty graficzne:

Marek Błoszko: 10–11, 50–51, 102–103, 110–111, 138–139, 162–163, 198–199, 214–215, 324–325, 336–337, 442–443; **Małgorzata Burakowska:** 304–305, 418–419; **Marta Długokęcka, Krzysztof Mrawiński, Marcin Oleksak:** 252–253; **Marcin Oleksak:** 22–23, 234–235, 496–497; **Marcin Oleksak, Alicja Skupin-Podwojewska:** 484–485; **Alicja Skupin-Podwojewska:** 296–297; **Zuzanna Sri:** 288–289, 450–451, 474–475.

Źródła ilustracji:

Antykwariat Numizmatyczny Michał Niemczyk s. 114 (półkopek); **Archiwum Nowej Ery** s. 52 (*Ostatnia wieczerza*), 64, 112, 116, 125 (zjazd), 134, 137, 141, 145, 146, 147 (Jan Matejko, *Kazanie Skargi*), 149, 152, 153, 175, 240, 248, 255, 271 (Czarniecki), 295, 328, 330 (Encyklopedia), 363, 372, 378, 392, 393 (elekcja), 397, 398, 399 (August III), 403, 415 (obydwa), 427 (sejm), 430, 431, 434, 438, 442 (pozostałe), 443, 444, 449, 455, 462, 468, 479, 495, 498 (January Suchodolski, *Bitwa na San Domingo*), 499, 502, 506 (obydwa), 506, 509; **BE&W:** s. 326, 330 (Wolter), 339, 350 (Fryderyk II Hohenzollern), AISA/Iberfoto/Archivo de la Imagen s. 203, AISA/Iberfoto/Archivo de la Imagen/BeBa s. 354 (Józef II), AISA/Iberfoto/Archivo de la Imagen/J. Bedmar s. 386, AKG Images s. 18, 30, 48 (Faust), 51 (Palazzo Strozzi), 218, 222, 289 (Kara Mustafa), 348, 353, 382, 465 (strona książki), AKG Images/Erich Lessing s. 463 (Rivoli), 476, Alamy s. 418–419 (pałac Na Wyspie), 10, 11 (piramida), 13, 15, 19 (pomnik), 24 (Cabral, Magellan), 26, 38, 40, 45 (Florencja), 46 (Erazm z Rotterdamu), 51 (hazylika), 53 (sklepienie, fresk), 63 (*Łowienie ryb*), 67, 73 (Karol VIII, bitwa pod Pawią), 74, 76, 79 (oblężenie), 81, 82, 83, 85 (bitwa pod Lepanto, Malta), 88, 89 (łaźnia sztokholmska), 95 (katedra), 109, 117, 127 (bitwa), 130, 142, 147 (Hozjusz), 162 (kaplica), 163 (ratusz), 169, 170, 180 (bitwa pod Nasiby), 182, 190, 195 (Mazarin), 200, 202, 212 (fasada), 215 (wnętrze kościoła), 216 (ogrody Luwru), 223 (Sandro Botticelli, *Wiosna*), 228 (Caravaggio, *Wieczerza w Emaus*), 230, 241 (Kluszyn), 246, 251 (Chocim), 261, 264, 265, 275 (apoteoza), 278 (mapa), 279, 281, 288 (bitwa pod Wiedniem), 289 (Sobieski), 290, 297 (herb, brama), 303, 306 (rodzina sokolnika), 322, 336, 337 (ogród angielski), 345, 366, 367 (Maria Antonina, karykatura), 373 (sankiuloci), 376 (sztorm sankiulotów), 383 (topienie w Loarze), 385 (obydwa), 390, 396, 401, 419 (sklepienie), 425, 451 (Katarzyna II, Fryderyk), 456, 460, 463 (zdobranie w Lyonie), 465 (Napoleon w Egipcie), 466, 467, 470, 478, 480, 481 (wyjazd z Elby), 485 (Kutuzow), 485 (odwrót spod Moskwy), 491, 501 (Napoleon w Gdańsku), 508, 509, Andrzej Janicki s. 309 (portrety trumienne), Axel Springer GmbH/Ullstein bild s. 417, BE&W Stock/Jerzy Malinowski s. 425, 428 (Małachowski, Sapieha), Fine Art Images s. 394 (Połtawa), Fine Art Images/Heritage Images s. 86 (Maluta Skuratow), Glasshouse Images s. 17, Granger Collection s. 20 (statek Kolumba), 21, 23 (Kolumb), 32, 36, 325, 346, 347 (Maria Teresa z rodziną), 356, 369, 381, Heritageimages s. 24 (Vasco da Gama), 371, 451 (Franciszek), Heritageimages/Fine Art Images s. 406, Jan Włodarczyk s. 148 (cerkiew), Jerzy Malinowski s. 254, 287, Łukasz Zandecki s. 111 (Dwór Artusa), Photo12 s. 333, Werner Forman Archive s. 8 (Tula), Wojciech Wójcik s. 293, World History Archive s. 347 (Gustaw III) World History Archive/IAM Ltd s. 354 (śmierć generała), 129, 49 (Hans Holbein, *Ambasadorowie*); **Depositphotos**/bartoshd s. 296 (Podhorce z lotu ptaka); **Diomedia/National Maritime Museum London UK/Abraham Storck** s. 204; **East News:** s. 9, 103, AKG Images s. 57, 58, 80, 188, 219, 334, Albin Marciniak s. 443 (turyści), Album s. 75 (zawarcie pokoju), 215 (św. Teresa), Album Online s. 28, Album/Erich Lessing s. 213 (*Porwanie córek Leukippa*), Album/Prisma s. 61 (zbór kalwiński), Archiwum Karlicki s. 158, 228, Krzysztof Chojnacki s. 413 (Bar), Leemage s. 259, 368, Marek Bazak s. 275 (Maria Ludwika), 309 (dwór), Monkpress s. 127, 274, Muzeum Wojska Polskiego s. 227, 391, 440 (sztandar), 445, 494, 505, Piotr Macik s. 269 (zbroja), Polska Press/Gazeta Krakowska/Michał Gąciarz s. 160 (kaplica), Roger Viollet s. 160 (Bona), Zofia i Marek Bazak s. 100 (dom), 440 (Jasiński); **FORUM:** s. 404 (Michał Czartoryski), 416, Anatol Chomicz s. 99, FoKa s. 150, 151 (Walezy, Anna Jagiellonka), 233 (Chocim), 267, 416, Gość Niedzielny/Jakub Szymczuk s. 305 (ołtarz), Jan Włodarczyk s. 118 (kamienica), 301, Kamil Kajko s. 164, 439 (przysięga), Marek Maruszak s. 193, Marek Skorupski s. 101, 121, 136 (Zygmunt August), 144, 173 (sejm), 414, Piotr Macik s. 407, Piotr Tumidajski s. 140, Robert Neumann s. 418 (amfiteatr), Zbyszko Siemaszko s. 128; **FOTONOVA**/Adam Brzoza s. 302 (Kalwaria); **Gallo Images Poland/Getty Images:** s. 52 (*Mona Lisa*), 133, 192, 216 (portret rodzinny), 332, 481 (Rada Pięciuset), DEA/G. Dagli Orti/De Agostini s. 75 (noc św. Bartłomieja), Bettmann s. 55, 65, Christian Ender s. 212 (wnętrze), Christophel Fine Art s. 331, Corbis s. 35, Corbis/Bojan Brecelj s. 33, Corbis/Leemage s. 66, Corbis/Christophe Boisvieux s. 187, Corbis/VCG Wilson 213 (Rembrandt, *Nocna straż*), 385, De Agostini s. 7, 25 (Vespucci), 20 (Henryk Żeglarz), 194, 206 (Fryderyk Hohenzollern z rodziną), 320, 337 (Amor i Psyche), De Agostini/C. Nimatallah s. 61 (Henryk VIII), 221, DEA/A. Dagli Orti s. 238, 370, 471, 319, 338, DEA/G. Dagli Orti/De Agostini s. 60 (Kalwin), ewg3D s. 418 (Pomarańczarnia), Fine Art Images/Heritage Images s. 239, 342 (tabela rang), 383 (egzekucja królowej), 487, 507, 86 (Iwan Groźny), Franco Origlia s. 49 (*Dawid*), Graphica Artis s. 362, 239, Imagno s. 72, 167, iStock s. 163 (kamienice), SSPL s. 325, Murat Taner (OKŁADKA), The Print Collector s. 47 (drukarnia), 488, UIG/Farm Images/Wayne Hutchinson s. 43, UIG/Prisma s. 79 (rzeź Antwerpii), UIG/REDA&CO/Pino Pacifico s. 95 (Tempietto), Ullsteinbild/Archiv Gerstenberg s. 514, Universal History Archive s. 323, Universal History Archive/Universal Images Group s. 205, 210, 307, Universal Images Group/Prisma/Dukas s. 15, VCG/Corbis/David Lee s. 56, Leemage/Josse s. 197, Corbis/Leemage s. 196, Culture Club s. 185, HERITAGE IMAGES s. 198 (Ludwik XIV), Hulton Archive s. 164, Three Lions s. 177, UIG/Leemage s. 176, Vladislav Zolotov s. 199 (fontanna), Atlantide Phototravel s. 51 (dziedziniec); **Indigo Images** s. 161 (*Arsenał*); **Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa** s. 100 (strona z „Kodeksu"), Łazienki Królewskie/ze zbiorów pałacu Na Wyspie/fot. Piotr Ceraficki s. 277 (Gosiewski), **Metropolitan Museum of Art, New York** s. 335, 337 (*Śmierć Sokratesa*), 461, 485 Napoleon I; **Muzeum Narodowe w Warszawie**/Krzysztof Wilczyński s. 404 (portret Stanisława Augusta Poniatowskiego); **Muzeum Narodowe w Gdańsku** s. 108 (portrety), 303 (Konstancja Schumanni); **Muzeum Narodowe w Krakowie:** s. 251 (Cecora), Paweł Czernicki s. 243, 435 (medal VM, awers i rewers), Jacek Świderski, Jakub Płoszaj s. 154, Jakub Płoszaj, Karol Kowalik s. 435 (order VM), Karol Kowalik s. 492, Kolekcja Czartoryskich/Anna Olchawska, Karol Kowalik s. 285, Tomasz Fiołka s. 500; **Muzeum Narodowe w Warszawie:** s. 123, Piotr Ligier s. 135, 306 (Anna Stanisławska), 420, Krzysztof Wilczyński s. 97, 120, 413 (Częstochowa), 447; **Muzeum Narodowe we Wrocławiu** s. 269 (Jan Matejko, *Śluby Jana Kazimierza na Jasnej Górze*), 443 (kosynierzy); **Muzeum Okręgowe w Toruniu**/Andrzej R. Skowroński s. 105 (obydwa), **Muzeum Pałac w Wilanowie** s. 277 (Lubomirski), 282, 402; **Muzeum Wojska Polskiego** s. 269 (Jan Filip Lemke, *Karol Gustaw walczący z Tatarami*); **Muzeum Zamek Królewski w Warszawie**/A. Ring, L. Sandzewski s. 313, 231; **Narodowe Archiwum Cyfrowe** s. 266; **Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku**/E. Meksiak s. 236; **Okręgowe Muzeum Etnograficzne w Lanckoronie** s. 412; **Photo Power/Bridgeman Images:** s. 16, 42 (Fugger), 47 (Vasari), 125 (królewny), 159 (Zygmunt Stary i Zygmunt August), 178, 181, 195 (pojedynek), 220, 258, 268, 373 (kokarda), 376 (Valmy), 377, 475, 477, 498 (bitwa pod Hohenlinden), 501 (książę Poniatowski), Agra Art s. 408, Archives Charmet s. 380, Christie's Images s. 379, C. Dagli Orti /De Agostini Picture Library s. 215 (*Apollo i Dafne*), Gift of Mr and Mrs Nicholas H. Noyes s. 363, Index Fototeca s. 39, Luisa Ricciarini s. 109 (panorama Lublina), Pascal Lemaitre s. 199 (Galeria Zwierciadlana), Stefano Bianchetti s. 199 (poranna toaleta), Universal History Archive s. 493; **Piotr Jamski** s. 305 (nagrobek), 419 (sklepienie); **POLONA/Biblioteka Narodowa** s. 136 (władziwił Czarny), 283, 448, 115, 161 (arcybiskup), 271 (Lubieniecki), 399 (oblężenie Gdańska), 432, 442 (Styka, Kossak); **REPORTER:** Gerard s. 289 (szabla), Marek Lasyk s. 241 (Szujski); **Rijksmuseum Amsterdam** s. 111 (plan Gdańska); **Shutterstock:** s. 27, 91, 110 (pozostałe), 111 (Długi Targ, spichlerze), 118 (panorama Gdańska), 119 (Pobrzeże, spichlerze), 162 (dziedziniec), 173 (kamieniczki), 180 (Cromwell), 198 (fasada), 260, 296 (panoplium, kawalkada), 297 (Podhorce od strony ogrodu), 297, 302 (Wilanów), 304 (kościół), 344, 365, Alexander Zavialsky s. 265, Bronik s. 305 (sklepienie), Claudio Divizia s. 393 (Zwinger), Marcin Mierzejewski s. 118 (fontanna), Noppasin Wongchum s. 350 (Sanssouci); **Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie** s. 138, 139; **Warszawskie Centrum Numizmatyczne** www.wcn.pl s. 155, 273 (awers i rewers), 299; **Zamek Królewski na Wawelu** s. 132, 280; **Zamek Królewski w Warszawie:** s. 156, Andrzej Ring s. 410, Andrzej Ring, Bartosz Topiłło s. 405; zdjęcie z projektu **„Polska i Ukraina. Śladami historycznego dziedzictwa"** (pluszdrona.eu) współfinansowanego ze środków Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP w ramach konkursu „Dyplomacja publiczna 2018" s. 278 (Kamieniec).

nowa era *Twoje mocne strony*

Zrozumieć przeszłość

W podręczniku *Zrozumieć przeszłość 2* omówiono wydarzenia z epoki nowożytnej. Cechują go chronologiczny układ treści, przystępny język oraz atrakcyjna szata graficzna, co ułatwia efektywną naukę. Szczególny nacisk w podręczniku położono na analizę tekstów źródłowych oraz pracę z mapą.

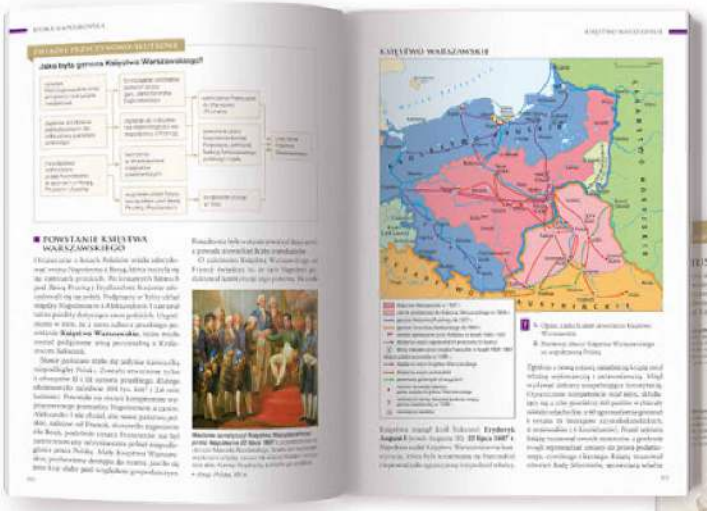

Analiza materiałów źródłowych

Teksty źródłowe i mapy wraz z obudową ćwiczeniową pomagają zrozumieć szerszy kontekst wydarzeń i ułatwiają kształcenie umiejętności historycznych.

Prezentacja ważnych zagadnień

Czytelne infografiki i schematy ułatwiają zapamiętanie istotnych wiadomości.

WIESZ, UMIESZ, ZDASZ

W podręczniku do zakresu rozszerzonego *Zrozumieć przeszłość 2* zamieszczono rozwiązania kształcące kluczowe umiejętności zawarte w podstawie programowej. Blok *Wiesz, umiesz, zdasz* pomaga uporządkować wiedzę po każdym rozdziale. Zawiera: *Podsumowanie*, *Sposób na zadania* oraz *Zadania powtórzeniowe*.

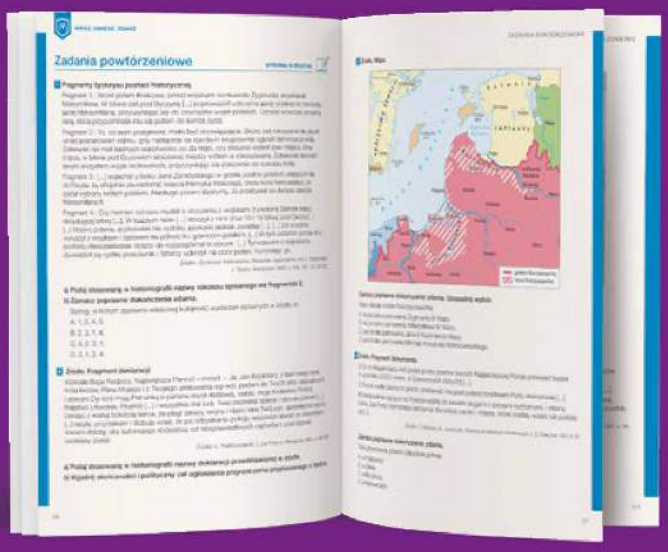

Nowa Era Sp. z o.o.

www.nowaera.pl nowaera@nowaera.pl

Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

ISBN 978-83-267-4743-4